

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI
(93 HARBİ) -VATAN NERESİ?-
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

1-2 KASIM 2018
İSTANBUL

BİLDİRİLERİ

Editörler

Doç. Dr. Fatih M. Sancaktar
Dr. Öğr. Üyesi Ayna Askeroğlu Arslan
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi
Dr. Cezmi Bayram
Dr. Filiz Ferhatoğlu
Duygu Demir

TÜRK OCAKLARI İSTANBUL ŞUBESİ
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ

Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayını

YAYIN NU: 24

Yapım: Damla Acar

Grafik-Tasarım: Ceyhun Durmaz

Baskı Yeri-Ayı-Yılı: 2019

Baskı: ŞenYıldız Yayıncılık Hediyeelik Eşya ve Tekstil San ve Tic.Ltd.Şti.
Gümüşsuyu caddesi, Dalgıç İş Merkezi No:3 Kat:1 Topkapı-İstanbul
Tel: 0212 483 47 91 / Faks: 0212 483 48 23

ISBN: 978-605-9443-29-6

ONUR KURULU

Prof. Dr. Mahmut Ak
Atıla Aydiner

İstanbul Üniversitesi Rektörü
Bayrampaşa Belediye Başkanı

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Mehmet Öz
Prof. Dr. Mahir Aydın
Prof. Dr. Ömer Turan
Prof. Dr. Mustafa Aydın
Prof. Dr. Ali Kafkasyalı
Prof. Dr. Besim Özcan
Doç. Dr. Aşkın Koyuncu

Türk Ocakları Genel Başkanı
İstanbul Üniversitesi
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
İstanbul Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

DÜZENLEME KURULU

Prof. Dr. Hayati Develi
Prof. Dr. Cezmi Eraslan
Dr. Cezmi Bayram
Doç. Dr. Fatih M. Sancaktar
Yrd. Doç. Dr. Ayna Askeroğlu Arslan
Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü
Yrd. Doç. Dr. Mustafa Tanrıverdi
Arş. Gör. Dr. Filiz Ferhatoğlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Türk Ocakları İstanbul Şubesi Başkanı
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Enstitüsü
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Cezmi Eraslan
Prof. Dr. Mahir Aydın
Prof. Dr. Halil Bal
Prof. Dr. Mehmet Tekin
Prof. Dr. Mustafa Aydın
Prof. Dr. Nedim İpek
Prof. Dr. Ömer Turan
Prof. Dr. Zaza Tsurtsumia
Prof. Dr. Jibek Sızdıkova

Prof. Dr. Petr Akhmedovich Iskenderov
Prof. Dr. Okan Yeşilot
Prof. Dr. Osman Köse
Prof. Dr. Selçuk Ural
Prof. Dr. Selami Kılıç
Prof. Dr. Erol Kürkçüoğlu
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur
Prof. Dr. Yavuz Aslan
Prof. Dr. Ali Kafkasyalı

İstanbul Üniversitesi/Türkiye
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/Türkiye
Orta Doğu Teknik Üniversitesi/Türkiye
Tiflis St. King Tamar Üniversitesi/Gürcistan
Lomonosov Moskova Devlet Üniversitesi /Rusya
Rusya Bilimler Akademisi Slav Araştırmaları
Ens./Rusya
Marmara Üniversitesi/Türkiye
Polis Akademisi
Kafkas Üniversitesi/Türkiye
Atatürk Üniversitesi/Türkiye
Atatürk Üniversitesi/Türkiye
Atatürk Üniversitesi/Türkiye
Atatürk Üniversitesi/Türkiye
Atatürk Üniversitesi/Türkiye

Prof. Dr. Muammer Demirel
Doç. Dr. Abdurrahman Bozkurt
Doç. Dr. Nejla Günay

Doç. Dr. İsmail Türkoğlu
Doç. Dr. Aşkın Koyuncu

Doç. Dr. Georgiy Shkundin
Dr. Öğr. Üyesi Neriman E. Hacısalihoğlu
Dr. Öğr. Üyesi Ayna Askeroğlu Arslan
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan Erhan Güllü
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi
Dr. Öğr. Üyesi Metin Ünver
Dr. Öğr. Üyesi Murat Aydoğdu
Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt Yüksel

Dr. Öğr. Üyesi Memiş Merdan

Dr. Öğr. Üyesi Masoumeh Daei

Dr. Cezmi Bayram

Uludağ Üniversitesi/Türkiye
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
Gazi Üniversitesi/Türkiye
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/Türkiye
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/Türkiye
Uluslararası Bağımsız Ekoloji-Siyaset Bilimi
Üni./Rusya
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
İstanbul Üniversitesi/Türkiye
Atatürk Üniversitesi/Türkiye
Şumen Episkop Konstantin Preslavski Üni./Bulgaristan
Tebriz Payame Noor Üniversitesi/İran
Türk Ocakları İstanbul Şubesi Başkanı/Türkiye

SEKRETERYA

Dr. Öğr. Üyesi Ayna Askeroğlu Arslan
Arş. Gör. Dr. Filiz Ferhatoğlu
Arş. Gör. Özlem Arslan

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

ÖNSÖZ

93 Harbi olarak halkın hâfızasında uzun süre yer yer alan 1878 Osmanlı-Rus Savaşı, tarihimizde büyük sonuçlar doğurmuştur. Avrupa topraklarımızdan çekilme hızlanmıştır. Mısır, Padişahın “Hukuk-u Şâhanesi mahfuz” kalsa da İngilizlere bırakılmıştır. Pilevne Müdafaası gibi destanlar yazılsa, geriye “Tuna Türküsü” kalmıştır. Yeni denenmeye başlayan “Meşrutiyet idaresi”ne otuz sene ara verilmiştir.

Vatan coğrafyası küçülmeye başlamış, Devletin Müslüman ve özellikle Türk tebaası için “Vatan Neresi?” sorusu, acı da olsa cevabını aramaya başlamıştır. Bayrağın dalgalandığı yerler doğuya doğru kaydıkça, göçleri de beraberinde getirmiştir. Neticede, bir çok direniş ve 40 yıl süren mücadeleden sonra, daha önce pek de dikkat edilmeyen Asya coğrafyası, Anadolu yeniden keşfedilmiş ve artık “vatan” olmuştur.

Sayılamayacak kadar büyük neticelere sebep olan 93 Harbi üzerinde yeterince durulmamıştır. Halbuki, daha sonra cereyan eden olaylar, göçler, ızdıraplar günümüze kadar etkisini sürdürmüştür.

93 Harbi'nin sadece menfi sonuçları olmamış; eğitimde büyük hamleleri tahrik etmiş, devletin bekâsı için Hakan dahil, düşünen herkesi çareler aramaya sevk etmiştir.

Tekrar ayağa kalmak için, devletin kuruluş günleri imân ve heyecanından istifade için, Ertuğrul Gâzi, kayı boyu hatırlanmış, Söğüt şenlikleri ihya edilmiştir. Hilâfet siyâseti, İslâmcılık hep Osmanlı'yı devam ettirmek için canlandırılmış, diğer yandan da Türk tarihi; İslâm öncesi dönemlerden itibaren tetkike başlanmıştır. Uzun süre farkında olunmayan, Asya Türklüğü ile irtibatlar kurulmaya başlanmıştır.

Bütün bunlar, millette meydana getirdiği enerji ile Cumhuriyet idaresiyle devletin devamını sağlayan Millî Mücadele destanının yazılmasını sağlamıştır.

Böyle etkileri olan bir savaşın gereği veçhile ele alınmaması doğru değildi. 130. Yıldönümünde Türk Ocağı olarak konuyu gündemimize aldık. İstanbul Üniversitesinin ilmî rehberliğinde bir sempozyum yapmayı kararlaştırdık. Davetimize ilim adamlarımız icabet etti. Hayat bulması için 93 Harbinden sonraki savaşlarla Balkanlar'dan çekilirken bayrağın dalgalandığı coğrafyaya doğru göçenlerin en yoğun yaşadığı Bayrampaşa Belediyesi'nden destek istedik. Kültürden sorumlu Başkan yardımcısı ve Başkan Atila Aydın Bey heyecanla meseleyi sahiplendiler. Açılışını Bayrampaşa'da, oturumlar İstan-

bul Üniversitesi'nde yapıldı. Birinci gün akşam İstanbul Türk Ocağı Korosu dönem Türkülerinin seslendirildiği bir konser icra etti.

Elbette, sempozyumda meseleyi bütünüyle değerlendirilmeyi arzu etsek de, bunun mümkün olduğu söylenemez. Ancak bir başlangıç yapılmıştır. Ümit edilir ki, devamı gelir. Ancak, iştirakçilerin çalışılmamış konuları fark ederek doktora tezleri yaptırmayı ifade etmeleri, bizim açımızdan maksadın hâsıl olduğunu gösterir.

Söylenenlerin unutulmaması bakımından tebliğlerin kitap halinde basılması, diğer sempozyumlarda da dikkat ettiğimiz bir husustu. Burada da öyle olmuştur. Arkadaşlarımız ciddî ve ısrarlı tâkiyle tebliğleri topladılar. Buna rağmen birkaç eksik vardır. Tamamını basmak arzusu, kitabın yayını geciktirmiştir.

Bu tür çalışmaların hazırlığı büyük emek ve ısrarlı tâkip ile disiplinli çalışma gerektiriyor. Aynı şekilde tebliğlerin toplanması da benzer bir gayreti zarurî kılıyor. Başlangıcından itibaren her safhasında emek veren Ocaklı arkadaşlarıma teşekkür ediyorum.

Bayrampaşa Belediyesi Başkan ve Başkan Yardımcısına teşekkür ediyorum. Kitabın teknik düzenini yapan Ötüken Neşriyatın değerli elemanları Fatma Konal ve Damla Acar'a, kapağı çizen Ceyhun Durmaz'a teşekkür ediyorum.

Bütün çalışmalarda gayretimizin ana sebebi Allah'ın rızasını kazanmaktır. Bu faaliyetin de her safhasından yüz akıyla çıkmaza fırsat veren Allah'a hamd ediyorum.

Dr. Cezmi Bayram

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Türk Ocakları İstanbul Şubesi Başkanı
Dr. Cezmi Bayram'ın
Açılış Konuşması

Değerli İstanbul Üniversitesi Rektör Yardımcısı, İlçe Milli Eğitim Müdürü, İlçe Müftüsü, Öğretim görevlisi arkadaşlarımız, sevgili gençler hepinizi saygı ve sevgi ile selamlıyorum. Bu sempozyuma varlıklarıyla katkı veren hocalarımıza ve iştirak eden sevgili gençlere teşekkür ediyor hoş geldiniz diyorum.

Bu sempozyumu planlama sebebimiz sadece 93 Harbi'nin yüzüncü yılı olması değildir. Aynı zamanda bu harbin, öncesinin ve sonrasının, cihan devletimizin sona ermesinde önemli bir rolü olduğunu düşünmemizdir. İkincisi bunu Bayrampaşa Belediyesi ile yapmak istememizin sebebi ise Bayrampaşa'nın bu felaketten sonra ülkemize göçenlerin yoğun olarak yaşadığı bir ilçe olmasıdır.

Osmanlı Devleti belli sıkıntılardan sonra hayatını devam ettirebilmek için çeşitli arayışlara girdi. Kuruluşunda var olan millet sistemi yerine, vatandaşlık esasına dayalı bir sistemi Tanzimat Fermanı ile kabul etti. Böylelikle devletin sahip olduğu siyâsî sınırlar içindeki coğrafya vatan, bu vatanda yaşayanlar da ortak vatandaş haline geldi. Ancak gerek Fransız İhtilali sonrasında esen milliyetçilik rüzgarı, gerekse batılı devletlerin çeşitli sebeplerle Osmanlı Devleti içerisindeki azınlıkları sürekli kışkırtmaları sebebiyle bu vatan coğrafyasını bütünüyle koruyamadık. 93 Harbi ve sonraki savaşların sonucunda eski vatanlarında yaşayanlar yeni vatanlarına (Anadolu'ya) gelmek zorunda kaldılar. Osmanlı Devleti için Anadolu anavatan değildi. Osmanlı esas itibariyle bir Avrupa devletiydi. Bundan dolayı bu sempozyumun alt başlığını "Vatan Neresi?" şeklinde belirledik. Tarihi tecrübe göstermiştir ki vatan bayrağın dalgalandığı yerdir. Elbette Türkçe'nin konuşulduğu her yer bizim dil vatanımızdır, ancak Türkiye Türkleri için vatan, bayrağın dalgalandığı, istiklâlin olduğu yerdir. Ancak şimdi yaşayan nesiller dedelerinin yaşadığı sıkıntıları hatırlamamaktadır. Bu coğrafyanın hangi şartlar altında vatan olduğunun farkında değildiler. Gençlerin; bugünkü vatan coğrafyasının bize kolayca bahşedilmiş bir vatan olmadığını, aksine dökülen kan ve göz yaşıyla vatan kılınmış olduğunun ve insanların hatıralarını unutup dedelerinin mezarlarını bırakıp bu coğrafyaya vatan diye gelirken büyük sıkıntılar yaşadıklarını ve göç hikayeleri yazıp türküler yaktıklarını bilsinler istedik. Bundan dolayı sempozyum akışında bu türkülerden oluşan bir program olmasını arzu ettik. Daha doğrusu tarih kitaplarında sıradan birer bilgi olarak yer alan bu olayın insanî bir yönünün

olduğunu ve milletimizin hayatındaki yerini hatırlatmak istedik. Bu vesile ile gördük ki aslında bu olaylar; birçok filme, romana, tiyatroya ve müzik eserine konu olması gerekirken çok az ele alınmıştır.

Biz aslında bu sempozyumda meselenin insanî yönünün daha çok ön planda olmasını istiyorduk. Ancak bu konunun fazla çalışılmadığını gördük. Ümit ederim ki bu sempozyumdan sonra bu ihtiyaç hem ilim insanlarımız hem de sanatkârlarımız tarafından görülüp çeşitli çalışmalarla yeni nesillerin önüne konulur.

Sayın Cumhurbaşkanı, Malazgirt konuşmasında; *“bu bent (Anadolu) yıkılırsa ne Balkanlar, ne Kafkaslar, ne Anadolu, ne Türk dünyası, ne de İslâm dünyası kalır”* diye belirtmiştir. Bana göre bu bent yıkılırsa insanlık da kalmaz. O halde bu bendin hangi şartlar altında ortaya çıktığını ve ayakta kalması için neler yapılması gerektiğini bilmek bakımından tarihimizin bu döneminin çok iyi incelenmesi gerekmektedir. En önemlisi de yarınımızın teminatı olan gençlerimizin önüne koymak gerekmektedir.

Bu sempozyum, bu maksatlar çerçevesinde gerçekleştirilmektedir. Ben böyle bir toplantının düzenlenemseinde emeği geçen bütün arkadaşlarıma, Bayrampaşa Belediyesi'ne, ve Türk Ocaklı gençlere huzurlarınızda teşekkür ediyorum.

İstanbul Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Sedat Murat'ın Açılış Konuşması

Sayın Rektörüm, Türk Ocakları'nın Değerli Başkanı, kardeş can Azerbeycan Konsolosumuz, Milli Eğitim Müdürümüz, Müftümüz değerli akademisyenler ve çok sevgili gençler. Çok önemli bir program için bir araya gelmiş bulunuyoruz. Ben öncelikle hepimizi en kalbi duygularla selamlıyorum. Bu etkinliğin hayırlara vesile olmasını, önümüzü daha iyi görebilmemizi, tarihten ders alabilmemizi bize sağlamasını yüce Allah'tan niyaz ederim. Bu sempozyumun hazırlanmasında başta Türk Ocakları Başkanı'na, yetkililerine Bayrampaşa Belediyesi'ne ve üniversitemize teşekkür ediyorum.

Değerli dostlar, sevgili öğrenciler tarihten ibret almak gerekir. Sadece bir masal, bir hikaye gibi anlatılarak geçiştirilecek konular değildir. Halen bu acıların izleri belli ölçüde devam ediyor. Ben az önce yanımda bulunan bir hocaya şunu sordum; babası, Ahıska Türkleri 1944'lü yıllarda sürgün edildiği zaman, tabii büyük bir yaramızdır, Ahıska Türklerimiz topyekun, bir anda en ağır ilkel şartlarda -çok af edersiniz- hayvanlara dahi yapılmayacak muameleler yapılarak dünyanın dört bir tarafına sürülmüşlerdir. Sonra dedim, baban yaşıyor mu? Babası kısa süre önce vefat etmiş ama o sürgünü yaşayan insanlar hala var. Tabii Balkan acılarını hisseden, duyan büyüklerimizden kalan olmadı ama onların acılarını duyan insanlar bugün aramızda. Bu kişilerin, Balkan muhacirlerinin yoğun olarak yaşadığı ilçelerden birisi de şu an bulunduğumuz ilçedir. Burası adeta bir sosyoloji laboratuvarı, burasının çok iyi incelenmesi gerekir. Tabii o hatıraların değişik belgesellerle, vesikalarla sürekli anlatılması gerekir. Bu duyguların asla unutulmaması gerekir. Değerli öğrenciler, geleceğimiz sizlere emanet ama tarihini bilmeyen gençlik, milli değeri oluşmamış gençlik ülkesine sahip çıkamaz. 'Vatan Neresi?' ile atalarımızın nasıl büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalıp canlarını feda ettiklerini iyi bilmemiz gerekir. Bu vatan kolay kazanılmadı. Daha bir asır geçmedi, çok eski değil. Bu coğrafya öyle büyük sıkıntılarla karşı karşıya kaldı ki, tabii daha önce de sıkıntılarla karşı karşıya kaldı. Ama en büyük sıkıntıyı millet olarak Balkanlar'da yaşadık. Dört beş asır insanlık dersi verdik. Bazılarının dediği gibi kılıçla, zorla oralar fethedilmedi. Bugün namuslu ilim, siyaset adamları bunu ifade ediyorlar. Osmanlı'nın hakkını veriyorlar. Osmanlı zulmetmedi. Evlerine, dinlerine dokunmadı. Daha sonra emperyalistlerin yakın zamanlarda dillerini, dinlerini, kültürlerini nasıl yok ettiklerini bütün dünya biliyor. Ama dört beş asır hükmeden bu aziz millet, insanlara dokunmadı. Eğer is-

teseydi, ecdadımız zorbalık yapsaydı, dil ve din hürriyeti tanınmasaydı sevgili gençler, bugün dünyanın birçok yerinde başta Balkanlar olmak üzere herkes Türkçe konuşurdu, başka dil bilmezdi ama bizim dinimiz gönül işidir. Sadece örnek olmak vardır. Yüce Allah, ‘sen sevdiğin insanı hidayete erdiremezsin, o ayırır’ diyor Peygamberimize. Dinlerine, dillerine, renklerine karışmamışlardır. Dillerin ve renklerin Allah’ın ayetlerinden olduğunu kabul etmişlerdir. Öyle bir milletin torunlarıyız. Dönüp baksınlar, bir insanlık güzelliği yaşanmıştır. Ama daha sonra milletimizin zayıflamasıyla birlikte, gençler bakın çok çalışın, Türkiye ne kadar güçlü olursa o coğrafyalarda halen izlerimiz var, o kadar etkili olabiliriz.

Balkanları gezin, oraya geçenlerde esaslı bir gezi yaptım. Baştan sona kadar on günlük süreyle geldik. Bir minare gördük, namaz için arabayı çektik ve metruk, sadece bir minaresi var, başka bir eser yok, cami harabe halinde, dedim gelin, olsun orada cemaat yapacağız. Ecdadımızın ruhuna Fatih okuduk, onu yapabildik. Tamamen harabe halde, içine bile girilmiyor neredeyse. Tabii çok üzülüm, bu hale gelmemeliydik biz diye. Bunların sebeplerine bilim adamları girecektir. Ama kesinlikle bizim de çok hatalarımız var. Bakın, her zaman söylerim sizler de düşünün. Bir zamanlar dünyada önemli bir yeri olan medeniyet var: Çin. Nüfusuyla çok geniş ve herkesin korktuğu bir ülke ve hiç durmuyor sürekli çalışıyor. Bir zamanlar Türk milleti ile uğraşıyorlardı. Çekincelerinden etraflarına duvarlar örüyorlar. Fakat bizim milletimiz birbirleriyle uğraşa uğraşa, bugün çok özeleştiriyi yapmak lazım, tarihten ibret almak gerekir, bakıyoruz, küçük küçük ülkeler olmuşuz. Şu an bakın Azerbaycan, Kırgızistan vs. hepsi belli ölçülerde ilerliyor. Bir Türkiye teknolojik olarak da iyi bir durumda ama bu devletler de bizim öz ve öz kardeşlerimizdir. Bizim ata yurdumuz oralar. Biz oralardan geliyoruz. Çin bir zamanlar Türk milletiyle uğraşıyordu. Türk milleti de onlarla. Bizim milletimizden korkusuna Türkiye’nin etrafını bir buçuk defa çevirecek düzeyde duvarlarla çevrili Çin Seddi’ni yapıyorlar. Fakat bizim milletimiz birbirleriyle uğraşa uğraşa, birbirlerini yok ede ede, bugün çok öz eleştiri de yapmak lazım. Tarihten ibret almak gerekiyor. Bakıyoruz, küçük küçük ülkeler bizi gururlandırıyor. İşte Kırgızistan, Türkmenistan, Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan... Bunların nüfusları 5-6 milyondan işte diyelim ki 20-30 milyona kadar, her birisi ayrı ayrı. Bir Türkiye tabii nüfus olarak da çok, yüksek teknoloji olarak da şu anda Allah’a çok şükür iyi durumdadır. Ama bunlar bizim öz kardeşlerimizdir. Çünkü biz oradan geliyoruz. Bizim ata yurdumuz oralardı. Vatanımız oralardı. Ama daha sonra burayı yurt edindik “Anadolu” olduk. Her millete kucak açtık. Geçmişte de öyle, günümüzde de öyle. İşte en son Suriye’de birbirleriyle uğraşırken başlarına büyük bir bela geldi. Bakın, şu anda milyonlarca Suriyeli Müslüman kardeşimiz Türkiye’de. Tabii bu göçleri çok iyi değerlendirmek gerekir. Gidi-

len yerleri de gelen kişileri de. Devletin bilim adamlarının bu konuda esaslı politikalar geliştirmesi gerekir. Medeniyetler kaynaşiyor. İnsanlık dersleri veriliyor. Türkiye'nin belki fahri büyükelçilikleri oralarda oluşacak. O insanların ne sıkıntılarla geldiklerini asla unutmayacağız. Empati kurmamız gerekiyor. Bizim kardeşlerimiz de işte Kafkaslardan, Balkanlardan...

Evet bazı ufak tefek nedenlerle; teknolojik nedenler, eğitim yetersizliği gibi nedenlerle birbirine düşme vs. bir şekilde zayıfladı. Tabii o dönemin siyasi akımları vs. nedeniyle maalesef böyle bir dram yaşandı. Bir milyona yakın zannediyorum bilim insanlarımız daha iyi bilir, bir göç. 500 bin civarında insan yollarda. Siviller de yollarda perişan oluyorlardı. Kaçanlara saldırılar düzenleniyordu. O dönemde karşımıza çıkan Ruslar vs. ve büyük ülkelerdi ama hala bizimle uğraşılıyor, sınırlarımızla uğraşılıyor, hassas noktalara temas ediliyor, insanlar birbirlerine düşürülmeye çalışılıyor. Bu millet çok önemli sınavlar verdi. Ama başka ülke yok, başka vatan yok. Evet, oraları biz vatan olarak görmekteyiz, Türkçe'nin konuşulduğu her yer bizim için vatan. Ama asıl vatan burası. Buranın çok güçlü olması gerekiyor. Tabii burada en büyük görev, gençler, size düşüyor. Ben üniversitede öğrencilere adeta yalvarıyorum. Samimiyetle söylüyorum, kendi çocuklarıma anlattığımdan daha fazla. Bakın gençler, hepinizin elinde cep telefonu var. Günde 4-5 saat cep telefonuna vakit harcıyoruz. Lüzumsuz. Halbuki bilgi çağının önemli bir aracıdır. Bunu esaslı bir şekilde kullanmak gerekir. Ama maalesef zaman kayıbdır.

Bakın Türkiye'nin medarıftiharı, hepiniz duydunuz, gençlerim siz de duymuşsunuzdur, bir bilim insanımız Mardin'in fakir, kalabalık bir ailesinden çıktı, İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ni bitirdi. Amerika'ya gitti. Yıllarca çalıştı ve Nobel Ödülü aldı. Şimdi Aziz Sancar'ı hepiniz duydunuz. Mutlaka hayatını bir okuyun. İki sene önce çok görkemli bir törenle İstanbul Üniversitesi'nde kendisini ağırladık. Ben Aziz Sancar'dan iki şey öğrendim. Gençler, size de bunu tavsiye ediyorum. Birincisi, çok uzun yıllar, çok uzun süreli çalışmalar yaptı. Ben kendisine sordum, Aziz Hocam ne kadar çalıştınız? Dedi ki ben 45 sene günde ortalama 18 saat çalıştım, bazen düşüyordu tabii. Çocuklar 18 saat. Dedim ki hocam şimdi nasıl, aynı tempoyla sürdürmek mümkün değil. Yok dedi, şu anda azalttım. Tabii gençler belki dersiniz 3-4 saate indirmişti. Ne dedi biliyor musunuz, azaltmış olduğu saatlere, şu anda günde 12 saat çalışıyorum. Bakın çocuklar, tesadüfen bir yerlere gelme yoktur. Benim rahmetli hocam, o da Makedonya'dan yani Üsküp'ten, İştib'den gelmeydi. Hepiniz duymuşsunuzdur hocalarım çok iyi bilir, benim hayatımda çok önemli bir yeri olan, yetişmemde Allah ve Resülü'nden sonra hayatımda en çok sevdiğim insandır, annemden babamdan bile hemen hemen çok diyebilirim, yani etkisi bende fazladır ve 8 yaşında İştib'den gelmiştir. Balkan göçmenlerindendir ama daha sonraki yıllarda, 34 yılında gelmiştir, Sabahat-

tin Zaim. İstanbul Üniversitesi'nin efsane hocalarındandır. Onu da rahmetle anıyorum. O da bir muhacirdi. Bilim ve ahlak abidesiydi. Tesadüf diye bir şey yoktur. Zaten olmadığını biliyoruz. Sabahattin Hoca önemli kişilerle bir araya geldiği zaman, evladım hayatını bir anlat 5 dakika derdi. Hakikaten biz çok şey öğrenirdik. Her zaman bunu yapardı. Adeta Sabahattin Hoca'nın bir sünnetiydi, bir 5 dakika hayatını anlat. Bir bakardım, ne çileler ne sıkıntılar. Yani belli yerlere gelen insanlar durup dururken, torpille şansla.... Şansla bir yere gelenler hızlı bir şekilde tepetaklak düşerler. Bunu unutmayın. Şans eseri ile bir yerlere çıkılmaz. Bileğinin hakkıyla çıkacaksın. İşte Aziz Sancarlar gibi. Sevgili gençler, ecdadımızda bunun çok örnekleri var. Fatih Sultan Mehmet, 21 yaşında koca imparatorluğu yıkıyor, yeni bir çağ açıyor. 21 yaşında. Çok üzerinde durulması gereken bir özellik. Aziz Sancar'ın ikinci bir özelliği de, dünyada görmüş olduğum en müstesna, mütevazı insanlardan birisi. Bu kadar büyük bir ilim insanı. Bütün dünya onu konuşuyor, önünde eğiliyor. Ama O, o kadar mütevazı ki, hani yabancı bir atasözü şöyle der; "Olgun başaklar eğik olur". Bizim milletimizde mütevazılık gönülleri fethetmiştir. Kılıçla değil. Önce Alperenlerimiz gidiyor, gönülleri fethediyor daha sonra fütuhatlar gerçekleşiyordu. Ama hakikaten bir medeniyet oluşturuyordu. Hala medeniyetlerimizi bizler var ediyoruz.

Sevgili gençler, tarihimizi çok iyi bilerek, geçmişten de ders alarak geleceği çok iyi şekilde inşa etmek durumundayız. Yoksa Allah korusun, bu Anadolu'yu her gün parçalama girişiminde bulunurlar. En son örneğini 15 Temmuz'da yaşadık. Kardeş kavgası çıkacaktı. Sonu gelmeyen bir kardeş kanı akacaktı. Ordu birbirine girecekti. Emniyet güçleri birbirine girecekti. Kan gövdeyi götürecekti ülkemizde. Planlanan buydu ki onlar görevini yapıyordu. Ama Allah'a çok şükür, bizim milletimizin de böyle bir özelliği var. Bu milletin mayası temiz. Dualı bir millettir. Yeter ki gayret edelim. Özümüze sahip çıkalım. Ben bu duygu ve düşüncelerle tekrar konferansımızın hayırlara vesile olmasını diliyor, hepinizi saygı ve sevgiyle selamlıyorum.

AÇILIŞ OTURUMU

93 HARBİ'NİN (1877-1878 OSMANLI-RUS) OSMANLI DEVLETİ İÇİN ÖNEMİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Prof. Dr. Cezmi Eraslan*

Öz

Osmanlı Devleti'nin 19. asır boyunca giriştiği askeri, idari, siyasi, sosyal ve kültürel düzenlemelerin Tanzimat, Islahat ve nihayet Meşrutiyet ile zirve noktasına ulaştığı bir süreçte girilen savaş, neticeleri itibarıyla devleti tepeden tırnağa sarsmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında Avrupa devletler hukukuna dâhil edilen Osmanlı Devleti'nin bu süreçteki ekonomik ilişkilerinin sonucu, devletin ekonomik istiklali için bitirici etki yapmıştır. 1875 Ramazan ve 1881 Muharrem kararnameleri sonraki girişimler için bir türlü sökülemeyen ayak bağı olmuştur.

Savaş öncesinde ekonomik ve askeri alanda gerçekleşen görece başarıların yerli ve kalıcı olmaması bir sonraki aşamaya sadece mali külfeti bırakmıştır. Mehmet Ali Paşa İsyanı sonrası 1838'de devletin kabul ettiği Balta Limanı Ticaret Antlaşması'yla başlayan ve adım adım stratejik müttefiki konumuna gelen İngiltere'nin bu savaşın arifesindeki ve sonrasındaki girişimleri, Osmanlı siyasetindeki köklü değişikliklerle karşılanmaya çalışılmıştır.

Dönemin Padişahı II. Abdülhamid'in ilk yıllarında gelişen olaylar karşısındaki tavrı ve buradan çıkardığı dersler, bundan sonraki sürecin temel taşlarını oluşturacaktır. İç ve dış politikada, eğitim, kültür ve ekonomide takip edilen uygulamalar, devletin ömrünü I. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar uzatırken, söz konusu dönemin politikalarıyla yetişen nesiller, altı asırlık devletin küllerinden yeniden doğmasını sağlayacak mücadeleyi başarmışlardır.

Tebliğde savaş öncesi düzenlemelere işaret edildikten sonra Osmanlı Devleti'nin Balkanlardan Türkistan'a, Afrika'ya dönük uygulamaları ana hatlarıyla değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devletleri, 93 Harbi, II. Abdülhamid

Sayın Başkanım toplantıyı açarken “Vatan neresi: Bayrağın dalgalandığı yer” dedi. Ben bunu biraz daha açmak istiyorum. 15 Mayıs 1919'da İzmir işgal edildiği zaman, İzmir'den Merkeze ve Merkezden de bütün il ve sancak yönetimlerine gönderilen bir tamimde, tüm o olaylardan sonra kaymakamlık önünde bayrağımız dalgalanıyor. İstiklalimiz devam ediyor şeklinde bir ifade kullanılmıştı. Bu söz, bayrağın hâkimiyet anlayışındaki önemini gösteriyor. Bununla birlikte o aşamada hızla genişleyen işgallere tepki gösterilmemesi, ağır başlılığın muhafaza edilmesinin vatansızlık olarak tanımlanması, işgalcilere kuvvetle karşı koyulamayacağının kabulünden doğan

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ceraslan@hotmail.com

bir çaresizliğe de işaret etmektedir. Dolayısıyla sadece bayrağın dalgalanması şekli bir hâkimiyeti ve istiklali gösterebilir. Öyleyse mücadelenin Türkçe konuşulan, Türkçe düşünülen ve Türk gibi Türk'çe yaşanan yeri korumak için yapılması, böyle bir coğrafyanın vatan olarak kabulü ekseninde yoğunlaşması daha uygun olacaktır.

93 Harbi dediğimiz süreç Nisan 1877'de başlayıp, Ocak 1878'e kadar süren bir savaşlar dönemidir. Etkileri itibari ile baktığımız zaman, altı asırlık Osmanlı Devleti'ni temellerinden sarsan bir gelişmedir. Bu felaketin gelişi 19. yüzyılın başından itibaren yaşanan gelişmelerle kendisini göstermiştir. Askeri, idari ve siyasi alanda yapılan düzenlemeler bu asra damgasını vuran gelişmelerdir. Ancak 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra ordunun herhangi bir savaşta başarı gösterebildiği, devletin ve milletin istiklalini, izzetini muhafaza edebildiği söylenemez. 93 Harbi arifesinde Balkanlar'da ortaya çıkan isyanlar ve Rusya ile Balkanlar'da yapılan çatışmalar Osmanlı Ordusu'nun ancak Sırbistan ve Karadağ gibi kendisinden yakın zamanda ayrılmış olan devletlerle baş edebilecek güçte olduğunu göstermiştir. Yani artık dönemin büyük güçleri ile baş edebilecek durumda değildir. Bu duruma değinmemin sebebi Zitvatorok Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda bir seviye kaybını kabul etmiş olduğunu hatırlatmaktır. 17. asrın başına kadar Avusturya Kralı, Osmanlı Devleti'nin sadrazamına denk kabul edilirdi. Bundan sonra padişaha denk sayılmıştı. 93 Harbi ve akabinde yaşananlar, Osmanlı'nın askeri, idari ve siyasi yetersizlikleri bir arada idrak ettikleri bir süreci tanımlamaktadır.

Siyaset itibariyle 19. asır, önce İstanbul'u Mısır Valisi'ne karşı savunmak adına Rusya ile iş birliği yapılan, daha sonra ise İngiltere ve Fransa ile Rusya'ya karşı dengeler oluşturarak devam edilen bir zaman dilimidir. 93 Harbi arifesinde İngilizlerin, Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü devam ettirme girişimlerinde geri plana çekilmesi, Rusya'nın bölge siyasetinde öne çıkması neticesini getirmiştir. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile karşı karşıya kaldığı bu savaş kaybetmesinden sonra yeni ve farklı bir denge unsuru bulmak zarureti hâsıl olmuştur. 1882'den itibaren askeri alanda yapılan antlaşmalarla başlayan iş birliği, Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam eden çok yönlü etkileniş sürecini beraberinde getirecektir. Osmanlı Ordusu'nun eğitimi, silah donanımı ve subayların gözündeki dünya imajı, Almanya eksenine etrafında dönmeye başlayacaktır. Bu süreçteki başka bir husus ise Osmanlı'nın asker, subay yetiştirmek konusundaki eğitim faaliyetlerini Harbiye merkezli olarak İstanbul'da toplamasıdır.

93 Harbi sürecinde Osmanlı Devleti'ni en çok etkileyen unsur Rusya'dır. Rusya, Balkanlar'daki Slav Birliği politikası çerçevesinde; Osmanlı Devleti'nin, 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan sonra ağırlıklı olarak İngiltere ve Fransa'nın garantisine altına aldığı Balkanlardaki varlığını ve hâkimiyetini tamamen ortadan kaldıracak olan sürecin baş aktörü konumundadır.

Savaş sürecini kısaca ele alırsak, 93 Harbi öncesinde Sırbistan ve Karadağ ile yapılan savaşta elde edilen başarı, Avusturya-Rusya ittifakı tarafından 8 Temmuz 1876

tarihli Reichstad anlaşmasıyla etkisiz hale getirilmiştir. Rusya'nın 31 Ekim 1876 tarihli bir kesin uyarı ile Slav birliğini korumak adına devreye girmesi üzerine İngiltere, meydanı Rusya'ya bırakmamak adına öncelik almış ve istiklaline uymayacak muamele olmayacağı garantisıyla Osmanlı Devleti'ni İstanbul Konferansı'na razı etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Anayasa ilanı bu cepheye bir jest niteliği taşımıştır. Ancak ciddiye alınmadığını biliyoruz.

Paris Barış Anlaşması'nı imzalayan devletlerin katılımıyla hazırlanan 31 Mart 1877 tarihli Londra Protokolü'nün 12 Nisan'da Osmanlı Devleti tarafından reddedilmesi üzerine savaş kaçınılmaz hale gelmiştir. Osmanlı devlet merkezinde ordu komutanları haricinde neredeyse bütün kesimler savaşa taraftar konumdayken İngiltere tarafsız, Ruslar sayıca ve eğitim bakımından üstün ordusuna mukabil tereddütlü idi.

24 Nisan 1877'de başlayan savaşta Balkan Cephesi'nde Gazi Osman Paşa'nın, Doğu Cephesi'nde Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın çabaları ile bir yere kadar başarıyla devam etse de yeterli olmamıştır. 10 Aralık 1877'de Plevne, 4 Ocak 1878'de Sofya düşmüş ve 20 Ocak 1878'de Ruslar Edirne'ye girmişlerdi. Doğu Cephesi'nde ise 19 Kasım 1877'de Kars, Rus işgaline girmişti. İngiltere'nin arabuluculuğuna müracaat etmeye mecbur kalan Osmanlı Devleti, 31 Ocak 1878'de Edirne Mütarekesi'ni imzaladı. 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'yla Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlıkları tanınmıştır. Bulgaristan, Ege denizine çıkışı olan müstakil bir prenslik haline gelirken, Bosna-Hersek de Avusturya'ya verilmiştir. 1.410.000 rublelik savaş tazminatına ilaveten, Doğu Cephesi'nde de Kars, Ardahan, Batum, Beyazıt Rusya'ya bırakılmıştır. Girit'te ve Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapılması kabul edilmiştir. Rusya'nın bölgede başat aktör haline gelmesine karşı, İngiltere ve Almanya'nın devreye girerek imzalanmasını sağladıkları 13 Temmuz 1878 tarihli Berlin Anlaşması'yla Bulgaristan'ın denize ulaşan sınırları revize edilerek, Doğu Rumeli vilayeti yapılanmasıyla Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki hâkimiyetinin şeklen de olsa devam ediyor görüldüğü bir vasat ortaya çıkarılmıştı. Arabuluculuk karşılığı Kıbrıs'ın İngiltere'ye devri mecburiyeti ortaya çıkarken, Doğu Beyazıt da Osmanlılara bırakılmıştır.

Burada ortaya çıkan manzara, hükümlerlik haklarını fiilen kaybetmiş, dış müdahalelere açık bir devleti tasvir etmektedir. Almanya desteğinin de yardımıyla 1908'e kadar Balkanlardaki şekli hâkimiyeti sürdürüp Balkanlardaki unsurların ittifakını engelleyebilmek II. Abdülhamid'in başarısı olarak kaydedilebilir.

Bu savaşın yapıldığı döneme yakından bakarsak padişahların, devlet bürokrasisi ve iş başındaki paşalar tarafından ardi ardına değiştirildiğini görürüz. Âli Paşa'nın 1870'teki vefatıyla Padişah olduğunun farkına varan Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra, üç aylık Beşinci Murad dönemi yaşanmıştır. Arkasından ise İkinci Abdülhamid'in tahta geçirildiği ama belli şartlarda tahtı yeniden ağabeyine iade edebileceğine dair belge vermek durumunda kaldığı bir süreç yaşanmıştır. İkinci Abdülhamid büyük yıkıma yol açan savaştan sonra yaptığı hamleler ile devletin kontrolünü yeniden tek

elde ve merkezde toplamayı başarmıştır. Ancak II. Abdülhamid'in kontrolü yeniden sağladığı bu dönemde ciddi kayıplar söz konusu olmuştur.

Gerçekten de 93 Harbi ve etrafında gelişen olaylara baktığımızda, antlaşmaları ve barışı sağlamak için büyük devletlerin, bilhassa İngiltere'nin desteğini almak için Kıbrıs'ın İngiltere'ye devredildiğini unutmamak gerekir. Olayı ya da kişileri suçlamaktan ziyade, bir durum tespiti yapmak adına bunun altının çizilmesi gereklidir. 1878 yılında İngiltere ile yapılan antlaşmayı Abdülhamid, 'hükümlerlik haklarına halel gelmemek kaydıyla' kabul ederek imzalamak zorunda kalmış ve adanın yönetimi İngiltere'ye devredilmiştir. Bu öyle bir kaybediştir ki, 1914'te İngiltere Kıbrıs'ın ilhakını ilan ettiği zaman, Osmanlı Hariciyesi cılız birkaç protestodan başka hiçbir şey yapamamıştır.

Bu savaş sonrasında İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak için Kıbrıs'ı komisyon olarak almış ancak yalnızca Doğubayazıt'ın Osmanlı'ya geri verilmesinde etkili olmuştur. Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakılmıştır. Bu kayıp, Rusya'da İhtilal'in çıktığı döneme kadar devam edecektir.

93 Harbi sonrasında dış politikada yaşanan dalgalanmalara karşın Almanya desteği sağlanmıştır. Buna mukabil, iç politikada çok daha önemli seviyede eğitim, siyaset, kültür, din, ekonomi alanlarında bir derlenip toparlanmak ve geleceğe bu çerçevede yürümek çabasını Sultan II. Abdülhamid'in uygulamalarında görebiliyoruz. Burada çok önemli bir başka husus da devletin bekasını sağlama endişesinin devlet yönetiminde ciddi manada yayılmış olmasıdır.

93 Harbi'nin sonucu, ifade etmeye çalıştığımız üzere hakikaten devleti temellerinden sarsan bir yenilgidir. Çünkü savaş tazminatı olarak Rusların istediği miktar, Osmanlı ekonomisini dış müdahaleye doğrudan açık hale getirecektir. II. Abdülhamid bu riski ortadan kaldırmak için alacaklıların ülke içinde vergi toplama hakkını kazandığı bir düzenlemeyi Muharrem Kararnamesi'yle hayata geçirmek zorunda kalmıştır. Yani bu süreçte devletin ekonomik bağımsızlığı ortadan kalkmıştır. Bunun altını çizmek gerekir. Bu kayba rağmen II. Abdülhamid Han'ın beka mücadelesi yolundaki ilk hamlesi İstanbul ve Çanakkale boğazlarının tahkim edilmesi olmuştur. 93 Harbi'ndeki yenilgiden sonra maruz kalınacak ilk saldırıda yani Karadeniz'den ya da Akdeniz'den gelecek saldırı karşısında, devletin ayakta kalamayacağı endişesi yaşanmıştır. Daha büyük çaplı ve kapsamlı bir savaşın geleceği endişesiyle II. Abdülhamid ilk ve en önemli iş olarak İstanbul ve Çanakkale boğazlarının savunmasını kuvvetlendirmeye öncelik vermiştir. Alman silah ve teknolojisi ile burada yeni tabyalar yaptırılması ve modern silahlarla donatılması hususunda çok ciddi bir gayretin sarf edildiğini ifade etmek gerekir. Seddülbahir-Kumkale hattı ile başlayan ve dört kademeli bir tabya sistemiyle başkent İstanbul'u muhafaza etme çabasının daha o tarihlerde başlatıldığını görüyoruz².

² II. Abdülhamid döneminde boğazlardaki istihkâmların modernize edilmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid'in Çanakkale Savunması*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2014.

İkinci önemli adım ise toplumsal alanda atılmıştır. Devlet ve milletin ilişkilerine yeni bir düzen getirmek amaçlanmıştır. Özellikle Tanzimat ve İslahat fermanlarından sonra ortaya çıkan ve gittikçe artan yabancı müdahalesi ile gayrimüslim vatandaşlar adeta imtiyazlı hale gelirken, Osmanlı Devleti'nin Türk ve Müslüman vatandaşları ikinci, üçüncü sınıf vatandaş konumuna düşmüştü. Toplumsal barışı ve devlet, millet birliğini bozan bu ortamı değiştirmek ana hedeflerden birisi olmuştur. Gerçekten de o dönemde Türkiye'de görev yapan Batılı ülkelerin konsoloslarının raporlarına yansıyan husus, herhangi bir problemi olduğunda sahipsiz kalan tek unsurun bu yıllarda Müslüman Türk unsuru olduğudur³. İmparatorluk genelindeki her grup, bir problemi olduğunda kendisine hâmi bulabilmiştir ama Müslümanlar geri plana düşmüştür. Gerçekten de Balkanlardaki ayaklanmalar ve 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı'nın tetiklediği göçler dolayısıyla Zağra Müftüsü Raci Efendi'nin söylediği “Azîz-i kavm idik a'da zelik kıldı bizi” tabiri sadece Balkan göçmenleri için değil, ülkenin geneli için var olduğunu ifade edebileceğimiz bir zillet halidir.

Tabiidir ki, eldeki imkânlarla toplumu bir anda toparlayabilmek pek mümkün olmamıştır. Devlet ve millet bütünlüğünü oluşturma çabası, adım adım toplumu ortak değerlerde buluşturarak başlayacaktır. II. Abdülhamid Türk kimliği ve Müslümanlıkla; İslam kardeşliği etrafında örülen bir düşünce yapısı oluşturmak istemiştir. O'nun İslam ittihadını, İslam birliğini sağlamak noktasındaki çabasıyla da hakikaten I. Dünya Savaşı'ndaki dayanışma ve sonrasında İstiklal Harbi'ni mümkün kılan bir anlayış söz konusu olabilmıştır⁴. II. Abdülhamid'in devlet ve toplum bütünlüğünü sağlamak amacıyla bu süreçte ön plana çıkardığı kurum, tarikatlardır. Tasavvuf alanının büyük isimleri tarafından daha 19. asrın ortaları itibarıyla artık işlevlerini tamamladıkları düşünülen bu mistik merkezlerin⁵, yeniden ön plana çıkarılmaları, devletin topluma ulaşmadaki birinci muhatabı haline getirilmeleri süreci daha sonraki dönemlerde de bir şekilde devam etmiştir. Bu yeniden canlanış sürecinin Cumhuriyet'in başında uğradığı kesintiye rağmen bugünlere kadar devam ettiğini söylemek zannediyorum ki yanlış olmaz.

Aynı sürecin bir diğer önemli neticesi Sırp - Bulgar ayaklanmaları ve 93 Harbi dolayısıyla Balkanlarda nüfus dengesinin değişmiş olmasıdır. Bulgaristan başta olmak üzere, Balkanlarda Türk çoğunluk azınlığa düşerken, Osmanlı Anadolu'sunun sosyal yapısının Türk/Müslüman vasfını güçlendirmiş ve geliştirmiştir. Göç sırasında beş yüz bin civarında insan katledilmiştir. Ancak 1875'ten 1882'ye kadar olan dönemde de yaklaşık bir milyon insan kayıtlı olarak İstanbul ve Anadolu coğrafyasına aktarılmıştır. Devletin ve milletin büyük sıkıntılar çektiği, muhacirlerin sağlık, iye,

³ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1992, s. 55.

⁴ Eraslan, *a.g.e.*, s. 171-252.

⁵ Cem Apaydın, “Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları (YADTA)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul, C. 16, S. 32, 2017/2, s. 159.

barınma ve nakliyesinde ciddi problemler yaşandığı sürecin sonunda Anadolu'nun nüfus yapısı, toplumun sosyal yapısı din ve milliyet bakımından daha önce hiç olmadığı kadar homojen bir yapıya kavuşmuştur. Bu son derece derin bir değişim ve gelişimdir. Türklük ve İslamlık vasfının önceki zamanlarda olmadığı kadar artmış olması bir sonraki aşamada milli bir devlet kurulmasıyla sonuçlanacak sürecin zeminini de oluşturmuştur.

Nihayetinde bu coğrafyanın kaybının acısını vicdanında yaşayanlar, özellikle askeri yapı içerisinde olanlar, I. Dünya Savaşı sonrasında yaşanan işgal yıllarında vatan fikrinin, vatan kavramının ne kadar önemli olduğunu iliklerine kadar hissetmiş olan o nesil, İstiklal Harbi'nde mücadeleyi omuzlamışlardır. 1880'li yılların nesli, mücadeleyi yönlendirerek, yöneterek hakikaten yeniden Türk gibi yaşayacağımız, Türk gibi düşünüp konuşacağımız bu coğrafyayı -Anadolu'yu- bize ilelebet vatan kılabilmişlerdir. Herhalde o deneyim yaşanmasa, böyle bir mücadelenin, özellikle Balkan coğrafyası doğumlu olan 1880'li yıllar neslinin katkısı bu derece yoğun olamazdı.

Son olarak hem bu savaş dolayısıyla yerinden yurdundan olan, ırzını, canını kurtarmak, Türk gibi yaşamak uğruna İstanbul'a ve Anadolu'ya iltica eden Balkanlardaki ecdadımızın hem de sonrasında Anadolu'nun ilelebet bir Türk Yurdu olmasını sağlayacak mücadeleyi veren asker/sivil atalarımızın her bir ferдинin aziz hatıraları önünde saygıyla eğiliyorum.

Kaynakça

APAYDIN, Cem, "Belgeler Işığında Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması Üzerine Bir Değerlendirme", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları (YADTA)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul, C. 16, S. 32, 2017/2, s. 149-171.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid'in Çanakkale Savunması*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul, 2014.

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1992.

BOŞNAK MUHACİRLERİNİN GÖZÜNDE VATAN NERESİ?

Prof. Dr. Tufan Gündüz*

Öz

Göç, hicret, iltica veya misafirlik; adı ne olursa olsun bir göçmen ailenin karşı karşıya kaldığı temel sorun, vatan kavramının somut halidir. Vatan neresidir? Doğduğu, büyüdüğü, ailesini kurduğu, neslini devam ettirdiği, atalarından kendisine kalan miras ve nihayet tarihi bağlarla bağlı olduğu topraklar mı yoksa güvenli yaşama imkânı bulduğu, geçimini temin edebildiği ülke mi? Aslında, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarına göç eden Türk ve Müslüman topluluklar bu sorunun cevabını çok aramışlardı.

1878’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun idaresine bırakılan Bosna-Hersek Müslümanları arasında vatan kavramı iki ana eksenle gelişmişti. Birincisi, onların hızlı bir göç dalgası ile karşı karşıya kalmalarıyla doğrudan ilgiliydi. Boşnakların büyük bir bölümü Avusturya idaresini tamamen reddediyor ve gerek dini gerekse iktisadi sebeplerle Osmanlı bayrağı altında yaşamayı arzuluyorlardı. Bundan dolayı Bosna-Hersek’te yaşayan Boşnakların neredeyse %25’i kademeli olarak Osmanlı topraklarına göç etmişlerdi. Göçmenlerin nazarında Osmanlı ülkesi dini vecibelerin kolaylıkla yerine getirilebildiği, sultanın bağışladığı arazi ve çift hayvanlarıyla geçimin kolaylıkla temin edildiği bir hayal ülkesiydi. Oysa terk ettikleri topraklarda geçim temini zordu. Bu yetmiyormuş gibi Avusturya ordusunda asker olmak, din değiştirmeye zorlanmak, vakıf mallarını kaybetmek gibi pek çok baskı ile karşı karşıya kalıyorlardı. Bosna-Hersek yeni yöneticilerin idaresinde büyük bir zindana dönüşmek üzereydi. Göç fikri öylesine güçlü bir propagandaya dönüşmüştü ki, 1878’den itibaren zaman zaman şiddetini artırarak Balkan savaşlarına kadar devam etti.

İlk göçmenler ekonomik güç bakımından sonrakilere göre daha iyi durumdaydı. Ancak 1882’den sonra gelenler daha çok düşük veya alt gelir gruplarına mensup ailelerden oluşuyordu ve hayal ülkesi daha anlamlı hale gelmişti. Fakat bunların Osmanlı topraklarına maceralı göçleri, yeni vatanları ve yeni hayatları derin hayal kırıklıkları yarattı. Anadolu’nun toprağı da iklimi de Bosna-Hersek’e benzemiyordu ve daha da kötüsü yerli sakinleri ile dil farklılığı yüzünden anlaşabilmeleri mümkün değildi. Bu yüzden geldikleri yer ile terk ettikleri ata toprakları arasında tercih noktasına gelenlerin sayısı küçümsenmeyecek kadar fazlaydı.

Boşnak entelektüellerinin, Osmanlı ve Avusturya hükümetlerinin, Sırpların, hülasa herkesin karşı çıktığı ancak bir türlü engel olunamayan bu göçler, Boşnaklar arasında vatan kavramını hem romantik hem de siyasal çerçevede tartışmaya açtı. *Vatan* adıyla

* Milli Savunma Üniversitesi

bir gazete yayın hayatına başladı. Dini tartışmaların önüne geçebilmek için hicret risalesi bile yayınlandı. *Boşnak* gazetesinin baş makalelerinden biri “Vatan sevgisi imandandır” başlığı taşıyordu ve gazete Boşnaklar için vatandaşlar tabirini kullanmakta ısrar ediyordu. Öte yandan politik atmosferde hızla güçlendirilmeye çalışılan Boşnak kimliğinin tamamlayıcısı da Bosna-Hersek’in vatan olarak benimsenmesiydi. Böylece vatan, Boşnak milliyetçiliğinin ana teması haline dönüştürüldü. Bosna-Hersek için anavatan, ataların mezarlarının olduğu yer, güneşi daha iyi ısıtan ülke, cennet gibi tabirler kullanılırken, Osmanlı ülkesi hep “orası” kelimesinin içine sığdırıldı. Bu keskin ayrıma rağmen “orası” çekim merkezi olmaya devam ettiyse de göçler Boşnaklar arasında vatan mefhumunun somut olarak gelişmesine ciddi katkılarda bulundu.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, Göç, Kimlik, Osmanlı Devleti

Mültecilik ve göçmenlik ya da misafirlik ya da adı başka ne olursa olsun, göçmen ailenin karşı karşıya kaldığı temel sorun, vatan kavramının somut halidir. Vatan neresi? Doğduğu, büyüdüğü, ailesini kurduğu, neslini devam ettirdiği, atalarından kendisine kalan miras veya en sonunda tarihi bağlarla bağlı olduğu topraklar mı? Yoksa güvenli yaşama imkanı bulunduğu, geçimini temin edebildiği ülke mi? Aslında bu sorunun cevabını XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarına göç eden Müslüman topluluklar çok aramışlardır. Yani sorun sadece Boşnakların sorunu değil, Kırım Tatarları’nın, Çerkezler’in, Osmanlı topraklarına göç eden Araplar’ın ya da bir şekilde Osmanlı’ya göç eden, sonraki yüzyıllarda Türkiye’yi bir göç sahası olarak kullanan hemen her göçmenin temel sorunuydu: Vatan gerçekte neresidir?

Bunu özellikle Bosna Hersek meselesine bakarak değerlendirmek istiyorum. 1878’de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun idaresine bırakılan Bosna Hersek Müslümanları zaman zaman yoğun bir şekilde, 1912 yılına kadar Osmanlı topraklarına göç ettiler. Bu göçmenlerin çoğunluğu ağırlıklı olarak düşük gelir gruplarından oluşuyordu. İş ve mesleki bakımdan vasıfsızlardı. Neredeyse hepsi Boşnakça’dan başka bir dil bilmiyordu ve dil bilen nadir kişiler de onların bütün sorunlarını çözmeye yetmiyordu. Bosna Hersek’in hemen her yerinde iktisadi şartların tesiri, Avusturya yönetiminin reformları yüzünden iktisadi gücünü kaybetme, gayrimüslim idare altında yaşamının dinen caiz olmadığına dair dini telkinler, Osmanlı topraklarına gidenlerin iyi şartlarda yaşadığına dair yaygın dedikodular gibi pek çok sebeplerle göç tetikleniyordu. Boşnaklar arasında göç fikri o kadar çok yerleşmişti ki bazen devlet memurlarıyla yaşanan en küçük bir tartışmanın sonunda bile bir Boşnak aile bütün malını mülkünü satıp göç yoluna düşebiliyordu. Bunlar kıt kanaat meydana getirdikleri servetleriyle yani malını, tarlasını satarak elde ettiği o küçük servetle ve çoğu da beş parasız olarak önce Belgrad’a geliyorlar sonra Osmanlı elçiliğinin bahçesinde toplanarak, Osmanlı ülkesine kabul edilmeleri konusunda büyük bir baskı yaratıyor-

lardı. Daha sonra elçinin temin ettiği tren biletleriyle Niş üzerinden Üsküp'e ve oradan Selanik'e ulaşıyorlar ve yine orada kendi temin ettikleri veya devletin temin ettiği araçlarla İstanbul'a geliyorlardı. Burada teneke mahallelerde bir müddet kalıyorlar ve ardından Anadolu'ya geçiyorlardı. Hükümetin, bunların iase, ibate veya iskanına dair herhangi bir çalışması yoktu. Bununla birlikte, bütçede de öyle bir kalem ayırmamıştı. Bu nedenle Osmanlı ülkesi, göçmenleri Anadolu'nun iç kesimlerine sevk edecek ekonomik şartları hazırlamaktan uzaktı ve Osmanlı hükümetinin hayali Bosna Hersek'i geri almaktı. Bundan dolayı göçmenlerin gelmesine de rıza göstermiyordu. İlk göçmenlerin ekonomik olarak iyi olduğunu söyleyebiliriz. Bunlar zaten gelir gelmez hemen yerleşik hayata geçtiler ve hemen ekonomik faaliyetlerin içine karıştılar. Ancak daha sonra gelen göçmen dalgalarının son derece fakir, düşük gelir ve eğitim profiline sahip insanlar olduğunu ve onların da bir hayal ülkesi peşinde koştuklarını söyleyebiliriz. Tabii bunlar Anadolu'ya geldikten veya herhangi bir yere devlet tarafından yerleştirildikten sonra bir başka bölgeye yerleşenlerin daha iyi şartlarda olduğunu duyuyorlardı. Yani aralarında müthiş bir bağlantı vardı. Bu nedenle yerleştikleri sahayı bırakıp öbür tarafa gitmeye karar verebiliyorlardı. Dikkat ederseniz, göçmenlerin daha çok Marmara Bölgesi'nde olmasının bir sebebi, orada yaşayanların iyi olduklarına dair alınan dedikoduydu. Ama asıl önemli sebebi, Osmanlı, göçmenleri iç kesimlere sevk edemiyordu. Yol ağı son derece kötü durumdaydı.

Göçe hemen herkes karşıydı. Osmanlı karşı, Boşnak entelektüeller karşı, Avusturya karşı, Sırlar karşı, Hırvatlar karşı, Avrupa karşı, herkes göçe karşı ama göçü de kimse durduramıyordu. Pılıyı pırtıyı toplayan herkes Osmanlı yoluna düşüyordu. Bu noktada bir tartışma başladı. Avusturya işgali, Bosna Hersek'te yaşayan toplumların kimlik tartışmalarını alevlendirdi. Osmanlı zamanında dini tanımlamalar vardı: Müslümanlar, Ortodokslar, Katolikler. Boşnaklar Müslüman, Sırlar Ortodoks ve Hırvatlar Katolik idiler. Dini tanımlamadan Milli tanımlamaya bir geçiş söz konusuydu. Osmanlı zamanında kendilerini sadece Müslüman olarak tanımlayan Boşnaklar, Osmanlı'nın çekilmesinden sonra hangi kimlikle görünmeleri gerektiği hususunda ciddi bir karışıklığın içine düştüler. Daha çok siyasi karışıklığın meydana çıkardığı bu sorun, Boşnak kimliğinin yeniden tanımlanması esnasında Bosna Hersek vatanının da sahibini belirlemeye çalışıyordu. İşgalden sonra başlayan Belgrad merkezli yayınlarda, yani Sırp merkezli yayınlarda Boşnakların Sırp kökenli olduğu; Zagreb merkezli yayınlarda ise Hırvat kökenli olduğu tezi işleniyordu. Buna karşılık, Boşnak aydınları Slav kökenli olduklarını kabul etmekle beraber Sırp, Hırvat veya Karadağlılardan farklı olduklarını, dil ve kültür bakımından onlardan daha gelişmiş bulduklarını dile getiriyorlardı. Avusturya hükümeti Sırp ve Hırvatlara karşı Boşnak milliyetçiliğinin güçlenmesini, Bosna Hersek'in geleceği bakımından önemli gördüklerinden açık veya örtülü olarak bu tür faaliyetleri destekliyorlardı. Yani Boşnak milliyetçiliğinin doğuşunda ve gelişmesinde Avusturya hükümetinin doğrudan bir müdahalesi ve katkısı söz konusuydu. Bu bakımdan milliyet ve kimlik meselesi,

vatan kavramıyla iç içe gelişme gösterdiğinden dışa dönük tartışmaları Boşnak kimliği üzerinden yapılırken, içe dönük tartışmalar vatan kavramı üzerinden yapıyordu. Boşnak kimliğini belirleyen hususiyetlerden biri Güney Slav'ı olmaktı yani Yugoslav. Bu tabir onların etnik bakımdan Asyalı olmadığına altını çiziyor. Dolaylı olarak Müslüman olmanın Asyalı veya Ortadoğulu olmayı gerektirmediğine vurgu yapıyordu. Batı'nın zihniyetinde veya Avrupalı'nın zihniyetinde Müslüman eşittir Asyalı ya da Ortadoğulu olduğu için bunlar "*Hayır, biz Güney Slav'ıyız ama Müslümanız*" diye çıkış yapıyorlardı. Güney Slav'ı olmak işgalden beri süren Sırp Müslüman veya Hırvat Müslüman nitelendirmelerine de bir cevap niteliği taşıyordu. Sadece o dönemde yaygın olan Türk ve Müslüman olmanın Asyalı olmakla eş tutulması yaklaşımına da, köken Güney Slav'ı ve genellikle Bosnalılık anlamında bir çıkış vardı. Bu yaklaşımın dayandığı en önemli ayrıntı ise Boşnak dilinin Sırpça ve Hırvatça'dan farklı olduğu ve yüzyıllardır Bosna Hersek'in dili olarak varlığını sürdürdüğü tezi idi. Boşnak gazetesi diyor ki: Meşhur Mehmet Paşa Sokoloviç yani Sokollu Mehmet Paşa Vezir-i Azam makamına geldiğinde ana dilini konuşmaktan utanmıyordu. Türk tarihine göre o sıralarda Vezir-i Azam'ın ofisinde sadece Boşnakça konuşuluyordu. Mehmet Paşa kendi vatanını ve anadilini o kadar çok seviyordu ki bazı tarihçiler alayla ona Bosna patronu derlerdi ama Mehmet Paşa'nın alaylara aldırış etmeden hayatının sonuna kadar kendi vatanına ve diline sadık kaldığı malumdur diye bir yorum yayımlamıştı. Bir başka konuda da Osmanlı iktidarının Balkanlara yayılmasında ve Macaristan'a hakim olmasında en önemli hususiyetin Boşnakça olduğuna vurgu yapılmıştır. Yani diyor ki: Boşnakça sadece Bosna Hersek'in dili değil, Osmanlıların fetih dili, aynı zamanda Sokollu Mehmet Paşa'dan itibaren de Osmanlılarda sarayın yarı dili olarak sayılan, konuşulan dil olarak varlığını devam ettiriyordu. Bu kadar önemli bir dildi diyor. Bir başka yorumda da diyor ki: Komşularımızdan bazıları, yani Hırvatlar'ı ve Sırlar'ı kastediyor, onların milliyetlerini ve dillerini kabul etmektense kendimize ait eski adımız, dilimiz ve adetlerimizle gurur duyduğumuz için bize kızıyorlar. Yovo ve İvo adı vereceğimiz bu komşularımız, Yovo dediğimiz Hırvatlar, İvo dediği de Sırlar, bize saldırıyorlar. Her biri bizden farklı bir şey istemekte, her biri bize sormadan kendi milliyetinin adını kabul ettirmeye çalışmakta diye yazıyor. Yani Boşnaklar adeta Osmanlı çekildikten sonra sahipsiz bir toplummuş gibi muamele görüyor, herkes onlara "*Siz aslında Sırpsınız ya da Hırvatsınız*" diyor. Tabii bunun devamı da var: "*Siz Sırpsınız*" diyen "Sizi Osmanlılar Müslümanlaştırdı şimdi Ortodoks olabilirsiniz" ya da "*Siz Hırvatsınız*" diyen "*Şimdi Katolik olabilirsiniz, olmak zorundasınız*" propagandasını da arkasından getiriyordu. Boşnak gazetesinde yayımlanan bir şiir 1892'lerde, Sırbistan'da ve Hırvatistan'da çok büyük yankı uyandırdı. Diyor ki: "*Ey Boşnak ! Biliyorsun. Çok uzun zaman önce değil, dünyaya yemin ederim, 15 yaz yok. Gururlu Bosna'mızda ve yiğit Hersek ülkemizde Trebinje'den Got kapısına kadar ne Sırp vardır ne de Hırvat*" yani açıkça Bosna Hersek'in güneyinden kuzeyine varınca-ya kadar Sırpça veya Hırvatça'dan ve dolaylı olarak bu iki etnik gruptan söz edilemez

demekteydi. Ayrıca alaylı bir dille de şöyle diyor: Yani biz Müslümanlar bir taraftan Hırvat, diğer taraftan Sırp oluyoruz komik değil mi? Yani bu topraklarda ne Sırp ne Hırvat varken şimdi yayına başladılar, biz bir taraftan Sırp diğer taraftan Hırvatmışız bu ne kadar komik diyor ama bu şiirin kendi döneminde çok ciddi tartışma konusu olduğunu da söyleyelim.

Boşnak gazetesinin kimlik arayışındaki ilk teklifi “*Bosnalı*” olmuştur. Bunda coğrafi ve etnik köken arasında sıkışıp kalmış olmanın bir etkisi vardı. Bununla birlikte, gerçekte Bosnalı anlamına gelen Boşnak adına da hızlı bir geçiş var yani Boşnak çok yaygın bir şekilde kullanılıyor, zaten gazetede kendi adını “*Boşnak*” diye koyuyor. Böylece köken meselesinden hızlı bir şekilde Boşnak milliyetçiliğine doğru bir evrim söz konusu idi. Boşnaklar’ın etnik kökenleri, dil ve kültür farklılıkları meselesine nokta konuluyor bu tartışmalarda. Nihayet vatan kavramına doğru bir geçiş söz konusu. Şimdi vatani somut olarak, yani etnik meseleyi çözdükleri için artık vatan konusunu tartışmaya açıyorlar. Vatanın somut olarak tartışılmaya başlandığı tarih 1884’tür. Yani işgalden 4 yıl sonra Mehmet Hulusi Bey’in çıkardığı gazetenin adı: Vatan. Diğer gazete Boşnak adıyla çıkıyor, bu gazete “*Vatan*”. Ama öncelik Vatan’da. Gazetenin künyesinin altında şu ifade geçiyor: “*Cümle milletler indinde mukaddes olan vatan namıyla işbu gazete çıkarılmaya başlanmıştır.*”. Yani yaklaşım tarzı vatanın mukaddes bir yer olduğudur. Gazetenin dördüncü sayısında “*Vatan Muhabbeti*” adıyla yayımlanan bir yorumda da: “*Vatan sevgisi imandandır.*” hadisi ile başlayan uzun bir yorum yayımlıyor. Nitekim bütün yorumlardan gerek Boşnak gazetesinde gerek vatan gazetesinde çıkan yorumlarda: “*Vatan, Tanrı’nın ışığının görüldüğü yer, kutsal emanet, dili ve kültürü muhafaza eden yer, anne sütünün ilk içildiği yer, ataların mezarlarının olduğu yer, tarihin yazıldığı yer*” gibi sıfatlarla anılıyor ve anlamlandırılıyor. Bu çerçevede Boşnaklar’ın vatani olan Bosna Hersek “*burası*” artık tarihi bağlarla bağlı oldukları Osmanlı toprakları ise “*orası*” diye tanımlanıyor. Burası ve orası tabirleri göç fikrine karşı çıkmak amacıyla sıklıkla dile getiriliyor ve Osmanlı topraklarına gitmenin dil ve kültürden kopmak ve yok olmak anlamına geldiğine vurgu yapılıyordu. Sırp Şair Aleksa Santic 1896’da yayımladığı “*Kalın Burada*” şiirinde Boşnak göçmenlere şöyle söylüyor:

“ Burada herkes tanır, sever sizi.

Orada bakan olmaz.

Elin çiçekli ovalarından daha güzel cılız toprağımız taşımız.

Burada herkes kardeşçe elinizi sıkar

Orada ise sizin için acı pelin çiçekleri açar.

Bu taşlıklara sizi bağlayan o kadar çok şey var ki,

Adınız, diliniz, kardeşiniz ve kutsal kanınız.

Burada kalın.

Elin diyarlarındaki güneş buradaki gibi ısıtmaz sizi.

Bir lokma ekmeğin bile tadı olmaz.

Yakının yok orada, kardeşin bulunmaz.

Durun, burada kalın.”

Burası ve orası tanımlamaları mütemediyen tartışılmaya devam ederken, Bosna'daki mütedeyyin dindar Müslümanlar konuya farklı bir yerden yaklaşıyorlardı. Yani Bosna entelektüeli burası diye Bosna Hersek'i, orası diye uzak ülke Osmanlı'yı tarif ederken, dindarlar burasını ve orasını Darü'l İslam ve Darü'l Harp üzerinden tartışıyordu. Onlara göre ise burası Darü'l Harp, yaşanmaması gereken yer. Orası yani Osmanlı ülkesi ise Darü'l İslam yani yaşanması gereken ülke diye tartışılıyordu. Bu uzun tartışmalara mesela Tuzla Müftüsü Mehmet Azabakiç *“Hicret Risalesi”* diye bir risale yazarak çok şiddetli bir tepki göstermiştir. Hicret Risalesi'nde uzun uzun göçün, hicretin manası anlatıldıktan sonra diyor ki: *“Fetihten sonra hicret yoktur diye hadis var. Yani Mekke'nin fethinden sonra artık hicret gündemden çıktı. Müslümanlar en küçük sıkıntıda, başarısızlıkta Hz.Muhammed de hicret etmiştir diye hemen yola çıkmasınlar”* diyerek çok şiddetli bir tepki göstermiştir. Ancak şunu da söyleyeyim, burası ve orası tartışmaları, Osmanlı mı vatan yoksa Bosna Hersek mi vatan tartışmaları 1910 yılına kadar etkisini biraz yavaşlatsa da devam etmiştir.

Netice olarak, Avusturya işgalinin yarattığı belirsizlik ortamı Boşnakların milli kimliğinin belirginleşmesinde ciddi etkiler yarattı. Sırp ve Hırvat siyasi propagandaları Bosna Hersek'te sadece dil, kültür ve etnik tartışmaları değil vatan kavramının da somutlaşmasını sağlamıştır. Göç edenlerin yarattığı tahribat ise vatan kavramının güçlenmesine yardım etti ama en ilginç durum 1878'de Bosna Hersek, Avusturya ordusu tarafından işgal edildiğinde büyük bir direniş gösteren, çatışan, savaşan Boşnaklar ve Avusturya idaresinin her yönünü reddeden Boşnaklar, 1908'de Avusturya-Macaristan Bosna Hersek'i ilhak ettiğinde hiç seslerini çıkarmamışlardır. Bu da üzerinde tartışılması gereken bir durumdur.

GÖÇMEK Mİ ZOR, KALMAK MI ZOR?

Prof. Dr. Nedim İpek*

ÖZ

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu savaşlar kitlesel boyutta nüfus hareketlerine sebebiyet vermiştir. 93 Harbi kitlesel göçün zirve yaptığı bir dönemdir. Savaş esnasında ve savaşın akabinde Tuna vilayeti topraklarında yaşayan Türkler değerlerini yaşayabilmek için göç etmek veya her ne pahasına olursa olsun yerini yurdunu terk etmemek fikri arasında kalmışlardır.

Bildiri metninde Türklerin hangi hissiyat içerisinde göç kararı aldıkları, yerinde kalanların gidenleri nasıl karşıladıkları, göçün meydana getirdiği travma, toplumun bu travmayı nasıl atlattığı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Göç, 93 Harbi, Tuna Vilayeti

İnsanoğlu yaşamını sürdürebilmek için aile, toplum ve millet olarak tanımlanan toplulukları oluşturmuştur. Millet oluşum ve gelişim sürecinde kültür olarak tanımlanan kendine özgü değerler üretir: Sevgi, sabır, hoşgörü, inanç, adalet, ahlak, musiki, dil, gelenek görenek. Kısacası değer olarak tanımlanan bu unsurlar toplumun devamlılığının teminatıdır. Teknolojik gelişim ve rejimsel değişiklik toplumsal değişime sebebiyet verir. Bu süreçte temel değerlerini kaybeden toplum benliğini ve kimliğini kaybeder.

Bireyin kişisel ve toplumsal kimliği vardır. Bireyin psikolojik özellikleri, bedensel ve zihinsel kapasiteleri bireysel kimliği, ırkî, dinî, siyasî ve toplumsal gruplardaki üyelikleri sosyal kimliğini oluşturur ve şekillendirir. Netice itibarı ile dil, din, örf ve gelenek bireyin toplumsal kimliğini oluşturan değerlerdir.

Birey ve toplum değerlerini modern dönemde vatan olarak tanımlanan coğrafyada muhafaza eder. Yaygın ve örgün eğitim yoluyla gelecek kuşaklara aktarır. Bu şekilde toplumsal kimlik korunur ve toplum yeniden üretilir.

Vatan kavramı aslında değerler manzumesi içerisinde yer alır. Batı ve Doğu toplumlarının vatan kavramları birbirinden farklıdır. Batıda ataların kemiklerinin bulunduğu (terra patria) toprak vatandır. Bu görüş toprağa bağlı ulus anlayışını doğurmuştur. Batılı bu anlamda toprağı kutsar ve ne pahasına olursa olsun orayı terk etmez. Bozkır kültüründe ise vatan ve istiklal birlikte yer alır. Türk kültüründe vatan, Türk tuğlarının bulunduğu, al bayrağın dalgalandığı ve toplumsal değerlerin yaşatılabildiği yerdir.

Bu kültüre sahip Türk toplumunun tarihi süreç içerisinde kurduğu devletlerde insanî değerlere önem verilmiştir. Bu nedenle Türk toplumunun hâkim olduğu ülkelerde

* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nipek@omu.edu.tr

hemen tüm bireylere ve cemaatlere bazı kısıtlamalar getirilmekle birlikte değerleri ile yaşama imkânı tanınmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti hakimiyeti altına aldığı Bulgar, Rumen, Sırp, Rum gibi topluluklara can ve mal teminatının yanı sıra değerlerini yaşatma imkanı tanımıştır. Oysa Osmanlı Devleti'nin terk ettiği coğrafyada kurulan ulus devletler özellikle Türk ve Müslümanlara değerleri ile yaşama imkânı tanımayacaklardır. Bu ise 1774'den bugüne kadar Kırım, Kafkaslar, Balkanlar, Afganistan, Irak ve Suriye'den Anadolu'ya nüfus göçlerine sebebiyet vermiştir. Sadece 93 Harbi'nde 1.200.000 kişi Türk askerinin hakimiyeti altındaki topraklara göç etmiştir.

Bu insanların göç sebebi nedir? Bu soruyu cevaplandırabilmek için sayfalarca yazı yazmak mümkün. Ancak gerek 93 Harbi esnasında ve gerekse daha sonraki süreçte göç edenler göç ediş sebeplerini veciz sözlerle tanımlayabilmişlerdir: *“Namusumu korumak için, “Türk gibi yaşamak için”, “kimliğimi korumak için, “Türk olarak Bulgarcaı kabullenmediğim için”, Müslümanlığı kaybetmeyelim diyerek, Peygamberimizin yolundan onun hicret ettiği gibi Müslümanlığı nerede yapacaksak oraya gittik”*.

Göç, psikolojik açıdan *göç öncesi, göç süreci ve göç sonrası* olmak üzere üç evrede incelenebilir. Bu evrelerin psikolojik etkileri göç eden her kişi ve grup için oldukça farklıdır. Göçün psikolojik etkileri büyük ölçüde kişiye veya gruba özgüdür.

Göçmenin psikolojisini algılayabilmek için göç öncesi göç veren coğrafyanın sosyal ve siyasal yapısını, orada yaşanmışlıkları tespit edip değerlendirmek gerekir. Bu araştırma bizi göç sebepleri ile karşılaştırır. Göç öncesi dönemden kaynaklanan faktörler arasında göçün nedeni, kaybedilecek şeylerin çapı, derinliği çok önemlidir. Kişi yaşamını güvence altına almak amacıyla bir yerden kaçmak zorunda kalırsa, hem bunun tehditlerle ve eziyetlerle yarattığı travmayla hem de aniden, tamamen hazırlıksız bir şekilde yerinden yurdundan kopmanın getirdiği yükü uğraşmak zorunda kalır. Göç ederken geride bırakılanların, bir anlamda kaybedilenlerin boyutu da çok önemlidir. İnsana destek veren, onu koruyan güçlendiren ne kadar çok şey geride bırakılıyorsa, göçün psikolojik etkisi o kadar olumsuz olacaktır.

Göç eden kişi maddî varlıklarını kaybeder: Evini, barkını, bahçesini, tarlasını, ev eşyasını, sürüsünü. Savaş esnasında göç edenler menkul ve gayrimenkullerini tamamen kaybederken, barış döneminde göç edenler görece bu varlıklarını nakde dönüştürmüştür. Başka bir ifadeyle yok pahasına satmıştır. Elde ettiği sermayeyi ise göç sürecinde tüketecek ve ele güne muhtaç bir konuma düşürecektir. Bir göçmen bu durumdan şu şekilde yakınmaktaydı: *“Orada her şeyimiz vardı. Varlıklımızdı. Buraya geldik. Hiçbir şeyimiz kalmadı. Ev yok, bark yok, mal yok, mülk yok.”* Dolayısıyla göçmen daimi iskân sonrası tekrar sıfırdan işe başlamak zorunda kalmaktaydı.

Geride bırakılanların en önemlisi toplumun bir kısmıdır. Bunlar anne, baba, kardeş, dayı, teyze, amca, komşu olabilmektedir. Bu durumda ailenin parçalanması gündeme gelmektedir. Kitlesele göçler incelendiğinde kolayca tespit edilebileceği üzere göç sürecinde toplum topyekûn göç etmez. Toplumun bir kısmı göç ederken diğer

kısmı itici sebeplere rağmen vatanında yaşamayı sürdürmeye çalışır. Göç ailelerin parçalanmasına da sebebiyet verir. Göçmen bu durumdan şu şekilde yakınır:

*Gurbet elde ölenlerin
Çenesini kim bağlar
Ne anam var, ne babam var
Başucumda kim ağlar*

Göçmen maddî varlıklarını, birçok sevdiğini, yakınına kaybetmenin yanı sıra çocukluğunun ve kişiliğinin oluşumuna etki eden kendisi ile toprak arasında bağlantıyı sağlayan köyünü, kasabasını, yurdunu, yuvasını, ahirete göç etmiş aile bireylerinin mezarlarını terk eder. Artık içini dökeceği bir mezar taşı bile yoktur. Bir mübadil bu durumu şöyle vurgulamaktaydı:

Geride bıraktıklarımızın ev, tarla ve toprağın yanı sıra doğup büyüdüğümüz kent, komşularımız olduğunu fark ettik. ... Evi, tarlayı, toprağı bedelleştirebilirsin belki ama doğduğumuz yerin havasını, suyunu nasıl bedelleştirebilirsin. Hatıralar bedelleştirilebilir mi oğlum? Çok güzeldi köyümüz. Buralar ne ki. Bir havası vardı. Bir suyu vardı! “Hep geriye döneceğimizi düşünürdük. Kızımızı yerliye verirsek burada kalır derdik. Bu sebeple on yıl boyunca kız alıp vermedik. Geldikten sonra memleketimize, köyümüze döneriz diye çok bekledik. Bu sene olmadı yeni sene gideriz gayri dedik. ... Gönderseler sabahı beklemeyiz. Akşamdan çıkar gideriz.”

sözleriyle memleket özlemini dile getiriyordu. Başka bir muhacir özlem duygusunu şu kelimelerle aktarıyordu: “Oraları özliyorum. Ama gidemiyorum. Çocukluk ve memleket rüyalarım giriyor.” Bir mübadil de memleket hasretini şu ifadelerle dile getirmekteydi: “İstiyorum dua ediyorum. Bir kez göreyim. Sonra öleyim. Evimizi görmeye gidiyorum. Toprak getirecem. Annemin mezarına su ve toprak getirecem.”

Göç etmeyen, her şeye rağmen direnenler açısından göçün etkisine bakılacak olursa: Her şeyden önce göç veren toplum küçülmüştür. Hele göç bir başlamaya görsün bir daha kolay kolay durmaz. Sürekli küçülen toplum varlığını korumakta zorlanır. Bu nedenle toplumun elitleri arasında göçü önlemeye çalışanlar olmuştur. Batı Trakyalı Mehmet’e hitap eden türkü aslında göçü önlemeye çalışmak amacıyla yakılmıştır.

*Daha 20 kulaç önce 500 bin kadardık,
Göç şarabı içe içe yüz bine düştük, bayıldık,
Gitme Mehmet Mehmet gitme!*

Terk edilen yerlerdeki Türk toplumu asimile edilmeye çalışılır. Asimile yöntemlerinden birisi de isim değiştirmedir. Bir Bulgaristan göçmeni bu durumu şu dizederle gündeme getirmekteydi:

Babam adımı koydu ezan ile

*Kâfir değiştirdi silah ile
Annem ağladı gözyaşı ile*

Toplumun küçülmesi neticesi evlilik çağındaki kızlar evlenecek delikanlı bulamaz. Bu ortamda Müslüman kızların Hıristiyan gençlerle evlenme ihtimali gündeme gelir. Bu uzun vadede toplumsal kimliğin yok olması ile sonuçlanabilecektir. Müslüman kızların Hıristiyanlarla evlenmek zorunda kalması her şeye rağmen o ana kadar ocağını terk etmeyenleri göç kararı almaya iter.⁸

Henüz göç etmeyenlerin yaşadığı mahalle ve şehir mimari açıdan dönüşmeye başlar. Müslüman mahallelerinde göç eden Türklerin evlerine gayrimüslimler yerleşir. Beraberlerinde kültürel unsurlarını getirip yaşatırlar. Bu durum türkü ve şiirlere de yansır.

...
*Mihraplara haç asılmış. Ezanlar!
Susturulmuş güm güm ötüyor çanlar!
Camilerin minberleri yakılmış
Çizme ile çiğneniyor Kur'anlar!*

...
Bu durumu Mehmet Akif de şu dizelerle aktarıyordu:
*Ne felaket: Dönüversin de mesacit ahıra
Hırvatın askeri tepsin çıkıp üstünde hora!
Bâri bir hâtıra kalsaydı şu toprakta diri...
Yer yarılmış, yere geçmiş şüheda türbeleri!*

Aynı konu *Ötme bülbül ötme, yaz bahar oldu* başlıklı türküde şu dizelerle ifade edilmekteydi:

*Çeşmelerde abdest alınmaz oldu
Camilerde namaz kılınmaz oldu
Mamur olan yerler hep harap oldu
Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i.*

Muhacir memleketi hayallerinde bıraktığı gibi yaşatır. *Memleket deyince mezarlık, cami, mektep, hocanın sopasını* hatırlar. Henüz göç etmeyenin böyle bir hayal kurma şansı bile yoktur. Çünkü köyü, kasabası veya şehri gittikçe yabancılaşmaktadır: Türk kültürünü yansıtan cami, mescit, hazire, mezarlıklar tedricen ortadan kalkar. Yerine park, katedral, kilise veya mesken inşa edilir. Mahalle, sokak, köy isimleri değişir. Şehir isimlerinin en azından telaffuzu değişir. Mevcut veya yeni inşa edilmiş kilise-

⁸ Bu sadece Türk topluma özgü bir toplumsal tepki değildir. Örneğin Rus Kazakları Cumhuriyet döneminde evlenememe sebebiyle Türkiye'den göç edeceklerdir. Bkz.. Z. F. Fındıkoğlu, *Türkiye'de İslav Muhacirleri (1961- 1962) Türkiye'deki Malakan ve Kazakların Rusya'ya Dönmeleri*, İstanbul, 1966, s. 37.

lerde çan sesleri yükselir. Ay yıldız damgalı sancak direklerinde yeni kurulan devletin bayrağı dalgalanmaya başlar.

Göç etmeyenler için günlük yaşamda değişiklikler olur. Her şeyden önce Osmanlı vatandaşı iken Yunan, Bulgar, Rus veya Sırp vatandaşıdır artık. Toplumsal statüsü millet-i hakimeden azımlık statüsüne dönüşmüştür. Günlük yaşamını sürdürebilmek, resmî işlerini takip edebilmek için Bulgarca, Sırpça, Rusça veya Yunancayı öğrenmek ve kullanmak zorunda kalır. Şehrin ve devletin idarecileri artık Müslim ve Türk değildir. Millî günler değişmiştir. Balkan devletleri güçlerini arttırmak adına Türkleri ötekileştirme politikalarının şiddetini arttırırlar. Bütün bu gelişmeler neticesi Tuna vilayeti toprakları Türklere yabancılaşmış ve Karacaoğlan'ın yüzyıllarca önce tarif ettiği Frengistan'a dönüşmüştür.

... İlleri var bizim ile benzemez,
 ... Dilleri var bizim dile benzemez,
 ... Dinleri var bizim dine benzemez,
 ... Başlarına siyah şapka giyerler,
 ... Beyleri var bizim beye benzemez,
 ... Vatan tutup bu yerlerde kalınmaz.

Göç veren sahalarda ulus devletler kurulur. Bu devletlerde askerlik yükümlülük esasına göre yapılmaktadır. Belirli yaş grubunda bulunanlar silâh altına alınır. Müslim ve gayrimüslim aynı kazandan yemek yer. Aynı üniformayı giyer. Devletin karar vermesi halinde savaşa gider. Bu uygulamaları düşünmek bile henüz göç etmemiş Türk gencinde travma yaratır. Çözüm firar veya göç etmekte bulunur.

Muhtemelen bütün bu değişiklikler göç etmeyenlerde aidiyet krizi yaratmıştır. Her şeye rağmen ocağını tüttürmeye çalışan, vatanını terk etmemekte direnenler bu yeni ortamda yeni yaşam alanında kültürünü yaşatamamak, sosyal konumunu tayin edememek ve sosyal düzenini anlamlandıramamak gibi bir konuma düşer. Berger'e göre bu durum bireyin katlanamayacağı tek acıdır. Bu durum savaş sonrası yeni göç dalgalarını tetikler.

Kırım'da, Romanya'da, Bosna'da geride kalanlar Hıristiyan bir ülkede Müslüman olarak yaşamının dinen uygun olup olmadığını tartışır. İsmail Gaspralı Kırım'da göçü durdurmaya yönelik faaliyetlerde bulunur. Göçü durdurmaya yönelik faaliyetlere rağmen özellikle Bulgaristan Türkleri fırsatını bulduklarında göç etme psikolojisi içerisindeydiler. Türkler için Bulgaristan'da mülk edinmek, "buz üstünde yapılan bir yatırım ve harcamaydı." Türkiye'de kişiler körlük kefenlik parası biriktirirken, Bulgaristan'daki Türkler her an sınırı açılır ve göç edilir düşüncesi ile gelirlerinin büyük bir kısmını *Türkiyecilik* adı altında biriktirmektedirler.

Göçmen kimliğini korumak adına göç yoluna düşer. Ancak kimlik de geride bırakılanlar arasında kalır. Artık Kırımlı, Kafkasyalı, Varnalı, Selanikli değildir. Ama Samsunlu, Trabzonlu ve İzmirli de olamamıştır. Burada yeni bir kimlik ile tanışır:

Muhacir. Yerli ahali göçmenle menfaat çatışmasına girdiğinde onu ötekileştirir: *Rum dölü, Ermeni dölü* diye. Muhacir amiyane bir tabirle *Türk dölü* olduğu için sürülmüş, burada *Rum* veya *Ermeni dölü* oluvermiştir. Bir Bulgaristan göçmeni bu durumu şöyle tanımlıyordu: “*Bize ikide bir Bulgar diyorlar. Bu çok kırıcı. Bize gavur dediler. Bulgaristan’da Türk var mıymış gavursunuz siz derlerdi. Zoruma giderdi. Ötede Türk idik. Burada gavur olduk.* Başka bir muhacir de aynı konuda şu cümlelerle serzenişte bulunuyordu: “*Bize Türkçeyi nerede öğrendiniz dediler. Halbuki biz Türkoğlu Türk’üz. Osmanlı Türklerindeniz. Lisanımız Türkçe. Başka lisanımız yok*”. Göçmenlerin kendi aralarında da ötekileştirme var. “*Biz sizin taraftan (Deliorman- Kuzey Doğu Bulgaristan) hiç kız almak istemezdik. Biz sizin tarafı daha Bulgarlaşmış bilirdik. Giritli göçmenler ise gavur, Rum gibi ifadelerle dışlanmışlardır*⁹. Adada sürülmesi gereken yabancı olarak tanımlanan Giritli Müslümanlar Anadolu’da da anlamadıkları bir dili kullanan yabancıydılar. Aslında Giritli göçmenler de geliş tarihlerine göre kendilerini farklı kelimelerle tanımlayabilmişlerdir. II. Abdülhamit döneminde gelen Giritli göçmenler, mübadele zamanı kendilerini yeni gelen hemşerilerinden ayırt etmek için yerli veya eski Giritli olarak tanımladılar. Mübadele ile gelenler ise kendilerine Yeni Giritliler ismini yakıştırdılar.¹⁰

Göçün göçmen üzerinde son derece travmatik bir etki yapmasının en önemli nedeni göçmenin kimlik bunalımına sürüklenmesidir. Benlik bilincinin sağlıklı olabilmesinin en temel koşulu insanın kendisini güven içerisinde hissetmesidir. Göç güvensizlik duygusu hissettirdiği için insanları korkuyla karışık bir kimlik krizine iter. Göçmen kendisini ne terk ettiği yerin ve ne de yerleştiği yerin elemanı olarak görür. Göçmenlerin ifadesiyle ne oralıdır, ne buralıdır. Ortada bir yerde sıkışıp kalmıştır.

Bir göçmen yerlilerin kendilerine davranış şekillerini şu cümlelerle tanımlıyordu: Yerliler *Ne geldiniz buraya? diye sorarlardı. Yardım ne gezer yakacak odun bile vermezlerdi. Çalıya oduna gitsek tutarlardı, hor görürlerdi bizi. İlk geldiğimiz yıllar “Macurlar adam yemiş” derlerdi. Mahalle arasında çocuklar bizleri görünce kaçarlardı. “Bitli macir” diye küçümserlerdi*¹¹. Bereket bu ifadeler ve davranışlar istisnai ve yerel kalmıştı.

Yerli ahali gelenleri muhacir olarak isimlendirir. Muhacir, sığınmış her türlü haktan mahrum, her türlü felakete maruz biçare, zavallı, kırmızı kuşaklı Türk demektir. Muhacir kelimesini aşağılanmak olarak algılayan 1923 sözleşmesi kapsamında olanlar kendilerinin muhacir değil, mübadil olduklarını vurgulamaktadırlar. Muhacirler belki de kimlik bunalımını aşmak, yerli ahalinin ötekileştirmesine engel olmak için kendisini muhacirim, Rumeliliyim diye tanıttıktan sonra *Bizimkiler Balkanlara Konuya Karaman’dan gelmişler. Memlekete yerleşmişler. Biz hem Türk’üz, hem Müslüman* söylemiyle Türk olduklarını ısrarla vurgulama ihtiyacı duymaktadırlar.

⁹ Tahmiscizade Mehmet Macit, *Girit Hatıraları*, (Haz. İsmet Miroğlu- İlhan Şahin), İstanbul, 1977.

¹⁰ Rüştü Çelik, *Kandıye Olayları, Girit’in Osmanlı Devleti’nden Kopuşu*, İstanbul, 2012. s. 52- 70.

¹¹ Kemal Yalçın, *Emanet Çeyiz Mübadele İnsanları*, İstanbul 2005, s. 209.

Bildiri ve makalelere sonuç yazılması usuldendir. Belki daha iyi anlaşılmasını sağlar düşüncesiyle aşağıdaki türküyü dikkatlerinize sunarak sözlerime son vermek isterim.

*Hicret edip gider Allah aşkına
Gidenlere kalan kullar ayledi
N'apsın kalan, macır dönmüş şaşkına
Arkasından akan sular ayledi.
Kiracılar bekler dizgin elinde
Cem olmuş komşular sağında solunda
Mezarlık sokağı hicret yolunda
Dayler taşlar vatan deyip ayledi.
Ana yavrısını bırakıp gider
Kızı arkasından kuş gibi öter
Bu ayrılık bize ölümden beter
Dayler taşlar vatan deyip ayledi.*

*Varna'dan pindik gideriz amma
Sakın Bulgarya'da eyleneip kalma
Malına güvenip kendini salma
Dayler taşlar vatan deyip ayledi.*

*Gece gündüz ana deyip aylerim
Tesalla verip gönnümü eylerim
Bu gülmedik başla acap neyerim
Dayler taşlar vatan deyip ayledi.
Bu asıra derler yirminci asır
Dinleyin, sözlerimde yoktur kusur
Kalmışık şu beldede biz yesir
Dayler taşlar vatan deyip ayledi.*

*Tüccarlarda yoktur ne insaf, ne hatır
Merkezde macıra çekerler satır
Burada kalanlar hepsi de fakir
Dayler taşlar vatan deyip ayledi.*

*Kaçtı macırların beti benizi
Aşıp da giderler Karadeniz'i
Ayrıldı anadan oğluyla kızı
Dayler taşlar vatan deyip ayledi.*

*Kalanlar döndüler boyun iyerek
Yas edip de gözyaşını silerek
Bu hasretlik mahşere kaldı diyerek
Dayler taşlar vatan deyip ayledi.*

Kaynakça

- ÇELİK, Rüştü, *Kandiye Olayları, Girit'in Osmanlı Devleti'nden Kopuşu*, İstanbul, 2012.
- FINDIKOĞLU, Z. F., *Türkiye'de İslav Muhacirleri (1961- 1962) Türkiye'deki Malakan ve Kazakların Rusya'ya Dönmeleri*, İstanbul, 1966.
- TAHMİSCİZADE Mehmet Macit, *Girit Hatıraları*, (Haz. İsmet Miroğlu- İlhan Şahin), İstanbul, 1977.
- YALÇIN, Kemal, *Emanet Çeyiz Mübadele İnsanları*, İstanbul, 2005.

1877-78 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NIN GÜNEY ASYA'DA YANSIMALARI

Prof. Dr. Azmi Özcan*

Öz

(93 Harbi) başlamadan evvel, Hindistan Müslümanları Osmanlılar lehine açık bir tavır koymuşlar ve gelişmeleri dikkatle izlemeye başlamışlardı. Bu arada İngilizlere gönderilen bildirimler ve dilekçelerle de Osmanlıların Hindistan Müslümanları için ne ifade ettiği anlatılmış ve en azından kendi sadakatlerine karşılık Osmanlı Devleti'nin desteklenmesini istemişlerdir. Hindistan Müslüman kamuoyu, Osmanlı lehine yekvücüt olmuştu. Hemen her yerde aynı heyecan duyuluyor ve aynı konu konuşuluyordu. İngiliz ve Hindistan hükümetleri dilekçe yağmuruna tutularak Osmanlıya destek sağlanması isteniyor ve Rusya protesto ediliyordu. Bütün camilerde Osmanlıların galibiyeti için dualar edilmeye başlandı. Mümkün olan her yolla Osmanlıların desteklenmesi yolunda fetvalar veriliyordu.

Buna paralel olarak, maddî ve mânevî desteğin ötesinde, Ruslarla savaşmak üzere gönüllüler oluşturulması için çağrılar da yapılmaya başlanmıştı. Fakat kraliçenin tarafsızlık ve bu tarafsızlığı ihlal edenlerin cezalandırılacağı yolundaki ilanı rahatsızlığa sebep olmakta idi. Bu arada bazı girişimlerde de bulunulmuş ve cihada katılmak için yola çıkmak isteyenlere rehber broşürler hazırlanmıştı. Özellikle vâizler, hâfizlar, doktorlar ve sağlıklı vücuda sahip olanlar teşvik edilmekte idi. Neticede sayıları az olmakla birlikte, bir kısım insanlar bu gaye ile yola çıkmışlardı. Ancak Hindistan Müslümanlarının Osmanlılara olan ilgi ve yakınlıklarının en önemli göstergesi, memleketin her yerinde açılan yardım sandıklarında toplanan maddi yardımlardı.

Anahtar Kelimeler: Hindistan, Müslümanlar, Osmanlı Devleti, İngilizler

Sevgili gençler tufanlardan ders aldık. Bugün burada bulunuşumuzun sebebi budur. Eğer bir millet bir toplum tufanlardan, fırtınalardan ders almazsa onu çok tufanlar, fırtınalar bekler. Benim tebliğimin ana çerçevesi tarih bize ne söyler tarih bizden ne bekler. Bunun ilk adımı da tarihin zamanının ruhuna nüfuz etmektir. Eğer tarih idrak edilmez ve anlaşılmaz ise bazen kendisini çok acı maliyetlerle kendisini tekrar eder. İşte bu olaylardan biriside 93 harbi. Bize yakın çağımızda ibret olarak en ağır bedeller ödeten felaketti. Ondan sonrası zaten birinci cihan harbi o da yıkanma evresidir. Şimdi bu bedelleri size hatırlatayım bütünüyle beraber. Önünüzde çok uzun yıllar olacak bahtlı ve tatlı olacaksınız ama bu bedelleri aklınızda tutmazsanız Allah korusun sizler sizlerin torunları da benzer hedefler belirlemek zorunda kalabilir. Üzerinde konuştuğumuz coğrafya tam beş yüz yıldır bir Türk vatanydı şimdi yok. İspanya

* Sakarya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, aozcan@sakarya.edu.tr

tam sekiz yüz yıl bir vatandı şimdi yok. Ahıska bin yıllık bir vatandı şimdi yok. Kırım bin yıllık bir vatandı şimdi yok. Neden yok biliyor musunuz? Üzerinde yaşayanlar sorumluluklarını ihmal ettiği için yok. O sorumluluklarının ilk adımı da ciddiyet ve disiplindir. Ciddi konular konuşulurken, ciddi konular tartışılırken mutlaka aynı ciddiyetle mukabele etmek lazım, disiplinli olmak lazım. Bu sizin bundan sonraki yolculuğunuzda kulağınıza küpe olsun şair demiş ki ‘‘çeşmelerde bardağı doldurmadan kor isen bin yıllık dahi beklesen kendi dolası’’. Burada her biri otuz kırk yıllık birikimini anlatan hocalarımızdan önünüzü aydınlatacak damlatılmış bilgiler, damıtılmış bilgiler almazsanız o bilgiler kendiliğinden size gelmez. Siz alacaksınız onları düşüneceksiniz çünkü tarihi idrak etmezseniz hakikaten önünüzü göremezsiniz. Tarih kavramı bize Araplarla geldi. Araplardan önce Türkler tarih kavramına Bilig yada bilgi diyorlar. Bilgi eğer bizim hayatımızın merkezinde olmazsa çok hata yaparız. Kararlılığımızın en önemli yeri bilgiye dayanır. O yüzden de düne ait yaşanan hadiseleri iyi kavrayalım ki geçmişte ki aynı hatalarla aynı bedeli ödemeyelim. Eğer 93 harbinden bu hatalar alınmış olsaydı birinci cihan harbinde ki o hatalar yapılmazdı. Şimdi onun örneklerini size söyleyeceğim benim ulaştığım sonuca muhtemeldir siz de ulaşacaksınız. Bu 93 harbi neden93 harbi. Bir kere 93 harbi denmesinin nedeni o dönemde kullandığımız takvim 1293 tarihine rast gelmektedir. Rumi takvimle savaş 1293 tarihinde olduğu için halk kültürüne 93 harbi olarak geçmiş ama ödediğimiz bedeller itibariyle bugüne kadar taşımış. Göçler arkadaşlarımızın anlattığı felaketler, bedeller, feda edilen milyonlar, çekilinen topraklar, hikayeler , destanlar, ağıtlar hala bugün bile canımızı yakmaya devam ediyor. 1870 yılı Osmanlı devleti için çok kötü başladı. Taht değişikliği padişah öldürtmeleri fırtınalar isyanlar tam o tarihte Rusya, İngiltere, Osmanlı devleti büyük bir rekabetin içerisine girdi. Diplomasinin ne kadar acımasız ve ne kadar sürprizlere açık olduğunu bir hatırlayın. 93 harbinde Rusya ve Almanya bizimle savaş cephesini açarken Almanlar Rusları desteklerken İngiltere ve Fransa da Osmanlı devletiyle beraber görünmeye çalışıyor. Dikkat edin bundan 32 sene sonra tablo tam tersine dönüyor. Almanlarla biz beraber olacağız ama karşımızda Fransızlar ve İngilizler olacak. O yüzden diplomaside bir kural var hep söylenir mutlak dostluk mutlak düşmanlık yoktur ortak çıkarlar söz konusudur. 93 Harbi’nde Balkanlardaki bir kısım halk Slav ırkından geldiği için ve Ortodoks inancına mensup oldukları için Ruslar onları Osmanlı devletine karşı kullanabilmek için ve ayaklandırabilmek için iki unsuru kullanmış. Biri Slav diğer, Ortodoksluğu kullanmış. Bir anda bütün dünya gündemini barbar Müslümanlar masum Hristiyanları katlediyor propagandaları başlamıştır. Hatta o tarihlerde yazılan kitapçıklar Avrupa gibi nüfusu çok ve kalabalık olmayan kıtada yüz binlerce dağıtılmıştır. Bunların teması Balkanlarda barbar Müslümanlar masum Hristiyanları katlediyorlar ve bu Hristiyanları onlardan kurtarmamız lazım Rusya onları kurtarmaya geliyor Avrupa’nın çeşitli ülkelerinden gönüllü askerler de geliyordu. Buna karşın Osmanlı devleti Asya’da bulunan Müslümanları ayaklandırarak Rusya’ya cephe açmaya çalışıyor. Bu cepheleden bir

tanesi de Hindistan. Bunu yapmak için hem Hindistan'a hem de Afganistan'a bir heyet gönderildi. Bu heyetin başında da Ahmet Hulusi Efendi isminde ulemadan bir zat vardı. O zat hatıralar yazmış yaptığı görüşmelerle ilgili o seyahatiyle bilgiler Osmanlı devlet arşivinde vardır. Bu heyet Kızıldeniz üzerinden Londra'ya ulaştığı zaman o sırada İngiliz sömürgesi altında olan Hindistan'da bir gün içerisinde Osmanlı heyetinin seyahat ettiği gemiyi elli bin kişi bağımsız bir Müslüman toprağı diye ziyaret etmiştir. Bundan korkan İngilizler Osmanlı devletinin bütün bu faaliyetlerini kontrol etmişler ve biran önce onların Afganistan'a ulaşmasını tembih edip bu heyetin peşine ajanlar takmışlardır. Afganistan heyeti Afganistan'a ulaştığı zaman Afganistan emir erine Rusya'ya karşı bir cephe açmasını siz burada Rusları meşgul ederken biz de Kafkasya'da ve Doğu anadolu'da Rusları sıkıştırırız ve bu Rusları bertaraf ederiz demiş. Fakat Afgan lideri pek umutlu görmediği bu projeye katılmadığı için bu proje de akamete uğramış. Tüm bu olaylar sırasında bir şey olmuş ve Osmanlı devleti Hindistan Müslümanlarını keşfetmiş. Hindistan'ın bütün şehirlerinde Osmanlılar için yardım sancakları açılmış, gazeteler çıkartılmış, toplantılar yapılmış. Genç kızlar çeyizlerini, öğrenciler harçlıklarını, anne babalar yiyecek içeceklerini hep bu sandıklara göndermişler. O günlerden bize intikal eden belgelerde bu destansı fedakarlıkların hepsi aynı canlılıkla durmaktadır. O günlerde atılan adımlarda birinci cihan harbine kadar devam etmiştir. Dört tane ana çerçeve var. Bunlardan birincisi Osmanlı konsolosları Hindistan'ın şehirlerini dolaşarak Hindistan Müslümanlarının desteğini almaya çalışmışlar. İkincisi Hindistanlıların çıkardığı gazeteler anlık olarak günlük olarak alabildikleri haberlerle Osmanlı devletinin savaş haberlerini Hindistan'a taşımışlar. Üçüncüsü Hindistan'dan Osmanlı ülkesine gelen seyyahlar gördükleri manzaraları döndükleri zaman anlatmışlar. Dördüncüsü de hac vesilesiyle de Mekke Medine'de toplanan yardımlar karşılanan ihtiyaçlardır. Bunlar haricinde o dönemin Hindistan'ı Pakistan'ı kardeşi olarak tanımlıyordu. Hindistanlılar yani Müslüman olanları sultan 2. Abdülhamithan'ı halife olarak gördükleri için öyle tanımladıkları için bu vesileyle bu 2'si ayrılmaz ikili olmuşlardı. Şimdi bizim bu olaydan bu gelişmeden alacağımız dersler nelerdir. Birincisi eğer 93 harbi sırasında Ruslara karşı Hindistanlıları ve Afganistanlıları ayaklandırma projesi başarıya ulaşmadıysa aynı projeye birinci cihan harbinde de bel bağlayarak savaşa girilmezdi. İkincisi İngilizlerin taahhütlerine güvenerek insanların ya da devletlerin iç güvenliklerini onlara havale edemeyecekleri çünkü İngiltere'nin Osmanlı sefiri Osmanlıları Ruslara karşı savaş teşvik ederken Osmanlı ordusu Ruslardan daha eğitimli daha donanımlı eğer Ruslar size karşı cephe açarsa birkaç gün içinde osloya kadar gidersiniz diye Osmanlı devletini teşvik etmiştir. Bir diğer İngiliz sefirleri ise aynı gerekçeleri göstererek Rusları Osmanlılara karşı savaşa teşvik etmiştir. Bu sözlerin taahhütlerin hepsi savaşa girdikten sonra tutulmamış mühimmat sözlerinin hiçbirine getirilmemiştir. Üstelik de sözleşmenin altına imza attıkları halde. Eğer siz Rusya ile savaşa girerseniz İngiltere olarak yardım edeceğiz diyenler bu sözünü tutmadığı gibi savaş sırasındaki zaaf-

dan faydalanarak Kıbrıs'ı ve Mısır'ı almıştır. Bu bize başka bir ders veriyor ki anlaşmalara çok güvenmemek gerektiğidir. Anlaşmaları ayakta tutan sizin gücünüzdür, iradenizdir, kudretinizdir. Eğer anlaşmalardan sonra kendinizi toparlamazsanız gereken dersleri almazsanız gelecekte ağır bedeller ödersiniz dememim nedeni oydu. O yüzden tarih çok önemli, o yüzden siz ülkemizin geleceğİ olan gençler mutlaka tarihe tarihle yaşamak için değil, romantizm için değil, melankoli için değil, övmek için değil, sövmek için değil, ders almak için, önünüzü aydınlatmak için çok ama çok müracaat etmelisiniz.

OTURUMLAR

AVRUPA BARIŞINI UZATAN BİR ÇATIŞMA: RUS-TÜRK SAVAŞININ ULUSLARARASI ETKİLERİ (1877-78)

Dr. Olga Aganson*

Öz

Rus-Türk savaşı, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında uluslararası sistemin gelişmesi için muazzam bir etkiye sahipti. Balkanlar'da bölgesel müttefikler kurma ve Balkanların jeopolitik konumunu koruma fikrinden esinlenen Rusya, Balkan Hıristiyanlarının kurtuluşu için Osmanlı İmparatorluğu ile savaş başlattı. Rus gücünün artması ve dolayısıyla genel Avrupa dengesinin bozulması ihtimali ile karşı karşıya kalan büyük güçlerin düşmanca bir tepkisi ile karşılaşan Rusya, Berlin Kongresi boyunca daha önce Osmanlı Devleti ile yaptığı antlaşmanın ön koşullarını Avrupa devletlerinin tekrardan değerlendirmesi için sunmaya zorlandı. Rus-Türk savaşı, Avrupa ve Balkan siyaseti arasındaki etkileşimi şekillendiren iki ana eğilimi başlattı. Bir taraftan, büyük güçlerin ittifak sisteminin yeniden yapılandırılmasına doğrudan ve dolaylı olarak katkıda bulunmuştur. Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü tehdit eden Balkan ve Yakın Doğu'daki karışıklıklar, İtalya- Osmanlı Savaşı ve Balkan Savaşları sırasında ortaya çıktığı için mevcut ortaklıkların kırılganlıklarını ortaya çıkardı. Öte yandan, büyük güçlerin Osmanlı topraklarında meydana gelen olaylara müdahale etmede isteksiz bir şekilde davranması, 20. yüzyılın başlarında Balkan ihtilaflarının yerelleştirilmesine yönelik sessiz izniyle sonuçlandı. Bütün bunlar; 1877-1878 Osmanlı- Rus Harbi sonucu bağımsız hale gelen bölgesel aktörlerin 1870'li yılların ortalarındaki eski pozisyonlarından farklı olarak yeni haklar edindikleri ve bu haklar sayesinde de Osmanlı Devleti'nin ardında yaratacağı siyasi boşluğu dolduracakları Güneydoğu Avrupa'da büyük devletlerin itirazını oldukça sınırlandırdıkları anlamına geliyordu. Çelişkili bir ifade gibi gözükmesine rağmen Türk-Rus savaşı Doğu sorununun çözülmesinde barışçıl bir yolun benimsenmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Rus-Türk Savaşı, Güney Slavları, Osmanlı Devleti, Avusturya-Maceristan İmparatorluğu, kamuoyu, halk hareketleri

* Senior research fellow, Lomonosov Moscow State University, Faculty of History, o.aganson@hist.msu.ru

A CONFLICT THAT PROLONGED EUROPEAN PEACE: INTERNATIONAL IMPLICATIONS OF THE RUSSO-TURKISH WAR (1877-78)

Abstract

The Russo-Turkish war had a tremendous effect for the development of international system in the late 19th and early 20th century. Inspired by an idea of nourishing regional allies in the Balkans and securing its geopolitical positions, Russia waged war against the Ottoman empire for the liberation of the Balkan Christians. Encountered with a hostile reaction of great powers which had been alarmed with the prospect of augmentation of Russian might and, hence, disturbance of the general European equilibrium, Russia was forced to submit preliminary terms of its treaty with Turkey to a reconsideration of the European Concert during the Congress of Berlin (1878). Fearing an armed struggle for the Ottoman legacy, great powers had to restrain from encroachments on the Ottoman territories. Meanwhile, regional players, which had become independent in the aftermath of the Russo-Turkish war (1877-78), acquired a right, unlike their humble position within the international system of the mid-1870s, to arrange post-Ottoman political space in South-Eastern Europe with rather limited great powers interference. Though it may sound paradoxically, the Russo-Turkish war paved the way for the great powers' peaceful interaction regarding the Eastern question.

Keywords: The Russo-Turkish War 1877-78, Southern Slavs, The Ottoman Empire, Austria-Hungary, Public Opinion, National Movements.

If to agree with distinguished German historian Leopold von Ranke, the European history of the 19th – early of the 20th century exemplified a triumph of the external policy (die Aussenpolitik).¹⁴ Nationalism and imperialism became a vehicle of international relations. The 19th century witnessed an emergence of two new great powers – Italy and Germany – in the wake of wars for unification. Nationalism blurred a line between internal and external policies of a state. Nationalism transformed to great extent a political landscape of Southeastern Europe. Tiny local states struggling for their national independence stepped out from the shadow of history while centuries old multi-ethnic and traditional empires – the Ottoman empire and the Habsburg empire – defended their territorial integrity and international standing. Both empires occupied multi-sub-regional positions and their existence was a corner stone of the international system. In 1870s Southeastern Europe became a point where divergent vectors of foreign policies of the great powers and declining powers as well as national aspirations of the Balkans peoples collided. Russia's war against the Ottoman empire and the great powers' interference in the peace settlement framed Balkans as a separate subsystem within existing international system. Emergence of the regional order based on the Treaty of Berlin (1878) had a tremendous impact on the interna-

¹⁴ Craig, Gordon A. "The Historian and the Study of International Relations." *The American Historical Review*, Feb., 1983, Vol. 88, no 1, p. 4-6.

tional relations, its European and Balkan dimensions. A purpose of the paper is to outline factors that brought into life the Balkan regional order, fix its major features and define its place within international system of the late 19th-early 20th century.

Among factors which contributed to the establishment of the Balkan regional order one should name national movements of local Christians. It took form of an armed struggle against the Porte. It started in the early 19th century (the First and Second Serbian uprisings, the Greek fight for independence in 1820s), and it reached a climax in the mid-1870s. Disturbances in Bosnia and Herzegovina, uprising in Bulgaria, Serbia's and Montenegro's declaration of war on the Ottoman Empire put the Eastern question on the international agenda.¹⁵ Those unpredictable affairs embarrassed European governments and provoked their discontent. Benjamin Disraeli, the British Prime Minister and very assertive Turcophil, failed to comprehend how the disturbances in remote Balkan provinces being a usual matter in those lands could have embroiled the whole Ottoman Empire and created a puzzle for European diplomacy. He supposed that insurgencies in Bosnia and Herzegovina should be nipped in the bud without any delay.¹⁶

Perceived as a destructive factor of international life, the uprisings of the local Slavs loosened control of the European cabinets over the actions of the Balkan players as, for example, it was a case with the Principalities of Serbia and Montenegro which experienced a process of nation-building. The Balkan leaders couldn't pursue a policy which discorded with the national aspirations of their fellow-countrymen. Milan Obrenovich, Prince of Serbia, would have committed political suicide if he had resisted bellicose sentiment of the Serbians because his rival for popular favour – Nicola Petrovich Negosh of Montenegro and Peter Karageorgievich, a representative of a competing Serbian dynasty – were determined to fight against the Turks. R.W. Seton-Watson, renowned British historian, was keen to note that contemporary European statesmen had entirely ignored this triangular competition of the three local leaders. The great powers did not notice that in the Balkan affairs initiative had passed to lesser actors in the play at Belgrade, Cetinje and in the faraway Bosnian mountains.¹⁷

Another form that took national struggle of the Balkan Christians was entering the ranks of the Russian army during the wars it waged against the Ottoman empire. This practice became widespread since the early 19th century.¹⁸ In March-April of 1877, when it became evident that a conflict between the Russian and the Ottoman empires

¹⁵ Pavlowitch, Stevan K. *A History of the Balkans 1804–1945*. Longman, London, 1999.

¹⁶ Monypenny, W.F., Buckle, G.E. *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, The Macmillan Company, London, 1920, Vol. 6, p. 13.

¹⁷ Seton-Watson, R.W. Disraeli, *Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*, F. Cass., London, 1962, p. 31.

¹⁸ In June of 1811, a Bulgarian local army (Българское земское войско) was established. It immediately proved its effectiveness during the Rusçuk battle, 1811.

was inevitable, Bulgarian voluntary military forces were formed under the auspices of General Nicolay Stoletov.¹⁹

A powerful national move of the Balkan Christians was projected on the political map of Southeastern Europe through Russia's military involvement. It was a unique historical situation when foreign policy objectives of the great power and claims of the Balkan peoples for national and political independence coincided. After the defeat in the Crimean war Russia not only felt a metaphysical loneliness and international vulnerability, described by historical philosopher Nicolay Danilevskiy and the Slavophiles but it had to deal with practical tasks of its foreign policy in the Near Eastern region.²⁰ In these circumstances, some intellectuals and diplomats urged St Petersburg to nourish and raise potential allies. It meant to create a favourable international environment for the development of political institutions, economic life and national identity of the Balkan Christians. To illustrate this thesis let me cite Sergei Solovyev, famous Russian historian, who, by the way, had a reputation of the Westerner. He said: "So, Russia has its own historical and national policy towards the Eastern question; and she should follow it. Russia cannot wish to expand its national area which is already enormous... Let co-religious and kin peoples live free and independent life; let appear more statesmen who will work for the cause of European civilization in those lands; independent-minded personalities are needed to fulfil this task".²¹ And in some sense the Russo-Turkish war was launched to put into life this regional strategy of the Russian empire.

An important factor which precipitated events in the Balkans during the Eastern crisis 1875-78 was a European public opinion. The political and intellectual development the 19th century European society brought about a rise of mass media. Press became a main source of information for public which intended to influence foreign policy decision making process. Insurgencies in the Balkans made headlines of European newspapers in the mid-1870s.

As for the Russian society compassion to the Balkan Slavs became a factor which consolidated it. That time imperial society was defragmented with political and ideological controversies: conservatives, liberals and left revolutionaries (the so called narodniki/populists), Slavophiles, national loyalists and Westerners furiously disputed a path Russia had to follow. Press presented by almost all ideological currents supported the struggle of the Southern Slavs against the Ottoman domination. Even the left populists had to recognize the priority of the liberation of the Southern Slavs

¹⁹ Ulunyan, A.A. *Rossiya i osvobozhdenie Bolgarii ot turetskogo iga 1877-1878*, Institut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN, Moscow, 1994, p. 12, 106-107.

²⁰ Danilevskiy, N. *Ya Rossiya i Evropa: Vzglyad na kul'turnye i politicheskie otnosheniya slavyanskogo mira k romano-germanskomu*, Izvestiya, Moscow, 2003.

²¹ Solovyev, S.M. *Istoriya padeniya Pol'shi. Vostochniy vopros: (XVIII-XIX)*, OGIZ, AST, Astrel, Moscow, 2003, p. 315.

before a task of social and political transformations in Russia.²² Naturally, the Russian government alarmed with the destabilization of the Russian political life in post-reform period could not ignore the impetus generated by the society calling official St Petersburg to defend Balkan kinfolk. Moreover, this impetus was equivalent to the public support of the government's external policy. Liberation war in the Balkans was a means to overcome a deadlock the post-reform Russia had come.

However, not only the Russian government had to count with the public opinion. Its main international adversary – Great Britain – was also torn apart by political debates on the Eastern question. The Liberals, and particularly their Radical wing, intensely criticized pro-Turkish policy of Benjamin Disraeli. William Gladstone, the leader of the Liberal party, and his adherents were sensitive to a wind of change blowing over Southeastern Europe. Gladstone's pamphlet "The Bulgarian Horrors" had an effect of the bombshell. He ardently persuaded the British government and public to switch support from the declining Ottoman empire to the young Balkan peoples which, according to the liberal politician, proved to be a viable and creative force.²³ The above-mentioned approaches of Soloviev and Gladstone stressed diversification of the Balkan political environment and emergence of new players within it.

The great powers interference had a shaping effect for the Balkan political space. It was the decisions of the Berlin Congress that defined political configuration of Southeastern Europe, namely a coexistence of the multi-national empires and newly-fledged Balkan states. Anglo-Russian conflict interaction should be outlined as a principle external factor that defined the Balkan regional order. London could not admit a disappearance of the multi-regional Ottoman empire as a power vacuum would be filled in by Russia. To hamper this scenario Great Britain worked for the preservation of one multi-ethnic empire, the Ottoman empire, and encouraged hegemony of another one – Austria-Hungary. In the opinion of Disraeli, two measures were obligatory to restore a shattered European equilibrium: those were a return of Eastern Roumelia, Macedonia and Thrace to Turkey and occupation of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary.

Therefore, from the start the morphology of the Balkan order based on the Berlin Treaty was very heterogeneous one as it encompassed elements of unequal significance: above-mentioned multi-ethnic empires and small nation-states. This eclecticism had already comprised grains of erosion, and this caused a fast accumulation of a conflict potential in Southeastern Europe. National programs of the small Balkan states and reincarnation of their medieval "powers" were incompatible with the territorial integrity of the composite empires. The process nation-building taking place

²² Ulunyan, A.A. Op. cit., p. 67-76, Nikitin, S.A., *Slavyanskije komitety v Rossii v 1858-1876 godah*, Izd. Moskovskogo universiteta, Moscow, 1960.

²³ Gladstone, William E., *Bulgarian Horrors and Russia in Turkistan, with Other Tracts*, Tauchnitz, Leipzig, 1876.

in the Ottoman neighbourhood destabilized complex imperial structures. On the one hand, the project of San-Stefano Bulgaria, the Greek *megali idea*, incorporation of Old Serbia into the Serbian Kingdom rendered the existing status quo in the Balkans unacceptable for Sofia, Athens and Belgrade. On the other hand, the Austro-Serbian antagonism, though remained latent by the beginning of the 20th century, contained a powerful destructive charge and it was to blow up a western part of the Balkan peninsular. The permanent sources of regional tension were hot disputes regarding national origin and confession of the peoples remained under the sovereignty of the Ottoman sultan. The Macedonian question became a real system-destructive factor within which the Bulgarian, Serb and Greek national ideas clashed.

The small Balkan states with their regional ambitions brought unpredictable vacillations to the international system of the late 19th-early 20th centuries. Nevertheless, their claims for independent international standing and foreign policy opportunism made the contemporaries assess them not only as Russia's Balkan protégés but as potential partners of other great powers as it was the case with the Bulgarian crisis of 1885-86 provoked by the unification of the Eastern Roumelia with the Principality of Bulgaria. Lord Salisbury, then time British Prime Minister, was determined to apply approaches borrowed from the liberals towards the Bulgarian crisis. This upgraded concept envisaged erection of the belt made up of Christian states stretching between Russia and Turkey.²⁴ In other words, the Balkan region turned into an arena for great powers' competition where each of them intended to neutralize an influence of its rival. However, the Balkans never became a sphere of influence of any great power due to the small states' claim for independent foreign policy. A lack of rigidly outlined zones of interest among the great powers in the Balkans contributed to the maintenance of elastic equilibrium within the international system.

It may sound paradoxically but the existence of multiethnic empires in the Balkans also appeared to be an important element of the balance of power in Asia and Europe. Their disintegration could lead to a gigantic geopolitical hole threatening to provoke a great power struggle with a prospect of one of them becoming an omni-potent player. To illustrate this thought one can point to point at the pessimistic outlook which was not uncommon among the British and Russian diplomats during the Balkan wars (1912-13). The Russian Minister for foreign affairs Sergei Sazonov and the British ambassador in Austria-Hungary Fairfax Cartright predicted grave consequences following the collapse of the Ottoman empire and Austria-Hungary.

Sazonov reported to Tsar Nicolay II that a power, which would replace the Ottoman empire on the shores of the Straits, was likely to follow the path of Turks, since it would get a key from the Black and Mediterranean Seas, a key for offensive move

²⁴ Malcolm MacColl, *Memoirs and Correspondence*, (Eds. Russell, G.), Smith, Elder, London, 1914, p. 46.

in Asia Minor and for hegemony in the Balkans.²⁵ The mutual fear of seeing its rival dominating the global system retained the great powers from a struggle for the Ottoman legacy.

As for Austria-Hungary, its break-up would have launched dangerous and out of control political processes. Cartwright stated: “It would mean the aggrandizement of Germany by the annexation of the German Austrian provinces, the reduction of Hungary to smaller dimensions which would compel her to join force with the German empire to save herself from being crushed by surrounding Slavdom, and finally it would lead to the creation of a number of troublesome Slav states whose ambitions would be inordinate, and whose power would be just sufficient to enable them to do much mischief”.²⁶ It was a rather alarmistic forecast. But it is true that the diplomats and statesmen of the *belle epoch* looked at the empires as a guarantee of the international stability.

In conclusion, it can be stated that the regional order emerged in the Balkans in the wake of the Eastern crisis and the Russo-Turkish war was a product of the 19th international relations. The Realpolitik and strategic designs of the great powers, national aspirations and passionarity of the Balkan peoples, adjusting mechanisms of traditional multi-ethnic empire, the augmented influence of the public opinion on the decision-making process – the interweaving of all these factors defined a sophisticated political ornament of the Balkan region after the Congress of Berlin.

Bibliography

CRAIG, Gordon A., “The Historian and the Study of International Relations.” *The American Historical Review*, Feb., 1983, Vol. 88, No 1.

DANILEVSKIY, N., *Ya Rossiya i Evropa: Vzglyad na kul'turnye i politicheskie otnoşeniya slavyanskogo mira k romano-germanskomu*, Izvestiya, Moscow, 2003.

MONYPENNY, W.F., BUCKLE, G.E. *The Life of Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, The Macmillan Company, London, 1920, Vol. 6.

NIKITIN, S. A. *Slavyanskie komitety v Rossii v 1858-1876 godah*, Izd. Moskovskogo Universiteta, Moscow, 1960.

GLADSTONE, William E. *Bulgarian Horrors and Russia in Turkistan, with Other Tracts*. Tauchnitz, Leipzig, 1876.

PAVLOWITCH, Stevan K. *A History of the Balkans 1804–1945*, Longman, London, 1999.

MACCOLL, Malcolm, *Memoirs and Correspondence*, (Edt. Russell, G.), Smith, Elder, London, 1914.

SETON-WATSON, R.W. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study in Diplomacy and Party Politics*, F. Cass., London, 1962.

²⁵ Zakher, Ja. “Konstantinopl’ i prolivy.” *Krasniy Arkhiv*, 1924, Vol. 6, p. 71-72.

²⁶ The National Archives, Kew, FO 800/366/42-43, Cartwright to Nicolson, London, 25.04.1913.

SOLOVYEV, S.M. *Istoriya padeniya Pol'shi. Vostochniy vopros: (XVIII-XIX)*, OGIZ, AST, Astrel, Moscow, 2003.

The National Archives, Kew, FO 800/366: Nicolson MSS, London.

ULUNYAN, A.A. *Rossiya i osvobozhdenie Bolgarii ot turetskogo iga 1877-1878*, Institut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN, Moscow, 1994.

ZAKHER, Ja. "Konstantinopl' i prolivy." *Krasniy Arkhiv*, 1924, Vol. 6.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA KAFKASYA MÜSLÜMANLARI

Prof. Dr. Sevinç Aliyeva*

Öz

Çarlık Rusyası'nın, Müslüman devlet ve halkları işgali sonucunda, Müslümanların yaşadığı bölgeler Ortodoks inanç imparatorluğunun bir parçası haline geldi. 1 Ocak 1874'te Rusya'da ilan edilen genel zorunlu askerlik, Müslüman Kafkasya halklarında büyük bir hoşnutsuzluğa neden oldu. İran ve Osmanlı İmparatorluğu ile savaş halinde olan Rus hükümeti, tebaası olan Müslümanların söz konusu İslam ülkeleri tarafına geçmesinden korkuyordu. Kafkasya valisi, gönüllü askerlik hizmetinin sunulmasını ve Kafkasya Müslümanları için ayrı birimler oluşturulmasını önerdi. Bu şartlarda, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Kuzey Kafkasya'dan 42.000 asker Rus ordusunda gönüllü olarak savaştı. Azerbaycanlılar arasından, Rus ordusunun generali İsmail Han Nakhichevani, bu savaşta ünlü komutanlar arasına girmeyi başardı. Savaşa katılanlara ömür boyu emeklilik, silah taşıma hakkı ve avantajlı bir konumla birlikte hukuki açıdan Ruslarla aynı düzeye gelme vaat edildi. Hukuk dışında yaşayan kaçak, soyguncu bir yaşam tarzılı Abreklere de, hizmet ile bağışlanma ve toplumlarındaki barışçıl hayata dönüş sözü verildi. Savaş sırasında Çeçenistan, Dağıstan ve Kuzey-Batı Azerbaycan'da Ruslara karşı ayaklanmalar da gerçekleşmişti. Hem Rus hem de Kafkas kaynaklarına dayalı olarak hazırlanan bildiriye, Kafkasya Müslümanlarının söz konusu savaşa karşı tutumları, duygu ve motiflerinin karmaşık örgüsü ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Kafkasya Müslümanları, Zorunlu Hizmet, Ayaklanmalar ve Muhacirizm, Rus Ordusunda Gönüllü Müslümanlar.

1877-1878 THE CAUCASUS MUSLIMS IN THE RUSSIAN-TURKISH WAR

Abstract

As a result of tsarist Russia's occupation of Muslim states and peoples, the regions where Muslims live have become part of the Orthodox faith empire. The general mandatory military service, announced in Russia on 1 January 1874, caused great discontent among the peoples of the Muslim Caucasus. The Russian government, which was at war with Iran and the Ottoman Empire, feared that the Muslims of their subjects would be taken to the Islamic countries. The governor of the Cauca-

* Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Azerbaycan-Rusya İlişkileri Tarihi Şubesi Müdürü, a.sevemin.i@mail.ru

sus proposed the provision of voluntary military service and the creation of separate units for Caucasian Muslims. In these circumstances, 42,000 soldiers from the North Caucasus fought voluntarily in the Russian army in the 1877-1878 Ottoman-Russian War. Among the Azerbaijanis, Ismail Han Nakhichevani, the general of the Russian army, was among the famous commanders in this war. It was promised that those who participated in the war would be at the same level with the Russians from the legal point of view, along with the right to life, the right to carry weapons and an advantageous position. A smuggled, robbery life-style Abrek who was living outside the law was promised a pledge of service and a return to a peaceful life in their community. During the war, there were uprisings against the Russians in Chechnya, Dagestan and North-West Azerbaijan. In the paper, which was prepared on the basis of both Russian and Caucasian sources, the complexity of the Caucasus Muslims' attitudes, emotions and motives against the war in question was discussed.

Keywords: 1877-1878 Ottoman-Russian War, Caucasian Muslims, Compulsory Service, Riots and Immigration, Volunteer Muslims in the Russian Army.

Konuya Çeşitli Yaklaşımlar

“1877-78 Yıllarında Balkan Yarımadası’nda Osmanlı-Rus Savaşı’nın Tasvirleri” adlı 13 ciltlik belgeler koleksiyonunda Kafkasya Müslümanlarının 1877-1878 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı’na katılması ve savaşa katılanların anılarında yer aldı. Rus tarih yazımında, Kafkasya Müslümanlarının gönüllü olarak Osmanlı’ya karşı Rus ordusuna katıldıkları vurgulanmaktadır.²⁸ Türk tarih yazımındaysa, Osmanlı Devleti’nde yaşayan Kafkasya muhacirleri ile birlikte Rusya’da yaşayan Müslümanların da Türklere sempati duyduğuna yer verilmektedir.²⁹

²⁸ *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг.* Т. 1-9. СПб., Тип. Морского Министерства, 1904-1911; РОСТУНОВ, Иван И., *Русская Армия и освобождение народов Балкан от Османского Ига, 100 лет освобождения Балканских народов от Османского ига. Материалы Международной научной конференции*, Москва, 15-17 мая 1978, Москва, АН СССР, 1979; *Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877—78 гг.* Выпуск 87. Ежемесячные сведения о численном состоянии войсковых частей армии со списками начальствующих лиц, СПб., Военная типография, 1911.

²⁹ Halil Sedes, “1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları: 1877 – 1878”, *Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*. C. 1-8, İstanbul, Askeri, İstanbul Matbaa, 1938-1940; Mustafa Öztürk, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Belgeleri: Abdi Paşa’nın Muhakemesi (25 belge ile birlikte)”, *Belgeler*, C. 23, S. 27, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002; Necati Süral, *1877- 1878 Osmanlı Rus*

Ortodoks Bir Ülkede Fenomen Olarak Müslümanlar

Rusya, Müslüman devletleri işgal ederek, onların topraklarını ve nüfusunu kendi Ortodoks imparatorluğunun bir parçası haline getirdi. Rus hükümeti için yeni topraklar, doğal kaynaklar ve jeostratejik pozisyon çok önemliydi. Tebaalığı kabul eden nüfus, Rus yasalarını kabul etmek ve onlara uymak zorundaydı. Onu reddedenlerse en iyi halde kendi topraklarından sürgün ediliyordu. Müslüman nüfus, kendilerine ayrılan toprakların yaşam şartlarına çok da uymadığı için sorun yaşamaktaydı. Önceden Müslümanların yaşadığı yerlereyse Rusya'nın iç bölgelerinden Hristiyanlar devlet tarafından yerleştirilmekteydi. Rus İmparatorluğu işgali altında olan Müslümanlar, farklı din, dil ve kanunları olan bu devlette büyük bir tarihsel ve manevi deneyim de kazandılar. Teorik olarak Müslümanlar, Müslüman otorite tarafından yönetilmeli ve Şeriat ve Peygamberin Sünnetine uygun yasalarla idare edilmeliydiler. Fakat Rus İmparatorluğu'nda Müslümanlar, ilginç bir sosyal hostel deneyimi yaşadılar. Neredeyse tüm imparatorluklarda görüldüğü gibi, Rusya'da da en önemli şey taht'a bağlılık ve sadakatti. Halkla yönetici arasındaki ilişkiler, otoritenin kendini kabul ettirmesi üzerine kurulmuştu.

Yerel hâkimiyete itaatsizlik, yetkililere karşı isyan, kısıcası yöneten ve yönetilen arasındaki siyasi ve hukuki bağların ihlali vatana ihanet olarak kabul edilmekteydi. Daha sonra, halk ve hükümetin karşılıklı hak ve görevlerinin belirlenmesi, vatandaş, ulus, devlet, hükümet kavramlarının ortaya çıkışı, insan ve devlet arasında istikrarlı bir politik ve yasal ilişki oluşturmuştu. Bununla birlikte, Rusya Müslümanları hükümete oldukça sadıktı. Kuran'da insanlar, inananlar ve inanmayanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Müslümanların politik doktrininin temelini oluşturan Kuran'da temel bir prensip vardır: “Ey inanlar, Allaha itaat edin, Elçiye ve sizden olan emir sahibine itaat edin” (Kuran, 4:59). “Emir sahibi” (ulü'l-emr), “güç sahipleri”, “yetkililer” anlamına gelmektedir. “Allah mülkünü dilediğine verir” (Kuran, 2:247). Peygamberin Sünneti, iktidar sahiplerine itaat ilkesini onaylar: “Sevdiği veya hoşlanmadığı şeylere

Savaşında Balkan Cephesi Askeri Harekatı, İstanbul, Silahlı Kuvvetler Dergisi, 1968; Turhan Şahin, *Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988; *Kaçırılan Fırsatlar 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askeri Düşünceler*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997; Turhan Şahin, *Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988; Matthew Smith Anderson, *Doğu Sorunu, 1774-1923*, YKY Yayınları, İstanbul, 2001; Rifat Önsoy, “Plevne Müdafaası Esnasında Osmanlı Devletinin Siyasi Durumu”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, C. 1/1, s. 61-65; Mithat Efendi, Ahmed, *Zübdetü'l-Hakayık 93 Harbi'nin Arka Planı Harbin Zuhuru, Safahatı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015; T. B. Albay, *Plevne Savunması*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997; Şadi Sükan, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi - Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1985; Katırcıoğlu, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar: Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli*, Türkiye Ekonomik Ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996; Mehmed Arif Bey, *93 Osmanlı - Rus Harbi ve Başımıza Gelenler*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2006; *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, (Eds. Ömer Turan), Ankara, 2007.

itaat etmek bir Müslüman'ın görevidir"; "Birileri emirlerin kararlarından memnun değilse, sabretsin"; "Üstünüzde siyahi bir köle olsa bile ona uyun ve itaat edin."³⁰ Mollalar hükümet yanlısı propaganda yapıyorlardı.

Zorunlu Hizmet

1 Ocak 1874 tarihli manifestoyla Rusya İmparatorluğu'nda genel zorunlu askerlik ilan edildi. Askeri hizmet istisnasız tüm halkların yükümlülüğü haline geldi. Yirmi yaşındaki gençlerin nüfus sayımı başladı. Bu durum Müslüman Kafkasya halklarında büyük kızgınlık ve itirazlara sebebiyet verdi. Genel zorunlu askere alımla ilgili Kafkasya halklarından piyade ve süvari askeri birimleri oluşturulmuştur. Müslümanlar yalnız atlı üniteleri oluşturuyorlardı. Askerlik görevi daha çok Kafkasya Askeri Bölgesi'nde gerçekleştirilmekteydi.³¹

Rus hükümeti, Kafkasya Müslümanların asker alımını geçici bir süre durdurdu. Bu kararın alınmasındaki asıl etken Müslümanların askerlik hizmetini reddetmesi değil, yetkililerin Müslümanlara güvenememeleriydi. Bilindiği üzere, Başkurtların ve Rusya'nın diğer Müslümanlarının itirazı vahşice bastırılmıştı. Yetkililer, İran ve Osmanlı İmparatorluğu ile savaş halinde olan silahlı Kafkasyalıların, Müslüman ülkelerin tarafına geçeceklerinden korkuyorlardı. Sonunda, Kafkasya'daki vali, gönüllü askerlik hizmetinin gerçekleştirilmesini ve müslümanlar için ayrı birimler oluşturulmasını önerdi.

XVIII. yüzyılın sonu XIX. yüzyılın başlarında dağlılar, "onları Rus askeri hizmetine yaklaştırmak ve soydaşlarını etkilemek"le ilgili harp kararlarının üçüncü cildinin 784'üncü maddesince Rusya askeri hizmetine kabul ediliyorlardı. Zaman zaman, Kafkasya Müslüman halklarından askeri bir sınıf kuruluyordu. Hizmete göre onlara toprak da verilmekteydi. Bu sistem, onların bir vasallık sistemine dâhil olmalarına sebep olmuştu. Kuzey Kafkasya Müslümanları arasından Rus ordusunda en çok Kabardinliler ve Avarlar vardı. Rus ordusundaki ilk Müslüman askerler Amanatlılar (dağlı feodallerin çocukları). Rusya hükümeti dağlı feodallerle barışı sağlamak ve teminat olarak onların çocuklarını yanında tutmaktaydı. Çocuk olan Amanatlılar, Rus askeri birliklerine yerleştiriliyor ve buralarda okutuluyorlardı. Çoğunlukla eğitim aşamasından sonra Kuzey Kafkasya'da onlara memur, çevirmen, sekreter ve Rus yönetiminin temsilcileri olarak görev verilmekteydi. Kafkasya Savaşı'ndan sonra dağlılar, planlı ve sistematik bir şekilde milis gruplarına girmeye başladılar. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, Kuzey Kafkasya'dan 42.000 asker Rus ordusunda gönüllü olarak savaşmıştı. Savaşta her iki taraftan da, düzenli birliklerin bir parçası olarak toplamda yaklaşık 20.000 dağlı hizmet etmişti. Ocak 1877'de Çeçen Düzensiz Süvari Alayı organize olmaya başladı. Terek bölgesinin başkanı, Kafkas Ordusu komutanının rızasıyla alayların komutanı seçildi. Böylelikle Çeçen Alayı komutanı Artssu Chermoyev

³⁰ «Сады праведных» имама ан-Навави. Хадис № 672, Этот хадис передали Ахмад 1/275, 301, аль-Бухари 7053, 693, 696, 7142, Муслим 1849, «Сахих аль-Джами' ас-саг'бир», 6249.

³¹ *Всеобщая воинская повинность*, Симбирск, Типография В. Черникова, 1874, s. 1-3.

oldu. Askerlerin yarısı gönüllülerden, yarısı ise kura çekimiyle toplanmıştı. Askeri hizmete girmek istemeyen kendi yerini bir başkasına devredebiliyordu. Ama hizmet etmek isteyenlerin sayısı gerekenden çok daha fazlaydı. Süvari sayısını arttırmak için Kafkasya Müslümanları tarafından şikâyet ve dilekçeler yazılmıştı.³²

1877 yılında daimi düzensiz birliklerdeki asker sayısı şöyleydi: Dağıstan Süvari Alayı – 28 subay 726 er; Kutaisi Süvari Alayı – 30 subay, 744 er; Dağıstan Daimi Polis (milis) Birliği - 24 subay, 1038 er; Terek Daimi Polis Birliği – 29 subay, 1308 er; Kuban Daimi Polis Birliği – 1 subay, 888 er; Gürcü Piyade Birliği – 11 subay, 678 er.³³

Askeri müfrezeler esas olarak İnguş ve Osetya halklarından oluşuyordu. Müslüman askerler Kazak birimleri gibi düzensiz modelde oluşturulmuştu. Rus yetkililer, yirmi beş bin iki yüz süvarinin ve on dört bin piyadenin savaş için görevlendirilebileceğini düşünüyorlardı. Bunların içinde gerçek anlamda savaşa hazır durumda olan 12-15 bin kılıç ve 6 bin süngü vardı. 10-12 bin milis kuvvetinin savaş operasyonları için güvenilmez ve etkisiz olduğu tespit edilmişti.

1 Kasım 1876'dan 12 Nisan 1877 tarihine kadar düzensiz birlikler toplandı. Sonuçta yüzer kişilik 44 süvari birlik ve Primors cephesinde savaşacak yüzer kişilik 9 atlı birliği oluşturuldu. Müslüman düzensiz süvari birlikleri ağırlıklı olarak Gümrü ve Erivan birliklerinde yer alacaklardı. Kafkasya Cephesi'ne yüzer kişilik altı alaylar, Kabardin-Kumuk, 2. ve 3. Dağıstan, Çeçen, Üç Yüz kişilik Gümrü bölüğü (divisionu) katılmıştır. Ayrıca yüzer kişilik iki birlik bulunuyordu: Borçalı ve Tionet. Toplamda yüzer kişilik 28 adet veya 4 alay bulunuyordu: Erivan Birliği'nde Zakatala, Yelizavetpol ve Kurti düzensiz Süvari alayları mevcuttu. Kafkas aşiretlerinden altı süvari alayı, yüzer kişilik yedi birlik, üç süvari ve 3 piyade birliği (drujina) oluşturulmuştur. Güney Kafkasya'da sekiz süvari alayı, yedi süvari bölüğü (division), bir süvari birliği (drujina) ve yüzer kişilik on iki süvari birliği oluşturulmuştur. Gelecekte muhtemel savaşta dağlılar fırsatının kullanımını incelemek için özel bir hükümet komisyonu da kuruldu. Dağlılar, keşif için düşmanı takip ederken, ülke içinden düşman topraklarına baskınlar düzenlediler ve küçük gruplar halinde etkili eylemler yapabildiler. Her alayın kendi bayrağı, yüzlerce rozeti, müzik aletleri: borazan ve davulu vardı. 18 ila 40 yaşları arasında, sağlam ve tam askeri teçhizata sahip olanlar öncelikliydi. Ayrıca Rusça ve Arapça'yı hem okuyup yazabilen hem de konuşabilen askerler tercih ediliyordu. Süvari erinin bütün ekipmanı için 150 ila 1000 ruble arasında bir maliyet gerekliydi. Ama süvari olarak askere yazılmak isteyenlerin çoğunun bu meblağı ödeyecek parası yoktu. Askeriyedeki personellerin talebi üzerine, komutan şefinin, ödenecek maaşın üçte birini avans olarak ödenmesine izin verildi. Böylece dağlıların

³² Хасолт А. Акиев, “Участие горцев Северного Кавказа в войне 1877-1878 годов”, *Вопросы истории*, 1980, No 1, s. 174; ИЗЗЕТ-ФУАД-ПАША, *Упущенные благоприятные случаи. Стратегическо-тактический этюд русско-турецкой кампании 1877-1878 гг.* Пер. М.А. Российского, СПб., 1901.

³³ САНАКОВЕВ, Мурат П., *Из истории Кавказских национальных иррегулярных формирований (XVIII – нач. XX вв.)*. Вып. 1, Цхинвал, Южная Алания, 2008, s. 66.

“gelecek kış kampanyası için gerekli olan her şeyle kendilerini donatması” için maliye sorunu da çözülmüş oldu. İhtiyaç duyulan her ere hazine 40 ruble maaş ve 8 ruble 88 kuruş (kopeyk-madeni para birimi) yiyecek için veriliyordu.³⁴

Osmanlı-Rus Savaşı zamanı Kafkasyalılar, hiçbir zaman rakiplerinin yaklaşmamışlardı. Çünkü düşman taraf yalnızca dindaşları değil, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu’na göç etmiş kendi vatandaşlarıydı. Kafkasyalı Müslümanlar, düşmanın durmadan ateş etmesine rağmen savaş meydanından sadece yaralıları değil, ölüleri de dışarı çıkarmaktaydılar. Ölüleri düşman elinde bırakmama geleneğini asker ve kazaklar onlardan öğrenmiştiler. Çar hükümeti, Kafkasya Müslümanlarından oluşan Rus Ordusu, Kazak Ordusu ve milise, askeri ve sivil eğitim kurumlarının okullarına Müslüman toplumunun üst tabakalarından olan kişileri almaktaydı. Onlar toprak, rütbe ve hediyelerle ödüllendiriliyorlardı. Hükümet dağ asillerinin maddi menfaatlerini ordu ve idari kısımlardaki sadık hizmetle birleştirmeyi başarmışlardı. Daha sonra onlardan ilk bilim insanları, eğitimciler ve gazeteciler ortaya çıktı.

1877-1878 Savaşı’nda dağlıların ulusal savaş formasyonları düşmana karşı vurucu güç olarak kullanıldı. Çoğunlukla süvari ve öncüler Rus birlikleriyle birlikte düşman hatlarına küçük askeri müfrezelerle baskınlar yapmak ve Türk kalelerine gece saldırıları ve kuşatma zamanı yararlı olmaktaydılar. Dağlıların kullanıldığı ana hizmet türleri sıradan eskort, keşif ve nöbetti. Onların, 1877-1878 yılları arasında Anadolu’nun ve Balkanların dağ eteklerinde savaş operasyonları için en yetkin kimselerden oldukları da kanıtlanmıştı. Rus-Türk Savaşı’nda Azerbaycanlılar arasından Rus ordusunun generali İsmail Han Nakhichevani de cesaretine göre seçilmekteydi.³⁵

Çeçen Atlı ve Düzensiz Alayı, Türk müstahkem noktaları olan Aladzhi ve Ardahan’ın ele geçirilmesinde iştirak etti ve Zivin savaşlarında ve Kars’ın kuşatılmasında hizmet gösterdi. Dağlılarla beraber, Rus ordusunda Karapapaklar da vardı. Onlar iyi gözcü olarak kabul ediliyorlardı. Onların her yerde akrabaları ve birçok tanıdıkları vardı. Gerekli malumatları elde ederek düşmanla ilgili Rus komutasına bilgi verebiliyorlardı. Kabarda-Kumık düzensiz Süvari Alayı, 7 Mayıs 1877’de Gümrü-Kürük Dere yolunu korumuş ve daha sonra Zaim kampına yerleşmişlerdir. 7 Haziran 1877 tarihli Operasyon Ordusu Genelkurmay Başkanı’nın emriyle, alay, daha önce alınan Ardahan kalesinin garnizonuna dâhil edilmişti. Alay, İskenderiye’den Tiflis’e kadar Ak-Bulak ve Novo-Akstafinskaya istasyonları arasında, Erivandan Dilijana kadar, Dilijan ve Nizhniye Akhty istasyonları arasındaydılar. 13 Ekim 1878 tarihinde 1877-1878 Rus-Türk Savaşı’nda elde ettikleri başarılarına göre (şapka üzerine takılan nişan ile) ödüllendirildiler: 1) 3. Dağıstan Atlı ve Düzensiz Alayı - “1877 ve 1878 Türk Savaşı’ndaki başarılarına göre”; 3 yüz kişilik Zakatala Atlı ve Düzensiz Alayı – “1877

³⁴ Б. Колобакин, *Русско-Турецкая война на Кавказе и в Малой Азии в 1877-1878 гг.* Ч. 1, СПб., Николаевская Академия Генерального Штаба, 1906, s. 73-76.

³⁵ Эльдар Э. Исмаилов, *Географические кавалеры – азербайджанцы*, Москва, Герои Отечества, 2005, s. 98.

yılında Beyazıd yakınlarındaki savaşa göre”; 3. Dağıstan Atlı ve Düzensiz Alayı – “6 Kasım 1877 tarihinde Kars’ın alınmasına göre” ve “Georgi nişanesi”.

6 Ocak 1879’da Alexandropol Süvari alaylarına sadece nişaneler verildi. Gönüllü Çeçen Düzensiz Süvari Alayı “Türk Savaşı sırasında ortaya çıkan cesaret ve cesurluk” ödülüne layık görüldü ve ayrıca alaya nişane de verildi.³⁶

Kafkasya Müslümanlarının Süvari Alayları’na girmelerinin birçok sebebi vardı ve bunların başında da hepsi ekonomik neden gelmekteydi: 1) Kafkas Savaşı döneminde askerlik hizmetine katılan yurttaşların belirli saflara ve unvanlara ulaşması, kısa zamanda büyük toprak sahipleri ve girişimciler olması örneği idi; 2) sahiplerine ömür boyu emeklilik garantisi, kazançlı bir konum elde etme fırsatı, silah taşıma hakkı ve onların, imparatorluğun Rus nüfusuyla aynı düzeye getirilmesi gibi diğer ayrıcalıkları garanti eden ödüllerdi; 3) ordunun kendi içinde iyi bir gelir unsuru sağlıyor olmasıydı ve bu da pek çok durumda onlara dağlık arazilerde, yaşam koşullarını iyileştirme imkânını sunuyordu; 4) abreklerle askeri hizmet dolayısıyla affedilme ve toplumlarında barışçıl bir hayata dönüş sözünün verilmesi idi.

Her askeri birlik gibi dağlıların, dağ taraflarında da düzensiz nişaneleri, yüzlerce belirli renkte rozetleri vardı. Açık mavi apoletlerin üzerinde, alayları ayırt etmek için, büyük harflerle kısaltmalar - TG (Ter-Dağlı Alayı), KK (Kabardin-Kumuk), CG (Çeçen Dağlı), alay isimlerinin ilk harfleri - yazılmıştı. Çok sayıda gönüllü olmasından dolayı, iki ek alay da oluşturulmuştu. Böylece, Aralık 1851’de kurulan Dağıstan Düzensiz Süvari Alayı, 1. Dağıstan Düzensiz Süvari Alayı olarak adlandırıldı. Temir-Khan-Şura’da 1-22 Ocak 1877 tarihleri arasında 2. Dağıstan Düzensiz Süvari Alayı oluşumu gerçekleştirildi. Komuta personeli, 1. Dağıstan Süvari Alayı ve Dağıstan Kalıcı Milisi’nin mevcut kadro memurlarından oluşmaktaydı. Alay komutanlığına 1. Dağıstan Düzensiz Süvari Alayı Yarbayı I. S. Kvinitidze göreve atandı. 4 Şubat’ta, 3. Alay’ın personeli -Dağıstan’ın neredeyse bütün kırsal bölgelerinden olan 618 gönüllü- Geli’deki toplanma noktasına gelmeye başladı. Temirkhanşura vilayetinden 107, Darginsky bölgesinden 70, Güney Dağıstan’dan 45, Batı Dağıstan’dan 240, Orta Dağıstan’dan 156 gönüllü asker geldi. 3. Dağıstan Süvari Alayı’nda, Kafkasya’nın aktif ordusunun bir parçası olmayan gönüllüler tarafından 1. Dağıstan’dan 90 atlı da gönüllü olarak katıldı. 3. Dağıstan Alayı’nın komutanı 15. Dragoon Tver Alayı prensi A.G. Chavchavadze oldu.³⁷ Her iki alayın esas subayları Dağıstanlıydılar. Onlardan bazıları artık ödül ve madalya almış deneyimli asker ve komutanlardı. Bundan sonra yüzer kişilik altı Erivan Zadeğân Bölüğü oluşturuldu. Bu birlik, Rus ordusunun hizmetine girmiş Baş Şuragel Karapapakları ve Temrük yüzer kişilik birliklerinden oluşuyordu. Düzensiz süvari alayları değişik sistemli tüfeklerle, Kozak örnekli 6. ve

³⁶ *Казачьи войска (Хроники гвардейских казачьих частей помещены в книге «Императорской гвардии»)*/ Сост. В. Х. Казин, под ред. В. К. Шенка, СПб., Тип. В. Д. Смирнова, 1912, с. 44.

³⁷ Василий А. Потто, *Боевая хроника 21-й пехотной дивизии*. Тифлис, типография Окружного штаба Кавказского военного округа, 1888, с. 17-18.

7. çizgisel sistemlerle ve “Asya örnekleri” ile donatılmışlardı.³⁸

12 Nisan-28 Haziran 1877 tarihleri arasında, Türk Karapapaklardan iki yüz kişilik Süvari Bölüğü Baş-Şuragel bölüğü içinde kuruldu. Akhaltsikh ve Akhalkalaki ele geçirildikten sonra orada hizmet için 200 kişilik süvari milis grupları oluşturuldu. 5 Mayıs'ta Erivan müfrezesi, Beyazıd ve Eçmiyazin'de yüz kişilik Süvari Birliği kuruldu. Müslüman düzensiz birliklerinin oluşumu 18 Şubat 1878'e kadar devam etti. Bundan başka, Rus ordusunda hizmet etmek için Türkiye'den 2.200 kişi geldi ve milis görevlerine atandılar. 25 Nisan'da, tüm Karapapaklar Şuragel Düzensiz Süvari Alayı için kaydoldular. Onlar, Rusya sınır bölgelerini korumak zorundaydılar. Karapapaklar, Kürtler tarafından saygı görüyorlardı. Bu, Rus komutanlığı için önemliydi. Her atlı Karapapak er için ayda 10 ruble maaş tahsis edildi. Bir ay için at tedarik edilmekte ve yem için toplamda 30-35 ruble kadar maliye desteği verilmekteydi. Komutanlar ayrıca ayda 100 ruble daha almaktaydılar. Rus komutanları, Karapapakların Kırım Savaşı'ndaki (1853-1856) eylemlerinin kendilerine büyük zarar verdiğini hatırlamıştı. Bu nedenle, 500'den fazla Kürt ve Karapapağı kendi tarafına çeken Rus komutanlığı, artık arkadaki haberleşmeyi de sağlama almış oluyordu. Müslüman birimler, Avrupa'daki savaşlara da katılmıştı. Balkanlardaki savaşın ilk gününden son gününe kadar Osetlinler ve İnguşlardan oluşan dört yüz kişilik Tersko-Gorsky (Ter-Dağlı) Süvari Alayı vardı. Bunlar 15 memur, 8 şoför, 16 polis memuru, 480 atlı, 5 trompetçi, 4 kâtip, 1 doktor, 2 sağlık görevlisi ve 1 Asyalı doktordan oluşuyordu.³⁹

Müslümanların Rus Ordusunda Hizmetinin Psikolojik Motifleri

Müslümanların Rus ordusuna gönüllü katılımı, dağlıların hizmet için kiralama geleneğiyle açıklanmaktadır. Genellikle dağlılar tarafından oluşturulan atlı düzensiz birlikler kullanılıyordu. Ardından, Çeçen Düzensiz Süvari Alayı'na güvenlik hizmeti ve Türk savaş esirlerine Vladikavkas şehrine kadar eşlik etmesi talimatı verildi. XV. yüzyıldan itibaren Kuzey Kafkasya Müslümanları, Kuban seraskerleri, Kırım hanları ve Osmanlı paşalarına verdikleri hizmet karşılığında ödüllendirilmişlerdi. Bu hizmet onurlu ve prestijli iş olarak kabul ediliyordu. Kabardin soylularının temsilcilerinin, Kabardin'in Rus İmparatorluğu'na katılmasından çok önce Rus askeri hizmetine girdiği de bilinmektedir. Rus komutasına göre dağlılar, askerlik görevinde cesaret ve sadakat örneklerini gösteriyorlardı. Kafkasya Müslümanlarının, hem Rus ordusunda hem de Türkiye'de hizmet ettiklerini, emirlere itaat ettiklerini, cephenin her iki tarafında cesaret gösterdiklerini ve düşman tarafına herhangi bir geçiş vakasının bulunmadığını belirtmek gerekmektedir. Her iki durumda da, savaşa gönüllü olarak katıldılar. Doğal militanlık, askerlere hizmet etme isteği, askeri operasyonlara katıl-

³⁸ *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг.* Т. 1. СПб., Тип. Морского Министерства, 1904, s. 69-70.

³⁹ *Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг.* Вып. 2, СПб., Тип. Морского Министерства, 1898, s. 7.

ma, savaşta cesaret gösterme, silah taşıma ve askeri araçlarla yaşam hakkı kazanma gibi fırsatlar dağılımları ister Müslüman, isterse de imparatorluk tarafında olsun, orduya katılmak için motive etmişti. Sadakat, askerlik sevgisi, emirlere itaat, Türklerin ve Kafkasya'nın dağ halklarının ayırt edici özellikleridir. Rusya'da askerlik hizmeti, Müslüman soylular için umut vericiydi. Bu onur ve rütbe anlamına geliyor, ikamet yerinin dışındaki yerlere de kolayca seyahat imkanı sağlıyordu. Bu aileyi eğitmek ve güvence altına almak için iyi bir yoldu.⁴⁰

Orduda görev yapan bir 19. yüzyıl halkıyla ilgili olarak, modern anlamda anayurt kavramı söz konusu değildi. Onlar için orduda hizmet, yemin eden bir komutan olarak hizmet etmek anlamına geliyordu. Çarlık ordusu birkaç düzine onur ve haysiyetli Müslüman subay yetiştirmişti. Bu gerçeklere dayanarak, Rusya şartlarında Müslüman nüfusun gerçeklere uyum sağladığını ve toplumdaki yerini almaya çalıştığı söylemek mümkündür.

Kafkasya'nın Ön Cephesinde Vaziyet Neydi?

Ancak, savaşla ilgili alıntı yapılan bütün istatistikler, Rus ordusundaki Kafkasya Müslümanlarının sayısının çok az olduğunu gösteriyor. Büyük olasılıkla, Rusya İmparatorluğu'nun çeşitli Müslüman halklarının temsilcilerinin katılımı gösteri unsuruydu ve Müslümanların iktidara sadakatlerinin dünyaya yayılmasıydı. Aslında, ordudaki Müslümanlar, Rus zaferi için önemli olmadıkları gibi, Rus ordusunun belirleyici kısmı da değillerdi. Rus yetkililer Müslümanlara güvenmiyorlardı. Müslümanlar orduya sadece gönüllü olarak ve çok ihtiyatlı bir şekilde katıldılar. Dağıstan Bölgesi Valisi General George Tadarkhanovich Dadeshkiliani, 1877-78 Savaşı'yla ilgili "o zamanlar, Rus silahlarının iktidarı tarafından fethedilen ve Rus hükümetinin temellerine aşınmayan nüfus, kendi yaşam tarzının, geleneklerinin ve en önemlisi dininin zulme uğramasından korkabilirdi." şeklinde yazmıştı.⁴¹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Çeçenistan, Dağıstan ve Kuzey-Batı Azerbaycan'da, yani Müslüman Kafkasya boyunca Rus yetkililere karşı Müslümanların silahlı isyanları gerçekleşmişti. Aynı zamanda, milislerin saflarında bulunan birçok Müslüman 1877-78 ayaklanmasının bastırılmasına katılımlarından dolayı nişane ve madalya aldı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Kafkasya Müslümanlarının kaderinin, duygu ve motiflerinin karmaşık örgüsü, onların savaşa karşı tavrı ve Tür-

⁴⁰ *Сборник турецких документов о последней войне /сост. Ахмед Мидхат Эфпенди/ Зубдетуль Хакаик. СПб., 1879; Материалы по истории войны 1877-1878 годов в Азиатской Турции. Процесс Фаик-паши. СПб., Тип. Морского Министерства, 1879; В. Шебеко, Военные операции в Малой Азии в русско-турецкую войну 1877-1878 годы, "Военный сборник", 1888, I, s. 7-45; Война России с Турцией 1877-1878 гг. Подвиги русских богатырей нашего времени, их биографии, очерки, рассказы, сцены и проч./.* Составлена по достоверным официальным источникам и корреспонденциям участвовавших в войне и по словам очевидцев. М., 1879, s. 63, 64, 114.

⁴¹ Dağıstan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (DCMDA), f. 2, s. 2, d. 70, l. 18, 23.

kiye'nin savaşa katılması, Kafkasya'da Türk elçilerinin o yıllardaki etkinlikleri, Rus birliklerine ve karşı tarafa katılım büyük ilgi gördü. Bu savaşta Türkiye'nin yenilgisinden sonra, muazzam bir şekilde muhacir ve yerel nüfus baskısı oluştu. Örneğin, Abhazy'a'da Abhaz nüfusunun neredeyse tamamı Gudauta ve Kodori bölümleri Rus karşıtı ayaklanmaya katıldı. Baskının ardından Abhazların Sukhum, Gudauta, Oke-mir'de vb. şehirlerde yaşaması yasaklandı.⁴² Çeçennistan'da ayaklanma, 1877 yılının Nisan ayında Alibek Hacı liderliğinde ve 1877 Eylül'ünde - Orta ve Güney Dağıstan'da gerçekleşti.⁴³

15 Eylül'de isyancılar, Samur'u geçerek 94. Shirvan Alayı çiftliklerini, Khudat ve Yalamadaki posta istasyonlarını yendiler. Ayaklanma Gubinsky bölgesinde, Derbent ve Batı Kafkasya'da patlak verdi. Hepsi daha sonra vahşice bastırıldı. Rus makamlarına göre, 1877 yılında Dağıstan'daki (Kazikumukh bölgesi, Gunib, Dargin, Kyurinsky Samur, Kaitag-Tabasaransk ve kısmen Temir-Khan-Shura'nın bir kısmı) isyan, Türk elçileri (agentler) aracılığıyla gündeme getirildi. 1877 İsyanı'nın başında halkın önde gelen temsilcileri: Tümgeneral Binbaşı Ağalar Han; Rus hizmetinde olmuş Emekli Tümgeneral Jafar Khan Kazikumukhlu; hükümet naibi Vitshinsky Naib - Kazikumykskom İlçesi'nde Kaptan Abdul Madge ve Mugarisky Naib Kaptan Fatalibek; Kaitag-Tabasaran içinden Tümgeneral Jama Bey, Mehdi Bey Utsmiev, hükümet Naibi Kadı Ahmed Bey Muhamet Ali; Samur ilçesinde Kadı Ahmed Bey vardı.⁴⁴

Kafkas savaşlarından sonraki dönemde oluşan en büyük ayaklanma, dağlılar arasında yayılmış bir bildirimde şöyle geçiyordu: "Bizim Rus kurumlarında çalışan ayanlar İslamı rütbe, madalya ve paraya satıyorlar, müreffeh bir şekilde yaşıyorlar, Rus tarafını güçlü bir şekilde destekliyorlar." Gerçekten de, birçok dağlıya Çeçennistan ve Dağıstan'da 1877-78 ayaklanmasının bastırılmasına katılmaları ve Ruslara hizmetlerinden dolayı nişane ve madalyalar verilmişti.

⁴² Константин Д. Мачавариани, Народные смуты в Абхазии, газета "Голос", No 198, 19 июля, 1878.; Ш.В. Мегрелидзе, Турецкие войска в русско-турецкой войне 1877-1878 гг., *Вопросы Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 гг.*, Тбилиси, Мецниереба, 1969, s. 35-47; Samir H. Hotko, "Importance of the Russian-Turkish War of 1877-1878 for the Circassian History", *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, (Edt. Ömer Turan), Ankara, 2007, s. 221-226.

⁴³ Павел И. Ковалевский, *Восстание Чечни и Дагестана в 1877-1878 гг. Зелим-хан (Зикризм)*, СПб., Тип. М.И. Акинфиева, 1912, s. 12-15, 41-45 и др.

⁴⁴ Ротмистр Матегорин Начальнику Бакинского Губернского Жандармского Управления в Дагестанской Области от 6 декабря 1912, г., No 128. Лично. Совершенно секретно, Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (ACDTA), f. 524, s. 1, d. 27, l. 29- 34; Начальник Главного Управления Наместника Кавказского Губернатору Бакинской Губернии В.М.Позену от 26 сентября 1878 г., No 62, г. Тифлис, Azərbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (ACDTA), f. 524, s. 1, d. 8, l. 12-13; Начальник Главного Управления Наместника Кавказского от 26 сентября 1878 г., No 62, г. Тифлис. Конфиденциально, ACDTA, f. 524, s. 1, d. 10, l. 2-3.

Savaş Sonucu ve Rusya Müslümanların Sorunu

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı bütün Kafkasya halkları için etkiler bırakmıştır. Sınırları içinde kalabalık bir nüfusa sahip Rusya, ülke içinde değerler çatışması ile karşılaştı. Müslümanlar, kesinlikle bu savaşta aynı dinden oldukları Türkiye’den yana tavır aldılar. Ayaklanma ve muhacirlik Rusya’nın Müslüman bölgelerini salladı. Rusya bu savaşta galip olmak istedi. Fakat Balkan bölgesinde egemen olamadı. Savaş cephesinde başarı elde ederken bir o kadar da diplomatik cephede yenilgiye uğradı. “Doğu sorunu” çözülmedi. Ama 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı Osmanlı devleti için bir yıkım oldu. Ruslar Kafkas cephesinde Ardahan, Doğu Bayezid ve Karsı ele geçirmişlerdir. Ermeni meselesi de ilk defa uluslararası bir problem mahiyetini kazanıyordu. Maverayı Kafkasyadaki Osman-Rusya sınırında büyük değişiklikler olmuş. Büyük devletlerin Rusiyanın büyümesine karşı çıktılar (Ayastefanos Muahedesi, Londra gizli anlaşması, Berlin kongresi).⁴⁵

Bu savaş Çar yönetiminin konumunu sadece uluslararası alanda değil ülke içinde sarstı. Halk artık Çarizmin iktisadi ve siyasi geri kalmışlığını tam anlamıyla idrak edebildi. Rusya’da Doğu krizi ve Osmanlı-Rus savaşı, ayrıca ülkenin siyasi hayatıyla ilgili sorunlar yoğun bir şekilde tartışılıyordu. Kırım Savaşında (1853-1856) ve 1877-1878 yılların dağıtıcı Osmanlı-Rus Savaşı Rusya’da toplumsal huzursuzluğa yol açarken sosyal çatışmaları körükledi. Rus-Japon Savaşı (1904-1905 yy.) gerçek anlamda bir devrimle sonuçlandı, ne var ki bu savaş diğerlerine oranla daha dağıtıcı ve Rusya açısından aşağılayıcı sonuçlar doğurmuştu. 1914 yılında başlayan savaş ise Rusya’da önce sosyal-demokrat, ardından sosyalist devrimi olmakla peş peşe iki devrimin doğmasına yol açtı. Müslümanlar basında savaş ve barışla ilgili tutumlarını beyan ederken kendilerinin çok sayıda sorunlarını da gündeme getiriyorlardı. “Rusya Müslümanları” kavramının da o sırada meydana gelmesi bir tesadüf değildi. Bu savaş toplumu farklı cephelere ayırdı. Toplum; “hasta adama” galip geldiğini, fakat galibinde “hasta” olduğunu ve zamanın zorluklarına hazır olmadığını anlamıştır.

Sonuç

Kafkasya Müslümanlarının, uzun ve kanlı bir Kafkas savaşının ve genel olarak Rusya’nın Kafkasya için iki yüzyıllık mücadelesinin ardından, Rus ordusunda askeri operasyonlara katılması büyük ilgi gördü. Kafkasyalı Müslümanlar özgürlüklerini ellerinde silahlarla savundular, birçoğu öldü ve birçoğu da muhacir oldu. Kafkasya Savaşı, 1859’da Kuzey-Doğu Kafkasya’da, 1864’teyse Kuzey-Batı Kafkasya’da sona erdi. 10 yıl sonra, Rusya, Kafkasya Müslümanlarına Rus ordusuna katılımının zorunluluğunu ilan ettiyse de, kısa süre sonra bu zorunluluğu kaldırdı. Ancak orduya katılan gönüllülerin sayısı her yıl daha da arttı. Birkaç yıl sonra, Kafkasya Müslümanları 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda gönüllü olarak yer aldılar. Müslüman gönüllü-

⁴⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, C. 8, s. 64-66, 70.

ler Rus bayrağı altında Rus-Japon Savaşı ve Birinci Dünya Savaşı'na da katıldılar. Bu süreçte ekonomik ve maddi çıkarlarla birlikte psikolojik faktörleri de göz önünde bulundurmamak gerekmektedir. Dağlıların Rus hizmetine karşı tutumu bencilceydi. Ordudaki ilişkiler, saygı, eşitlik, şeref ve nezaket kavramları, Müslümanların gözünde Rus ordusunun imajını daha da büyütüştü. Yönetim ve toplum her zaman asker olan Müslümanları ayrıcalıklı olarak gördü ve yüceltti. Rus ordusundaki Müslümanlar, aynı zamanda, toplum için ilginç görünmekteydi. Çünkü burada adanmışlık ve bağlılık kendini göstermekteydi. Bu fenomeni açıklamak kolay değildi ve ancak yardımseverlik, özen, sadakat, bağlılık ve koşulsuz teslimiyet gerçeği yüzünden olduğu söylenebilirdi.

Ulusal oluşumların halkın adını taşıdığını, ayırt edici işaretlere sahip olduklarını belirtmek önemlidir. Burada etnik kavramı da büyük önem taşıyordu. Bir süre sonra gerçekleşecek olan milliyetçilik aracılığıyla kendini tanımlama sürecinde bu önemli bir rol oynamaya başlayacaktı. Bundan önce, Kafkasya Müslümanlarının etnik grubu adı vurgulanmıyordu. Hepsi sadece büyük bir Müslüman ümmet olarak görülmekteydi. Rusya koşullarında tam olarak kimliğin tanınması gerçekleşmişti. İslamiyet ile Hristiyanlığın yüzleşmesi ve karşı tutumu artık ikinci plana itilmişti. Sosyal taleplerin artması, Rus toplumundaki sosyal özgürlükler, sadece “mutlakiyet, Ortodoksluk, kavmiyet” kavramlarının değil, etnik tanımlamanın önemi de artmıştı. Coğrafi ve dini belirleyiciler değil, etnik, milli, ulusal değerler daha çok kullanılabilir hale gelmişti. Orduda, ilk zamanlar alayların isimleri, (coğrafi olarak) oluşum yerleriyle belirleniyordu. Daha sonra bireyler ait oldukları uyrukların isimlerini (Dağıstan, Çeçenya, Kabarda, Tatarlar vb.) yansıtmaya başladılar. Böylece, dini kimliğin yerini etnik kimlik almaya başladı. Onlar, bütün Müslümanların hükümdarı halife ya da Ortodoks Rusya İmparatorluğu'nun kraliyet tahtına değil, ulusal alayın şerefine, alay ismini taşıyan halkın onuruna, bayrakların şerefine, kendi milli görüşlerine hizmet etmeye başladılar. Ulusal memurların temsilcileri aynı zamanda kendi halklarının ilk yazarları, düşünce ve bilim adamları, eğitimcileri ve tarihçileri oldular. Onlar Rus hizmetindeyken halkın kendi kökenlerini öğrenmesi ve geleceklerini kurma düşüncesini yaygın hale getirmişlerdi. Onlar bu geleceği Rus kültürü ve Rus dili aracılığıyla oluşacağına inanmaktaydılar. Bununla birlikte Rus hükümeti için çalıştıkları sürece Avrupa'daki devrimci fikirlerle tanışma fırsatı da yakalamışlardı. Önde gelen Müslüman subay ve memurlar, XX. yüzyılın başlarında Milli Şura ve Kafkasya halklarının ulusal kurtuluşları için Halk Kurtuluş Hareketi'ne öncülük ettiler. Onlar örneğin, 1918-1920'lerde Kuzey Kafkasya'da, bağımsız bir devlet olan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'nin liderleri ve figürleri oldular.

Kaynakça

- Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Tarih Arşivi (ACDTA), f. 524, s. 1, d. 27.
 ACDTA, f. 524, s. 1, d. 8.
 ACDTA, f. 524, s. 1, d. 10.
 ALBAY, Talat B., *Plevne Savunması*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1997.
- ANDERSON, Matthew Smith, *Doğu Sorunu, 1774-1923*, YKY Yayınları, İstanbul, 2001.
 Mehmed Arif Bey, *93 Osmanlı - Rus Harbi ve Başımıza Gelenler*, Akçağ Yayınları, İstanbul, 2006.
- Dağıstan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (DCMDA), f. 2, s. 2, d. 70.
 HALİL, Sedes, “1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları: 1877 – 1878”, *Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, Askeri İstanbul Matbaa, İstanbul, 1938-1940, C. 1-8.
- HOTKO, Samir H., “İmportance of the Russian-Turkish War of 1877-1878 for the Circasian History”, *The Ottoman-Russian War of 1877-78*, (Edt. Ömer Turan), Ankara, 2007.
Kaçırılan fırsatlar 1877 Osmanlı-Rus Savaşı Hakkında Eleştiriler ve Askeri Düşünceler, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, C. 8.
 KATIRCIOĞLU, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anılar: Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Evveli*, Türkiye Ekonomik Ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 1996.
- Ahmed Mithat Efendi, *Zübdetü'l-Hakayık 93 Harbi'nin Arka Planı Harbin Zuhuru, Safahatı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.
- ÖNSOY, Rifat, „Plevne Müdafaası Esnasında Osmanlı Devletinin Siyasi Durumu“, *Hacet-tepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1983, C. 1 /1, s. 61-65.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Belgeleri: Abdi Paşa'nın Muhakemesi (25 belge ile birlikte)”, *Belgeler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002, C. 23, S. 27.
- ŞAHİN, Turhan, *Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1988.
- SÜKAN, Şadi, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi - Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, Genelkurmay Başkanlığı, Ankara, 1985.
- SÜRAL, Necati, *1877- 1878 Osmanlı Rus Savaşında Balkan Cephesi Askeri Harekatı*, Silahlı Kuvvetler Dergis, İstanbul, 1968.
- The Ottoman-Russian War of 1877-78*, (Edt. Ömer Turan), Ankara, 2007.
- АКИЕВ, Хасолт А., “Участие горцев Северного Кавказа в войне 1877-1878 годов”, *Вопросы истории*, 1980, No 1.
- Война России с Турцией 1877-1878 гг. Подвиги русских богатырей нашего времени, их биографии, очерки, рассказы, сцены и проч.* / Составлена по достоверным официальным источникам и корреспонденциям участвовавших в войне и по словам очевидцев, Москва, 1879.
- Всеобщая воинская повинность*, Симбирск, Типография В. Черникова, 1874.

ИЗЗЕТ-ФУАД-ПАША, *Упущенные благоприятные случаи. Стратегическо-тактический этюд русско-турецкой кампании 1877-1878 гг.* Пер. М.А. Российского, СПб., 1901.

ИСМАИЛОВ, Эльдар Э., *Георгиевские кавалеры – азербайджанцы*, Москва, Герои Отечества, 2005.

Казачьи войска (Хроники гвардейских казачьих частей помещены в книге «Императорской гвардии»)/ Сост. В. Х. Казин, под ред. В. К. Шенка, СПб., Тип. В. Д. Смирнова, 1912.

КОВАЛЕВСКИЙ, Павел И., *Восстание Чечни и Дагестана в 1877-1878 гг. Зелим-хан (Зикризм)*, СПб., Тип. М.И. Акинфиева, 1912.

КОЛЮБАКИН, Б., *Русско-Турецкая война на Кавказе и в Малой Азии в 1877-1878 гг.* Ч. 1, СПб., Николаевская Академия Генерального Штаба, 1906.

Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Вып.2, СПб., Тип. Морского Министерства, 1898.

Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Т. 1, СПб., Тип. Морского Министерства, 1904.

Материалы для описания русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Т. 1-9, СПб., Тип. Морского Министерства, 1904-1911.

Материалы по истории войны 1877-1878 годов в Азиатской Турции. Процесс Фаик-паши, СПб., Тип. Морского Министерства, 1879.

МАЧАВАРИАНИ, Константин Д., Народные смуты в Абхазии, газета “Голос”, 1878, № 198, 19 июля.

МЕГРЕЛИДЗЕ, Ш.В., Турецкие войска в русско-турецкой войне 1877-1878 гг., *Вопросы Закавказья в истории русско-турецкой войны 1877-1878 гг.*, Тбилиси, Мецниереба, 1969.

ПОТТО, Василий А., *Боевая хроника 21-й пехотной дивизии*. Тифлис, Тифлис: типография Окружного штаба Кавказского военного округа, 1888.

РОСТУНОВ, Иван И., Русская Армия и освобождение народов Балкан от Османского Ига, *100 лет освобождения Балканских народов от Османского ига. Материалы Международной научной конференции*, Москва, 15-17 мая 1978, Москва, АН СССР, 1979.

«Сады праведных» имама ан-Навави. Хадис No 672.

САНАКОЕВ, Мурат П., *Из истории Кавказских национальных иррегулярных формирований (XVIII – нач. XX вв.)*. Вып. 1, Цхинвал, Южная Алания, 2008.

Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877—78 гг. Выпуск 87. Ежемесячные сведения о численном состоянии войсковых частей армии со списками начальствующих лиц, СПб., Военная типография, 1911.

Сборник турецких документов о последней войне /сост. Ахмед Мидхат Эфенди/ Зубдетуль Хакаик, СПб., 1879.

ШЕБЕКО, В., “Военные операции в Малой Азии в русско-турецкую войну 1877-1878 годы”, *Военный сборник*, 1888, I.

“NAMUSLU SİMSAR” BİSMARCK VE BERLİN KONGRESİ’NDEKİ TUTUMU

Yusuf Ziya Altıntaş*

Öz

1871 yılında Alman devletçiklerini Prusya önderliğinde bir çatı altında toplayıp Alman Birliği’nin kurulmasının öncüsü olan Otto von Bismarck, 19. yüzyıla damgasını vurmuş önemli bir devlet adamıdır. Bismarck’ın Osmanlı-Alman ilişkileri tarihi açısından ön plana çıktığı meselelerden biri ve belki de en önemlisi Berlin Kongresi’dir. Bismarck bu kongrede üstlendiği tarafsız arabuluculuk görevi nedeniyle “namuslu simsar” olarak da nitelendirilmiştir. Fakat Bismarck’ın kongre üzerinde kurduğu tahakküm ve özellikle Osmanlı Devleti temsilcilerine yönelik sert tutumu dikkat çekicidir. Bu çalışma Bismarck’ın Berlin Kongresi öncesi ve kongre sürecinde oynadığı rolü ve tutumunu incelemektedir. Berlin Kongresi ve Bismarck’ın tutumuna yönelik bilgi edindiğimiz kaynaklar arasında Osmanlı Devleti’nin baş temsilcisi olarak kongreye katılan Aleksandr Karatodori Paşa’nın raporu, kendisinin kongre sürecinin birincil görgü şahidi ve yaşananların muhatabı olması bakımından öne çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bismarck, Osmanlı, Alman, Berlin Kongresi, Karatodori.

HONEST BROKER BISMARCK AND HIS ATTITUDE AT THE BERLIN CONGRESS

Abstract

Otto von Bismarck, who led the formation of the German Union under the leadership of Prussia in 1871, was an important statesman who left his mark on the 19th century. One of the prominent issues - perhaps the most important one - that brought Bismarck to the forefront of the Ottoman-German relations is the Berlin Congress. Bismarck was also referred to as an “Honest Broker” for his neutral mediation duty at the congress. However, Bismarck’s domination over the congress and his tough attitude towards the representatives of the Ottoman Empire were notable. This study examines the role and attitude of Bismarck before and during the Congress. Among the sources that we have learned about the Berlin Congress and Bismarck’s attitude, the

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora öğrencisi, yusufziya-altintas@gmail.com

report of Aleksandr Karatodori Pasha, who participated in the congress as the chief representative of the Ottoman Empire, comes to the fore with him being the primary eye-witness of the congress process and the interlocutor of the events.

Keywords: Bismarck, Ottoman, German, Congress of Berlin, Karatodori.

*Ey sevgili vatan, kerem et, gel hitâbete;
Bu düşdüğün felâketi nakl eyle millete.¹*
Sadullah Paşa

¹ Berlin Sefiri Sadullah Bey (Paşa ünvanını 1881 yılında alacaktır) Osmanlı Devleti için ağır şartlar taşıyan Berlin Kongresi'nin imzalanmasının ardından şiir defterine büyük bir üzüntüyle bu beyiti not etmişti. Bkz. Ali Akyıldız, *Sürgün sefir Sadullah Paşa - Hayatı, İntiharı, Yazıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 93-94.

Giriş

Otto von Bismarck (1815-1898) Alman devletçiklerini Prusya önderliğinde bir çatı altında toplayıp 1871 yılında Alman Birliği'ni tesis etmesi ve güçlü bir Alman İmparatorluğu'nun oluşmasını sağlamasıyla 19. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuş önemli bir devlet adamıdır. Bismarck'ın Osmanlı-Alman ilişkileri tarihi açısından en öne çıktığı meselelerden biri ve belki de en önemlisi üstendiği tarafsız arabuluculuk görevi nedeniyle "namuslu simsar" olarak da nitelendirildiği Berlin Kongresi'dir. O zamana kadar Şark Meselesi'ne "Pomeranyalı bir askerın kemiklerine dahi değmez" diyen Bismarck, 93 Harbi sonrasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın Balkanlarda ortaya çıkaracağı krizin, kendisinin kurmaya çalıştığı Avrupa güç dengesine ve Almanya'ya vereceği zararın farkındaydı. Diğer Avrupa devletleri de Balkanların yeniden düzenlenmesini Rusya'ya bırakmak ve onu bir Akdeniz gücü olarak görmek istemiyorlardı. Böyle bir ortamda Bismarck'ın diplomatik ustalığı sayesinde Berlin'de 1878 yılı yazında görüşmeleri bir ay sürecek Berlin Kongresi toplandı. Fakat Bismarck'ın kongrede özellikle Osmanlı Devleti temsilcilerine yönelik sert tutumu dikkat çekiciydi. Öyle ki Bismarck daha ilk görüşmelerinde Osmanlı temsilcilerine Berlin Kongresi'nin Osmanlı Devleti için değil Ayastefanos Antlaşması'nın Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunduğu için toplandığını peşinen ve açık bir şekilde söylemişti. Kongreye Osmanlı Devleti'ni temsilen Nafia Nazırı Aleksandr Karatodori Paşa, Müşir Mehmed Ali Paşa ve Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey katılmışlardı. Bu çalışmada² Otto von Bismarck'ın Berlin Kongresi öncesi ve kongre sürecinde oynadığı rolü ve tutumunu inceleyeceğiz. Berlin Kongresi ve kongrede Bismarck'ın tutumuna yönelik bilgi edindiğimiz diğer zevat ve kaynakların haricinde Karatodori Paşa'nın kongre sonrasında Hariciye Nezareti'ne sunduğu layiha, Paşa'nın kongre sürecinin birincil görgü şahidi ve muhatabı olması bakımından ayrıca önem taşıdığını en baştan zikretmek gerekir.

Almanya'nın Şark Meselesi'ndeki Konumu

Bismarck'ın genel olarak doğuya ve özelde Osmanlı'ya bakışı, daha Kırım Savaşı dönemlerinde Frankfurt Meclisi'nde Prusya temsilciği görevinde bu-

² 1-2 Kasım 2018 tarihlerinde düzenlenen "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 HARBI) -Vatan Neresi?-" başlıklı Uluslararası Sempozyumda tebliğ olarak sunulan bu çalışma, İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde 2012 yılında tamamladığımız yüksek lisans tezimizin ilgili kısmının gözden geçirilip genişletilmek suretiyle tebliğ ve makale olarak hazırlanmış halidir. Bkz. Yusuf Ziya Altıntaş, *Otto von Bismarck ve Osmanlı'daki İmajı*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012.

lunurken şekillenmişti. Buna göre Prusya'nın Şark Meselesi'nde direk olarak menfaatlerinin bulunmadığını ve Avrupa barışına tesir edecek duruma gelmedikçe meselelerde tarafsız kalmayı yeğleme düşüncesindeydi.³ Bu bağlamda Berlin Kongresi'ne kadar Avrupa'nın büyük devletleri arasında Şark Meselesi'nde⁴ tarafsızlık sergileyen ve adeta bu meseleyle hiç alakadar olmayan ve bunu özellikle dile getiren devlet Almanya idi. Berlin'deki kongreden sonra ise artık bu ülkenin birçok nedenden dolayı doğu memleketlerine yönelik sürdürdüğü siyaset gittikçe daha ehemmiyetli olmaya başlayacaktı.⁵ Nitekim 1875'lerden itibaren kendisini iyice göstermeye başlayan ve sonrasında Osmanlı-Rus savaşına dönüşen Balkanlardaki kriz, Avrupa güçler dengesi açısından son derece önemliydi ve Bismarck Yakındoğu'daki bu gerginlik nedeni ile Rusya ve Avusturya'yı ciddi bir çekişme içinde görmek istemiyordu. Bismarck hatıratında yer verdiği 5 Haziran 1876 tarihli bir mektubunda aşağıdaki ifadelerle Osmanlı'ya bakışını özetlemektedir;

“...Türk meselesi, Türk sınırları içinde cereyan ettiği müddetçe âcizane fikrime göre harbi gerektirecek derecede Alman menfaatlerini ilgilendirmez; Almanya'nın iştirakini icap ettirmeksizin Rusya ile batı devletlerinden birisi veya her ikisi arasında da bir harb olabilir. Fakat Avusturya ile Rusya bozuşurlarsa vaziyet daha güçtür... Çok sıkı dostumuz olan bu iki komşumuzdan birini seçmek zorunda kalmak Almanya için büyük güçlükler doğurur...”⁶

Bu çekişmenin savaşa dönüşmesi Almanya'nın Avrupa'daki konumu açısından çok tehlikeli olabilirdi ve bu çekişmenin sonucunda Almanya'nın esas rakibi Fransa, savaşan taraflardan biriyle ittifak kurarak 1871'den beri muzdarip olduğu görece iktidarsızlık ve yalıtılmışlıktan kurtulabilirdi.⁷ Öte taraftan Rusya bu dönemde Osmanlı'nın giderek güç kaybetmesini içten içten sevinerek karşılıyor, bu sayede boğazları ele geçirebileceğini ümit ediyordu. Ayrıca Balkanlarda bağımsızlığını kazanan veya henüz kazanmamış olan bü-

³ Friedrich Scherer, *Adler und Halbmond: Bismarck und der Orient 1878 – 1890*, Schöningh, Paderborn, 2001, s. 525.

⁴ Şark Meselesi kavramının “19. Yüzyıldaki Osmanlı zayıflamasının neticesinde topraklarının paylaşılması” anlamında bir miras kavgası şeklinde algılanması en doğru yaklaşım olarak kabul görmektedir. Kavram 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya'nın Osmanlı mirasını tek başına sahiplenmesine karşı çıkılması anlamında bir içerik kazanmıştır. Kemal Beydilli, “Şark Meselesi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 2010, C. 38, s. 353, 355.

⁵ Ahmed Saib, *Şark Meselesi*, İkbâl-i Millet Matbaası, İstanbul, 1327, s. 67.

⁶ Otto von Bismarck, *Düşünceler ve Hatıralar*, (Çev. Nejad Akipek), MEB Yayınları, İstanbul, 1991, C. 1, s. 542-543.

⁷ Hakan Akyar, *Bismarck ve II. Wilhelm'in Osmanlı Üzerine Düşünceleri*, (Muğla Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla, 2003, s. 18.

tün Balkan halklarını ve kurdukları devletleri kendi uydusu olarak görüyor, destekliyordu. Avusturya birçok etnik unsurdan oluşan bir imparatorluk olarak, Balkanlardaki Slav milliyetçiliğini ve kurulan ulusal devletleri kendi açısından tehlikeli görüyordu. İngiltere ise Süveyş Kanalı'nın faaliyete geçmesinden itibaren Şarkta yeni emperyalist emeller besliyor, Rusya'nın takip ettiği politika bu emellerin önünde bir tehlike olarak duruyordu. Bununla birlikte tüm bu bakış açıları Osmanlı Devleti'nin topraklarının kaderini ilgilendiriyordu ve onun toprakları üzerinde oynanan bir menfaat çatışmasıydı. Devletler arasında meseleye ilgisiz ve mesafeli duran sadece Alman İmparatorluğu idi ve Bismarck geleceği muhtemel olan krizi engellemek için Rusya, Avusturya ve İngiltere'nin anlaşabilecekleri, uzlaşa ve yerel çözümler bulmaya çalıştı. Ancak bu mümkün olmadı ve Osmanlı-Rus harbi patlak verdi.⁸ Bu savaş Şark Meselesi'nin doruk noktasına ulaşmış şekliydi. Bunun temelinde yatan sebep aslında büyük güçlerin dünya politikasında oluşturdukları gerginlikler ve her şeyden önce de İngiliz-Rus çekişmesiydi.⁹

Bismarck, oğlu Herbert'e¹⁰ gönderdiği bir yazıda, etnik unsurları ve nüfusu ile bütün Türkiye'nin siyasi bir varlık olarak, Avrupalı halkların ve devletlerin birbirleriyle savaşmasına neden olacak kadar değerli olmadığını söylemekte, ayrıca Avrupa barışının korunabilmesi için Türkiye'nin feda edilebileceğini belirtmekteydi.¹¹ Bekir Sıtkı Baykal, Bismarck'ın biraz da bu düşüncesinden yola çıkarak kaleme aldığı "Bismarck'ın Osmanlıyı Taksim Fikri" başlıklı makalesinde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde Almanya'nın çok zor bir duruma düştüğünü belirtmektedir. Çünkü Baykal'a göre Almanya, Balkanlarla en çok ilgili olan Rusya ve Avusturya-Macaristan'a Üç İmparatorlar Ligi ile bağlı olup, aynı zamanda Rusya'ya bu meselede Avusturya-Macaristan'dan daha fazla tepki gösteren İngiltere ile de dostluk münasebetlerini idame et-

⁸ Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800-1866*, C. H. Beck, München, 1994, s. 434-435; Konrad Canis, *Bismarcks Aussenpolitik 1870-1890*, Schöningh Verlag, Paderborn, 2004, s. 110-111; Ulrich Lappenküper, "Bismarcks Aussenpolitik", *Bismarck und die Deutschen*, (Haz. Bernd Heidenreich, Hans-Christof Kraus, Frank-Lothar Kroll), Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2005, s. 40.

⁹ Songül Çolak, "93 Harbi Öncesi ve Esnasında Alman İmparatorluğu-Osmanlı Devleti İlişkileri: Bismarck'ın Politikası", *I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler*, Tokat, 2004, s. 243.

¹⁰ Bismarck'ın çocuklarından Herbert babasının peşinden giderek politikacı olmuş ve 1886 yılında dışişlerinden sorumlu başbakan yardımcılığı görevini 1890'da babasının istifasına kadar sürdürmüştü. Herbert von Bismarck 28.12.1849'da Berlin'de doğmuş 18.09.1904'te Hamburg-Friedrichsruh'da ölmüştür. Bkz. *Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945*, (Edt. Johannes Hürter, Martin Kröger, Rolf Messerschmidt, Christiane Scheidemann), Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2000, C. 1, s. 164-165.

¹¹ Veit Valentin, *Bismarcks Aussenpolitik 1871-1890*, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1922, s. 12.

tirmektedir. Bismarck'a göre devletlerarasındaki bir gerginlik barışı tehlikeye sokacaktı ve Almanya'nın bu noktadaki asıl menfaati Türkiye'ye şu veya bu tarzda bir şekil vermek değil, Almanya'nın dostu olan devletlerin bu süreçte Almanya'ya karşı alacağı tavırdıydı.¹² Bismarck daha savaş patlak vermeden önceki karışık ortamda 16 Mart 1877 tarihli yazısında Alman İmparatoru I. Wilhelm'e gelecekte Rusya ile ilişkilerin tehlikeye gireceğine dair endişesini dile getiriyor ve ona Rus Çarı Alexander'ın alacağı kararları etkilemeyi denemesi önerisinde bulunuyordu.¹³

93 Harbi: Kötü Gidişat ve Avrupa'dan Beklentiler

Bu çalışmanın kapsamını aşacağından savaşın detaylarına girmemekle beraber Bismarck'ın bu savaş ile ilgili bakış açısına bir ipucu olması açısından, Viyana sefaretinden gelen bir telgrafta Bismarck'ın, muharebe ne kadar devam ederse etsin galibinin Rusya olmasının Almanya'nın menfaatine olacağını söylediğinin bildirildiği görülmektedir.¹⁴ Bununla birlikte Hariciye Nazırı Safvet Paşa'nın Berlin Sefiri Sadullah Bey'e -1877 Nisan ayı sonlarında başlayan- savaşın sürdüğü bir dönemde yazdığı 21 Kasım 1877 tarihli bir mektubunda savaşın Osmanlı orduları açısından kötü gidişatından bahisle, Avrupa devletlerinin gladyatör seyrine çıkar gibi Rusların insaflarına bıraktıklarını söylemekte ve İngiltere'nin de müdahil olmaması dolayısıyla;

“şimdiki halde meselenin halli Prens Bismarck'ın yed-i insaf ve ihtiyarına kalmıştır. Mûmâileyh ise el hâletu-hazihi ne eskârda bulunduğunu tasrih şöyle dursun imâ bile etmediğinden bu sûret diğer devletleri dahi hâl-i tereddüt ve iştibahta bulundurmaktadır”¹⁵

ifadelerini kullanmaktadır. Bu yazıdan Bismarck'tan arabuluculuk yapmasının daha savaş sürerken beklendiğini ve Bismarck'ın ise dış politikada nasıl hareket edeceğine dair herhangi bir ipucu göstermediğini anlamak mümkündür.

Ayrıca yine Alman dışişleri belgeleri koleksiyonundaki bir yazışmadan Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey'in İstanbul'dan gelen talep üzerine 12 Aralık 1877 tarihinde Almanya'nın Rusya ile barış için aracı

¹² Bekir Sıtkı Baykal, “Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Fikri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1943, C. 2, S. 5, s. 5.

¹³ *GP*, c. 2, Nr. 281, s. 139-140.

¹⁴ BOA, HR. TO. 128/66, 24 Eylül 1877 (m.) / 16 N. 1294 (h.) / 12 Eylül 1293 (r.).

¹⁵ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 291.

olmasını talep ettiği anlaşılmaktadır. Bu talebe Alman Şansölyesinin cevabı olumsuz olurken, Türkiye gerçekten barış istiyorsa bizzat Rusya'ya başvurması gerektiğini, savaş öncesinde İstanbul Konferansı ve sonrasında Osmanlı Devleti'ne yapılan tekliflerin reddedilmesinden yakınlık, savaşın geldiği bu noktada tarafsız bir devlet olmaları ve komşuluk ilişkilerinden ötürü müdahale etmelerinin mümkün olmadığını belirtmektedir.¹⁶ Ancak bir ay kadar sonra Rusların İstanbul'a doğru ilerlemeye başladıkları ve 1878 Ocak ayında Bismarck'ın daha arabulucu bir tavra doğru yöneldiği anlaşılmaktadır. Artık bu noktada kendi hislerine göre Rus Çarının ancak diğer Avrupa güçlerinin düşüncelerini dikkate alarak, ya da bu güçlerin ona baskı uygulaması sonucunda barış şartlarında bir dengelemeye gidebileceğini, fakat Rusya'ya böyle siyasi bir baskının Almanya'nın ne menfaatleri ne de komşuluk ilişkileri açısından uygun olmadığını ifade etmektedir.¹⁷

Ayastefanos Antlaşması'nın Avrupa Devletleri ve Almanya İçin Olası Neticeleri

1877-78 Osmanlı-Rus harbinde kötü bir Rus ordu yönetimi kendinden daha kötü bir Türk ordusu karşısında başarı kazanmıştı. Plevne'de Türk savunmasının başarısı, aynı şekilde başarılı bir taarruza dönüşmediği için sonuç getirmemişti.¹⁸ Savaş Rusların başlardaki başarısızlıklarına rağmen önce Edirne Ateşkesi¹⁹, ardından İstanbul'un giriş kapısında bugünkü Yeşilköy'de²⁰ yapılan Ayastefanos Antlaşması²¹ ile sonuçlandı. Antlaşmaya göre Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki varlığı çok büyük darbe alırken, Balkanlarda Rusya'nın gücünü gösteren büyük Bulgaristan kuruluyordu. Büyük Bulgaristan Balkanların doğusunu Edirne'ye kadar alacaktı. Kars, Ardahan, Batum Rusya'ya veriliyordu. Osmanlı için bu ve benzeri ağır şartlar, Panslavizm siyasetinin bir zaferi olarak Rusya'yı doyurup Osmanlı üzerinde bu derece nüfuz sahibi olmasını sağlarken, özellikle İngiltere ve Avusturya bu durumdan

¹⁶ GP, C. 2, Nr. 299, s. 161-162.

¹⁷ GP, C. 2, Nr. 302, s. 164-165.

¹⁸ Franz Karl Enders, *Türkiye ve Türkler – Bir Alman Subayının Türkiye Notları 1878-1918*, (Çev. Güray Beken), Dharma Tarih, İstanbul, 2006, s. 83.

¹⁹ 31 Ocak 1878 günü imzalanan ateşkesin şartları için bkz. Mahir Aydın, "93 Harbi", *DİA*, C. 9, s. 499.

²⁰ Yeşilköy'ün 1926 öncesi eski adı Ayastefanos'tu.

²¹ 3 Mart 1878 akşamı saat 6'da barış şartları iki tarafça imzalandı ve böylece Rusya ve Osmanlı arasındaki savaş sona ermiş oldu. Bkz. V. Stuckrad, *Der Russisch-Türkische Krieg 1877-78*, Helwingsche Verlag, Hannover, 1879, s. 497. Savaşın sona erdiği sene içerisinde yazılmış olan bu kitap savaşı bütün cephe ve yönleriyle ele almaktadır. Bu kitabın daha öncesinde aynı isimle basılan bir Almanca kitap daha vardır ve bu kitap da savaşı öncesi ve sonrasıyla ele almaktadır. Kitabın sonunda da yazar bu savaşın bir Rus-İngiliz savaşının habercisi olduğu tahminini yürütmektedir. Bkz. Wilhelm Müller, *Der Russisch-Türkische Krieg 1877-78*, Carl Krabbe Verlag, Stuttgart, 1878.

memnun kalmamışlardı.²² Avrupa devletleri bu anlaşmayı tanımaya yanaşmıyorlardı. Balkanların yeniden düzenlenmesi ve Asya sınırları gibi sorunların çözümünü Rusya'ya bırakmak istemiyorlar, onu bir Akdeniz gücü olarak görmekten endişe ediyorlardı. Görünürde bu işlerden en az etkilenir gibi olan Almanya hakem rolünü üstlenecekti.²³

Berlin Kongresi'ne giden süreçte Berlin Sefiri Sadullah Bey, Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya gönderdiği resmi olmayan bir yazıda²⁴, Berlin'in siyasi ahvalini aktarmakta ancak Bismarck ve Alman hükümetinin siyasi bakış açısını anlamanın zor olduğunu, çünkü gizlenmesi gerekmeyen konularda bile çok ketum olduklarından bahsetmekteydi. Sadullah Bey bu nedenle sefirler arasında dolaşan rivayetlerle yarı resmi gazetelere yansıyan ipuçlarını değerlendiriyordu. Buna göre Bismarck Ayastefanos Muâhdesi'nin özellikle Bulgaristan'a dair maddelerinin düzeltilmesi ve sorunun barışçı bir şekilde çözülebilmesi için iyi anlaştığı Rusya'nın Londra Sefiri Kont Peter Şuvalof aracılığı ile itidal çağrısında bulunuyor, ancak işe daha fazla burnunu sokmak istemiyordu. Zira Sadullah Bey'in ifadesiyle "İmparator hazretlerinin Rusya İmparatoruna olan meyl ü muhabbeti tarif olunur derecede değildi".

Bununla beraber, Ayastefanos Antlaşması sonrasındaki ortamda Bismarck'ın mecliste yaptığı konuşmalardan takınacağı tavır ile ilgili şu sonuç çıkıyordu: İngiltere ve Avusturya devletleri Rusya'ya karşı birleşerek savaşa girişip de galip geldikleri takdirde, bundan elde etmek istedikleri neticeye - ki bu yine Osmanlı topraklarını kendi arzularına göre paylaştırmak meselesidir - Almanya razı olmayacaktı. Yine Avusturya, Almanya ittifakından ayrıldığı takdirde, Almanya'da kendi çıkarlarını korumak için Rusya'ya yanaşacaktı. Kısaca Bismarck bir yandan Rusya'yı barış şartlarında değişiklik yapmaya yanaştırmak, diğer yandan da İngiltere ve Avusturya'yı doğuya tek başlarına hakim olmak fikrinden vazgeçirmek için, Osmanlı toprakları açısından her ne yapılacaksa, bunun Almanya'nın başkanlığında toplanacak bir devletlerarası kongrede halledilmesini uygun görüyordu.²⁵

Berlin Kongresi

93 Harbi'nde galip gelmiş olsa da, Kırım Savaşı'nda olduğu gibi genel bir devletlerarası muhalefetle karşılaşan Rusya'nın bu defa bütün Avrupa'yı

²² Josef Matuz, *Das Osmanische Reich: Grundlinien seiner Geschichte*, Wiss. Buchges, Darmstadt, 1990, 2. Baskı, s. 238-239; Ali İhsan Gencer, "Ayastefanos Antlaşması", *DİA*, C. 4, s. 225.

²³ Burhan Oğuz, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, Can Matbaa, İstanbul, 1983, s. 108-109.

²⁴ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 84-86.

²⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat: Tarihi Hakikatlerin Aynası*, (Haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 594.

karşısına alamaması²⁶ ve Bismarck'ın büyük diplomatik ustalığı sayesinde Berlin'de bir Avrupa kongresi toplandı.²⁷ İlk olarak 13 Haziran 1878 günü toplanan Berlin Kongresi, esasen Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan Ayastefanos Anlaşması'nın ortaya çıkardığı duruma bir çözüm getirmek için tertip edilmişti. Bismarck böylece Almanya için de çok önemli sonuçlar doğurabilecek bir Avrupa savaşını engellemiş²⁸ seyirci Almanya müdahil bir Almanya olmuştu. Berlin Kongresi "Almanya'nın kudretinin ve Bismarck'ın üstün dehasının ayyuka çıkarılması" olarak tarif edildi.²⁹ Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 13 Haziran 1878 tarihli yazı ile Kongrenin ilk toplantısının gerçekleştirildiği ve Bismarck'ın kongre riyasetine seçildiği bildirilmişti.³⁰

Namumlu Simsar

Bismarck ayrıca genişleme politikası gütmeyen bir Avrupa gücünün temsilcisi olarak çatışan devletleri Berlin'de toplayarak bir nevi arabuluculuk görevi üstlendiğinden Almanca ifadesiyle "ehrlicher Makler"³¹, yani "namumlu simsar"³² ya da daha yeni bir ifadeyle "dürüst/samimi arabulucu/komasyon-

²⁶ Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *DİA*, C. 38, s. 355.

²⁷ Eugen Oberhummer, *Die Türken und das Osmanische Reich*, Teubner, Leipzig und Berlin, 1917, s. 81-82; Bismarck hatıralarında Berlin'de bir kongre yapılması teklifinin kendisine Rusya'nın Londra Sefiri Kont Peter Şuvalof tarafından geldiğini ve kendisinin bunu kabul ettiğini söylemektedir. Bununla birlikte Rus hükümetinin, Osmanlı ile barışı bir kongre vasıtasıyla elde etmek istemesini diğer güçlerle harbe tutuşmayı göze alacak kadar askeri bakımdan kendisini kuvvetli hissetmemesine bir delil olarak gösterir. Bismarck, *a.g.e.*, C. 2, s. 308. Ayrıca Bismarck, 1879'da Kont Şuvalof'un gözden düşmesiyle bu diplomatın eseri olan Berlin Kongresi de Çar nazarında değerini kaybetmişir demekte ve Berlin Kongresi'nin mimarı olarak Kont Şuvalof'u göstermektedir, *a.g.e.*, s. 340; Bununla birlikte Bismarck 1879 yılında Viyana'ya geldiğinde Viyana Sefarethanesine bir iade-i ziyaret gerçekleştirmiş ve Ethem Paşa kendisiyle bir mülakat yapmıştı. Bismarck bu mülakatta da Şuvalof'un kendi sayfiyesine gelip bir program sunduğunu ve bu programın kongreye esas teşkil ettiğini belirtmişti. Bkz. BOA, HR. TO. 133/92, 23.9.1879 (m.) / 6 L. 1296 (h.) / 11 Eylül 1295 (r.).

²⁸ Matuz, *a.g.e.*, s. 239.

²⁹ Enders, *a.g.e.*, s. 85-86.

³⁰ BOA, Y. PRK. HR. 3/10, 12 C. 1295 (h.) / 13 Haziran 1878 (m.) / 1 Haziran 1294 (r.)

³¹ Ingeborg Böer, Ruth Härkötter, Petra Kappert, (Edt. Sabine Adatepe), *Türken in Berlin 1871-1945: Eine Metropole in den Erinnerungen osmanischer und türkischer Zeitzeugen*, de Gruyter, Berlin; New York, 2002, s. 6. Bu kitabın Türkçe çevirisinde "ehrlicher makler" ifadesinin "samimi bir arabulucu" olarak çevrildiği görülmektedir. Bkz. *Berlin'den Türkler geçti 1871-1945: Osmanlı ve Türk Tanıkların Anılarında Bir Metropol*, (Yay. Ingeborg Böer, Ruth Haerkötter, Petra Kappert), (Çev. Can Uralcan), İleri Yayınları, İstanbul, 2012, s. 17.

³² "Namumlu Simsar" ifadesinin Bismarck'ın ölümü üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra onun hakkında İstanbul'da neşredilen biyografik bir eserde geçtiğini görüyoruz. Bkz. Ali Reşad ve İsmail Hakkı, *Bismarck: Hayat-ı Hususi ve Siyasisi*, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1316, s. 306. Bu eserin Osmanlı'da bir

cu” olarak da nitelendirildi. Aslında bu niteleme kendisine aitti ve bunu 19 Şubat 1878 günü mecliste yaptığı bir konuşmada dile getirmişti. Bunu söylerken Almanya’nın görünür menfaatlerini bir kenara bırakarak büyük devletlerin menfaatlerinin dengelenmesini kastediyordu.³³ Hatıralarında kongrede ele alınan meselelerle ilgili “...bizim için önemli olan cihet tesbit edilen maddelerin tam bir dürüstlikle tefsirine çalışmak ve Alman menfaatleri ile ilgisi bulunmayan mahalli meselelerde tek taraflı davranış yüzünden diğer büyük devletlerle münasebetlerimizi bozmamaktı” demektedir.³⁴

Berlin Kongresi ve Avrupa Güç Dengesi

Berlin Kongresi Bismarck’ın barış politikasının zirvesini oluşturur. Kongre Şark Meselesi’ni çözmemiştir ama o günün şartlarında ciddi anlamda kendisini gösteren olası büyük bir Avrupa savaşının önüne geçmiştir.³⁵ Öyle ki İngiltere her ne pahasına olursa olsun Rus genişlemesinin durdurulmasına karar vermiş, bu konudaki ciddiyetini Marmara Denizi’ne donanmasını göndererek göstermişti ve temsilcileri de bu kararlılıkta Berlin’e gelmişlerdi.³⁶ Bu çerçevede Bismarck’ın kongre görüşmelerinin bir an önce neticelenmesi için acele etmesinin sebebi Rusya ve İngiltere arasında çıkması muhtemel savaşın önüne geçmek istemesiydi.³⁷ Bismarck ayrıca kongrenin sağlığı açısından problemli meseleleri mümkün oldukça kongreden önce çözüme kavuşturmak istiyordu. Bunun yanında herhangi bir konuda bir tarafa öncelik verdiği gibi bir izlenimin oluşmamasına dikkat ediyor, fakat Rusya’nın baskısı nedeniyle bu pek de mümkün olmuyordu.³⁸ Nitekim Çar Aleksandr dayısı olan Alman İmparatoru I. Wilhelm’e gönderdiği mektupta, Almanya’nın süreci Rus düşüncelerine göre yönlendirmeme konusunda ısrar gösterdiği takdirde iki devlet arasındaki barışın devam edemeyeceği yönünde tehditte bulunuyordu.³⁹ Bu bağlamda Bismarck’ın İngiliz-Rus çekişmesi arasında kalmış bir arabulucu olduğu görülmektedir.

Avrupalı devlet adamı üzerine kaleme alınan ilk kapsamlı biyografik çalışma olmasına dair bkz. Bayram Eyüp Ertürk, “Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İzmir, 1999-2000, C. 3, S. 9-10, 2000, s. 216.

³³ Scherer, *a.g.e.*, s. 46; Albert Schreiner, *Zur Geschichte der Deutschen Aussenpolitik 1871-1945*, C. 1, Dietz Verlag, Berlin, 1955, s. 107.

³⁴ Bismarck, *a.g.e.*, C. 2, s. 312.

³⁵ Werner Näf, *Bismarcks Aussenpolitik 1871-1890*, Fehrschen Verlag, St. Gallen, 1925, s. 36-37.

³⁶ Jonathan Steinberg, *Bismarck*, (Çev. Hakan Abacı), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s. 441-442.

³⁷ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 650.

³⁸ Karl-Alexander Hampe, *Das Auswärtige Amt in der Ära Bismarck*, Bouvier Verlag, Bonn, 1995, s. 158.

³⁹ Bismarck, *a.g.e.*, C. 2, s. 312-313.

Balkanlarda olup bitenler Almanlar açısından aslında ikinci derecede öneme sahipken, Almanya açısından asıl önemli olan Avusturya ve Rusya'nın birbirine girmemesiydi. Rusya Almanya'dan açık bir Rusya yanlısı tavır bekliyordu ve bunu sürekli dile getiriyordu. Avusturya'yı da gözden çıkaramayan Bismarck'ın hedefi ikisinin Balkan politikasında anlaşmaları ve ittifaklar gereğince Almanya'nın güvenliğinin sağlanması idi.⁴⁰ Berlin Kongresi, Rusya'nın Ayastefanos Antlaşması ile elde ettiği kazancın büyük kısmını alınca, Ruslar Bismarck'ı bunun sorumlusu olarak gördüler. Bundan sonra Bismarck'ın o zamana kadar ittifak içerisinde tutabildiği "üç imparatorları" (Alman, Avusturya, Rus) bir arada tutması artık zorlaşacaktı.⁴¹ Nitekim öyle de olmuş ve Ruslar kongredeki kayıplarının suçunu Bismarck'a yüklemişler, Almanya Rusya münasebetleri bu vesileyle bozulmuştu.⁴² Buna karşın Bismarck ise kongrede yeterince Rusya'nın yanında olduğunu vurguluyor⁴³ ve bunu aslında kongreye katılan Rus temsilcisi Şuvalof da tasdik ediyordu.⁴⁴

Bismarck, Berlin Kongresi'ne giden süreçte Osmanlı Devleti'nin düzenli bir siyasetinin bulunmadığını, günün şartlarına göre takip ettiği politikaların kendisine ve diğer Avrupa ülkelerine güven vermediğini düşünüyordu. Bu çerçevede yapılacak olan kongrenin Osmanlı Devleti'nin durumunu düzeltmek için değil bozulan dengenin yeniden tesisini sağlamak ve Avrupalı devletleri uzlaştırmak amacıyla olduğunu belirtmişti. Nitekim kongrede görüşülecek olan konular büyük güçleri ilgilendirdiği ölçüde belli bir önem sırasına göre planlanmıştı. Kongre başkanı Bismarck, kongreyi istediği şekilde idare edecek ve her ne kadar tarafsız olduğunu söylese de tutumuyla alınan kararları etkileyecekti.⁴⁵

Kongreye Katılan Temsilciler

Kongrede başmurahtas/birinci temsilci olarak İngiltere'yi Başvekil Lord Benjamin Disraeli Beaconsfield, Almanya'yı Başvekil Prens Otto von Bismarck⁴⁶, Avusturya-Macaristan'ı Hariciye Nazırı Kont Andrassy, Fransa'yı Hari-

⁴⁰ Dieter Hertz-Eichenrode, *Deutsche Geschichte 1871-1890: Das Kaiserreich in der Dieter Ära Bismarck*, Kohlhammer, Stuttgart, 1992, s. 119-120.

⁴¹ Steinberg, *a.g.e.*, s. 427.

⁴² Nâf, *a.g.e.*, s. 39; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 345.

⁴³ *GP*, C. 3, Nr. 442, s. 8.

⁴⁴ *GP*, C. 2, Nr. 433, s. 336-337.

⁴⁵ Eylem Tekemen, *Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti (1878)*, (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), 2006, s. 61. Bu tez Berlin Kongresi'ne giden süreci, kongre sürecini ve kongre kararlarının Osmanlı üzerindeki etkilerini incelemektedir.

⁴⁶ Alman İmparatorluğu delegasyonunun başkanı olarak kongreye katılan Bismarck, ilk günlerinde hastalığı nedeniyle bıraktığı sakallı haliyle katılmıştı. Hampe, *a.g.e.*, s. 161.

ciye Nazırı William H. Waddington, Rusya'yı Başvekil Aleksandr Gorçakof⁴⁷, İtalya'yı Hariciye Nazırı Kont Corti ve Osmanlı Devleti'ni de Nafia Nazırı Aleksandr Karatodori Paşa temsil etti.⁴⁸ Kongreye temsilci olarak kimin gönderileceği İstanbul'da bir sorun teşkil etmişti, çünkü hiçbir diplomat Osmanlı Devleti'ni bu kadar zor şartlar altında toplanacak olan bir kongrede temsil etme sorumluluğunu üstüne almak istemiyordu.⁴⁹ Nihayetinde Berlin Kongresi'ne Almanya, İngiltere ve Rusya başbakanlarını; Fransa, Avusturya-Macaristan ve İtalya dışişleri bakanlarını göndermişken kongreye en fazla önem vermesi gereken Osmanlı Devleti, Hristiyan bir delege olan Nafia Nazırı Aleksandr Karatodori Paşa, Alman kökenli Müşir Mehmed Ali Paşa ve Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey tarafından temsil edilmişti.⁵⁰

Sultan II. Abdülhamid'in başmurahtas olarak Aleksandr Karatodori Paşa'yı seçmesiyle ilgili öne sürülen farklı görüşlere bakıldığında, bir defa sonuçları şaibeli olması muhtemel bir anlaşmaya bir Müslümanın imza atmasından kaçınılmış olduğu düşünülebilir. Fakat daha sonra II. Abdülhamid'in kendisini Hariciye Nezareti'ne getirdiği de düşünülecek olursa Karatodori'nin güçlü bir karakter olmasa da entelektüel bir temsilci olduğu ve Abdülhamid'in ona güven duyduğu görülmektedir. Bununla birlikte II. Abdülhamid'in bir Rum paşayı başmurahtas seçerek göndermesiyle, Avrupalı güçlere tebaası arasında bir fark gözetmediğini göstermek istediği sonucu da çıkarılabilir.⁵¹ Çünkü bu dönemde Rusların Hristiyanları himaye ve Osmanlı zulmünden kurtarmak için propaganda yapmalarının, padişahın Osmanlı Devleti'ni temsil etmek üzere Hristiyan bir temsilci göndermesinde etkisi muhtemeldir.⁵² Temsilci seçimi her ne gerekçeyle olursa olsun ortada duran bir gerçek vardı ki, o da kongrenin çetin geçeceği ve temsilcileri zor bir görevin beklediğiydi.

⁴⁷ Rus temsilcisi Gorçakof 80 yaşındaydı ve yaşına bağlı olarak sağlık sorunları vardı. Hem bedensel hem zihinsel gücü yerinde değildi. Kongre görüşmelerine de çoğunlukla katılmıyordu. Bu sebeple Rusya'yı aslında kongre öncesindeki Rus-İngiliz görüşmelerinde önemli rol oynayan Londra Büyükelçisi Peter Şuvalof temsil etmişti. Bkz. Ernst Engelberg, *Bismarck: Das Reich in der Mitte Europas*, Siedler, Berlin, 1990, s. 277; Bismarck, *a.g.e.*, C. 2, s. 150; Şuvalof'un ayrıca gerek seyahatlerinde Berlin'de olduğu zamanlar gerekse kongre döneminde bütün siyasi meseleleri çekinmeden görüşebildikleri, mektuplaştıkları iyi bir ilişki kurduklarını Bismarck'ın hatıralarından öğreniyoruz. Bkz. Bismarck, *a.g.e.*, C. 2, s. 314.

⁴⁸ Temsilcilerin listesi için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 621-622.

⁴⁹ Akyıldız, *a.g.e.*, s. 86-88, 420.

⁵⁰ *Vakit*, 13 Haziran 1294 (r.), 24 Cemaziyelahir 1295 (h.), 25 Haziran 1878 (m.); Engelberg, *a.g.e.*, s. 278.

⁵¹ Peri Efe, "Bir Osmanlı Bürokrati: Aleksandr Karatodori Paşa/Millet-i Rum'dan Bir Münevver: Aleksandros Karatheodoris", *Toplumsal Tarih*, Ocak 2010, S. 193, s. 86.

⁵² Bekir Sıtkı Baykal, "100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellelen*, Nisan 1988, C. 52, S. 202, s. 203.

Bismarck'ın Kongredeki Tutumu

Bismarck'ın Berlin Kongresi'ni tamamen yalnız başına yönettiğini söylemek mümkündür. Kendisi kongre boyunca Fransızca, Almanca ve İngilizceyi bir arada kullanarak gerekli belgeleri el yazısıyla⁵³ veya dikte etmek suretiyle hazır hale getirebiliyordu. Tüm görüşmeleri yirmi oturumda⁵⁴ tamamlamayı başarmış ve müzakereler neticesinde karşılıklı tavizlerden oluşan bir paket elde etmişti.⁵⁵ Bu noktada Bismarck'ın Berlin Kongresi sürecindeki tutumuna dair bazı tespitlerde bulunmamız yerinde olacaktır. Berlin Kongresi şüphesiz Bismarck dönemindeki Osmanlı-Alman ilişkilerinin etkileri bağlamında en önemli dönemine işaret eder. Bir barış konferansında kaybeden tarafın temsilcilerinin tarafsız sayılan bir güç tarafından aşağılanması ender vakalardandır. Bu noktada Fransız gazeteci ve yazar Paul de Regla'nın tespitleri dikkat çekicidir. Regla, Padişahın Mehmed Ali Paşa'yı Alman asıllı olduğu için⁵⁶ tam yetkili bir delege olarak gönderdiğini ve Bismarck'ın onu bu nedenle çok iyi karşılayacağını düşündüğünü ancak bunun tam tersi olduğunu belirtmektedir. Zira ona göre Mehmed Ali Paşa gerçekten Alman asıllıdır, ama basit bir terzinin oğludur ve üstelik dininden dönmüştür. Ona kaybettiren de işte bu nokta olmuştur. Alman soyluları onu kendi düzeylerinde görmemişler, Bismarck daha kongrenin başından itibaren kaba bir şekilde Türk müşirini susturmuştur.⁵⁷ Öte yandan Bismarck'ın Mehmed Ali Paşa'ya yönelik tutumunu daha sonra bir gazete muhabirine yaptığı açıklamada savunduğu görülmektedir. Bir taraftan onun Alman asıllı zeki biri olup bir şekilde küçük yaşta Türkiye'ye gitmek zorunda kalmasının normal karşılanabileceğini, aynı durumda olsa belki de kendisinin de benzer şeyleri yapabileceğini söylemektedir. Fakat

⁵³ Bismarck'ın Berlin Kongresi süresince kurşun kalem ve el yazısı ile aldığı notların fotoğrafı için bkz. Ekler Resim 1.

⁵⁴ Kongrenin yirmi oturumunda görüşmelerin kayda geçirildiği yirmi protokol metni ve kısa değerlendirmeleri için şu çalışmaya bakılabilir: Nami Şahin, "Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesi" *Adli Eserin Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2015.

⁵⁵ Steinberg, *a.g.e.*, s. 447.

⁵⁶ Aslında Mehmed Ali Paşa'nın sadece anadili olan Almancası değil, aynı zamanda dönemin diplomasi lisanı Fransızcaya yüksek hâkimiyeti, ileri haritacılık bilgisi, askeri konulara vukufiyeti ve hudut hatlarının değişeceği bölgeyi yakından tanınması da delege göreve seçilmesinde etkili olmuştur. Hasip Saygılı, "Berlin Kongresi'nden Yakova'da Katline Kadar Müşir Mehmed Ali Paşa", *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz 2015, S. 46, s. 139. Saygılı bu makalesinde Müşir Mehmed Ali Paşa'nın Berlin Kongresi temsilciliğine seçilmesinden 6 Eylül 1878 günü Yakova'da Arnavut isyancılar tarafından öldürülmesine kadar geçen yaklaşık üç aylık faaliyetlerini incelemektedir.

⁵⁷ Paul de Regla, *Hafiyeler Ülkesi Türkiye: Sultan Murat V ve Abdülhamit II*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Bileşim Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 50. Regla'nın V. Murat ve II. Abdülhamid dönemini konu edinen bu kitabı ilk olarak 1903 yılında yayınlanmıştır.

diğer taraftan Türklüğü seçmiş Alman asıllı biri olarak orada devlet kademesinde yükseldikten sonra Almanya'ya temsilci olarak gelerek Hristiyan Avrupa'nın temsilcilerinin karşısına yeni inancıyla çıkması ve onlara karşı Osmanlı Devleti'nin menfaatlerini temsil etmesini kabul edilemez bulduğunu, ona karşı tavrının da bu anlamda doğru olduğunu söylemektedir.⁵⁸ Bu durumun Bismarck'ın Osmanlı'ya karşı olan bir husumetinden veya Balkan halklarının özgürlük savaşına olan sempatisinden değil, Bismarck'ın bu durumu Avrupa güçler dengesinin önündeki sinir bozucu bir engel olarak görmesinden ileri geldiği düşünülebilir.⁵⁹ Hatta Bismarck yapılması öngörülen bir kongreye Türk temsilcilerinin katılmalarını büyük güçlerin aralarında anlaşmalarını zorlaştıracağı düşüncesiyle istemediği görülmektedir. Fakat diğer büyük güçlerin Türk temsilcilerinin katılımını onaylamaları üzerine 30 Mayıs 1878 günü Berlin'den İstanbul'a resmi davet gönderilmiştir.⁶⁰

Kongre'nin Berlin'de toplanması ve Almanya'nın her bakımdan iktidarlı bir mevkide bulunmasından dolayı kongre başkanı olarak seçilen Bismarck'ın kongredeki hemen her konuşmasına "Doğu sorunları konusunda doğrudan doğruya hiçbir çıkarı olmayan Almanya..." ifadeleriyle başlaması dikkat çekicidir.⁶¹ Bismarck kongrede yaptığı ilk konuşmasında şunları söylemişti:

*"Devletler, 1876 senesi sonlarında Balkan Yarımadası'nda asayişin iadesine birlikte çalışmış ve Osmanlı topraklarında oturan Hristiyanların durumlarını düzeltmek için tesirli teminat aramışlardı. Fakat bu çalışmalar bir netice vermedi. Ve daha şiddetli bir düşmanlık meydana gelerek, ona da Ayastefanos Antlaşması son verdi. Bahis konusu antlaşma hükümleri, ondan önceki Avrupa muâhedeleriyle tayin olunan hususları bir dereceye kadar değiştirmiş olduğundan, işte burada toplanmamızdan maksat, o muâhedeyi 1856 ve 1871 muâhedelerini imza eden devletlerin serbestçe müzakeresine arzettir. Asıl mesele de Avrupa'nın son derece muhtaç olduğu barışı, yeniden teminat altına almaya birlikte karar vermektir ibarettir."*⁶²

⁵⁸ Mehmet Cebeci, *Die deutsch-türkischen Beziehungen in der Epoche Abdülhamids II. (1876-1908)*, Tectum Verlag, Marburg, 2010, s. 43-44.

⁵⁹ Scherer, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁶⁰ Cebeci, *a.g.e.*, s. 42-43; ayrıca bkz. *GP*, C. 2, Nr. 314, s. 185.

⁶¹ Henry Kissinger, *Diplomasi*, (Çev. İbrahim H. Kurt), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, 4. Baskı, s. 148.

⁶² Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 624.

Ali Fuat Türkgeldi “Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye”⁶³ isimli eserinde bu dönem ile ilgili geniş bilgiler verirken bu bilgileri belgelerle desteklemektedir. Türkgeldi, Berlin Kongresi’nde Bismarck’ın rolü ile ilgili şu ifadelere yer verir:

“Prens Bismarck 19 Şubat 1878 tarihinde Reichstag’ta iradeylediği nutk-ı meşhurda Almanya devleti bu babda yalnız vesatet-i hayrîhâhânide bulunarak Avrupa müsalemet-i umumiyyesinin iadesine hizmet edeceğini yani müşteri ile bayi arasında vesatet ederek namuslu bir curtier (simsar) sıfatıyla hareket eyleyeceğini beyan eyledi”.

Mahmud Muhtar Paşa Berlin Anlaşması’ndan Birinci Dünya Savaşı’na kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya münasebetlerini ele aldığı eserinde⁶⁴, Berlin Kongresi’ne genç Alman İmparatorluğu’nun Şansölyesi Prens Bismarck’ın başkanlık etmiş ve Türkiye açısından güzel neticeleri görülmüş olmasından dolayı, Avrupa’nın genel politikasını henüz tümüyle kavrayamayan Sultan II. Abdülhamid ve veziri Said Paşa’nın, Bismarck’ın Türkiye’ye hayırhah bulunduğu zannettiklerini belirtir. Hatta II. Abdülhamid’in, Bismarck’ın kongrede Türkiye menfaatlerini korumak yolunda çok himmet ve gayret gösterdiğini zaman zaman dile getirdiğinin bilindiğini kaydeder.⁶⁵ Hâlbuki Ali Fuat Türkgeldi’nin yukarıda adı geçen eserinde aktardığına göre Bismarck, Berlin Kongresi’ne katılan Osmanlı murahhası Aleksandr Karatodori Paşa ile mülakatında şöyle demiştir;

“Kongre Devlet-i Aliyye için içtima ettiği zannında bulunarak kendinizi aldatmayınız. Eğer Ayastefanos Muâhedesi Avrupa devletlerinin menâfiine dokunur bazı mevadı havi olmasaydı, haliyle bırakılırdı. Müşkilât-ı mevcûdenin hallinde mezkûr muâhede ahkâmından bazılarının şiddeti tâdil edilmek tabiidir. Bundan siz de müstefid olursunuz, lâkin daha ileri gitmek isterseniz

⁶³ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, C. 2.

⁶⁴ Mahmud Muhtar, *Maziye Bir Nazar: Berlin Antlaşmasından Harb-i Umumiye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, (Haz. Erol Kılınç), Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s. 59.

⁶⁵ Berlin Kongresi sonrası Bismarck ve Abdülhamid ilişkisi açısından Avusturya’da yayınlanan haftalık bir mizah mecmuasının kapak sayfasındaki karikatür ilgi çekicidir. Bu karikatürde Bismarck o kadar büyük tasvir edilmektedir ki II. Abdülhamid onun yanında babasına sarılmak isteyen bir çocuk gibi görünmektedir. Bkz. Ekler Resim 2; ayrıca bkz. *Die Bombe*, 25 Temmuz 1880, S. 30; *Karikatürlerle Oryantalizm* adlı eserinde bu karikatüre de yer veren Necmettin Alkan, bu tasviri iki devlet adamı üzerinden temsil ettikleri devletlerin durumları ve konumlarının kıyaslanmak istenmesi, yani güçsüz bir Osmanlı Devleti’nin kuvvetli bir Almanya’nın himayesine muhtaç olduğu şeklinde değerlendirmiştir. Necmettin Alkan, *Karikatürlerle Oryantalizm: Avrupa’nın Türk ve Türkiye Algısı*, Selis, İstanbul, 2016, s. 82-84.

*hiçbir şeye muvaffak olamazsınız. Berlin Kongresi'nin Devlet-i Aliyye için içtima etmediğini size tekrar eylerim..."*⁶⁶

Diğer bir toplantıda Aleksandr Paşa'nın İvranya'yı⁶⁷ Sırbistan'a ilhak konusunda Bismarck'ın teklifini kabul etmekten sakınması üzerine Bismarck yanına gelerek ve arkasından dürterek;

"Sen demin İvranya maddesinde muhalefet gösterip itâ-yı reyden istinkâf ettin. Kongre'yi Bâb-ı Âli'deki meclis-i vükela mı zannediyorsun. Devletçe müttefikân verilen karara ika-ı müşkilat edemezsin, bunu kabul ve tasdiğe mecbursun"

ifadeleriyle aşağılayıcı bir muamelede bulunmuştur.⁶⁸ Bununla birlikte Bismarck'ın Bosna ve Hersek'in Avusturya'ya terkine "Bosna Hersek'te daimi asayişin sağlanması ancak Avusturya gibi komşu bir devletin el koymasına bağlıdır"⁶⁹ diyerek muvafakat göstermesine karşı Devlet-i Aliyye başmurahtası Aleksandr Karatodori Paşa;

"Bosna Hersek'te asayişin sağlanması ve idarenin iyi bir şekle sokulması haklı olarak Osmanlı Devleti'ne aittir. Gerçi ihtilal uzayıp gitti; ama buna Sırbistan ve Karadağ isyanlarının ve Rus muhârebesinin çıkışı sebep oldu"

sözleriyle muhalefette bulunmuş⁷⁰ ise de prens Bismarck derhal müdahale ile;

"Kongre teşkilinden maksat Türkiye'nin menâfi-i mahsûsasını müdafaa olmayıp Avrupa'nın menâfîni muhafaza olduğunu ve kongre kendisine Ma-

⁶⁶ Türkgeldi, a.g.e, C. 2, s. 65.

⁶⁷ İvranya bu tarihte henüz Osmanlı Devleti'nin Niş Vilayetine bağlı bir kazasıdır. Bkz. Machiel Kiel, "Niş", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nis> (21.10.2018).

⁶⁸ Türkgeldi, a.g.e, C. 2, s. 65-66; Mahmud Celâleddin Paşa, a.g.e, s. 679.

⁶⁹ Mahmud Celâleddin Paşa, a.g.e, s. 631; Bismarck hatıralarında Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i ele geçirmesine aslında Berlin Kongresi'nin değil Rus Çarı ile Avusturya İmparatorunun Reichstadt'daki müzakereleri sonucu ortaya çıkan sözleşmenin temel teşkil ettiğini ve bu sayede Rusya'nın Osmanlı ile savaşında Avusturya'nın tarafsızlığını elde ettiğini söylemektedir. Bkz. Bismarck, a.g.e, C. 2, s. 307.

⁷⁰ Mahmud Celâleddin Paşa, a.g.e. s. 631; Erich Eyck, *Bismarck und das Deutsche Reich*, Eugen Rentsch Verlag, Zürich, 1955, s. 313.

kedonya ve Bulgaristan'ı iade ettiği için Devlet-i Aliyye'nin şikâyetine hakkı olmayacağını”

beyan etmiştir.⁷¹ Bu ifadeler Bismarck'ın Osmanlı menfaatlerini korumak yolunda çok himmet ve gayret gösterdiğini değil de, Osmanlı menfaatlerinin onun için bir anlam ifade etmeyip kendi kafasındaki siyasi dengelerin oluşturulması ve korunmasının önemine işaret etmektedir. Diğer yandan bu dengelerin oluşmasında Osmanlı menfaatlerine olan sınır düzenlemeleri de Bismarck'ın izlediği yol nedeniyle gerçekleştiğinden, sonraki dönemde Osmanlı'nın Bismarck'a bakışı genel itibariyle müspet olmuştur.⁷²

Bismarck'ın Sert Tutumu Yalnızca Osmanlı Temsilcilerine mi?

Bismarck kongrede Osmanlı temsilcilerine son derece soğuk ve sert davranıyordu. Öyle ki Osmanlı temsilcileri kendilerine konuşma hakkı vermeyeceğinden endişe ederek düşüncelerini yazılı bir şekilde hazırlamışlardı.⁷³ Ancak Abdurrahman Şeref Efendi'nin dikkat çektiği gibi Bismarck'ın Osmanlı Devleti delegelerine gösterdiği bu sert tutum, kongredeki Rus ve diğer devletlerin delegeleri içinde az çok geçerli idi. Bu bağlamda Bismarck sert bir tavır göstererek kongrede despotça bir rol oynamış ve fikirlerinin yalnız Almanya'nın hegemonyasının sağlanmasına dönük olduğuna şüphe bırakmamıştı.⁷⁴ Karatodori Paşa da Bismarck'ın sert tutumunun sadece Osmanlı temsilcilerine karşı olmadığını, diğer devletlerin temsilcilerinin de aynı sertlikten hisselerini aldıklarını söylemektedir.⁷⁵

Öte yandan Bulgar tarihçi Konstantin D. Kossev, Bismarck'ın doğu politikasını Bulgar bakış açısıyla değerlendirdiği makalesinde, Berlin Kongresi süresince Bismarck'ın taraflar arasındaki her anlaşmazlıkta, anlaşmazlığın kaynaklandığı sorunu desteklemekle her şeyden önce Almanya'ya karşı bir koalisyon olasılığını önlemeye çalıştığını belirtmektedir. Kossev'e göre aslında bütün sorunlar ikili özel görüşmelerde önceden karara bağlanmıştı ve hatta Türk delegelerin Berlin'e geldiklerinde her şeyin kararlaştırılmış olduğunu

⁷¹ Türkgeldi, *a.g.e.*, C. 2, s. 75.

⁷² Ayrıca yine Berlin Kongresi sonrasında İngiltere'nin Kıbrıs'ı işgal etmesi İstanbul Hükümeti tarafından artık İngiltere'ye güvenilmeyeceğinin anlaşılmasını sağlamıştı. Berlin Kongresi'nde Almanya Şansölyesi Bismarck'ın Balkan sınırlarının düzeltilmesi gibi davranışları Osmanlı Hükümeti tarafından olumlu karşılandığı için Berlin Antlaşması'ndan sonra Osmanlı ve Almanya arasında iyi ilişkiler başlamıştı. Eylem Tekemen, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁷³ Scherer, *a.g.e.*, s. 50.

⁷⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sad. Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 234.

⁷⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 649.

hayretler içinde gördüklerinde, Bismarck onlara hiç çekinmeden kongrenin Türkiye için toplandığını düşünmemeleri gerektiğini söylemişti.⁷⁶ Alman Şansölyesi vazifesini İngiltere ile Rusya ve Avusturya arasında varılan mutabakatı tescil ettirmek olarak görmekteydi.⁷⁷

Bununla birlikte, Bismarck'ın 5 Aralık 1876'da Alman Meclisinde Şark Meselesi ile ilgili sarf ettiği "Şark Meselesi Pomeranyalı bir Alman askerinin kemiklerine dahi değmez"⁷⁸ sözleri özellikle dönemin Rus Başbakanı Gorçakof için çok çabuk değerini yitirmişti. Zira ona göre Rusya'nın Berlin Kongresi'ndeki kayıplarının tek sorumlusu Bismarck'tı. Osmanlı-Rus savaşının bitmesiyle 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Anlaşması Rusların arzularının gerçekleşmesi manasına gelirken, Bismarck Almanya'nın doğuya yönelim politikalarının tehlikeye girdiğini görerek, Berlin Kongresi'nin toplanmasına önyak olmuş ve Ayastefanos Anlaşması'nın ağır hükümlerinin etkisini azaltarak Ruslara engel olmuştu. Ayrıca yine Gorçakof'a göre Bismarck bu kongredeki görüşmeler sırasında şekli olarak sert tutumunun arkasında Türkleri gözetmişti. Bu sebeplerle de bundan sonra Rusya ile Almanya ilişkileri gerginleşecektir.⁷⁹

Bismarck ise hatıralarında Rus tavrı üzerine, Prens Gorçakof'un kendisinden Rusya'nın mesuliyet almayıp söyleyemediği şeyleri bir kadının sevgilisinden bekler gibi kendisinden beklediğini, Rus menfaat ve isteklerini anlayıp kendi menfaatlerimize zarar vermeden Rus politikasına karşı dostluğumuzu gösterdiğimiz hallerde bile onların umduklarını yapmadıkları için töhmet altında bırakıldıklarını belirtir. Ayrıca Rusların bütün isteklerine boyun eğseydik dahi kendilerine karşı takınılan tavırda bir değişiklik olmayacağını söyler. Bununla birlikte kongre kararlarının uygulamasında Ruslarla diğer devletler arasında fikir ayrılıkları çıktığında Rusların Almanlardan umumiyetle Rus fikirlerini tasvip etmelerini istediklerini, ancak kendisi için önemli olanın tespit edilen maddelerin tam bir dürüstlikle değerlendirilmesi ve Alman menfaatinin bulunmadığı yerel konularda tek taraflı davranış yüzünden diğer büyük devletlerle ilişkilerin bozulmaması olduğunu belirtmektedir.⁸⁰

⁷⁶ Konstantin D. Kossev, "Bismarck'ın Doğu Politikası ve Bulgaristan'ın Kurtuluşu (1878)", (Çev. Fahri Çeliker), *Askeri Tarih Bülteni*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1980, Yıl 5, S. 9, s. 100.

⁷⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1995, C. 8, s. 76.

⁷⁸ Ali Reşad ve İsmail Hakkı, *Bismarck: Hayat-ı Hususi ve Siyasisi*, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1316, s. 305.

⁷⁹ Cemal Kutay, *Türk-Alman Tarihi: Kader Bağı*, Ercan Holding, İstanbul, 1983, s. 56; Sezen Kılıç, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s. 11.

⁸⁰ Bismarck, *a.g.e.*, C. 2, s. 311-312.

Aleksandr Karatodori Paşa'nın Berlin Kongresi Layihasında Bismarck'ın Tutumu

Yukarıda Bismarck'ın Berlin Kongresi'ndeki tutumuyla ilgili bazı bilgiler vererek örnekler sunduk. Bu noktada Osmanlı Devleti tarafından Berlin Kongresi'nde başmurahtas olarak bulunan Aleksandr Karatodori Paşa'nın Fransızca kaleme alıp Hariciye Nezareti'ne sunduğu ve yukarıda verdiğimiz örneklerin birçoğuna da kaynaklık eden layiha büyük önem taşımaktadır. Bu layiha esasen Berlin Kongresi'nin bütünü ile ilgili önemli bir mehz niteliğindedir.⁸¹ Detaylı bir şekilde kaleme aldığı layihada Karatodori Paşa, Berlin Kongresi'nde Prens Bismarck'ın tutumuyla ve düşünceleriyle ilgili de son derece önemli bilgiler sunmaktadır.

Layiha, Prens Bismarck'ın kongrede vuku bulan tahakküm ve tehditlerini, müzakerelerin serbestçe cereyanını engelleyen hareketlerini, siyasi meseleler ve bilhassa Osmanlı'yı ilgilendiren hususlar hakkındaki fikir ve düşüncelerini, ayrıca kongre zabıtlarına geçmeyen bazı bahisler hakkında bilgiler içermektedir. Bu layiha aynı zamanda Bismarck'ı bir Osmanlı paşasının gözünden görebilmemizi sağlamaktadır ki, bu görüntü Bismarck'ın Osmanlı Devleti açısından en fazla önem taşıdığı bir ânın görüntüsüdür ve Paşa bu ânı bizzat yaşamıştır.

Karatodori Paşa'nın Layihası dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Bismarck'ın kongredeki hâkimiyeti ve kongreye – özellikle Osmanlı temsilcilerine – karşı takındığı tavrın sebepleri üzerinedir. İkinci kısımda kongrenin açılışındaki durum, Osmanlı temsilcilerinin konumunun baştan pasifleştirilmeye çalışılması, aldıkları talimatlar ve Bismarck'ın mevcut tehlikeli durumu bertaraf etmek için Osmanlı temsilcilerinden Varna'nın tahliyesi hakkındaki teşebbüsleri gibi konular ele alınmaktadır. Üçüncü kısım Avrupalı devletlerce Rus nüfuzunun kırılmak istendiği Bulgaristan ve Şarkî Rumeli meselesi, dördüncü kısım ise Avusturya'nın elde etmek istediği Bosna ve Hersek bölgesi hakkında yapılan müzakereler ve bu çerçevede kongrenin imzasına giden süreçteki sıkı pazarlıkları içermektedir.

Karatodori Paşa layihasının ilk kısmında Prens Bismarck'ın kongreye hâkim olmasından bahisle onun kongreyi büsbütün tahakkümü altına aldığını⁸²

⁸¹ Mahmud Celaleddin Paşa bu layihanın tercümesini önemine binaen eserinin sonuna eklemiştir. Bkz. Mahmud Celaleddin, *Mirat-i Hakikat: Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa*, Matbaa-i Osmani, Dersaadet, 1327, C. 3, s. 171-229; Osmanlı tarihinin en buhranlı dönemlerinden birini, 1875-1878 yılları arasını konu edinen ve yine 19. yüzyılın önemli devlet adamlarından Çorluluzade Mahmud Celaleddin Paşa tarafından kaleme alınan 3 ciltlik bu eser İsmet Miroğlu tarafından tek cilt halinde yayına hazırlanmıştır. Bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat: Tarihi Hakikatlerin Aynası*, (Haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983.

⁸² Berlin Kongresi'nden bir fotoğraf için Bkz. Ekler Resim 3.

ve tanzim edilen protokollerin büyük kısmının içeriğinin onun fikirleri ve sabırsızlığının eseri olduğunu, Bismarck'ın tahakkümünün kongre kararlarının Osmanlı açısından pek hayırlı olmamasına yol açtığını belirtmektedir. Bununla birlikte Avrupa'da kazanmış olduğu yüksek mevkiye nazaran bunun normal karşılanabileceğini de belirten Paşa, İmparator'dan başka kimseyi tanımayan Bismarck'ın herkese korku verdiğinden, Almanya'da bile özellikle dış politikada kendisine muhalif görüş öne sürebilecek kimsenin olmadığından bahsetmektedir.⁸³

Aleksandr Paşa'nın yazdıklarına göre Bismarck kongre başkanlığına seçildikten sonra fırsat düştükçe kongre üyelerinde karşı üstünlük taslamış, herkese kudret ve nüfuzunun, zekâsının ne derecede olduğunu hissettirmişti. Kongrede görüşülen önemli meselelerde hep ön plana çıkarak herkesten önce kendi fikrini beyan edip, sonra kendi fikri ile diğerlerinin görüşlerini birleştirip ileri sürülen fikirleri sadece bir göz işareti ile kabul ettikten sonra kâtime yazdırırdı. Kongrede müzakereler Fransızca cereyan ediyor ve kendisi Fransızcanın inceliklerine vâkıf olduğunu gösteriyordu.

Karatodori Paşa ayrıca Berlin Kongresi'ndeki Osmanlı temsilcileri olarak Bismarck ile otuz gün boyunca devamlı birlikte bulduklarından, Alman dışişleri usulü nedeniyle kendisiyle pek nadir görüşebilen daha önceki Berlin sefirlerinden daha iyi tanıma imkânı bulduklarına dikkat çekmektedir. Bu çerçevede ona göre Bismarck'ın Osmanlı Devleti'nin istikbalinden ümitvar olmadığı ve ıslahatımızın da samimi olmadığına inandığından Osmanlı üzerine hüsnizanı pek azdır. Hatta eski geleneklerine bağlı bir Türkü takdir ederse de, Avrupa medeniyetine özenen Türkten bir şey anlamazdı. Çünkü bunların samimi olmadıklarına inanırdı. Bismarck'ın indinde Osmanlı Devleti'nin diplomasisi de iç politikası gibi sağlam temele dayanmıyordu. Bunu Osmanlı temsilcilerine şu sözlerle ifade etmişti:

*“Diplomasi usûlünüzde meslek esası yoktur. Hâlin icabına göre hareket ediyorsunuz. Düşmanınızın düşmanını kendinize dost zannedersiniz ki, bu usûl çoğu zaman yanlıtır. Bilhassa her devletin şahsi çıkarı olan Türkiye’de tatbiki kabil değildir. Bununla beraber Babıali’nin takip ettiği usûl yalnız budur”.*⁸⁴

⁸³ Karatodori Paşa'nın bahsettiği herkese korku veren Bismarck imajını tasvir eden iki karikatür için Bkz. Ekler Resim 4 ve 5.

⁸⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 636-637.

Karatodori Paşa'nın layihasında kongrenin açılışındaki durumu izah ettiği bölümde yer aldığı üzere Bismarck Osmanlı Devleti temsilcileriyle ilk görüşmesinde aşağıdaki ifadeleri beyan etmiştir:

“Tarafımdan göreceğiniz samimiyeti başkalarından göremeyeceksiniz. Hâlihazır durumu sizden saklamak istemem. Kongre'nin Osmanlı Devleti için toplandığını zannederek kendinizi aldatmayınız. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Ayastefanos Andlaşması Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunan bazı maddeleri ihtiva etmeseydi, olduğu gibi bırakılırdı. Bu menfaatlerin istenilen ölçüde sağlanabilmesi için devletler bir kongre toplanmasına karar verdiler. Ben de bu kongrenin başkanlığını kabul ettim. Mevcut müşkilatın halledilmesinde Ayastefanos Andlaşması hükümlerinden bazılarının hafifletilmesi mümkün ve belki tabiidir. Bu düzeltmelerden istifade edersiniz. Fakat daha ileri gitmek isterseniz hiçbirşey elde edemezsiniz. Berlin Kongresi'nin sizin için toplanmadığını size tekrar söylüyorum. Bu durum karşısında Padişah hazretlerinin adamlarından savaşa tekrar başlamak ve daha doğrusu devam etmek hayırlı olur düşüncesinde olanlar bulunabilir. Bunlar ise düşüncelerinde gafildirler. Osmanlı Devleti'nin savaşta ısrar etmesi, devletlerarasında veya devletlerden bazıları arasında harbe sebep olur mu bilmem. Eğer savaşa yol açarsa Osmanlı Devleti hakkında bunun kadar zararlı bir şey yoktur. Ayastefanos Andlaşması Osmanlı topraklarını parçalamış ise de yine mülk halinde bırakmıştır. Evvelce ifade ettiğim gibi, kongre, bu andlaşmanın ağır hükümlerinde gereken değişikliği yapacaktır. Fakat Avrupa'da bir savaş çıkarsa, neticesi bugün büyük ve müstakil bir hükümdar bulunan Padişah için çok zararlı olur. Avrupa devletleri arasında bir harb çıkması bazı devletlerin hakkında faydalı olacağı gibi, bazıları hakkında da zararlı olur. Fakat böyle bir muhârebenin Osmanlı Devleti'ni uçuruma sürükleyeceği gün gibi meydandadır.”⁸⁵

Yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Bismarck, daha henüz kongrenin başında Osmanlı temsilcilerinin gözünü korkutarak kongreden fazla bir şey beklememelerini, ne çıkarsa kabul edip kongreye fazla müdahil olmamalarının kendileri için daha hayırlı olacağına işaret etmiştir.

Karatodori Paşa'nın da layihasında belirttiği üzere kongrenin başından beri Osmanlı yalnız bırakılmıştı ve meselelerle en fazla ilgisi bulunan devletler her şeye kendi menfaatleri açısından yaklaşıyorlardı. Böyle bir ortamda ise Osmanlı temsilcilerinin Londra, Petersburg, Berlin ve Viyana kabinelerinin koydukları esası yıkıp yerine yeniden bir esas koymayı denemeye kalkışması hem neticesiz bir teşebbüs olur, hem de Osmanlı açısından vahim sonuçlar

⁸⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 639.

doğurabilirdi. Osmanlı temsilcilerinin bu durumda yapabilecekleri tek şey, İstanbul'dan kendilerine verilen talimatlar⁸⁶ çerçevesinde meselelerin teferuatından istifade etmeye çalışmak ve şüpheli hususları Osmanlı Devleti açısından en az zararlı hale meylettirmekten ibaret kalmıştır.

Bismarck Osmanlı temsilcilerine ilk baştaki uyarılarının ardından daha ilk günlerde Osmanlı temsilcilerinin ikametgâhına bizzat gelip bizzat ziyaret ederek devletler arasındaki mevcut tehlikeli durumu bertaraf etmek adına Varna'nın tahliyesini talep etmiş, ancak bu sayede Rus askerlerinin ve İngiliz gemilerinin İstanbul'dan geri çekilebileceklerini söylemişti. Fakat bu talep temsilciler tarafından İstanbul'dan aldıkları talimat doğrultusunda reddedince Bismarck'ın teşebbüsü neticesiz kalmıştı. Karatodori Paşa'ya göre Bismarck'ın sert tutumunun arkasında bu meselenin payı büyüktü ve Osmanlı Devleti o zaman bu teklifi kabul etseydi, Berlin Antlaşması'nın neticeleri düşünülduğünde, bundan daha çok istifade edebilir, daha faydalı sonuçlar doğabilirdi. Bu sayede Bismarck'ı gücendirmez ve onun takdirini kazanır, böylece pek çok mesele farklı şekilde neticelendirilebilirdi.⁸⁷

Layihanın üçüncü kısmı Bulgaristan ve Şarkî Rumeli meseleleri üzerine görüşmelerin seyri hakkındadır. Kongrenin ilk toplu görüşmeleri Avrupalı devletlerce evvela bu bölgedeki Rus nüfuzunu kırmak üzere bu meseleler üzerine gerçekleşmişti. Karatodori'nin layihasına göre görüşmelerde Osmanlı temsilcilerinin fikirlerine başvurulmaksızın diğer ilgili devletlerin konuyu görüşerek bir sonuca varmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Şarkî Rumeli meselesinin görüşüldüğü bir oturumda Karatodori Paşa, konuyla ilgili yapılan bir teklifin detaylıca incelenmesi ve hükmü hafifletmeye yönelik ne gibi tedbirlere başvurulabileceğini araştırma mütalaasında bulununca Bismarck ona hitaben eğer söylenecek sözü varsa derhal ve vakit kaybetmeksizin söylemesini sert bir şekilde beyan etmiş ve şu ifadeleri kullanmıştı:

“...Osmanlı Devleti'nin temsilcisi derhal söz söylemek istese bile, sözlerini bir takım itirazata alet etmesine müsaade edemem. Tâbi olduğu Ayastefanos Antlaşması'nı imzaladığı cihetle, temsilcinin burada itirazda bulunmaya hakkı yoktur... Avrupa'nın bir tedbirine karşı bu yolda hareket etmek, Osmanlı Devleti temsilcilerinin kongre müzakerelerinin gerektiği şekilde cereyanını güçleştirmek niyetinde bulduklarına delildir ki, buna müsamaha edemem. Ve eğer Osmanlı Devleti temsilcileri ısrar ederlerse, düşüncelerimi fiilliyata dökmeye mecbur olacağımı ve bu hususta hazır bulunduğumu ifade ederim...”

⁸⁶ Talimatlar için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 642.

⁸⁷ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 643-645.

Karatodori Paşa'ya göre Bismarck'ın konuşmayı yaparken ki tavır, ifade ve bakışları sözlerinin sertliğini artırıyordu. Hatta bu sertliği kendi gözünden bile kaçmamıştı. Zira daha sonradan temsilcilere dağıtılan protokol taslağında Bismarck'ın tehditkâr ve emreder şekilde vukubulan sözlerinin önemli bir kısmı değiştirilmiş ve hafifletilmişti.⁸⁸

Öte yandan Bismarck'a göre Osmanlı Devleti tarafından ileri sürülen istek ve talepler dikkate alınsaydı kongre müzakerelerinin sonu gelmezdi. Bismarck bu düşüncesini; "Eğer Şarkla ilgili bütün güçlüklerin halledilmesini arzu edersek, yüz sene bununla uğraşma mecburiyetinde kalırız" sözleriyle ifade ediyor, "Kongreye münakaşa etmek için gelinmez" sözünü sık sık ortaya atarak meselelerin tafsilatına girilmesine mani olurdu. Bununla birlikte Osmanlı temsilcilerinin Bismarck'ın kendilerine konuşma hakkı vermeyeceğinden endişe ederek Osmanlı tarafının düşüncelerini yazılı bir şekilde hazırladıklarını belirtmiştik. Hazırladıkları mazbatayı kongrenin yazı heyetine vererek söz söylemelerine müsaade edilmediğinden dolayı ve hükümetlerine karşı sorumlu düşmemek için tekliflerini yazılı olarak iletmeye mecbur kaldıklarını bildireceklerdi. Bunun gerçekleşmesine gerek kalmadı ise de Osmanlı Devleti temsilcilerinin almak zorunda kaldıkları bu son tedbir kendilerinin kongrede ne kadar vahim bir mevkide bulduklarını ortaya koymaktaydı.⁸⁹

Karatodori Paşa'nın layihasının dördüncü kısmı Avusturya'nın elde etmek istediği Bosna ve Hersek bölgesi hakkında yapılan müzakereler ve bu çerçevede kongrenin imzasına giden süreçteki sıkı pazarlıkları tafsilatlı bir şekilde içermektedir. Bu bölümde büyük devletlerin hemen hepsinin Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i işgali noktasında hemfikir oldukları, fikir beyan etmeyenlerinde kayıtsız kalarak durumu onayladıkları görülmekteydi. Osmanlı temsilcilerinin İstanbul'dan aldıkları talimatlarla bu işgale yönelik itirazları, Avusturya ve İngiltere temsilcilerinin tehditleriyle karşılaşılıyordu. Görüşmelerin Bulgaristan meselelerinin masaya yatırıldığı ilk kısmında Rus nüfuzuna karşı Osmanlı Devleti'nin yanında duran devletler bu meselede artık Osmanlı Devleti'nin karşısına geçmişlerdi. Avusturya ordusunun bir oldu bitti ile Bosna ve Hersek bölgesini işgali isteniyor, Osmanlı Devleti temsilcileri buna

⁸⁸ Karatodori Paşa protokol metinleri üzerinde yapılan değişiklikler nedeniyle elde bulunan nihai protokol metinlerinin kongre başkanının emreder, azarlar ve tehditkâr tutumu hakkında fikir vermeye yeterli olmadığını belirtmektedir. Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 649; Berlin Kongresi Protokolleri için bkz. *Berlin Kongresi Protokolleri*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1298 (h.)-1297 (r.). Bu eserde protokollerin tercümesinin yanısıra Berlin Antlaşması, Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı-Rusya arasında imzalanan mukavelename, Kıbrıs hakkında Osmanlı ve İngiltere arasında imzalanan mukavelename gibi anlaşma metinlerinin tercümelerine yer verilmiştir. Bu eser hakkında yapılan bir tez için bkz. Nami Şahin, "*Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesi*" *Adlı Eserin Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2015.

⁸⁹ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 650-651.

engel olmaya çalışıyorlardı. Bismarck ise sabırsız bir şekilde bir an önce meselemin neticelenmesi için çalışıyor, Osmanlı temsilcilerinin itirazlarını dikkate almıyordu.⁹⁰

Kongrenin 10 Temmuz'daki son müzakerelerinde Osmanlı temsilcilerinden Aleksandr Karatodori Paşa ve Sadullah Bey olup bitenler hakkında konuşurken, Fransa temsilcisi Mösyö Vaddington yanlarına gelerek şunları söylemişti:

*“Pek üzgünsüsünüz; hakkınız var, size acıyorum. Fakat ne yazık ki size karşı bir şey yapmak elimden gelmez. Yanımda oturan zât (Prens Bismarck) size vaktiyle bizim temsilcilerimize yaptığı muameleyi yapıyor. Hüküm galip gelenindir. Kanuna boyun eğmek zorundasınız. Tahammül ediniz. Çünkü gidilecek başka bir yol yoktur.”*⁹¹

Karatodori Paşa'nın bu layihasının tercümesini Mir'at-ı Hakikat isimli eserinin sonuna koyan Çorluluzade Mahmud Celaleddin Paşa da Fransız temsilcisi gibi Berlin Muâhedesi'nin Osmanlı Devleti'nin nasıl tam manasıyla baskı altına koyan bir antlaşma olduğunu ve “el-hükümü li-men galebe: hüküm galib gelenindir” sözleriyle ifade etmiştir.⁹²

Layihasında Osmanlı Devleti temsilcileri olarak mevcut şartlarda ellerinden geleni yaptıklarını kayda geçiren Karatodori Paşa'nın temsil açısından görevlerini en iyi şekilde yaptıklarını gösterme çabasında olduğu hissedilmektedir. Nitekim kongrede büyük devletlerin kendi aralarında yaptıkları protokolün başlıca maddeleri hakkında sözlerini dinletemeyeceklerini anladıklarından, meselemin teferruatına dair elde edebileceklerini düşündükleri birtakım değişiklikleri teklif etmekle yetinmek zorunda kalmışlardı. Karatodori'ye göre Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları karşılaştırıldığında Osmanlı temsilcilerinin bu konudaki gayretlerinin faydaları kolaylıkla görülebilir. Ama yine ona göre Berlin Kongresi'ni diğer kongreler gibi zannedenler bu kongrenin çetin şartlarını anlamakta zorlanacaklardır.⁹³

Karatodori Paşa Berlin Antlaşması'nın Bulgaristan ile ilgili hükümlerinin Ayastefanos Antlaşması'na nazaran Devlet-i Aliye için ne kadar hayırlı

⁹⁰ Konunun tafsilatı için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.* s. 660-678.

⁹¹ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.* s. 671.

⁹² Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.* s. 679.

⁹³ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.* s. 656-657; Kongrenin sona ermesinin ardından görüşmelerdeki çabasından dolayı Sultan II. Abdülhamid Karatodori Paşa'ya Yeniköy'de bir yalı hediye eder. Halen ayakta olan Venedik tarzındaki mimari yapı Karatodori Yalısı diye bilinir. Bkz. Peri Efe, “Bir Osmanlı Bürokrati: Aleksandır Karatodori Paşa/Millet-i Rum'dan Bir Münevver: Aleksandros Karatheodoris”, *Tophumsal Tarih*, Ocak 2010, S. 193, s. 83-93, s. 87.

olduğunu da bir paragrafta açıklamaktadır. Buna göre Rumeli'deki Osmanlı topraklarının dörtte üçünü içine alacak ve buradaki Osmanlı topraklarını ikiye bölecek bir Bulgaristan'ın teşekkülünün önüne geçilmiş, bunun yerine Balkanların kuzeyinde üçte bir büyüklüğünde mahdut bir Bulgaristan kurulmuştur. Ayrıca kurulan Şarkî Rumeli Vilayeti ile ilgili konulan hükümlerin sonraki süreçte buradaki Osmanlı hakimiyetinin sağlam bir şekilde yerleşmesine engel teşkil etmediğini söylemektedir.⁹⁴

Bosna ve Hersek'in işgali konusunda tüm büyük devletler hemfikir olmalarına rağmen Osmanlı temsilcilerinin İstanbul ile irtibatlı bir şekilde sürekli diğer ilgili temsilcilere baskı kurmaya çalıştıkları, bunun gerilimlere neden olduğu da görülmektedir. Diğer devletlerden bir netice alamayan temsilciler Avusturya elçisi Kont Andraşi'den işgal meselesinin iki devlet arasındaki bir anlaşmaya bağlanmasını istemişlerdi. Antlaşma imzalanmadan hemen önce neticelendirilen görüşmelere göre işgalin geçici olması yönünde bir düzenleme yapılmasını sağlayabilmişlerdi. Bismarck bu işten hiç de hoşlanmamış, kongrenin son oturumunda Karatodori Paşa'yı soğuk bir şekilde karşılamıştı. Antlaşmanın imzasından iki gün sonra Babıali'den aldığı telgrafta Avusturyalılardan Bosna ve Hersek'e dair beyanname almak hususunda gösterdiği gayretten ötürü Karatodori Paşa'ya teşekkür edilmektedir.⁹⁵

Kongrenin Neticeleri ve Kongreye Bakışlar

Neticede bir ay süren kongre görüşmelerinin ardından tüm temsilcilerin onayıyla maddeler oluşturulmuş ve kongre kararları 13 Temmuz 1878 günü imzalanmıştı.⁹⁶ Meşhur Berlin Kongresi tablosu kongrenin kapanış oturumunda antlaşmanın imzalanması sonrası bir ânı tasvir etmektedir.⁹⁷ İmzala-

⁹⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 659.

⁹⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 671-678.

⁹⁶ V. Stuckrad, *Der Russisch-Türkische Krieg 1877-78*, Helwingsche Verlag, Hannover, 1879, s. 498, ayrıca imzalanan maddelerin almanca için bkz. *a.g.e.* s. 499-501. Kitabın sonunda Berlin Kongresi'nin sonuçlanmasının üzerinden nerdeyse dört ay geçtiği ve halen Rus ordularının bir kısmının Osmanlı topraklarında olduğu, ama henüz Osmanlı'nın da kendi yükümlülüklerini henüz yapmadığından bahsedilmekte, Rus birliklerinin en kısa sürede evlerine dönmeye ümidini dile getiren bir cümleyle kitap sonlandırılmaktadır.

⁹⁷ Bu tablo (bkz. Ekler Resim 6) dönemin Berlin Belediyesi tarafından İmparatorluk ressamı Anton von Werner'e sipariş edilmiştir. Werner Bismarck'ın izni ve II. Wilhelm'in de onayı ile görüşmelere katılarak gözleme dayalı çizimlerinden hareketle nihai çalışmasını 1881 yılında tamamlamıştır. Tablo ondan istendiği şekilde Alman İmparatorluğu'nu yöneten ve Avrupa'daki düzen tesis edici konumunu gözselletiren bir eserdir. Tabloda imza töreni, temsilcilerin hiyerarşik ilişkileri ve Almanya'nın merkezi konumu dikkate alınarak resmedilmiştir. Tablonun ayrıca temsilcilerin çizimlerinin numaralandırılarak isimlerinin liste halinde verildiği bir de açıklama levhası (bkz. Ekler Resim 7) bulunmaktadır. Ressam, eseri ve tabloya yüklenen siyasi anlamlar üzerine kaleme alınmış güncel bir yazı için bkz. Funda Berksoy, "Ressam Anton von Werner'in Berlin Kongresi ve Osmanlı Alman İlişkilerinde Yeni Bir Dönemin

nan antlaşmaya göre Romanya, Sırbistan ve Karadağ Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını kazanıyor, Ayastefanos Antlaşması ile oluşturulan büyük Bulgaristan üç parçaya bölünerek Şarkî Rumeli Vilayeti oluşturuluyor⁹⁸, Kars, Batum, Artvin ve Ardahan sancakları Rusya'ya, Teselya Yunanistan'a, Bosna Hersek ise Avusturya-Macaristan'ın geçici işgaline bırakılıyordu.⁹⁹ 1856 Paris Barış Antlaşması'nda hiçbir devletin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaması kararı onanırken, Berlin Antlaşması ile Osmanlı'nın belirli bölgelerinde açık şekilde reform önlemleri alınması kararlaştırılıyordu.¹⁰⁰

Kongre netice olarak Avrupa statükosunu Osmanlı Devleti'nden ayrılan ulusların menfaatlerine göre değil büyük güçlerin çıkarları doğrultusunda belirlemiştir.¹⁰¹ Ayrıca Berlin Kongresi yeni bir dönemin başlangıcına, Avrupa'da denge siyasetinden emperyal bir döneme geçişe işaret etmekteydi.¹⁰² Bu çerçevede Berlin Kongresi ile Almanya Avrupalı bir güç olarak sahneye çıkarırken, Almanya'nın artık Doğu sorununa sırtını çevirmesi mümkün değildi.¹⁰³ Osmanlı Devleti'nin Avrupa kıtasında büyük toprak kayıplarıyla sonuçlanan Berlin Kongresi, Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu gibi geleneksel güçlerin Osmanlı Devleti'ni yağmalamaya yönelik bir politika izlemeye başlamalarının teatral bir görünümüydü.¹⁰⁴ Berlin Kongresi'nin sonuçları ile ilgili Kazım Karabekir, "Alman dostluğu bize Ayastefanos muâhedeşi yerine Berlin muâhedeşini tanzimle yardım edeceğine, kapitülasyonların kaldırılmasını temin ederek Ayastefanos muâhedeşini bıraksaydı, belki Türkler hakkında daha hayırlı olurdu" demektedir.¹⁰⁵

Kurgulanışı", *Toplumsal Tarih*, Haziran 2018, S. 294, s. 24-30; Berlin Kongresi ile ilgili bazı hatıralar (bkz. Ekler Resim 8) Hamburg'un bir kasabası olan Friedrichsruhe'da bulunan Bismarck Müzesi'nde sergilenmektedir. Burası aynı zamanda Bismarck'ın malikânesinin ve mezarının da bulunduğu bölgedir.

⁹⁸ Geniş bilgi için bkz. Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK, Ankara, 1992.

⁹⁹ Matuz, *a.g.e.*, s. 239; Berlin Kongresi sonunda imzalanan muâhedenin bütün maddelerini Eğinli Said Paşa'nın Osmanlıcaya tercemesinin çeviriyazısına ulaşmak için bkz. Davut Erkan (ed.), *II. Abdülhamid'in İlk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hatıratı I-II (1876-1880)*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 253-273; ayrıca kongre protokolleri ve kararların Osmanlıca tercüme için bkz. *Berlin Kongresi Protokolleri*, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1298 (h.)-1297 (r.), s. 1 vd., s. 249 vd.; Berlin Muâhedeşi'nin yeni harflere aktarılmış hali için bkz. Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.* s. 684-698.

¹⁰⁰ Claus Kreiser und Christoph Neumann, *Kleine Geschichte der Türkei*, Reclam, Stuttgart, 2008, s. 317.

¹⁰¹ Mustafa Gencer, *Imperialismus und die orientalische Frage*, TTK, Ankara, 2006, s. 127.

¹⁰² Klaus Hildebrand, *Deutsche Aussenpolitik 1871-1918*, Oldenbourg, München, 1994, 2. Baskı, s. 10.

¹⁰³ Hüner Tuncer, *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri (1814-1914)*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 77.

¹⁰⁴ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006, 9. Baskı, s. 39.

¹⁰⁵ Kazım Karabekir, *Türkiye'de ve Türk Ordusunda Almanlar*, (Haz. Orhan Hülâgü, Ömer Hakan Özalp), Emre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 201.

Berlin Kongresi sonuçlandırıldığında Osmanlı Devleti erimişti ama Rusya’da kazançlı çıkmış sayılmazdı. Rusya 1870’de Prusya’ya karşı gösterdiği yardımdan sonra antlaşmaya ev sahipliği yapan Bismarck’tan kendi tarafını tutmasını istemişti, ancak sonuçta kendisinin ağır bir şekilde zarara uğratıldığını düşünüyordu.¹⁰⁶ Bismarck henüz 2 Ekim 1876 tarihli bir yazıda¹⁰⁷ “Rusya ve Avusturya arasında olası bir savaş bizim ve geleceğimiz için çok ciddi ve tehlikeli bir durum olur” diyordu çünkü böyle bir durumda ittifak halinde olduğu iki devlet arasında bir seçim yapmak zorunda kalacaktı.¹⁰⁸ Rusya Berlin Kongresi’nde kendi tarafını tutmasını beklediği Bismarck’tan umduğunu bulamayınca Almanya ile ilişkiler bozulmuştu.¹⁰⁹ Neticede Avusturya ve Rusya çıkarlarının çatıştığı ve 1875 yılında patlak veren Balkan bunalımı ve sonraki gelişmeler imparatorlar ittifakının sonu olmuştu.

İngiltere’de o dönem iktidarda bulunan muhafazakâr Disraeli hükümeti ve yine o paraleldeki Bismarck, muhafazakârlıklarının gereğine uymuş ve Rusya’yı frenleyerek Osmanlı’ya yaşama şansı tanımışlardı. İngiltere’de liberal Gladstone hükümeti başa gelip muhafazakâr Disraeli hükümetinin dış politikasını terk edince Bismarck İngiliz politikasına sırt çevirdi. Bismarck bir zamanlar muhafazakâr Disraeli’nin izlediği tutumu sürdürünce, Osmanlı yöneticileri de bunun için Alman desteğini arıyorlardı.¹¹⁰ Bismarck İngiltere’deki yönetim değişikliğinin Osmanlı’ya yansımaları; “Eskiden Sultan, Avrupa devletleri arasındaki kıskançlığın, Rusya’ya karşı kendisine bir garanti teşkil ettiğini tasavvur edebilirdi” diyerek, Türkiye’yi olduğu gibi muhafaza etmenin İngiltere’nin gelenek halinde bir politikası olduğunu, ancak Gladstone’un beyanatlarının Osmanlı’yı bu destekten mahrum bıraktığını söylemektedir.¹¹¹

Diğer bir açıdan bakıldığında kongrenin bilançosu bütün devletler için farklı olmuştur. Kongrenin kazananları arasında kuzey, güney ve batı Avrupa’da daha da olumlu bir imaj sahibi olan Alman İmparatorluğu ve Şansölyesi Bismarck başı çekiyordu. İngiltere de kazananlar arasındaydı çünkü Akdeniz’de jeopolitik önemi büyük Kıbrıs Adası’nı ele geçirmişti.¹¹² Muhafazakâr Disraeli hükümeti ve Bismarck, Avrupa Türkiyesini kurtardıklarını iddia ediyorlardı, fakat aslında kurtarılan pek bir şey yoktu. Yukarıda belirtildiği gibi aslında sadece İngiltere ve Almanya muhafazakâr politikalarının gereğine uyup Rusya’yı durdurmuşlar ve Osmanlı’ya yaşama şansı tanınmıştı. Fa-

¹⁰⁶ Valentin, *a.g.e.*, s. 14.

¹⁰⁷ *GP*, C. 2, Nr. 241, s. 54-57.

¹⁰⁸ Nâf, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰⁹ Ali Reşad ve İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 306.

¹¹⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 44.

¹¹¹ Bismarck, *a.g.e.*, C. 2, s. 372.

¹¹² Lappenküper, *a.g.e.*, s. 40-41.

kat İngiltere’de liberal yönetim başa gelince İngiltere’nin Osmanlı düşmanı bir politika benimsemesi, Osmanlı Devleti’nin her alanda Alman desteğine ihtiyaç duymasıyla sonuçlanmıştı. Bu süreçte Almanya’nın Osmanlı Devleti üzerindeki düşüncelerinin Osmanlı’nın çıkarları doğrultusunda olması iki devleti birbirine yakınlaştırmaya başlamıştı.¹¹³

Bu bağlamda Berlin Kongresi’nde ağır bir darbe yiyen Osmanlı Devleti yöneticilerinin daha sonra Almanya’ya yakınlaşmalarının nedeni de Avrupa büyük devletlerinin dış politikalarını Osmanlı Devleti’nin yaşama şansına son verecek biçimde şekillendirmeleriydi.¹¹⁴ Nitekim Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki savaşın sonunda yapıp sadece iki devleti ilgilendirirken, Berlin Kongresi ile bu ilgi Avrupa’nın büyük devletlerine teşmil edilmişti. Ayrıca bu kongre devletlerarasında genel barışı sağlamakta başarılı olmayıp sonraki ihtilafların kaynağı oldu.¹¹⁵ Berlin Antlaşması’nın büyük çerçevedeki en önemli etkisi hem Balkan ülkelerinin, hem de Rusya’nın tatmin edilememiş olması sebebiyle otuz altı yıl sonra bir dünya savaşına sebep olacak gerilimin tohumunun atılmış olmasıydı.¹¹⁶

Bismarck’ın en güçlü döneminde olası bir Avrupa savaşını önlemek adına öncülük ettiği Berlin Kongresi, sorunların büyümesini engelleyemedi. Bismarck aradan on iki yıl geçtikten sonra genç ve dünyaya açılma taraftarı olan yeni İmparator II. Wilhelm ile anlaşamayıp 1890 yılında Şansölyelik görevinden ayrıldı, 1898 yılında hayatını kaybetti.

Kaynakça

BOA, HR. TO. 128/66

BOA, HR. TO. 133/92

BOA, Y. PRK. HR. 3/10

GP, (Alman Dışişleri Belgeleri Arşivi Koleksiyonu) (Edt. LEPSIUS, Johannes; BARTHOLDY, Albrecht Mendelssohn; THIMME, Friedrich), *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914: Sammlung der Diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, 40 Cilt, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1922-1927.

Die Bombe, 25 Temmuz 1880, S. 30

Vakit, 13 Haziran 1294 (r.), 24 Cemaziyelahir 1295 (h.), 25 Haziran 1878 (m.)

Berlin Kongresi Protokolleri, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1298 (h.)-1297 (r.)

¹¹³ Murat Atilla, *19. Yüzyılda Osmanlı-Alman İlişkileri*, Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Stratejik Araştırma Masaları, Türkiye Masası, 2010, s. 10.

¹¹⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 43-44.

¹¹⁵ Ali İhsan Gencer, “Berlin Antlaşması”, *DİA*, C. 5, s. 517.

¹¹⁶ H. Bayram Soy, *Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, s. 18.

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ, *Tarih Musahabeleri*, (Sad. Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

AKYAR, Hakan, *Bismarck ve II. Wilhelm'in Osmanlı Üzerine Düşünceleri*, (Muğla Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla, 2003.

AKYILDIZ, Ali, *Sürgün sefir Sadullah Paşa - Hayatı, İntiharı, Yazıları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

ALİ REŞAD ve İSMAİL HAKKI, *Bismark: Hayat-ı Hususi ve Siyasisi*, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1316.

ALKAN, Necmettin, *Karikatürlerle Oryantalizm: Avrupa'nın Türk ve Türkiye Algısı*, Selis, İstanbul, 2016.

ALTINTAŞ, Yusuf Ziya, *Otto von Bismack ve Osmanlı'daki İmaji*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarih (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.

ATİLA, Murat, *19. Yüzyılda Osmanlı-Alman İlişkileri*, Kocaeli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Stratejik Araştırma Masaları, Türkiye Masası, 2010.

AYDIN, Mahir, "93 Harbi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1994, C. 9, s. 498-499.

AYDIN, Mahir, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK, Ankara, 1992.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler", *Bellekten*, Ankara, Nisan 1988, C. 52, S. 202, s. 195-208.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Bismarck'ın Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Fikri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, 1943, C. 2, S. 5, s. 1-35.

BERKSOY, Funda, "Ressam Anton von Werner'in Berlin Kongresi ve Osmanlı Alman İlişkilerinde Yeni Bir Dönemin Kurgulanışı", *Toplumsal Tarih*, Haziran 2018, S. 294, s. 24-30.

BEYDİLLİ, Kemal, "Şark Meselesi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 38, İstanbul, 2010, s. 352-357.

BİSMARCK, Otto von, *Düşünceler ve Hatıralar*, (Çev. Nejad Akipek), MEB Yayınları, İstanbul, 1991, C. 1.

Türken in Berlin 1871-1945: Eine Metropole in den Erinnerungen osmanischer und türkischer Zeitzeugen, (Edt. BÖER, Ingeborg; HÄRKÖTTER, Ruth; KAPPERT, Petra), de Gruyter, Berlin; New York, 2002.

Berlin'den Türkler geçti 1871-1945: Osmanlı ve Türk Tanıkların Anılarında Bir Metropol, (Yay. BÖER, Ingeborg; HÄRKÖTTER, Ruth; KAPPERT, Petra), (Çev. Can Uralcan), İleri Yayınları, İstanbul, 2012.

CANİS, Konrad, *Bismarcks Aussenpolitik 1870-1890*, Schöningh Verlag, Paderborn, 2004.

CEBECİ, Mehmet, *Die deutsch-türkischen Beziehungen in der Epoche Abdülhamids II. (1876-1908)*, Tectum Verlag, Marburg, 2010.

ÇOLAK, Songül, "93 Harbi Öncesi ve Esnasında Alman İmparatorluğu-Osmanlı Devleti İlişkileri: Bismarck'ın Politikası", *I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler*, Tokat, 2004.

EFE, Peri, “Bir Osmanlı Bürokratu: Aleksandır Karatodori Paşa/Millet-i Rum’dan Bir Münevver: Aleksandros Karatheodoris”, *Toplumsal Tarih*, Ocak 2010, S. 193, s. 83-93.

ENDERS, Franz Karl, *Türkiye ve Türkler – Bir Alman Subayının Türkiye Notları 1878-1918*, (Çev. Güray Beken), Dharma Tarih, İstanbul, 2006.

ENGELBERG, Ernst, *Bismarck: Das Reich in der Mitte Europas*, Siedler, Berlin, 1990.

ERKAN, Davut (ed.), *II. Abdülhamid’in İlk Mabeyn Feriki Eğinli Said Paşa’nın Hatıratı I-II (1876-1880)*, Bengi Yayınları, İstanbul, 2011.

ERTÜRK, Bayram Eyüp, “Ali Reşat Bibliyografyası Denemesi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İzmir, 2000, yıl 1999-2000, C. 3, S. 9-10.

EYCK, Erich, *Bismarck und das Deutsche Reich*, Eugen Rentsch Verlag, Zürich, 1955.

GENCER, Ali İhsan, “Ayastefanos Antlaşması”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1991, C. 4, s. 225.

GENCER, Ali İhsan, “Berlin Antlaşması”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 516-517.

GENCER, Mustafa, *Imperialismus und die orientalische Frage*, TTK, Ankara, 2006.

HAMPE, Karl-Alexander, *Das Auswärtige Amt in der Ära Bismarck*, Bouvier Verlag, Bonn, 1995.

HERTZ-EİCHENRODE, Dieter, *Deutsche Geschichte 1871-1890: Das Kaiserreich in der Dieter Ära Bismarck*, Kohlhammer, Stuttgart, 1992.

HİLDEBRAND, Klaus, *Deutsche Aussenpolitik 1871-1918*, Oldenbourg, München, 1994, 2. Baskı.

Biographisches Handbuch des Deutschen Auswärtigen Dienstes 1871-1945, (Edt. HÜRTER, Johannes; KRÖGER, Martin; MESSERSCHMİDT, Rolf; SCHEİDEMANN, Christiane), Ferdinand Schöning, Paderborn, 2000, C. 1.

KARABEKİR, Kazım, *Türkiye’de ve Türk Ordusunda Almanlar*, (Haz. Orhan Hülagü, Ömer Hakan Özalp), Emre Yayınları, İstanbul, 2001.

KARAL, Enver Ziya *Osmanlı Tarihi*, TTK Basımevi, Ankara, 1995, C. 8.

KIEL, Machiel, “Niş”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/nis> (21.10.2018).

KILIÇ, Sezen, *Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye’deki Alman Okulları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.

KİSSİNGER, Henry, *Diplomasi*, (Çev. İbrahim H. Kurt), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, 4. Baskı.

KOSSEV, Konstantin D., “Bismarck’ın Doğu Politikası ve Bulgaristan’ın Kurtuluşu (1878)”, (Çev. Fahri Çeliker), *Askeri Tarih Bülteni*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1980, yıl 5, S. 9.

KREİSER, Claus, NEUMANN, Christoph, *Kleine Geschichte der Türkei*, Reclam, Stuttgart, 2008.

KUTAY, Cemal, *Türk-Alman Tarihi: Kader Bağı*, Ercan Holding, İstanbul, 1983.

LAPPENKÜPER, Ulrich, “Bismarcks Aussenpolitik”, *Bismarck und die Deutschen*, (Haz. Bernd Heidenreich, Hans-Christof Kraus, Frank-Lothar Kroll), Berliner Wissenschafts-Verlag, Berlin, 2005, s. 37-47.

MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA, *Mir'ât-ı Hakikat: Tarihi Hakikatlerin Aynası*, (Haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983.

MAHMUD CELALEDDİN, *Mirat-i Hakikat: Tarih-i Mahmud Celaleddin Paşa*, Matbaa-i Osmani, Dersaadet, 1327, C. 3.

MAHMUD MUHTAR, *Maziye Bir Nazar: Berlin Antlaşmasından Harb-i Umumiye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri*, (Haz. Erol Kılınç), Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.

MATUZ, Josef, *Das Osmanische Reich: Grundlinien seiner Geschichte*, Wiss. Buchges, Darmstadt, 1990, 2. Baskı.

MÜLLER, Wilhelm, *Der Russisch-Türkische Krieg 1877-78*, Carl Krabbe Verlag, Stuttgart, 1878.

NÄF, Werner, *Bismarcks Aussenpolitik 1871-1890*, Fehrschen Verlag, St. Gallen, 1925.

NİPPERDEY, Thomas, *Deutsche Geschichte 1800-1866*, C. H. Beck, München, 1994.

OBERHUMMER, Eugen, *Die Türken und das Osmanische Reich*, Teubner, Leipzig und Berlin, 1917.

OĞUZ, Burhan, *Yüzyıllar Boyunca Alman Gerçeği ve Türkler*, Can Matbaa, İstanbul, 1983.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006, 9. Baskı.

REGLA, Paul de, *Hafiyeler Ülkesi Türkiye: Sultan Murat V ve Abdülhamit II*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Bileşim Yayınevi, İstanbul, 2005.

SAİB, Ahmed, *Şark Meselesi*, İkbâl-i Millet Matbaası, İstanbul, 1327.

SAYGILI, Hasip, "Berlin Kongresi'nden Yakova'da Katline Kadar Müşir Mehmed Ali Paşa", *Karadeniz Araştırmaları*, Yaz 2015, S. 46, s. 137-152.

SCHERER, Friedrich, *Adler und Halbmond: Bismarck und der Orient 1878 – 1890*, Schöningh, Paderborn, 2001.

SOY, H. Bayram, *Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.

STEİNBERG, Jonathan, *Bismarck*, (Çev. Hakan Abacı), İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

STUCKRAD, V., *Der Russisch-Türkische Krieg 1877-78*, Helwingsche Verlag, Hannover, 1879.

ŞAHİN, Nami "Berlin Kongresi Protokollerinin Tercümesi" Adlı Eserin Değerlendirilmesi ve Transkripsiyonu, (Karadeniz Teknik Üniversitesi, SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon, 2015.

TEKEMEN, Eylem, *Berlin Kongresi ve Osmanlı Devleti (1878)*, (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi), Bolu, 2006.

TUNCER, Hüner, *19. Yüzyılda Osmanlı-Avrupa İlişkileri (1814-1914)*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2000.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiyye*, (Haz. Bekir Sıtkı Baykal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, C. 2.

VALENTİN, Veit, *Bismarcks Aussenpolitik 1871-1890*, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1922.

1877-1878 SAVAŞI SONRASI AHISKA'DAN GÖÇLER

Dr. Öğr. Üyesi Ayna Askeroğlu Arslan*

Öz

Kadim Türk yurdu olan Ahıska bölgesi Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak Osmanlı - Rusya savaşları neticesinde zaman zaman Rusya Devleti'nin hakimiyetine girmiştir. Osmanlı çeşitli ülkelerin hakimiyeti altına girmiştir. 1877-1878 (93 Harbi) sonrası Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan yoğun göçler arasında Ahıska bölgesinden de göç olmuştur. Rusların ve Ermeni çetelerin zulmünden kaçan Ahıskalılar Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır.

Ahıskalıların yurtlarını terk edip, bırakıp Anadolu'ya göç etme sebeplerini, göç süreci sırasında yaşananlar ve akabinde yerleştikleri bölgelerde uyum süreci, yaşanan sıkıntılar insanlar üzerinde büyük etki bırakmıştır.

Göç edilen bölgelerde devletle bazı sorunlar (köylülere ait arazilere el konulması, iskan için tahsis edilen yerleşimlerin beğenilmemesi vb.) yaşayan Ahıskalılar daha sonra kendi seçtikleri bölgelere geçmişlerdir.

Tarih boyunca Ahıska yurdundan yaşan göç mecburi bir göçtür ve bölgenin Ruslar tarafından işgali sonucu meydana gelmiştir. İnsanlar öz topraklarından "zulüm ve ölüm" tehlikesi ile karşı karşıya gelince ayrılmışlardır. Bununla birlikte, Türk kimliğini, dilini ve dinini kaybetme korkusu göç kararında etkin olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ahıska, Göç, 93 Harbi, Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti

MIGRATIONS FROM AHISKA AFTER THE 1877-1878 WAR

Abstract

The Akhıska region, which was an ancient Turkish homeland, continued to exist as a part of the Ottoman Empire for many years. As a result of the Ottoman - Russian wars from time to time came under the rule of the Russian State. After the Russo- Turkish War (1877-1878), there was an immigration from Ahıska region among the intensive migrations from the Caucasus to

* İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi, ayna.arslan@istanbul.edu.tr

Anatolia. The Ahiskalis fleeing the persecution of the Russians and the Armenian guerillas took refuge in the Ottoman Empire.

The reasons that caused the Ahiskalis to leave their homeland and emigrate to Anatolia, the experiences during the migration process and the problems experienced during the adaptation process in the regions they settled in had a great impact on the people.

The Ahiskalis, who had some problems with the State in the emigrated areas (seizure of the land owned by the villagers, dislike of the settlements allocated for resettlement, etc.), then moved to the regions of their choice.

Throughout history, immigration from the homeland of Ahıska is a compulsory migration and occurred as a result of the occupation of the Russians. People have left their land when they face the danger of “persecution and death”. However, the fear of losing Turkish identity, language and religion was effective in the migration decision.

Kadim Türk yurdu olan Ahıska bölgesi Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür. Ancak Osmanlı - Rus savaşları neticesinde zaman zaman Rusya Devleti'nin hakimiyetine girmiştir. 1877-1878 (93 Harbi) sonrası Rusya'nın lehine sonuçlanınca 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması ile Elviye-i Selase bölgesi savaş tazminatı olarak Ruslara bırakılmıştı.¹

Rusya'nın Kafkasya'da silahlandığı Hıristiyanlar, Rus askerlerinin gözü önünde Müslüman köylerine saldırmış ve köyleri yağmalamışlardır. Cami ve okullar kapatılmış, özellikle kadınlara her türlü kötülük yapılmıştır. Kısa sürede Ruslaştırılması mümkün olmayan Müslüman ve Türkler, göçe zorlanmıştır. Bu hadiselerden dolayı çok sayıda Müslüman ve Türk bulunduğu yerden ayrılmış ve Anadolu'nun içlerine göç etmiştir.²

Kafkaslardan Anadolu'ya yapılan yoğun göçler arasında Ahıska bölgesinden de göç olmuştur. Rusların ve Ermeni çetelerin zulmünden kaçan Ahıskalılar Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır.

Ahıskalılar, 1828 yılından itibaren Anadolu'ya göç etmeye başlamıştır ve bölgede nüfus dengeleri değişmiştir. Şöyle ki, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası da göç oldu ve Ahıska bölgesinin nüfusu 100.000 kişiden 45.000 kişiye düştü. Bunun karşılığında, Çarlık Rusya gecikmeden 30.000 civarı Ermeni'yi Ahıska'ya yerleştirdi.³

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ya da halk arasında anılan ismi ile 93 Harbi sonucunda, Ahıska, Anadolu'dan daha da uzağa düşmüştür. Artık tehlike Kars ve Erzurum gibi vilayetlere ulaşmış ve Anadolu, Rus tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Ayastefenos ve Berlin Antlaşmaları ile durum daha da zor-

¹ A. N. Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011, s. 85.

² Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s. 50.

³ *Zapiski Kavkazskogo Otdela İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*, Tiflis, 1873, C. 8.

laşmıştır. Bu dönemde daha çok insan Ahıska'dan Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başlamıştır.

93 Harbi'nden önce gelen muhacirler ile ilgili işler, o dönem belirli bir kuruluş tarafından yürütülmediğinden, gelen muhacir sayısı ile ilgili sağlıklı veri toplanamamıştır. Ancak mevcut belgeler üzerinde yapılan araştırmalarda, göç edenlerin sayısı milyonlar ile ifade edilmektedir⁴. 1856-1865 yılları arasındaki dönemde Osmanlı Devleti'ne iki milyonu aşan kişinin geldiği ifade edilmektedir⁵. 93 Harbi'nden I. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde ise Osmanlı Devleti'ne gelen kişi sayısı 854.870 kişi olarak belirtilmiştir.⁶

Ruslar, Ahıska'da, diğer işgal ettiği bölgelerde olduğu gibi önce nüfus politikaları uygulamak suretiyle bölgenin demografik yapısını değiştirmiş, daha sonra da idari yönetimini kurarak kendisi için sorun teşkil edenlere yaşam hakkı tanımamıştır. Dinini, dilini, kültürünü yaşama imkânını kaybetme korkusu içinde binlerce kişiyi göç etmek zorunda bırakmıştır.

1877-1878 Savaşı'nın sonunda 31 Ocak 1878'de barış müzakerelerine başlanmıştır. 3 Mart 1878 tarihinde İstanbul'un Yeşilköy semtinde, Ayastefanos Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma ile Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki çok önemli topraklarını Ruslara bırakmak zorunda kalmıştır. Bu durum karşısında harekete geçen Avrupalılar, Ayastefanos Antlaşması'nın yürürlüğe konmasına engel olmak için, 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması'nın imzalanmasını sağlamışlardır.⁷

Ayastefanos Antlaşması'nın 19. maddesinde Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid'in Soğanlık'a kadar olan kısmı, Rusya'ya bırakılmıştır. Yine bu madde ile Osmanlı Devleti'nin, Rusya'ya savaş tazminatı olarak, 100 milyonu Rusya'nın Kafkasya'daki zararına karşılık olmak üzere, toplam 1.410 milyon ruble ödemesine karar verilmiştir.⁸ Bu maddede belirtilen bölgelerin kaybedilmesi Osmanlı Devleti'nin küçük toprak parçalarından vazgeçmesi olarak anlaşılmalıdır. Ayastefanos Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin bu toprak parçalarını kaybetmesi, Rusya'nın Anadolu'yu doğudan ciddi bir şekilde tehdit etmesine imkân sağlamıştır. 21. madde, Ahıska gibi Rusya'ya bırakılmış topraklarda yaşayan halkların geleceği hakkındadır:

⁴ Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-I Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 4-5.

⁵ Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966, s. 7.

⁶ Ögün, *a.g.e.*, s. 5.

⁷ Kurat, *a.g.e.*, s. 85.

⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, C. 8, S. 16, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 64.

“Rusya’ya terk olunan mahaller ahalisi başka mahalle gidüb ikamet itmek isterler ise emlaklerini satub çekilmekte serbest ve muhtar olacaklardır ve bu babda kendilerine işbu mukavelenamenin tasdiki yılından itibaren üç sene mühlet virilmiştir mühlet-i mezkûrenin inkizasında emlaklerini satub memleketten çıkmamış olanlar Rusya tebeiyetinde kalacaklardır miriye aid olan emlak-i gayr-ı menkule veyahud mahal-i mezkûre haricinde kâin miran-ı mahsusa ve emlak-i mevkufe dahi azası İslâm ve rusyaludan mürekkebe teşkil olunacak bir komisyon marifetile kararlaştırılacağı veçhile kezâlik üç sene müddet zarfında furuht olunacaktır bu komisyon Rusya’ya terk olunubda elyevm Rusya askeri elinde olmıyan kale ve şehir ve saire mahallerde bulunan edevat-ı harbiye ile mühimmat ve devlete aid zahire ve eşya-yı sairenin hükümet-i seniye canibinden ne suretle kaldırılacağını dahi tayin eyleyecektir”.⁹

Ahıskalılar, üç yıl içinde emlaklarını satıp ayrılacaklardır. Belirtilen sürede Ahıska’yı terk etmeyenler, Rusya tabiyetine geçmiş sayılmıştır.

Ayastefanos Antlaşması, sonuçları itibarıyla Avrupalı devletleri memnun etmemiştir. Özellikle İngiltere, Hindistan’dan Malta’ya asker çıkarmak gibi hamleler yapmış ve Rusya’yı savaş ile tehdit etmiştir. Rusya, yeni bir savaşa girmeyi göze alamayacağından anlaşmanın şartlarını yeniden değerlendirmeyi kabul etmiştir.¹⁰

Mehmed Ârif Bey¹¹, Ayastefanos Antlaşması sonrasında Avrupalı devletler için çok yerinde bir yorum yapmıştır: “Bu devletler gerektiğinde kendi başlarına ve kolayca hazm edebilmek için, Devlet-i Aliyye’nin kuvvet ve kudret kazanmasını istemezler. Her biri, devlet ağacımızın kurummasını ve binbir felâketle dal ve budağının kırılıp kopmasını arzu ederler. Fakat asıl gövdenin, kendisinden başkasının baltasıyla devrilmesine razı olmazlar”.¹²

Ahıska muhacirleri genellikle kara ve deniz yolu ile göç etmişlerdir¹³ ve Anadolu’ya, Rusya’dan izin almak kaydıyla gelmişlerdir.¹⁴ Kimlik tespiti ya-

⁹ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, TTK Basımevi, Ankara, 1953, C.1, s. 395-397.

¹⁰ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 65-67.

¹¹ 29 Mart 1845 tarihinde Erzurum’da doğmuştur. 1897 yılında İstanbul’da vefat etmiştir. Tahsilini Erzurum’da yapmış, 1861 yılında 4. Ordu’da mülazım görevine başlamıştır. 1877 yılında Anadolu (Kafkas) ordusu kumandanı Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın özel kalem müdürlüğünü yapmıştır. Vazifesi gereği cephedeki önemli hadiseler şahit olmuş ve yazışmaları gerçekleştirmiştir. Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler 93 Harbi’nde Anadolu Cephesi Ruslarla Savaşın Hatıraları*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 21-23.

¹² Mehmed Ârif Bey, *a.g.e.*, s. 124.

¹³ Nejla Günay, “Osmanlı’nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu’ya Göç ve İskanı”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara, Bahar 2012, S. 61, s. 128.

¹⁴ Kars sancağında iskân talebi. 22-04-1861, BOA, A. MKT. DV, D: 187, G: 21.

pılan Ahıskalılar¹⁵, daimi iskân bölgelerine gönderilmiştir.¹⁶ 93 Harbi'nden önce gelen Ahıskalılar, yerleşim bölgelerinin etrafındaki boş arazilerde iskân edilmiş ve bu yerler köy haline getirilmiştir. Ahıskalıların toplu halde yerleştirildikleri yerlerin isimleri, genelde değiştirilmiştir. Bazı bölgelerde bataklıklar kurutulmuş ve muhacirlerin sevkıyatı için uygun hale getirilmiştir. Örneğin, Bursa vilayetinde muhacirlerin yoğun bir şekilde iskân faaliyetlerinin sürmesi sonucu yer sıkıntısı yaşanmıştır. Bataklıkların kurutulması ve dere mecralarının temizlenmesi suretiyle iskân edilebilecek yeni mahaller oluşturulmasının yolları aranmıştır. Yeni oluşturulmuş bu mahallerde ve köylerde iki yüzden fazla muhacir iskân edilmiştir.¹⁷

Anadolu'ya ilk geldiklerinde, sınırlarda kayıt altına alınan muhacirler, daimi iskân bölgelerine yerleştikten sonra Rusya tabiiyetini bırakmış, Osmanlı Devleti vatandaşlığına geçip Tezkire-i Osmaniye adındaki kimlik kartlarını almışlardır. Arşiv belgeleri incelendiğinde Ahıskalı muhacirlerin kimi yerlerde Gürcü muhaciri olarak kayıt edildiği görülmüştür. Örneğin Bursa'da yerli halk Gürcü diye bildiği muhacirlerin Gürcüce bilmediğini fark etmiş ve onlara "Dil Bilmez Gürcü" demişlerdir.¹⁸

Ahıskalı muhacirler, ekonomik ve sosyal hayatın içinde yerlerini almış, köylerde yaşayanlar çiftçilik ile uğraşmış, vilayetlerde yaşayanlar ise genelde memurluk vazifelerinde bulunmuşlardır.¹⁹ Ticari faaliyetlerde bulunanların yanında, hiçbir vasfı olmayıp devletten aldıkları yardımlar ile geçinenler de olmuştur. Ahıskalılar her şeyi geride bırakıp, canını kurtararak gelmiş olduklarından, maddi olarak çok zor durumda kalmışlar ve bir süre devletin verdiği yardımlar ile geçinmişlerdir. Maddi olarak daha iyi koşullara sahip olanlar ise gönderildikleri arazileri satın almışlardır. Satış işlemlerinde birbirlerine kefil olmaları şartı aranmıştır. Maddi sıkıntıların çözüme kavuştuğu yerler-

¹⁵ BOA, DH. MKT, D: 2683, G: 11.

¹⁶ Bursa'ya gönderilenlerin örneği: BOA, DH. MKT, D: 2723, G: 49; Çorum'a gönderilenler: BOA, DH. EUM. ECB, D: 4 G: 44, Hüdavendiğar vilayetine gönderilenler için bkz. Nejla Günay, *a.g.m.*, s. 121-142.

¹⁷ Karye ve mahallelerin oluşturulması ve isimlerinin değiştirilmesi. 13-1-1906, BOA, Y. PRK. UM, D: 77, G: 98.

¹⁸ Raif Kaplanoğlu, Ozan Kaplanoğlu, *Bursa'nın Göç Tarihi*, Nilüfer Belediyesi Yayınevi, Bursa, 2014, s. 132-133.

¹⁹ BOA, A. MKT. NZD, D: 209, G: 21; Ahıskalı İsmail Ağa'nın münasip bir işte istihdamı. 1-1-1859, BOA, A. MKT. UM, D: 339, G: 44.; Ahıskalı İsmail Ağa'nın bir mahal müdürlüğüne tayin edilmesi için Rumeli valisine emirname gönderildiği. 2-1-1859, BOA, A. MKT. NZD, D: 273, G: 52.; Ahıska hanedanından İsmail Ağa'nın açılacak bir kaza müdürlüğüne tayini. 30.12-1860, BOA, A. MKT. UM, D: 445, G: 37; Ahıska muhacirlerinden Ahmed Efendi'nin münasip bir işte istihdamı. 19-5-1859, BOA, A. MKT. UM, D: 350, G: 8.

de, cami, okul gibi sosyal hayatın idamesi için gerekli olan mekânlara ihtiyaç duyulmuştur. Osmanlı Devleti, imkânları dâhilinde muhacirlere inşaat yapabilmeleri için yardımda bulunmuştur. Şehirlerde olanlar ise eğitim talebinde bulunmuşlardır. Yine şehirlerde yaşayan Ahıskalı muhacirler istihdam talebinde bulunmuş ve bu talepleri eğitim düzeylerine göre değerlendirilmiştir.

Dönemin nüfus verilerine baktığımızda 93 Harbi sonrası Ahıska ve Ahılkelek'in toplam nüfusu 141.500 kişidir. Bunlardan Türkler (Türkçe konuşanlar) 43.300 kişi, nüfusun %31'ini oluşturmaktalar; Gürcüler %13; Ermeniler %48; geriye kalan %8 kısmını da Kürtler, Ruslar vd. oluşturmaktaydı. Ahıska bölgesinde 36.500 kişi olarak ve nüfusun %53 oluşturan çoğunluk Türkler iken, Ahılkelek bölgesinde %72'lik oranla çoğunluk Ermeni nüfusunda olmuştur.²⁰

Ahıskalıların Anadolu'ya gelmesinden sonra Ahıska'daki Müslüman ve Türk nüfusu azalmıştır. I. Dünya savaşının başlaması, 1917 Bolşevik İhtilali, Mondros Mütarekesi ve Milli Mücadele döneminde, Ahıska'nın durumu belirsiz kalmıştır. 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Çarlık zamanındaki zulmün biteceği düşünülse de kısa sürede durumun böyle olmadığı anlaşılmıştır. Bolşeviklerin söylemleri karşısında Ahıskalılar, özgürlükleri için mücadele etmiş, hükümetler kurmuşlardır. Batum Konferansı'na temsilciler gönderip Gürcistan'a bırakılmaları durumunda, din, dil ve kültürlerini kaybedeceklerini belirterek, Türkiye'ye dâhil edilmeleri konusunda taleplerini iletmışlerdir. Milli Mücadele döneminde alınan Misâk-ı Milli kararlarına göre, Türkiye'de kalması gereken Ahıska ve Ahılkelek, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile 1921 yılında, Türkiye'nin sınırları dışında kalmıştır.²¹

Tarih boyunca Ahıska yurdundan yaşanan göç, mecburi bir göçtür ve bölgenin Ruslar tarafından işgali sonucu meydana gelmiştir. İnsanlar öz topraklarından “zulüm ve ölüm” tehlikesi ile karşı karşıya gelince ayrılmışlardır. Bununla birlikte, Türk kimliğini, dilini ve dinini kaybetme korkusu göç kararında etkin olmuştur.

²⁰ *Pervaya Vseobşçaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 goda: Naseleniye İmperii po Perepisi 28-go Yanvary 1897 goda po Uyezdam*. Sostavleno Tsentral'nım Statistiçeskım Komitetom na Osnovaniyah Mestnih Podşçetnih Vedomostey, Sankt-Petersburg: İzdaniye Tsentral'nogo Statistiçeskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del, Tiflisskaya Guberniya, 1905, C. 69.

²¹ A. Askeroğlu, “Moskova Antlaşması ve Türkiye'nin Kuzey -Doğu Sınır”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Edirne, 2015, S. 17/2, s. 1-20.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

BOA, A. MKT. DV. D: 187, G: 21.
BOA, A. MKT. NZD, D: 209, G: 21.
BOA, A. MKT. NZD, D: 273, G: 52.
BOA, A. MKT. UM, D: 339, G: 44.
BOA, A. MKT. UM, D: 350, G: 8.
BOA, A. MKT. UM, D: 445, G: 37.
BOA, DH. MKT, D: 2683, G: 11.
BOA, DH. MKT, D: 2723, G: 49.
BOA, DH. EUM. ECB, D: 4 G: 44.
BOA, Y. PRK. UM, D: 77, G: 98.

Diğer Kaynaklar

ASKEROĞLU, A. “Moskova Antlaşması ve Türkiye’nin Kuzey -Doğu Sınırı”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Edirne, 2015, S. 17/2, s. 1-20.

EREN, Ahmet Cevat, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, Nurgök Matbaası, İstanbul, 1966.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*, TTK Basımevi, Ankara, 1953, C. 1.

GÜNAY, Nejla, “Osmanlı’nın Son Döneminde Ahıska Türklerinin Anadolu’ya Göç ve İskanı”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Ankara, Bahar 2012, S. 61, s. 128.

İPEK, Nedim İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK Basımevi, Ankara, 1994.

KAPLANOĞLU, Raif, Kaplanoğlu, Ozan, *Bursa’nın Göç Tarihi*, Nilüfer Belediyesi Yayınevi, Bursa, 2014.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, TTK Yayınları, Ankara, 2000, C.8, S. 16.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları 2011.

Mehmed Ârif Bey, *Başımıza Gelenler 93 Harbi’nde Anadolu Cephesi Ruslarla Savaşın Hatıraları*, (Haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

ÖĞÜN, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayat-I Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2004.

Pervaya Vseobşçaya Perepis' Naseleniya Rossiyskoy İmperii 1897 goda: Naseleniye İmperii po Perepisi 28-go Yanvary 1897 goda po Uyezdam. Sostavleno Tsentral'nım Statistiçeskim Komitetom na Osnovaniyah Mestnih Podşçetnih Vedomostey, Sankt-Petersburg: İzdaniye Tsentral'nogo Statistiçeskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del, Tiflisskaya Guberniya. 1905, C. 69,

Zapiski Kavkazskogo Otdela İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva, Tiflis, 1873, C. 8.

TÜRKÜDEN MARŞA PLEVNE MÜDAFAASININ SÖZE DÖNÜŞÜMÜ:

PLEVNE TÜRKÜSÜ, MARŞI VE DESTANLARI

Arş. Gör. Dinçer Atay*

*Koş, Plevne yine al bayrak taksın,
Gece gündüz Tuna suyu kan aksın,
Yaksın kahrın, bütün Balkan'ı yaksın;
Attilâ'nın oğlusun sen unutma! **
Ziya Gökalp*

Öz

Milletleri derinden etkileyen siyasî gelişmeler ve savaşlar, milletin söz ile ürettiği kültürel belleğinde kendilerine yer bulurlar. Sözlü kültür geleneğinde önemli bir yere sahip olan türkü ve destan türü bu bağlamda ön plana çıkar.

Türk siyasî tarihinde bir dönüm noktasını teşkil eden ve dünya savaş literatüründe özgün bir yere sahip olan Plevne Müdafaası, Türk kültürünün edebî ürünlerinde varoluşun sözlü ifadesi olarak konumlanır. 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı'nın travmatik yansımaları, Plevne'de sembolleşen müdafa ruhu eşliğinde Plevne'ye dair terennüm edilen eldeki mevcut ve âşıkların destanlarında kendini gösterir. İnceleme konusu olan türkü ve destan metinlerinde kahraman bir lider olarak tasvir edilen Gazi Osman Paşa, Balkanlardaki Türk varlığının devamı için direnen mitik bir karakter olarak karşımıza çıkar. Buna karşılık esaretin, toprak ve asker kayıplarının doğurduğu hissiyat, taşranın pay-ı tahta bakışını eleştirel boyutlara taşır. Plevne Müdafaası ve 93 Harbi, türkülerde ve destanlarda, askerin mitik kahramana; müdafa ruhunun söze dönüşümü olarak görünüm kazanır.

Bu çalışmada Plevne türküsünün vatanın farklı coğrafyalarındaki yansıyışı metinleri ve Balkanlardaki âşıkların terennüm ettiği destanlar, devir ve eser temelli bir yaklaşımla edebiyat sosyolojisi çemberinde dikkate alınacaktır. Ayrıca özelde Plevne Müdafaası'nın genel anlamda ise 93 Harbi'nin Türk milletinin sözüne yansıyış boyutları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: 93 Harbi, Plevne Müdafaası, sözlü kültür, türkü, destan.

* Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, dinceratay@gmail.com

** “Cenk Türküsü” şiirinin son bendinden alıntıdır. *Ziya Gökalp Külliyyatı I – Şiirler ve Halk Masalları*, (Haz: F. Abdullah Tansel), TTK Yayınları, Ankara, 1952.

THE TRANSFORMATION OF THE SIEGE OF PLEVNA INTO WORDS FROM FOLK SONG TO MARCH: PLEVNA FOLK SONG MARCH AND EPICS

Abstract

Political developments and wars that deeply influence nations find a place for themselves in the cultural memory that a nation produces by its *words*. The genres of ballad and epic, which have an important place in the tradition of verbal culture, stand out in this context.

The Siege of Plevna, which constitutes an important turning point in the Turkish political history and which has a unique place in the global war literature, is positioned as a verbal expression of existence in the literary products of the Turkish culture. The traumatic reflections of the Russo-Turkish War of 1877–78 manifest through the epics and minstrel ballads composed about Plevna inspired by the spirit of defence symbolised in Plevna. Osman Nuri Pasha, who is described as a heroic leader in the analysed ballads and epic texts, appears as a mythical character who resists for the continuation of the Turkish presence in the Balkans. However, the feelings brought by captivity and losses of land and soldiers carry the perspective of the rural people about the capital city to a dimension of criticism. The Siege of Plevna and the War of 1877–78 are reflected in ballads and epics as the transformation of a soldier into a mythical hero, and the spirit of defence into words.

The current study will address the literary texts reflecting Plevna March in various parts of the homeland and the epics sung by the minstrels of the Balkans by an approach based on period and work within the context of literary sociology. The study will also evaluate the dimensions in which the Siege of Plevna, in particular, and the War of 1877–78, in general, are reflected in the words of the Turkish nation.

Keywords: War of 1877–78, Siege of Plevna, Verbal Culture, Ballad, Epic.

Giriş

İnsan, yaşamı boyunca farklı vakaları tecrübe eder ve bu tecrübeleri yazılı veya sözlü olarak diğer insanlara aktarır. Bu aktarım aynı zamanda kültürel yaşantıyı var etmek anlamına da gelir. Dolayısıyla insan kültürün içinde yaşayan ve o kültürü devamlı üreten bir varlıktır. İnsanın bu niteliği, Yaratıcı'nın insana atfettiği bir kendilik olarak kabul edilebilir.

Saussurre'nin dil-söz ayrımı bağlamında özel ve katmanlı bir anlam dizgesine kavuşan söz ile üretim, edebî metinlerin varlığı eşliğinde düşünüldü-

günde sürekli üretilen ve yeniden düşünölmeye müsait metinlerin anlamsal düzlemdeki çok boyutluluğunu ortaya koyar. Farklı kültürlerin farklı kültürel objeler ortaya koyması, insanların birbirine benzememesi ve farklı şartlarda üretilen çoğul anlamların kapısını aralar. Farklı kültürel ayrımlarda benzer sözlü kültür öğeleri olduğu gibi söz konusu benzerliklerin varlığı ana dili, tarih ve duyuş bağlamında doğurgan bir görünüm kazanır. Sözlü kültürün örneği olan türkülerin varlığı da bu bağlamda algılandığında, farklı anlam kapıları ile birlikte benzer kültürel görünümleri de verir. Türkünün sözlü kültürdeki sahipleniliş, onun yeniden ve farklı olarak üretilmesini de beraberinde getirir. Bu durum, olayların farklı yorumlanması ve algılanışı ile ilgilidir. Söz konusu hususiyet, bu sözlü kültür ürünlerinin metinleşmesine engel teşkil etmez. Zira metinleşen sözlü öğeler, halkın dilinde ve duyuşunda üretilmeye devam eder. Bu üretimin kaynakları, aynı zamanda edip ve aydınları da besler. Söz gelimi sözlü kültürü üreten hadise veya vaka, halkın duyuşundan farklı olarak metin ortaya koyan yazar özneye de kaynaklık eder.

Türkü ve şarkının anlam değerleri günümüzde farklı çağrışımları barındırır da; “*Ali Şir Nevâyî Mîzânu’l-Evzân (Vezinlerin Terazisi) adlı eserinde Türkî terimine yer vermektedir. ‘Ve yine bir şarkı türüdür ki ona Türkî denmektedir ve bu söz ona alem olmuştur.’*”¹ Bu noktada Halkbilim sınırları içinde bir tür tartışmasına girmekten ziyade Plevne Müdafaası üzerine terennü edilen ve yazılan manzumelere odaklanmak yerinde olacaktır. Bu bakımdan Namık Kemal’in *Plevne Şarkısı*’nı edibâne bir türkü olarak algılamak, onun bestelenmemiş olması dolayısıyla mümkün olmasa da; Kemal’in mezkûr bendini metinleşen türkülerin varlığı ile eşdeğer bir konumda algılamak hata olmaz. “*Halk türküleri (volkslieder) ile ‘anonim marşlar’ başka biri ifadeyle halk kaynaklı ulusal marşlar (volks hymne) arasında bir ayrı yapmanın bazen zor olduğu belirtilir. Böyle bir yakınlığı Osmanlı döneminde*”² de düşünmek mümkündür. Osmanlı Devleti’nin kaybettiği toprakların doğurduğu ayrılık travması, toprak – insan ilişkisini vatan kavramı etrafına taşır. Toprağın topografik bir görünüm olmasından sıyrılması, onun farklı işleyişlerle belleklere taşınmasını da beraberinde getirir. Türk ulus bilincinin kahramanlık müzikleriyle pekişmesi, gerek Cumhuriyet öncesinde gerekse de sonrasında açık bir bircimde gözlemlenir. Türk siyasal tarihinde “*ulusal müziğin yükselişini ve ulusların ve milliyetçiliğın gelişmesindeki rolünün en geniş bağlamı*”³ 1923’ten sonra daha sık görülse de, bu görünüm derin tarihsel kökeni, Osmanlı Devleti’nin milliyetçilik çağında ortaya koyduğu savaşların

¹ Ali Şir Nevâyî’den aktaran Ali Yakıcı, *Halk Şirinde Türkü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s. 38.

² Bohn’dan aktaran Fatih Tepebaşı, *Ulusal Marşlar ve Kimlikler*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004, s. 6.

³ Riley, Matthew – Anthony D. Smith, *Nation And Clasic Music*, The Boydell Press, New York, USA, 2016, s. 18.

bu perspektiften yorumlanışına yaslanır. Bu bakımdan türküden marşla dönüşen Plevne Türküsü'nün kimlik kurucu bir mahiyete yükseldiği iddia edilebilir. Söz konusu durum Gazi Osman Paşa'nın sembolizasyonunda meşhur beste ile sabitlenir.

Fethi Gemuhluoğlu, türkülerin varlığı ile ilgili genel ve sarıh bir ifade kullanırken onun kültürel üretimi gerçekleştiren bir özne konumunda düşünülmesini sağlar: “*Türkülerde ve şarkılarda şiir var, yaşama kuralları var. Türkülerde ve şarkılarda ahlak var, töreler var, gelenek var. Ve asıl en mühimi yüreğimiz ve gönlümüz var. Müşahhasa olarak yürek, mücerret olarak gönül var.*”⁴ Zihinlerde yer edinen türkülerin derlenerek metinleşmesi, bu kültürel üretimi görece aksatsa da yeni anlam ve değer üretim kodlarına imkân sağlamış olur. *Plevne Türküleri*'ni bu bağlamda düşünen Mehmet Naci Önal, bu konuda kapsamlı bir çalışmayı ortaya koyarak yeni araştırma ve yorumlara imkân sınırları açar. Türk tarihinde önemli bir tarihi kişilik olarak anılan Gazi Osman Paşa'nın bu vasfı, Plevne Müdafaası ile birleşerek sözlü ve yazılı kültür üretiminde yaratıcı ve doğurgan bir fenomen olarak karşımıza çıkar. Bu bakımdan Plevne Muharebeleri ve Gazi Osman Paşa, birer timsal ve sembol konumunda görünüm kazanır. Bu kazanım, sabır, askerî maharet, varoluş azmi, temsiliyet şuuru, aidiyet şerefi, yiğitlik, cesaret ve kahramanlık gibi ülkü değerlerin; korkaklık, zalimlik ve hainlik karşıt güçleri karşısında üstün gelmesi anlamını taşır. Zamanın sürekliliği karşısında tarihsel zeminde ses olarak “*tutunmanın biricik yolu, kendilik değerlerini içeren türkülerdeki geçmiş zamanların ruhuna katılmaktan geçer.*”⁵ Kendilik bilincini, işlediği değerlerle zamansal eskimişlik karşısında geniş zaman kipliliğine taşıyan türkülerdir.

Plevne Türküsü olarak meşhur olan eser, Balkan coğrafyasında Osman Paşa Türküsü olarak da bilinir. Bu konuda İlber Ortaylı, Gazi Osman Paşa isminin Rumeli Türklüğünü yaşattığını ve bunda adına söylenen türkünün büyük tesiri olduğuna dikkat çeker.⁶ Bu türkünün marş olarak bestelenmesi onun Türk dünyasının farklı coğrafyalarında kahramanlık, cesaret ve sabır değerleri eşliğinde algılanmasını beraberinde getirir. “*Plevne Türkülerinin Kerkük'ten Kazakistan'a, oradan Balkanlara dek Osmanlı coğrafyasını aşan bir övünç, bir kıvanç türküsüdür. Daha sonra bu türküler notalara alınacak, marş olarak bestelenecektir. İlk beste Muzıka-i Hümayûn'un bando şeflerinden Miralay (Albay) Mehmet Ali Bey (1825-1895) tarafından...yapılacaktır.*”⁷ Özellikle kahramanlığın,

⁴ Fethi Gemuhluoğlu, “Türkülerle Merhaba”, *Türk Yurdu*, 1987, C. 9, S. 355, s. 10-11.

⁵ Ramazan Korkmaz, “Aytmatov Anlatılarında Ritmin Büyülü Gücü; Türküler”, *Türk Dünyası Dergisi*, Güz 2008, S. 26, s. 41-48, s. 41.

⁶ İlber Ortaylı, *Üç Kitada Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2017, 10. Baskı, s. 129.

⁷ Mehmet Naci Önal, “Tarihîyle Destanlaşan Plevne Türküleri”, *II. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Tokat, 2017, s. 298-313, s. 300.

cesaretin, korkusuzluğun timsali olarak kabul edilen Gazi Osman Paşa, birçok kahramanlık türküsünün ve metninin üretilmesine kaynak teşkil eder. “Kahramanlık halk türküleri, epik geleneğin devamıdır... Osman Paşa hak türküsü, Plevne anılarını anlatan sözlü tarihi belge niteliğindedir.”⁸ Bu bakımdan Plevne Müdafaası’nın başkışı olan Gazi Osman Paşa’yı modern bir destan kahramanı olarak algılamak aşırı romantik bir tavır olmaktan uzaktır.

Herkes tarafından bilinen, aşına olunan Plevne Türküsü, aynı ezgilerle terennüm edilmekle birlikte farklı isimlerle de anılır. Söz gelimi Plevne Marşı, Eski Plevne Marşı, Tuna Marşı, Gazi Osman Paşa Marşı gibi. Marş kelimesi yerine türküsü, destanı gibi karşılıkların da kullanıldığına tesadüf edilir.

Plevne Türküsünün Ortaya Çıkışına Dair

Plevne Marşı’nın ve türküsünün metin olarak ortaya çıkışı farklı görüşleri beraberinde getirir. Kunos, *Türk Halk Edebiyatı* adlı eserinde *Plevne Türküsü*’nü Rusçuk’ta 1888 yılında bir kayıkçı çocuktan derlediğini belirtir.⁹ Bu derlemede terennüm edilen şiir, Plevne türküsü olarak bilinir ve belirli bir ezgiye de sahiptir. Bununla birlikte Plevne Marşı’nın bestecisi olarak bilinen Mehmet Ali Bey¹⁰ tarafından ne zaman bestelendiği tam olarak bilinmese de onun ölüm tarihi olan 1895 yılından önce olduğu kesindir. Mehmet Ali Bey’in bu marşın güftesine nereden ve nasıl ulaştığına dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Fakat onun *Muzika-yı Hümayun*’da bulunduğu görev olan şef Guatelli Paşa’nın yardımcılığı esnasında daha ziyade bando kısmıyla ilgilenmesi¹¹ sebebiyle Plevne marşının ordu üzerine kimlik oluşturu bir biçimde tarihte yer aldığı çıkarımını yapmak mümkündür. Tüm bunlara ek olarak Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu* adlı eserinde Plevne Marşı’na dair *Levant Herald* gazetesi kaynaklı farklı bilgileri paylaşır:

“Ulusal şarkılardan Plevne’nin yazarı ve bestecisi takma adlar arkasına gizlenmişti. Sözler Georges Pera’nın, müzik Edouard Taxim’in diye gösterilmişti. Oysa Mithat Efendi ile Çuhacıyan’ın olduğu ve Gazi Osman Paşa’ya adandığını öğreniyoruz. Bir de Gedikler şarkısı vardır, burada bu adlar gizli tutulmuştur.

⁸ Mehmet Naci Önal, “A Research On Folk-Songs Of Osman Pasha”, *Historical Yearbook IV*, 2007, s. 184-194, s. 184, 185.

⁹ İgnazcz Kunos, *Türk Halk Edebiyatı*, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul, 1978, s. 25-34; M. Şakir Ülkütaşır, “Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Şanlı Savunma Savaşları Üzerine Yakılmış Türkü, Yapılmış Marş ve Yazılmış Destanları”, *Türk Halk Bilimi Araştırmaları Yıllığı 1977’den ayrı basım*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1979, s. 313.

¹⁰ Üngör, Etem, *Türk Marşları*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1965, s. 123; Nuri Özcan, “Muzika-yı Hümayun”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, C. 31, s. 422-423.

¹¹ Bahar Güdek – Adem Kılıç, “Muzika-yı Hümayun’dan Günümüze Klasik Batı Müziğinin Türkiye’deki Tarihsel Gelişimi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2016, S. 47, s. 89-102, s. 96.

Gazete daha sonra Plevne’yi Georges Pera adıyla yazanın Alexandre Holinski adında bir Amerikalı olduğunu, aynı yazarın bir de Gaziler Şarkısı bulunduğunu açıkladı.”¹²

And’ın gönderme yaptığı Levant Herald gazetesi, Plevne cephesinden gelen haberlere göre bu husustaki kararını tayin etmiş veya değiştirmiş olabilir. Ayrıca And’ın bu alıntıdaki ikinci cümlesi Mithat Efendi olarak tabir ettiği şahsın marşın sözlerini kaleme aldığını onaylar gibidir. Bu Mithat Efendi’nin Ahmet Mithat Efendi olup olmadığına dair kesin bir yargıya varmak güç olsa da; o dönemde “Mithat Efendi” olarak bilinen zatın Ahmet Mithat Efendi olduğu devri odağa olan incelemelerde belirginlik gösterir. Devrinde hâce-i evvel olarak bilinen Ahmet Mithat Efendi’nin şiir türündeki örneklerine sadece onun bazı tiyatrolarında tesadüf edebiliyor olmamız, bu şiirin Ahmet Mithat Efendi tarafından yazılmış olma ihtimalini düşürür. Bu sebeple marşın güftesinin kime ait olduğuna dair net bir bilgiye şimdilik sahip değiliz.¹³ Yine And’ın bahsettiği marş güftesi ile Kunos’un derlediği Plevne Türküsünü karşılaştırmak, marşın türkü metninden hangi farklılıklarla konumlandığını ortaya koyacaktır.

Bu noktada Plevne Türküsü’nün Türk kültürü açısından önemine dair Kunos’un şu sözlerini ifade etmek yerinde olur: “*işte Vidin, Rusçuk, Varna Bulgaristan hükmü altında yine Türkçe hiss ediyor, bülbülleri Türkçe ötüyor, figanları yine Türk bağrını deliyor. Nerede kaldı koca Türk memleketi? Kendi hükmünde olan Türk halkı?... Hiç şüphem kalmadı ki, Türk folklorunun öyle renkli bir ovası olacak ki, ucu bucağı yok! Öyle bir saltanatı olacak ki, türkü gibi beyitlerden başka, cins-cins renk-renk, kokulu şiirleri de, bol-bol çiçekleri de olmasın.”¹⁴ Biz de Kunos’un bu yol açıcı söyleminden hareketle Plevne Müdafaası üzerine ortaya konan farklı*

¹² Metin And, *Osmanlı Tiyatrosu – Kuruluşu, Gelişimi, Katkısı*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1976, s. 83.

¹³ Tanzimat’tan sonra giderek yaygınlaşan tiyatro ve kumpanyalarda boy gösteren sanatçılar genelde Ermeni veya Rum kökenlidir. Dolayısıyla And’ın Levant Herald gazetesi kaynaklı ifadelerinde karşımıza çıkan Plevne Marşı’nın güfte yazarı ve bestecisinin Türk olmaması, devrin sosyal gerçekliği içinde tutarlı bir konuma yerleşmiş gibidir. Bu hususta And’ın aynı eserinde pek çok millî romantik marşın yazarı ve güftecisi olarak Türk olmayan sanatçıların isimleri zikredilir. Söz konusu sanat dallarında Türk’ün sanatkar olarak yer alamayışı, II. Meşrutiyet devrinde de devam eder. Söz gelimi Halide Edib, anılarını kaleme aldığı *Mor Salkımlı Ev* adlı eserinde Türk Ocağı’nda kültürel faaliyet adıyla birçok oyun ve konserin icra edildiğini ve bu icracıların genelde gayr-ı Türk olduğuna, bu durumun da Türk milliyetçilerini rahatsız ettiğine dikkatleri çeker. Devrinde meşhur bir Ermeni bestekârı ve piyanisti olan Komitas Vartabet adlı bir papazın Türk Ocağı’nda konser verdiği ve bu durumun Türk milliyetçilerini rahatsız ettiği mezkûr eserde zikredilir. Ayrıntılı bilgi için bk. Adıvar 2014: 252-254.

¹⁴ Kunos, *a.g.e.*, s. 32.

şiiir metinleri üzerine odaklanarak Türk kültür tarihinde kimlik inşacı bir rol oynayan tarihi bir vakanın metne dönüşmesini değerlendirmeye çalışacağız.¹⁵

Plevne Muharebelerine Dair

Tarihsel bir vaka olan Plevne Muharebeleri, Türk siyasi tarihinde olduğu gibi Avrupa siyasî atlasını belirleyen önemli kırılma noktaları arasında kabul edilir. Plevne Muharebeleri, Abdülhamid'in iktidarının temelini atan kahramanca bir başlangıç olarak kabul edilebilir. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecinin daha da uzadığı çıkarımını yapmak tutarlı bir zemine oturur. İşte bu hususiyetleri de var eden Plevne Muharebeleri, ulusal ve uluslararası basında oldukça ilgi görür. 1877-1878 Osmanlı – Rus harbi olarak tarihsel literatüre geçen bu savaş, Türk tarihinde 93 Harbi olarak bilinir. 93 harbinin Avrupa siyasî tarihindeki önemi ise şöyle ifade edilir. “*Haziran ayında Ruslar bir ay içinde Türkiye'nin Avrupa'daki bütün topraklarını fethedecek gibi görünüyordular fakat Türkler beklenen çok daha iyiydi. Çoğu savaş, tahminlerden ziyade esas işlerin sonuca dönük gidişatını ortaya koyar. Plevne, tarihin seyrini değiştiren birkaç çarpışmadan biridir.*”¹⁶ Plevne Müdafası'nın bu şekilde nitelenmesi şu anlama gelir; Ruslar bu derece yoğun bir savunma ile karşılaşmadan daha rahat bir biçimde Trakya'ya inebilselerdi İstanbul'un işgali de o derece mümkün olabilirdi. İstanbul'un Ruslar tarafından işgal edilmesi, Osmanlı Devleti'nin yıkılma sürecinin hızlanması anlamına geleceği gibi İngiltere başta olmak üzere diğer müttefiklerin siyasal çıkarlarına da ters düşer. Bu sebeple Plevne Müdafası'nın Osmanlı Devleti'nin yıkılışını geciktirdiğini hatta kırkı yıl uzattığını söylemek mümkündür.¹⁷

Kolektif Bilincin Destanlaşan Metni Plevne Türküleri, Destanları ve Marşı

¹⁵ Bu konu ile ilgili farklı çalışmalar mevcuttur.

Türker Acaroğlu, “93 Harbi ve Edebiyatımız”, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, Temmuz 1941, C. 17, S. 101, s. 437-443; Önal, Mehmet Naci, *Plevne Türküleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2011; Önal, Mehmet Naci, “Tarihîyle Destanlaşan Plevne Türküleri”, *II. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 2017, s. 298-313.

Mehmet Naci Önal, “A Research On Folk-Songs Of Osman Pasha”, *Historical Yearbook IV*, 2017, s. 184-194. Ayrıca, Fatma Ahsen Turan'ın şu çalışması da oldukça önemli metinleri ihtiva etmesi bakımından ön plana çıkar: “Toplumsal Bellekte Ve Sözlü Şiir Geleneğinde Plevne Harbi Ve Gazi Osman Paşa”, *IJOESS*, 2015, Yıl 6, C. 6, S. 20, s. 21-38.

¹⁶ Alan J. P. Taylor, *The Struggle For Mastery In Europe 1848-1918*, Oxford University Press, London, 1954, s. 245.

¹⁷ Taylor, *a.g.e.*, s. 245.

Bu çalışmada metin tahlili açısından yaklaşacağımız türkü, şiir metni; bu konu üzerine yoğun ve yol açıcı çalışmalar ortaya koyan Mehmet Naci Önal'ın *II. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu*'nda sunduğu "Tarihiyle Destanlaşan Plevne Türküleri" başlığıyla yayımlanan tam metin bildiride yer alan otuz iki bentten mürekkep olan metindir.¹⁸ Önal, Plevne Türküleri ifadesini kullanması, anonim olmakla birlikte Türkçe'nin var olduğu bütün coğrafyalarda görünüm kazanan farklı varyantların olması ile ilgilidir. Bu husus hem Plevne Müdafaası'nın ne uyandırdığı geniş tesir alanına delalet eder hem de Gazi Osman Paşa nezdinde tarihin mazide unutturamadığı bir şuur verici vaka oluşunu kanıtlar. Gazi Osman Paşa'nın ortaya koyduğu kahramanlık, asalet ve adeta savaşı sanatlaştıran timsal bir duruş sergilemesi, Türk İslâm felsefesinin askerî savunma ve askerî başarı denkleminde görünüm kazanana nadir olmakla birlikte kimlik kurucu bir tarihi vakadır. " 'Tin-varlıklar' birleştirilemez olanı tek bir kolektif birim halinde bir araya getirirler."¹⁹ Plevne Muharebeleri ve bu tarihsel vaka kaynaklı metinler, Müslüman Türk'ü tinsel zeminde *kolektif bir birim halinde* bir arada toplar. Bu bakımdan Plevne Türkülerini, destanlarını ve şiirlerini "tinsel varlık" olarak kabul etmek isabetli olacaktır. Bu metinler, dikey boyutlu tarihsel dayanakla varlık bulan bir ruha sahip olan metinlerdir. Önal'ın özellikle Balkan coğrafyasında derlediği Plevne Türkülerindeki farklı terennümler, Türk halkının zengin muhayyilesini ve tarihi bir kahraman olarak konumlanan Gazi Osman Paşa'ya verdiği değeri ortaya koyar. Plevne Türküsünün pek çok varyantının terennüm edildiği bu coğrafya, dil-kültür ilişkisi bağlamında tarihsel zeminli bir konumlanışa sahip olan Türk Dünyası'nın kültürel sınırsızlığını da verir. Ayrıca farklı metinlerde karşımıza çıkan coğrafi isimler, Plevne Muharebelerinin tesir ve yayılım alanlarını da görünür kılar. Söz gelimi Edirne'den Kars'a uzanan ve Balkanlarda yer alan birçok belde ismi bu metinlerde kendini gösterir. Şıpka, Varna, Karadağ, Balkanlar, İstanbul, Rumeli, Kafkasya, Kırım, Rusçuk gibi coğrafi adlandırmaların zikredilmesi, sözünü ettiğimiz coğrafi tasvirleri somut kılar. Biz bu otuz iki bent halinde verilen metinde geçen açar sözcükler üzerinden bir çözümleme yapma gayreti göstereceğiz. Buna geçmeden önce Plevne Marşı olarak bilinen metni gündeme almak yerinde olacaktır. "Plevne Marşı" olarak bilinen bestenin güftesi üç kıtadan oluşur:

"Tuna nehri akmam diyor / Etrafımı yıkmam diyor / Şanı büyük Osman Paşa / Plevneden çıkmam diyor. // Olur mu böyle olur mu / Evlât babayı vurur

¹⁸ Bu otuz iki bentten oluşan metin Önal'ın 2011'de yayımladığı Plevne Türküleri adlı eserinde de geçer. Bkz. Önal 2011, s. 120-125.

¹⁹ Joel Kovel, *Tarih ve Tin*, Ayrıntı Yayınları, (Çev: Hakan Pekinel), İstanbul, 1994, s. 61.

mu / Sizi millet hainleri / Bu dünya size kalır mı // Kılıcım vurdum taşta / Taş yarıldı baştan başa / Namı büyük Osman Paşa / Askerinle binler yaşa”²⁰

Bu marşın bestesi Mehmet Ali Bey tarafından yapılır. Mehmet Ali Bey, sarayın bando şefliğini yapan ilk Türk’tür. O, 1895 yılında vefat ettiğine göre Plevne Marşı’nın besteleniş tarihi de 1878-1895 tarihleri arasına denk gelmektedir.²¹

Eski Plevne Marşı olarak elektronik ortamda bulunan marşın güftesi de şöyledir:

“Kaleden toplar atıldı / Moskof icrama katıldı / Uyan sultan artık uyan / Ulu devletin (Urumellerin) satıldı // Olur mu böyle olur mu / Evlat babayı vurur mu / Sizi millet hayınları / Bu dünya size kalır mı // Kale nehri (Karadeniz) akmam diyor / Etrafımı yıkmam diyor / Adı güzel Osman Paşa / Plevne’den çıkmam diyor”²²

“Şanı” ve “ünü” kelimelerinin ses ve anlam değerleri bakımından karşılaştırılması yapıldığında; “şan” kelimesinde bulunan “ş” sesinin seslemedeki etki ve tesir seviyesinin daha yüksek olduğu görülür. Zira “ş” sesi sızıcı bir ses olup duyulurluk süresi daha uzundur. Ayrıca “a” ve “ü” ünlülerinde bu durum “a” sesi lehine sarkar. Bu ayrımı “şan” ve “nam” kelimelerinde kendini gösterir. Marşın üçüncü bendine hâkim olan “a” ve “ş” sesleri, vurgunun kuvvetini artıran bir ayrımı olarak belirir.

Marşın ikinci bendinde karşımıza çıkan “evlât-baba” ve “millet hainleri” açar ibareleri; sadakat, vefa ve saygı erdemlerini örtük anlamda konumlandırır. Osmanlı Devleti’nin 1877 yılındaki siyasî anlayışı II. Abdülhâmid’in sınırları muhafaza edici tavrıyla “Osmanlı milleti” kavramına endekslenir. Burada Yusuf Akçura’nın *üç tarz-ı siyaset* olarak adlandırdığı Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülüğe ve II. Abdülhâmid’in politikalarına dair bir tartışmanın kapısını açmadan yoruma açık bir tespit yapmak niyetindeyiz. Eski Plevne Marşı’nda dikkat çeken “Uyan sultan artık uyan / Ulu devletin (Urumelleri) satıldı” mısraları, II. Abdülhamid’i tarihsel gerçeklik dayanaklı bir çağrı niteliğindedir. Bu çağrı Osmanlılık fikri aleyhindedir. Bu bakımdan İslâm dini odaklı kimlik aidiyetinin söz konusu metinlerde pekişmesi ve Rus unsurları karşısında gayet kontrastlı bir hâlde konumlanması bir sebep değil sonuçtur. Yine bu sonuç çıktısını, taşranın gerçekçi bilinçdışının merkezin romantik

²⁰ Üngör, *a.g.e.*, s. 176.

²¹ Üngör, *a.g.e.*, s. 123.

²² Elektronik kaynak 1.

bilinçdışına karşıt bir duruş olarak algılamak mümkündür. Bu noktada Osmanlılık fikri, siyasal ve sosyo-politik sahada da karşılığını giderek yitirdiği iddia edilebilir. Referans unsurlarını yitiren Osmanlılık fikri, bu metinler düzleminde İslamcılık kimlik algısına yönelen bir sarkaç görünümü kazanmaya başlar. Osmanlılık fikrinin giderek sosyo-politik gerçekliğini yitirmesi; gayr-ı Müslimler başta olmak üzere Türk olmayan unsurların değişen beklentilerinin kadim Osmanlı dinamikleriyle olan ilişkisinin dumura uğraması, nihayetinde zihinsel bir kopuşu gündeme getirir. Özellikle Bulgar unsurlarının saf değiştirmesi, bu kimlik aidiyetini pekiştirir. Buna karşılık Namık Kemal'in *Plevne Şarkısı* adlı şiirinde de "Osman Paşalıyız ve Osmanlıyız" tabirleri eşliğinde dikkat çeker.²³ Namık Kemal'in düşünce dünyasına dair yapılan incelemelerde, bu anlayışın Türkçülük fikrinin devir içinde kazandığı görünüm ve yine Türkçülük fikrinin müjdeleyen bir boyutta olduğu çıkarımlarına sıkça rastlanır. Söz gelimi Dr. Rıza Nur'un Namık Kemal üzerine yaptığı kapsamlı çalışmasında böyle bir çıkarım mevcuttur.

Eski Plevne Marşı olarak bilinen parçanın güftelerinde Önal'ın son olarak 2017'de ortaya koyduğu otuz iki bentten on yedincisinde geçen "Moskof İslâm'a katıldı"nın elektronik ortamda bulunan ve taş plak kaydı olduğu anlaşılan Eski Plevne Marşı isimli eserde "Moskof icrama katıldı" olarak geçtiği görülür. Buradaki anlam, Rus unsurlarının, savaşın doğal akışının dışında bir zalimlik ilkesini kendi varlıklarında konumlanmasıyla yakından ilgilidir. Zira Ruslar Plevne cephesinde büyük cürümlerin faili olarak karşımıza çıkar. Mahmut Ragıp Gazimihal'in *Anadolu Türküleri ve Musiki İnkılâbımız* adlı eserinde Osman Paşa Türküsü olarak geçen metinde de yine "Moskof İslâm'a katıldı" tabiri kullanılır.²⁴ Ahmet Merdivenci'nin yazdığı *Unutulmayacakların Destanı Plevne'den Vatan Savunması Destanı* adlı kitapta ise bu mısra "Bulgar Moskoaf'a katıldı" diye geçer.²⁵ Bu tarihsel zemine oturan bir varyanttır. Bu tabirin, devam eden Plevne Muharebelerinde Osmanlı Devleti'nin kazandığı zaferlerin varlığıyla ilişkili olduğunu düşünebiliriz. Yine bu mısraın farklı bir varyantı Kunos'un Rusçuk'ta civarlarında bir çocuktan derlediği metinde şöyle görü-

²³ Fahrettin Kırzioğlu'nun *1855 Kars Zaferi* adlı kitabında bulunan Âşık Efkarî'nin *Şüregel Destanı* adlı eserinde de İslâm dinine aidiyet olgusuna yapılan vurgu dikkat çekicidir. Bu şiir metni 1855 yılında yazılmış olup, Plevne Türküsü'nden önce taşradaki İslâm algısının öteki olarak konumlanan Rus karşısında aldığı konumu somut kılar. Bkz. Kırzioğlu, 1955, s. 82; Ayrıca *Tarih ve Toplum* dergisinin 93. sayısında yer alan ve Jean-Louis Mattei isimli yazar tarafından neşredilen "III. Mustafa Zamanına Ait Bir Savaş Türküsü" adlı yazıda yer alan söz konusu türküde vurgulanan Müslüman kimliği de dikkat çekicidir. K. Mattei, 1991, s. 6-7.

²⁴ Mehmet Ragıp Gazimihal, *Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz*, Maarif Matbaası, 1928, İstanbul, s. 133.

²⁵ Ahmet Merdivenci, *Unutulmayacakların Destanı – Plevne'de Vatan Savunması*, İnceler Ofset, İstanbul, 1991, s. 530.

nüm kazanır: “Plevne’de toplar atıldı / İslâm Bulgar’a katıldı / Haberin olsun Sultan Hâmid / Rumeliler satıldı”²⁶ bu varyanta ise İslâm sancağının dalgalandığı toprakların Ruslar tarafından işgal edildiği anlaşılır.²⁷

Bu noktada karşımıza çıkan “İslâm” kelimesinde görünüm kazanan ve öncelenen Müslüman kimliği gündeme gelir. Karşıt güç olarak konumlanan Rusların dinî aidiyetleri Hristiyanlık inanç sisteminde olmakla birlikte, Ruslara destek olan Romen ve Bulgar güçlerinin dinî aidiyetlerinin Ruslar ile aynı olmalısı, Plevne türkülerinde ve marşlarında geçen “İslâm / Müslüman” kimliğinin ön plana çıkışını kavramsal olarak desteklenmiş olur.

“Olur mu böyle olur mu / Evlât babayı vurur mu” dizelerinde karşımıza çıkan Osmanlı Devleti’ne tabiliğe karşı bir duruşun varlığıdır. Yüzyıllardır Balkanlarda adaletle hükmeden Osmanlı Devleti, sosyo-ekonomik anlamda adeta “babalık” vazifesi gibi icra ettiği hizmetlerin karşılığında vefasızlık, kadir kıymet bilmezlik karşıt değerlerinin benimsenmesi, “evlat-baba” denklemine var edilmiş olur. Osmanlı Devleti’nin iktidarının sarsılmasıyla ortaya çıkan ilk fırsatta düşmanca bir tavrın sergilenmesi, türkü metnindeki sitemin farklı bir görünümüdür.

Tuna nehrinin akmaması, Osman Paşa’nın davranışları ile paralellik arz eder. Başak bir beyitte ise “Tuna nehir akar gider / etrafını yıkar gider/ Şanlı Gazi Osman Paşa Moskofları kırar gider” şeklindedir. Bu, Tuna nehri ile Gazi Osman Paşa’nın aynışması, icra ve eylem bakımından benzerlik göstererek, birbirlerinden güç alması anlamında düşünülebilir. Türklerin ve Osman Paşa ile birlikteki askerlerin maruz bırakıldığı insanlık dışı muameleye sessiz kalamayan Tuna nehri, bu zalimlik karşısında Osman Paşa’nın yanında yer alır. Tuna nehri, adeta Osman Paşa ve askerlerine sahip çıkar gibidir. Tuna nehrinin akmaması mantıksal olarak pek mümkün olmadığı gibi Şanlı Gazi Osman Paşa’nın Plevne’den çıkması da o derece mümkün değildir. Bu direnç, makavelist bir tavrı sergileyen Ruslara karşı doğayı, evreni adaletin ve mertliğin yanında var eden ve de Gazi Osman Paşa önderliğinde icra edilen karşı bir duruş niteliğindedir.

M. Naci Önal’ın 2017’deki tebliğ metninde ortaya koyduğu Plevne Türküsü’nün otuz iki bendlik metninde dikkatleri çeken anahtar kelimeler şun-

²⁶ Kunos, *a.g.e.*, s. 27.

²⁷ Kunos’un mezkûr eserinde küçük çocuğun şu cümlesi Plevne Müdafasının ötekisi olarak konumlanan Bulgarlar nezdindeki algılanışını somut kılar: “Çocuk sesini yavaşlatarak: -‘Bir daha söylerim ama, dikkat et ki başkaları işitmesin... Çocuk bu beyitleri söylerken daima etrafına bakıyordu. Dostlarım da hayli telâş içinde idiler. Bu telâşa sebep ne olduğunu sorunca, çocuk yavaş bir sesle: -‘Böyle türküler yasaktır, sakın kimseye söyleme, ziyarı dokunursa ben karışmam ha!’ dedi.” (Kunos 1978: 28, 29). Bu ayrıntı Plevne Türküsünün tarihsel düzlemde inşa ettiği Türk ve Müslüman kimliğini gündeme getirir. Gayr-ı Müslim olan Bulgarların bu türkünün söylenmesinden duyduğu rahatsızlık Türk’ü ötekileştiren ve baskı altına alan tavrı görünür kılar.

lardır: “*Tuna nehir akmam diyor / Osman Paşa Plevne’den çıkmam diyor; Tuna nehri akar gider / Osman Paşa Moskofları kırar gider;*”²⁸ Bu iki bentte Tuna nehri sembolizasyonunda tabiatın ve doğallığı Gazi Osman Paşa’dan yana olmasıyla birlikte Tuna Nehri ile Gazi Osman Paşa’nın tarihsel derinliğe sahip bir dostluğunun varlığını çağrıştırılır. Öyle ki Tuna Nehri, yüz yıllardır Türk askerlerini varlığında barındırmaktadır. “*Olur mu beyler (böyle) olur mu / evlât, baba /, padişahın zalimi, dünya; Ruslar Tuna’yı atladı, / karakolları yokladı, / Osman Paşa’nın kolu, / beş bin top; kılıç, taş, yarılma, askerle binler yaşa*”²⁹ Rusların Tuna nehrini geçmesi ile birlikte savunma gayretini artıran Gazi Osman Paşa ve askerleri, *ötekinin* maddî kudretin karşı manevî tutunma alanlarını var etme gayretindedir. Cephelerin kaybedilişi, Osmanlı Devleti’ne bağlı Bulgarların saf değiştirmesine bağlanarak, olumsuz tablo silikleştirilmeye çalışılır. Müslüman ahalinin Osman Paşa’ya karşı tutumu, onun nezdinde Osmanlı – Türk askerini motive etmiş olur. Bu manevî destek ile kılıç- taş sembolizasyonunda Türk askerinin gücü Osman Paşa’da toplanmış gibidir. Fakat savunmanın zaferle sonuçlanması zordur: “*bayır, bizlerde (İslâmda) kalmadı hayır, Damat Paşa (padişahın vezirleri, murtatları), yaktı bizi cayır cayır; İstanbul’dan tel (haber) geliyor / Kadir Mevlâm dil veriyor / padişah pencereden / baka baka can veriyor; Kapandı Plevne yolu/ düşman, asker çok cephaneye yok / Yetiş Süleyman Paşa kolu; İstanbul kadısı / zalim kadı deli oldu*”³⁰ Bu bentlerde taşranın merkeze olan bakışı, sitemin ön plana çıkmasıyla görümün kazanır. Merkezden / İstanbul’dan gelemeyen destek Plevne hatlarına yakın olan Süleyman Paşa’nın kumandasındaki birlik ile sağlanmaya çalışsa da bu hamle başarılı olmaz. Nihayetinde cephanesi tükenme noktasına gelen Osmanlı – Türk askeri, nicelik olarak fazla olsa da ateş gücünü yitirerek niteliksiz bir nicelik kümesi hâline sürüklenir. Bunun sorumlusu da Sultan II. Abdülhamid olarak gösterilir. Sultan’ın camdan bakarak ölmesi tabirinin kullanılışı geriye sarkan bir tarihsel duyumsama bağlamında savaşa bizatihi katılan padişahların varlığına bir gönderme niteliğindedir. Bu bakımdan arzulanan tarihi başarılar, hasretle anılmış olur. Onuncu bentte ifade edilen İstanbul’un hanımları, övgüye mazhar olurlar. Fakat Rusların icrama katılması, zalimleşmesi kadınların katledilmesi hadiselerini gündeme getirir. Bu bendin önemi, Rusların masum Türk ve Müslüman kitleyi hedef almasını imler gibidir. On birince bentten itibaren savaşın şiddetlenmesi coğrafyanın nitelikleri eşliğinde ifade edilir: “*Kara kazan coştı / dalga dalga aştı / Osman Paşa’nın askerleri; toplar atıldı / İslâm Bulgar’a katıldı (Moskof icrama katıldı / Moskof İslâm’a katıldı) / Sultan Hâmid / Urumelleri satıldı; Tuna’ya köprü*

²⁸ Önal, 2017, *a.g.e.*, s. 303.

²⁹ Önal, 2017, *a.g.e.*, s. 303-304.

³⁰ Önal, 2017, *a.g.e.*, s. 304-305.

*kuruldu / Osman Paşamız vuruldu*³¹ Karadeniz'in meşhur dalgalarına benzetilen Osman Paşa ve askerlerinin yarma harekâtı övülmüş olur. Bu harekâta Gazi Osman Paşa'nın yaralanması, Osmanlı – Türk askerinin direncini kırar. On iki, on üç ve on dördüncü bentler, savaşın tarihsel gerçekliklerinden esinlenilerek terennüm edilir. Osman Paşa'nın yaralanması ile; önceden taşları ikiye bölecek kadar keskin olan Osmanlı – Türk askerinin kılıcı, körelir ve işlevini yitirir: “*kılıcımız kesmez oldu / cephanemiz yetmez oldu*”³² Önal tarafından otuz iki bentte toplanan bu metnin on yedinci bendinden sonra Osman Paşa'nın çaresiz kalışına doğru bir seyir gözlemlenir: “*toplar atılır / Moskof İslâm'a katılır; Moskof kesti yolu / Almak ister İstanbul'u/ Plevne bir toprak kala, düşman sarmış*”³³ Askeri anlamda görünüm kazanan cesaret, feraset ve sorumluluk erdemlerinin sabitlendiği komutan olan Osman Paşa zaman zaman övülse de Plevne kuşatmasının giderek daralması ve Osmanlı – Türk askerinin konumlanış alanını daraltması, cephane ve erzakın tükenmesi ile birleşir. Bu insanlık dışı muamelenin zulüm sınırlarını aşması, Balkan coğrafyasının devir içindeki genel panoramasını andırır: *Balkanlar / al kanlar / Türk askeri / ateş saçan volkan*³⁴ Balkanlarda bağımsızlığı ilân eden birçok milletin varlığına rağmen, Osmanlı – Türk askeri kahramanlığından ödün vermez. Bu bentteki “Türk askeri” tabiri, askeri mücadeleyi verenin ve zulme maruz kalanın Türkler olduğuna işaret eder. Yirminci beyitten başlayan ve savaşın şiddetini görünür kılan tabirler Türk – Moskof karşıtlığında yiğit –kahpe benzemezliğinde inşa edilen Türk askeri kimliğini var eder. Tuna nehrinin kırmızıya boyanması, savaşın şiddetini netleştirir. Kafkas cephesinin varlığına da dikkat çekilen diğer bentlerde benzer kavramlar ve vakalar işlenir. “*Çadırımız mavi beyaz*” ifadesi, salt kafiyeyle yakalama kaygısıyla üretilmemişse; Plevne muhasarası sırasında bunalan Osmanlı – Türk askerinin duygu ve arzularını imler gibidir. Mavi renginin sonsuzluğu ve özgürlüğü çağrıştırmaları ve savaş meydanlarında beyaz bayrağın sallanarak teslim olunması durumları, bu çıkarımı destekler. Konaklayacak, barınacak bir çatısı bulunmayan Osmanlı – Türk askerinin çadırı göktür. Her ne kadar Oğuz Kağan, “*Güneş tuğumuz, bayrağımız; gök de otağ veya çadırımız olsun*”³⁵ gibi dünya hakimiyetine dair bir felsefeyi söze dökse de buradaki anlam olumsuzdur.

Tarih ve Toplum dergisinin 93. sayısında yayımlanan ve Jean-Louis Mattei'e ait olan “III. Mustafa Zamanına Ait Bir Savaş Türküsü” adlı makalede verilen metin, meşhur Plevne Müdafaasından yaklaşık yüz yıl önce cereyan eden

³¹ Önal, 2017, *a.g.e.*, s. 305.

³² Önal, 2017, *a.g.e.*, s. 306.

³³ Önal, 2017, *a.g.e.*, s. 306.

³⁴ Önal, 2017, *a.g.e.*, s. 306.

³⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, C. 6, s. 1.

Osmanlı - Rus Harbinin Kırım coğrafyasındaki görünümüne odaklanır. Bu türkü metninde dikkate değer olan anahtar ifadeler şöyledir: “*Hazır ol vaktuna Moskof kralı / ferman-ı galî (haddini aşan ferman) / tellal nidası*” III. Mustafa döneminde Plevne Muharebelerinde yaklaşık yüz yıl önce cereyan eden Osmanlı – Rus savaşına dair bir türkünün yazıya geçirilmesi olarak değerlendirilen bu şiir, Osmanlı askerinin yapısal unsurlarını zikrederek onları öven ve İslâm ve Hakk savaşçısı olma ülküdeğerlerini ön plana çıkaran bir metindir. Bozgunla sonuçlanan savaşın öncesinde Osmanlı askerini motive etmeyi amaçlayan bu metinde ön plana çıkan Hristiyan Rus / Moskof karşıtlığında konumlanan Müslüman Osmanlı askerleridir. Bu şiirde dikkat çekici olan unsurlar arasında şu ifadeler de kayda değerdir: “*hak için baş veren / din-i İslâm / Şevketli emretti / yüz bin Tatar elinde ok yay / Rumeli askeri / Osmanlı / küffâr / şehitlik ganimeti / Gaflet uykusundan İslâm uyandı / Sultan Mustafa’ya dua / Putları söndürür İslâm / Han – Kırım Sarayı / Anadolu’da küşad oldu bayraklar / Muhammed aşkına İslâm uyandı*”³⁶ III. Mustafa’nın öncülüğünde İslâm dinine mensup olan Osmanlı’nın Rus tehdidine karşı artık uyanık ve teyakkuzda olduğu fikri, metne hâkim fikirdir. Putların yıkılması, telmih yollu İlahî Peygamberleri andırır. Ayrıca bu metinde geçen Anadolu’nun zafer bayrakları ile donandığı lafzı, merkezin dışında nefer temini hususunda adeta bir fabrika görünümünde olan Anadolu’nun önemine dikkat çekilmesi anlamına gelir. Rumeli’nin askerleri ile anılan Anadolu’nun bayrakları takınması, askerî zaferlerle birleşen coğrafi satırların silindiği bir tasavvuru somut kılar. Aktarılan bu şiir metni, her ne kadar Plevne ile ilgili olmasa da; Türk – Rus savaşları bağlamında daha 18. yüzyılda görünüm kazanan İslâmî değerlerin anılması ve bu minvalde Müslümanlık kimliğine dair kurulan aidiyetler dikkate değerdir.

M. Şakir Ülkütaşır’ın mezkûr yayınında aktardığı metinlerde Plevne Türküsü olarak anılan farklı metinler mevcuttur. Bunlardan önemli olanlarından biri Kunos tarafından 1888 yılında Rusçuklu bir Türk çocuktan derlenenidir: “*Plevne dedikleri küçük kasaba / Rus askeri çoktur gelmez hesaba / Atılan gülleleri almaz kasaba / Giderim balkan tükenmez / Arkama bakarım imdat gelmez // Plevne içinde ordu kuruldu (kırıldı) / Osman Paşa sol yanından vuruldu / Kırk beş bin askerle esir tutuldu / nakarat aynı // Tüfeğimin ucu gümüşten işli / Sırma bıyıklarım çürüdü düştü / dil bilmez Kazaklar başıma üştü*”³⁷ Plevne’nin küçük bir Balkan kasabası olmasıyla kurulan tezatlık eşliğinde Rus ordusunun sayıca üstünlüğüne yapılan vurguya, Rusların Plevne kuşatması sırasında Gazi Osman Paşa ve askerlerinin hattına attığı güllelere de vurgu yapılır. Türk askerinin estetik kaygısını savaşa olan düşkünlüğü bağlamında savaş aletlerine yansıtması du-

³⁶ Jean-Louis Mattei, “III. Mustafa Zamanına Ait Bir Savaş Türküsü”, *Tarih ve Toplum*, İletişim Yayınları, Eylül 1991, S. 93, s. 6-8, s. 6.

³⁷ Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 313-314.

rumu bu türkü de görünüm kazanır. Önal'ın ortaya koyduğu otuz iki bentlik metinde de geçen: “*Kır atıma attım postu / Çift tabanca elmas taşlı*” ifadesini de aynı bağlamda düşünmek mümkündür. Bu ayrıntı Türk'ün savaşı bir yaşam biçimi olarak benimsediğini estetik bir görünüm varlığını ortaya koyarak gündeme getirir. Yine Gazi Osman Paşa ve ordusunun yarma harekâtında başarılı olamayışı bu türkünün izlekleri arasındadır. Ayrıca bu metin parçasında ve sonrasında verilen bir başka Plevne türküsünde geçen şu ifade ile; “*Yüz bin Kazak gelmiş olsa / Osman Paşa korkmam dedi*”³⁸ Slav ırkına ait bir grup olan Kosak / Kazakların savaşı ve vahşi taraflarıyla bu metinde yer bulduğu görülür.

Plevne – Osman Paşa destanı ismiyle *Türk Folklor Araştırmaları*'nın 177. sayısında bir metnin varlığı da söz konusudur. Bu metinde dikkatleri çeken anahtar ifadeler şöyledir: “*eşkiya, arslanlarım, pabuç bırakmam; kelle kese kese döndük kasaba, yaralı, sağ, kız gelin ağlar; taş bağırılı padişah, imdatçılar, der Osman Paşa; Edirne yakası yalancı cennet, paşa hazretleri bize etme eziyet*”³⁹ Osman Paşa'nın ve askerlerinin övülmesi, Rusların sergilediği zalimane tavır ve savaş ahlakını aşan tutumların varlığında Rus askerlerinin eşkiyalık ile nitelenmesi söz konusudur. Eşkiyayı karşıt güç olarak veren destan metni, Osman Paşa'nın askerlerini aslan olarak niteler. Bu karşıtlık kurulan övgü, Türk askerinin kimliğini de var eder. Plevne'ye hücum eden Rus askerlerine karşı koymak için ortaya konan göğü göğüse mücadele, kelle kesmek ifadesiyle somutlanır. Padişaha dönük sitemin temel kaynağı yine İstanbul'dan gelecek olan asker ve teçhizat yardımıdır. Edirne'nin şu anda Rus işgaline maruz kalmasa da Plevne'nin düşmesiyle oranın da işgal edilme ihtimalinin varlığı “Edirne yakası yalancı cennet” ifadesi ile netleşir.

Ülkütaşır'ın aktardığı destan metinleri, *Destan-ı Gazi Osman Paşa, Plevne Destanı, Osman Paşa – Plevne Destanı* gibi isimlerle ifade edilir. Bunlarda *Destan-ı Gazi Osman Paşa* anonim olmakla birlikte barındırdığı anahtar ifadeler şöyledir: “*kahraman-ı zaman, meydan-ı cidalde (kavga, savaş meydanı) böyle bir arslan; karşı koymak; Tokat şehrinde oldu nümayan*”⁴⁰ Bu destan metninin ilk on bendinde Gazi Osman Paşa'nın biyografik bilgileri sanatkârane bir üslupla verilir. Onun Plevne'den önce görev aldığı beldeler ve karşı koyduğu unsurlar dile getirilir. Görevlendirildiği Girit'te gösterdiği çaba ile miralay rütbesine yükselmesi, Balkanlardaki isyanlara müdahale etmesi gibi ayrıntılar bu metinde yer alan hususiyetler olarak karşımıza çıkar. Sırp isyanı ile birlikte anılan komutan isimleri arasında Sırp general Çernayev, Leşaniş, Aleksinaç Zayçar gibi isimlerin varlığı metni ortaya koyanın tarihi bilgiye de sahip olduğunu kanıtlar. Gazi Osman Paşa'ya dair bu derece ayrıntılı bilginin verilmesi, bu metnin

³⁸ Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 314.

³⁹ Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 316.

⁴⁰ Ülkütaşır, *a.g.m.*, s. 321.

anonim olma ihtimalini güçleştirir. Zira halk bu derece ayrıntılı bilgiler yerine daha genel ifadeleri kullanmış olmalıdır. Öyle ki Plevne Türkülerinde Skobelev'in veya başka bir Rus generalin ismi anılmaz.

İşte bu zattır redifli bu destanda Kahrman-ı zaman ve savaş meydanlarının aslanı olarak nitelenen Osman Paşa'nın karşı koyduğu durumlar isyanlar, zulüm ve devlete itaat etmeyenlerdir. Bu durumu karakterine de taşıyan Gazi Osman Paşa, Türk'ün sahip olduğu erdemleri benliğinde var etmesini bilir.

Plevne Destanı olarak bilinen ve *gittim yesire* redifiyle Deli Boran tarafından ifade edilen bu destan parçasındaki açar ifadeler şöyledir: “*kuvvet verdi Mevlam yaradan, tükendi cephanem; on iki çoban, girdi düşüme, seksen bin evladı verdim boşuna; bir nefer bin altına satıldı, büyük kavga tutuldu, ahd ettim feleğe; dört büyük kavga, Batum tarafında Derviş Paşa kurt oldu, Kâfir aldı Rumeli yurt oldu, ne yapsın ehl-i İslâm; beş taburu bir vapura tıktılar, yedi sancak içeri gittim; Edirne kapusu hem Gelibolu Tuna boyundadır, elden gitti Rumeli*”⁴¹ Güneyli (Bulgaristan) bir saz şairi olduğu ifade edilen Âşık Boran'ın, Gazi Osman Paşa'nın dilinden yazdığı bu destan parçası, Osman Paşa'nın pişmanlıkları üzerine temellenir. Edirne'nin ve Gelibolu'nun kaderinin Tuna nehrinin geçilmesine bağlı olduğuna dikkat çeken Boran, Kafkas cephesinden gelen bilgilere de sahiptir. On iki sayısının farklı inanç sistemlerinde kazandığı görünüm ve kâinattaki düzene dair farklı durumların varlığı eşliğinde düşünüldüğünde bir kutsaliyetin atfedilmesi peygamberlik mesleği olan çobanlıkla birlikte anılması ile pekiştirilir. Osman Paşa'nın on iki çobanı rüyasında görmesi, seksen bin askeri boşuna kaybettiği bilgisini sanki ilahî bir kişiden almış gibi bir algı yaratır. Tabii bu ifadelerin Âşık Boran'a ait olduğunu unutmamak gerekir. *Gittim yesire* ifadesi, esir düşmek anlamına gelir. Yani Âşık Boran, *gittim esire / esir düştüm* demektedir.

Mehmet Çavuş'un *1877-187 Rus-Türk Savaşı ve Âşık Hıfzı'nın Plevne Destanı* adlı makalesinde yer alan bir başka destan metninde de dikkat çekici ifadeler vardır. Bulgaristan Türklerinden olan Âşık Hıfzı'nın bu destanının ilk dört bendinde Allah'a bir yakarış dikkatleri çeker. Sonra padişaha bir övgü mahiyetinde birkaç bent sıralanır. Bu bakımdan bu destan metni Divan şiirindeki kaside türüne yaklaşmış olur. Bu destan metnindeki açar ifadeler şöyledir: “*İslâmın kasdına yürüdü kâfir, Hakkın böyle imiş fermanı; mü'min müşrikleri, Rabbenâ zalemnâ (Âraf 23; Rabbimiz bir nefsimize zulmettik), yok mu bir imdat; sab- sıbyan etti figân; geldi Osman Paşa İslâm'ın hâlini etti temaşa; Osman Paşa oldu vekil-i ümmet, pehlivan Hamza; camimizden eksik etme ezanı; komitalar saldırdı; Yeşil Tepe'de yazıldı destan*”⁴² Âşık Hıfzı, genelde İslâm dininin terminolojisine ve herkesçe

⁴¹ Ülkütaşır, a.g.m, s. 326.

⁴² Çavuş'tan aktaran Mehmet Naci Önal, *Plevne Türküleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2011, s. 68-74.

bilinen değerlerine yer verir. Osman Paşa'yı İslâm temsilcisi olarak görüp onu Hz. Hamza'ya benzetir. Savaşın gidişatına dair bilgilere de tesadüf edilen bu şiirde, Osman Paşa ile Rus generalin karşılıklı konuşması da dikkate değerdir. Bu konuşma, Plevne'nin sıkı bir biçimde kuşatıldığı ve Osman Paşa'nın teslim olmaktan başka çaresi kalmadığı üzerine şekillenir. Yarma harekâtı, insanlık tarihinin en çetin savaşları arasında gösterildiği bu şiirde kaderci bir anlayışla birlikte Allah'a yakarışların varlığı da gözlemlenir. Osman Devleti'nin farklı coğrafyalarda verdiği askerî mücadelelere de göndermeler yapılır. Araf suresinin yirmi üçüncü ayeti odağında Allah'tn af dilenilir.

Nevzat Özkan'ın *Gagavuz Edebiyatı* kitabında yer alan Plevne ve 1877-1878 Osmanlı – Rus harbine dair türkü metinleri vardır.⁴³ Onlardan bir tanesinin adı *Arta Kalsın Osman Paşa*'dır. Bu türküde Osman Paşa'nın savunmayı uzatması bağlamında sitemkâr bir ifade dikkati çeker: “*Pencederan kaar geler / Çıkın bakın kim geler / Rusun askeri geler / Osman Paşa can verer. // Arta kalsın Osman Paşa, Daattı bizi daaya taşa / Taş çatladıbaştan başa / Ah bizi plena aldılar*”⁴⁴ Plevne özelinde Rumeli ve Balkanlar geneline yayılan esir düşme hâli, Osmanlı iktidarından yoksun kalan Türkleri imler. Göçe zorlanan Türkler, *dağlara taşlara* kaçmak zorunda kalmıştır. Hristiyan olan Gagavuz Türklerinin dahi göçe maruz kalması, zulme uğraması; Rusların yalnızca Müslümanlık kimliği karşılığını değil Türk unsurların her birine olan karşılığını ön plana çıkarır. Bu bakımdan Plevne'de sonra Türk kimliğinin Ruslar tarafından *öteki* olarak algılandığını söylemek mümkün olur. Yine 877-78 Osmanlı – Rus harbine dair terennüm edilen bir türküde Kafkas cephesi ve Kars'taki gelişmeler anılır: “*Alaca daında vardır güzeli / Sarı saldat geldi cebi paralı / Sefil Nizam gider topuu yaralı / Buna Karsın yolu derler / Giden gelmedi yıkılısınız.*”⁴⁵ Sarı saldat olarak nitelenen Rus askerinin maddî açıdan iyiliğine karşılık, yokluk ile yüzleşen Rumeli Türklerinin bozulan Osmanlı idaresinin varlığı “Sefil Nizam gider topuğu yaralı” ifadesi ile karşılık bulur.

Ahmet Merdivenci'nin *Unutulmayacakların Destanı – Plevne'de Vatan Savunması Destanı* tarihi bilgiler ışığında ortaya konan destan türündeki şiirleri ihtiva eder. Bu eserdeki destan bölümlerinin başlıkları millî romantik duyuş tarzı ile belirlenmiştir. Zaman zaman savaşın yabancı basında yer almasından hareketle Türk'ü kahramanlıkları ön plana çıkarılır. Savaşın tarihi seyri, kronolojisi adeta şiir diliyle verilir. Bu eser oldukça hacimli olması bakımından müstakil bir çalışmaya malzeme teşkile edecek gibidir.

⁴³ Nevzat Özkan, *Gagavuz Edebiyatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017, s. 413-414.

⁴⁴ Özkan, *a.g.e.*, s. 413.

⁴⁵ Özkan, *a.g.e.*, s. 413.

Modern Türk Şiirinde Plevne Müdafaası

Modern Türk şiirinde hem tanınmış şairler hem de yere anlamda varlık bulan saz şairlerinin coğrafyanın ve tarihsel sürecin getirilerine kayıtsız kalmadıkları görülür. Devrinde bir varoluş mücadelesi olarak algılanan Plevne Müdafaasına dair, Abdülhak Hamid Tarhan, Namık Kemal, Süleyman Nazif, Ziya Gökalp Plevne olgusuna kayıtsız kalamamış olan en bilinen şairlerdendir. Bunlar arasında Namık Kemal'in tek bentlik şiirinin başlığında Plevne ismi müstakil olarak kullanılmakla birlikte, Süleyman Nazif'in *Cenk Türküsü*, Ziya Gökalp'ın yine aynı isimli şiirlerinde Plevne, birer bentte işlenir. Abdülhak Hamid'in 1876-77 Osmanlı Rus Savaşı sebebiyle yazdığı *Bir Neşide* adlı şiirinde ise Plevne Muharebelerinde görevli olan komutanların isimleri vatan olgusu eşliğinde zikredilir. Plevne Türküsü ve marşına odaklanılan bu metinde modern Türk şiirinin önde gelen şairlerinin de gündeme taşınması bağlamsal olarak görece iğreti gibi dursa da; kanaatimize göre son derece elzemdir. Ayrıca bu metinlerin başlıklarında "türkü" ve terennüm ifadelerinin bulunması, yine bu şiir metinlerini makalemizin esas bağlamının çemberine çeken büyük bir ayrıntıdır.

Namık Kemal, Osmanlı – Rus Harbi meselesine dair yoğun kaygıları doğrultusunda cepheleleri yakından takip eder. Menemenli Rif'at Bey'e yazdığı 2.VI. 1878 tarihli mektubunda Plevne'ye dair kaleme aldığı şiirden bahseder. Rif'at Bey, Namık Kemal'e *Plevne Şarkısı*'nı sorduğunda şu cevabı alır: "*Bizim Plevne Şarkısı, işittiğin bendden ibarettir; gönülde şevk yok ki ikmâl edeyim!*"⁴⁶ Namık Kemal'in cepheye dair aldığı olumsuz haberler onun yaratıcı muhayyilesini kısır bir döngüye sokar. Fevziye Abdullah Tansel'in Saadettin Nüzhet Ergun'dan alıntılacağı mezkûr bent şöyledir:

*"Plevne'deyiz, askeriz, şanlıyız,
Demir vücutluyuz, ateş kanlıyız,
Çatal Yürekliyiz, çifte canlıyız,
Hem Osman Paşa'lı, hem Osmanlı'yız!"*⁴⁷

Fe'ülün Fe'ülün Fe'ülün Fe'ül aruz kalıbıyla yazılmış.

Namık Kemal'in *Vatan Şarkısı* ve *Vatan Türküsü*'ndeki üslubu ve söyleyiş coşkunluğu bu bentte kendini gösterir. Bireyselliğin sığılından, kolektif bilincin derinliğine erişen Namık Kemal, kurduğu *biz* kimliğinin sahip olduğu nitelikleri ve aidiyet dinamiklerini görünür kılar. Plevne'deki askerlerle bir özdeşim halinde görünen Namık Kemal, Plevne Müdafaasını ne derece içsel-

⁴⁶ Namık Kemal, *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları II – İstanbul ve Midilli Mektupları I*, (Haz: Fevziye Abdullah Tansel), TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 159.

⁴⁷ Namık Kemal, *a.g.e.*, s. 157.

leştirdiğini ortaya koymuş olur. Tıpkı *Vatan Şarkısı*'ndaki Osmanlı askerleri gibi Plevne'deki askerler de gösterdikleri imanlı dirençle Türk askerinin tarihsel süreçte görünüm kazanan şanına erişirler. Osmanlı Türk askerlerinin gösterdiği üstün başarı ve askerî mukavemet, onları bükülmez ve yaklaşılmaz olan demir ve ateş olgularına yaklaştırır. Gazi Osman Paşa'nın askerleri, adeta demirden bedenlere sahip, kanı ateş gibi yakıcı ve dinamik bir vaziyettedir. Güçlü olmayı destekleyen bu göstergeler, Türk askerinin kimliğinde her daim var olan niteliklerdir. Genelde Ege yöresindeki Efe kültürü ile anılan "çatal yürekli" tabirini Plevne'deki askerlere de atfeden Namık Kemal, onların gösterdikleri askeri başarıyı ve mücadele azmini iman-yürek ilişkisi bağlamında hem manevî boyuta taşır hem de sosyal anlamda onlara birer *ülküdeğer* daha atfetmiş olur. Böylece sosyal anlamdaki karakterizasyon bağlamında Osmanlı Türk askerinin sahip olduğu merhamet, vicdan ve asalet erdemleri somutlanmıştır. Günümüzde Türk askerinin kahramanlıkları eşliğinde mütemadiyen tekrar edilen "Bir ölür bin diriliriz." sözünün anlam değerlerine sahip olan "çifte canlıyız" tabiri, hem şehitlik mefhumunu hem de Türk askerinin yılmaz, tükenmez azminin görünümünü pekiştirir. Tanzimat Fermanı'ndan sonra Osmanlı coğrafyasında giderek artan ulusal kimlik tanımlamalarına karşılık *biz* kimliğini önceleyen Namık Kemal, Osmanlı aidiyetine sahip olmanın şuuru askerî zaferler, kahramanlıklar ve mücadelelere endeksler. Devrin sosyolojik ve siyasal şartları düşünüldüğünde Namık Kemal'in "Osmanlıyız" tanımlamasını, Osmanlı Devleti'nin aslî ve kurucu unsuru olan Türk milletini kast ettiğini, onun fikrî yazılarından çıkarılabilmek mümkündür. Ayrıca "Osmanlıyız" tanımının bir başka mesnet noktası da *ötekinin* algısında konumlanışıdır. Balkanlardaki Türk algısının Osmanlı kimliğinden bağımsız algılanamıyor olması, Namık Kemal'in birleştirici ve koruyucu tavırını daha görünür kılar. Namık Kemal'in bu bendin son mısraında kullandığı "hem... hem..." bağlacı önceki mısralarda yazılı olarak görünüm kazanmasa da anlamsal açıdan varlığını sezdirir. Yine bu bağlaç çok boyutluluğu imleyen bir anlam dizgesine sahiptir. Bu da Namık Kemal'in çoklukta sağladığı birliği anlamsal açıdan destekler. Bu bağlaç aynı andan sahip olunan kimlik aidiyetlerin tümüne vurgu yapar. Şiirde varlık bulan *biz* bilinci, hem Plevne'dedir, hem asker hem de şanlıdır; hem demir vücutlu hem ateş kanlıdır; hem çatal yürekli hem çifte canlıdır; hem komutanına bağlı hem resmî kimliğine aittir. Ayrıca Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa'nın adının Devlet-i Âliyye'nin kurucusu Osman Gazi ile aynı olması, Plevne müdafaasının tarihsel derinliğini artırır. Osmanlı Beyliği'nin akın, gaza ve fütühât hareketlerindeki kurucu, yeniden diriltici ruhun hislerini benliğine katan Osmanlı Türk askerinin altı asır önceki atalar ruhunu duyumsamış olması, Namık Kemal tarafından ifade edilmiş olur. Serhat boylarındaki mücadele her ne kadar altı asır önce

dışa dönük bir yayılım gösterse de altı asır sonraki içe dönük kapanımın varlığında dâhi Türk askeri yine aynı kahramanlıklarını gösterir. Bu bakımdan değişen tek şey hücum yerine savunmanın görünüm kazanmasıdır. Ayrıca Namık Kemal'in kullandığı "Osman Paşalılık" tabiri de yine altı asır önceki kahramanlık ruhuna atıf yapar niteliktedir. Osman Gazi'nin zaferleri, kahramanlıkları bu sefer Gazi Osman tarafından altı asır sonra tekrar edilmiş olur. Dikey boyutlu tarihsel göndermeler sayesinde Osman Gazi'nin kendisine tâbi kıldığı toprakları, şimdiki zamanda Gazi Osman tarafından yine Osmanlı'nın elinde tutulmaya çalışılır. Gösterdiği kahramanlıklar ve asil duruş sayesinde toprak parçası olan Plevne'yi vatanlaştırarak kendine / Türk kendiliğine ait kılan Gazi Osman Paşa, Namık Kemal'in "Osman Paşalılık" tabirini Osmanlı Devleti'ne aidiyete taşımasına kaynak teşkil etmiş olur.

Namık Kemal'in kullandığı "hem... hem..." bağlacı anlamsal bakımından yapılacak ilavelerle anlam çemberini sonsuza kadar götürebilir. Bu da Namık Kemal'in ruhunun sahip olduğu hürriyet düşkünlüğü ile yakından ilişkilidir. Ayrıca "hem... hem..." bağlacının birleştiriciliği bağlamında Osmanlı coğrafyasında dillere destan olan meşhûr Plevne Türküsü'nün terennüm edildiği bölgeler düşünüldüğünde, Osmanlı Devleti'ne olan bilinç düzeyindeki aidiyetin nasıl somutluk kazandığı görülecektir. Plevne Türküsü üzerine kapsamlı bir araştırma kitabı yayımlayan Mehmet Naci Önal'ın *Plevne Türküleri* adlı kitabında geçen şu ifadeler bu görüşümüzü destekler niteliktedir: " *Plevne türküleri Türkiye'de, Balkanlar'da, Kırım'da, Kerkük'te, Kazakistan'da söylenmiş türkülerdir. Plevne türküleri Osmanlı coğrafyasının sınırlarını aşmış ve Kazakistan'a kadar uzanan geniş bir coğrafyayı içine almıştır.*"⁴⁸ Balkanlarda bulunan birçok ülkede Plevne türkülerinin söylenmesi Türk varlığını pekiştirir mahiyettedir. Ayrıca bu türkünün bir varyantının Türk dünyasının tam ortasında, Kazakistan'da söyleniyor olması da Plevne müdafaasının Türk kimliğini ne derece desteklediği gösterir. Plevne Destanı'nın söze dönüşmesi, türkülerin siyasî sınırlara sıkıştırılamazlığının bir sonucu olarak Türk dünyasının kahramanlık destanlarını biz kimliğine dâhil eder. Böylece Plevne Destanı ile kurulan *biz kimliğinin* coğrafi konumlanışları da netlik kazanır. "Çarpan, irkilten ve uyaran bir sese dönüşen"⁴⁹ Plevne Türküsü, tarihsel bir ses olarak hatırlatma eylemi her daim işler kılar.

Namık Kemal'in *Plevne Şarkısı* adlı bendinde Osmanlılık fikri ön plan çıksa da; Namık Kemal'in bu fikri Dr. Rıza Nur tarafından görece Türkçülük veya Türkçülüğün ilk merhaleleri olarak kabul edilir. Bununla birlikte *Plevne Türküsü* örneklerinde kontrastı artan bir İslamcılık algısının varlığı dikkatleri

⁴⁸ Önal, 2011, a.g.e, s. 23.

⁴⁹ Mitat Durmuş, "Yıldırım Sesli Manasçı'da Anlatı Kahramanının 'Mitik Sese' Dönüşümü", *Cengiz Aytmatov Prestij Kitabı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 209-223, s. 223.

çeker. Şu noktada denilebilir ki halkın ürettiği ve halkın zihin dünyasındaki görünüşleri somut kılan bu metin, halk arasında Osmanlı'nın idaresinde bulunan gayr-ı Müslim kitleye karşı olumsuz bakış açısı hâkim gibidir. Merkezin ve aydınların Osmanlıcılık fikrini sahiplenip savunmalarına karşılık halk arasında zihniyet ayrımı çoktan gerçekleşmiş gibidir. Zira Rus saflarına katılan Rumen ve Bulgar unsurları, yüzyıllardır adaletle idare edildikleri Osmanlı Devleti'ne sahip çıkmamış, Balkanlardaki Müslüman tebaaya zulüm uygulamıştır. Bu durum ihanetin sınırlarının zorlandığı bir durumdur.

Ziya Gökalp'in "*Atilla'nın oğlusun sen unutma*" ifadesi köken miti ile ilişki kurduğu *Cenk Türküsü* şiiri, Türklerin Avrupa'daki varlığının tarihselliğini de gündeme getirir. Bu varlık, Plevne Muharebeleri ile son yüzyılda kendini gösterir. Ortaya konan kahramanlıklar, köken miti bağlamında Türk kimliğini temsil tarihî bir şahsiyet olan Atilla'yı hatırlamak, şimdinin kaygan siyasal panoramasına köklü bir duruş sergilemek anlamına gelir. Bu köklü duruşu pekiştiren önemli tarihsel süreçlerden biri de Plevne Muharebeleridir. "*Hatırlama figürleri belli bir mekânda cisimleştirilmek ve belli bir zamanda güncelleştirilmek isterler, yani coğrafi ya da tarihî anlamda olmasa da her zaman somut bir mekâna ve zamana dayanırlar.*"⁵⁰ Mekânı ve zamanı sabitleyen hatırlama eylemi, toplumları ortak bellekte var etmiş olur.

Süleyman Nazif'in yine aynı isimli şiiri de; Balkanların Türk hâkimiyetinden çıkışının verdiği teessürle kaleme alınmıştır. Süleyman Nazif'in bu tavrı, Yahya Kemal'in Rumeli ve Balkanlarla kurduğu tarih ve maneviyat düzlemine oturan duyuşun benzeri olarak algılanabilir. Tarihsel sesin çağrısına uyan şair, maddî olarak Balkanlarda olamasa da tinsel ve manevî olarak kendini Balkan Türklüğüne ve toprağına sabitler: "*Plevne'den bir ses geldi, / O ses, yüreğimi deldi. / Âh o günler, ne güzeldi; / Ayrı düştük otuz sene, / Şanlı meydan geldik gene*"⁵¹

Abdülhak Hâmid'in 1916'da yayımlanan *İlham-ı Vatan* adlı eserinde bulunan *Bir Neşide* adlı şiiri, 93 Harbi münasebetiyle kaleme alınmıştır. Altışarlı on beş bentte mürekkep olan bu şiirde Plevne'ye dair hususî olarak algılanabilecek olan bent şöyledir: "*Hâmi-i vatan, hâmi-i din, hâmi-i imân / Serdâr ile Muhtar, Süleyman ile Osman / A'dâmızı tedmîre ederlerse de peymân / Anlar gibi her ferde düşer gayret ü idmân: / Düşmen geliyor maksadı ifnâ-yı vatandır, / Karşı duracak azmine ebnâ-yı vatandır!*"⁵² Hâmid'in kullandığı ifna ve tedmir açar kelimeleri düşmanın Türk'e karşı takındığı tavrın yok etmek üzere konumlandığını gös-

⁵⁰ Fatma Ahsen Turan, "Toplumsal Bellekte Ve Sözlü Şiir Geleneğinde Plevne Harbi Ve Gazi Osman Paşa", *IJOESS*, 2015, Yıl, 6, C. 6, S. 20, s. 21-38, s. 22.

⁵¹ Süleyman Nazif'ten aktaran Önder Göçgün, *Süleyman Nazif*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2010, s. 41.

⁵² Abdülhak Hâmid Tarhan, *Bütün Şiirleri 3 – Hep Yahut Hiç – İlham-ı Vatan*, (Haz. İnci Enginün), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, 2. Baskı, s. 372.

terir. Devrin sosyo-politik şartlarında bir varoluş mücadelesi anlamına gelen Plevne Muharebelerinin konumlandığı tarihi savaş olan 93 Harbi'nin görünüm kazandığı bir başka cephe de Kafkas cephesidir. Hâmid, Kafkas cephesinde görevli olan Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Serdar Paşa'yı, Süleyman Paşa ve Osman Paşa ile birlikte anarak, vatanın evlatlarının birlik olup Türk'ü yok etmek isteyen iradeye birlikte karşı koyduklarını ifade eder. Hâmid, bu vatan, iman ve din mefhumlarını birlikte anarak, vatan evladının karşı duruşuyla bu değerleri de koruma altına alacağını ortaya koyar. Abdülhak Hâmid gibi şiirine genelde bireysel temaları işleyen bir şairinde böylesinde millî romantik bir duyuşa sahip olan bu metni ortaya koyması, 93 Harbi'nin ne derece tesirli ve ehemmiyetli olduğunu da bir defa daha göstermiş olur.

Mehmet Çavuş tarafından bir takdim yazısıyla yayımlanan *Plevne Mektupları* adlı şiir kitabının yazarı Niyazi Hüseyin Bahtiyar'dır. Bu eserin şair tarafından neden yazıldığı ve kimlere ithaf edildiği ise şöyle ifade edilir: “*Bu şiir kitabımı, 93 Savaşı'ndan sonra, hususen 1985'lerden günümüze kadar Bulgar zulmüne karşı yürütülen savaşlarda şehit düşen soydaşlarıma adıyorum.*”⁵³ Şiir kitabına ismini veren *Plevne Mektubu* şiirini esaretten özgürlüğe kavuşma arzusunun bir terennümü şeklinde takdim edilir. Osmanlı iktidarının Balkan topraklarından çekilmesi ve silinmesi, Balkanlardaki Türklerin ve Müslümanların zulme maruz kalmalarını da beraberinde getirir. Yüz yıllar boyunca adalet ve hoşgörü ile muamele eden Türk'e reva görülen zulüm, ilk siyasal fırsatta kendini gösterir. Bu zulmü benliğinde hisseden ve bizatihi yaşayan Bulgaristan Türklerinden olan Niyazi Hüseyin, Plevne'den bir mektubu İstanbul'daki soydaşlarına göndermiş gibidir: “*Ey Babamoğlu, Babamoğlu, / İstanbul'a git / orda Fatih camiinin avlusunda / Gazi'nin türbesi başına otur... / Ve deki: Zaman tüm isimleri süpürmüş almış / Plevne'de kahramanlık sembolü / bir tek onun adı kalmış.. / Hayret / Hayret ondaki cesarete gize / hıncını yollasın / kılıcını yollasın bize..*”⁵⁴ (Bahtiyar 1990: 10) Biz bilincine sahip olan şair, Balkanlarda kalan Türklerin bilinci olarak tarihsel bir yolculuk sayesinde Gazi Osman Paşa'dan onun Balkan Türklüğünün sembolü olan kahramanlık sembolü olarak beliren kılıcını, arzusunu ödünç istemesi toprağa derin tarihsellik sembolleri ile tutunma arzusunu ortaya koyar.

Sonuç

Dünya savaş tarihinde savunma savaşları örnekleri arasında son derece önemli bir yere sahip olan Plevne Müdafası, edebî metin yaratmada, Türk ve Müslüman kimliğinin ülkü değerleri olan kahramanlık, cesaret, asalet, fazilet ve adalet kavramları eşliğinde inşa edilmesini sağlayan tarihi bir vakadır.

⁵³ Niyazi Hüseyin Bahtiyar, *Plevne Mektupları*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1990, s. 1.

⁵⁴ Bahtiyar, a.g.e, s. 10.

Bizim odaklandığımız konu olan Plevne Müdafaası'nın metinleşmesi safhalarında karşımıza çıkan dinamikler, savaşın gidişatı ve tarihi gelişmeler temelinde konumlanır. Söz gelimi Ahmet Merdivenci'nin *Plevne'de Vatan Savunması Destanı* adlı metin tam anlamıyla tarihi gelişmelerin destanlaşmış hâlidir. Ayrıca cephede bizzat savaşan neferlerin hatıralarında kendini gösteren şiir metinleri de birer tarihi belge niteliğine yaklaşır. Tarihi gerçeklikten romantik duyuşa geçişin görüldüğü metinler arasında Süleyman Nazif'in ve Ziya Gökalp'in *Cenk Türküsü* metinleri kendini gösterir.

Denilebilir ki Plevne Müdafaası, kavram alanı olarak halkın yorum kattığı veya ürettiği metinlere; ediplerin ve aydınların ortaya koyduğu edebî metinlere kaynak olarak kurucu bir tarihsel olay konumuna sahiptir. Halka yansıyan boyutu, tarihsel gerçeklik eksenli bir görünümde olmakla birlikte eleştirel tarafları da gündeme taşır. Buna karşılık edip ve aydınları ortaya koyduğu metinlerde tarihsel temelden yoksun olmayan millî romantik duyuş tarzı kendini gösterir.

Halkın ürettiği ve sonradan derlenerek metinleşen ürünlerde görünüm kazanan İslâmcılık algısı, merkezde hâkim siyasî anlayış olan Osmanlıcılık algısının erken yitimi olarak kabul edilebilir. Tarihsel gerçeklik içinde siyasî düzlemdeki ipuçlarını veren Plevne Türküleri, destanları ve şiirleri günümüzde de kahramanlık, cesaret, sabır ve akıl gibi erdemler eşliğinde tefekkür edilmeye devam eder. Devrin siyasî atmosferine göre popüler kültürün görsel sahasında da sıkça rastlanılan Plevne Marşı, resmî orkestra ve bando takımlarının önde gelen repertuar tercihleri arasında yer alır. Bu bakımdan her dönemin kendi özgün sosyo-politik şartlarında yeniden anlam kazanan Plevne Marşı, yeni edebî metinlerin üretilmesini de sağlar.

Bu bağlamda “Türk'ün vatani neresidir?” sorusuna verilecek cevap; belkleşen, bizleşen bütün toprak parçalarıdır şeklinde olacaktır. Bu hususta Kunos'un ifadeleri dikkate değerdir: “Türkçe bülbülünün şakıdığı her yer Türk vatanıdır.”

Günümüz bağlamında Plevne Muharebelerini'ne dair bir değerlendirme yapılacak olursa; kolektif bilinci var eden benzer askeri görünümünün varlığı ile ilişki kurmak mümkün olacaktır. Ayrıca 1877 – 1878 yıllarında kumpanyalarda söylenen marşlar eşliğinde anılan Plevne kahramanları, güncel ve modern bakış açıları ile sahne sanatları alanında yeniden yorumlanıp şimdije taşınabilir. Bu bakımdan Plevne Muharebeleri'nin tarihsel konumlanışı şimdije ve gelecek nesillere aktarılması, bu vakanın modern sanatların üretim kaynağı olarak kabul edilmesi ile doğrudan ilişkilidir. Yüz yıl öncesinde vuku bulan tarihsel bir duruşun, kolektif bilince yükselişle dikey boyutlu bir tarihsel süreçten geçerek şimdije taşınması ile ortaya çıkacak algı son derece önemlidir.

Kaynakça

ACAROĞLU, Türker, “93 Harbi ve Edebiyatımız”, *Ülkü Halkevleri ve Halkodaları Dergisi*, C. 17, S. 101, Temmuz 1941, s. 437-443.

ADIVAR, Halide Edip, *Mor Salkımlı Ev*, Can Yayınları, İstanbul, 2014, 15. Basım.

AND, Metin, *Osmanlı Tiyatrosu – Kuruluşu, Gelişimi, Katkısı*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1976.

BAHTİYAR, Niyazi Hüseyin, *Plevne Mektupları*, Yaylacık Matbaası, İstanbul, 1990.

DURMUŞ, Mitat, “Yıldırım Sesli Manasçı’da Anlatı Kahramanının ‘Mitik Sese’ Dönüşümü”, *Cengiz Aytmatov Prestij Kitabı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s. 209-223.

GAZİMİHAL, Mehmet Ragıp, *Anadolu Türküleri ve Musiki İstikbalimiz*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1928.

GEMUHLUOĞLU, Fethi, “Türkülerle Merhaba”, *Türk Yurdu*, Ekim 1987, C. 9, S. 355, s. 10-11.

GÖÇGÜN, Önder, *Süleyman Nazif*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2010.

GÜDEK, Bahar – KILIÇ, Adem, “Muzika-ı Hümayun’dan Günümüze Klasik Batı Müziğinin Türkiye’deki Tarihsel Gelişimi”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2016, S. 47, s. 89-102.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *1855 Kars Zaferi*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1955.

KORKMAZ, Ramazan, “Aytmatov Anlatılarında Ritmin Büyülü Gücü; Türküler”, *Türk Dünyası Dergisi*, Güz 2008, S. 26, s. 41-48.

KOVEL, Joel, *Tarih ve Tin*, (Çev. Hakan Pekinel), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1994.

KUNOS, İgnazcz, *Türk Halk Edebiyatı*, Tercüman 1001 Temel Eser Yayınları, İstanbul, 1978.

MATTEİ, Jean-Louis, “III. Mustafa Zamanına Ait Bir Savaş Türküsü”, *Tarih ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1991, S. 93, s. 6-8.

MERDİVENCİ, Ahmet, *Unutulmayacakların Destanı – Plevne’de Vatan Savunması*, İnceler Ofset, İstanbul, 1991.

NAMIK KEMAL, *Namik Kemal’in Husûî Mektupları II – İstanbul ve Midilli Mektupları I*, Namık Kemal, 2013, (Haz. Feyziye Abdullah Tansel), TTK Yayınları, Ankara, 1991.

ORTAYLI, İlber, *Üç Kitada Osmanlı*, Timaş Yayınları, 10. Baskı, İstanbul, 2017.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, C. 6.

ÖNAL, Mehmet Naci, “A Research On Folk-Songs Of Osman Pasha”, *Historical Yearbook IV*, 2007, s. 184-194.

ÖNAL, Mehmet Naci, *Plevne Türküleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2011.

ÖNAL, Mehmet Naci, “Tarihiyle Destanlaşan Plevne Türküleri”, *II. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Tokat, 2017, s. 298-313.

ÖZCAN, Nuri, “Muzika-yı Hümayun”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, C. 31, s. 422-423.

ÖZKAN, Nevzat, *Gagavuz Edebiyatı*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

RİLEY, Matthew – SMİTH, Anthony D. *Nation And Clasic Music*, The Boydell Press, New York, USA, 2016.

TARHAN, Abdülhak Hâmid, *Bütün Şiirleri 3 – Hep Yahut Hiç – İlham-ı Vatan*, (Haz. İnci Enginün), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1999, 2. Baskı.

TAYLOR, Alan J. P., *The Struggle For Mastery In Europe 1848-1918*, Oxfor Univercity Press, London, 1954.

TEPEBAŞILI, Fatih, *Ulusal Marşlar ve Kimlikler*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2004.

TURAN, Fatma Ahsen, “Toplumsal Bellekte Ve Sözlü Şiir Geleneğinde Plevne Harbi Ve Gazi Osman Paşa”, *IJOESS*, 2015, Yıl 6, C. 6, S. 20, s. 21-38.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, “Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Şanlı Savunma Savaşları Üzerine Yakılmış Türkü, Yapılmış Marş ve Yazılmış Destanları”, *Türk Halk Bilimi Araştırmaları Yıllığı 1977’den ayrı basım*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1979.

ÜNGÖR, Etem, *Türk Marşları*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1965.

YAKICI, Ali, *Halk Şiirinde Türkü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

Elektronik Kaynaklar

1. (<https://www.youtube.com/watch?v=uIktXZPPSN8>: 22.10.2018)

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞINDA AVUSTURYA DİPLOMASİSİ

Prof. Dr. Mithat Aydın* *

ÖZ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi), 19. Yüzyılın son çeyreğinde Avrupalıların “Hasta Adam” dedikleri Osmanlı Devleti’nin mirası üzerinde büyük devletlerin rekabet ve çatışmasını bütün boyutlarıyla gözler önüne sermiştir. Bu suretle savaşın neden olduğu miras paylaşımı sadece Osmanlı Devleti’nin tasfiyesinde değil, aynı zamanda 19. Yüzyıl Avrupa güçler dengesi ve düzeninin şekillenmesinde büyük sonuçlar doğurmuştur. Avusturya diplomasisi, bu sürecin belirleyici unsurlarından biri olmuştur. Bu bağlamda nasıl ki Avusturya 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na giden yolu açan 1875 Hersek ve 1876 Bulgaristan isyanlarında Kont Andrassy’nin aktif politikasıyla inisiyatifi elinden bırakmadıysa, krizden kendini korumak ve kendi payına düşeni almak için İngiltere ve Rusya ile kurduğu ilişki ile de kilit devlet özelliğine sahip olmuştur. Avusturya; Rusya ile 1877 Martında yaptığı antlaşmayla Bosna-Hersek’e karşılık Rusya’yı Balkanlarda “büyük bir Slav devleti kurmaması” koşuluyla serbest bırakıp savaşın önünü açan bir rol oynadığı gibi, İngiltere’nin Rusya’ya karşı -İngiliz Başbakan Benjamin Disraeli ve Kraliçe Victoria’nın çok arzu ettiği üzere- savaşa girmek için ihtiyaç duyduğu tek müttefik güç durumunda idi. Bu makale, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ortaya çıkışı, Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresi’ne uzanan süreçte Avrupalıların “Doğu Sorunu” dedikleri Osmanlı Devleti’nin tasfiyesi sorununun seyrinde Avusturya diplomasisinin rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada Osmanlı ve İngiliz belgeleri ile dönemin gazetelerinden Basiret gazetesinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kont Juluis Andrassy, Benjamin Disraeli, Plevne, Doğu Sorunu, Budapeşte Antlaşması.

* Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, maydin@pau.edu.tr

AUSTRIAN DIPLOMACY DURING THE 1877-1878 OTTOMAN-RUSSIAN WAR

Abstract

1877-1878 The Ottoman-Russian War (93 War), in the last quarter of the 19th century, revealed the competition and conflict of the great states on the legacy of the Ottoman Empire, which the Europeans called the Sick Man. In this way, the sharing of the heritage caused by the war had great consequences not only in the liquidation of the Ottoman Empire, but also in the shaping of the 19th century European power balance and order. Austrian diplomacy has been one of the significant elements of this process. In this context, Just as Austria does not leave its active politics of Count Andrassy in 1875 Herzegovina and 1876 Bulgaria rebellions, which opened the way of 1877-1878 Ottoman-Russian War, so it has also become a key state with the relationships it established with the Britain and Russia in order to protect itself from the crisis and to take its share. Austria played an important role on the outbreak of 1877-1878 Ottoman Russia war, releasing Russia on the condition that it does not establish a large Slavic state in the Balkans in exchange for Bosnia and Herzegovina in the Budapest Treaty. In addition, Austria was the single allied force that Britain needed to enter the war against Russia, as British Prime Minister Benjamin Disraeli and Queen Victoria desired. This article aims to reveal the role of the Austrian diplomacy in the course of the problem of the liquidation of the Ottoman State called the "EastProblem", during the on going of the Ottoman-Russian War of 1877-1878 and the Treaty of Ayastefanos and the Berlin Congress at that time. Ottoman and British documents and Basiret newspaper were used in the study.

Keywords: Kont Julius Andrassy, Benjamin Disraeli, Plevne, Eastern Question, Treaty of Budapest.

1875 Hersek İsyanı'ndan İstanbul Konferansı'na Avusturya Diplomasisi

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na giden süreçte Avrupalıların "Doğu Sorunu"nu başlatan olaylar dizisi 1875 Temmuz başlarında Hersek'in Nevesinje kazasında çıkan ayaklanma ile başlamıştır. Ayaklanma başlangıçta malî-zirâî sorunların ortaya çıkardığı bir mahiyet göstermekle beraber, zamanla Sırbistan ve Karadağ'ın da yardımıyla güç kazanıp Slavist bir dayanışmanın özelliğini yansıtan ve bağımsızlığı hedefleyen bir karakter almıştır. Hersekli asiler

Andrassy Notası karşısında taleplerini sıralarken Avrupa garantisini bir ön koşul olarak ortaya atmış, geniş bir reform programı talep etmişlerdir. Açıkça Babialı'nın hükümlerlik haklarını hiçe sayan ve bir yabancı müdahalesini öngören asiler, "silahlarını ancak gerçek bir özgürlüğün bıraktırabileceklerini" söylüyorlardı. Dolayısıyla Y. E. Yapp'ın dediği gibi¹ "hemen hemen hiç kimsenin imparatorluğun kalan kısmı için Bosnalı Müslümanların isteği ile asilerin düşüncesi arasındaki uçurumda köprü kurmanın mümkün olduğuna inanmamaktaydı." Nitekim asileri ne padişahın makul reformlar öngören fermanları ne de Büyük devletlerin Mostar görüşmeleri ile başlayıp Viyana Konferansı, Andrassy Notası ve Berlin Memorandumu ile devam eden girişimleri teskin edebilmiştir. Aksine isyanın Bosna'ya, bundan yaklaşık on ay sonra da Bulgaristan'a sıçraması Hersek İsyanı'nı bir Balkan krizine dönüştürerek Osmanlı Balkanlarının bu bölgelerini yerel güçler ve Büyük Devletlerin rekabet ve çatışma sahası haline getirmiştir. Güney Slav birliği için rekabet halinde olan Sırbistan ve Karadağ'ın 1876 yılının Haziran/ Temmuz ayında Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı bu rekabet ve çatışmayı pek çok yönüyle aksettirmiştir. Balkan krizini çözerek çıkarların uzlaştırılmasını amaçlayan ancak hiçbir sonuç elde edilemeyen İstanbul Konferansı ve Londra Sözleşmesi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na giden yolun döşenen son taşları olmuştur.

Hersek İsyanı'nın yol açtığı Balkan krizi başladığında Osmanlı Devleti'nin kaderi dört devletin elindeydi: İngiltere, Rusya, Avusturya, Fransa. Bu devletlerden İngiltere "Osmanlı toprak bütünlüğü ve bağımsızlığını" savunan geleneksel politikasını devam ettirmekteydi. Bu politikası yüzyılın ortasında Kırım Savaşı'nda doruk noktasına erişmiştir. Ancak Prusya'nın 1866'da Sadowa Savaşıyla Avusturya'yı, 1870'de de Sedan Savaşıyla da Fransa'yı hezimete uğratmasıyla Kırım koalisyonu çökmüş, koalisyonun getirmiş olduğu Avrupa düzeni ve güçler dengesi altüst olmuştu. Fransa ve Avusturya zayıflamış, Prusya yeni bir güç merkezi olarak ortaya çıkmıştı. Bu sırada bütün enerjisini Avrupa'daki güçler dengesini kendi lehine tanzim etmek isteyen Prusya, Fransa'ya karşı Avusturya ve Rusya'yı uzlaştırarak 1872'de "Üçlü İttifak" bloğunu teşkil etmiştir. Ortaya çıkan tablo İngiltere'nin bir izolasyona maruz kalması anlamına geliyordu. Bu durum dönemin İngiliz Başbakanı'nın "denge yok" diye tanımladığı siyasi bir manzaraydı.² Şimdi Büyük devletlerden Fransa Sedan Savaşı sonucunda bir güç olmaktan çıkmıştı. Rusya; Prusya'ya birliğini sağlamadaki yardımının karşılığı olarak 1871'de Paris Antlaşması'nın Karadeniz'in kapalılığı ilkesini kaldırmayı başarmış, Balkanlardaki Slavist emellerini gerçekleştirmek için uygun bir zemin yakalamıştı. Fakat Rus hü-

¹ M. E. Yapp, *The Making of the Modern Near East 1792-1923*, London and New York, 1987, s. 78.

² George Earl Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, 1876-1881, Vol. 6, The Macmillan Company, New York, 1920, s. 13.

kümeti Balkanlarda Avusturya ile bir çatışmaya girmeyi düşünmüyordu. Bir başka deyişle Rus siyaseti Balkanlardaki çıkarlarını Avusturya ile uzlaşarak gerçekleştirmek istiyordu.

Hersek İsyanı başladığında Avusturya-Macaristan imparatorluğu, iç organizasyonunu yeniden düzenleme süreci içinde olup³ Prusya eksenine kaymış durumdaydı. Bosna-Hersek'e ilgisi canlı olduğu gibi Balkanlardaki Slavist ceyranlardan özellikle de Rusya ve onun etkisindeki Sırbistan'ın bölge üzerindeki ihtiraslarından endişeliydi. Kısaca Balkanlardaki Slav hegemonyasının güç kazanması ve yeni sahalara yönelmesi Avusturyalı devlet adamlarınca Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun parçalanmasına davetiye çıkarılması olarak görülüyordu. Bu bakımdan Türk İmparatorluğunun toprak bütünlüğünün Avusturya'nın çıkarlarına hizmet edeceği düşünülmekteydi. Bu düşüncüyü 29 Ocak 1875'te düzenlenen bir Balkan konferansında Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Julius Andrassy şu şekilde ifade etmekteydi:

“Türkiye, Avusturya-Macaristan için hemen hemen Allah'ın inayetiyle olan bir birliğe sahipti. Türkiye için küçük Balkan devletlerinin statükosu devam ediyor ve onların milliyetçi arzuları engelleniyordu. Eğer, Türkiye için bu olmasaydı, bütün bu istekler bizim başımıza düşecekti. Eğer Bosna-Hersek; Sırbistan ve Karadağ'a geçseydi veya orada önleyemeyeceğimiz yeni bir devlet kurulsaydı, biz mahvolurduk ve kendimizi 'Hasta Adam' rolüne koymuş olurduk.”⁴

Avusturya'da bu geleneksel politikasından yana olanlar olmasına rağmen, İtalya ve Almanya'ya kaptırılan topraklarının telafisi için yeni toprak kazanımına sempatiyle bakıp gerekirse Balkanları, Rusya ile paylaşmayı düşünenler vardı. Bununla birlikte Avusturya dışişlerinde söz sahibi olan Andrassy Osmanlı toprak bütünlüğünden yana idi. Andrassy, Viyana'da en rütbeli kişi olmamasına rağmen askerlere karşı dediği olan ve Avusturya kamuoyunun desteğini alan biriydi. İsyanın başlamasıyla Avusturya, çıkarları açısından tarafsız kalıp sorunu Türkiye'nin bir iç sorunu görmüştür. Edmond Rossier'in belirttiği gibi⁵ Avusturya, 1875'te ortaya çıkan “Doğu Sorunu”nda daima pazarlıklara hazırlanmış “hırçın bir devlet” rolünü oynamıştır.

Hersek İsyanı'ndan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na uzanan süreçte Avusturya diplomasinin temel prensibi “Doğu Sorunu”nun hallinde inisiyatif elden bırakmamak, Balkanlarda Avusturya çıkarlarına hizmet ettiği düşünülen statüyü idame ettirmek ya da şartlara göre çıkarlarını terviç etmektir.

³ Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press, Bloomington and London, 1973, s. 10.

⁴ Rupp, *a.g.e.*, s. 39.

⁵ Edmond Rossier, *Avrupa'nın Siyasi Tarihi 1815-1919*, (Çev. Ali Kemali Aksüt), İstanbul, 1944, s. 155.

Bu meyanda ayaklanmanın buhrana dönüşüp Osmanlı-Rus savaşına uzanan yaklaşık 21 aylık zaman diliminde Avusturya adeta süreci yöneten başrol oyuncularından biridir. Viyana Konferansı, Andrassy Notası, Berlin Memorandumu sürecin önemli evreleri olarak Avusturya'yı ön plana çıkarmıştır. Bu süreçte denebilir ki Andrassy, "Doğu Sorunu"nun diğer büyük oyuncusu olan Rusya'nın ihtiraslarını -onunla çatışmadan- Avusturya çıkarlarına göre törpülemiştir.

Hersek İsyanı'nın 1876 Mayıs'ında Bulgaristan'a sıçraması büyük devletler ve bölgesel güçler arasındaki rekabeti yeni bir safhaya taşımıştır. Şöyle ki Bulgaristan İsyanı'nın bastırılmasına ilişkin şayialar Avrupa'da büyük akisler uyandırmış bu ise Türklere karşı güçlü bir kamuoyunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkiye için Bulgaristan İsyanı'nın ortaya çıkardığı olumsuz durum, Türk yanlısı İngiliz hükümetini Rus ihtirasları karşısında hareketsiz bırakırken Rusya'nın "Doğu Sorunu"nun çözümünde Osmanlı Devleti'ne karşı serbestçe harekete geçmesine imkân verecek şartları oluşturmuştur. Diğer taraftan süregiden Balkan sorunu eli tetikte bekleyen Sırbistan ve Karadağ'ı harekete geçirmek için yeterince olgunlaşmıştı. Nitekim Avusturya ve Rusya'nın resmi ikazlarına rağmen Bulgar İsyanı'ndan elli iki gün sonra Haziranın 20'sinde önce Sırbistan, sonra da Karadağ savaşı ilanında bulunarak daha fazla bekleyememişlerdir. Bunda -resmi beyanına rağmen- Rusya'nın gizli askerî ve malî yardımları Slav unsurları harekete geçiren önemli bir faktör olmuştur.

Türk-Sırp, Karadağ savaşları Avrupa'yı sarabilecek bir yangın halini alabilirdi. Çünkü Savaş Osmanlı zaferiyle sonuçlanırsa Rusya'nın duruma ele atması kaçınılmaz hal alırdı ki bu da Rusya'nın Avusturya ile bir çatışmaya girmekten sakınmasını iyice güçleştirecekti. Diğer taraftan savaş bir Slav zaferiyle sonuçlanırsa Osmanlı Devleti'nin çöküşü imkân dâhilinde olacaktı. Bu ise büyük devletlerin Osmanlı toprakları üzerinde "amansız bir savaş"a tutuşmalarına neden olacaktı. Bu durumda da savaşı önlemek mümkün olmayacaktı. Dolayısıyla da Rus hükümetinin 1876'nın ikinci yarısında izlediği politika şu amacı gerçekleştirmeye yönelikti: Avusturya-Macaristan ile çatışmaya girmeden Slavların yardımına koşmak. Bu amaca ulaşmak için Rus diplomasisi Bohemya'daki Reichstadt'ta Avusturya ile bir uzlaşma zemini bulmuştur. Buna göre taraflar "şimdilik" kaydıyla "el atmama" ilkesini kabul ile siyasal durumun Balkanlarda bir eylemi zorunlu kılması halinde böyle bir girişim ancak karşı tarafın onayıyla yapılabilecekti. Savaş Osmanlı Devleti'nin zaferiyle sonuçlanırsa iki devlet Sırbistan'da statükonun yeniden kurulmasına çalışacaklardı. Bosna Hersek için taraflar Andrassy Notası ve Berlin Memorandumu'nda belirtilen reform programının uygulanması için Babiali'ye baskı uygulayacaklardı. Savaşın Sırp zaferiyle sonuçlanması durumunda ise taraflar

“büyük bir Slav devletinin kurulması için hiçbir yardımda bulunmayacaktı.” Ancak Sırbistan ve Karadağ’a belli bir ölçüde toprak verilmesine rıza gösterilecekti. Buna karşın Avusturya kendi payına düşeni Bosna-Hersek’te alacaktı. Yalnız Avusturya’nın Bosna-Hersek’teki kazançları anlaşmanın Avusturya ve Rus versiyonunda farklıdır. Avusturya versiyonuna göre, Karadağ’ın Hersek’te alacağı yerlerin dışında Bosna ile Hersek Avusturya tarafından ilhak edilecektir.⁶ Rus versiyonuna göre ise Avusturya için Hersek’te herhangi bir haktan bahsedilmeyen onca Türk Hırvatistan’ı ile Bosna’nın Avusturya’ya yakın taraflarının verilmesi öngörülmekteydi. Her iki metinde Rusya güneybatı Baserabya ile Batum’u alacaktı. Bulgaristan ve Rumeli’ye gelince Rus versiyonunu “bağımsız birer prenslik” kurulmasını öngörürken, Avusturya versiyonunu “Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı iki özerk il” haline getirilmesini istiyordu. İstanbul’un “serbest şehir” haine getirilmesi ve Epir ile Teselya’nın Yunanistan’a bırakılması iki metnin de ortak hükümleriydi. Avusturya metninde Girit’in de Yunanistan’a bırakılması belirtilmekteydi. Ayrıca sadece Avusturya metninde zikredilen Arnavutluk’un “Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı özerk bir il haline getirilmesi” isteniyordu. Reichstadt anlaşması birçok farklılığı göstermekle beraber Avusturya, Balkanlarda bir Slav devletinin kurulmasının önünü almış ve Bosna-Hersek’te kazançlarını tahakkuk ettirmiş görünüyordu.

İstanbul Konferansı’ndan Osmanlı-Rus Savaşı’na

Türk-Sırp Savaşı, Sırbistan’ın 1876 Ekim sonlarında Morova’da ağır yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Bunu önce ateşkes isteyen Rus ultiyatının Osmanlı hükümeti tarafından kabulü, sonra da yine Rusya’nın önerisiyle bir uluslararası konferansın toplanması takip etmiştir. Konferans 11 Aralık’ta İstanbul’da toplanmış (23 Aralık’ta Osmanlı temsilcilerinin de katıldığı resmi açılıştan) ve 18 Ocak 1877’ye kadar yürüttüğü çalışmaları sonucunda, Sırbistan ve Karadağ’ın savaştan önceki durumunun korunup sınırlarının genişletilmesi, Bulgaristan adı altında doğu ve batı olmak üzere iki vilayetin teşkil edilmesi, bu vilayetlerin başlarına beş yıl süreyle altı devletin onayıyla Hristiyan valilerin getirilmesi, askerlik görevinin Müslümanlara hasredilip Osmanlı nizamiye askerlerinin belli başlı şehir ve kalelerde bırakılarak vali tarafından emredilmedikçe bir mevkide toplanmaması, buradaki güvenliğin özel olarak kurulacak jandarma vasıtasıyla yerine getirilmesi, Bosna ve Hersek’in yine altı devletin onayı ile beş yıl süre ile bir vali tarafından idare edilmesi ve millî bir ordunun teşkil edilmesi, Bulgaristan, Bosna ve Hersek’te ıslahatları de-

⁶ *Uluslararası İlişkiler Tarihi/Başlangıçtan Bugüne Diplomasi Tarihi*, (Edt. Vladimir Potyemkin), (Çev. Attila Tokatlı), May Yayınları, 1978, 1. Baskı, C. 2, s. 107.

netlemek üzere yabancı devletlerin temsilcilerinden oluşan bir komisyonun teşkil edilmesi ve Bulgaristan komisyonunu korumak için beş bin Belçikalı askerin getirilmesi şeklindeki kararları almıştır.⁷ Türk tarafı konferansın almış olduğu kararları bağımsız bir devletin egemen hukukunu yok saydığını düşünerek reddetmiştir. Konferans 20 Ocak'ta dağılırken Balkan buhranının yol açtığı “Doğu Sorunu” da belirsiz bir geleceğe doğru akıyordu.

Şimdi her devlet yine kendi şarkısını söylemeye başlamıştır. Almanya, Avrupa'daki dengeler açısından Rusları Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa teşvik ederken Avusturya ile bir uzlaşmaya varmasını telkin etmiş ve her türlü yardımda bulunmayı garanti etmiştir.

İstanbul Konferansı'na uzanan süreç Balkan sorununu bir krize taşıdığı ortadaydı. Bir Türk-Rus savaşı ihtimalinin belirmesi Avusturya ve Rusya'yı 1876 sonbaharından sonra yeniden çıkarlarını uzlaştırmak için görüşmelere zorlamıştır. Nihayetinde İstanbul Konferansı'nın henüz sonuçlanmadığı bir sırada, 15 Ocak 1877 günü iki devlet üzerinde uzlaşacakları gizli bir antlaşmayı Budapeşte'de imza etmişlerdir.⁸ Bu gizli antlaşma Avusturya'nın Ayastefanos Antlaşması'na kadar savaş sırasında izleyeceği politikanın esasını oluşturmakla kalmamış, İngiltere'nin de savaşta hatt-ı hareketini belirleyecek sonuçlar doğurmuştur. Dolayısıyla söz konusu antlaşmanın devletler arası ilişkiler açısından savaşın ortaya çıkışı ve devamında kesin ve belirleyici bir rol oynadığını belirtelim.

Budapeşte Antlaşması tarafların karşılıklı olarak şu taahhütlerini içermiştir: Avusturya-Macaristan; Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı gireceği bir savaşta tarafsız kalacağını garanti ediyor; buna karşılık Bosna Hersek'i işgal etme hakkını elde ediyordu. Bu kazanımına karşılık Avusturya-Macaristan, topraklarını Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'a doğru genişletmeye söz veriyordu. Rusya da aynı sözü Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan konusunda veriyordu. Avusturya ayrıca Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı Dev-

⁷ Kararlar için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat / Tarihi Hakikatların Aynası*, (Haz. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983, C. 1-2-3, s. 208-212.

⁸ İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Avusturya'nın Rusya ile uzlaşmış olduğunu 7 Haziran'da Paris elçisi Lyons'un mektubuyla öğrenmiştir. Lyons'un verdiği bilgiye göre Viyana'da Rus elçisi Novikow ile Andrassy arasında gizli bir “protokol ya da diplomatik belge” imzalanmıştı. İmzalanan Rus-Avusturya antlaşmasına göre Rusya ve Avusturya Sırbistan'ın her hangi bir bölgesini işgal etmeyecek, ancak muhtemel bir toprak paylaşımı için savaşın uzaması durumunda Avusturya önce Türk Hırvatistanı'na daha sonra da Bosna'nın tamamına sahip olacaktı. *British Documents on Foreign Affairs (BDFA): Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part 1: From the Mid-Nineteenth century to the World War, Series B: The Near and Middle East 1856-1914, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878*, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gillard, Part 1, Series B, Vol. 3, Doc. 652, Lyons'tan Derby'ye, 7 Haziran 1877, University Publications of America, 1984, s. 272-273; *BDFA*, Vol. 3, Doc. 653, Lyons'tan Derby'ye, 7 Haziran 1877, s. 273-274.

leti'ne karşı Rusya'nın yanında savaşa girmesine itiraz etmeyecekti. Anlaşma-ya yapılan ek bir konvansiyon ile savaşın muhtemel sonucuna göre tarafların kazançları belirlenmiştir. Buna göre Avusturya'nın toprak kazanımı Bosna ve Hersek'ten ibaret olacaktı. Sırbistan ve Karadağ'ı ayıran Novipazar sancağına el atmayacaktı. Buranın durumu daha sonra yapılacak özel bir antlaşma ile tespit edilecekti. Rusya toprak kazanımı olarak Baserabya'nın güneybatı kısmına sahip olacaktı. Antlaşma, Reichstadt Antlaşması'nın "Balkanlarda yeni bir Slav devletinin kurulmamasını" ve Bulgaristan, Romanya ve Arnavutluk'un bağımsızlığının tanınmasını isteyen hükümlerini tekrar ediyor. Yine Teselya, Epir, Girit ve İstanbul'un geleceğine ilişkin düzenlemelerde Reichstadt Antlaşması esas alınacaktı.⁹ Görüldüğü gibi Rusya, tarafsızlığını elde etmek için Avusturya'ya önemli tavizler vermiştir. Kendisi toprak kazanımı olarak sadece güney Baserabya ile yetinirken, Avusturya'ya Bosna-Hersek'i bırakmıştı. Üstelik Avusturya Balkanlarda büyük bir Slav devletinin önünü alırken güney Slavları ve batı Balkanlar üzerindeki nüfuzunu artırmıştır. Bu suretle Sırbistan etki alanına girmiş oluyordu. Ayrıca Bulgaristan için kesin hükümlere yer verilmediğinden buranın geleceği askıda kalmıştı. Diğer taraftan Avusturya; Rusya'ya savaşı kazanması durumunda bile fazla bir şey vermiş değildi. Kısaca denebilir ki Avusturya tarafsızlığını hayli pahalıya satmıştı.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Avusturya Diplomasisi

Nitekim Şubat ayında Londra'da Rusya ile İngiltere arasında akdedilen sözleşmeden belirlenen reform programının Babıali tarafından reddedilmesi, en azından savaşı bir süreliğine erteleyebilecek engeli de ortadan kaldırmıştır. Rusya önce Romen hükümeti ile yapmış olduğu iki antlaşma ile ordularını 16 Nisanda Romanya'ya sokmuş, sonra da 24 Nisanda resmen savaş ilanında bulunmuştur. Savaş çanlarının çalındığı Nisanın ikinci haftasında Avusturya'nın izleyeceği politikanın –Rusya ile imzaladığı gizli antlaşma gereği-tarafsızlık esasına dayanacağı kendini belli etmiştir. Petersburg Sefareti savaşı ilanından on iki gün önce yani Osmanlı Devleti'nin 12 Nisanda Londra Sözleşmesi'nin maddelerini reddetmesi üzerine Rus hükümetinin savaşa karar verip konsoloslarının Türkiye'yi terk etmesi kararını haber verdiği gün Almanya gibi Avusturya Devleti de "usûl-u bitaraftıye ri'âyet edeceği"ne ilişkin Rusya'yı temin ettiğini bildirmiştir.¹⁰ Aynı tarihlerde Rusya karşıtı Macar devlet erkânı arasında bile bu "tarafsızlık" politikası farklı biçimlerde formüle edilmekteydi. Macaristan Maliye Bakanı Avusturya'nın izleyeceği politikayı

⁹ *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, C. 2, s. 122.

¹⁰ BOA. YRK.HR., 1/25, 28.03.1294, 12.04.1877.

“Avusturya Devleti işe müdahale etmeyecek ve ancak menafi’-i mahsusunu muhafaza eyleyecektir” şeklinde ifade etmekteydi.¹¹ Andrassy’nin “Osmanlı Devleti’nin Kaladova’ya asker ikâme etmek niyetinde olduğu” duyumu üzerine 20 Nisan tarihli telgrafında¹² askerî hareketin Sırbistan dâhilinde meydana getireceği savaşın Avusturya sınırına sirayet edeceği “endişesi” ile bulunduğu “ihtarât”, tarafsızlığın Osmanlı aleyhtarlığına evrilebileceğini göstermiştir.

Savaşın başlamasından sonra Viyana Sefaretince yapılan yazışmalar Avusturya politikasına ilişkin Babıali’yi bilgilendiren en önemli kaynak olmuştur denilebilir. Yazışmalarda Avusturya’nın tarafsızlık politikası izah edilmeye çalışılırken Budapeşte gizli antlaşmasından haberdar olunmadığı görülmüştür. Avrupa’daki dengeler, dolayısıyla da savaşın gidişatında ciddi bir rol biçilen Avusturya’nın Balkanlarda çıkarları bulunan devletler arasında ilk sıraya konulduğu söylenebilir. Bu çıkarlar hayat-memat noktasında görülmüştür. Bu bakış açısını Viyana Sefareti’nin 5 Mayıs 1877 tarihli telgrafına konu olan Avusturya Meclis Başkanının izahatında görmek mümkündür. Başkanın Avusturya politikasına ilişkin bir soru üzerine Mecliste verdiği cevaba göre Avusturya “barışın muhafazası” için savaşın başındaki siyasetini devam ettirmekte ve “şimdi dahi muharebenin devleteyn (Osmanlı Devleti ile Rusya) beyninde kalmasına çalışmaktadır.” Savaşın ortaya çıkışını engellemenin mümkün olması nedeniyle de Avusturya için iki görevin ortaya çıktığını düşünmüştür: Birincisi savaşın Avrupaca bir karışıklığa sebep olmaması için yapılabilecek her şeyi yapmak; ikincisi savaşın sonuçları ve “doğu” işlerinin nihayetinde “renk ve revîşi (gidişi) her ne olursa olsun” her durumda konum ve çıkarlarına göre nüfuzunu üstün kılacak şartları elde etmek. Bu bağlamda Avusturya’nın yürüteceği politika ise şu şekilde açıklanmıştır:

“Avusturya devleti bu menâfi’i vikâye için bîtaraflığını ilân eyledikten sonra serbest-i hareketini dahi vikâye eder. Vukû’ât günden güne kesb-i cesâmet ettiği halde yine kendisi tedârikât-ı harbiyede bulunmamış olduğundan ba’demâ dahi bu meslekte sebât ederek tertibât-ı askeriye ile mesârif-i devleti tezyîd etmeyecektir. Avusturya devleti düvel-i muazzamadan kendisi kadar Rumili’de menâfi’-i mühimmeye mâlik hiçbir devlet olmadığını bildiğinden ahâlinin itaat ve sadakatine ve mebûsânın vatanperverliğine ve kendi kuvvetine istinâden tedâbir-i askeriye ittihaz etmeksizin kuvvet ve nüfûzunu terviç ve te’min eyleyecektir.”¹³

¹¹ BOA, Y.PRK.HR., 1/24, 28.03.1294, 12.04.1877.

¹² BOA, HR.SYS., 1237/9, 28.04.1877.

¹³ BOA, Y.PRK.HR., 1/34, 04.05.1877.

Avusturya, savaşın başından itibaren Budapeşte'deki kazanımlarına karşılık tarafsızlık ilkesine sadakatten ayrılmayacağını gösterse de savaşın nasıl bir hal alacağı konusunda endişeleri de yok değildi. Savaşın daha ilk günlerinde Rusya'nın Tuna'nın güneyine sarkması durumunda ne yapılacağı, güney sınırında bir karakol fırkasının bulundurulması gerekliliği konuşulmakta, Avusturya halkının Rusya aleyhtarlığı kendini belli ettirmekteydi. Rus ileri hareketinin Romanya'yı işgal ile Tuna'yı istilası Avusturya'nın savaşa müdahil olmasına yeter sebep olarak görülüyor; Andrassy'nın parlamentodaki konuşmaları bu minvalde yorumlanıyordu. Türk tarafı da Avusturya'nın mevcut politikasının Rusya ile taban tabana zıt ve ahalisinin büyük bir kısmının Rusya karşıtı olduğu, dolayısıyla Avusturya'nın "şark"taki çıkarlarının zarar görmesi durumunda açıktan açığa düşmanlığını göstermese de "hiç olmaz ise" Kırım Muharebesi'nde olduğu gibi Rusya'nın harekâtını durduracak bir hareket tarzı benimseyeceği yönünde sefaretlerinden bilgi almaktaydı.¹⁴ Rusya'nın da Avusturya'yı gücendirmek istemediği düşünülüyordu. Bu doğruydu gerçekten Belgrat'taki Nemağayif'in görevden alınması ve Karadağ Prensi'nin Hersek'e saldırmaması için uyarılması bunun açık kanıtıydı. Osmanlı merkezî yönetimi ayrıca bu diplomasi oyununda Rusya'nın amacına ulaşmakta büyük sıkıntılar ile karşı karşıya kalacağı ve İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile beraber savaşa girmeye hazırlandığı bilgisi alıyordu.

Osmanlı merkezî yönetimi doğal olarak Avusturya'nın takındığı politik tavrı büyük ölçüde Viyana sefaretinin tahrirat ve raporlarından öğrenmeye çalışmıştır. Viyana Sefareti'nin, savaşın devletlerarası rekabet ve çıkarlar açısından detaylı bir analizini yaptığı 17 Mayıs 1877 tarihli bir raporunda¹⁵ "Avusturya'nın kemâl-i ihtiraz (çekingen) ve teennikarane (ihtiyatlı) olan harekâtı", güçler dengesinin elverişsizliği özelde İtalya ve Almanya faktörüne bağlanmıştır. Buna göre Almanya Osmanlı Devleti'nin durumuna kayıtsız olmakla beraber Fransa'ya karşı politikasında Rusya'yı doğuda serbest bırakma siyaseti izlemekte, İngiltere ise parlamentodaki ihtilaflar nedeniyle Palmerton'un "korumacı" politikasından ayrılmış görünmekte idi. Avusturya için topraklarına yönelen asıl tehdit Rus istilasını fırsat bilip Avusturya'nın idaresi altındaki topraklarını almak isteyen İtalya idi. Bu nedenle Avusturya'nın çekingen ve ihtiyatkâr politikası kendi topraklarındaki farklı milletlerin birbirine karşı rekabetinin ortaya çıkaracağı sorunun dışında İtalya'nın Almanya'ya yakınlaşma ihtimali idi. Almanya da gerek Fransa'ya gerekse Avusturya'ya karşı İtalya'yı ittifak dairesinde tutmak için iyi bir kozun elinde bulunduğu farkındaydı. Bu noktada İtalya'nın çıkarları, ne Rusların Tuna'yı geçip

¹⁴ BOA, *HR.SYS.*, 1239/36, 07.05.1877.

¹⁵ BOA, *HR.SYS.*, 1233/8, 17.05.1877.

Balkanlara inmesiyle, ne de Çanakkale ve İstanbul Boğazı'nı istila etmesiyle ilgiliydi. İtalyan çıkarları doğrudan doğruya Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhaki ya da Sırbistan'dan toprak olarak saha kazanmasının ortaya çıkaracağı sonuçlarla ilgiliydi. Bu sırada bütün enerjisini Venedik'i elde etmeye teksif eden İtalya, Avusturya'nın Venedik denizinde genişlemesi, burada deniz gücünü artırması ve ticarete hükmetmesi ihtimalini büyük bir endişe ile ele almaktaydı. Dolayısıyla Times gazetesinin Roma muhabirinin haklı olarak bir değerlendirmesinde¹⁶ İtalya'nın, Avusturya'nın Rusya ile ittifakına ses çıkarmamasının karşılığı olarak Avusturya topraklarından bir kısım arazinin kendisine verilmesini arzu ettiği, aksi halde Avusturya'nın toprak kazanmasına şiddetle karşı çıkacağı ileri sürülmekteydi.

Savaşın İngiliz yorumuna ve bunda Avusturya boyutuna bakıldığında Balkanlardaki çıkarları birbiriyle örtüşen iki devletli İngiltere ve Avusturya. İngiltere, Rusya'ya kırmızı çizgileri olarak 6 Mayıs'ta Süveyş, Mısır, İstanbul ve Boğazlar konusunda verdiği notadan¹⁷ on üç gün sonra -19 Mayıs'ta-Avusturya'ya birlikte hareket etmek üzere teklifte bulunmuştur. Bu teklifte İngiltere, donanmasını Boğazlara göndermeyi düşünürken Avusturya'dan Tuna boylarındaki Rus ordunun geri hatlarına saldırmasını istiyordu. Disraeli, Londra'daki Avusturya elçisine iletildiği 19 Mayıs tarihli mektupta Rus ilerleyişi karşısında İngiliz-Avusturya çıkar birlikteliğinin ve ortak hareketin gerekliliğini şu şekilde ortaya koymuştur:

¹⁶ *Basiret*, 9 Teşrin-i Evvel 1293 (21 Ekim 1877).Times'ın Roma muhabirinin uzunca mektubunun tercümesi Basiret gazetesinin 21 Ekim 1877 tarihli nüshasında verilmiştir. Bu mektupta İtalya'nın Balkan krizindeki politikasında bir değişimin olduğuna dikkat çekilmiştir. Buna göre İtalya, Hersek İsyanı'nın başlangıcında asileri destekleyen bir politika izlemişken, çıkarlarının zarar gördüğünü anlayarak "derhal" politika ve fikirlerini değiştirmiştir. İtalya'nın asıl emeli, 93 Harbi'nden önce Avrupa'nın haritası ne merkezde ise yine öyle kalmasıydı. Avrupa'nın geneli gibi İtalyanlar da Slav itihadına tam bir nefretle bakmaktaydılar. *Gösterilen Yer*.

¹⁷ İngiliz talepleri Londra'daki Rus elçiye bir mektupla bildirilmiştir. Bu talepleri üç noktada toplanabilir. 1- *Bunlar arasında en öne çıkan Süveyş Kanalı yoluyla Avrupa ve Asya arasındaki iletişimin tehlikeden uzak ve kesintisiz bir şekilde açık tutulması gerekliliğidir. Kanala ya da çevresine müdahale edilmesi durumunda Majesteleri hükümeti bunu Hindistan için bir tehdit ve dünya ticaretine verilmiş bir zarar olarak addedecektir.* 2- *Avrupa uluslarının ticari ve finansal çıkarları aynı zamanda çok geniş bir şekilde Mısır'da bulunmaktadır; savaşın bir gereği olarak bu ülkeye yönelik bir saldırı ya da geçici olsa bile işgal taraflı devletlerce kayıtsızlıkla karşılanırsa bile, İngiltere'nin kesin olarak böyle bir tutum içinde olması mümkün değildir.*

3- *İstanbul'un büyük önemi; askeri, politik, ya da ticarî bakımdan olsun ya da olmasın, izahı gerektirdiği çok açıktır. Bu yüzden, sadece Majesteleri hükümetinin hakim ve öncelikli bir pozisyona sahip şehrin şu anki sahiplerinin idaresinden başka bir devletin idaresine geçmesine kayıtsız kalmayacağına dikkat çekmek gerekmektedir. İstanbul ve Çanakkale Boğazından geçişi düzenleyen Avrupa müeyyidesi altındaki mevcut düzenlemeler İngiliz hükümeti için makul ve yararlı görünmektedir. Boğazların statüsünün maddi anlamda bir değişikliğe tabi tutulmasına İngiltere'nin ciddi itirazları olacaktır.*

“Majesteleri hükümeti, benzer çıkarlar içinde olan İngiltere ve Avusturya'nın belli ihtimallere göre benimseyecekleri politika için dostça ve tam bir uzlaşma içinde olmalarının zamanı geldiğine inanmaktadır... Majesteleri hükümeti, İstanbul'un bağımsızlığı ve Boğazların serbestliğinin Avusturya için İngiltere'den daha az önemde olmadığına ve İngiltere gibi Avusturya'nın da bundan herhangi bir çaba göstermeden vaz geçmeyeceğine şüphe etmemektedir. Eğer böyle bir durum olursa, ortak çıkarların birlikte hareket edilerek korunması ile ilgili olarak bir uzlaşmaya varmak zor olmasa gerektir... Şu anki iletişimin amacı, Avusturya hükümetini yukarıda belirtilen durumda yani İstanbul üzerine bir Rus ilerleyişi durumunda birleşik bir hareket planını düşünmeye ve tartışmaya davet etmektir. Sorundaki ihtimal büyük bir olasılıkla meydana gelecektir; fakat böyle önemli konularda hiçbir şey şansa bırakılmamalıdır.”¹⁸

Disraeli, Londra'daki Avusturya elçisi Kont Beust'a İngiltere'nin tarafsızlık politikasının “formalite”den ibaret olduğunu söyleyerek her zaman müşterek bir hareket ihtimali için açık kapı bırakmaktan geri durmamıştır.

İngiliz Başbakan Disraeli, Avusturya ile görüşmelerin başarısına o kadar büyük önem atfetmiştir ki, İngiliz çıkarlarını korumadaki başarısızlığın hükümetinin düşeceğine neden olacağına inanmıştır.¹⁹ İngiltere'nin Petersburg elçisi Loftus'un 21 Mayıs'ta Rus Dışişleri Bakanı Gorchakow ile yaptığı görüşme ve bunu takip eden günlerdeki yazışmalarında İngiliz çıkarlarına yönelen Rus tehlikesini ve Avusturya'dan beklentisinin ne şekilde tezahür etmiş olduğunu görmek mümkündür. Loftus, gerçek amacının “Türkiye'yi bir Rus vilayeti şekline sokmak” olduğunu düşündüğü Rusya'nın, İngiltere ve Avrupa'ya verdiği güvencenin de “işgale engel olunmasını imkânsız hale getirecek kadar zamanı kazanmak” olduğunu ileri sürmüş ve Rus hegemonyasının temel olarak İngiliz çıkarlarını hedef aldığını, dolayısıyla da Rusya'yı durdurmanın İngiltere'ye düşen bir görev olduğunu ifade etmiştir. Bu noktada Rus hegemonyasının Avusturya çıkarları açısından teşkil edeceği tehlikenin boyutlarını takdir eden Loftus, Avusturya'nın Almanya'dan dolayı Rusya'ya karşı tavır alamayacağını düşünmüştür. Gerçekten de Avusturya; Rusya ile bir savaşa tutuşmayı reddederek Budapeşte Sözleşmesi'ne bağlı kalmakta kararlı olduğunu göstermiştir.

¹⁸ BDEA, Vol. 3, Doc. 646, Derby'den Beust'a, 19 Mayıs 1877, s. 266-267.

¹⁹ Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979, s. 284. Disraeli, 22 Mayıs'ta Lord Derby'ye “Doğu” işlerinin gelmiş olduğu noktada İngiltere için ne ifade ettiğini şu şekilde ifade etmekteydi: “Bir hükümet sadece şunun için ölebilir: Alçakça bir sona gelmektense, onuruyla ölmesi daha iyidir. İngiltere hâlâ İngiliz çıkarları üzerinde yükselmektedir. Üç ay içinde İngiliz çıkarları lekelenmiş olacaktır.” Gösterilen Yer. Ayrıca; Buckle, a.g.e., (Lord Derby'ye, Hughenden, 22 Mayıs 1877), s. 140.

Avusturya hükümeti, 29 Mayıs 1877 tarihiyle İngiliz teklifine verdiği cevabı yazıda Avusturya'nın “*savaşın bütün sonuçlarına karşı kendi çıkarlarını savunmaktaki kararlılığına*” vurgu yapmış ve Paris Antlaşması'nın bütünüyle korunmasında ısrarcı olmayacağını beyan etmiştir. Avusturya hükümetinin “kesin olarak” kabul etmeyeceği şartları ise şöyle sıralamıştır:²⁰

1-Balkan yarımadasındaki Hıristiyan nüfus üzerindeki belli bir korumanın her hangi bir devlete bırakılması.

2-Savaşın sonuçlarının kararlaştırılmasının garantör devletlerin katılımı olmaksızın gerçekleşmesi ve Balkan yarımadasındaki Hıristiyan nüfusun bir devlet kurmasının tek bir devletin inisiyatifine bırakılması.

3-Tuna'nın sağ kısmında Rusya'nın toprak kazanımı.

4-Rusya ile Romanya'nın birleşmesi veya bu prensliğin Rus imparatorluğuna katılması.

5-Rusya ya da Avusturya-Macaristan'a tabi Romanya'da vasal bir devlet (secundogeniture)'in kurulması.

6-İstanbul'un Rusya tarafından işgali.

7-Balkan yarımadasındaki Slav olmayan unsurlara rağmen küçük bir Slav devletinin kurulması ve her halükârda mevcut vilayetlerin başına yerli bir şeyin getirilerek bu vilayetlere otonomi verilmesi suretiyle yeniden bir yapılandırılmaya gidilmesi.

Görüldüğü gibi Andrassy, Avusturya'nın çıkarlarının düğümlendiği bölgelere ve muhtemel Rus işgal sahalarına ilişkin hassasiyetini açıkça göstermiştir. Yazıda İstanbul ve Boğazların işgali konusunun, Avusturya için taşıdığı öneme değinilirken böyle bir işgale izin verilmeyeceğini, zaten Rusların da bu konuda güvence vermiş oldukları belirtilmiştir. Andrassy, Avusturya çıkarları konusunda Rusya'dan memnuniyet verici güvenceler aldığını belirtirken İngiltere'yi de Süveyş Kanalı ve Basra Körfezi konusundaki endişeleri konusunda temin etmek istemiştir. Anlaşılan o ki Avusturya, hem İngiltere'yi hem de Rusya'yı idare etmeye çalışmıştır. Bunun anlamı Rusya'yı kendisinden uzaklaştırmamak, İngiltere'yi gücendirmemektir. Belirtelim ki Avusturya hükümetinin son ana kadar İngiliz tekliflerine vermiş olduğu cevaplar umumiyetle 29 Mayıs'taki cevaptan farklı olmamıştır. Nihayetinde Avusturya, çıkarlarının zedelenmesi durumunda savaştan kaçınmayacağını deklere etse de, kraliçenin dediği gibi işi “*sürüncemede bırakıcı*” nitelikte İngiltere ile ortak hareket

²⁰ BDF, Vol. 3, Doc. 649, Andrassy'den Beust'a, 29 Mayıs 1877, s. 268-271. Andrassy, öngördüğü 7 maddeye İngiltere'nin isteği ve ısrarı üzerine 26 Temmuz'da Boğazlarla ilgili bir madde daha eklemiştir. Bu maddeye göre Boğazlar Osmanlı Devleti'nin elinde “kapalılık” ilkesi üzerine idare edilecek, ancak bu konuda “detayda” bir değişiklik yapmak durumu hâsıl olursa, böyle bir değişiklik sadece Garantör Devletler arasında genel bir uzlaşma ile yapılacaktır. Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge, 1939, s. 172.

etmeyecekti. Diğer taraftan görünüşte Balkanlarda İngiltere ile Avusturya'nın çıkarları paralellik gösterse de, aslında Avusturya'nın çıkarları batıda, İngiltere'ninki ise doğuda idi. İngiltere için İstanbul bir savaş nedeni olabileceken, Avusturya için Sırbistan ya da Bulgaristan bir savaş nedeni olabilirdi. Özellikle de Balkanlarda “büyük bir Slav devleti”nin kurulması, Avusturya diplomasisinin en büyük tehdit konusu olarak görülmüştür.

İngiltere'nin Avusturya'yı yanına çekmek için yaptığı sonuçsuz girişimlerin devam ettiği Haziranın üçüncü haftasında Rus orduları Batıda Romanya'dan Tuna hattına, doğuda Kafkaslardan Kuzeydoğu Anadolu topraklarına karşı genel bir saldırıya başlamıştır. Rus saldırısı kısa sürede geniş bir saha kazanmıştır. Amaç kısa sürede Batıda İstanbul ve Boğazları, Doğu'da Anadolu'yu istila edip İskenderun Boğazı üzerinden Akdeniz'e inmekti. Ruslar amaçlarına kısa sürede ulaşacaklarını daha savaşın başında göstermişlerdi. Temmuz başında Batıda Tuna hattı kırılmış, Rusçuk, Niğbolu, Zıştovi, Tırnova gibi stratejik şehirler düşerek Bulgaristan'ın kuzeyine Rus askerî birlikleri yerleşmişti. 14 Temmuz'da Gurko komutasındaki Rus ordusunun Şıpka geçidini aşarak Yeni ve Eski Zağra yönünde ilerlemesi, Rus ordularının İstanbul üzerine yürüyebilecekleri ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Rusya ordusunda bulunan Amerikalı gözlemci Francis Vinton Green'in dediğine bakılırsa Osmanlı hükümetinin başkenti Bursa'ya taşıma düşüncesi bile hâsıl olmuştur.²¹ Bu düşüncenin Rus ordusunda konuşulduğu hesaba katılırsa bunun Rusya ordusunun İstanbul'a ulaşmak inancını nasıl diri tuttuğu kolayca anlaşılabilir. Rus ordularının ilerleyişi ancak Temmuzun 19'unda Batı Bulgaristan'ın pek çok yolunun birleştiği Plevne'de durmuştur. Doğu'da ise Ardahan ve Doğu Bayezid düşükten sonra daha 20 Haziranda Kars askerî direniş noktası halini almıştı.

Rus ilerleyişinin mevzi kazandığı Temmuz ortalarına kadar Avusturya, Rusya'ya verdiği söze sadık kalmakta kararlı olduğunu göstermiştir. Andrassy 7 Temmuzda Londra'ya gönderdiği telgrafta “Rusya taahhütlerine sadık kaldıkça, Avusturya İngiltere ile herhangi bir protokol yapmayacaktır” demektedir.²² Benzer mealdeki düşüncesini 14 Temmuz tarihli telgrafında tekrar etmiştir.²³ Esas itibariyle Avusturya ordusu da bu sırada Rusya'ya karşı bir savaşa girmeyi istememekteydi. Bir İngiliz gözlemcinin tespitine göre Avusturyalı generaler, Rusya ile savaşmak yerine, Rusya ile beraber Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak düşüncesi içindeydiler. Diğer taraftan Avusturya Dışişleri Bakanı J.

²¹ Francis Vinton Green, *93 Harbi: Tüm Cepheleriyle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı*, (Türkçesi: Sebahattin Şenol, Muhammet Şeviker), İz Yayıncılık, 1041, İstanbul, 2018, s. 255.

²² *BDEA*, Vol. 3, Doc. 681, Buchanan'dan Derby'ye, 7 Temmuz 1877, Doc. 682, Buchanan'dan Derby'ye, 7 Temmuz 1877, s. 287.

²³ *BDEA*, Vol. 3, Doc. 688, Buchanan'dan Derby'ye, 14 Temmuz 1877, s. 291.

Andrassy, Dual Monarşisindeki Macar ayrıcalıklarının tehlikeye atabilecek bir savaştan sakınmaktaydı.²⁴

Ancak cephedeki gelişmeler Temmuz ortalarından sonra Osmanlı Devleti için “dehşet” verici hale gelmiş ve hatta İngiltere savaştan bahsetmeye başlamıştı. Bu yeni durum karşısında Andrassy’nin gelişmeler karşısındaki tepkisi daha başka bir hal almıştır. Rus ordusunun Bulgaristan’a yerleşip Eski Zağra-Plevne sahasından İstanbul yoluna düşmeleri Andrassy’yi tarafsızlıktan vazgeçme noktasına getirmiştir. Öyle ki Andrassy, hükümetine Rus ordusunun ulaşım yollarını kesmek amacıyla Avusturya ordusunun Romanya’ya gönderilmesi önerisinde bulunabilecektir. Ancak Rusya ile bir savaşın Avusturya-Macaristan’ın gücünü aşacağına inanan Askerî çevreler Andrassy’yi bu görüşünden “çabucak” vazgeçireceklerdir.²⁵

Andrassy’nin tepkisinin farklılaşmasında Rus ilerleyişinin Macaristan hükümeti, meclisi ve kamuoyu üzerinde oluşturduğu gergin hava etkili olmuştur. Daha Haziran sonlarında Macaristan’da yükselmeye başlayan tepkiler, Rus ilerleyişi karşısında pasif kalmakla itham edilen Avusturya hükümetinin ileride daha büyük suçlamalara maruz kalacağına işaretliydi. Macar Meclisinde 27 Hazirandaki tartışmalar “hayli tesiri mucib olmuştu.” Bu mecliste yapılan heyecanlı konuşmalarda Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünün Avusturya için lüzumu irdelenirken Osmanlı Devleti’nin yıkılması durumunda bunun “vahim” sonuçlarının sadece Macaristan’ı değil, Avusturya’yı da ciddi zararlara uğrayacağından bahsedilmekteydi. Avusturya’nın tereddüt halinin Rus işgalinin Balkanlarda muzaffer olmasına zemin hazırlayacağına bunun ise telafisi imkânsız sonuçlar doğuracağına inanılmaktaydı. Bu tepkilerin sürekli ve Avusturya hükümeti üzerinde bir baskı unsuru olmaya devam ettiği görülmüştür. Örneğin Ekim başlarında Macaristan’daki anti-Rus öfkenin bir “ihtilâl”e evrilebileceği konuşulurken,²⁶ Plevne’nin düşüşünden hemen sonra Macaristan’daki mitingler Avusturya hükümeti için kaygı verici noktaya ulaşmıştır. 16 Ekim 1876’da mebuslardan Setupa’nın riyasetinde Peşte’de 20.000 kişinin katıldığı mitinge Macaristan’ın büyük şehirlerinden özel olarak gönderilmiş mebuslar da katılmıştır. Sert ve heyecanlı konuşmaların yapıldığı mitingden sonra Macar Başvekil Tizsa’nın evine giden yirmi beş mebus aldıkları kararı açıklamışlardır. Bu kararda Rusya’nın nüfuz dairesini genişletmesi, Tuna’nın aşağı tarafında yeni hükümetler teşekkül ettirmesi ve Osmanlı Devleti’nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü ihlal etmesinin Avusturya ve Macaristan için ortaya çıkaracağı tehlikeye işaret edilmiş ve buna Avusturya Devleti’nin mümkün olan her vasıta ile, özellikle de as-

²⁴ A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, 1988, s. 242.

²⁵ *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, C. 2, s. 122.

²⁶ BOA, HR.SYS., 1237/98, 09.10, 1877.

kerî kuvvetle karşı koyması istenmiştir. Yine alınan kararda Rusya'nın nüfuz dairesini genişletmesinin adalete ve milletler hukukuna aykırı olduğu ilan edilerek bunun engellenmesinin zamanının geldiği, bu nedenle de milletten her ne fedakârlık talep edilirse Macar halkının tam bir şevk ve istekle bunu yapacağı belirtilmiştir. Sonraki gün kalabalık halk kitlelerinin hükümet politikasına karşı meydana getirdiği taşkınlıklar mitinglerin yasaklanmasına neden olmuştur. Peşte'deki gösteri olaylarında tutuklananlar arasında halkı tahrik gerekçesiyle bazı muhabir ve devlet görevlileri de mevcuttu.²⁷ Macaristan'ın Avusturya için ihtiva ettiği konumu ve bir ihtilal potansiyeline sahip olması dolayısıyla Avusturya hükümetinin izlediği politika üzerindeki etkisini 9 Ekim 1877 tarihinde Hariciye Nezareti'ne Roma Sefareti'nden gönderilen bir mektuptaki analizde açıkça görmek mümkündür.

“(...) Avusturya Devleti gayet müşkül ve nazik bir mevki'de bulunuyor. Zira bu memlekette biri Rusya'ya ve diğer Devlet-i Aliyye'ye faideli olmak üzere iki türlü ihtilâl vardır. Hükümet-i merkeziye henüz ihtilâlleri yukarıdan seyr ediyor. Ve seyirci olduğu halde dahi Rusya tarafına meylediyor ve Alman ahâlisinden pek muazzib (azap veren) olmayub yalnız Lehlilerden sıkılmaktadır. Fakat bütün Macaristan Rusya aleyhinde müttefik ve belki de Devlet-i Aliyye'ye muavenete hazır olduğu cihetle orada heyecan ve telaş gittikçe artmaktadır. Erdel fırka-i ihtilâliyesi muvaffak olmuş olaydı Macaristan'ın her tarafına ihtilâl-ı müstevli olarak açıktan açığa Boğdan'a 100.000 kişi gönderilmesi muhtemel idi. Macar hükümeti erbâb-ı hükümeti te'dibden sarf-ı nazarla yalnız silâhlarını zabt edecek olsa bile yine heyecan-ı ahâliyi yatışdırmakda gayet güçlük çekecektir. Macarlar hareket-i ihtilâlcüyânenen feragat etseler dahi hükümet-i merkeziyeden ya açıktan açığa Devlet-i Aliyye ile müttefik olmasını yahud hiç olmaz ise Rusya politikasını hakikaten terk eylesenini talep eyleyeceklerinden Kont Andrassy müşkül bir mevki'de bulunuyor.”²⁸

Özetle bütün bunlar Avusturya Macaristan hükümetinin atacağı adımlarda Macar tepkisinin ciddi bir baskı unsuru oluşturacağına açık bir kanıtı idi. Gerek Plevne'de düğümlenen muharebenin, gerekse Macaristan'daki tepkilerin Avusturya'yı öncekinden daha aktif bir surette harekete geçireceği belliydi. Rusların Plevne önlerinde ikinci defa büyük bir yenilgi alması saray ve hükümet çevrelerinde “sahihan havf ve dehşeti mucib” olmuştu. Avusturya İmparatoru Josef'in müşkül günler geçirdiği konuşuluyordu. Rusların Plevne yenilgisi Kont Andrassy'yi bazı acil tedbir almaya sevk etmiştir. And-

²⁷ BOA, Y.PRK.HR., 2/17, 21.12.1877.

²⁸ BOA, HR.SYS., 1237/98, 09.10.1877.

rassy Ağustosun ilk günlerinde “Galiçya” ile “Transilvanya” için ikişer ordu silah altına alarak “Semlin” ve “Neusadtz” ve “Temaşvar”a doğru sevk etmiş ve bütün Macaristan kalelerinin savaşa hazır hale getirilmesi talimatını vermiştir. Üstelik Viyana Sefareti’nin Hariciye Nezareti’ne ilettiği bir mektupta görüldüğü üzere Macaristan’daki gösteriler Avusturya için oldukça can sıkıcı bir raddeye gelmişti. Avusturya İmparatoru dahi Macaristan’da umumî gösterilerin alenen artarak devam ettiğini gördükçe gelişmelerden korku duymaya başlamıştı. Hatta Avusturya İmparatoru, Macar Başvekili Tisza’nın riyasetindeki bakanlar kurulunun Macaristan’daki milli harekete karşı ittihaz eylediği “meslek-i müsaidkârâne” bakarak Macaristan’daki taşkınlığın derecesini ve maksadını anlamak için Macaristan’ın mevcut durumunun muhafazasından yana olan Baron Sennyey’i çağırılmış malumat almıştır. Çünkü Avusturya İmparatoru Macarların Ruslarla hareket edip bir ihtilal yapabileceklerinden endişe etmekteydi. Oysa Baron Sennyey İmparatora “*şimdilik ihtilal tehlikesi yoğ ise de Avusturya devleti Macaristan’ın göğsüne dizini dayamadıkça Rusya ile birlikte hareket edemez*” demektedir.²⁹

Avusturya’nın bu tarihlerde (Ağustos sonları) her şeye rağmen tarafsızlığını muhafaza etmesi Osmanlı tarafında Üç İmparator Ligi’nin etkisine bağlanmıştır. Basiret gazetesinin İngiltere ve Avusturya politikasını etraflıca ele aldığı 22 Ağustos 1877 tarihli nüshasında³⁰ da değinildiği gibi Almanya; Avusturya ile Rusya ve Sırbistan’ın bölgedeki hareket tarzını dengeleyen ve tarafların çıkarlarını uzlaştıran asıl unsurdur. Bu suretle Avusturya’nın tarafsızlık politikasını devam ettirmekteki ısrarının başlıca nedeni Almanya’nın izlediği politika olarak görülmüştür. Hatta savaşın devamında ya da barışın tesis edilememesinde Almanya’nın asıl aktör olduğu 19 Eylül 1877 tarihli Basiret gazetesinde yer alan bir yazıda³¹ ileri sürülmüştür. Almanya’nın savaştaki dengeler açısından oynadığı role ilişkin görüşün Osmanlı tarafında genel manada benimsenmiş bir görüş olduğu söylenebilir. Basiret gazetesinin 22 Ağustos tarihli yazısında Avusturya askerinin Bosna-Hersek’e sevk edilmesi gerekliliği ve Rusya’nın Sırbistan ve Bulgaristan üzerinde müdahaleci bir politika izlemesi, Avusturya politikasının kırmızı çizgileri olarak değerlendirilmiştir ki, devam eden süreç bu değerlendirmenin gerçekliliğini ortaya koymuştur.

Ortaya çıkan tablo ne kadar karamsar olursa olsun Avusturya Bosna-Hersek üzerindeki taleplerinden vaz geçecek değildi. Daha Ekim ortalarında Bosna’yı işgal etmesi durumunda ihtiyaçlarını nasıl karşılayacağını araştır-

²⁹ BOA, HR.SYS., 1237/15, 06.08.1877.

³⁰ “İngiltere ve Avusturya”, *Basiret*, 10 Ağustos 1293 (22 Ağustos 1877).

³¹ *Basiret*, 3 Eylül 1293 (19 Eylül 1877). Bahsi geçen yazı, Daily Telgraf’ın Paris muhabirinin 18 Eylül 1877 tarihli telgrafnamesinin tercümesidir.

maktaydı. Bu sorunun yanıtına cevap bulabilmek için Bosna'daki Avusturya konsolosluğunun gerekli araştırmayı yapması istenmişti. Bosna Valiliği'nin 13 Ekim 1877 tarihinde Sadaret'e gönderdiği telgrafta Bosna'daki Avusturya Konsolos Tercümanı Dük Herfapoïç "*Bosna'ya lede'l-icâb bir mikdar Avusturya askeri*" gelmesi durumunda ihtiyaç duyulacak erzakın temini için şehrin ileri gelen tüccarından Salamon Efendi ile görüşmekteydi. Bu görüşmede Salamon Efendi kendisine "*Avusturya askeri geldiği halde lüzumu olan erzakın itası için söz verip vermeyeceği*" sorulduğunda "*vaktiyle haber verilir ise tedariki çaresine bakarız fakat asker ne vakit gelecektir ve nerelerde bulunacaktır? Sahihan miktarı nedir şurasını layıkıyla bildiriniz*" cevabını verecektir. Bunun üzerine Tercüman Herfapoïç "*biz 15 gün evvel sana mahremane haber veririz ve parasını da altın olarak peşin ita ederiz*" diyecektir. Bosna'da gizli yürütülen çalışmalar, Avusturya'nın Balkanlar'da cereyan etmesini beklediği büyük olaylara hazırlandığını göstermektedir. Avusturya'nın bu düşüncesinin Tuna bölgesindeki Rusların Almanya'dan tedarik ettiği savaş alet ve edevatının bölgeye naklinde görülen hareketlilikle³² ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

Aralığın 10'nundan sonra savaşın seyrini değiştiren olaylar dizisi "Doğu Sorunu"nu yepyeni bir evreye taşımıştır. 10 Aralıkta Plevne'nin düşüşü,³³ üç gün sonra Sırbistan'ın savaş ilanı sadece İstanbul'u Rus istilasına açık hale getirmekle kalmamış, Osmanlı Devleti'nin tümüyle tasfiyesini ihtimal dâhiline sokmuştu. Şimdi her şey altüst olmuş, artık çıkarlarını korumak ya da yeni kazançlar elde etmek isteyen Büyük devletler için fazla vakit kalmamıştı.

Rusya Plevne'nin düşüşünden az önce barış tasarısını Berlin ve Viyana yetkililerine iletmiş bulunmaktaydı. Bu barış tasarısına göre;

1-İstanbul Konferansında öngörüldüğü gibi, Sultan'a tabi Bulgaristan Prenslığı'nin kurulması,

³² Bkz. BOA, *HR.SYS.*, 1208/1, 01.08.1877.

³³ Aslında Ekim sonlarında Rus Muhafız Birliği, Osman Paşa'nın tahkim etmiş olduğu Sofya hattını parçalamış, birkaç gün içinde Osman Paşa'yı çevreleyen yolları tutmuştu. Plevne'nin Rus ordusu tarafından ele geçirilmesi Kasım ortalarında imkân dâhiline girmişti. Rus General Grandük'ün 13 Kasımda belirttiğine göre Plevne'nin Rus ordularına teslimi artık an meselesiydi. Çünkü daha üstün Rus kuvvetleri bütünüyle Plevne'yi kuşatmış durumdaydılar. Ortaya çıkan bu durumda ya erzak stoklarını tüketmiş olan Osman Paşa'nın teslim olması ya da kendisini sıkı sıkıya kuşatmış olan Rus ordusuna karşı bir huruç hareketi ile kuşatmayı yararak savunma hattını daha geriye (Vidin ya da Sofya'ya) taşımasından başka şans kalmamıştı. Green, *a.g.e.*, s. 416, 432. Nitekim 9/10 Aralık gecesi gerçekleşen huruç hareketi 43.340 Türk askerinin esir düşmesiyle sonuçlanmıştır. Ele geçirilen esirlerin ancak 15.000'nin Rusya'ya varabilmiş olması Plevne'nin dramatik sonunu gözler önüne sermiştir. Böylece yan ve gerilerini emniyete alan Rus orduları güneyde ilerlemekte rahatlık duymuşlardır. Bu suretle Osmanlı Devleti'nin barış girişimlerini oyalayıcı bir tavırla ağırından alan Ruslar, 20 Ocakta Edirne'yi güçlük çekmeden teslim almış, gözlerini İstanbul'a dikmişlerdir. Oğuz Turan, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1978, s. 39; Turhan Şahin, *Öncesiyle Sonrasıyla 93 Harbi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 868, Ankara, 1988, s. 121-123.

- 2-Bosna ile Hersek'e özerklik sağlanması,
- 3-Sırbistan ile Karadağ'a ve Dobruca şekli altında Romanya'ya tam bağımsızlık tanınması,
- 4-Kars, Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt'ın Rusya'ya ilhakı,
- 5-Rusya'ya Osmanlı Devleti tarafından belli bir savaş tazminatının ödemesi,

6-Boğazlar rejminde önemsiz bir değişiklik yapılması. Buna göre Boğazlardaki değişiklik sayesinde Karadeniz'de kıyısı bulunan devletler, yani özellikle Rusya, gerektiği durumda Boğazlardan savaş gemilerini geçirme hakkına sahip olacaktı. Ancak bu geçiş hakkı, gemilerin "bিরer bিরer" ve her geçişinde padişahın özel izin alınarak kullanılacaktı. Plevne'nin düşüşü bu şartların kabulünü Osmanlı Devleti için -İngiltere'nin yardımının almaması durumunda kaçınılmaz hale getirmişti.³⁴

Plevne'de son Rus başarısıyla İstanbul'un işgali ihtimalinin ortaya çıkışı İngiliz kamuoyunda ve hükümet çevrelerinde geniş akisler meydana getirmiştir. Bazı İngiliz şehirlerinde halk gösterilerine dönüşen tepkiler, Rusya'ya savaş ilan edilmesi, aksi durumunda hükümetin istifa etmesini isteyecek düzeye kadar varmıştır.³⁵ Ortaya çıkan şartlar, İngiliz hükümetinin güçlü bir nota vermesi için yeterli gerekçe oluşturmaktaydı. Plevne'nin düşüşünden üç gün sonra verilen söz konusu notada İngiliz hükümeti "*mevcut durumun en fazla İngiliz çıkarlarını etkileyeceğine*" dikkat çekerek Rusya'ya 6 Mayıs notasında yer alan şartlar hatırlatılmış ve özellikle de "*İstanbul'un şu anki sahiplerinden başkasının eline geçişine kayıtsız kalınmayacağına*" vurgu yapılmıştır. Bu son ibare bir savaş imasından başka bir şey değildi. Rusya İngiliz endişeleri konusunda güvence vermiş olsa da, İngiliz hükümeti "*şimdiye kadar sakındığı önleyici tedbirler*"³⁶ almaktan geri durmayacağını açıkça ilan ediyordu. Esas itibarıyla 13 Aralık tarihli İngiliz notası Başbakan Disraeli'nin kararlı tavrı, kraliçenin de desteğiyle alınmıştı. İngiliz hükümetindeki görüş ayrılığı ve Ruslara karşı tavır alınamaması Disraeli'yi istifa noktasına bile getirmişti. Ancak kraliçenin Disraeli'yi tutmasıyla, kabinenin Disraeli'nin tarafına kaymasına neden olmuştur.³⁷ Anlaşılan Disraeli'nin savaş konusundaki gözü karalığı sadece kraliçe tarafından destek buluyordu. Kraliçe, Disraeli'ye yazdığı heyecanlı mektuplarda "*bir erkek olmuş olsaydı bir an bile tereddüt etmeksizin cepheye koşup*

³⁴ *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, C. 2, s. 128.

³⁵ "İngilizlerin Devlet-i Aliyye Lehine Nümayışı", *Basiret*, 29 Teşrin-i Sâni 1293 (11 Aralık 1877).

³⁶ *BDEA*, Vol. 3, Doc. 788, s. 348.

³⁷ Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 1968, s. 44. İngiliz kabinesinin tavrı, Osmanlı Devleti'nin 24 Aralıkta İngiltere'ye yaptığı arabuluculuk teklifi konusunda beklentilerinin boşa çıkmasına ve çaresiz bir şekilde Rusya ile müzakerelere başlamasına mecbur etmiştir.

Ruslarla savaşıcağını” söylüyor ve sorunun “Türkiye’yi desteklemek sorunu değil; dünyada Rus ya da İngiliz üstünlüğü sorunu” olduğunu ilan ediyordu.³⁸ İngiliz tepkisi karşısında Rusya yaptığı fedakârlığı bir tarafa atıp kazançlarından vazgeçecek değildi. Gorchakow, Loftus ile 29 Aralık 1877 tarihli görüşmesinde Rusya için savaşın sonlandırılması için kabul edilmesini istediği Rus taleplerini şu şekilde ifade etmiştir:

“Hıristiyan vilayetlerin gelecekteki yönetimi için garantiler elde etmedikçe, hiçbir şekilde istikrarlı bir barış kurulamayacaktır. Çünkü Türk anayasası yeterli değildir ve yeteri kadar güvence alınmadıkça önceki kötü yönetim tekrarlanacaktır. Ali ve Fuat paşalar tarafından kurulan merkezileştirme sistemi büyük bir hatadır. Bu sistem feshedilene kadar yönetimin iyileştirilmesi mümkün değildir. Rusya, Avrupa’daki Türkiye’nin yıkulmasını düşünmemektedir. Tersine Romanya ve Sırbistan’daki gibi Hıristiyan eyaletlerin Sultan’a bağlı olmasını istemektedir.”

Görüldüğü gibi Gorchakow, Rus şartlarını İngilizleri gücendirmek kaygısıyla Hıristiyanlık zemininde meşru bir temele dayandırarak izah etmeye çalışmıştır. Bu manevrasında İngilizleri Gelibolu’dan uzak tutup bir oldu-bitti ile İstanbul’u işgal etmek amacı güdüyordu. Gorchakow aslında bu amacını gerçekleştirmekte, davranışları İngiltere’den farklı olan Almanya ve Avusturya’ya tam olarak güven duymuş olduğunu gösteriyordu.³⁹

İngiltere’nin özellikle kraliçe ve başbakan nezdindeki hassasiyeti ve Rusya’nın kazançları konusundaki ısrarı “Doğu Sorunu”nu nereye vardıracağını belirsiz hale getirmişti. Sorunun çözümünde güçler dengesi açısından Almanya ve Avusturya’nın tavrının belirleyici bir unsur olacağı kesindi. Rusya; Almanya ve Avusturya’ya olan itimadının tam olduğunu söylese de, Avusturya açısından durum hiç de öyle değildi. Sırbistan’ın savaş ilanından üç gün sonra Kont Andrassy Sırbistan’ın savaş ilanı aleyhinde “*gayetle izhâr-ı hidmet etmiş*” ve artık “*Avusturya’nın hayırhahlığına güvenecek bir hali kalmadığını ve bundan sonra her ne zuhur eder ise etsin Babıali’nin kendisini (Sırbistan’ı) bihakkın te’dib etmesine bir şey denilemeyeceğini*” Belgrad’a kesin bir surette bildirmiştir.⁴⁰ İngilizlere

³⁸ André Mourois, *Disraeli’nin Hayatı*, Çeviren: İsmail Hakkı Âlişan, İstanbul, 1935, s.324-325; Buckle, *a.g.e.*, (Kraliçe Victoria’dan, Osborne, 19 April 1877), s. 133.

³⁹ *BDEA*, Vol. 3, Doc. 788, s. 349. İngilizlerin Gelibolu’dan uzak tutulmak istenmesi Rus diplomasisinin başlıca amaçlarından biriydi. Zira Ruslar İngilizleri oyalayarak İstanbul’u bir oldu bittiyle işgal etmeyi hedefliyorlardı. Bu hedefe uygun olarak Ruslar, Gelibolu’yu işgal konusunda İngiliz hükümetini temin ediyorlardı. Yine de bu yöndeki Rus güvencesi muğlaktı. Mesela 15 Ocak’ta Loftus’a verilen Gorchakow’un telgrafında Rus hükümetinin Gelibolu üzerine askerî bir hareket düzenlememesi, Türk askerlerinin Gelibolu’da yoğunlaşmaması şartına bağlanmıştı. *Gösterilen Yer*.

⁴⁰ BOA, *Y.PRK.HR.*, 2/16, 17.12.1877.

göre Avusturya'nın Sırbistan'a müdahale etmekten sakınmasının iki nedeni vardı. Birincisi Rusya'nın başarısına kadar Sırbistan'ın silaha sarılmayacağı düşünülüyordu. İkincisi eğer Avusturya Sırbistan'ı uyarma yoluna giderse bu uyarıyı eylemle devam ettirmesi gerekecekti. Bu da Rusya ile bir savaş riskini ortaya çıkaracaktı.⁴¹ Andrassy bu sırada Avusturya'nın tarafsızlık siyasetini unutmuş değilse de şartların ortaya çıkardığı yeni durum karşısında haklarının muhafazası noktasında soruna müdahil olacağını da hatırlatmaktaydı. Andrassy, bu yöndeki görüşünü 27 Aralık 1877 tarihli telgrafında şu şekilde ortaya koymuştur:

*“Osmanlı Devleti ile Rusya arasına girecek olsak sulh şartlarını ortaya koymaklığımız lazım gelir ki ‘tarafsızlık’ politikamız buna engeldir. Buna mukabil Viyana kabinesi taraflar arasındaki görüşmeler başladığı vakit işe karışmak ve ‘Doğunun mevcut durumunun’ kesin olarak çözümünde kefil ve komşu bir devlet sıfatıyla kendisine tamamıyla ait olan nüfuzunu icra etmek hakkını muhafaza eder.”*⁴²

Ocak 1878 ortalarında Avusturya'nın sertleşmeye başlayan tepkisi İmparator Josef ifadelerinde kendini göstermeye başlamıştır: *“Biz şimdi böyle hareket ediyoruz ve Rusya'ya açık bir şekilde ilk andan itibaren dostluğumuzu devam ettirmek için ‘neyi tölare edeceğimiz, neyi edemeyeceğimizi’ söyledik.”*⁴³ Andrassy ne pahasına olursa olsun tarafsızlık politikasına sadık kalmayı düşünmemiştir. Rus ilerlemesinin kazanmış olduğu boyut onu İngiliz teklifine olumlu bakmaya sevk etmiştir. Derby'nin 14 Ocak 1878 tarihli telgrafında Rusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılacak anlaşmanın 1856 ve 1871 tarihli antlaşmalarda imzası bulunan devletlerin katılımı olmadan meşru olmayacağına ilişkin görüşünü *“memnuniyet verici”* buluyor, şayet görüşmelerden Avusturya'nın dışlanması niyeti söz konusu ise Avusturya'nın kendi haklarına saygı duyulmasının araçlarını bulacağını söylüyordu. Kendisine bu araçların ne olduğu, bunda askeri seferberliğin bulunup bulunmadığı sorulduğunda *“pek çok şeyin olduğunu, fakat bir seferberliğin pahalı olduğunu”* ifade ediyordu.⁴⁴ Aslında Andrassy seferberlik düşüncesine Avusturya Genelkurmayını celp edememişti. Çünkü bir seferberliğin çok pahalıya mal olacağı fikri Avusturya Genelkurmayı tarafından düşünülmekteydi.⁴⁵

⁴¹ B DFA, “Secret and Confidential Correspondence on the Eastern Question”, Vol. 3, Doc. 789, s. 360.

⁴² BOA, Y.PRK.HR., 2/21, 25.12.1877; BOA, HR.SYS., 1237/9, 28.04.1877.

⁴³ B DFA, Vol. 3, 14 Ocak 1878, Doc. 765, s. 331.

⁴⁴ B DFA, Vol. 3, 15 Ocak 1878, Doc.767, s. 331-332.

⁴⁵ *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, C. 2, s. 129.

1878 Ocak ayı sonlarında Rus ordularının Edirne'ye doğru ilerlemesi Disraeli'nin bir taraftan donanmasını İstanbul Boğazı'na göndermenin yollarını aramasına yol açarken, diğer taraftan da Avusturya'yı elde etmek için diplomatik adımlarını sıklaştırmaya neden olmuştur. Özellikle Rus ordularının ileri hareketinin İstanbul'u tehdit eder nitelik kazanması ve ateşkes şartlarının belirginleşmeye başlaması, Avusturya'yı İngiltere ile ortak hareket etmek üzere bir araya getirmiştir. Nitekim Babiali ile Rusya arasında ortaya çıkan ateşkes şartları İngiltere ve Avusturya hükümetlerinin verdiği ortak bir nota ile uluslararası bir konferansa taşınmasına neden olmuştur. Ayrıca Avusturya hükümetinin bu notada, Rusya'nın "Bulgaristan'ı büyük bir Slav Devleti" haline getirme çabasına atfen Reichstadt ve Budapeşte'de verilen taahhütlere sadık kalınmadığını belirtmesi dikkate değerdir. Bu vurgu savaşın Avusturya için beklenmedik sonuçlar ortaya çıkardığının açık bir kanıtıdır. Şubat başlarında Andrassy İngiltere ile güçlerini birleştirmeyi düşünmüş ve İngiliz donanmasının İstanbul'a gönderilmesi kararı üzerine Avusturya ordusunun tam seferberliğini istemiştir. Ordunun masrafları için de Şubat başlarından itibaren İngiltere'den borç teminatı almak için çaba harcamıştır. Andrassy'ye göre 1.100.000 kişilik orduyu hazırlayabilmek için 300.000.000 guldene ihtiyaç vardı. Ancak Andrassy'nin güçlü ricasına rağmen Avusturya Meclisi sadece 60.000.000 guldenlik bir kredi alma yetkisini vermiştir. Nihayetinde Meclis tam seferberlik konusunda kesin bir karar almadığı gibi Andrassy için de herhangi bir pozitif destek sözü vermemiştir. Andrassy'nin istediği borcu almaktaki başarısızlığı ona iki alternatif sunmuştur: İstifa etmek ya da Avusturya'nın haklarını bir konferansa taşımak. Bu ikinci alternatifte O, Bismarck'ın tam desteğini görmüştür.⁴⁶

⁴⁶ George Hoover Rupp, *A Wavering Friendship: Russia and Austria*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, USA, 1941, s. 454-457. Üç İmparator Ligi'nin devamı hem Bismarck hem de Rusya devlet adamları tarafından elzem görülmekteydi. Gorchakov, Viyana'yı Üç İmparator Ligi içinde tutmayı Bismarck'tan rica ederken, Avusturya'nın İngiltere ile bir anlaşma ya da yakınlaşmasını mümkün kılacak bir yolun izlenmesine engel olunmasını ve Avusturya ile Rusya arasındaki karşıt fikirlerin uzlaştırılmasını istemiştir. Gorchakov'a göre Rusya'nın 'minimum talepleri' şunlardı: Bulgaristan otonom bir bölge olmalı; Avusturya'nın önerdiği gibi ikiye bölünmemelidir. Buna karşılık Avusturya, Bosna ve Hersek'i işgal edebilmelidir. Bulgar sınırları, bölgelerin ırkı çoğunluğu esas alınarak belirlenmeli, Rus askerlerinin bir-iki yıllık işgali, Bulgaristan'da uygun bir sivil ve askerî organizasyonun getirilmesi için gereklidir. Eğer İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı'na girişi daha radikal çözüme neden olursa, sadece bir değişiklik ile Rusya Reichstadt Antlaşması'na bağlı kalacaktır: Rusya İstanbul'u serbest bir şehre dönüştürme fikrinden vazgeçecektir. İstanbul'u Avrupalı temsilcilerin rızasıyla Türklerin ellerine bırakmayı ve Boğazları koruma yükümlülüğünü Türklere vermeyi teklif edecektir. Bismarck'ın politik manevrası ise iki müttefikini bir arada tutmaktır. 19 Şubat 1878'de belirttiği üzere "dürüst bir Komisyoncu" idi. Almanya herhangi birinin görüşünü yüklenmeyecek, bir tahkim mahkemesi gibi hareket etmeyecek, ancak gerçekten tarafları tartışarak bir anlaşmaya varmasını isteyen dürüst bir komisyoncu rolünü alacaktı. Nihayetinde üç imparator sarayını birleştiren politik bağ, yazılan yükümlülükler üzerine temellenmedi ve

Avusturya'nın İngiltere ile ortak hareketi Rusya için savaşın devam edilebilirliğini ortadan kaldırmıştır. İngiltere ve Avusturya tarafından estirilen savaş rüzgârı, Çar II. Alexander ve Rus hükümetine fazla bir alternatif bırakmamıştı. Rusya ya yeni bir maceraya atılacak ya da yaklaşık on aydan beri devam eden savaşta elde ettikleriyle yetinecekti. Nitekim ateşkes koşulları 31 Ocak'ta Rus temsilcilerinin emrivakisi ile Edirne'de imzalanmıştır. Ancak antlaşma "*Rus işgal sahasının Çatalca'ya kadar genişletileceği*"ni öngördüğünden ateşkesten sonra da Rus ordusunun ileri harekâtı devam etmiştir. Bu ise Şubat başlarında İngiltere ve Rusya'yı savaşın eşiğine kadar getirmiş, İngiliz donanmasının 12 Şubatta Marmara Denizi'ne girerek Adalar açıklarına demir atmasına neden olmuştur. İngiliz donanması sultanın ricası üzerine daha sonra Mudanya limanında beklemeye başlamıştır. İngiliz hükümetinin Rusya'ya "*İstanbul'un işgali durumunda diplomatik ilişkilerini keseceği*" uyarısı üzerine de⁴⁷ Ruslar, İstanbul'a sadece on iki kilometrelik mesafede bulunan Ayastefanos'ta durmak zorunda kalmış ve yapılacak antlaşmanın hazırlığına başlamışlardır.

Sonuç

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 19. yüzyılın son çeyreğinden 20. yüzyıla uzanan süreçte Prusya'nın Sadowa (1866) ve Sedan Savaşı (1870)'yla yarattığı güçler dengesi ve bloklaşmanın en somut şekliyle kendini gösterdiği siyasi bir safhadır. Almanya'nın bir güç merkezi olarak ortaya çıkışı, Kırım koalisyonunun çöküşü, dolayısıyla da İngiltere'nin bu güçler dengesiyle izolasyona mahkûm olması anlamına geliyordu. Bu bloklaşma ve rekabette Almanya eksenine kayan Avusturya kilit bir rol oynayarak süreci etkileyen devletlerden olmuştur. Avusturya, tarafsız politikasıyla nasıl ki Rusya'yı Osmanlı Devleti karşısında serbest bırakıp İngiltere'nin elini kolunu bağlamış ve savaşın uzamasına neden olmuşsa, Rusya'nın Balkanlara yerleşip İstanbul'u işgali ihtimali üzerine de İngiltere ile birlikte hareket ederek bir uluslararası konferansın toplanmasında etkili olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Balkanların, bir taraftan Büyük devletlerin çıkarlarının düğümlendiği coğrafya olduğunu gösterirken, diğer taraftan da Osmanlı Devleti'nin kaderini tayin edecek koşulları barındırdığını ortaya koymuştur. Nitekim İstanbul yolu Rus ordularına açıldığında, Osmanlı Devleti'nin ancak devletlerarası rekabetten yararlanarak yürüteceği "denge politikası" ile yaşayabileceği anlaşılmıştır. Diğer taraftan Slavizmin zaferiyle sonuçlanacak olan Rus askerî harekâtının ve diplomasisinin bu başarısı, ulusal ihtiraslar ve taleplerin temini için Balkanların yerel güçlerini karşı karşıya getirecek bir hesaplaşmaya zemin hazırlamıştır. Balkan Savaşları (1912-1913) bu ulusal ihtiras ve çatışmaların en kapsamlı evresini

hiçbiri diğer ikisinin kararını onaylama yükümlülüğü üstlenmedi. Rupp, s. 457-458.

⁴⁷ *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, C. 2, s. 132.

oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı'nın fitilinin bu coğrafyada ateşlenmiş olması da bu bağlamda değerlendirilmelidir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve savaşın sonuçlarının açtığı süreç Avusturya diplomasisinin başat bir rol oynamış olduğunu göstermiştir.

Kaynakça

A-Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

HR.SYS., 1208/1, 01.08.1877.

HR.SYS., 1233/8, 17.05.1877.

HR.SYS., 1237/9, 28.04.1877.

HR.SYS., 1237/15, 06.08.1877.

HR.SYS., 1237/98, 09.10.1877.

HR.SYS., 1239/36, 07.05.1877.

Y.PRK.HR., 1/24, 28.03.1294 (12.04.1877).

Y.PRK.HR., 1/25, 28.03.1294 (12.04.1877).

Y.PRK.HR., 1/34, 04.05.1877.

Y.PRK.HR., 2/16, 17.12.1877.

Y.PRK.HR., 2/17, 21.12.1877.

Y.PRK.HR., 2/21, 25.12.1877.

British Documents on Foreign Affairs (B DFA): Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part 1: From the Mid-Nineteenth century to the World War, Series B: The Near and Middle East 1856-1914, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gillard, Part1, Series B, Vol. 3, University Publications of America, 1984.

Basiret Gazetesi

BUCKLE, George Earl, *The Life of Benjamin Disraeli*, 1876-1881, The Macmillan Company, New York, 1920, Vol. 6.

GREEN, Francis Vinton, *93 Harbi: Tüm Cepheleriyle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı*, (Türkçesi: Sebahattin Şenol, Muhammet Şeviker), İz Yayıncılık, 1041, İstanbul, 2018.

JELAVICH, Barbara, *The Ottoman Empire, the Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press, Bloomington and London, 1973.

KURAT, Yuluğ Tekin *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, İstanbul, 1968.

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat / Tarihi Hakikatların Aynası*, (Haz: İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983, C. I-II-III.

MILLMAN, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979.

MOUROÏS, André, *Disraeli'nin Hayatı*, (Çev. İsmail Hakkı Âlişan), İstanbul, 1935.

ROSSIER, Edmond, *Avrupa'nın Siyasi Tarihi 1815-1919*, (Çev. Ali Kemali Aksüt), İstanbul, 1944.

RUPP, George Hoover, *A Wavering Friendship: Russia and Austria*, Harvard University Press, Cambridge, Mass, USA, 1941.

STOJANOVIĆ, Mihailo D., *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge University Press, Cambridge, 1939.

ŞAHİN, Turhan, *Öncesiyle Sonrasıyla 93 Harbi*, Kùltür Bakanlığı Yayınları, 868, Ankara, 1988, 1. Baskı.

TAYLOR, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, 1988.

TURAN, Oğuz, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1978.

Uluslararası İlişkiler Tarihi/Başlangıçtan Bugüne Diplomasi Tarihi, (Edt. Vladimir Potyemkin), (Çev. Attila Tokatlı), May Yayınları, 1978, 1. Baskı, C. 2.

YAPP, M. E., *The Making of the Modern Near East 1792-1923*, London and New York, 1987.

KARSLI HALK OZANLARININ ŞİİRLERİNDE İKTİDAR ALGISI VE 93 HARBİ

Mitat DURMUŞ*

*“Ele mi, kar sınadı,
Kar yağdı, kar sınadı,
Bir kanlı kavga koştı,
Yüceldi Kars’ın adı.”***

Öz

19. yüzyıl parçalanmalar, paylaşımlar ve yeni oluşumlar yüzyılıdır. 19. yüzyıla gelinceye kadar dünya özellikle de Osmanlı coğrafyası hiç bu kadar huzursuz olmamıştır. Osmanlı devletinin en uzun yüzyılı olan 19. yüzyılda buhranlar ve bunalımlar merkezden taşraya doğru genişleyen bir nitelik kazanır. Taşrada yaşayan, bu buhran ve bunalım yüzyılının acılarını yaşamlarıyla karşılayan Karslı halk ozanlarının 93 Harbi’ni nasıl yorumladıkları, iktidarı nasıl algıladıkları ve vatan kavramının içine gurbet, hasret, göç, ayrılık, yaşama yeniden tutunma umutlarını nasıl yerleştirdikleri bildirimizin özünü oluşturacaktır.

Savaşın (93 Harbi’nin) yaşandığı coğrafyanın sesi olan halk ozanlarının, savaş öncesine ait iktidar algılarını savaş süresince nasıl devam ettirdikleri ve savaş sonrasında elden çıkan vatan topraklar ile parçalanmışlıklar psikoza yaşarken iktidarı nasıl tanımladıklarına ilişkin sorular bildirimizde cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 93 Harbi, Kafkasya, İktidar, Kars, Vatan ve Göç

THE PERCEPTION OF POWER AND 93 WAR IN THE POEMS OF THE POETS OF KARS

Abstract

The 19th century fragmentations, exchanges and new formations are hundreds. Until the 19th century, the world and especially the Ottoman geography have never been so restless. In the nineteenth century, the longest

* Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, mitat.durmus@gmail.com

** *Borçalı Folklor Örnekleri*, (Haz. E. Memmedli), Elm ve Tahsil Neşriyat, Bakü, 2013, C. 2, s. 1, 49.

century of the Ottoman state, the crisis and depression worsen from the center to the provinces. How the Karsian poets living in the countryside, who meet the sufferings of this century of depression and depression with their lives, will form the essence of how they interpret 93 Harbi, how they perceive power and how they place their hopes of resurrection into the concept of homeland, longing, immigration, separation and survival.

The questions of how the poets, the voice of the geography where the war (93 War) experienced, maintained the perception of power before the war during the war, and how they defined power while suffering from homeland and disintegration in the aftermath of war.

Keywords: 93 War, Caucasus, Power, Kars, Homeland and Migration

1299'da küçük bir beylik olarak ortaya çıkan Osmanlı Devleti, dinamik bir yaşam algılamasına sahip olmanın sonucunda cihan devletine dönüşmeye zihinsel olarak kendini konumlandırmıştır. Geleneksel değer ve kurumların özüne zarar vermeden, karşılaştığı toplum ve devletlerin kurumsal deneyimlerinden yararlanmaya açık olması onu bir cihan devletine dönüştürmüştür. Orta Asya'dan akan göç dalgaları ile beslenen ve yenilenen bu zihinsel atılım, doğudan gelen Moğol ve Timur orduları gibi iki büyük yıkım kasırgasına rağmen üç kıtada adil ve hâkim bir devlet yapısı oluşturmasına olanak tanımıştır. 16. yüzyılın sonlarına kadar birçok yönüyle Avrupa'dan üstün bir yönetim ve kurumlar düzeneğine sahip olan Osmanlı Devleti, zihinsel aydınlanmada pek çok unsuru etkin kılan ve bilgiyi önceleyen bir eğitim anlayışına sahiptir.¹

17. yüzyıldan itibaren uzun bir süre kesintiye uğrayan bilgiye ve sanatsal duyarlılığa ulaşmadaki seçici ve işlevsel tavır, sekteye uğramıştır. Osmanlının, devleti yöneten akli, problem yitimine uğradığını ne yazık ki 2-3 asır sonra 19. yüzyılda fark etmeye başlar. Ancak başta da ifade ettiğimiz gibi bu yüzyıl pek çok devlet için olduğu gibi Osmanlı Devleti için de talihsizliklerin, parçalanmaların, gelecek kaygısı taşımayan devletlerin yıkıma uğradığı bir yüzyıl olur.

Tarihsel yaşam, tıpkı Osmanlı'nın kuruluş ruhundaki gibi dinamik bir süreçtir ve bu süreç köklü, ciddi, sürekli değişim ve gelişim diyalektiği üzerinde işlemektedir. Osmanlının asıl çıkmazı, 16. yüzyılın ortalarından itibaren askeri, ilmi ve iktisadi sahalarda bozulan kurumlarına yeni bir dinamizm kazandıracak yenilik hamlesini bir türlü yapamayışında, daha da kötüsü, böyle

¹ Ramazan Korkmaz (vd.), *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2009, s. 14

bir hamlenin gereksizliğine inanır hale gelmesinde yatmaktadır.² Özellikle Osmanlı aydın ve idarecilerinin problem yitimine uğramaları, devlet sistematüğünü sekteye uğratan en temel belirleyici konumundadır. Bunda etkin olan şey ise, yaklaşık dört yüz yıllık mutlak bir dünya hâkimiyetinin oluşturduğu kendine aşırı güven duygusudur. Bu aşırı güven duygusu, onu kaygı'dan uzaklaştırarak savunma ve güvenlik reflekslerinin zayıflamasına ve bir süre sonra da felç olmasına neden olmuştur. Oysa kaygı, ontolojik anlamda insanı kuran bir itkidir; bireyin ve toplumların geleceğini biçimlendirir. Kaygılarını yitiren birey ve toplumlar, gelecek tasarımlarını da yitirirler.³ Osmanlı Devletini gerilemeye, sonrasında da yıkıma götüren temel etken gelecek planlaması yapacak olan aydının ve sanatkârların problem yitimine uğramış olmasında aranmalıdır. Mehmet Akif'in; "*Duymamış kaygı denen duyguyu vicdanında*" dediği gibi aydın ve sanatkârların kaygı kaybına uğraması devamında toprak kayıplarını da beraberinde getirir.

Bu çalışmanın amacı, elbette ki Osmanlı'nın yıkılma sürecine nasıl geldiğini tahlil etmek değildir. Topraklarını kaybeden toplum sanatkârlarının bu kayıp karşısındaki duruşunu vererek devleti sevk ve idare eden aklın, sorulama yetisini nasıl kaybettiğini gösterebilmektir. Sarayın temelleri sarsılırken saray edebiyatı ile saraya *taşradan geldi deyü* ileilmeyen halk sanatkârlarının / âşıklarının -toprağın 1000 yıllık sesi olarak- nasıl seslendiğini ve Osmanlı'yı bu yıkılma sürecinde nasıl algıladıklarını gösterebilmektir.

19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başındaki 93 Harbi öncesinde halk arasında başlayan Rusların Anadolu topraklarına saldıracağı haberleri dört bir yanda konuşulurken halk âşıkları; "*Çok at oynatma ey dini bâtil / Dayan ki üstüne Âl-Osman gelir. / Yerinden oynayıp bütün Anadol / Bir yandan da kalkmış Hamit Han gelir.*"⁴ söylemleri ile bir karşı duruş sergilerken 24 Nisan 1877 Salı günü şafakla birlikte Ruslar savaş ilan etmeden, Arpaçay'ı geçerek Kars'a ve Çıldır'daki sınır köyleri üzerinden Ardahan sancağına orduları ile ansızın saldırılarda bu-

² Korkmaz, a.g.e, s. 16

³ Korkmaz, a.g.e, s. 17

⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1958, s. 21 (Karlı halk ozanlarının şiirlerine, kişisel arşivimizin dışında Kars'ta ve Kars dışında yayımlanmış süreli yayımlar ile Fahrettin Kırzioğlu'nun Edebiyatımızda Kars adlı çalışmalarından ulaşılmıştır. Fahrettin Kırzioğlu'nun anne tarafından dedesi Molla Muhyiddin Efendi 93 Harbi sonrasında şehbenderin tavsiyeleri ile göç etmeyen ailelerin çocuklarını eğiten bir hoca, manevi dünyalarını şekillendiren bir imam olarak bu yıllarda Kars'ta görev yapmış ve Kars için söylenen / yazılan şiir metinlerini toplamıştır. Bu metinler, 1912'de Muhyiddin Efendinin ölümünden sonra Edebiyatımızda Kars adıyla Fahrettin Kırzioğlu tarafından genişletilerek ve eklemeler yapılarak 1958'de yayımlanmıştır. Ancak 1912'de Muhyiddin Efendinin ölümünden sonra, ailenin Kars'ın Berdik Köyüne göç ettiğini ve Mart 1918'de Ermeni saldırılarında bu kayıt altına alınan / toplanan metinlerin önemli bir kısmının talan edilmiş olduğunu da bu vesile ile aktarmak gerekir.

lunur. Bu baskınlar sırasında Çıldırli Âşık Şenlik tarafından söylenip yazdırılarak köy, kasaba ve ilçelere gönderilen ve vatan toprağının savunulmasında teşkilatlanmış olan *Kars Gönüllü Athları* ağzında şu marş vardır.⁵

*“Ehl-i İslam olan işitsin bilsin
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.
İsterse Uruset ne ki var gelsin
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana.*

*Kuşanın kılıcı, geyinin donu
Kavga bulutları sardı her yanı
Doğdu koç yiğidin şan alma günü
Can sağ iken yurt vermeniz düşmana”⁶*

Bir yanda düzenli orduları ile ilerlemekte olan Rus orduları varken diğer yanda Kars Gönüllü Atlılarının’dan oluşan bir avuç insan. Durumun nasıl sonuçlandığını Çıldır’ın ve Ardahan’ın düşüş felaketini ve Rus birliklerine yardımcı olan satgınları da anarak Âşık Şenlik şöyle anlatır:

*“Tarih Minikiyüz Doksanüç’ünde
Dinle beğim gör ki nasıl iş oldu.
Münafık olanlar murada yetti
Müminler ağlayıp gözyaşı oldu.
(...)
Hain zabitlerin işi görüldü
Anahtarlar teslim oldu, verildi.
Şehid hasır gibi yere serildi
Cenk meydanı kızıl kanla leş oldu.*

*Münafıklar attı namus ü ârın
Kaçtık gazabından hilenin şerrin.
Zenne kanayaklı Ermeniler’in
Her birisi bir alıcı kuş oldu.”⁷*

1839 Tanzimat Fermanından beri gözünü batıya çevirmiş olan Osmanlı idaresi, eksiklerini batıdan gidermeye çalışırken, topraklarının da batıya gitliğini fark etmeksizin bütün dikkatini batıya çevirmiş durumdadır. Doğunun

⁵ O dönemde marş gibi okunan bu şiir Kars Koçaklaması olarak bilinir.

⁶ Kırzioğlu, a.g.e, s. 21-22

⁷ Kırzioğlu, a.g.e, s. 27

durumu ise kendi kaderine bırakılmış konumdadır. Kars'ın Kaleiçi Mahallesinde doğup büyüyen Müderris Hacı Râşid Efendinin oğlu ve aynı zamanda Kars Sancağı Temyiz Meclisi Mümeyyizlerinden olan Rifat Efendi (?-1895) Kars'ın Ruslara bırakılması üzerine yazdığı mersiyede Osmanlı'nın doğuya nasıl ilgisiz kaldığını şöyle anlatır:

*“Garb-ı kurtarmak için noxsân- ı tedbîr ile
Akd-i sulh etdik de gitti Kal'a-i Hassân-i Kars”⁸*

Rus komutan Grandük Mihail Nikolayeviç'in idaresinde kuşatılarak dö-
vülen Kars Kalesi, dokuz gün içinde -18 Kasım 1877'de- Rusların eline ge-
çer. Bundan sonra Ruslar silah arama bahanesi ile şehirde yağma ve katliam
yapar. 31 Ocak 1878'de imzalanan Edirne Mütarekesine ekli beş maddelik
“Barış Esasları”nın son maddesine göre, henüz düşman eline geçmemiş ka-
lelerimizden Tuna boyundaki Vidin, Rusçuk, Silistre, Razgrad ve Şumnu ile
Anadolu'da Erzurum derhal Ruslara bırakılır ve ordumuz Erzincan'a çekilir.
Osmanlı'nın doğudaki sınırı bir bakıma Erzincan olur. Erzincan'ın doğusun-
da kalan Müslüman ahalinin durumu ise Rusların insafına bırakılmış konum-
dadır. Esaret yılları ya da **Karagünler** olarak Karslıların belleklerine yerleşen
bu yıllarda Sibiryaya sürgüne gönderilenler, kale zindanlarına atılanlar ve
topraklarını terk eden aileler sayıca bir hayli fazladır.⁹ 93 Muhacirleri ya da
93 Kars Muhacirleri adı ile bilinen bu aileler Anadolu'nun çeşitli şehirlerine
yerleşirler. Ancak bölgenin halk şiirlerinde, manilerinde, ağıtlarında ve türkü-
lerinde de görüldüğü üzere gurbet acısı ve sıla özlemi daima işlenen konu-
ların başında gelir. Bu yıllarda Çoruma göç etmiş 93 Muhacirlerinden bir kadın
ozanın cönklerle geçirilen şiiri şöyledir:

*“Ne yatarsın böyle gafletten uyan
Bu işlere aşına ol Padişahım.
Birkaç rical ile Valide Sultan
Kâfir muinidir bil Padişahım.*

⁸ Talat Aksoy, “Kars'ın Ruslar Eline Düşmesi Felaketimize Ait İki Dasitani Şiir”, *Doğuş*, Y.6, S. 6/47, Sontesrin 1939, s. 18; Serhan Alkan İspirli, *Karlı Hacı Mehmed Rifat Divanı (İnceleme-Metin)*, Zafer Form Ofset Yayınevi, Erzurum, 2016, s. 63

⁹ Daha 1647'de Evliya Çelebi (II.332) “*Kırk yedi mihrap cevâm ve mesâcidi*”ni gördüğü Kars'ta bu sayı 1828'deki ilk düşüş felaketine kadar⁷⁴ ü bulmuştur. 1828'de 10.000 evli, 60.000 nüfuslu olan eyalet merkezi, Kars'ın dörtte üçü yıkılıp bozulunca, nüfusu da 12.000'e düşer. Ayrıntılı bilgi için bk. Kızıoğlu, *a.g.e.*, s. 63; Félix Fonton, *La Russie dans l'Asie-Mineure ou Campagnes du Maréchal Paskévitch en 1828 et 1829, et Tableau du Caucase, envisagé sous le point de vue géographique, historique et politique*, Leneuve, Librairie Pour L'art Militaire, Paris, 1840, 621 s.

*Bir haberin var mı Kars'ın halinden
İçinde kalmadı kızdandan, gelinden
Alalım bu Kars'ı küffar elinden
Dini bütün vezir sal Padişahım.*

*Üç kız idik bir araya derildik
Her birimiz Ardahan'da vurulduk
Gece gündüz kementlere sarıldık
Yurt bizimdir imdat kıl Padişahım.*

*Bizler de bilmedik ne idi kusur
Kız, gelin kalmadı hep oldu yesir
Hayıftır düşmanda kalmasın (y)esir
İslam elden gitti bil Padişahım.*

*Girdi kâfir etrafını gezdirir
Evler yağma eder, candan bezdirir
Başlar defter eder, nüfus yazdırır
Din bizimdir imdad kıl Padişahım.*

*Yiğitler var düşmanları paralar
Din-i Muhammed'e meydan aralar
Yarın Mahşer günü senden sorarlar
Bunların hesbın ver Padişahım.*

*Çar köşeye fermanların dağılsın
Buna bir tedbir kıl, derman bulunsun
Şehidlerin aman kanı alınsın
Ölke elden gitti bil Padişahım.*

(...)

*Eleşgert, Ardahan, Çıldır, Bayazıd
Yaktı hastahanayı ol hain pelid
Söyleyemem ismini ey Sultan Hamid
Ahfadın alırlar, ver Padişahım”¹⁰*

Yine bu yıllara ilişkin söylenen asker türkülerini Erzurum'da Defterdarlık yapan ve Türk kültürü için son derece önemli olan Divan-ı Lügati't Türk'ü

¹⁰ Eşref Ertekin, “Cönklerden Derlemeler”, *Çorumlu (Halkevi Dergisi)*, 30 Kasım 1939, S. 17.

bularak kültür hayatımıza kazandıran Diyarbakırlı Ali Emiri Efendi, 1918'de Kars'ın kurtuluşu vesilesi ile yazdığı yazıda şu asker türküsüne yer verir:

*“Bayraklar çekildi gelin mi sandın?
Davullar çalındı düğün mü sandın?
Bu yola gidenler gelür mü sandın?
Buna Kars'ın yolu derler giden gelmedi.”¹¹*

Gidenlerin dönmediği / dönemediği bir zaman diliminden geçen Kars halkı, bu yaşanmışlığı manilerine de taşır.

*“Azizim, kağı zamane,
Yol gider Kağızman'a,
Kardaş, uzakta kaldın,
Yaz gönder kâğız mana.*

*Azizimim, dar kamuşa,
Kar yağar Sarkamış'a,
Yüz bende neleyecek
Bir felek kargamışa.”*

1828'de 60.000 olan Kars nüfusu, 93 Harbinden sonra 12.000'e düşer. Susuz ilçesine bağlı Akkom Köyü halkı da topraklarından göç ederken, göç katarlarının başına Kars medreselerinde okumuş ve orta yaşlarda bulunan kudretli saz şairi Akkomlu Âşık Ceyhunî'nin geçmesini isterler. Ceyhunî o gün 8 kıtasını söylediği Muhacirlik Destanını yol boylarında muhacirlerle birlikte tekrar ede ede 28 kıtaya çıkarır. Ceyhunî, arkada bırakılanları şöyle anlatır:

*“Kâfirler gûnahtan asla sakınmaz
Zihni olmayana onlar dokunmaz
Minberler ağlaşır hutbe okunmaz
Bu hususta nice Cumalar kaldı.*

(...)

*Muhacir sesinden tutuldu düzler
Ağlayıp kör oldu çok şâhân gözler
Kabirde mevtâlar Fâtîha gözler
Okunmaz Kur'anlar, senâlar kaldı.
(...)*

¹¹ Ali Emiri, *Osmanlı Tarihi ve Edebiyatı Mecmuası*, 31 Mayıs 1334, S. 3, s. 41.

*Ancak yâdı kaldı Kars'ın dillerde
Göçlerimiz battı boyun bellerde
Ara dere köyler, ara yollarda
Kefensiz mübarek mevtâlar kaldı.
(...)
Takdir-i Ezeldir beyhûda yanma
Sefil Ceyhunî'yi derdi yok sanma
Sulayı terk etmek gam değil amma
Türabda atalar, analar kaldı.”¹²*

Kars'tan ayrılış ve Anadolu'nun içlerine göç yıllarca sürer. Kars'ın düşüşünden sonraki üçüncü baharda (1880) evlerini boşaltıp şehirden ayrılan ve Antep'e yerleşen Kadı Ahmet Efendi, Kars'ın ve bütün Yukarı Fırat ve Aras ile Kür boylarının en büyük evliyası olan Hasan-i Harakanî Hazretlerinin türbesini ziyaret ederken şu şiiri söyler:

*“Cümle mümin dara kaldı
Nurlu câmin kara kaldı
Yattığın Kars zâra kaldı
Ağla Hasan'ül Harakanî
(...)
Uyan kalk yattığın yerden
Kurtar bizi bu Küffârdan
Deva bulmak için derden
Ağla Hasan'ül Harakanî”¹³*

Vatan toprağından ayrılış Kars halkına öylesine ağır gelir ki ağıtlarda, türkülerde ve manilerde sıklıkla bu ayrılığa vurgu yapılır. Aşağıya alıntılacağımız maniler bu yıllarda söylenegelmiştir.

*“Öyle mi yâr karka (karga) var
Yağmur yağar, kar kavar
Görünmez tülek, tarlan
Yuvasında karka var”*

*“Âşık der neler gördüm
Taş, bağır deler gördüm
Şâhânlar (şahınlar) yuvasında
Serçeler konar gördüm”*

¹² Kırzioğlu, a.g.e, s. 56-57.

¹³ “Ağla Hasan'ül Harakanî”, *Türk Amca*, Aralık 1942, S. 6, s. 286-287.

“Âh öyle mi yayılan
Burma saçtır yayılan
Ya akreptir, ya yılan
Hınzırdır bu yayılan”

“Öyle mi bezirgânlı
Kervanın bezirgânlı
Ne oldu vefalı dost
Yerinde gezir kanlı”

“Öyle mi karkalandı
Kar yağdı, kar kalandı
Karkalar laçın oldu
Laçınlar karkalandı.”

Yörü, yörü dur dağlar
Sana yağsın nur dağlar
Ben kendim ağlamazdım
Beni görür yurt ağlar.”¹⁴

“Öyle mi Kars’a yaz
Hava bulut Kars ayaz
Katip kurbanın olam
Benim halim Kars’a yaz.”

“Yada gidelim
Ya sakın olalım ya da gidelim
Zalim Moskof Kars’ı veran eyledi
Bozuldu yuvamız ya da gidelim.”¹⁵

Muhacirler gittikleri yerlerde de hayattan zevk almayan bir psikoloji ile yaşarlar. Kars’ın Çalkavur Köyünden önce Erzurum’a daha sonra Erzincan’a yerleşen Redif Taburu Binbaşısı iken 1901’de emekli olan Yusuf Fedâî Efendi, 1889’da;

“Yeter sâkî ne sunarsın hemân sâgâr-ı ser-şârı
Ne mey gerek, ne mahbûb çünkü mahcûr-i sılâyız biz.

Unuttuk cümle ekdârı, felekten korkumuz yokdur
Sitem, gam-kâr kılmaz derde düşmüş mübtelâyız biz.”

derken, Kaleiçi Mahallesi sakinlerinden büyük oğlunu 93 Harbi’nde şehit veren ve küçük oğlu Ferhâd ile birlikte Erzurum’un Kavurmaçukuru bölgesine yerleşen Efkârî mahlaslı Âşık Eşref, Erzurum’dan da Sivas’a göç etmiş, gökyüzünde uçan turnalara *Turnalar Destanı* adı ile şiirler söylemiştir. Umudunu gökyüzüne emanet eden Âşık Eşref turnalara şöyle seslenir:

“Mevlâyı seversez beklen havada
Beş-on dakika n’olur zâlim turnalar
Selam söylen benden nazlı vatana
Dinleyin az arzu hâlîm turnalar

¹⁴ Ahmet Caferoğlu, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul, 1942, s. 83.

¹⁵ *Doğuş*, (Der. K. Kırzı), Temmuz 1939, S. 2/43, s. 5.

Ne bahtiyarsınız kanat açarsız
Karlı dağlar çetin beller geçersiz
İstedimiz yana doğru uçarsız
Gariپ düştüm bağılı yolum turnalar.

Gider olsaz eğer **Yash Ellere**
İnersiz mutlaka şişe göllere
Suları şifadır can u dillere
Kırıktır kanadım, kolum turnalar

Size diyem yurdun nişanesi var
Bakarsız bozulmuş güldânesi var
Hâli virân kalmış keşânesi var
Yok etmiş varını ölüm turnalar

Sümbüllü dağları kana boyanmış
Zümriüdi ovalar odlara yanmış
Güller solmuş feryâd arşa dayanmış
Dil-i bülbül dilim dilim turnalar

Cennet yerinirdi o kesim yurda
Şehidler yatağı vardır o yerde
Ezansız câmiler ağlar seherde
Budandı budağım dalım turnalar

Görürsüz her yanda bin ocak sönmüş
Harap olmuş bağlar virana dönmüş
Nurdan eser yoktur zulümat sinmiş
Dört yanını sarmış zulüm turnalar

Doksanüçten beri yolu şaşırđım
Girdaptayım bahr-i gâmi taşırdım
Bir aslan balamı yitkin düşürđüm
Revân oldu kanlı-selim turnalar

Hicret unutturdu bala derdini
Niceler terk etti gülşen yurdunu
Gece, gündüz “vatan” zikir ü virdini
Ederler, dayanmaz dilim turnalar

*Kars demişler anın güzel adına
Tahammül eylemez gönül yâdına
Mevlâm nâcî ola yete dâdına
Moskof'a kalmıştır elim turnalar*

*O Yashı-Ellere erdiğiz vakit
Iraktan kal'asın gördüğüz vakit
Cayırlarda yuva kurduğuz vakit
Sanıl yâda sefil hâlim turnalar*

*Efkârî der civân canım çürüdü
Kal'anın altında yuvam var idi
Hayrını görmedim eller yaradı
Bize felek çaldı çalım turnalar.”¹⁶*

Bu yıllara ait tarafımızca kayda geçirilmiş yaklaşık 750 şiir metni içinde Kars ve çevresinin Karagünleri ve Müslüman ahalinin içinde bulunduğu çaresizlik, yokluk, sefalet, acı ve yıkımı anlatan şiirler bir hayli fazladır. Şiir metinlerinden hareketle Osmanlı'nın bu coğrafyadaki genel durumu, idarecilerin satgınlığı, -yerel âşıkların söyledikleri hariç- aydın ve sanatkârların bu coğrafyaya bakışı, ilgisizlik / vurdumduymazlık şeklinde kendisini açıkça gösterir. Bir coğrafyanın sesi olan halk âşıkları vatan toprağına karşı kaygılarını kaybetmiş siyasi erkten umudunu keserek, daha dingin bir alana seslenme ihtiyacı hissederek yaşadıkları felaketlerin dindirilmesi için manevi bir alana yönelir.

Posof'un Arela Köyünden Molla Mahmud'un cöngünde yazılı bulunan *Ar-dahan Mersiyesi*'nde bu yöneliş kendisini şöyle gösterir:

*“El kaldırın dua edek Devlete
İslam olan kaldı gayet zahmete
Yâ Rabbi düşürme bizi firkâte
Meded Allah meded sen imdad eyle.”*

Kaloköylü Âşık Kahraman'ın mani şeklinde söylediğı aşağıdaki şiirinde Kars'ın durumunu ise şöyle aktarılır:

*“Kaldı yâr od'a kaldı
İşi âh, dâdâ kaldı*

¹⁶ Kırzioğlu, a.g.e, s. 72-73.

*Kars'ın dâdına yeten
Bir tek ol Hüdü kaldı.”¹⁷*

İnsanoğlunun sıkıntılı zamanlarında yöneldiği o yüce var ediciye yönelim bu dönem şiir metinlerinde yoğun bir şekilde görülür. Ancak bu yöneliş mistik bir nitelik taşımaktan daha çok, umudu diri tutabilmek adınadır. Karanlı halk ozanlarının bu yıllara ait şiirlerinde Osmanlı beklenen fakat bir türlü gelmek bilmeyendir. Bu noktada dikkati çeken bir başka unsur ise halk ozanlarının devleti mahkûm etmekten daha çok dönem idarecilerine öfke ile seslenmeleridir. Devlet daima kutsiyeti olan yüce bir varlık olarak görülmüş, onu sevk ve idare edenlerin birkaç *rical ile Valide Sultan*’dan ibaret olduğu için kutlu elin kendilerine ulaşmadığının bilincindedirler. Çorum’a göç eden kadın bir halk ozanı muhacirin şiirinde de “*Birkaç rical ile Valide Sultan / Kâfir muinidir bil Padişahım. / Alalım bu Kars’ı küffar elinden / Dini bütün vezir sal Padişahım.*” şeklinde vurgulandığı gibi devleti yöneten aklın kuşatma altında olduğuna dair kanaatler yüksek seviyededir.

Batum Kumandanı Derviş Paşa ile Rusların ordusunun başındaki Kumandanı kıyaslayan Mehmed adlı halk ozanı şunları söyler:

*“Şirin Ardahan’ı bendetti takdir
İçinde kıymetli eşyası çoktur
Satan vezirlerin imanı yokdur
Devletin çok hain vüzerası var.”¹⁸*

Ardahan’ın düşüşünü anlatan kim tarafından söylendiği bilinmeyen ve zamanla bir türkü niteliği kazanan *Yanar Osmanlı* türküsü de beceriksiz, yeteksiz ve satgın ordu yöneticilerine yöneltilmiş ağır dilli bir eleştiridir.

*“Ocaktan asılı zincirli maşa
Allah’tan bulasın sen Ferik Paşa
Nazım Ardahan’ı attın ataşa
Alındı Ardahan yanar Osmanlı.*

*Osmanlı askeri er-oğlu erdir
Yazık ki başında haini vardır.”¹⁹*

¹⁷ Kırzioğlu, a.g.e, s. 57.

¹⁸ “93 Batum Kavgası Destanında Ardahan ile Kars”, *Kars Gazetesi*, 3 Nisan 1939.

¹⁹ Burada yeri gelmişken bir noktanın da altını çizmekte fayda vardır. Halk ozanlarının şiirlerine sirayet eden Osmanlı algısında Rus propagandasının tesiri göz ardı edilmemelidir.

*Kaptan Paşa tek mert can birden birdir
Alındı Ardahan yanar Osmanlı.”²⁰*

Bu kanaatleri taşıyan halk ozanları çareyi yüce yaratıcıya başvurmakta bulur. Şiir metinlerinde sıklıkla geçen “*yetiş ya Hızır, yetiş ya Muhammed, derdimize derman ol yüce Mevla*” yakarışları uzun bir zaman boyunca sürer. Kars’ın içinde bulunduğu bu felaket günlerine Azerbaycan’dan ve Gürcistan’tan ses gelmesine karşın, Erzincan’ın ötesinden bir türlü ses gelmez.

Her türlü gaflet, dalalet ve ihanete rağmen “vatan” diyerek dünyalık seslerini yarıda bırakıp aramızdan ayrılan aziz milletimizin yaşadıkları trajedi, idari aklın iradesine taşınmadığı gibi sanatsal alanlara da ne yazık ki taşınabilmiş değildir. Elden çıkan vatan toprakları karşısında suskunluğunu koruyan sanat dünyası 93 Harbi yıllarında ve sonrasında da bu suskunluğunu bozmamıştır. Elbette ki bu sessiz kalış yalnızca sanatkâr duyarlıklarının yoksunluğu ile açıklanacak mahiyette olmayıp, iradi ve idari aklın bu yöndeki gayretsizliğinin de bir sonucudur. Halk arasında âşıkların diline ya da anonim metinlere düşen toplumsal kayıp ve kazanımlarımız, yerel olmaktan öteye geçemeyen, evrensel öze dönüşemeyen ve sınırlı alanda kalarak unutulmaya evrilen bir nitelik taşır. Yerelden ulusala açılan, evrensel insanî özü sanatsal bağlamda işleyen yazılı edebî metinlerimiz üzülerken ifade etmek gerekir ki yoktur. 93 Harbi’nden (1877-1878) sonraki edebi oluşumlara, idari ve toplumsal yönelişlere, eski-yeni tartışmalarına baktığımızda sathi meseleler üzerinde fasit bir daire içinde döndüğünü görürüz. Sanatın toplum için olması gerekliliğinin kabul gördüğü zamanlarda dahi bu yüzeysellik hem idari hem de sanatsal bağlamda açıkça görülür.

Türk edebiyatı üzerine çalışma yapanların edebiyat sosyolojisi açısından üzerinde düşünmesi gereken önemli sorunlardan birisi elbette ki bu yüzeyselliğimiz hakkında olmalıdır. Milli edebiyat kavramının ve döneminin de bu açıdan yeniden gözden geçirilmesi gerekir. Öyle ki, milli edebiyat dönemi olarak adlandırılan devrin başlangıcını belirleyen şiir metninin ismi dahi bu açıdan düşülmesi gerekir. *Anadolu’dan Bir Ses* adını taşıyan bu şiir metninin Türk Ocaklarının ilk başkanı olan Mehmet Emin Yurdakul tarafından yazılmış olmasının da ayrı ve düşündürücü yanları vardır. *Halka Doğru* gidişin, Anadolu’da bir sese bürünerek merkeze dönmesi, idari ve edebi açıdan olduğu gibi bu devrin sanatkârlarını anlamak açısından da son derece önemli olduğu açıktır.

²⁰ “Yanar Osmanlı”, *Doğuş*, Ağustos 1939, S. 3/44, s. 11-12.

Anadolu'dan bir sesi, egemen aklın kapısına taşıyan Mehmet Emin Yurdakul, “Öyle şeyler belletir ki akıllara dokunur”²¹ diyerek vurguladığı dizeleri ile bir yandan *Biz Nasıl Şiir İsteriz?* sorusuna karşılık bulurken diğer yandan da “milli” edebiyatın yönelim alanını işaret eder. Antolojilerde yer alan sanatkârlarımızın toplumsal sorunlar karşısındaki duyarlılıkları ile merkezi otoritenin taşradaki ahalinin ahvali karşısında aldığı tavır birbiriyle örtüşük konumdadır. Karşılı halk ozanlarının şiirlerinde iktidar, muktedir olamayan bir varlık olduğu gibi dalalet hatta ihanet sarmalında boğulan bir yapı olarak görülürken, edebiyat tarihlerinde yer alan sanatkârların da ilgisiz ve duyarsız oldukları kayıtlardan anlaşılmaktadır. Taşra-merkez karşıtlığı ile kurulan kopuk, yalıtık ve sökükle bilinç, üzerinde yaşadığı topraklara ilişkin kaygı kaybı yaşamadığı gibi yaşayan sanatkârları da sıradanlaştırmak gibi bir tutumu yüksekte tutar. Konuya ilişkin olarak yalnızca Mehmet Emin Yurdakul’un işgalden kurtulan Kars’a ilişkin 19 Ocak 1917’de yazdığı *İntikam Perisi Kars Heykeli Karşısında* ve 9 Haziran, 1917’de yazdığı *Dicle Önünde* şiirlerinde atıfta bulunduğu 93 Harbine ilişkin göndermeler dışında ne yazık ki şiir antolojilerimizde metin bulamayız. Akıllara dokunur olanın, sanatsal metin kurucularının kalemine dokunamamış olmasını vermek adına bahse konu atıfların yapıldığı şiir metinlerinden kısa alıntılar yaparak “milli realist duyuların” kapısını genç sanatkâr ruhlar için yeni bir davet olarak aralamak isteriz.

İntikam Perisi Kars Heykeli Karşısında

“Ben geçmişin acıklı seslerini dinliyordum;
Yırtıyordu kalbimi Doksanüç’ün turnakları.
Can evinden vurulmuş asker gibi inliyordum;
Gülüyordu karşımda Melikof’un Kazaklar’ı.

*Bu sırada baktım ki önümde bir güzel kız var,
Gözlerinde yangınlar, saçlarında kızıl kanlar;
Uzatıyor bir altun tas parlayan nur elini:*

“Bu, intikam aşkının kevseridir; al, iç!” diyor;
Eğilerek öptüğü kılıcımdan kan istiyor
Ve işaret ediyor bana Kars’ın heykelini!..”²²

²¹ Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Emin Yurdakul’un Eserleri-I Şiirler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1969, s. 21.

²² Tansel, *a.g.e.*, s. 247.

Dicle Önünde

“Dün Pasinler üstündeydi;
Azerbaycan tozu vardı üzerinde.
Kafkasların önündeydi;
Geçmişlerin oku vardı ciğerinde.

Derinlere bakıyordu;
Kükriyordu Kars'ın kanlı heykeline.
Gözünden yaş akıyordu;
Ağlıyordu, esir dünya güzeline.

Ağlıyordu: İlhan'ına,
Çağatay'a, Altun-Ordu Devleti'ne.
Ağlıyordu: Turan'ına,
Nâdirler'in, Timurlar'ın milletine.

Diyordu ki, “Unutmadım;
“Doksanüçler” benim yanık yüreğimde.
“Kinlerimi uyutmadım;
“Öçlerimin kılıcı bak, bileğimde!..”²³

Kaynakça

- “93 Batum Kavgası Destanında Ardahan ile Kars”, *Kars Gazetesi*, 3 Nisan 1939.
“Ağla Hasan'ül Harakani”, *Türk Amca*, Aralık 1942, S. 6, s. 286-287.
“Yanar Osmanlı”, *Doğuş*, Ağustos 1939, S. 3/44, s. 11-12.
AKSOY, Talat, “Kars'ın Ruslar Eline Düşmesi Felaketimize Ait İki Dasitani Şiir”, *Doğuş*, Sontesrin 1939, Y. 6, S. 6/47.
Ali Emiri, *Osmanlı Tarihi ve Edebiyatı Mecmuası*, S.3, 31 Mayıs 1334, s. 41.
CAFEROĞLU, Ahmet, *Doğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar*, İstanbul 1942.
ERTEKİN, Eşref, “Cönklerden Derlemeler”, *Çorumlu (Halkevi Dergisi)*, S. 17, 30 Kasım 1939.
FONTON, Félix, *La Russie dans l'Asie-Mineure ou Campagnes du Maréchal Paskévitch en 1828 et 1829, et Tableau du Caucase, envisagé sous le point de vue géographique, historique et politique*, Leneuve, Librairie Pour L'art Militaire, Paris 1840
İSPİRLİ, Serhan Alkan, *Karlı Hacı Mehmed Rifat Divanı (İnceleme-Metin)*, Zafer Form Ofset Yayınevi, Erzurum 2016.
Doğuş, (Der. Kırzı, K.), Temmuz 1939, S. 2/43.
KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Edebiyatımızda Kars*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1958.

²³ Tansel, a.g.e, s. 202.

KORKMAZ, Ramazan vd., *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2009, s. 14.

Borçalı Folklor Örnekleri, (Haz. Memmedli, E.), Elm ve Tahsil Neşriyat, Bakü, 2013, 2. Cilt, s.1, 49.

TANSEL, Fevziye Abdullah, *Mehmed Emin Yurdakul'un Eserleri-I Şiirler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1969.

TUNA'DA ULUSLARARASI NEHİR HUKUKU VE BERLİN ANTLAŞMASI

Prof. Dr. İlhan Ekinci*

Öz

Balkanları sınırları içine almış tüm devletler gibi Osmanlı Devleti için de Tuna nehri büyük önem taşımıştır. Nehrin siyasî, askerî, ekonomik, jeopolitik önemi Osmanlı Devleti'nin Rumeli toprakları üzerinde Tuna'ya vazgeçilmez bir konum kazandırmıştı. Nehrin kuzeyine çıkmak devlet adamları, askerler, aydınlar ve Osmanlı Kamuoyunu gururlandırmış, devletin toplum üzerindeki güvenini daha da sağlamlaştırmıştı. İleri hareketler sırasında fetihleri kolaylaştırıcı tesiri, izlenen fetih siyasetinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Osmanlı ileri yürüyüşünün durduğu XVI. yüzyıldan sonra bu sefer de Tuna, Batı dünyasıyla kendisini ayıran sınır olarak kabul edilmiştir. XVII. yüzyıldan itibaren Avusturya ve XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya ile girdiği daimi mücadelelerinde Tuna'nın askerî ve jeopolitik önemi, Osmanlı kamuoyunda zamanla anlam değiştirerek, kendisi ile düşmanları arasında bir güvenlik sınırı, manevî bir set olarak algılandı. Hatta bazı Osmanlı aydınları için Tuna Doğu ile Batı medeniyetlerini ayıran sınırdı. Belki de bu anlayışın sonu Osmanlı Devleti Balkanlar'dan çekilince Tuna'da *akıp giden hüznümüz* olmuştur. Uğruna marşlar, türküler, şiirler söylenmiş, romanlar yazılmıştır. Bildiri 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası barış görüşmelerinde yeniden alevlenen Tuna meselesini –bir anlamda Osmanlı Devleti'nin Tuna (boğazların)da nüfuz kaybını ve çekilişinin diplomatik hikayesine değinmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Tuna, Uluslararası Nehir Hukuku, Berlin Antlaşması, Avrupa Tuna Komisyonu

INTERNATIONAL RIVER LAW AND BERLIN TREATY IN TUNA

Abstract

The Danube River, like all the Balkan states, had a great importance for the Ottoman State. The political, military, economic, and geopolitical importance of the river gave the Danube an indispensable position on the Rumelia region of the Ottoman State. Capturing the north of the river made the statesmen, soldiers, intellectuals and the Ottoman public proud, and further strengthened the state's confidence in society. This had also effect on facilitating the

* Ordu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ekincilhan@hotmail.com

forward conquests and determining its politics. The Ottoman forward movements stopped in 16th century, and the Danube was accepted as the border line between the Ottoman State and the West. The Danube lost its military and geopolitical importance for the Ottoman public when the struggles first started with Austria in the 17th century, then with the Russia in the 18th century. The Ottoman public perceived the river as a security border between itself and its enemies, thus its meaning changed. Even for some Ottoman intellectuals, the Danube was the border that separated Eastern and Western civilizations. Perhaps this was the end of our understanding that the Ottoman Empire, when we withdrew from the Balkans, had our sadness flowing in the Danube. Anthems, songs, poems and novels were written for the Danube. The paper aims to address the Danube issue, which once again flared up in the peace negotiations after the Ottoman-Russian War of 1877-78. In a sense, it aims to mention the diplomatic story of the loss and the Ottoman Empire withdrew in the Danube.

Keywords; Danube, İnternational River Law, Berlin Treaty, Europe Danube Comission

Giriş

XIX. yüzyıl devletlerarası sömürge yarışının hızlandığı, yeni güç mücadelelerinin yoğun yaşandığı ve dünya siyasetinin yeniden şekillendiği bir devir olmuştur. Bu sömürge yarışı ve güç mücadelesinde, “Büyük Güçler” sömürü alanlarını genişletmeyi amaçlamışlardır. Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altındaki toprakların hammadde bakımından zenginliği, konumları ve önemli sömürgelelere giden bir yolda bulunmaları, bu müstemleke yarışında ve güç mücadelesinde yeni vecheler ve cepheler ortaya çıkarmıştır. Bu noktada büyük güçlerin ekonomik, siyasi, diplomatik rekabetine maruz kalan yerlerden birisi de Tuna Nehri olmuştur. Tuna Nehri sahip olduğu stratejik önemi ve değeri ile çok büyük bir ekonomik havzanın potansiyelini taşımaktadır. Bu büyük havzanın ekonomik taşıyıcısı olduğu gibi, büyük politikaların Balkanlara, Karadeniz’e, Orta Avrupa’ya uzanan hırsların, arzuların, politik rekabetlerin de hem taşıyıcısı hem de bu politik alanın bir parçası olmuştur. Tuna nehri politikaların hem öznesi hem nesnesi, yani hem politik bir arazi hem de üzerinde politika izlenen bir coğrafya olmuştur.

Tuna nehri, tarih boyunca kuzeyi ile güneyi hatta kendisine karışan büyük nehirler boyunca, etnik kültürel, ekonomik, siyasî farklılıkların belirleyicisi olmuştur. Balkanlar’da ve Avrupa’da birçok devletin siyasî, etnik, dini

kültürel sınırlarının çizilmesinde en önemli ölçülerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır¹.

Balkanları sınırları içine almış tüm devletler gibi Osmanlı Devleti için de Tuna nehri büyük önem taşımıştır. Nehrin siyasî, askerî, ekonomik, jeopolitik önemi Osmanlı Devleti'nin Rumeli toprakları üzerinde Tuna'ya vazgeçilmez bir konum kazandırmıştı. Nehrin kuzeyine çıkmak devlet adamları, askerler, aydınlar ve Osmanlı toplumunu gururlandırmış, devletin toplum üzerindeki güvenini daha da sağlamlaştırmıştı. İleri hareketler sırasında fetihleri kolaylaştırıcı tesiri, izlenen fetih siyasetinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Osmanlı ileri yürüyüşünün durduğu XVI. yüzyıldan sonra bu sefer de Tuna, Batı dünyasıyla kendisini ayıran sınır bir direnç noktası olarak kabul edilmiştir.

XVII. ve XVIII. Yüzyıllar boyunca süren mücadelelerde Tuna, bazen sağlam bir savunma mevkiî, bazen işe merkezi veya yolu bazen üzerinde stratejik bir noktasının mutlaka ele geçirilmesi gereken bir nehir haline gelebiliyordu. Bazen üzerindeki mevkiilerden yapılacak ileri harekâtlarda bir hareket üssü vazifesi görüyordu. Zaman zaman üzerindeki küçük ıssız adalar dahi taraflarca silahlandırılıp işe yolunun önünü kesmek için veya ileri bir karakol görevi gören bir mevki haline getirilebiliyordu. Genelde galiplerin ileri yürüyüş yolu olduğu gibi mağlupların geri çekilme veya kaçış yolu da olabiliyordu. Yalnızca Tuna değil bazen Tuna'ya akan nehirler de özellikle Tuna'ya kavuştukları yerlerde askerî harekâtın belirleyici unsuru ve yönlendiricisi olabiliyordu. Bazen ağır bir yenilginin sebebi olarak gösteriliyor bazen de kuvvetlerin nehrin öte yakasına atılması barış anlaşması yapılması için yeterli olabiliyordu.

Osmanlı Devlet adamları XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Rusya ile yapılan savaşlar sonrası Tuna ve Tuna boğazlarının önemini çok daha iyi kavradılar. Devletin Balkanlar'da elinde tutmuş olduğu topraklarda süregelen savaşlarda hatta sınır ötesi askerî harekâtlarda Tuna üzerinden yapılan destek ve bu yolla orduya getirilen işe büyük önem arz etmeye başladı. Osmanlı Devleti askerî ve ekonomik sebeplerden dolayı Tuna Boğazlarını fizikî olarak açık tutabilme çabası içindeydi. Coğrafi ve fizikî şartlar dolayısıyla Tuna boğazlarında ulaşım büyük zorluklarla yapılabiliyordu. Tuna nehrindeki ulaşımı açık tutmak için gerekli olan faaliyetler devlet veya vakıflar vasıtasıyla sürdürülmüştür².

XVII. yüzyıldan itibaren Avusturya ve XVIII. yüzyıldan itibaren Rusya ile girdiği daimi mücadelelerinde Tuna'nın askerî ve jeopolitik önemi, Osmanlı kamuoyunda zamanla anlam değiştirerek, kendisi ile düşmanları arasında bir

¹ Bu çalışma, İlhan Ekinci, *Tuna Nehri'nde Diplomasi Oyunları (1856-1883)*, Ankara, 2014 adlı yayından üretilmiştir; Tuna Nehri'nde Kâmil Günel, *Coğrafyanın Siyasal Gücü*, İstanbul, 1993, s. 85.

² İsmet Kayaoğlu, "Beşir Ağa Vakfı", *Belgeler TTK.*, C. XI, S.15, Ankara 1986, s. 77-80; BOA, Cevdet Nafia, Nr. 619, 1 Temmuz 1805; M. Emre Kılıçaslan, "XVIII. Yüzyılda Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi", *Karam*, 25, 2010, s.59-76.

güvenlik sınırı, manevî bir set olarak algılamasına sebep olmuştu. Hatta bazı Osmanlı aydınları için Tuna Doğu ile Batı medeniyetlerini ayıran sınırdı. Belki de bu anlayışın sonu Osmanlı Devleti Balkanlar'dan çekilince Tuna da *akıp giden bir hüüzün* olmuştu. Uğruna marşlar, türküler, şiirler söylenmiş, romanlar yazılmıştır.

1. Tuna'nın Uluslararası İlgi alanına girmesi

Tarıma dayalı imparatorluklar tabii olarak ilkönce kendi sınırları içinde kapalı ve yoğun bir işbölümünü yerleştirmek arzusundaydılar³. Ekonomik bakımdan boğazlar, Karadeniz limanlarının ve Doğu ile Orta Avrupa mallarının sevkine imkân veren nehirlerin tabii nakil yoluydu⁴. Tuna boylarını fetihten sonra Aşağı Tuna'daki Osmanlı ticareti Karadeniz'in kaderini paylaştı. Aşağı Tuna da, Karadeniz gibi XV. asrın sonlarına doğru tamamen Osmanlı hâkimiyetine girince buradaki uluslararası ticaret önemini kaybetti ve bu nehirde sadece Osmanlı bandıralı gemilerle ticaret yapılmaya başlandı⁵. Bu dönemde Tuna'nın doğuya doğru akan suları Avrupa için hemen hemen terk edilmiş bir ticaret yoluydu. Değişik devletlerin kontrolündeki yollar Kalas'a, İbrail'e kadar gitse de daha da uzaklara ulaşabilen Tuna, Osmanlı hâkimiyetinde bir iç ulaşım nehri olmuştu⁶.

Tuna ve Balkanlar yoluyla Avrupa'ya ulaşan en önemli yollar üzerinde olması sebebiyle daimî bir siyasî nüfuz ve askerî karşılaşma noktası olan Boğazlar, özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Avrupa'nın büyük devletlerinin siyasetlerinin odak noktası olmuş ve bu devletler boğazlarda söz sahibi olabilmek için büyük çaba harcamışlardır⁷. Bu iki meseleyi coğrafi ve siyasî olarak birbirinden ayırt etmek mümkün değildir. XIX yüzyılda Avrupa devletlerinin dünya hâkimiyeti anlayışı *denizlere hâkimiyet* anlayışından hareketle millî rekabet politikaları üzerine oturmuştu. Bu yüzyılda güçlü bir devlet haline gelebilmek ancak uluslararası ticaretle ve bunu garanti altına alacak güçlü bir deniz kuvvetine sahip olmakla mümkündü. Bunun için de denizlerin serbest, boğazların ve kanalların açık olması, geçit noktalarının elde bulundurulması gerekiyordu. Bu, Avrupa devletlerinin her zamankinden daha çok hayatî

³ Ç. Keyder, Y. E. Özveren, D. Quartert, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul, 1994, s. 121.

⁴ Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara, 1968, s. 10.

⁵ İdris Bostan, "İzn-i Sefine Defterleri ve Karadeniz'de Rusya ile Ticaret Yapan Devlet-i Aliyye Tüccarları 1780-1846", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1990, S. 6, s. 21; M. Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim 1986, Samsun, 1988, s. 97.

⁶ Jean Duvernoy, *Le Régime International du Danube*, Grenoble, 1941, s. 39.

⁷ Cemal Tukin, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul, 1947, s. V-VI.

menfaatleri gereği idi⁸. Bu fikrin en önemli muhatabı olan Boğazlar meselesi özellikle Tuna üzerindeki seyri sefer meselesi ile zarurî bir bağıllık münasebeti içinde bulunmuş ve Avrupa devletler hukukunun hiç bir problemi deniz ticaretiyle ilgili devletler için bu derece önemli olmamıştı⁹.

Boğazlarla beraber Karadeniz'in uluslararası ticarete açılmaya başlaması demek buraya dökülen Tuna havzasının da açılması demektir. Dahası Tuna'ya katılan Prut, Sava ve diğer birçok ırmak vasıtasıyla Balkanların ve Orta Avrupa'nın iç kısımlarına kadar ulaşımı sağlayan nakliye imkânlarıyla, ucuz ve iyi yapıldığı takdirde risksiz ulaşım sağlayan bir suyunun da ticarî bakımdan öneminin artması demektir.

Tuna'yı uluslararası ticarete açma çabası içindeki Avrupalı devletlere iki gurup halinde bakabiliriz. Bir tarafta Avrupa'nın merkezinden doğuya Karadeniz'e doğru bu yolu kullanabilecek ve zorlayacak olan Avusturya, diğer tarafta Karadeniz vasıtasıyla Tuna boğazlarından girerek nehrin suladığı ve açıldığı geniş bir havzadan yararlanabilecek İngiltere, Fransa, İtalya ve diğer Avrupa ülkeleridir.

Tuna nehri, Avusturya için tıpkı Osmanlı'da olduğu gibi sadece ticarî bir anlam ifade etmiyordu. Avusturya, bir Orta Avrupa yani kara devleti olup homojen bir coğrafi ve nüfus yapısına sahip değildi. Politik zorlamalar sonucu meydana gelmişti. Sınırları içinde hemen hemen Alman nüfusu kadar Macarlar vardı. Ayrıca Ruten, Romen, Çek, Slovak, Hırvat gibi çok çeşitli etnik kökenden gelen milletleri sınırları içinde bulunduruyordu. Nüfus olarak mozaik bir yapıya sahip olan bu devleti coğrafi olarak birleştiren en büyük faktör Tuna nehri idi. Gerek ulaşım gerekse ekonomik, politik ve askerî yönden ülkenin en büyük dayanağı bu nehirdi. Bu sebeple Avusturya'ya "*Tuna Monarşisi*" veya "*Tuna İmparatorluğu*" adı da verilmekteydi¹⁰.

Avusturya bu coğrafi yapısından dolayı, kendi iç bütünlüğü yanı sıra gelişen ticareti için Kara Avrupa'sından dışa, denizlere açılma çabalarının ana hedeflerinden birisi Tuna nehri olmuştu. Hatta bu açılma, ticaretin de ötesinde XIX. yüzyılda siyasî ve askerî olarak da Tuna boyuna ve Balkanlar'a yayılma şeklinde bir devlet politikasının geliştirilmesine yol açacaktır. Avusturya, Tuna'yı nehrin yukarısından Karadeniz'e doğru bir yayılma ve açılma alanı olarak görmüş ve faaliyetlerini bu yönde sürdürmüştür.

Tuna'nın bir ticaret yolu olarak gittikçe önem kazanmaya başlamasında, Avrupa'daki ticarî, sanayi değişim ve gelişimin büyük rolü vardır. Bu durum tabii olarak XIX. yüzyılın başlarından itibaren Karadeniz'in ticarete açılma-

⁸ Rene Piton, *Karadeniz ve Boğazlar Meselesi*, (Çev. Hüseyin Nuri), İstanbul, 1325, s. 4-5.

⁹ Tükin, *a.g.e.*, s. 5.

¹⁰ Rıfat Uçarol, "Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Kadar Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989, C. 11, s. 217.

sıyla büyük oranda ilgilidir. Çünkü Avrupalı devletlerin ilgileri, Karadeniz’le sınırlı kalmamış, ona açılan ve zengin ekonomik kaynaklara sahip ardülkele-
rindeki tüm ticaret yolları ile de ilgilenmeye başlamışlardır. Dolayısıyla Ru-
meli başta olmak üzere çok geniş bir bölgenin giriş ve çıkışını sağlayan Tuna
ve boğazları da Avrupa devletlerinin ilgi odağı olmaya başladı.

XIX. yüzyılda Avrupa’daki hızlı ticarî gelişmede doğu ile eski ticaret yolla-
rını yeniden canlandırılmasının veya yeni yollar bulunmasının büyük önemi
vardır. Muhakkak ki Ortaçağın ticaret yollarının yeniden faaliyete geçirilmesi,
emperyalizm çatışmalarına da yeni arenalar yaratmış ve uluslararası çatış-
maları da kışkırtmıştır. İktisadî yarışlar, askerî ittifaklar, stratejik manevralar,
gizli diplomasi ve savaşlar tarafların üstünlük kazanabilmek için başvurdukları
en önemli yöntemler haline gelmiştir¹¹. Bir taraftan Avusturya’nın Balkan-
lar’a batıdan girerek ticarî ve siyasî nüfuzunu gittikçe artırması, diğer taraftan
Karadeniz ticaretinin XIX. yüzyılın başından itibaren Avrupalı devletlere açıl-
ması, Tuna’nın ticarî bir yol olarak değerini gittikçe artırdı. Özellikle Edirne
Antlaşması sonrası Karadeniz, ticaretindeki hızlı gelişmeyle¹² başta İngiltere,
Fransa¹³, Avusturya, Rusya, olmak üzere Avrupa’nın diğer küçük devletleri
arasında¹⁴ bir rekabet alanı haline geldi. Bu yüzden Avrupa ekonomisi ge-
liştikçe Karadeniz ve ona bağlı olarak Tuna nehri de Avrupa politik alanına
girmiş ve zamanla bu nehir uğruna yapılan politik mücadeleler artmıştır¹⁵.

2. 1815 Viyana Konferansı ve Sonrası Nehir Hukukunda Gelişmeler

Tuna nehrinin serbestleştirilmesi hususunda, Avrupa’da görülen eğilimin
tarihî kökeni muhakkak ki Paris Antlaşması’ndan çok daha öncelere uzan-
maktadır. Avrupa’da bu konudaki asıl sistemli gelişmeler Fransız İnkılâbı ve
sonrasında meydana gelmiştir. 1792’de Konvansiyon Meclisi, yayınladığı bir
kararnamede milletlerarası nehirlerin, suladıkları bütün ülkelerin müşterek
mülkiyeti olduğunu ilan etmiş ve bu nehirlerde seyri sefer serbestliğini sa-
vunmuştu¹⁶. Nehirlerdeki serbest dolaşımı gerçekleştirme prensibinin, Av-
rupa’nın bazı nehirlerinde uygulanması hususunda teşebbüslere geçilmişti
ve Fransa’nın Avrupa’daki yayılması sırasında sözleşmeler vasıtasıyla bu
konudaki ilk adımlar atılmıştı. Özellikle, Avrupa’da Ren nehrindeki serbest

¹¹ Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, İstanbul, 1972, s. 13-14.

¹² A. Üner Turgay, “Trabzon”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul, 1994, s. 53; Stefa-
nos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, C. 2, İstanbul, 1987, C. 2, s. 59.

¹³ Fransa’nın Aşağı Tuna ve Karadeniz iskelelerindeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Süley-
man Uygun, *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Kumpanyası (1851-1914)*, İstanbul, 2015.

¹⁴ Kemal Beydilli, “Karadeniz’in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbü-
sü”, *Belleten*, 155, S. 214, Ankara, 1991, s. 718-747.

¹⁵ Afif Büyüktuğrul, “Tuna Nehri”, *Donanma Dergisi*, İstanbul, 1964, C. 77, S. 446, s. 16.

¹⁶ Seha L. Meray, *Devletlerarası Hukuk*, Ankara, 1968, C. 1, s. 473.

dolaşım için çeşitli öneriler ortaya atılıyordu. Fakat bu plânlar genelde nehre kıyısı olan devletlerin ortak dolaşımını öngörürken, diğerlerinin dolaşımını kıyısı olan devletlerin rızalarına ve karşılıklı kabul şartları içinde olması esaslarına dayandırılıyordu¹⁷.

Fransız İhtilali ve Napolyon savaşları sonucunda, Avrupa'da 1789 yılı öncesine göre çok değişik bir statü meydana gelmişti. Özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren Napolyon'un kişiliği çevresinde meydana gelen yeni devletler yapısı ve güçler dengesi, onun müttefikler karşısında yenilerek imparatorluktan çekilmesiyle yıkılmıştı. Bundan sonra ise Avrupa, alt üst olmuş siyasî haritası ve güçler dengesiyle, bir güçler boşluğu ve pek çok meselelerle karşı karşıya kalmıştı. İşte Viyana kongresi bu meseleleri çözmek, Avrupa'ya yeniden bir siyasî düzen ve şekil vermek için toplanmıştı¹⁸.

1815 Viyana Kongresi öncesi nehirlerin serbestisine dair verilmiş projede, Avrupa'daki Ren ve diğer nehirlerin yanında Tuna nehri de sayılıyordu. Fakat Tuna ile ilgili bu kısımlardan, kararın son kaleme alınışı sırasında vazgeçilmişti¹⁹.

Viyana Kongresinde, iki veya daha fazla devletin topraklarından geçen veya onlar arasında sınır teşkil eden nehirlerdeki seyri sefer problemleri de ele alınmıştı. Tabiatıyla burada ele alınan nehirler, ticarî seyri sefere imkân veren nehirlerdi. Amaç, nehirlerin verdiği ekonomik imkânlardan bütün sahildevletleri eşit derecede yararlandırmaktı²⁰. 9 Haziran 1815 günü kabul edilen Viyana Kongresi nihaî senedinin 108. ve 109. maddelerinde, nehirler hakkında beş önemli prensip kabul edildi. Bunlar; *seyri sefere müsait bir nehrin sahildevletleri olan devletler, bu nehirle ilgili bütün düzenlemeleri müştereken yapmaları; milletlerarası nehirlerde, denize döküldükleri noktaya kadar, bütün devletler için seyri sefer serbestliğinin sağlanması; seyri sefer inzibatı ile ilgili kurallar bütün milletler için eşit bir şekilde ve ticareti aksatmayacak bir tarzda uygulanması; her sahildevlet, nehrin kendi ülkesinden geçen kısmında seyri sefer için zarurî olan işleri yapmak mükellefiyetinde olması; gümrük vergileri ve seyri seferle ilgili olarak yapılmış bayındırlık işlerini karşılamak için konmuş resimler hariç, diğer her türlü resim, har ve ücretlerin kaldırılması*²¹ olarak belirlenmişti. Böylece nehirlerden geçen ticaret gemilerinden alınacak vergi tek vergi sistemine dayandırılmış ve ayrıca verginin,

¹⁷ Onsekizinci yüzyılda Ren Nehri'nin ulaşım problemleri ve Fransız İhtilali sırasında yaşanan değişimler için bkz. Türkkaya Ataöv, "1815-1865 Arasında Devletler Tarafından Kurulan Milletlerarası Teşekküller", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 15, Eylül 1960, S. 3, s. 29-48; Duvernoy, *a.g.e.*, s. 25-26.

¹⁸ Rıfat Uçarol, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul, 1995, s. 34.

¹⁹ Duvernoy, *a.g.e.*, s. 27.

²⁰ Büyüktuğrul, *a.g.m.*, s. 16.

²¹ Meray, *a.g.e.*, C. 1, s. 473-474.

gemilerle geçirilen malların cinslerine göre değil, tonajına göre alınması prensipleri getirilmişti²².

Bu konularda ortaya konulacak olan kuralların, nehirden yararlanan tüm devletler için eşit bir şekilde uygulanması, alınacak verginin ticareti düzenleyici ve artırıcı olması, her devletin, arazisinde bulunan yedek yollarını gemilerin seyrine engel olmayacak bir şekilde getirerek hazır tutması ve gelecekte bunun için ortaya konulacak olan nizamnamelerin bu ameliyatları kolaylaştıracak şekilde olması hususunda da devletler anlaşmışlardı²³.

Bu kararlar, (bir nehre) sahil dar olmayan devletlerin milletlerarası nehirler üzerinde hakları olduğunu kabul etmiyor, nehirleri kuvvetli devletlerin inhisarından kurtardığı gibi, sahil dar devletlerin yük muayenesi yapmak ve bunun gibi çeşitli bahanelerle ticaret gemilerini limanlarda oyalamasına da engel oluyordu²⁴. Viyana Kongresi'nde Avrupa'daki nehirlerde serbest ticaret için almış olduğu kararlar, kongreye katılan devletlerin ülkeleri arasında sınır teşkil eden veya bu ülkeleri boydan boya aşan, yani uluslararası nitelikteki nehirleri içine alınıyordu²⁵. Viyana sistemi devletleri nehre müştereken sahip olmaları yerine sahil dar devletlerin menfaatine hizmet için müşterek idare esasını kabul ediyordu²⁶.

Osmanlı Devleti Viyana Kongresi'ne çağrıldığı halde katılmamıştı. Toprak bütünlüğünün Avrupa Devletleri'nin garantisine altına alınacağı, hukuk ve bağımsızlığına gölge düşüreceği, Rusya'nın Balkanlara karşı izlediği politika ve Tuna Emaretleri'ni bağımsızlığa kadar götürebilecek ayrıcalıklar istenmesi gibi hususların gerçekleşmesine meydan vermemek için, Viyana Kongresine katılmaya yanaşmamıştır. Kongre buna rağmen ilk defa Osmanlı Devleti için "Şark meselesi" deyimini kullanmış ve Osmanlı Devleti'nin durumu ve geleceği ile yakından ilgilenmiştir. Bununla birlikte Kongrede Osmanlı Devleti ile ilgili doğrudan bir karar alınmamıştır.²⁷ Dolayısıyla Osmanlı devleti, henüz Avrupa hukuk sistemi içine girmemiş olduğu için, nehirler için alınmış bu kararlar Tuna'ya tatbik edilmedi. Fakat Osmanlı Devleti, kapitülasyonlar çerçevesinde, bütün devletlere Tuna'dan yararlanma hakkını vermişti. Yani vergi almadan, yine nehir ağzını taratıyor, fener ve emniyet hizmeti işletiyordu. Bu devirde Tuna'nın geliri, sadece akıntı üstü çıkan gemileri yedeklemekten dolayı alınan vergiden ibaretti²⁸.

²² Büyüktuğrul, *a.g.m.*, s. 16-17.

²³ BOA, HR.HMŞ.İŞO, Nr. 55/8, 1 Temmuz 1915, Kalas Başşehbenderliği'nin telgrafı.

²⁴ Ataöv, *a.g.m.*, s.31; Büyüktuğrul, *a.g.m.*, s. 17.

²⁵ Uçarol, *a.g.e.*, s. 38.

²⁶ Ataöv, *a.g.m.*, s. 31.

²⁷ Uçarol, *a.g.e.*, s. 40-42.

²⁸ Büyüktuğrul, *a.g.m.*, s. 16-17.

Tuna'nın büyük bir kısmı ve özellikle taşımacılık bakımından en verimli yerleri Osmanlıların elinde bulunuyordu. Bütün bunlara rağmen, Viyana'da öngörülen rejimin Tuna için uygulanabilirliği henüz çok uzaktı. Bunun sebebi Osmanlı Devleti'nin Viyana Kongresine katılmamış olmasının yanında, nehrin doğu ve hemen hemen Avrupa dışı özelliği de rol oynamış olsa gerektir. Fakat Tuna'daki taşımacılık konusunda Osmanlı Devleti, gerek kapitülasyonlar ve gerek yapmış olduğu karşılıklı anlaşmalarla zaten fazlasıyla müsaade ediyordu.²⁹

Avusturya ve Rusya'nın, Balkanlar üzerinde kurmak istedikleri nüfuzun stratejik bir sızma aracı olarak gördükleri nehir, diğer taraftan ardülkelerindeki zengin potansiyel sebebiyle Karadeniz'den gelen İngiltere ve Fransa'nın da ilgi alanı içine girmiştir. Bu sırada alınmış olan 1815 Viyana kongresi kararları ile Avrupa'da ulaşımaya uygun nehirlerin uluslararası ticarete açılması hususunda önemli gelişmeler sağlanmış ve kararlar alınmıştı. Bu kararlar Ren nehri için alınmış olsa da Tuna için de düşünülmüş; Osmanlı Devleti'nin kongreye katılmamış olması sebebiyle uygulamaya konulamamıştır.

3. Rus Hâkimiyetinde Tuna Boğazları ve Politikası

Osmanlı Devleti, Balkan topraklarını kuzeyden çeviren bu ulaşım yolu için askerî, ticarî, siyasî gerekler sebebiyle, Tuna boğazlarını her zaman seyri sefere açık bir halde tutmuş, bunu için gereken çalışmaları da her zaman yapmıştı. Ancak, Edirne Antlaşması sonrası nehrin ağızlarının Rusya'nın eline geçişiyle bölgedeki ticaret ve seyri sefer çok farklı bir gidişat aldı. Nehir, taşımacılığa açık tutulabilmesi için devamlı bakım istiyordu. Fakat Rusya, Osmanlı'nın nehirden yararlanmasını istememesi sebebiyle, Tuna boğazlarının temizliği ile ilgili yapılması gereken işlerini aksatmaya başladı. Batılı devletlerin ticaretlerinin henüz politik baskı yaparak bu durumu düzeltecek derecede artmamış olması, Rusya'ya bu konuda daha rahat hareket etme imkânı tanımıştı. Rusların boğazlarda uyguladıkları politikalar üzerine buradaki ulaşım yapılamaz hale gelmeye başlamıştı. İşte bu durumun sonucu olarak bu politikadan en çok etkilenen iki devlet olan İngiltere ve Avusturya'nın tesiriyle ve onların çalışma ve çabalarıyla 1856 Tuna mevzuatı (komisyonu) çıkmıştı.

Rusya bir taraftan Tuna boğazlarında ticareti engellerken, diğer taraftan bu durumu lehine çevirecek şekilde, Avrupalı devletlere kendi topraklarında ve limanlarında yeni ticarî imkânlar bahşediyor, Tuna üzerinden geçen ticaret

²⁹ Duvernoy, *a.g.e.*, s. 27.

yollarını, kuzeye, kendi hakim olduğu topraklara doğru kaydırmaya çalışıyordu³⁰.

Rusya 1839'da Odessa'nın serbest liman olduğunu ve burada vergi alınmayacağını ilan etti. Bu durumun, Rusya'nın ithalat ve ihracat hacminin artmasında çok büyük önemi oldu. Odessa yabancı ve Rus mallarının depolanıp Balkanlara, Karadeniz havzasının tümüne ve Kafkasya üzerinden İran'a dağıtıldığı bir yer haline geldi³¹. Rusya Memleketeyn ürünlerinin de Tuna boğazları aracılığı ile değil, Odessa üzerinden ihraç edilmesi için bu ticaret yolunu daha kuzeye çekmeye çalıştı. Ruslar güttükleri ticarî politikayla Karadeniz'deki hububat ticaretini ellerinde bulundurmaya hedeflemişlerdi. Bu durum Memleketeyn ticaretini menfi yönde etkilemişse de, Ukrayna ticaretinin çıkış noktası olan genç Odessa limanını bu ticarete feda etmek niyetinde değillerdi. Ve Tuna boğazlarının hâkimiyeti onlara, bu bölgenin Odessa'ya karşı aktif bir rekabete girişmesine engel olma fırsatı verdi. Tuna boğazlarından yararlanılmasını diye ağızların bakımı engellendi ve başta karantina olmak üzere türlü bürokratik engellerle ticaret zorlaştırılmaya çalışıldı³².

Edirne Antlaşması sonrası Tuna Boğazlarını eline geçiren Rusya, bu hâkimiyetini, Osmanlı ve Avusturya Devletleri'nin buradaki nüfuzunu kırmak, Odessa ticaret yolunu canlı tutabilmek için Tuna'yı köreltmek şeklinde bir politika için kullanınca, başta Avusturya ve İngiltere olmak üzere bölgede ekonomik çıkarları gittikçe artmakta olan devletlerin tepkisini çekmiştir. 1830'dan sonra Tuna üzerinde tesis etmiş olduğu hâkimiyeti artırmak isteyen Avusturya ve dünya ticaretini serbest esaslar üzerine oturtmaya çalışan İngiltere, Kırım Savaşı ve sonrası siyasî ve askerî şartların uygun hale gelmesi ile Tuna'da isteklerini gerçekleştirmek için fırsat bulmuştur. Bir taraftan Rusya, diğer yandan İngiltere, Avusturya ve Fransa'nın menfaatleri ve bölgedeki ekonomik ve siyasî çıkar çatışmaları, ardından Kırım Harbi ve sonucunda ortaya çıkacak olan Paris Antlaşması'nda, Tuna'nın serbestlik esasına dayanan hukukunu şekillendirecek olan kurallar ortaya çıkacaktır³³. Tuna ticaretini serbestleştirme hususunda bütün Avrupa Devletleri aynı fikirdeydi, fakat bunun derecesi ve nasıl olması gerektiği konusunda özellikle 1856'dan sonra anlaşmazlıklar çıkmıştır.

³⁰ Mesut Karakulak, "Hocabey'den Odessa'ya Bir Limanın Gelişimi" *OÜSBAD*, Temmuz 2015, s. 288-318; Duvernoy, *a.g.e.*, s. 44-45.

³¹ Virginia Paskaleva, "Osmanlı Balkan Eyaletleri'nin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *I.Ü.I.F.M.*, İstanbul, 1968, C. 27, S. 1-2, s. 71.

³² Duvernoy, *a.g.e.*, s. 46.

³³ Duvernoy, *a.g.e.*, s. 49.

4.Kırım Savaşı ve Tuna İle İlgili Ortaya Çıkardığı Sonuçlar

1815 Viyana Kongresi'nde Ren Nehri ile ilgili kararlar alınırken, Tuna'nın da adı geçmiş, fakat bu nehirle ilgili kararlar alınmamıştı. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren kırk yıl içinde meydana gelen ticarî ve siyasî gelişmeler, Kırım Savaşı'nın hemen öncesinde ve devamında bir Tuna meselesinin ortaya çıkmasının en önemli sebebi olarak görülmektedir. Ayrıca hukukî olarak Tuna meselesinin ortaya çıkışı, Avrupa'nın Fransız İnkılâbı ve sonrası gelişmelerinde yattığı gibi, yine Avrupa'nın, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda Tuna boyunca sahip olduğu topraklardaki ülkelere karşı izlediği politikalarından da kaynaklanmaktadır. Batı için Tuna meselesi yalnızca Tuna'nın devletlerarası garanti altına alınarak serbest bir rejime kavuşturulması değildi. XIX. yüzyılda Avrupa'da asıl Tuna meselesi denilince; Tuna Prenslikleri olarak adlandırılan Eflak, Boğdan ve Sırbistan'ın Şark meselesinin Balkanlarda çözülmesi gereken problemi olarak ortaya çıkan bir mesele anlaşılıyordu. Yani Tuna meselesi, Avrupa için birçok devletin içinden ve sınırlarından akan bir nehrin serbestleştirilmesinin ve uluslararası ticarete açılmasının çok daha ötesinde şeyler ihtiva ediyordu. Avrupa için Tuna meselesi, kıyısında bulunan ve Tuna Prenslikleri olarak adlandırılan Sırp, Eflak-Boğdan ve daha sonra Bulgaristan meselesinin Şark meselesi ışığı altında çözülmesiydi. Kaldı ki kapitülasyonlardan yararlanan Avrupalı devletler için Osmanlı devleti topraklarında, denizlerinde ve sahilinde fazlasıyla serbestlik tanımıştı. Tuna'ya getirilmek istenen yeni rejim kapitülasyonlar sayesinde uygulamada zaten mevcuttu. Avrupa'nın büyük devletlerinin göstermiş oldukları çabalarda, ticaretlerine emin bir mahreç veya pazar bulma isteğinin ötesinde, Tuna, bu devletler için muhakkak ki daha fazla şeyler ifade ediyordu. Avusturya, İngiltere, Fransa, Rusya devletleri için Tuna'nın önemi, yalnızca artan ticaretleri için önemli bir su yolu olmasından ibaret değildi. Tuna, Sırbistan fakat ondan daha fazla olarak özellikle Eflak-Boğdan meselesinde Aşağı Tuna'yı ülkelerinin bir parçası olarak kabul etmiş olan Romenler için zaman zaman mücadelelerinin bir sembolü olmuştu.

a.1855 Viyana Konferansı ve Tuna Meselesi

1840'dan sonraki gelişmeler Tuna meselesinin Avrupalı devletler politikalarında yerini almasında etkili olmuştu. Siyasî gelişmeler, Rusya ile bu konuda rahatsızlık duyan Avusturya, İngiltere, Fransa'yı karşı karşıya getirince bu meselenin çözümü için de çeşitli fikirler ortaya atılmaya başlandı. Bu devletler nezdinde, daha Kırım savaşıdan önce Tuna konusunda geniş bir diplomasi faaliyeti de başlatılmıştı. Diplomatik faaliyetler sonucu ortaya çıkan çözüm önerileri, Tuna boğazlarını elinde tutan Rusya'ya karşı girişilen Kırım Savaşı ve sonrasında uygulama fırsatı ortaya çıktı.

Tuna cephesinde, Osmanlı ve Rus kuvvetleri arasına Avusturya kuvvetleri girince, müttefikler Rusya'yı barışa zorlamak için cepheyi Kırım'a taşımışlardı. Bu arada Rusya'nın mukavemeti kırılmış ve bazı ön şartları kabul ederek barışa hazır olduğunu bildirmişti. Avusturya ve Viyana'da bulunan İngiliz ve Fransız sefirleri, barış müzakerelerine başlanılabilmesi için, barışa esas olacak olan ve aralarında kararlaştırmış oldukları dört noktayı Rusya'ya tebliğ ettiler³⁴. Barış esaslarını belirten ve Rusya'ya verilen ultiatomun 2. maddesinde:

*“Tuna üzerinde seyri sefaini, tahammülü oranında kadar genişletip yaya-bilmek için, nehrin iki devlet sahiline müşterek olan mahallinden başlayarak aşağı tarafını içeren, Edirne Antlaşması'nın üçüncü bendi gereği sahili olan hükümetin hâkimiyetinden kurtarılması uygundur. Tuna'da seyri sefer yapan gemilerin serbest bir şekilde hareket etmelerinin sağlanabilmesi için, nehrin ağzında mevcut olan veyahut bundan sonra ortaya çıkabilecek olan engelleri bertaraf etmek üzere, gerekli yetkiye sahip memurların seçilip, tayin edilmesi ve bu hakkın korunması hususunun gözetim altına alınması.”*³⁵

Bu notaya göre, Tuna'nın durumu, barışa esas olacak dört şarttan birini teşkil ediyordu. Böylece Kırım Savaşı sonrasında yapılan müzakerelerde ve antlaşmalarda her zaman konu edilecek olan Tuna üzerinde taşıma serbestisi hususunun resmî zemini hazırlanmış oldu.

Müttefiklerin savaş sırasında ve barış konferansı öncesinde almış oldukları kararların uygulanması aşamasına gelince, daha önce *Tuna boğazlarının Rusya'nın elinden kurtarılması ve serbestleştirilmesi* konusundaki ortak hedeften de sapmalar görüldü ve farklı görüşler ortaya çıktı. Tuna üzerinde devletlerarasındaki değişen güç dengeleri, ortaya çıkan bu yeni hukukî durum ve hakların tasarrufu konusunda başlıca iki temel görüş ortaya çıkarmıştı. Bu farklılık daha Viyana görüşmeleri esnasında ortaya çıkmışsa da o zaman arzu edilen serbestleştirmeyi fiili olarak gerçekleştirme hususunda bir başarı kazanılmış değildi. Fakat savaş kazanılıp Paris Antlaşması ile hukukî zemin, Rusya ve Osmanlı devletlerine kabul ettirilince, uygulama aşamasında anlaşmazlıklar da daha iyi bir şekilde su yüzüne çıkmıştır.

b. Tuna Komisyonlarının Kuruluşu

Asıl barış antlaşmasının imzalanması için toplanan Paris Kongresi 25 Şubat 1856 'da açıldı. Viyana'da esasları kararlaştırılmış olan hazırlık projesi

³⁴ A. F. Türkgeldi, *Mesail-i Mühimme-i Siyasiye*, (Yay. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara, 1987, C. 1, s. 42; Tukin, *a.g.e.*, s. 254.

³⁵ *Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C. 9, s. 227-228; Türkgeldi, *a.g.e.*, C.1, s. 43; Gencer, *a.g.m.*, s. 474.

genel olarak kabul edilmiş olmasına rağmen, Paris'te meseleler yeniden gündeme geldiğinde birçok hususta olduğu gibi Tuna meselesinde de anlaşmazlıklar çıktı.

Paris Kongresi'ne Osmanlı Devleti, Rusya, İngiltere, Fransa, Piyemonte, Avusturya ve Prusya iştirak ettiler. Paris Antlaşması ilk bakışta Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uygun bir durum ortaya koyuyordu. Görünüşte, gelecek için Rus tehlikesi ortadan kalktı. Osmanlı Devleti'nin, devletler genel hukukundan faydalanmak hakkını kazanması ve Avrupa devletleri konseyine kabul edilmesi, topraklarının büyük devletlerin kefilliği altına konulması, değeri olan moral prensiplerdi. Fakat Avrupa devletlerinin kendi aralarında bile bu prensiplere saygı gösterdikleri yoktu. Bu sıralarda Avrupa büyük devletlerinin geliştirmekte olan endüstrileri için hammadde ve pazar bulma siyasetine girişmeleri, devletlerarası siyasetin hızla değişme ve gelişmesine sebep oluyordu³⁶. Avrupa devletlerinin bu hususta gösterdikleri çabaların, henüz Tuna meselesinin bu devletler tarafından Eflak ve Boğdan'a veya Tuna emaretlerine ait bir siyasî mesele olarak algılanmadığını göstermektedir. Muhakkak ki Tuna meselesinin ortaya çıkması ve gelişmesi, buradaki Avrupa ekonomik çıkarlarının artmasının tabii bir sonucu idi.

Uzun tartışmalardan sonra esasları daha önce tespit edilmiş olan Tuna'nın yeni hukukî durumunu temsil edip uygulamak için, iki ayrı komisyon kurulmuş oluyordu. Bunlardan birincisi anlaşmanın onbeş ve onaltıncı maddeleri ile İngiltere, Fransa, Avusturya, Piyomente, Rusya ve Osmanlı Devleti'nin içinde yer aldığı Tuna boğazları ile ilgili olarak kendisine verilmiş görevleri iki yıl içinde yapıp bitirerek daha sonra sahip olduğu yetkileri sürekli komisyona devredecek olan geçici, "Avrupa Tuna Komisyonu" veya "Avrupa Komisyonu" olarak adlandırılan komisyonu diğeri ise nehre sahili olan devletlerden oluşacak olan "Sahil Komisyonu" veya "Daimi Komisyonu". Ancak siyasî, ekonomik ve stratejik sebepler geçici olarak nitelendirilen Avrupa Tuna Komisyonunu çok daha uzun sürmesine sebep olmuştu.

c. Avrupa Tuna Komisyonu

Paris Konferansı'nda tartışmalardan sonra Tuna konusunda alınan kararlar ve bunları uygulamak için 18 Mart'ta iki ayrı komisyon kurulması kararlaştırıldı. Bunlardan birisi olan Avrupa Tuna Komisyonu'nun kuruluşu ile ilgili olarak şu esaslar tespit edildi:

"Birkaç devletin topraklarını ayıran veya içlerinden geçen nehirlerde gemi işletilmesi usulü Viyana Kongresi'nde kararlaştırılmış olduğundan, anlaşma

³⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988, C. 5, s. 245.

devletleri bu usul ve kaideleri Tuna nehri ve Boğazları için de tatbik edeceklerdir. Antlaşmayı imzalayan devletler, bu kararı Avrupa Devletleri hukukundan saydıkları için, kefaletleri altına aldıklarını ilan ederler. Tuna nehrinde gemi işletilmesi yine bu antlaşmayla belirlenmiş şartlar dışında tahdit edilmeyecektir. Bunun için bu nehirde gezen gemilerden ve taşıdıkları mallardan hiçbir rüsum ve vergi alınmayacaktır. Bu nehrin birbirinden ayırdığı veya içinden geçtiği memleketlerin emniyeti için kurulmuş sağlık ve polis nizamları, gemilerin seyri ni mümkün olduğu kadar kolaylaştıracak şekilde tertip ve tanzim olunacaktır. Bunun dışında gemilerin serbestçe seyrine hiçbir engel konmayacaktır.”³⁷

Yukarıda alınan kararı uygulamak için Osmanlı Devleti, Fransa, Avusturya, Prusya, İngiltere, Piyomente ve Rusya Devletleri üyelerinden birer memur tayin olunarak teşkil olunacak olan komisyon, İsakçı’dan itibaren Tuna boğazları ile bu boğazlar civarında denizi tıkamakta olan kum ve sair engellerden kurtaracak çalışmaları yapacaktır. Paris Antlaşması, Viyana Antlaşması hükümlerini Tuna’ya uygulayacak bir daimi komisyon kurulmasını kararlaştırmıştı. Her ne kadar Avrupa Tuna Komisyonunun kuruluşu tamamen ekonomik ve yerel kaygılara bağlanmışsa da³⁸ gerçekte sebebin siyasi olduğu anlaşılmaktadır. Bu komisyon nehrin bu kısmını seyri sefaine en uygun hale getirmek için yapılması gereken şeyleri icra etmeye memur olacaktır. Gerek bunların gerekse Tuna boğazlarını seyri sefaine temin ve teshil konusunda yapılacak olan binaların masrafına karşılık olmak üzere, oy çokluğu ve uygun bir şekilde komisyon tarafından tayin olunacak belirli bir vergi koyacaktır. Gerek bu hususta ve gerek diğer hususlarda nehirden faydalanan bütün milletler bayrağı hakkında tam bir eşitlikle muamele olunacaktır.

Antlaşma devletleri memurlarından oluşan Avrupa Komisyonu kendisine verilen işleri ve memuriyetini iki sene zarfında tamamlayacaktı. İmza eden devletler bu durumu haber aldıklarında, bir görüşme meclisi toplayıp, antlaşma devletleri memurlarından oluşan komisyonun fesih ve ilgasını isteyeceklerdir. Bundan sonra Tuna sahili devletleri memurlarından oluşan Daimî Komisyon, Avrupa Tuna Komisyonu’nun sahip olduğu iktidar ve mezuniyetini kullanacaktır.

³⁷ Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. 9, s. 237-239; Erim, a.g.e, C. 1, s. 347-349; Mufassal Osmanlı Tarihi, C. 6, s. 3080-3081.

³⁸ Ancak Tuna nehri ağzının özel durumu, kısa zamanda derinleştirilme ihtiyacı, nehrin ıslah işlerini yalnız mahalli devlete bırakma temayülünü değiştirdi. Avrupa Komisyonu çok sınırlı yetkilerle işe başladı; zaten komisyonu kuranlar komisyonun uzun müddet hayatta kalacağını umuyorlardı. Komisyonun daha çok teknik bir hüviyeti vardı. Ataöv, a.g.m, s. 39.

Ayrıca yukarıda ifade olunan yeni usul ve esas üzerine oybirliği ile yapılmış olan nizamların yürümesini temin için, anlaşmaya dâhil devletler Tuna'nın Karadeniz'e açılan mahallerinde ikişer hafif gemi bulundurabileceklerdir.

Paris Antlaşması'nın 1815 Viyana Konferansı ilkelerine getirmiş olduğu yeni unsur, onbeşinci maddeyle gemiciliği ilgilendiren hususların, Avrupa devletlerinin ortak garantisi altına alınması fikri olmuştur. Zabita ve karantina nizamları dışında gemicilik adına hiçbir kısıtlama getirilmiyordu. Viyana Kongresi sırasında ortaya atılan projede, "*nehirin Avusturya ile Osmanlı Devleti arasında ortak duruma geldiği yerden*", ibaresi Viyana Kongresi'nin kabul etmiş olduğu ilkelerden hiçbir zaman memnun olmamış İngiltere ve Fransa gibi Batı Avrupa devletlerinin değil, Avusturya'nın isteği ve politik kazancıydı.

Paris Antlaşması'ndan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne gelinceye kadar Osmanlı Devleti, Tuna Boğazlarındaki uluslararası oluşumu tanıdı, destekledi. Uluslararası komisyonun öngördüğü Tuna boğazlarının temizlenmesi ve ticarete açık tutulabilmesi için gerekli çabaları gösterdi. Ancak bazı problemler ve tartışmalar yaşandı. Bunlardan en önemlisi komisyonun başkanlığı meselesi idi. Komisyona ve çalışmalarına hakim olabilme, devlet aleyhinde kararlar alabilmesine mani olma gibi isteklerle, boğazın sahillere sahip olmanın getirdiği "sahil hükümeti" sıfatıyla Osmanlı Devleti bunu her zaman sürdürdü. Diğer boğazların açık tutulabilmesi için gerekli olan para meselesiydi. Devlet bu harcamaları komisyon geçiş vergisinden taksit taksit karşılamak üzere, Avrupa'dan aldığı borç üzerinden yaptı. Ancak bu borçlanmanın sıkıntılarını 93 Harbi sonrası çok çekti. Komisyondan geri alabilmek için hayli uğraştığı anlaşılmaktadır. Diğer bir mesele ise Tuna'ya sahil devletlerin Tuna üzerindeki etkisinin artırılması meselesi idi ki Osmanlı bürokratları bunu Avusturya'ya karşı bir denge unsuru olarak kullandılar.

5. Ayastefanos, Berlin Antlaşmaları ve Tuna Meselesi

1877-78 Osmanlı-Rus harbi ve sonrasında imzalanan antlaşmalar, bu zamana kadar bölgede var olan dengeleri tamamıyla değiştirmiştir. Balkanların kuzeyinde tamamen müstakil bir devlet olarak çıkan Romanya, güneyinde yarı bağımsız Bulgaristan ve Tuna ağızlarında 1856'da kaybettiği hâkimiyeti yeniden kurmaya çalışan Rusya, Tuna üzerindeki siyasî, askerî, iktisadî dengeleri değiştirecektir. Tabii ki bu durum, eski şartlar altında bir çıkarlar dengesi üzerine oturtulmuş olan Tuna'nın hukukî durumu ve Avrupa Tuna Komisyonu'nu da etkileyecektir. Bu sebeple Tuna, yeniden devletlerarası diplomasi tartışmalarına ve mücadelesine konu olacaktır. Özellikle Romanya, bağımsızlığının bir simgesi haline getirmiş olduğu, Karadeniz'e çıkış için tek şans olarak gördüğü Tuna'nın hukuku konusunda, büyük bir Avrupa'nın büyük devletlerine direnç gösterecektir. Aynı şekilde Rusya da, Kırım Savaşı sonrası

uzaklaştırıldığı Tuna boğazlarını, yeniden kontrol edebilecek konumunu, muhafaza etmek için gayret gösterecektir.

Osmanlı Devleti için son derece ağır şartları içeren Ayastefanos Antlaşması'nın ve kısmen yumuşatıldığı Berlin Antlaşması, Tuna'nın karasal hâkimiyetini Osmanlı Devleti'nin elinden alarak yeni kurulmakta olan Romanya'ya veriyordu. Ancak bunu yaparken Tuna üzerindeki nakliyatı kontrol eden Avrupa Komisyonu'nun yetki alanını genişletmekteydi. Komisyon büyük yetki sahibi olarak, Romanya'dan tamamıyla müstakil/bağımsız çalışacaktı. Kalas'tan denize kadar olan bölge, komisyonun faaliyetlerinin yetki alanı içine giriyordu. Bu suretle komisyon özel bayrak taşıyacak, personeline özel kol şeridi taşıyacaktı. Komisyon başkanlığını münavebe ile ve altı ay süre ile üye devletlerin temsilcileri yapacaklardı. Tuna adeta silahsızlandırılarak, bütün tahkimatın kaldırılması ve yerine yenilerinin yapılmaması kararlaştırılmıştı.³⁹

Avusturya delegeleri bir taraftan Romenlerin Tuna konusunda daha etkin bir rol üstlenmelerini kabul ederken diğer taraftan Romanya'nın, Tuna ağzlarında serbest dolaşımın sağlanacağı yönündeki garantisine rağmen bundan kaygılarını açıkça ifade etmekte ve kendisinin Tuna üzerindeki etkinliğini artırmaya yönelik çabalar sarf ediyordu. Avusturya, Tuna meselesi için *Demirkapılar'a kadar Tuna'nın tarafsızlığı, Avrupa Komisyonu'nun sürekliliği, Bu komisyon çalışmalarına Romanya'nın da katılması, Demirkapılar'da icra olunacak ameliyatın sorumluluk ve yetkisinin Avusturya-Macaristan'a verilmesi*, önerilerini getirmişti.⁴⁰

Berlin Antlaşması ile Rusya, Kırım Savaşı sonunda kaybettiği ve savaş sonrası barışı bozacak derecede anlaşmazlık konusu olmuş olan Tuna Boğazları sınırını yeniden kendi lehine düzenlenmesini sağlamıştı. Antlaşma yalnızca sınır düzenlemeleri yapmakla kalmıyor, Tuna Komisyonu'nun devamını sağladığı gibi Demirkapılar'dan aşağı kısmı için de yeni kurallar getiriyordu. Berlin Antlaşması'nın 45-48, 52-57. maddeleri arası Tuna ve Tuna Komisyonu ile ilgiliydi.⁴¹

*Romanya Prenslığı, Basarabya ülkesinin 1856 Paris Muahedesi hükümlerine göre Rusya topraklarından ayrılıp, batıdan Prut nehri ve güneyden Kili Kanalı/boğazı ve eski İstanbul Boğazı ile çevrilmiş olan kara parçasını Rusya Çarı'na iade ediyordu.

*Tuna Deltası'nı teşkil eden adalar ile Yılan adası, Sünne, Mahmu-diye, İsakçı, Tulçı, Maçın, Babadağı, Hırsova, Köstence ve Mecidiye kazalarını içine alan Tulçı sancağı Romanya'ya ilhak olunuyordu. Romanya Prenslığı bundan başka Silistre'nin doğu tarafından başlayıp Mangalya'nın güney tarafını ve Karadeniz'e varan bir hatta kadar Dobruca'nın güney

³⁹ Büyüktuğrul, *a.g.m.*, s. 20.

⁴⁰ Duvernoy, *a.g.e.*, s. 94.

⁴¹ Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 695-697; Erim, *a.g.e.*, C. 1, s. 420-422.

tarafında bulunan bölgeyi alıyor ve hudut hattı, Bulgaristan hudutlarını belirlemek için teşkil olunacak Avrupa Komisyonu vasıtasıyla yerinde tayin olunmasına karar veriliyordu.

*Suların taksimi ve balık avı meselesi karara bağlanmak üzere Tuna Komisyonu'na arz edilecekti.

*Antlaşmayı yapan devletler, Avrupa menfaatlerinden olmak üzere Tuna'da gemilerin serbestçe dolaşmaları konusunda verilmiş olan teminatı sağlamlaştırmak için Demirkapılar'dan Tuna boğazlarına kadar nehir boyunda bulunan bütün kale ve istihkâmların yıkılmasına ve yeni kale ve istihkâmlar yapılmamasına karar vermişlerdir. Nehir zabıtası ve gümrük hizmetine ait ufak gemilerden başka Demirkapılar'dan aşağı Tuna üzerinde hiçbir savaş gemisi dolaşmayacaktır.

*Bununla beraber, devletlerin Tuna boğazlarında bulunan karakol gemileri Kalas'a kadar çıkabilecektir.

*Romanya tarafından da üye bulundurulacak olan Tuna Komisyonu, salahiyetlerini sürdürecektir. Ve bu görevi siyasî hükümetten tamamen müstakil olmak üzere, Kalas'a kadar yapacaktır. Komisyonun hukuk, imtiyazlar, muafiyetler ve vazifelerine ait anlaşma ve sözleşmelerin hükümleri tasdik olunmuştur.

*Komisyon için tayin edilen müddetin sona ermesinden bir sene önce devletler, komisyonun hükmünü tayin etmek veyahut lüzum görecekları değişiklikleri yapmak için ittifak edeceklerdir.

*Gemilerin dolaşması, nehir zabıtası ve Demirkapılar'dan Kalas'a kadar olacak nezaretle ilgili nizamnameler, Tuna'ya sahili bulunan devletlerin temsilcileri yardımıyla Avrupa Komisyonu tarafından müzakere edilerek hazırlanacak ve Tuna'nın Kalas'tan aşağısı için yapılmış nizamnamelere benzetilecektir.

*Tuna Komisyonu, Yılan Adası üzerinde fenerin muhafazasını temin için alakalılarla işbirliği yapacaktır.

*Demirkapıların ve şelalelerin, gemilerin geçişine çıkardığı engellerin ortadan kaldırılmasına ait işlerin yapılması Avusturya'ya havale olunmuştur. Nehrin bu tarafına sahili olan hükümetler, sözü edilen işler için talep olunabilecek bütün kolaylıkları göstereceklerdir. Bahis konusu işin masraflarını kapatmak için geçici bir harç almak hakkına dair 13 Mart 1871 Londra Antlaşması'nın altıncı maddesi hükümleri, Avusturya lehine değiştirilmiştir.

Bu muahededen anlaşıldığı üzere, Tuna Komisyonu'nun hakları ve vecibeleri ile daha önceki antlaşma ve mukaveleler muhafaza edilmiş. Var olan antlaşmalar gereğince dokunulmazlığa kavuşan kurumlar, bina, çalışma ve per-

sonelinin bu konumları teyit edilmişti. Tuna üzerindeki yetkilerini genişleten Avrupa Komisyonu, görevlerinin uygulanmasında, Tuna deltasına ait toprakta devletin otoritesinden bağımsız olacak, kendi binalarında ve kurumlarında amblemleri ve işaretleri olacak, memurlarını bizzat kendisi atayacak ve maaşlarını ödeyecekti. Komisyonun malî yükümlülükleri yeniden çözüme bağlanacak ve kurumun statüsü yeni şartlarla uyum içerisinde olması için, yeni bir düzenlemeye tabi tutulacaktı. Komisyonun süresinin uzatılması veya uygun görülecek değişiklikler için, işlerini tamamlaması için tayin olunan müddetinin bitmesinden bir sene evvel, isteğe bağlı olarak devletlerin herhangi birinden gelecek teklif üzerine yapılabilmesi kararı alınmıştı. Demirkapılar'dan Kalas'a kadar olan nehrin zabıtasına ve seyri sefere ait nizam, sahil devletleri delegeleri hazır bulunduğu halde, komisyon tarafından tanzim edilecek ve Kalas'tan denize kadar olan kısım için ortaya konulan nizam ile uydurulacaktır. Avrupa Komisyonu'nda, Paris Antlaşması harici olarak Romanya da bir delegeyle temsil edilecekti⁴².

Osmanlı devlet adamları yeni düzenlemenin, Osmanlı bandıralı gemilerin menfaatine hanel getirmediğini düşünüyordu. Hatta 1865 senesinden beri Osmanlı Devleti tarafından seyri sefaine hiçbir engel getirmeyen ve ticareti serbestleştirme hususunda faydalı surette yapılan şeylerin şimdi tamamlanması gerektiği ifade edilmişti.⁴³

Osmanlı Devleti sahilinden çekildiği Tuna üzerindeki son nüfuz kırıntılarını da kaybetmemek için kararlaştırılmış olan anlaşmanın kendisi tarafından da imzalanması gerektiğini kabul ediyor, hatta daha sağlam garantiler arıyordu. Osmanlı temsilcisi, *her ne kadar komisyon elinde tuttuğu gücün gayesini bilmek ve meşru bir şekilde kullanmakla beraber Tuna'da seyri sefaini engellenememesi yönünde bir devlet senedi bulunmalıdır*, diyordu. Zira hâlihazırda nehirde 25 bini aşkın Osmanlı denizcisinin bulunduğu ve bu menfaatin ecnebi devletler eline teslim edilmesinin doğru olmayacağı ifade edilerek, Osmanlı memurlarının ruhsatnamelerini kısa bir süre içinde ibraz etmeleri şartıyla bu mukaveleyi imzalayabilecekleri ifade edilmişti. Acil hükmündeki bu mukavenemenin imzalanması için yine acilen ruhsatname gönderilmesi istenmişti.⁴⁴

Berlin Antlaşması'ndan sonra Tuna konusunda uygulamaların nasıl olacağını belirlemek için diplomatik tartışmalar devam etmişti. Taraflar, 1883 yılında dolacak olan Tuna Avrupa Komisyonu müddetinin uzatılması, yetkileri ve temsil sorunları gibi Berlin Antlaşması'nın uygulanma aşamasında çözülemeyen bu meselelerin halledilmesi için Londra'da bir konferans toplanmasına karar verilmişti.

⁴² BOA, HR.HMŞ.İŞO, Nr. 55/8, 1 Temmuz 1915, lef 29/4.

⁴³ BOA, İH, Nr. 17420, 18 Mayıs 1880.

⁴⁴ BOA, İH, Nr. 17420, 18 Mayıs 1880.

6. Londra Konferansı (10Mart 1883) ve Tuna

Tuna Nehri'nde seyri sefain ile ilgili hususları müzakere için Londra'da toplanacak olan konferansa dair Osmanlı Devleti son derece hassas davranıyordu. Daha önce de toplanma amacından çok farklı konulara saparak, Avrupa devletleri nezdinde politik ve diplomatik baskılarla Osmanlı Devleti'nden yeni bir şeyler koparma taktiğine karşı çok temkinli davranılıyordu. Özellikle müzakerelerin daha önce resmen ilan ve beyan edilmiş hususlarda cereyan edip etmeyeceği konusunda ön araştırma yapılmış, bu konuda İngiltere delegesi Lord Granvil'den açık garanti istenilmişti. Konferansta daha önce resmen ilan edilmiş ve kabul olunmuş konuların dışında, herhangi bir devlet tarafından herhangi bir konuda bir mesele gündeme getirilip konferansta konu edildiği takdirde, Osmanlı murahhaslarının konferanstan çekilebileceği ifade edilmişti.⁴⁵

Berlin Antlaşması'nın Tuna ile ilgili maddelerinin uygulanmasını müzakere için Londra'da toplanacak konferansa Konstantin Efendi'nin yerine Londra sefiri Musurus Paşa görevlendirilmiştir. Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren meselelerde şimdiye kadar Avrupa'da yapılan konferanslarda, Osmanlı hukukunun muhafaza edilmesi için toplanılmasına rağmen, hep Osmanlı aleyhine alınan kararlarla son bulmuş ve devlet zor duruma düşürülmüştür. Bu sebeple Tuna meselesinin haricine çıkılmayacağına dair teminat verilmedikçe Osmanlı murahhaslarının konferansa katılmalarının mümkün olmayacağı bildirilmişti. Bu konuda İngiltere murahhası Lord Granvil tarafından şifahen bir teminat verilmişse de Osmanlı bu teminatın yazılı olarak takviyesinin şart olduğunu ancak bundan sonra kendi meclisinde derinlemesine incelendikten ve müzakere edildikten sonra murahhaslara talimat verileceği ifade edilmişti.⁴⁶

Bunun üzerine Lord Granvil, konferansta daha önce kararlaştırılmış resmî programın dışına çıkılmayacağına dair Osmanlı Devleti'ne resmî bir nota verdi. Konferans konuları ise şunlardı: Avrupa Komisyonu'nun iktidar ve salahiyetinin Kalas ile İbrail arasını da içine alarak genişletilmesi; Berlin Antlaşması'nın 55. maddesine bazı düzenlemelerin tanzimi; Tuna Komisyonu'nun 23 Nisan 1883'de bitecek olan iktidar ve salahiyetinin uzatılması; nehir zabıtası ile İbrail'den Demirkapılar'a kadar olan kısmında yapılacak düzenlemeleri, özel olarak oluşturulacak Karma Komisyon ile idare etmek.⁴⁷ Eğer aksi bir durum olursa, Osmanlı murahhaslarının konferanstan çekilmesine karar verilmişti.⁴⁸

⁴⁵ BOA, YEE, Nr. 44 (94), 94/31, 27 Kasım 1882.

⁴⁶ BOA, İH, Nr. 18096/1, 4 Şubat 1883; BOA, YA. Res, Nr. 18/42.

⁴⁷ BOA, İH, Nr. 18096/1, 4 Şubat 1883; BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

⁴⁸ BOA, İH, Nr. 18096/1, 4 Şubat 1883; BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

Avrupa ülkelerine karşı duyulan güvensizlik her şeye rağmen bu konferansa Osmanlı Devleti'nin katılmamasını dahi gündeme getirmişti. Daimî Muhtelit Komisyonun görev süresinin uzatılması ve burada bulunacak Bulgar memurunun Osmanlı'nın tasdikiyle tayin olunması şartlarıyla konferansa iştirak olunması kararlaştırılmıştı. Konferansa Osmanlı Devleti'nin iştirak edip etmemesi konusunda ise, Osmanlı'nın Berlin Antlaşması'nı imzalayan devletlerden olması, Bulgaristan Devleti'nin hamisi olması sıfatıyla birinci dereceden alakadar devlet durumunda olduğu ve iştirak etmemesinin bu konumuna asla uygun düşmeyeceği; kaldı ki Bulgaristan Emareti'nin konferansa iştirak etmeye çalıştığı, Osmanlı Devleti'nin buna ya engel olması gerektiği yahut da konferansa katıldığı takdirde oy hakkının bulunmamasını sağlaması gerektiğini, çünkü Osmanlı Devleti'nin iştirak etmemesi Bulgaristan'ın iştirak etmesi halinde onun bir müstakil devletmiş gibi algılanabileceği ve bunun mahzurlarının açık olduğu ifade edilmekteydi.⁴⁹

Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Tuna üzerindeki ticarî menfaatlerinin de bir hayli büyük olduğu, her sene tahminen 35.000 tonilatoya varan 350-400 yelken gemisinin Sünne Boğazı'ndan girip Timok'a kadar seyri sefer etmekte oldukları ve Osmanlı sahillerinden Sünne'ye 500-600 tüccar gemisinin uğradığı, Aşağı Tuna memleketleriyle yıllık 40.000.000 franklık yani 2.000.000 Fransız lirası civarında ticareti olduğunu ve 3000'den fazla Osmanlı gemicisinin Tuna üzerinde çalışarak maişetlerini kazandıkları ifade edilmekteydi. Bu durum Tuna konusunda Osmanlı Devleti'nin hassasiyetle üzerinde durmasını haklı göstermeye kâfidir.⁵⁰

Konferansta muhakkak ki teferruata ait olacak ikinci derecede birçok meselenin de resmî program haricinde müzakere için gündeme getirileceği muhtemeldi. Bunlar Bulgaristan memurlarının talepleri, Romanya memurlarının konferansa kabulleri, Rusya'nın Kili Boğazı üzerindeki iddiaları gibi meselelerdi. Osmanlı murahhasları bu maddeler konusunda ve teknik meselelerle ilgili olarak müzakerelerin devamı sırasında çeşitli iddialarla karşılaşabilirlerdi. Yukarıda ifade edilen ticarî menfaatler dışında politik menfaatlerimizin de büyük önem taşıdığı açıktır. Bulgaristan'ın Tuna sahili gerek ticarî menfaatler ve gerek diğer hususlarda Osmanlı Devleti'nin genel politikalarından ayrılmamıştır. Babiâli'nin bu hakkının, anlaşmalar ile kendisine temin edilen hukukunu sürdürmesi gerektiği ifade ediliyordu. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Avrupa Komisyonu'nun memuriyet müddetini uzatma hakkındaki arzusu pek tabiidir.⁵¹

⁴⁹ BOA, İH, Nr. 18096/1, 4 Şubat 1883; BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

⁵⁰ BOA, İH, Nr. 18096/1, 4 Şubat 1883; BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

⁵¹ BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

Osmanlı delegesi, *yirmi beş seneden daha uzun bir zamandır sahilдар olan hükümetlerce büyük menfaate icap edecek surette mahzursuz memuriyetini ifa etmiş bir heyetin itibarına asla halel getirilmeyeceği itikadındayız*, diyordu ve Osmanlı Devleti'nin politikası artık Avrupa Komisyonu'nun iktidar ve salahiyetinin mümkün merteye uzun bir müddet için uzatılması kaidesini savunmak olmalıydı.⁵²

Yetkinin Kalas ve İbrail'e kadar genişletilmesi de uygundu. İbrail büyük gemiler için önemli bir iskele olduğundan Tuna'nın İbrail ile Siret çıkışları arasındaki kısmı bir takım anlaşmazlıkların çıkmasına sebep vermeden Avrupa Komisyonu'nun yetki alanı altından çıkarılamaz. Fakat iktidar ve salahiyet Romanya'nın izni olmaksızın yapılamayacağından, hükümetler Romanya'nın da konferansta üye bulundurmasını kabul etmesini istiyorlardı. Bu sebeple önce Bükreş kabinesinin kabul edilmesinin mümkün olmayan taleplerde bulunup bulunmayacağıının öğrenilmesi gerekli görülmüştü.⁵³

Üçüncü nokta Babıâli'nin Karma Komisyon'un teşkiline dair olan düşüncesidir. Teknik meselelerde ise, gemi çekmek maddesinin serbest, yedek çekmek ve kılavuzluk hususunun ise zorunlu değil tercihen olması, nehri şubelere ayırarak müfettişler yoluyla kontrol edilmesi gibi Tuna'daki Osmanlı seyri sefainine halel getirmeyecek düzenlemelerin memurları tarafından kabul edilmesinin yararlı olacağı ifade edilmişti.⁵⁴

Romanya, Avusturya'nın Kalas ve Demirkapılar arasında, diğer Avrupa devletlerinin de boğazlarda nüfuz kurma isteğine karşılık, Londra Konferansı'na şartlı olarak çağrılmasından dolayı katılmak istememişti. Romanya hükümeti görüş bildirmek üzere konferansa çağrılmıştı.⁵⁵

Konferansta, Romanya ve Sırbistan'ın taleplerine karşı, Romanya'nın konferansa kabulünden önce bunların isteklerinin tam olarak bilinmesi gerektiği ifade edilmişti. Osmanlı Devleti, Romanya'nın konferansta bir memur buldurmasına muhalefet etmemekle beraber, niyetinin önceden bilinmemesi halinde bir fayda sağlanamayacağı görüşündeydi. Keza Romanya için verilecek hakkın Sırbistan için de geçerli olacağı açıktır.⁵⁶

Osmanlı Devleti konferansta karşısına çıkacak olan diğer meselelerle ilgili olarak hareket tarzını da belirlemiştir. Rusya hükümetinin Kili Boğazına dair ortaya koyduğu iddiaları müşkülâtı artıracaktır. Bunun bertaraf olunması muhakkak ki arzu olunmaktadır. Fakat Petersburg kendi isteğinde ısrar ederse Rusya'nın ifadelerine ve teminatına karşı olarak, Avrupa Komisyonu'nun ekseriyetine hak veren Londra, Paris ve Berlin Antlaşmalarının hukuku muha-

⁵² BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

⁵³ BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

⁵⁴ BOA, İH, Nr. 18096/1, 4 Şubat 1883; BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

⁵⁵ BOA, HR.HMŞ.İŞO, Nr. 55/8, 2 Ağustos 1917, lef 22/1.

⁵⁶ BOA, İH, Nr. 18096/1, 4 Şubat 1883; BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

faza edilmeye çalışılmalıdır. Kili meselesi muhakkak halledilmelidir. Avrupa Komisyonu'nun ortaya koyduğu düzen bazı hususlar müstesna olarak ona yakın Sünne Boğazı hakkında uygulanacaktır. Birlikçilere göre Sünne Boğazı'nda suların çekildiği zamanda bu boğazın derinliği hiçbir zaman 15-16 kademi geçmemektedir. Fakat ticaret ihtiyacı gittikçe artmaktadır. Deniz yüzeyinden itibaren derinliği 15 kademden fazla olan vapurlar yapılmaktadır. Halen büyük vapurların derinliği 18-24 kadem kadardır. İleride bunların nehre girmeleri faydalı görünürse artık Kili ve St. Georges Boğazlarını açmak çaresine bakılmalıdır. Avrupa'nın Kili Boğazı üzerinde kazanmış olduğu haktan feragat etmeyeceği tahmin olunuyordu. Eğer Kili, Avrupa Komisyonu'nun hüküm ve nüfuzu altından çıkarılır ise Sünne de sahildar hükümetler arasında büyük rekabetlere sebep olacaktır. Yeniden açılması düşünülecek *mansıb ve medhaller* nasıl olur ise olsun yine bütün gemiler ile derinliği 15 kademden aşağı olanların tamamı eskiden olduğu gibi Sünne'ye uğrayacaklardır⁵⁷.

Avrupa Komisyonu ile Muhtelit Komisyon arasında mevcut olması lâzım gelen münasebet artırılarak, Avrupa Komisyonu'nun iktidar ve salahiyetini genişletip sağlamlaştırmak için bazı tedbirler teklif olunacak olur ise, Osmanlı hükümetinin Kalas'daki Avrupa Komisyonu'nca ortaya koyulacak faydalı her türlü tadilatı müşkülât çıkarmaksızın kabul etmesi uygun olacaktır⁵⁸.

Tuna meselesine dair 10 Mart 1883'de Londra'da yapılan konferans sonunda Berlin Antlaşması'nın 54. ve 55. maddelerini düzenleyen bir mukavelename imzalandı. Osmanlı, Prusya, Avusturya, Fransa, İngiltere, İtalya, Rusya tarafından imzalanan antlaşma şu esasları içine alıyordu⁵⁹:

1. Tuna Avrupa Komisyonu'nun kaza hakkı Kalas'tan İbrail'e kadar genişletiliyordu.

2. Tuna Avrupa Komisyonu'nun memuriyet müddeti 24 Nisan 1883 tarihinden itibaren yirmi bir sene daha uzatılmıştır. Bu sürenin bitiminden itibaren komisyonun iktidar ve salahiyeti üç seneden üç seneye uzatılabilecektir.

3. Avrupa Komisyonu Kili Boğazı'nın her iki sahili, sahildar olan hükümetlerden yalnız birine ait bulunan taraflar üzerinde fiilen teftiş ve nezaret icra etmeyecektir.

4. Kili Boğazı'nın Rusya ve Romanya arazisinden geçen kısmında, Aşağı Tuna'da geçerli bir usulün devamı için Sünne Boğazı'nda geçerli olan düzenlemeler, Avrupa Komisyonu'nda görevli Rusya ve Romanya memurlarının nezareti altında olarak bu kısım için de geçerli olacaktır.

5. Rusya ve Romanya gerek aralarındaki boğazda ve gerek kendilerine ait iki sahilde, bazı ameliyat işlerine girişecek olurlar ise, diğer boğazların seyri

⁵⁷ BOA, İH, Nr. 18096/1, 4 Şubat 1883; BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

⁵⁸ BOA, İH, Nr. 18096/1, 4 Şubat 1883; BOA, YA. Res, Nr. 18/42, 4 Şubat 1883.

⁵⁹ BOA, BEO. A.DVN. NMH, Nr. 26/7, 3 Mart 1883.

sefaine olan kabiliyetlerine asla hanel getirmeyecektir. Bu yapılacak ameliyatın plânı, işin ait olduğu devletin memuru tarafından Avrupa Komisyonu'na bildirilecektir. İsmail çatalında icra edilmiş olan ameliyat Tuna Avrupa Komisyonu'nun teftiş ve nezaretinde kalacak ve masrafı da komisyona ait olacaktır.

Kili Boğazı'nda yapılacak ameliyatın Rusya ve Romanya memurları ile Avrupa Komisyonu arasında ve yalnız İsmail çatalı ameliyatının gerektireceği genişlemelere uygun olmayacağına dair anlaşmazlık çıkarsa bu ihtilaf doğrudan doğruya devletlere arz olunacaktır.

6. Rusya Devleti kendi tarafından icra edilecek ameliyat masrafını karşılamak için geçiş resmi ihdas etmektedir ki bu hak ve salahiyeti hiçbir kayıt ile sınırlanmayacaktır. Kili ve Sünne Boğazları'nda seyri sefainin karşılıklı menfaatini korumak için Rusya hükümeti koyulmasını uygun göreceği geçiş vergisi hakkındaki nizamata konusunda bir ihtilaf olursa bunun giderilmesi için komisyondaki memurları bunu hükümetlere bildirecektir.

7. Sırp ve Bulgar memurlarının katılmasıyla, Avrupa Komisyonu tarafından 2 Haziran 1882 tarihinde tanzim olunan seyri sefain ve nehir zabıtası, teftiş ve nezaret nizamnamesi bu anlaşmaya dayandığı cihetle kabul edilmiş ve Demirkapılar ile İbrail arasındaki kısmında geçerli olduğu kabul olunmuştur

8. Tuna ile mansıplarına dair olan bütün antlaşma, mukavele ve senetler ile her türlü düzenlemelerin ilga ve tadil olunmayan hükümleri tamamen yürürlüktedir.

1883 yılı sonrası Komisyonun yetkilerinin yanında çalışma usul ve kurulları da değişmişti. Komisyon konulacak kuralları kaleme alınması işini Avusturya, Almanya ve İtalya'dan oluşan bir yardımcı komisyona bıraktı. Komisyon bütçeyi tespit etmek ve evvelce kabul edilen kuralları değiştirmek gibi önemli konularda müzakere için yılda iki defa toplanıyordu. Sünne iskelesi kaptanı veya seyri sefer müfettişinin verdiği kararlardan doğan anlaşmazlıkları ele almak üzere komisyonun üç üyesinden oluşan bir Temyiz Mahkemesi kuruluyordu. Komisyon toplantıda olmadığı zaman işlerine İcra Komitesi bakıyordu. Komisyonun geniş bir hareket etme alanı vardı ve para cezası verme yetkisine sahipti⁶⁰.

Bütün bu meseleler karşısında Osmanlı Devleti Tuna ile ilgili siyasetini bir zemine oturtmaya çalışırken; Romanya'nın diğer devletlerle olan münasebetlerini ve Osmanlı Devleti'nin Romanya ile olan ilişkilerinde, Rusya ve Avusturya'nın Romanya'ya karşı izlemiş oldukları politikalarını da kullanmaya çalışıyordu. Avusturya-Romanya ilişkilerinde ise Avusturya'nın Romenlere karşı izlediği politikanın belirsiz ve tutarsızlığından bahisle özellikle Tuna

⁶⁰ Ataöv, a.g.m, s.43.

meselesi yüzünden münasebetlerin sertleştiği ve bu iki devletin anlaşmazlığından Osmanlı Devleti'nin yaralanması gerektiği ifade edilmişti.⁶¹

Komisyon nazarından Tuna'ya bakılacak olursa Osmanlı Devleti bu nehirdeki hâkimiyetini sınırlayan bu oluşuma başlangıçta tabii ki sıcak bakmamıştır. Fakat sahillерinden çekildikten sonra devam eden ticarî faaliyetleri sebebiyle nehirdeki son nüfuz kırıntılarının temsilcisi bu komisyon olmuştur. 1883 yılında Tuna'da hala hatırı sayılır bir Türk ticaret filosu varken, 1911'de artık şayan-ı ehemmiyet derecesinde değildi ve komisyona borç verilmemesi halinde, düşebilecek Osmanlı üyeliği hususuna sıcak bakılabiliyordu.

Sonuç

1856 Anlaşması'nın Tuna'ya kazandırdığı statü, devletten başka uluslararası bir şahsiyetin düşünülmediği bu yüzyıl için bir yenilikti. Avrupa devletlerinin bu yeni hukukî oluşuma büyük değer ve önem veriyorlardı. Komisyonun yaptırım gücünün artırılmasının hedeflendiği ve Karadeniz'in tarafsızlığı konusunda bir istisna oluşturacak, Tuna boğazlarında devletler tarafından bulundurulmasına izin verilen ve mevzuata itaat ettirmek görevine sahip olan 14 hafif harp gemisinden oluşan bir güvenlik örgütüne de sahipti ve bu, uluslararası bir emniyet teşkilatı olarak kabul ediliyordu.⁶²

Nehrin serbest ticaret esaslarına kavuşturulması ve bu kuralların denetlenmesi için iki ayrı grup devletin teşkil ettiği "*devletlerin çıkarlarını ahenkli kılmak maksadıyla*" iki komisyon kurulmuştu. Ancak, Komisyonlara üye olan devletler, gerek kurulma aşamasında gerekse daha sonraki komisyon faaliyetleri sırasında, ticarî anlaşmazlıklarını, bölgedeki ekonomik çıkarlarını, hatta zaman zaman siyasî ve askerî çekişmelerini komisyonlar indinde de devam ettirdiler. Sahili olan devletlerle diğer Batı Avrupa devletleri Osmanlı Devleti ve birbirleri indinde izlemiş oldukları politikalarını, Tuna meselesi konusunda da devam ettirecekleri diplomatik ve hukukî bir zemin buldular. Bunu yaparken de her iki grup ülke temsil edildikleri komisyonları kullandılar. Üyesi buldukları komisyonların sürelerini uzatmak, antlaşmaların sağlamış oldukları görev ve yetkileri, mensubu oldukları komisyonlarda toplamak, Tuna üzerinde kendi ekonomik nüfuzlarını artıracak veya ön plâna geçirecek antlaşmalar yapmak veya nizamnameler tertip etmek, komisyon başkanlığını veya komisyon yetkilerini devletleri hesabına kullanılabilecek hesaplar peşinde koşmak, bu konuda izlenilen başlıca diplomatik mücadele yollarıydı. Tuna Komisyonu, Avrupa'nın Osmanlı Devleti üzerindeki ekonomik çıkar ve kavgalarını sürdürdüğü küçük bir platformu olmuştur. Tuna'nın hukukî durumunu

⁶¹ BOA, YEE, Nr. 14/271, 126/8, 8 Haziran 1883.

⁶² BOA, İH, Nr. 17420, 18 Mayıs 1880; Duvernoy, *a.g.e.*, s. 67.

belirleyen tarihi süreçte devletlerarası dengelerin değişkenliğini, bu hususta alınmış olan önemli karar merkezlerinden takip etmek mümkündür. İlk önce sahildevletlerin, özellikle Avusturya'nın etkili olduğu dönemde kararlar bu devletlere yakın merkezlerde alınırken (Viyana 1815 ve 1855, Petersburg 1840 gibi), daha sonra dengelerin değişmesiyle karar merkezlerinin de (Paris 1856, Londra 1871 ve 1883 gibi) İngiltere ve Fransa'nın lehine değiştiği görülmektedir. İngiltere genel ticaret politikalarına uygun olarak nehrin tamamını serbestleştirmek için çalışmışsa da Avusturya'nın muhalefeti ile karşılaşmış ve Tuna Boğazlarını ancak Kalas'a kadar Tuna Avrupa Komisyonu nüfuzu alanına sokabilmiştir. Boğazlarda Avrupa devletleri ticaretleri hâkim olurken nehrin diğer kesiminde Avusturya'nın ticarî egemenliği devam etmiştir. Burada Avusturya'nın ticarî üstünlüğüne karşı rekabet edebilmek için kurulmuş olan İdare-i Nehriye, devletin ve halkın ihtiyaçları arasında gidip gelmiş, yarı askerî yarı sivil bir kuruluş olarak kalmıştı.

Kendisine verilmiş olan görevleri yapmak için mali bir şirket gibi çalışan komisyon, 1880'e kadar ekonomik durumunu düzeltemedi. Komisyonun gelirlerinin giderlerine yetmemesi ve sık sık borçlanması, üyesi bulunan devletleri zor durumda bırakmışsa da ticarî çıkarların ağır bastığı ve her seferinde komisyonun kurtarıldığı görülmektedir. Büyük ekonomik potansiyeli ile önemli bir ticaret yolu ve mahreç olan Tuna'nın kontrolü, tek başına hiç bir devletin üstlenmesine müsaade edilmeyen, fakat yatırım konusunda hiçbir kâr beklenemeyecek şekilde temizlik ve işletme masrafları siyasî bir nüfuz meselesi yapılmamaya çalışılarak, devletlerarası ortak bir garanti altına alınmasına çalışılmıştır. Jeopolitik gerekçeler dışında Tuna Boğazları bu ekonomik, hukukî ve siyasî sebeplerle olsa gerek hiç bir zaman Süveyş gibi büyük bir mesele haline gelmedi.

Osmanlı Devleti, Avusturya ile Sahil Komisyonu'nu etkili kılmak için ve Tuna Avrupa Komisyonu'nun feshedilmesi için uğraştı ise de başarılı olamadı. Bunun üzerine sahili ve boğazları elinde iken Tuna Komisyonu üzerindeki dolaylı hâkimiyeti ve bu hâkimiyeti artırmak ve devam ettirmek isteği yüzünden olsa gerek, çalışmalarına destek verdi. Daha sonra Tuna sahilinden çekilince bu defa da buradaki tüccar ve gemicilerinin haklarını savunmak için Tuna Avrupa Komisyonu nüfuzunun devam etmesinden yana oldu. 1858 yılında Tuna Avrupa Komisyonu'nun görevinin bittiği gerekçesiyle bu komisyonun feshedilmesi ve yerine Sahil Komisyonu'nun geçmesi yönünde en ısrarcı devlet olan Avusturya da, Berlin Antlaşması sonrası Tuna üzerinde millî esaslar üzerine ortaya çıkmış olan ve bu fikre sıkı sıkıya sarılmış Romanya'ya karşı, bu komisyonun devamı politikasına dönmüştür.

Komisyon nazarından Tuna'ya bakılacak olursa Osmanlı Devleti bu nehirdeki hâkimiyetini sınırlayan bu oluşuma başlangıçta tabii ki sıcak bakma-

mıştır. Fakat sahillerinden çekildikten sonra devam eden ticarî faaliyetleri sebebiyle nehirdeki son nüfuz kırıntılarının temsilcisi bu komisyon olmuştur. 1883 yılında Tuna'da hala hatırı sayılır bir Türk ticaret filosu varken, 1911'de artık şayan-ı ehemmiyet derecesinde değildi ve komisyona borç verilmemesi halinde, düşebilecek Osmanlı üyeliği hususuna sıcak bakılabiliyordu.

Tuna, I. Dünya Savaşı sırasında sahili olan ve olmayan devletlerarasındaki mücadeleye yeniden sahne oldu. Almanya doğuya açılma politikalarının en önemli güzergâhlarından biri olarak gördüğü Tuna'yı kendisinin de içinde bulunduğu ve hâkim olmayı plânladığı sahil devletler hâkimiyeti altına almaya çalıştı. Osmanlı Devleti'nin, sahili olan devlet sıfatı olmamasına rağmen komisyonda yer almaya çalıştığı görülmektedir. Fakat İtilaf Devletleri Tuna'nın uluslararası statüsüne ve hukukî durumuna dayanarak yeni getirilmeye çalışılan rejime şiddetle karşı çıkarak, savaş sonrası Tuna Boğazlarına kendilerinin hâkim olacağı bir rejimi yerleştirmişlerdir.

İstanbul hükümetine imzalatılan Sevr Antlaşması ile Tuna'nın Boğazlarda olduğu gibi müttefik devletler hâkimiyetinde serbest rejim esaslarına oturtulmaya çalışıldığı görülmüştür. Bunun yanında Sevr Antlaşması'nda Meriç ve Tuna ile ilgili bir bölüm olup İttifak Devletleri'nin Tuna ile ilgili olarak imzalamış oldukları antlaşmalardaki esasların Osmanlı tarafından da kabul edilmesi öngörülmüştü⁶³. Tuna Komisyonu ve Tuna'da uygulanan hukukî rejim, devlet adamları arasında iyi bir izlenim bırakmamış olsa gerek ki Boğazlar rejimi Lozan'da söz konusu olduğunda seyri seferi düzenlemek için Tuna Komisyonu'nda örneği yaşanmış olan böyle bir rejimin kabul edilmemesine çalışıldığı ifade ediliyordu⁶⁴. Bunun yanında Türkiye, transitin serbestliğine ilişkin Barselona Konferansı'na kabul edilmiş olan uluslararası nitelikte gidiş-gelişe elverişli su yollarına uygulanacak rejime ilişkin sözleşmeyi kabul etmişti⁶⁵. Muhakkak ki Boğazlar ile Tuna arasında bir hâkimiyet tercihi yapmak gerekirse, birincisinin çok ağır basacağı kesindir. Fakat bir zamanlar Tuna'nın Osmanlı için taşıdığı önem ve Osmanlı hükümetlerinin Tuna Komisyonu hususunda takındıkları tavır düşünülürse bu konuda yeni devletin boğazlar konusundaki hassasiyetinin daha iyi anlaşılacağı açıktır.

Osmanlı Devleti, 1877-1878 harbi sonrası çekildiği Tuna'dan, istisnai Adakale meselesi dışında, Bulgaristan'ın bağımsız olmasıyla hiçbir organik bağı kalmamış, I. Dünya Savaşı Sonrası son hukukî haklarını da kaybetmişti. Ancak Tuna, geçmişte oynadığı roller sebebiyle Türk toplumunun tarihi hafızasında yer etmiş, şiir, türkü, roman gibi kültürel unsurlarda devam ederek günümüze kadar gelmiştir.

⁶³ Erim, *a.g.e.*, C. 1, s. 661.

⁶⁴ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları I*, Ankara, 1990, s. 184.

⁶⁵ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, Ankara, 1989, C. 1, s. 126-127.

Kaynakça

- Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, (Yay. M. Münir Aktepe), İstanbul, C. 9, 1984.
- ATAÖV, Türkkiye, "1815-1856 Arasında Devletler Tarafından Kurulan Milletlerarası Teşekküller", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Ankara, Eylül 1960, C. 15, S. 3, s. 29-48.
- BALTALI, Kemal, *1856-1871 Yılları Arasında Karadeniz'in Tarafsızlığı Sorunu*, Ankara, 1973.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Karadeniz'in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve Miri Ticaret Teşebbüsü", *Belleten*, Ankara 1991, C. 155, S. 214, s. 687-756.
- BÜYÜKTUĞRUL, Afif, "Tuna Nehri", *Donanma Dergisi*, İstanbul, 1964, C. 77, S. 446, s. 16-21.
- DUVERNOY, Jean, *Le Régime International du Danube*, Grenoble 1941.
- EARLE, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, İstanbul, 1972.
- EKİNCİ, İlhan, *Tuna Nehri'nde Diplomasi Oyunları (1856-1883)*, Ankara, 2014.
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasal Tarih Metinleri*, C. I, Ankara 1953.
- ERKİN, Feridun Cemal, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Ankara, 1968.
- GENCER, Ali İhsan, "Tanzimat'tan 1876'ya Kadar Osmanlı Devleti", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989, C. 11, s. 431-521.
- GUBOĞLU, Mihail P., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karadeniz-Tuna Kanalı Projeleri (1836-1876) ve Boğazköy-Köstence Arasında İlk Demiryolu İnşası (1855-1860)", *Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, İstanbul, 1995, s. 217-247.
- KARAKULAK, Mesut, "Hocabey'den Odessa'ya Bir Limanın Gelişimi" *OÜSBAD*, Temmuz 2015, s.288-318.
- KAYAOĞLU, İsmet, "Beşir Ağa Vakfı", *Belgeler*, Ankara, 1981- 1986, C. 11, S. 15, s. 77-88.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988, C. 5.
- KEYDER Ç., Y. E. ÖZVEREN, D. QUARTERT, *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul, 1994.
- KILIÇASLAN, M. Emre, "XVIII. Yüzyılda Tuna Demirkapısı ve Girdaplar İdaresi", *Karam*, 2010, C. 25, s. 59-76.
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, İstanbul 1997.
- PASKALEVA, Virginia, "Osmanlı Balkan Eyaletleri'nin Avrupalı Devletlerle Ticaretleri Tarihine Katkı (1700-1850)", *İ.Ü.İ.F.M.*, İstanbul, 1968, C. 27, S. 1-2, s. 37-74.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları I*, Ankara, 1989.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Lozan Telgrafları I*, Ankara, 1990.
- UÇAROL, Rıfat, "Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Kadar Büyük İslam Tarihi*, İstanbul, 1989, C. 11, s. 179-430.
- TUKİN, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi*, İstanbul, 1947.
- UÇAROL, Rıfat, *Siyasî Tarih (1789-1994)*, İstanbul, 1995.
- UYGUN, Süleyman, *Osmanlı Sularında Rekabet Mesajeri Maritim Kumpanyası (1851-1914)*, İstanbul, 2015.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1988, C. 1.
- YERASİMOS, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İstanbul, 1987, C. 2.

“BALKANLARDA BÜYÜK SOYKIRIM: 93 HARBİ DÖNEMİNDE RUS ORDUSUNUN BULGARİSTAN’DAKİ TÜRKLERE YÖNELİK POLİTİKASI”

Doç. Dr. Neriman Ersoy Hacısalihoğlu*

ÖZ

Rus Çarının emriyle 1876 yılında kurulan Bulgaristan Mülki İdare Teşkilatı’nın Başkanı Prens Vladimir Çerkaski Tırnova’ya gelerek Bulgaristan’da nüfus ve emlak tespiti yaptı. Bu tespitlerden Türklerin nüfus bakımından Bulgarlara yakın olduğu anlaşıldı. Bağımsız bir Bulgar devletinin kurulmasının ancak Türklerin bu bölgeden göç etmesi veya imhasıyla mümkün olacağı düşünülüyordu. Bu sebeple 1877/78 Osmanlı- Rus Savaşı Rus hükümetine bu fikri gerçekleştirmek için iyi bir fırsat yarattı.

Hızla ilerleyen Ruslar Tuna’yı geçerek Tuna Vilayeti topraklarına ulaştı. Savaşla birlikte hem Rus askerleri, hem de Rus ordusuna destek olan gönüllü Bulgarlar tarafından Türk nüfusuna karşı çeşitli katliamlar yapılmaya başlandı. Bu tehdit karşısında Türkler göç etmek üzere çeşitli yollardan bölgeden uzaklaşmaya çalıştı. Bu göç yolları üzerinde Türklerin özellikle Kızanlık ve Harmanlı’da saldırılara uğradığı ve binlerce kişinin katledildiği arşiv belgelerine de yansımıştır.

Türklerin göçleri sonrası Rusların geçici idaresi döneminde Türklerin geri dönmeleri yasaklandı. Bu yasakların amacı özellikle Türklere ait emlakların hiçbir ücret verilmeyerek Bulgarlara kalmasını sağlamaktı. Bu düşünce de İstanbul’daki Rusya Büyükelçisi İgnatiev tarafından önerildi.

Çalışmamızda Osmanlı ve İngiliz belgelerini değerlendirerek Rusların Müslümanlara yönelik savaş öncesi ve savaş sonrası uygulamış oldukları politika incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Rus Politikası, Türk Nüfusu, Etnik Temizlik, Soykırım.

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nerer soy@istanbul.edu.tr

Big Genocide in the Balkans: The Russian Policy towards the Turks in Bulgaria during the Russo-Turkish War of 1877-1878

Abstract

Prince Vladimir Cherkasky, chef of the “Public Administration Committee of Bulgaria” which was established by Czar Alexander II in 1876, came to Veliko Tarnovo and prepared a register of the population and estates of Bulgaria. The result of the registers showed that the population number of the Turks was close to the number of Bulgarian population. It was believed that the establishment of a sovereign Bulgarian State was only possible if the Turks were expelled from this region or if they were eliminated. Finally the War of 1877-1878 gave the opportunity to the Russian government to implement this idea.

The Russian forced advancing fast crossed the Danube and entered the Danube Vilayet. During the war both the Russian soldiers and Bulgarian volunteers started to commit atrocities against the Turkish population. Confronted with this danger of massacre, the Turks started to flee through different routes from the region. During their flight the Turks were particularly attacked at Kazanlak and Haramanli and according to the archival sources thousands of them were massacred.

During the Russian temporary rule, the return of Turks who were exiled during the war was not allowed. The aim of this attitude was to deliver the goods and estates of Turks to Bulgarians without paying for them. This idea was proposed by the Russian ambassador in Istanbul Ignatiev.

This paper deals with the Russian policy towards the Muslims in Bulgaria before and after the war. The sources of the paper are the Ottoman archival sources and published British sources.

Key Words: Ottoman-Russian War of 1877-1878, Russian Policy, Turkish Population, Ethnic Cleansing, Genocide.

Giriş

Hem Osmanlı arşivinde hem de Rus arşivlerinde Osmanlı-Rus savaşıyla ilgili binlerce belge bulunmaktadır. Fakat Türkiye’de, 93 Harbi’nin savaşın ayrıntılarını içeren, cephelerini bilimsel olarak araştıran bir çalışma bulunmamaktadır. Fakat bu savaş döneminde Rus ordusu ve gönüllü Bulgar birliklerinin Müslümanlara karşı yaptığı vahşetler kısmen Zağra Müftüsünün anılarında yer almaktadır.¹ Türkiye’de ilk olarak bu konuları Büyükelçi Bilal

¹ Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları, Tarihçe-i Vak’a-i Zağra*, (Haz. Ertuğrul Dizdar), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

N. Şimşir'in İngiliz arşiv belgelerinden hazırlamış olduğu "Rumeli'den Türk Göçleri" adlı İngiliz arşiv belgelerinden seçmeleri içeren kapsamlı çalışmasından öğrendik² Rusların Tuna'yı geçerek ilerlemesi ve Bulgaristan'da Müslümanlara yönelik yapmış oldukları baskı, zulüm ve katliamlar konusunda ise göç konularıyla birlikte Nedim İpek tarafından detaylı bir şekilde ele alındı³ Ömer Turan'ın ise hem İngiliz arşiv belgelerinden, hem de Osmanlı belgelerinden yararlanarak hazırladığı Bulgaristan'da Müslümanların durumu ile alakalı kitabı ve makaleleri bulunmaktadır.⁴

Bu çalışmada daha ziyade Rusların Bulgaristan'ın kuruluşuna yönelik politikası incelenerek Bulgaristan'daki Müslümanları nasıl göçe zorlandıkları, geri dönmeleri için yapılan müzakereler ve esas olarak kendi hedefleri doğrultusunda Müslümanları yurtlarından edişleri incelenmektedir.

1. RUSLARIN KIRIM SAVAŞI'NDAN SONRA BALKANLARA İLGİSİ VE ÇİZİLEN POLİTİKA

Batılı devletlerin ve özellikle Rusya'nın Osmanlı devletine yönelik en büyük suçlaması sınırları içinde yaşayan Gayrimüslimlerin hakları konusundadır. II. Katerina'dan beri Rusya, önce Ortodoksları himaye, ardından ise Panslavist politikası doğrultusunda Bulgarların yoğun olarak yaşadığı bölgeleri sürekli takip etti ve bir "himaye politikası" izledi. Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Antlaşması'nın en önemli maddelerinden biri Rusya'nın Osmanlı devletinin iç işlerine müdahalesini önlemeye yönelikti.⁵ Fakat bütün bunlara rağmen Ruslar özellikle Bulgarların yaşadığı bölgelere 19. yüzyılın ortalarından itibaren konsolosluklar ve din görevlileri vasıtasıyla ulaşmaya başladı ve sınır bölgelerinde yaşayan Bulgarlara, Rusya'ya göç etmeleri konusunda toprak vaatlerinde bulundu. Aslında Kırım ve Kafkasya'daki Çerkez ve Tatarları yani Müslüman unsuru o bölgeden uzaklaştırmayı ve yerlerine gayrimüslimleri yerleştirmeyi planlıyordu.⁶ Süreç 1864 sonrasına kadar uzadı. Bazı Bulgarlar Rusya'ya göç etti, fakat Rusların vaatlerinin yerine getirilmediğini gören Bulgarların bir kısmı geri dönerek tekrar Osmanlı devletine sığındı.⁷ Fakat esas müdahale 1876 Nisan ayaklanması sonrası yoğun bir şekilde yapıldı. İsyân esnasında Batak'ta Bulgarlara yönelik katliam iddiaları

² Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler*, TTK, Ankara, C. 1, 1989.

³ Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara, 1994.

⁴ Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria, 1878-1908*, TTK, Ankara, 1998; Ömer Turan, "Bulgaristan'da Türklere ve Müslümanlara Yapılan Mezalim", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 1, 2006, s. 89-102.

⁵ Daha detaylı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, s. 169-172.

⁶ Tsvetelina Tsvetkova, *Ruskata Kolonizatsiya na Kavkaz (1785-1864)*, Paradigma, Sofya, 2019.

⁷ Nedim İpek, *İmparatorluk'tan Ulus Devlete Göçler*, Serander, Trabzon, 2006, s. 269-283.

hem Rusya'yı hem Batı basınını Osmanlı devletine karşı olumsuz bir propaganda yöneltti. Böyle bir fırsatı kaçırmayan Rusya "mağdur" Bulgarların yanında olduğunu ve Osmanlı devletine savaş ilan ederek Bulgarların haklarını koruduğunu dünyaya ilan etti. Her ne kadar belgelere bu şekilde yansımış olsa da Rus ordusunun politikası yalnızca Bulgarları kurtarmak değildi. Nitekim Ege denizine kadar olan bölgeyi kendi idaresine geçirmek için Osmanlı devletine karşı defalarca savaş ilan etmişti. Bu hedef doğrultusunda 93 Harbi sonrası yapılan Ayastefanos Antlaşması ile Rusya yüzyıllık hayali olan sıcak denizlere ulaşmış oldu. Kurulan Büyük Bulgaristan'a verilen Kavala limanı ile Ege Denizi'ne inmiş oluyordu. Özellikle de bu güzergahı garanti altına almak için Müslümanlara yönelik radikal bir politika izleyecektir.

2. RUSLARIN SAVAŞ ÖNCESİ VE SAVAŞ DÖNEMİNDE MÜSLÜMANLARA YÖNELİK POLİTİKALARI

Ruslar daha 93 Harbi öncesi "Büyük Bulgaristan'ın kurulması konusunda Bulgarları destekledi. Rusya, Bulgaristan bölgesine gönderdiği uzmanlar yoluyla bölgenin nüfus yapısını ayrıntılı olarak inceledi. Aynı şekilde Teplov isimli Rus uzman bölgenin ayrıntılı nüfus istatistiklerini oluşturdu.⁸ Nitekim Bulgar isyanı ve "Batak katliamı" iddialarının olduğu dönemde 16 Kasım 1876'da Çar'ın emriyle Prens Çerkaski başkanlığında "Özel Büro" oluşturuldu. Bu büro daha sonra "Bulgaristan Mülki İdare Teşkilatı'na dönüşecektir. Amacı Doğu Balkanları işgal ederek orada kurulacak Bulgaristan devletinin nasıl teşkilatlanacağı konusunda gerekli ön hazırlıkları yapmaktı. San Petersburg'da faaliyet gösteren bu kurul savaş başladıktan sonra önce Kışinev, sonra Bükreş ve Rus ordusu Tuna'yı geçtikten sonra Tırnova şehrine taşındı. Burada Bulgaristan devletini örgütlemeye başladı. Yepyeni bir Slav devleti kurmayı amaçlayan ve Panslavistlerin aktif görev yaptığı bu kurul bölgedeki Müslümanların nüfusunun azınlıkta olduğunu göstermeye çalışıyor ve Müslümanların bölgeden sürgününü, mal-mülklerinin Bulgarlara devredilmesini destekliyordu⁹ Özetle Panslavistlerin amacı etnik temizlik yoluyla Müslümanlardan arındırılmış Balkanlarda büyük bir Bulgar devleti kurmaktı.

Savaştan önceki yıllarda, özellikle 1876 Nisan Ayaklanması döneminde ve sonrasında Bulgaristan'daki Müslümanlarla Bulgarlar arasında düşmanlık ve şiddette artış olmuştur. Bulgar isyancılar Müslüman köylere saldırarak katliam ve zulümler yapmış, bu da isyanın bastırılması döneminde Müslümanların oluşturduğu gönüllü birliklerin Bulgar köylerine karşı sert muamelesini beraberinde getirmiştir. Bulgar örgütünün ve isyancıların Müslümanlara

⁸ Nüfus istatistikleri hk. bkz. V. Teplov, *Materialy dlya Statistiki Bolgarii, Trakiy i Makedonii*, S. Petersburg, 1877.

⁹ Bilal Şimşir, *a.g.e.*, C. 2, s. 162-167.

karşı bu düşmanca tavrı etnik-dini düşmanlığı ve çatışmaları kışkırtmıştır.¹⁰ Rusya, Bulgarlar ile Türkler arasındaki bu düşmanlığı özellikle kışkırtmıştır. Batak'ta "Türkler Bulgarları katletti"¹¹ propagandası her tarafa yayılmıştır.¹² Rusya bu şekilde 93 Harbi'nde bölgedeki Bulgarların gönüllü olarak Rus tarafında yer almasını da güvence altına almış oldu.

Savaş başladıktan sonra Müslümanların göç etmesi için özellikle Kozak birlikleri öne sürülerek büyük katliamlar yapıldı ve Müslüman halkın katliama uğrayacağı korkusu yayıldı. Bu korku bilinçli bir şekilde kışkırtılıyordu. Aynı zamanda Rus ordusuna katılan gönüllü Bulgarlar da Müslümanlara karşı katliam ve yağmalar yapıyorlardı. Bunun yardımıyla birçok bölgede Rus ordusu gelirken Müslüman halk toplu olarak kaçmaya başlamıştır. Nitekim Osmanlı arşivindeki belgelerde Rus ordusunun saldırısı üzerine bölgeden hicret eden muhacirlerden bir kısmının Rus ordusu tarafından öldürülüp, bazılarının yaralandığı ve mallarının gasp edildiği yazmaktadır.¹³

Yapılan katliam ve yağmalarda özellikle Kozak birlikleri ile Bulgar gönüllülerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Fakat Rus ordusunun içinde yer alan her iki grubun Rus Genelkurmayı'ndan bağımsız şekilde hareket ettiğini düşünemeyiz. Bir anlamda "kirli işler" Kozaklar ve Bulgar gönüllülere yaptırılmıştır diyebiliriz.

Rus ordusunun ilk hedefi Rusçuk şehri olmuştur. Buradan Varna'ya yönelik liman ve demiryollarını kullanacaktır. Fakat bu gerçekleşmedi ve şehir abluka altına alındı. Bu bölgede Osmanlı ordusunun mukavemetiyle karşılaştı. Mayıs- Haziran 1877'de birçok sivil ve askeri binalara zarar verildi. Burada yaşayan sadece Müslümanlar değil, Yahudilerin evleri de zarar görmüştür. Örneğin Rusçuk'ta yaşayan Şelomo Rozanes isimli Yahudi hatıralarında bu savaşla ilgili şunları yazmıştır: "*Mayıs 1877'de Babamın kardeşi, senyör Mordehay, şehri terk etti ve alabildiği kadar dükkandaki bütün malları yanına aldı ve İstanbul'a gitti... Rusçuk çok ağır bombardıman altında idi... Her ne kadar o zamana kadar çok az kişi şehri terk ettiyse de 26 Haziran'dan sonra şehir ateş ve kül içinde kalmıştı ve herkes buradan kaçmak için bir yol arıyordu. Sokaklarda dağılmış onlarca ve yüzlerce*

¹⁰ Mehmet Hacısalihoğlu, *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, Bağlam, İstanbul, 2008, s. 42-43.

¹¹ Bu iddialara cevap olarak Almanca ve Bulgarca yayınlanan çalışma için bkz. *Batak Kato Myasto na Pametta/Batak Ein Bulgarischer Erinnerungsort*, (Haz. Martina Baleva&Ulf Brunnbauer), İztok-Zapad, Sofya, 2007.

¹² Tetsuya Sahara, "Two Different Images: Bulgarian and English Sources on the Batak Massacre", *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, (Edt. M. H. Yavuz, P. Sluglett), The University of Utah Press, Salt Lake City, 2011, s. 479-510. Bulgar tarih yazımına örnek için bkz. İliya Todev, *Batak 1876-Mit ili İstoriya?*, Tangra TanHakPa İK, Sofya, 2013.

¹³ Bkz. BOA; HR.TH 20/11, nr. (1876 06 15)

yaralı ve ölü vardı...”¹⁴ Yazının devamında birçok Yahudi'nin öküz arabaları veya yayan olarak şehri terk etmek için uğraştığını belirtmiştir. 93 Harbi sonrası vakıf eserlerinin durumuna da baktığımızda en çok bu dönemde tahrip edildiğini görüyoruz. Rusçuk şehrinde sayı bakımında oldukça fazla vakıf eseri bulunmaktaydı.¹⁵

Ruslar Müslüman nüfusun yoğun olduğu Dobruca'ya girdiğinde Müslümanların buradan göçü başladı. Ruslar Tuna nehrini geçip Silistre'ye girdi. Müslümanlar Varna, Osman Pazarı ve Şumnu yönüne kaçmaya başladı. 1878 Ocak ayında General Gurko, Balkan Dağlarında Şıpka ve Hainboğazı geçitlerini ele geçirdi. Kızanlık, Eski Zağra, İslimye hattındaki Müslümanlar büyük bir katliama maruz kaldı.¹⁶ Bu katliamlarından en büyüğü 16-17 Ocak 1878 tarihinde Harmanlı'de gerçekleşti ve tarihe “Harmanlı Katliamı” olarak geçti. Çarlık Ordusu tarafından büyük bir saldırı gerçekleştirildi ve “*Vahşet o kadar büyüktür ki, ölesiye korkunun sardığı insanlar, son çare olarak kurtuluş umuduyla Meriç'in buz gibi sularına atlarlar.*” “*Askerler, korkudan dehşete düşmüş insan yağmuru üzerine, tekrar tekrar at üstünde saldırdılar ve korkunç ölçüde kıyım yaptılar*”. Mahmut Celaleddin Paşa'nın eserinde:

“(…) Osmanlı temsilcilerini Harmanlı istasyonunda karşılayan Rus Kazakları, onları insan mezbahasına çevirdikleri yerlerden yakıp yıktıkları kasaba ve köylerden geçirerek Kızanlık'a götürdüler. Bu sırada, Edirne havalisine yayılan Ruslar, yukarıda zikrettiğimiz gibi, Edirne'ye can atabilmek için yollara dökülmüş olan Müslüman aileler üzerine Bulgar çetelerini salarak, o kadar Müslüman kanı akmasına ve o kadar gasp ve yağmaya sebep oldular ki, yer yer eşya yağınları ve binlerce ceset, yollarda karlar ve buzlar üzerine serilmiştir. Canlarını ve namuslarını korumak için silaha sarılmak zorunda kalanların kimi Rus toplarının güllerine ve Bulgar kurşunlarına hedef olmuş, kimi Kazakların mızraklarıyla hayatını kaybetmişti. Böylece can verenler, bu yürekler acısı yolculuğun elim azabından kurtulmuş oluyorlardı. Hayatta kalanlar ise, aç susuz olarak dağların başında gecelemişler ve karlar içinde yuvarlanıp gitmişlerdi. Bu arada, General Skobelev, bir taraftan kumandası altındaki Rus süvarilerini Harmanlı mevkiinde toplanan muhacirlerin üzerine sürmüş, bir taraftan da

¹⁴ Tsvi Keren, *Evreyskata Obşnost v Rusçuk. Ot Periferiya na Osmanskata İmperiya do Stolitsa na Dunavskiya Vilayet (1788-1878)*, Universitetsko İzdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski, Sofya, 2009, s. 278.

¹⁵ Eşref Eşrefoğlu, “Bulgaristan Türklerine ve Rusçuk'taki Türk Eserlerine Dair 1897 Tarihli Rapor”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, C. 1, 1972, s. 19-36; Ayrıca diğer vakıf eserlerinin durumu hakkında bkz. Neriman Ersoy, *Bulgaristan Prensiğinde Türk Emlaki (1878-1908)*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996.

¹⁶ Hasköy ve Harmanlı taraflarında ana ve babaları ölmüş veya öldürülmüş İslam çocuğu olduğu hakkında bkz. BOA, İ.DH, nr. 764/62280 02 (1295 S 22).

onları şiddetli top ateşine tutmuş, onbinden fazla kadın, erkek ve çocuk Meriç nehrinde boğularak tatlı canlarından ayrılmışlardı. O bela meydanından canını kurtarıp da Rodop dağlarına sığınmak zorunda kalanlar da dağların tepelerinde ve Cehennem misali vadilerde dünyayı terketmişlerdi. Bu zavalluların karşılaştıkları felaket ve benzeri görülmemiş meşakkatlerin kaleme tarifi mümkün değildir; ancak tasavvur edilebilir. O elem ve ızdırap dolu günlerde, kadın ve çocuklardan kaçtı silahla öldü, kaçtı karlar altında kaldı ve kaçtı Meriç nehrine atılıp boğuldu. Bunu ancak Allah bilir.”¹⁷

Çoğunlukla daha güneydeki Filibe şehrine kaçan Müslümanlar trenlerle Edirne'ye taşındı. Kuzeyde Lofça Rus işgaline uğradığında Müslümanlar Orhaniye ve Plevne'ye kaçmıştı. Sofya da Müslüman göçmen akınına uğramıştı. Sofya Rusların eline geçince buradaki Müslümanlar Samakov ve Köstendil tarafına ve oradan da Kumanova, Üsküp yönüne kaçtılar.¹⁸ Ele geçirilen Müslümanlar katlediliyordu. Yağma, tecavüz ve katliamlarla ilgili çok sayıda rapor bulunmaktadır.¹⁹ Ayrıca tifüs salgını ve diğer hastalıklar nedeniyle de çok sayıda göçmen yolda öldü.²⁰ Göçler ve katliamlarla ilgili İngiliz konsoloslarının yazdığı raporlar ile Eski Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi'nin hatıratında verdiği bilgiler birbiriyle örtüşmektedir. Nitekim Nedim İpek, 93 Harbi döneminde yaklaşık 500.000 Türkün değişik nedenlerle öldüğünü yazmaktadır.²¹

Bütün bu süreçler 93 Harbi öncesinde Rusya'nın Müslümanlardan arındırılmış bir Bulgar-Slav devleti kurmak istediğini, bunun için gerekli çalışmaları yaptığını ve savaş esnasında bu projeyi uygulamaya koyduğunu göstermektedir. İngiliz İstanbul Büyükelçisi Layard'ın Rus politikasıyla ilgili görüşü de bu doğrultudadır. Layard 26 Şubat 1878'de hükümetine yazdığı raporda Ayastefanos müzakerelerini yorumlarken “Rusya'nın politikasının Bulgaristan'ın yalnızca Bulgarlara sahip olması ve Müslümanların, Rumların ve yeni devletin Rusya'ya tam bağımlı olmasına hanel getirecek diğer tüm unsurların bu devletten dışlanması olduğunu” belirtiyor.²² Layard'a göre Müslümanlar, kurulacak Bulgaristan'ın Rusya'ya bağımlılığına hanel getirir endişesiyle tehcir edilmişlerdi.

Müslümanlara karşı uygulanan tehcir politikasının Rumlara ve Yahudilere karşı da uygulandığını gösteren ve Layard'ın görüşünü destekleyen çok sayıda örnek vardır. İşgal edilen yerlerde kaçan Yahudilere bir duyuru yapılarak,

¹⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat. Tarihi Hakikatlerin Aynası*, (Haz. İsmet Miroğlu), Berekat Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 525-526.

¹⁸ Üsküp göçleri hakkında bkz. Nedim İpek, *a.g.e.*, 2006, s. 95-112.

¹⁹ BOA, Y.PRK.HR, nr. 1/45.

²⁰ Mehmet Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 44-46.

²¹ Nedim İpek, *a.g.e.*, 1994, s. 40.

²² Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, s. 350.

evlerine geri dönebilecekleri bildirilmişti. Fakat buna güvenerek geri dönen Yahudiler örneğin Eski Zağra'da özellikle Bulgarların saldırı ve katliamlarına maruz kalmıştır.²³ Rusların yaptığı mezalimlerle ilgili belgelerin bir "Mavi Kitap"ta yayınlandığına dair arşiv belgelerinde bilgiler vardır.²⁴ Rus ve Bulgarların Müslümanlara yönelik mezalimleriyle ilgili oldukça fazla belge mevcuttur. Örneğin Kızanlık'ta Ruslar ve Bulgarlar tarafından yapılan mezalim hakkında raporlar mevcuttur.²⁵ Meriç vadisinde bulunan Müslüman muhacirler üzerine saldıran Bulgar eşkıyası, Rus ordusunun izniyle bunu gerçekleştiriyordu. Kazak atlıları da onlarla hareket ederek etmedikleri kalmamıştır. Yer yer köyler yakılmış, birçok Müslüman Rodop Dağlarına sığınmıştır. Bu durumun önlenmesi için padişah Grandük Nikola'dan ricacı olmuştur. Rumeli Müslümanlarının ileri gelenleri bu konuda Babıali'ye de yazmışlardır. Mağlubiyet sonrası Osmanlı Devletinin elinden bir şey gelmeyeceğini düşünen muhacirler beş-altı yüz imzalı dilekçeyi Büyük Devletlerin elçilerine göndermişlerdir. Elçiliklerde kabul edilen dilekçeler mensup oldukları devletlere iletilmiştir. Diğer taraftan Padişah bu meseleyi çözmesi ve Müslümanlara yönelik yapılan zulümlere son verilmesi için Rus Çarı'na hususi bir mektup yazmıştır. Gelen cevap pek tatmin edici olmayıp, olumlu bir netice çıkmamıştır.²⁶

3. RUSLARIN BARIŞ MÜZAKERELERİ SÜRECİNDE VE SAVAŞ SONRASINDAKİ POLİTİKALARI

Rusya'nın kendi menfaatleri için sırf Bulgarlardan oluşan bir Bulgaristan kurma politikası onu sıcak denizlere ulaştıracak en önemli hamlesiydi. Nitekim Ayastefanos Antlaşması'yla kurulan Büyük Bulgaristan Prenslığı Kavala limanı üzerinden Ege Denizi'ne, dolayısıyla Akdeniz'e iniyordu. Fakat Ege Denizi'ne uzanan bu bölgede kalan Müslümanlar potansiyel bir tehlike olarak görülüyordu. Bu nedenle Ayastefanos müzakerelerinin birinci günü Rus delege İgnatiev, Rusya'nın asıl niyetini ifşa eden bir teklifte bulundu. Bu teklif kurulan Bulgaristan Prenslığı'ndeki bütün Müslümanların anlaşma yoluyla zorunlu göçe tabi tutulmasıydı.

Osmanlı devleti adına müzakereleri yürütmek üzere Safvet Paşa, 12 Şubat 1878'de Rus işgali altındaki Edirne'ye ulaştı ve 13 Şubat günü ilk toplantı gerçekleştirildi. Rus Delegeleri İgnatiev ve Nelidov'un Safvet Paşa ile ilk buluşmalarında ana konuları "*artık iki irkin birlikte yaşamasının imkansız olduğu*"

²³ Mehmet Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 45; Örneğin Karlova'daki Yahudiler savaş sonrası Filibe'ye göç etmiştir. Hatta daha sonra aynı şehirde "Karlovi" havrasını inşa etmişlerdir. bkz. Tsvi Keren, *a.g.e.*, s. 285.

²⁴ BOA, HR.SFR.3, nr. 246/38 (21 07 1877); 250/31.

²⁵ BOA, HR.SFR.3, nr. 253/12 (23 08 1877)

²⁶ Padişah tarafından Rus Çarına yazılan mektubun sureti hk. bkz. Mahmud Celaledin Paşa, *a.g.e.*, s. 616-618.

şeklindeydi. 14 Şubat'ta resmi müzakereler başladı ve Rus delege Nelidov ilk madde olarak "*Bulgaristan'da Müslümanların artık kalmasının imkansız olduğunu ve Bulgaristan'ın örgütlenmesi noktasında çözümün radikal olması gerektiği*"ni söylüyordu. Rus delegeler bu talebi iletirken, göç eden Müslümanların da Osmanlı vali ve komutanlarının kışkırtması yüzünden göç ettiklerini ve bu nedenle bu noktaya geldiğini belirterek Osmanlı yönetimini suçluyorlardı. Onlara göre artık Müslümanların Bulgaristan'da kalmasını imkansız hale getiren Osmanlı valilerinin ve komutanlarının bu politikası olmuştu.²⁷

Safvet Paşa durumun vehametini görerek derhal hükümeti haberdar etti ve Osmanlı hükümeti, İngiliz hükümetini ve diğer büyük güçleri bu talepten haberdar etti. İngiltere, Avusturya-Macaristan ve diğer büyük güçler bu talebe tepki gösterdi. Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Andrassy Rusya'nın bu teklifi hakkında; "*Bunun benzerini bulmak için barbarların dönemine geri gitmemiz gerekir. Avrupa Türkiye'ye tolerans çağrısı yaparken, Türkiye'ye böyle bir teklifin götürülmesi korkunç bir şey*" diyordu. Bu şekilde başta İngiltere olmak üzere, Avusturya ve diğer Avrupa devletlerinin desteğini alan Osmanlı Devleti bu teklifi reddedecektir.²⁸

Fakat Safvet Paşa bu teklifi doğrudan reddetmek yerine bir gün sonra karşı bir teklifle müzakere masasına oturdu. Safvet Paşa raporunda "*Balkanların öte tarafındaki İslamları bu tarafına ve bu tarafındaki Bulgarlar öte tarafına naklolanması ve bu münasebetle Balkanların her iki tarafında kalacak arazinin bedeli mukabeleten eshabına ita edilmesi tasavvurunu derpiş eyledim. Fakat Rusya murahhasları bu tasavvuru ... reddeylediler*" demektedir. Bu şekilde Safvet Paşa, Balkan Dağları silsilesini Müslüman ve Hıristiyanlar arasında sınır kabul eden bir nüfus mübadelesi teklif etmiştir. Rusya bu teklifi reddederken daha önce imzalanmış ateşkes antlaşmasının şartlarına uygun olmadığını ileri sürmüştü.²⁹ Bulgaristan Prensiği'nin sınırları meselesinde ise Ruslar güneyden Selanik şehrine kadar uzanan ve doğudan Edirne'yi de içine dahil eden Lüleburgaz'dan Karadeniz'e kadar olan bölgeyi teklif ettiler. Bu sınırlar İstanbul Konferansı'nda da müzakere edilmiş, fakat alınan kararda Selanik ve Edirne şehirlerinin Bulgaristan'a bağlanabileceği söz konusu olmamıştı. Rus temsilcileri Edirne, Selanik, Havza, Dimetoka, Ferecik, Ahi Çelebi, Sultanyeri, Darıdere, Gümülcine ve Vize kazalarının ve Cısr-i Ergene kazalarının yarısı ile Midye kazalarının bir kısmını da istediler. Edirne ve adı geçen kazaların Bulgaristan'a bağlanması

²⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 563.

²⁸ Mehmet Hacısalihoğlu, "Negotiations and Agreements for Population Transfers in the Balkans from the Beginning of the Nineteenth Century until the Balkan Wars of 1912–1913", *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, C. 1, December 2008, s. 31-75.

²⁹ Bilal N. Şimdir, *a.g.e.*, s. 169-170.

durumunda Osmanlı Devleti'nin payitahtının çevresi boşaltılmış, تنها ve emniyetsiz olacağını düşünen Safvet Paşa bu teklifi reddetmiştir.³⁰

Tartışmalardan biri de Dobruca üzerinedir. Safvet Paşa “*Dobruca’ya karşılık Vidin şehriyle civarının terki münasıptır ve Vidin şehri Eflak-Boğdan’a daha elverişlidir. Dobruca durduğu halde, Tuna üzerinden bir Boğaz elimizde kalırsa da Dobruca’nın terkedilmesi halinde bizim artık ne Karadeniz’de, ve ne Tuna’da limanımız kalmaz*” demiştir. Rus temsilci ise “*Vidin aslında Bulgar şehridir. Dobruca halkının çoğu ise Eflaklıdır. Eğer Dobruca’yı muhafaza etmek isterseniz ona karşılık İstanbul’a daha yakın bir yeri bırakmak zorunda kalırsınız*” demiştir.³¹

Fakat asıl neden Balkan Dağlarının güneyinin tamamen Müslümanlara terkedilmesinin, Rusya’nın Akdeniz’e ulaşması politikasının önüne set çekeceği gerçeğiydi. Daha sonra Rus hükümeti kendi yayın organları aracılığıyla Müslümanları toplu tehcir teklifinde hiçbir zaman bulunmadığını belirterek geri adım atmış ve bu konuda çıkan haberleri yalanlamıştır.

Fakat İngiltere, Rusya’nın bu niyetini görerek buna karşı daha aktif bir önlem almaya karar vermiştir. Ayastefanos Antlaşması ile kurulan ve Ege Denizi’ne ulaşan Bulgaristan, Berlin Kongresi’nde üçe bölünmüş ve Ege Denizi’nden Rodop Dağlarına kadar uzanan koridor Bulgaristan’dan alınarak Osmanlı’ya iade edilmiştir. Antlaşmaya konulan maddelerle de göç konusu karşılıklı olarak belli şartlara bağlanmıştır.³²

4. BULGARİSTAN’DA GEÇİCİ RUS İDARESİ VE RUSLARIN POLİTİKASI

Berlin Antlaşması’yla kurulan Bulgaristan Prensliği ve Doğu Rumeli Vilayeti fiilen Rus idaresindeydi. Rusya doğrudan ve en kaba haliyle uygulamaya koyamadığı Müslümanları dışlama politikasını farklı yöntemlerle devam ettirmiştir. İşgal edilen yerlerde “Bulgaristan Mülki İdare Teşkilatı” tarafından yapılan plana göre işgal edilen yerlerdeki Müslümanlar önce silahsızlandırılmıştır. Aynı zamanda Bulgarlar silahlandırılarak yerel milis güçler oluşturulmuştur. Silahlandırılan Bulgarlar, silahsız Müslümanlara saldırtılmıştır. Bu saldırılarla ilgili Rus askeri idaresine başvurulduğunda “*Bulgar halkının kendiliğinden galeyana gelip Türklerden intikam almış ve bunun önüne geçilememiş*” olduğunu ileri sürmüşlerdir.³³ Bu şekilde Müslümanların göçü ve kaçıışı savaş bitikten sonra da devam etmiştir. Aynı şekilde Müslümanların topraklarına da

³⁰ Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 565-566.

³¹ Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 566.

³² Ali İhsan Gencer, “Berlin Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.5, 1992, s. 516-17.

³³ Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, C. 2, s. 171.

farklı şekillerde el konulmuştur. Hatta toprak reformu diye adlandırılan politikalar da bu çerçevede uygulanmış ve Müslüman malları yağmalanmıştır.³⁴

Doğu Rumeli Vilayeti resmen Osmanlı güvenlik güçlerinin konuşlanması gereken bir vilayetti. Fakat Rusya'nın örgütlediği Bulgarlar tarafından protestolar düzenlendi ve Osmanlı ordusunun bu vilayete girmesi engellendi. Bu gösterilere cevap olarak geçici Rus yönetimi komutanı Prens Dondukov-Korsakov göstericilere bölgeye tekrar Türk ordusu girmeyeceği güvencesini veriyordu. Rus yönetimi, Bulgar halkı, kaza başına 1.000 silah dağıtarak silahlandırdı. Daha sonra tekrar silah dağıtımını yapılarak Bulgar köylüsü silahlandırıldı. Gönüllülerden oluşan "jimnastik cemiyetleri" (Gimnastiçeski Drujestva) adıyla paramiliter birlikler kuruldu.³⁵ 1879 Nisan ayında bu örgütün İslimye, Karnobat, Aytos, Yanbolu ve Burgaz'da 6.000'den fazla üyesi bulunmaktaydı. Aynı yıl Ruslar tarafından milislerle birlikte toplam 80.000 kişiye Doğu Rumeli Vilayeti'nde askeri eğitim verildi. Bu şekilde Doğu Rumeli'deki Müslüman varlığı bu milislerin baskı ve şiddeti altında ezilmeye başlandı. Osmanlı ordusu Doğu Rumeli'ye giremedi. Bu milislerin saldırıları nedeniyle bölgede kalan Müslümanların önemli bir kısmı göç etmeye devam etti. Berlin Antlaşması'na göre evlerine geri dönmek isteyen Müslümanlar ve Yahudiler saldırılara uğrayarak engellendi.³⁶

SONUÇ

Sonuç olarak bakıldığında Rusya'nın 93 Harbi döneminde Bulgaristan'daki Müslümanlara yönelik politikasının sistemli ve planlı bir sürgün politikası olduğu görülmektedir. Rusya'nın bu politikayla hedefi; yalnızca Hıristiyan Bulgarlardan oluşan ve Rusya'ya tam bir sadakatle bağlı bir Bulgaristan kurmak ve bu Bulgaristan üzerinden sıcak denizlere inmekti. Müslümanlar bu yolda bir engel olarak görülüyordu.

Bu politika savaş öncesinde yapılan incelemeler ve kurulan komisyonlarla oluşturulmuştur. Savaş esnasında başarılı bir şekilde uygulanmaya konmuştur ve Bulgaristan'daki Müslümanların önemli bir kısmının topraklarını bırakarak kaçması sağlanmıştır. Bu şekilde savaş sürecinde bilinçli ve kasıtlı bir etnik temizlik politikası uygulanmıştır.

Savaş sonunda yürütülen barış müzakerelerinde Rusya, Müslümanların tamamının anlaşma yoluyla tehcirini teklif etti, fakat Osmanlı hükümeti İngiltere'nin de desteğini alarak bu teklifi reddetti. İmzalanan antlaşmalarda bölgedeki Müslüman varlığını tanımak zorunda kalan Rusya, savaştan sonraki süreçte özellikle Bulgar milisleri kullanarak Müslümanları sindirme ve ka-

³⁴ Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, C. 2, s. 173-178.

³⁵ Mahir Aydın, *Şarki Rumeli Vilayeti*, TTK, Ankara, 1992, s. 235-236.

³⁶ Mehmet Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 49-51.

çırma politikalarını devam ettirdi. Fakat daha sonra Bulgaristan Prensiği'nin Rusya'ya tam bağımlı olmak istememesi ve kendi politikasını oluşturmak istemesiyle Rusya'nın Müslümanlara yönelik bu yok etme politikası arka plana düşmüştür.

Genel olarak bakıldığında, 93 Harbi döneminde Rus ordusu, Bulgar, Roman, Sırp, Karadağ gönüllülerinin bilinçli bir yok etme stratejisiyle Müslümanlara karşı saldırılar gerçekleştirerek yüz binlercesini öldürdükleri ve bir milyondan fazla Müslümanı da sürgün ettikleri görülmektedir. Osmanlı tarihçilerinin “Büyük Bozgun” olarak adlandırdıkları 93 Harbi'nde Balkanlardaki Türklere karşı büyük bir soykırım yapılmıştır. Bu nedenle bu dönemde yaşanan katliamlar “Büyük Soykırım” olarak adlandırılmalıdır. Ancak bu kavram bu dönemde Müslümanların yaşadığı mezalimi ifade etmek için yeterli olabilir.

Bibliyografya

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, HR.SFR.3, nr. 246/38 (21 07 1877); 250/31.
 BOA, HR.SFR.3, nr. 253/12 (23 08 1877)
 BOA, HR.TH 20/11, nr. (1876 06 15)
 BOA, İ.DH, nr. 764/62280 02 (1295 S 22)
 BOA, Y.PRK.HR, nr. 1/45.

Kitap ve Makaleler:

- AYDIN, Mahir; *Şarki Rumeli Vilayeti*, TTK, Ankara, 1992.
 Batak Kato Myasto na Pametta/Batak Ein Bulgarischer Erinnerungsort, (Haz. Martina Balleva, Ulf Brunnbauer), : İztok-Zapad, Sofya, 2007.
 BEYDİLLİ, Kemal; “Paris Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, s. 169-172.
 ERSOY, Neriman; *Bulgaristan Prensiğinde Türk Emlaki (1878-1908)*, (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996.
 EŞREFOĞLU, Eşref; “Bulgaristan Türklerine ve Rusçuk'taki Türk Eserlerine Dair 1897 Tarihli Rapor”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, I, (1972), s. 19-36.
 GENCER, Ali İhsan; “Berlin Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.V, 1992, s. 516-17.
 HACISALİHOĞLU, Mehmet; “Negotiations and Agreements for Population Transfers in the Balkans from the Beginning of the Nineteenth Century until the Balkan Wars of 1912–1913”, *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 1 (December 2008), s. 31-75.
 HACISALİHOĞLU, Mehmet; *Doğu Rumeli'de Kayıp Köyler: İslimye Sancağı'nda 1878'den Günümüze Göçler, İsim Değişiklikleri ve Harabeler*, Bağlam, İstanbul, 2008.
 Hüseyin Raci Efendi; *Zağra Müftüsünün Hatıraları. Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, (Haz. Ertuğrul Dizdar), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
 İPEK, Nedim; *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK, Ankara, 1994.

İPEK, Nedim; *İmparatorluk'tan Ulus Devlete Göçler*, Serander, Trabzon, 2006.

KEREN, Tsvi; *Evreyskata Obşnost v Rusçuk. Ot Periferiya na Osmanskata İmperiya do Stolitsa na Dunavskiya Vilayet (1788-1878)*, Universitetsko İzdatelstvo "Sv. Kliment Ohridski, Sofya, 2009.

Mahmud Celaledin Paşa; *Mir'at-ı Hakikat. Tarihi Hakikatlerin Aynası*, (Haz. İsmet Mi-roğlu), Berekat Yayınevi, İstanbul, 1983.

SAHARA, Tetsuya; "Two Different Images: Bulgarian and English Sources on the Batak Massacre", *War and Diplomacy. The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, (Edt. M. H. Yavuz, P. Sluglett), The University of Utah Press, Salt Lake City, 2011, s. 479-510.

ŞİMŞİR, Bilal N.; *Rumeli'den Türk Göçleri, Belgeler*, C. 1, TTK, Ankara, 1989.

ŞİMŞİR, Bilal N.; *Rumeli'den Türk Göçleri*, C. 2, TTK, Ankara, 1989.

TEPLOV, V.; *Materialny dlya Statistiki Bolgarii, Trakiy i Makedonii*, S. Petersburg, 1877.

TODEV, İliya; *Batak 1876-Mit ili İstoriya?*, Tangra TanHakPa İk, Sofya, 2013.

TURAN, Ömer; "Bulgaristan'da Türklere ve Müslümanlara Yapılan Mezalim", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, C. 1, 2006, s. 89-102.

TURAN, Ömer; *The Turkish Minority in Bulgaria, 1878-1908*, TTK, Ankara, 1998.

RUS POSTMODERN ROMANINDA 1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞINA DAİR BİR "TÜRK HAMLESİ"

Prof. Dr. Emine İnanır* *

Öz

Çalışmamızda, Boris Akunin'in *Türk Hamlesi (Turetskiy Gambit)* adlı romanında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını, acımasız savaş koşullarını, kahramanların yaşamını adeta bir oyun olarak kurgulayıp, alışılmışın dışında, bir tarihsel-polisiye türüyle nasıl anlattığı irdelenmektedir. Akunin bu romanında, bir postmodern yapıtta olması gerektiği gibi, gerçekten daha gerçek, mistikten daha mistik olaylar dizisini üst üste sıralanmıştır. Yazarın efsaneleşmiş bir savaşı anlatmak için böylesi bir tür kullanmış olması postmodern edebiyatı için ortaya konan, tartışılan ve sürekli gelişen görüş ve tercihlerden yararlanmamıza neden olmuştur. Romanın temelinde bir "oyun" kurgusu yatmaktadır. Acımasız savaş koşullarında romanda yer alan tüm kahramanların yaşamını adeta bir oyun olarak betimlenmektedir. Ayrıca Akunin'in savaş sahneleri dışında betimlemiş olduğu dağların tehlikeli geçitlerindeki arabalar, yolcular, eşyalar, yurtsuz kalan insanların güvensizliği de acımasızca dönen bir çarkla ilişkilendirilmektedir. Bu büyük oyunun sonucunda, 1877-78 savaşı Osmanlı Devleti için felâkete yol açmıştır. Bir yandan Ruslar İstanbul önlerine kadar gelir, diğer yandan da bir milyondan fazla Türk, Bulgaristan'daki topraklarından İstanbul'a hicret etmek zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-Rus Savaşı, Postmodernizm, Oyun Kurgusu, Boris Akunin, Gambit.

A "TURKISH GAMBIT" IN RUSSIAN POSTMODERN LITERATURE WITH REGARD TO RUSSIAN-OTTOMAN WAR (1877-1878)

Abstract

In this study, it is explored how brutal war conditions during 1877-1878 Ottoman-Russian War and the life of heroes are told as a play in a novel of Boris Akunin's *Turkish Gambit (Turetskiy Gambit)*. In this novel, Akunin mentioned a more real, more mystical sequence of events as it should be in a postmodern work. The author used such a genre to describe a legendary war; it enabled us to benefit from the views and preferences that have been put forward, discussed and constantly developing for postmodern literature. The basis of the novel is a 'play' fiction. Under the conditions of cruel war, the life of all the heroes in the novel is almost depicted as a play. In addition to the

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, eminar@istanbul.edu.tr

war scenes depicted by Akunin, he portrays the cars, passengers, belongings and the helplessness of the people in the dangerous passageways of mountains and associated them with a ruthlessly rotating wheel. At the end of this great play, the war of 1877-78 was disastrous for the Ottoman Empire. On the one hand, the Russians came to Istanbul; On the other hand, more than one million Turks in Bulgaria had to migrate from their lands to Istanbul.

Keywords: Ottoman-Russian War, postmodern literature, Game Editing, Boris Akunin, Gambit

“93 Harbi” olarak da adlandırılan, 1877-1878 Osmanlı -Rus Savaşı'nın en önemli nedenleri arasında Rusya'nın Osmanlı Devleti vatandaşı olan Balkanlardaki Ortodoks halkları üzerindeki etkisini ve nüfuzunu arttırma amacı sayılabilir. Çarlık Rusya'sı XVII. yüzyılın sonlarından itibaren emellerini gerçekleştirmek adına Osmanlıları Avrupa'dan atmak, İstanbul'u ele geçirerek İstanbul Boğazi'na ve sıcak denizlere inebilmek için Osmanlı Devletinin iç işlerine karışmaktadır. Rus Panslavistler, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Bulgaristan Slavlarını ayaklandırmak için Balkanlarda yoğun propagandaya girişirler. Çok geçmeden Bosna-Hersek eyaletindeki Hristiyanlar ayaklanır (1875). Daha bu ayaklanma bastırılmadan Karadağlılar ve Sırp da ayaklanırlar. Nisan 1876 yılında büyük Bulgar isyanları (Nisan Ayaklanması) başlar. Bu isyanın bastırılması sırasında ölen Bulgarlar için bu kez Avrupa'da büyük bir dayanışma kendini gösterir.¹ Olası bir savaştan çekinen Avrupa Devletleri Balkan meselesini görüşmek üzere İstanbul'da bir konferans düzenlemiştir (23 Aralık 1876). Halıç Tersanesi'ndeki Bahriye Nezaretinde yapılan konferanstan ve Londra Protokolü'nden de bir sonuç çıkmaz, savaşa engel olma girişimler başarısız kalınca, Rusya 24 Nisan 1877 yılında Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eder.²

Saydığımız bu nedenlerin yanısıra XIX. Yüzyılın 70'li-80'li yılları Rusya'da toplumsal bir kargaşa yaşandığından aydınlar derim bir umutsuzluğa kapılmıştır. A. N. Kurat'ın deyişiyle “Rusya'da yeni fikir cereyanları gelişmeğe başladı (...). Rusya'da mevcut olan her şeyi: idare sistemini, ahlak telakkilerini top yekün redetmek ve hiçbir şey tanımamak düsturunu esas ittihaz ettiler.”³ İç sorunlarını çözemeyen Çar II. Aleksandr (1855 -1881 yılları arasında hüküm sürmüştür) önderliğindeki Rusya hükümeti halkın ve aydınla-

¹ Rupert Furneaux, *Tuna Nehri Akmam Diyor*, (Çev. Şeniz Türkömer, Derin Türkömer), Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul, 1999, 3. Baskı, s. 10.

² Em. Alb. Nail Uçar, *Gazi Osman Paşa ve Plevne*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1978, s. 10-20.

³ Akdes N. Kurat, *Rusya Tarihi/Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 342-343.

rın dikkatini yaşanan kargaşadan uzaklaştırabilmek için ülkedeki Panslavist çevrelerin ve çoğu aydının desteğini alarak Osmanlı Devleti'ne karşı yoğun faaliyetler yürüterek savaş açar.⁴ 93 Harbi, Tuna ve Kafkasya cephelerinde cereyan eder.

Tuna cephesinde Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa komutasındaki Osmanlı güçleri üç orduya ayrılmıştır. “Batı Ordusu” başında Müşir (Gazi) Osman Paşa yer alır, ”Doğu Ordusu” başında Müşir Ahmet Eyüp Paşa bulunmaktadır, henüz kuruluş aşamasında olan ”Güney Ordusu”na Müşir Süleyman Paşa (Şıpka kahramanı) atanmıştır.⁵

Boris Akunin 1990'larda yazdığı *Türk Hamlesi (Turetskiy Gambit)* adlı romanında Balkanlar'daki hakimiyetini kaybetmeye başlamasıyla, Çarlık Rusya'sının yüzyıllar boyunca devam eden emellerini gerçekleştirmek; Osmanlıları Avrupa'dan atmak ve İstanbul Boğazını ele geçirerek sıcak denizlere inmek adına başlatılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını ele almaktadır.

Yazar, Rusların Plevne'yi aldıkları, Yeşilköy'e kadar geldikleri, Avrupa'da da büyük yankılar uyandıran ve sonunda Bulgaristan'ın kuruluşunun gerçekleştiği bu savaşı tüm tarihsel gerçekçiliğiyle okurlara anlatır. Plevne Savaşı olarak da adlandırılan bu savaşın betimlemelerinde yazarın alışılmış siyah-beyaz zıtlıktan sıyrılarak ”ya biri ya öteki” yerine, ”hem biri hem ötekini” kabul etmiş olması, adı geçen romanı postmodern bir eser kılmaktadır. Bunun yanı sıra Akunin, Osmanlı-Rus savaşını alışılmışın dışında bir tarihsel-polisiye romanıyla anlatmaktadır. Yazarın efsaneleşmiş bir savaşı anlatmak için böylesi bir tür kullanmış olması, bizi yaklaşık 60 yıldır Avrupa ve Amerika'da postmodern edebiyatı için ortaya koyulan, tartışılan ve sürekli gelişen görüş ve tercih tekniklerini dikkate almamıza neden olmuştur.

Bir edebi eserin bütünlüğü fikrine karşı, olumlu bir meydan okumayı Leslie Fiedler'in 1969 tarihli “*Geç şu sınırı-kapat şu boşluğu*” başlıklı çalışmasında görürüz. Burada sözü edilen boşluk; yüksek kültürle kitle arasındaki boşluktur. Fiedler'e göre edebiyat, söz konusu yıllara dek western'den, romanstan, polisiyeden uzaklığıyla sağlama alınmış yüksek kültürün türsel bütünlüğünü sorgulamaktadır ve sorgulamaya devam edecektir.⁶ Adı geçen çalışmada Fiedler, verdiği örneklerde (Joyce'nin *Ulysses*'i) türsel bütünlük fikrinin bozulmasından söz ederken aslında, postmodernizmin ilk tariflerinden birini yapmaktadır. Postmodernizmin etkin savunucularından biri olan İhab Hassan'ın arayışlarında da çağın kavranması, bir çoğulculuk ruhunun var

⁴ Zeynep Zafer, ”V.M. Garşin'in Sanat Dünyasında Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878)”, *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Aralık 2017, C. 6, S. 2, s. 366.

⁵ Uçar, a.g.e, s. 27.

⁶ Steven Connor, (2001), *Postmodernist Kültür Çağdaş Olanın Kuramlarına Bir Giriş*, (Çev. Doğan Şahiner), YKY, İstanbul, 2001, s. 179.

olduğunu, geleneksel bağnazlıklara karşı kuşkuculuğun arttığını ve nihayet dünyayı evrensel bir bütünlük olarak algılayan ve kesin çözümlerle, sorulara tam yanıtlar bekleyen bakış açısının reddini görmekteyiz.⁷ Postmodernizmi açabilmek için anlam berraklığından çok, anlam zenginliğini aramak; birkaç düzeyde anlam ve birkaç odak noktasının birleşimini ortaya çıkarmak eserleri daha anlamlı kılacak düşüncesindeyiz. Amacımız, B. Akunin'in romanında bizler için efsaneleşmiş bir savaşın postmodern teknikleriyle anlatımını ve anlamını irdelemekte olup, dönemin Rus aydınlarının bu savaşta tutumunu araştırarak; yazarın yaptığı göndermeleri açığa çıkarmaktır.

Z. Zafer'in de belirttiği gibi "Rus aydınları da genel olarak Osmanlı Devletine karşı hazırlanan savaşı büyük bir heyecanla takip eder. Bu nedenle savaş açılır açılmaz cepheye gönüllü olarak giden Rus aydınlarının sayısı az değildir."⁸ Ülkemizde de tanınan F. M. Dostoyevski, İ. S. Turgenyev gibi yazarlar Osmanlı-Rus Savaşı'nı desteklediklerini açıkça eserlerinde sergilemekte olup, bir yandan da ülkelerindeki toplumsal gerginliğe yol açan durumu eleştirebilmek için Osmanlı Devleti'ne düşmanca bir tutum gösterme ihtiyacı duymuşlardır.

Günümüz Rus edebiyatında son yirmi yıl içerisinde (1998 yılında) yazılan *Türk Hamlesi* adlı postmodern romanında dönemin aydınlarına yazar bir gönderme yapmaktadır. Romanın daha ilk sayfalarında Balkanlar'dan Boğaz'a kadar yayılan bir savaş ile sevgilisinin peşinden Rusya'dan ayrılıp gelen, çatışmaların ve bir istihbarat ağının içinde kendini bulan genç bir kız çıkıyor karşımıza. Anlatıcı kişi, yazarın kendisi değil, kurmaca bir kişi olan Varvara Suvorova'dır. Varvara, okura A.S. Puşkin'in *Belkin'in Öykülerinden*, *Tipi* adlı öykünün kahramanlarından Marya Grigoryevna'yı anımsatır. Adı geçen eserde Rusya'nın 1812 yılında Napolyon Bonapart'a karşı yürüttüğü çok önemli bir savaşa katılan kahramanlar, savaş sahnelerinden ziyade, dönemin aydınlarıyla alay edercesine, kendi kişisel "fırtınaları" içerisinde anlatılmıştır. Akunin, geçmiş ile gelecek arasında bir bağlantı kurarak Rusya'da, "Perestroyka"dan sonra yeni düzeni kurmakta olan aydınlara meydan okumaktadır.

Bir yandan Akunin, eserinde Tolstoy'un epik romanı *Savaş ve Barış*'ta olduğu gibi, epik anlatım kullanır; anlatımın ardından yazarın yorumu, kişilerin söylemi (monolog ile diyaloglar) yer almaktadır. Diğer yandan ise yazar, savaşın yanısıra, Rus casusu Erast Petroviç Fandorin (genç, içine kapanık, sessiz bir tip) ile son derece akıllı, ölçülü tavırlarıyla herkesin dikkatini çeken Türk casus Enver Efendi arasındaki adeta karşılıklı zekâ yarışına dönüşen ilişkilerini ortaya koymaktadır. Dahası romanın temelinde bir "oyun" kur-

⁷ a.y. (*Hangi eser? Bu ne demek?!*)

⁸ Zeynep Zafer, "İstoriçeskiye zametki po povodu romana İ.S. Turgeneva 'Nakanune', *Dil ve Devlet*, 3 (28), Bakü, 1999, s. 127-128.

gusu yatmaktadır. Satranç, bilindiği gibi insanoğlunun geliştirdiği en kıvrak zekâlı oyunlardan birisidir. Enver Efendi de Rus subaylarıyla adeta "gambit" kurallarını oynayarak önemli bir hamle kazanmak adına oyunun en başında ilk taşlarından birini feda eder. Enver Paşa karakteri de rastgele seçilen bir karakter değildir. Akunin romanında yer alan Enver Paşa, yeni kurulan Bolşevik Hükümetiyle temasa geçip, Anadolu Hareketi'ne yardım etmeleri konusunun takip etmek için 1919 yılının sonunda Talat Paşa'nın Moskova'ya gönderdiği Enver Paşa' yı anımsatır.⁹

Acımasız savaş koşullarında romanda yer alan tüm kahramanların yaşamı adeta bir oyun olarak betimlenmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi romanın önemli kahramanlarından ileri görüşlü ve Peterburg'un sayılı güzel-lerinden olan Varvara Suvorova savaşın en şiddetli yaşandığı bölgeye doğru, Başkomutanlık karargâhında şifre memuru görevini sürdüren nişanlısı Petya Yablokov ile görüşmek amacıyla yola çıkmıştır. Akunin'in de itiraf ettiği gibi, aslında her romanını belirli bir insan tipinin bakış açısından ele alır; bu asla kişiyi zorlayan ve ıstıraplara neden olan bir durumu değildir.

Varvara'nın macera dolu bir gezi olarak gördüğü bu yolculuğu, yol üzerindeki bir meyhanede tek başına kalması, buradaki şüpheli şahısların da onu kazanmak adına bir kâğıt oyununa girişmesiyle sonuçlanır.

Roman, "Revue Parisiën" gazetesinin 14 Temmuz 1877 tarihli bir haberiyle başlar:

"Tuna Garnizonu'nda ikinci hafta bulunan muhabirimizin verdiği bilgilere göre, İmparator Aleksandır, 1 Temmuz (Avrupa takvimine göre, 13 Temmuz) tarihli yazısı ile, Tuna nehrinden başarılı bir geçiş yapıp, Osmanlı Devleti topraklarına hücum eden, mağlubiyet tanımayan Rus ordularına teşekkürlerini iletmektedir. Bu Yüksek yazıda, düşmanların tamamen yenilgiye uğradığını ve iki haftaya kadar İstanbul'da Aya Sofya üzerinde bir Ortodoks haçının dikileceği açıklanmaktadır."¹⁰

Türk Hamlesi romanının böyle bir girişle başlamış olması, Akunin'in savaşa karşı sergileyeceği tutuma da işaret etmektedir. Romanın ilk sayfalarındaki akış, burada sadece savaştan etkilenen kişilerin vakalarını gözler önüne getirmez, 1877-78'lerde gelişen olayların ötesinde, ülkelerarası sorunlara da tanıklık yapar. Varvara Suvorova ile daha muhafazakâr görüşlü Erast Fandorin arasında geçen diyalog ya da Fandorin'in düşünce karşıtı, Türk diplomat ve

⁹ Bu konuda bilgi için bkz. Saime Yüceer, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Kitabevi, Bursa, 1997, s. 55-56.

¹⁰ Boris Akunin, *Turetsiy Gambit, Zaharov Perviy Kanal*, Moskva, 2002, s. 7. (Alıntı çevirisi tarafımdan yapılmıştır.)

casus Enver Paşa'nın geliştirmekte olan olaylara ilişkin düşünceleri bunun bir kanıtıdır:

“Rusların amacı nedir acaba: İstanbul’u ele geçirip Slav halklarını bir araya toplamak mıdır? Neyin uğuruna? Romanov Hanedanının Avrupa’da kendi iradesini ortaya koyabilmek adına mı bu çaba? Bu çok ürkütücü bir düşüncedir! Madmuazel Barbara, bunları duymaktan rahatsız mı oldunuz? Ancak bu durumda, Rusya’nın, uygarlığa ne büyük tehdit oluşturduğunu görmeliyiz...”¹¹

Buna benzer örneklerden de anlaşıldığı gibi Akunin, romandaki kahramanlarından hiç kimseye kendi görüşünü savunma olanağı tanımamaktadır. Yazar adeta ortaya kendi görüşlerini atar, ancak bu görüşlerin arkasında, kullanmakta olduğu takma adı durmaktadır. Boris Akunin, aslında Akunin değildir.

Rusya’da postmodern bir yazar olarak tanınan B. Akunin kimdir? Yazar, edebiyat bilimcisi ve çevirmen Grigoriy Şalvoviç Çartışvili, Boris Akunin takma adını kullanarak casus Erast Fandorin’in serüvenlerini, bir dizi polisiye romanlarında kaleme almıştır. 1956 Gürcistan doğumlu yazar, 1958 yılından bu yana yaşamını Moskova’da sürdürmektedir. Moskova Devlet Üniversitesi Asya ve Afrika Ülkeleri Enstitüsü, Tarih - Filoloji Bölümü’nden mezun olan yazar, *İnostrannaya literatura* dergisinde editör yardımcısı, 20 ciltlik *Japon Edebiyatı Antolojisinin* editörü ve “Puşkin Kütüphanesi” adlı mega projenin de yürütücüsüdür. B. Akunin, Japon, İngiliz ve Amerikan edebiyatlarından yaptığı çevirilerin yanı sıra, birçok kitap ve eleştiri nitelikli denemelere de el atmıştır.

Yıl 1877, Osmanlı – Rus Savaşı’na Sırbistan’da Rus Dış İşleri görevlisi olarak katılan Erast Fandorin, gizli tutulan, askeri harekâtına dair önemli bir bilgiyi Rus birliklerine iletmek üzere Genel Kurmay Karargâhına doğru ilerlemektedir. Savaşın yaşandığı bölgede, yine Başkomutanlığın bulunduğu istikamete doğru giden Varvara Andreevna Suvorova’nın yolu Erast Fandorin ile kesişmektedir. Fandorin’in yardımıyla genç bayan nişanlısının görevli olduğu birliğe ulaşır. Burada Rus ordusunda görev yapan yüksek rütbeli komutanlarla ve Avrupa’dan olayları izlemek üzere gelen gazetecilerle tanışır. Varvara bir anda isteği ve bilgisi dışında kendisini uluslararası bir istihbarat eyleminin merkezinde bulur. Daha da ötesi, ülkesinin çıkarlarını savunarak, Rus Çar’ının takdirlerini alır. Romandaki tarihsel yer ve kişilere karşı yazarın uzaklaştırma, ya da dolaylı anlatım tarzını tercih ettiğini görmekteyiz. Böylece Bükreş (Rusçası Buharest) Bukareşt, ünlü Rus ressamın kardeşi, subay Be-

¹¹ a.g.e, s. 197.

reşçagin (gerçek adı Vereşçagin'dir), Kızıl Haç ve İlk yardım destek birimlerinde gönüllü hemşire de Yuliya Vreyskaya (gerçek kişinin adı Vronskeya'dır) olmuştur. L.N. Tolstoy'a özgü bu yöntem, bizlere tarihsel-belgesel bir yapıtla değil, bir romanla karşı karşıya olduğumuzu anımsatır. Burada yazar, farklı bir türle Tolstoy'u örnek alarak onun yaratıcılığına; yine bir Osmanlı-Rus savaşını anlatan *Sivastopol Hikayeleri*'nde yazarın savaş karşıtı düşüncelerine gönderme yapmaktadır.

Romanın ilerleyen sayfalarında Varvara'yı yol eşkiyalarından kurtaran istihbarat görevlisi- Erast Peroviç Fandorin'dir. Fandorin, Rus birliklerinin karargâhına ulaşır ulaşmaz General Sobolev'e Türk ordusunun plânladığı ani yan darbeyle ilgili bilgileri aktarır. Böylece, Osman Paşa'nın Plevne'yi zapt etmesini engellemek için Rusların bir an evvel buraya el atmaları gerektiğini düşünmektedir.

Fandorin'in eski şefi olan General Mizinov, Başkomutanlıkta önceden hazırladıkları eylem plânını subay Petya Yablokov'a bildirir. Petya verilen emirleri kodlar ve Rus birliklerine iletir. General Mizinov, Fandorin'e bir görev daha vermeyi düşünmektedir. Bu yeni görev, Sultan II. Abdülhamid'in özel kâatibi de olan Enver Efendi'nin Ruslara karşı hazırladığı eylem plânı ile ilgilidir. Ancak olaylar oldukça hızlı gelişmektedir ve aynı gün içerisinde General Mizinov'a Rus birliklerinin Nibolu'yu aldıkları haberi ulaşır. Yine kısa bir süre sonra Petya Yablokov tutuklanır; onun şifrelediği mesajda "Plevne" yerine "Nibolu" sözcüğü yer almıştır. Rusların bu yanlış haberleşmelerinden dolayı Türk birlikleri Plevne'yi ele geçirmiştir.

Bu olayların karşısında çaresiz kalan Varvara, Fandorin'den Petya'ya yardım etmesini ister. Erast Petroviç ise, bu olayı tasarlayan kişinin bulunduğu halde ancak, Petya Yablokov'un aklanacağını vurgulamaktadır. Büyük olasılıkla "yanlış şifrenin" arkasında Rus Başkomutanlık Karargâhına sızan Enver Efendi bulunmaktadır. Türk casusu Enver Efendi'nin geçmişine dair yazar çok bilgi vermez. Otuz beş yaşında olduğu bilinmektedir. Kesin olmayan bilgilere göre, Müslüman Bosna'nın bir şehrinde doğmuştur. Avrupa'da, Lady Aster yetiştirme yurtlarından birinde büyümüş ve eğitim görmüştür.

Yazarın Fandorin'in serüvenlerini anlatan dizi romanlarında, olay ve kahramanların çevresinde hep sıra dışı ve beklenmedik gelişmeler gerçekleşmektedir. Rus eleştirmenler, Fandorin adının, Fantomas'ın cesur rakibi olan Fandor'u çağrıştırdığını belirtmektedir.¹² Böylece yazarın yapıtlarının, gerilim polisiye romanından çok XIX. yüzyıl serüven romanlarına daha yakın olduğu anlaşılmaktadır. Art arda gelişen olaylar, okurda şaşkınlık uyandırmaktadır.

¹² Nikolay Gladkih "Boris Akunin, Novaya Zvezda Rossiyskogo Detektiva", *Na Dne*, SPb.; Moskva, 1-15 Mart, 2000, C. 9, S. 86, s. 17.

İlerleyen sayfalarda Rus ordusunun, Osmanlı saldırısını yendiğini ve Plevne'nin düştüğünü öğreniriz. Ruslar, İstanbul'a girer. Bu sırada Fandorin ortadan kaybolur ve İstanbul'da casusluğa başlar. Daha sonra Rusların bulunduğu karargâha gelir ve İstanbul'dan geri çekilmesini gerektiğini anlatır. Ayrıca casus Enver'in de Rus karargâhında Yüzbaşı Perepyolkin olduğunu bildirir.

Fandorin, Enver Efendin'nin Varvara ile durduğu odaya pencereden girer. Enver ile boğuşurken, Varvara Enver'i bayıltır. Böylece her şey çözülmüş olur. Varvara, Fandorin'e aşık olmuş olsa da, Fandorin Japonya'ya gideceğini açıklar, Varvara ise nişanlısıyla İstanbul'dan ayrılır.

Akunin'in bu romanında, bir postmodern yapıtta olması gerektiği gibi, gerçekten daha gerçek, mistikten daha mistik olaylar dizisi üst üste sıralanmıştır.

Türk Hamlesi adlı romanda, kahramanların siyasi, toplumsal ve tarihsel konular çerçevesinde dönen konuşma ve tartışmaları, söz konusu romanı daha ihtiyatlı kılmakta ve serüvenin dışına taşımaktadır. Bu eserde Akunin'in evrenselliği de, daha alt düzeydeki kişisel tartışmaları ve olayları da, ciddiyeti de, mizahı da hep aynı hevesle kaleme aldığını görmekteyiz. Anlatım yönteminden ziyade, yazarın içeriğe ve savaş konusuna önem verdiği de açıktır.

Türk Hamlesi romanı Akunin'in Rus ve Osmanlı İmparatorluklarının iç meselelerini ne denli iyi bildiğini ortaya çıkarmaktadır. Büyük bir titizlikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Sarayındaki entrikalarla birlikte, Mithat Paşa'nın Balkanlar'da ve Orta Doğu'daki başarılı faaliyetleri, Rus Çarı ve başkomutanlarının Boğazlara ulaşma emellerini kaleme almakla kalmaz; verdiği örneklerle günümüz küreselleşen dünya koşullarında birçok işgalci ülkeye de göndermelerde bulunur:

*“Amerikan kovboy şapkası olan bir süvari (şimdi o çok daha yakınındaydı ve Varya onun güneşten yanmış yüzünü ve a-la Lois Napoleon sakalını [...] görebiliyordu), atın dizginlerini çektiği gibi durakladığı yerde kalıverdi ve bir anda ellerinde uzun namlulu bir silah belirledi.”*¹³

Rus biçimcilerinden B. Eyhenbaum, V. Şklovski, Yuri Tınyanov'un çalışmalarında olduğu gibi Yuriy Lotman da kitlesel sanatın ve kültürün içinde bulunduğu toplumun daima siyasi ve toplumsal eğilimlerini yansıttığını vurgulamaktadırlar.¹⁴ B. Akunun'un de bu düşünce bağlamında adı geçen romanı için seçtiği estetik-ideolojik modelin (XIX. Yüzyılın 70'li-80'li yılları) geç-

¹³ Akunin, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁴ M. Özlem Parer, *Rus Biçimciliği ve Şklovski*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004, s. 214-215.

mişte kaldığını anlatırken, roman kahramanları için gelecek olan günümüz olaylarına ışık tutmaktadır.

Hiyerarşiyi, anlatının kapalı olmasını, dünyayı temsil etme arzusunu ve yazar otoritesini reddediyor gibi görünen postmodernist kurguya karşın, *Türk Hamlesi* romanında, XIX. yüzyıl Rus edebiyatının (A. S. Puşkin, Yu. M. Lermontov, L. N. Tolstoy) etkisi süje gelişiminde, konu seçiminde izlenmektedir. L.N. Tolstoy gibi Akunin de savaşı “[...] bir canavar adeta, acımasız ve iğrenç bir iş” biçimindeki betimlemelerle Fandorin’in sözleriyle şöyle anlatır: “Savaş: Varvara Andreyeva - iğrenç bir dehşettir. Savaşta haklı ya da suçlu bulmak zordur. Her iki tarafta da hem iyiler, hem de kötüler vardır. Yalnız, iyiler ilk ölür.”¹⁵

Bir serüven romanında olması gerekenden fazla eylem hareketliliği, yollar-daki arabalar, yolcular, eşyalar, çevredeki yokluk, zorluk ve güvensizlik, büyük bir çarkın döndüğüne işaret etmektedir. Bilindiği üzere, 1877-78 Savaşı Osmanlı Devleti için felâkete yol açmıştır. Bir yandan Ruslar İstanbul önlerine kadar gelmiş, diğer yandan da bir milyondan fazla Türk, Bulgaristan’daki topraklarından İstanbul’a Hicret etmek zorunda kalmıştır.

Boris Akunin’in bir savaşı yeni anlatım teknikleri kullanarak gözler önüne getirmiş olması bizi yine postmodernizmin “birleştirici duyarlılığını” sorgulayan polemiklere taşımaktadır.

Em. Albay Nail Uçar’ın da dile getirdiği gibi Evliya Çelebi, Rusya’nın Tuna kıyılarına çıkacak olursa, Osmanlı Devletine rahat vermeyeceğini açıklamıştır.¹⁶ Tuna büyük ve önemli bir yol olmakla birlikte, büyük hayallere, ihtiraslara, çatışmalara sahne olmuştur. Tuna’nın kıyı ve ovaları burada yüzyıllar boyunca yaşayan Türk halkının kaybedilen vatanıdır.

Kaynakça

- AKUNİN, Boris, *Turetsiy Gambit*, Zaharov Perviy Kanal, Moskva, 2002.
- CONNOR, Steven, *Postmodernist Kültür Çağdaş Olanın Kuramlarına Bir Giriş*. (Çev. D. Şaniner), YKY, İstanbul, 2001.
- FURNEAUX, Rupert, *Tuna Nehri Akmam Diyor*, (Çev. Şeniz Türkömer, Derin Türkömer), Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul, 1999, 3. Baskı.
- GLADKİH, Nikolay, “Boris Akunin, Novaya zvezda rossiyskogo detektiva”, *Na Dne*, SPb.; Moskva, 2000, 1-15 Mart, C. 9, S. 86.
- KURAT, Akdes N., *Rusya Tarihi/Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.
- PARER, M. Özlem, *Rus Biçimciliği ve Şklovski*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004.

¹⁵ Akunin, *a.g.e.*, s. 190.

¹⁶ Uçar, *a.g.e.*, s. 21.

UÇAR, Nail, Em. Albay, *Gazi Osman Paşa ve Plevne*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1978.
YÜCEER, Saime, *Milli Mücadele Yıllarında Ankara-Moskova İlişkileri*, Ekin Kitabevi, Bursa, 1997.

ZAFER, Zeynep, "İstoriçeskiye zametki po povodu romana İ.S. Turgeneva 'Nakanune' ", *Dil ve Devlet*, Bakü, 1999, C. 3, S. 28, s. 127-128.

ZAFER Zeynep, "V.M. Garşin'in Sanat Dünyasında Osmanlı-Rus Savaşı (1877-1878)", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, Aralık 2017, C. 6, S. 2, s. 366-376.

93 HARBİ'DE ESİR OLMAK: RUSYA'DAKİ OSMANLI SAVAŞ ESİRLERİ VE GÜNDELİK HAYATLARI*

Dr. Mesut KARAKULAK*

Öz

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi her iki imparatorluk için de zor ve çetin bir savaş olmuştur. Modernleşme bağlamında önemli bir yol alan Rusların kesin üstünlüğü ile sonuçlanan bu savaşta Osmanlı Devleti'nin Ruslara karşı cep-hede savaşan ordusunun neredeyse yarısı esir düşmüştür. Hem Türk ve Rus hem de Batılı kaynaklarda bu savaş üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak çalışmaların ekseriyetle askeri ve siyasi tarih bağlamında sınırlı tutul-ması Karadeniz'in iki kıyısında bulunan imparatorluklar arasında yüzyıllar-dır devam eden savaşların sosyo-kültürel yönünün ortaya konmasının önüne geçmiştir. Bu çalışmada Ruslara esir düşen Osmanlı askerlerinin gündelik hayatlarına dair elde ettiğimiz veriler ile Rus toplumunun Türk esirlere bakış açısını belirlemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rus Çarlığı, Esirler, Gündelik Ha-yat.

To Be Captured in the Ottoman-Russian War (1877-1878): The Ottoman War Prisoners and Everyday Life in Russia

The 1877-78 Ottoman-Russian War was a difficult, cruel and arduous bat-tle for both empires. Almost half of the Ottoman Empire's army fighting against the Russians was taken prisoners in this war that resulted decisive victory of Russians who took an important advance in the context of modern-ization. There are so many studies on this war in both Turkish, Russian and Western sources. However, most of studies have been limited in the context of military and political history, because of that the socio-cultural aspect of the wars between the empires on the two shores of the Black Sea has not been adequately explained. In this study, we will try to determine the per-spective of Russian society on Turkish prisoners with the data we obtained about the daily lives of Ottoman soldiers captured by the Russians.

Key Words: Ottoman Empire, Tsarist Russia, War Prisoners, Daily Life

* Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mesut.karakulak@hotmail.com

Giriş

Tarihsel bağlamda Osmanlı-Rus ilişkilerinin beş asırlık uzun serüveninde XIX. yüzyıl, ilişkilerin en sıklaştığı ve iki imparatorluğun büyük yapısal dönüşümler geçirdiği bir dönem olarak öne çıkar. Bilhassa bu yüzyılda cereyan eden 1806-1812, 1828-29, 1853-56 ve son olarak 93 Harbi olarak da anılan 1877-78 Harplerinden sadece Kırım Savaşı'nda müttefik ordular yardımı ile başarı sağlayabilen Osmanlı İmparatorluğu yüzyılın kaybedeni olmuştur.¹ Osmanlı gibi bir fetih imparatorluğu olan Rusların yükselişi ile sonuçlanan bu savaşlar hem Osmanlı toplumunda hem de ordusunda büyük hasarlar bırakmıştır. Bilhassa imparatorluğun tüm kurumlarıyla çöküşünü hazırlayan ve derinden sarsan 93 Harbi sonuçları itibariyle Osmanlı Devleti'nin idari ve siyasi yapısında sonuçsuz köklü dönüşümlere yol açmıştır. Neredeyse savaşın tüm cephelerinde Ruslara karşı yenik düşen Osmanlı ordusu önemli miktarda toprak kaybı da yaşamıştır. Haliyle iki ülke sınırları değişmiş, göçler yaşanmış ve esir teatisine girilmiştir. Türk tarih yazımında 93 Harbi ve sonuçları çoğunlukla Osmanlı Devleti'nin elinden çıkan topraklardan vukuu bulan göçler üzerinden değerlendirilmiştir ve bu konuda geniş kapsamlı bir literatür ortaya çıkmıştır. Fakat Osmanlı ordusu için büyük bir hezimet ifade eden harbin ortaya çıkardığı önemli meselelerden biri de Osmanlı ordusunun neredeyse yarısının Rus esaretine düşmesidir. Esirlerin gündelik hayatı, idameleri, iade süreçleri, hukuki statüleri Türk tarihçiliğinde ihmal edilen konularındandır.²

İki imparatorluk arasında vukuu bulan savaşlarda kültürel etkileşim sürecinin en yüksek noktalara ulaştığı ve iki ülke halkının en yakın teması kurabildiği esaret hayatı yüzyıllardır devam eden mücadelenin arka planda kalmış karanlık yönlerini aydınlatması yönünde önemli ipuçlarını sunabilmektedir. Bu nedenle 93 Harbi boyunca yaklaşık olarak 9 ila 15 aylık bir dönemde Rus Çarlığı'nın muhtelif bölgelerinde esaret hayatı yaşayan Osmanlı askerlerinin gündelik hayatlarından hareketle inşa edilen bu çalışmada; Rus halkının Türk askerlerine yaklaşımları belirlenmeye çalışılacaktır. Tüm kurumlarıyla modernizasyon aşamasından geçen Rusların Türk esirlere karşı tutumu ve Rus esir hukukunun belirgin hale gelmesi hem Rus ve Osmanlı hem de hatıralarından istifade edilerek ele alınacaktır.

Rus Esir Hukuku

XIX. yüzyıl öncesine kadar Hem Rusya'da hem de uluslararası düzeyde savaş esirliği ve hukukuna dair ortak bir mutabakat mevzuu bahis değildir.

¹ V.V. Poznahirev, "Kurskaa Gubernia i Turetskie Voennoplenne Voin XIX. Veka", *Nauçnie Vedomosti Belgorodskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seria: İstoria. Politologa*, Tom 17, No 1, 2011, s. 151.

² Rossiyskiy Gosudarstvenny Voeno-İstoriçeskiy-Archiv- (Rusya Devleti Savaş Tarihi Arşivi) RGVIA. F. 400. Op. 3. – D. 2058. – L. 137.

Ancak 1828-1829 sonrasında Osmanlı savaş esirleri için 59 maddeden oluşan ayrıntılı bir tüzük (*Polojenie o Plennuh*) hazırlandı.³ Akabinde Kırım Savaşı'nda da aynı tüzük biraz geliştirilerek uygulanmaya devam edildi.⁴ Nihayetinde 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı döneminde ise Rus esir hukuku belirgin ve düzenli hale geldi. Bu savaş dönemi boyunca Ruslar esir hukukunu düzenleyen birkaç tüzük kullandı. Ancak bu tüzükler arasında en kapsayıcısı olan 2 Temmuz 1877'de yürürlüğe giren ve uluslararası esir hukukunu Rusya'da daha sistemli hale gelmesini sağlayan 62 maddelik tüzüktür.⁵

Rus esir hukukuna göre esaret 3 aşamadan oluşmaktaydı. İlk aşama ele geçirilen esirlerin sorguları yapılarak belirlenen karargâhlarda toplanmasıydı. Bu aşamada ele geçirilen esirlerin sayıları, malları kayıt altına alınarak ivedilikle üst kurumlara iletilmekteydi.⁶ Bu süreç aslında Türk esirler ile Rus askerlerinin ilk temasını da oluşturmaktaydı. Dolayısıyla bu ilk karşılaşma Rus esir hukuku pratiğinin tespit edilmesi açısından da önemlidir. Örneğin Ruslar tarafından Karadeniz'de içerisinde 800 kadar Osmanlı askeri bulunan bir vapuru ele geçiren Rus subayı Baranov'un tuttuğu notlardan ve hatıralarından Rus askerleri ile Türk esirlerinin ilk temasları hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Baranov vapurdaki esirleri sırasıyla sorgularken onlar arasından birinin Rusça bildiğini fark etmiştir. Bu esir Kırım Savaşı'nda da Ruslara esir düşmüş ve bir müddet Kaluga'da bulunan esir kampında yaşamıştır. Bu süre zarfında yerel ahali ile dostluklar kurmuş ve Rusça öğrenmiştir. Bu nedenle Baranov'dan kendisini tekrardan Kaluga'da bulunan kampa göndermesini istemiştir. Baranov esirin bu talebini üst makamlara iletmeğini not etmiştir. Baranov'un hatıralarından hareketle bu esirin Kırım Savaşı döneminde ağır bir esaret hayatı yaşamadığını anlaşılmaktadır.⁷ Esaret hayatının bu ilk karşılaşması her zaman bu türden iyi niyet göstergeleriyle neticelenmemektedir. Zira aynı gemide vukuu bulan başka bir olay ilk temasın ne kadar şiddetli geçtiğini ve esir hukukuna her koşulda riayet edilmediğini gösterir mahiyettedir. Örneğin vapur ele geçirildikten sonra Osmanlı askerlerinin silahları toplanmış bu esnada birkaç askerin silahını teslim etmede yaşav davranması ve teslim etmek istememesi 2. Kaptan Sutkov tarafından çok

³ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, 2 seri, C. 4, 1829, Madde 2977. s. 478-481.

⁴ Kırım Savaşı döneminde Rus esir hukukunun uygulanması ve Rusya'da Osmanlı esirlerinin esaret hayatı için bkz. İbrahim Köremezli, "Kırım Harbi Sırasında Rusya'daki Esir Osmanlı ve Müttefik Askerleri (1853-1856)", *Belleten*, Aralık 2013, C. 77, S. 280, s. 986.

⁵ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, s. 1-7.

⁶ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, madde 7.

⁷ *Vzyatiye Turetskogo Transporta Mersina "Sbornik Voyennykh Razskazov Sostavlenykh Ofitserami-Uchashtnikami voyny 1877-1878"*, Tom I, S. Petersburg, 1878.

sert karşılanmış bu olay bir Osmanlı askerinin vapurdan atılması diğerinin ise başından vurularak öldürülmesine neden olmuştur.⁸

Esaretin ikinci aşamasında esir edilen askerler kabilelerin büyüklüğüne göre bir muhafız birliği nezaretinde gözetim altında tutulacakları yerlere ulaştırıyordu. Bilinenin aksine esirler Sibiryaya dolaylarına gönderilmemekteydi. Ancak Müslüman ahali ile de teması en aza indirmek için onlara yakın ve sınır bölgelerinde esir kampı kurulmamaktaydı. Fakat bu tedbirlerle rağmen esirlerin geçiş noktalarında Müslüman halk ile karşılaşması Rus yetkilileri zor duruma düşürmüştür.⁹ Örneğin Sivastopol'e gelen bir grup Osmanlı esiri yerli halktan olan Kırım Tatarları arasında heyecan yaratmıştı. Nitekim bu hava Rus yetkililer tarafında da kısa sürede fark edilmişti. Bu nedenle Odesa Askeri Bölgesi Genel Sekreteri komutan Semeko, Genel Kurmay Başkanlığı'na Sivastopol'de bulunan Tatar nüfusu göz önüne alındığında bu esirlerin Kırım'da kalmasının sakıncalarını dile getirerek acilen Rusya'nın iç bölgelerine transfer edilmesinin gerektiğini dile getiren bir rapor sundu.¹⁰ Bunun üzerine ilk olarak esirler kendi aralarında gruplara ayrıldı. 21 Subay, 135 düşük rütbeli asker, 15 hizmet eri, 32 yolcu, 30 kadar çocuk ve kadından oluşan ilk grup Akmescit (Simferopol)'de bulunan kışlalara ve evlere yerleştirildiler. Aslında esirlerin tümü ilk olarak Akmescit'e gönderilmek istendi. Ancak bu bölgede o kadar esiri barındırabilecek imkânın olmaması ve Tatar nüfusunun yoğunlukta olması bazı sakıncalar doğurduğu için kalan esirlerin farklı bölgelere sevkini gerçekleştirilmesi için harekete geçildi.¹¹ Akabinde geri kalan askerler Kerson'da bulunan esir kampına yönlendirildi.¹²

Türk esirleri Sivastopol'e getirildikten sonra sürgün bölgelerine gönderilmeleri Rus bürokrasisinde de uzun tartışmalara neden olmaktadır. İç İşleri Bakanı Timaşev, Harbiye Bakanı Milyutin'e geriye kalan esirlerin Taganrog'un iç bölgelerine yerleştirmeyi teklif etti. Ayrıca buradaki esirler kolluk kuvvetlerinin gizli denetimi altında tutulabilirdi.¹³

Esirlerin iç bölgelere sevki sürecinde Tatar tercümanlar tarafların arasında en önemli iletişim görevi görmekteydi. Ayrıca Tatar tercümanlar bölgedeki yerel halka da bilgi akışı sağlıyordu. Dolayısıyla kısa sürede şehrin ileri gelenleri esirler hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmaktaydı. Bu nedenle yerel ahali arasında bulunan Türkler esirlerin kefalet ile kendilerine teslim edilmesini ve

⁸ Russkiy Gosudartvennyi Arhiv Morskogo Flota-Rus Bahriye Arşivi) RGA VMF F. 243. Op. 1. D. 8104. L. 58.

⁹ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, Madde 11.

¹⁰ RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2038. L. 114-115.

¹¹ RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2038. L. 87.

¹² RGA VMF F. 243. Op. 1. D. 8104. L. 66

¹³ RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2038. L. 237, 239.

tüm sorumlulukları üstleneceklerini bildiren telgrafları Rus makamlara çekmişlerdi. Hassaten Rus askeri kurmayları esir sorununun çözüme ulaşmasına kadar kadın ve çocuk esirlerin şehrin ileri gelen bu ailelerine verilmesini uygun görmüşlerdi. Zira ileride bu gibi uygulamalar esir teatisinde sorunların çözümünde kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olabilirdi.¹⁴ Akmescit'teki Batır Çelebi Müftü-zade de dilekçe verenler arasındaydı.¹⁵ Nitekim 30 Aralıkta bir araya gelen Rus askeri kurmayları 31 Aralık 1877'de 30 kadın ve çocuğu kefalet ile bazı Tatar ailelerinin gözetimi altına vermeyi kabul etti.¹⁶ Üst düzey Osmanlı askeri ve memurlarının eşleri ise Rus generallerine teslim edildi.¹⁷

Esaretin son safhası ise tutsakların Rus esir hukukuna göre sürgün hayatlarına başlamalarıydı. Bu noktada Türk esirlerin esaretinin bu safhasında nasıl muamele gördükleri ve etkileşim alanları birbirine düşman iki toplum arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarmayı mümkün kılmaktadır. Öncelikle Rusların Kırım Savaşı'nda tatbik ettiği esir hukukuna 93 Harbi'nde de riayet ettiklerini söylemek yerinde olacaktır.¹⁸ Dolayısıyla ele geçirilen esirlere kuralların gerektirdiği gibi davranmak bir zorunluluktur. Zaten esirler hakkında malumatlar ivedilikle Savaş Bakanlığı'na bildirilmekteydi. Esir kamplarının geniş Rus coğrafyasına rağmen üst makamlarca denetim altında tutulduğu bu konulardaki raporların sıklığından anlaşılmaktadır. Savaş esirlerinin geçici yerleştirme birimi (Временным положением о военнопленных) esirlerin tüm masraflarını devlet hazinesinden karşılamaktaydı. Kamplara yerleştirilen Türk esirlere öncelikle vatanlarında kullandıkları ürünler temin edilmeye çalışılmıştır.¹⁹

93 Harbi'ndeki Esir Sayısı

Rusya'daki toplam Türk esir sayısına değinmeden önce bu savaşta Osmanlı ordusunun mevcut sayısı konusunu üzerinde durmakta fayda vardır. Ancak Osmanlı kaynaklarından bu noktada birbiriyle tutarlı rakamları elde etmek zordur. Zira Mithat Paşa ordunun mevcut sayısını 650 bin olarak belirlerken Mahmut Paşa 700 bin Muhtar Paşa ise 300 bin²⁰ asker olduğunu iddia etmiş-

¹⁴ RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2038. L. 258.

¹⁵ V.V. Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg*, s. Petersburg 2017, s. 204.

¹⁶ RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2038. L. 259.

¹⁷ RGVIA VMF. F. 243. Op. 1. D. 8104. L. 71.

¹⁸ A.L. Samoviç, Turetskiye "Voyennoplennyye 1877-1878 gg v Vitebskoy", *Vestnik Vitebskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2009, s. 12-16; İbrahim Köremeli, *a.g.m.*, s. 988.

¹⁹ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, Madde 48; Poznahirev, "Osobennosti Prodovolstvennogo Obespeçeniäturetskih Voennoplennih V Rossii (Konets XVII – Naçalo Xh Vekov)", *Nauçnaya Statya Yazık: Russkiy*, No: 2, God: 2013, s. 262.

²⁰ Bu rakam Mahmud Celaleddin Paşa'nın Mir'at-ı Hakikat Eserinde de doğrulanmaktadır. Bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1326, C. II, s. 18.

tir. Sonuç olarak serasker Redif Paşa bu işe el atarak Osmanlı ordusunun toplam sayısını belirlemek üzere ciddi bir liste hazırlamıştır. Bu listede Osmanlı birliklerinin toplamı 490 bine ulaşırken Rus kuvvetlerine karşı aktif olarak savaşan asker sayısı 287 bin olarak belirlenmiştir.²¹ Rus resmi rakamlarına göre 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde 90 bine yakını Balkan cephelerinde olmak üzere toplamda 113 bin Osmanlı askeri esir edilmiştir. Ancak bu rakamlar konusunda kesinlikten bahsedemeyiz.²² Hatta Rusya'daki esir sayısının 140 bine ulaştığı iddia edilmektedir.²³ Esir edilen Osmanlı askerleri Rusya'da 7 bölgede (Petersburg, Vilensky, Kiev, Odesa, Kerson, Moskova, Kazan) tutulmuştur. Bu bölgeler içerisinde Türk esirler 280 kampta muhafaza edilmekteydi.²⁴ Yetersiz alt yapılarına rağmen bu şehirlerin seçilmesi Rus yönetiminin bu şehirlerde konumu ve otoritesinin güçlü olduğu ile alakalıydı. Aşağıda 93 Harbi esirleri üzerine son derece ciddi çalışmaları olan Vitaliy Poznahirev'in hazırladığı tabloda Rusya'da bulunan Osmanlı esirlerinin hangi bölgede esir edildikleri sayıları, rütbeleri ve sağlık durumlarını hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşmak mümkündür.²⁵

Esaret Hayatının Başlaması

Öncelikle Rusya'nın muhtelif bölgelerine yerleştirilen esirler kendi içlerinde vasıflandırma işlemine tabi tutulmaktaydı. Bu sınıflandırma askeri rütbelere göre belirlenmekte olup 4 kısımdan oluşmaktaydı. Er ve erbaşlar, küçük rütbeli subaylar (On başından yüzbaşıya kadar), kolağasından miralaya kadar subaylar ve son olarak paşalar.²⁶ Bu sınıflara göre alt rütbeli askerler esir kamplarına gönderilirken üst sınıf askerler ise müstakil ev veyahut otellerde konaklayabiliyordu. Dolayısıyla alt rütbede bulunan er ve erbaşlar için esaret hayatının daha ağır koşullarda geçmesi kaçınılmazdı.²⁷

²¹ Erol Karıcı, "93 Harbi'nde Osmanlı Ordusuna Yönelik Bazı Eleştiriler", *II. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu*, Tokat, 2017, s. 232.

²² A. L. Samoviç, "Turetskiye Voyennoplennyye 1877-1878 gg Razmeshcheniye, Soderzhaniye, Vzaimootnosheniya s Naseleniyem Rossiyskikh Guberniy", *Kafedra istorii Voyennyy Universitet*, Sadovaya-Kudrinskaya, 26/40, Moskva, Rossiya s. 17.

²³ Vladimir Belyakov, "1877-1880 Yıllarında Çarlık Rusya'sındaki Türk Esirleri, (Çev. Vügar İmanov), *Toplumsal Tarih*, Mart 2011, S. 207, s. 94.

²⁴ RGVIA. – F. 400. Op. 3. – D. 2058. – L. 137.

²⁵ V.V. Poznahirev, *Ottomanskiye voyennoplennyye v Rossii v period Russko-turetskoy voyny 1877–1878 gg.* s.59-60.

²⁶ İbrahim Köremzli, "Kırım Harbi Sırasında Rusya'daki Esir Osmanlı ve Müttefik Askerleri (1853-1856), *Belleten*, C. LXXVII, S: 280, 2013 Aralık, s. 987.

²⁷ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy Imperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, Madde 36, 38, 55.

	Tarih, Yer ve Koşullar	Esir Sayısı		Esir Türü			Sağlık Durumları	
		Balkanlar ve Karadeniz	Kafkaslar	General	Subay	Düşük Rütbe Asker	Sağlıklı	Yaralı ve Hsata
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	05.05. 1877, Ardahan	---	370	1	9	360	70	300
2	04.07.1877, Nikopol	7.000	---	2	108	6.890	6.700	300
3	03.10.1877, Alacadağ Muharebesi	---	7.000	7	253	6.740	6.600	400
4	12.10.1877, Gornı Dubnik Muharebesi (Bulgaristan)	3.300	---	1	99	3.200	2.300	1.000
5	16.10.1877	3.100	---	1	99	3.000	3.100	---
6	06.11.1877, Kars	---	14.000	5	795	13.600	9.900	4.500
7	Plevne, 28.11.1877	44.000	---	10	1.840	42.150	40.000	4.000
8	Şıpka Geçidi Muharebeleri, 28.12.1877	22.000	---	4	796	21.200	21.200	800
9	Diğer Çatışmalar	6.400	3.030	---	280	9.150	6.530	2.900
10	Savaş alanlarında esir edilen	85.800	24.800	31	4.279	196.290	96.400	14.200
11	Karadeniz Bölgesinde	800	---	---	20	780	740	60
12	Rus silahlı kuvvetleri tarafından toplam esir alınan	86.600	24.800	31	4.299	107.070	97.140	14.260
13	Niş	1.850	---	---	70	1.780	1.850	---
14	Rusya sorumluluğundaki Esir sayısı	88.450	24.800	31	4.369	108.850	98.990	14.260
15	Romanya Hükümeti tarafından Kasım 1877'de teslim edilen	9.225	---	2	223	9.000	9.225	---
16	Kars'ta alınan esirlerden geri gönderilen	---	3.250	---	---	3.250	---	3.250
17	Rusya Sorumluluğunda	79.225	21.550	29	4.146	96.600	89.765	11.010

Rusya'daki 93 Harbi Esirleri

Rus esir hukukuna göre ele geçirilen esirlerin paralarına ve eşyalarına el konulmaktaydı. Bu kişisel eşyalar silah hariç tutulmak kaydıyla esirin iadesi-ne kadar muhafaza edilmekteydi.²⁸ Örneğin Ruslar tarafından ele geçirilen bir vapurdaki eşyalar ve içerisindeki yüklü miktardaki para Rus yetkililer tarafından kayıt altına alınmıştı.²⁹ Esirlerin Osmanlıya iadesi gerçekleştiğinde Rus resmi rakamlarında belirtilen para miktarı ile iade edilen miktar aşağı yukarı örtüşmekteydi.³⁰ Ancak aynı vapurda bulunan tüccarların malları ortadan kaybolmuştu ve iade listesinde yer almamıştı.³¹ Hatta savaş esnasında Ruslara esir düşen yüzbaşı Mehmed Ağa kişisel eşyalarının (pantolon, yelek, çizme vb.) iadesini bile talep etmiş ancak bir sonuç alamamıştı.³² Haliyle esirlerin mallarının iadesinde bazı menfi olaylar da göze çarpmaktaydı. Rus coğrafyasının büyüklüğü ve savaş hali denetimlerde bazı sıkıntılar yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla bu türden menfi vakaların yaşanması ve bazı esirlerin mal ve paralarının çalınması ya da kaybolması sıklıkla yaşanan hadiselerdendir.

Diğer savaşların aksine 93 Harbi esirlerinin binek hayvanlarına el konulmamıştı. Ancak esirler onların bakımı ile yükümlüydü. Bu nedenle esaret

²⁸ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, Madde 58.

²⁹ *Vzyatiye Turetskogo Transporta Mersina" Sbornik Voyennykh Razskazov Sostavlenykh Ofitserami-Uchastnikami voyny 1877-1878*, Tom I, S. Petersburg, 1878.

³⁰ BOA, DH.MKT. 33/18, 10 Ocak 1895.

³¹ BOA, HR. SYS. 1231/34, 2 Ekim 1878.

³² BOA, HR. SYS. 1231/34, 2 Ekim 1878.

sürecinde bakımı zor olacağından çoğu esir atını yok pahasına satmış veyahut terk etmiştir. Ruslara karşı Plevne’de kahramanca çarpışan ve tüm Rus halkı gözünde de kahraman olarak karşılanan Osman Paşa Rusların deyimiyle muhteşem beyaz Arap atını Grandük Nikolay Nikolayeviç’e hediye etmiştir. Tüm esirlerin silahlarına el konulmasına rağmen Osman Paşa’nın Plevne’de gösterdiği cesaretinden dolayı silahına el konulmamıştı.³³

Esirlerin İaşesi ve Bakımları

Uluslararası esir hukuku bir süreçtir. Bu nedenle kesin hükümlere bağlanması tarihsel bağlamda mümkün değildir. Dolayısıyla Ruslar, kendi belirledikleri esaslar etrafında esir hukukunu uygulamaktaydı. Osmanlı ordusu karşısında alınan kesin galibiyet ve Avrupa devleti olma yönündeki çabaları Rusları diğer savaflara nazaran 93 Harbi’nde Türk esirler hakkında düzenlemeleri daha ılımlı olması yönünde teşvik etmiştir. Ancak mevcut koşulların izin verdiği ölçüde esirlerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır. Geniş Rus coğrafyasına dağıtılan Türk esirlerin esaret hayatı boyunca ihtiyaç listelerinin başında şüphesiz yiyecek ve giyecek temini gelmiştir. Bu nokta da Ruslar kendi askerlerine sağladıkları giysileri Türk esirlere sağlamaya gayret etmişlerdir. Temin edilen giysiler başlıca asker paltosu, yün pantolon, iki adet iç çamaşırı, atkı mont, şapka, şalvar, çizme, kürk ve eldivenden oluşmaktaydı.³⁴ Her ne kadar Ruslar kendi askerleri ile benzer koşulları Türk esirleri için sağlamak istese de tüm esir kamplarında bu iyi niyetin tam anlamıyla hayat bulduğunu ya da eyleme dönüştüğünü iddia etmek iyimserlik olacaktır.

Rus yönetimi esirlerin hangi koşullarda kaldığını belirlemek için bir komisyon oluşturmuşlardır. Bu komisyon esir kamplarını ziyaret ederek esirlerin durumlarını tespit etmiştir. Bu ziyaretler kurumsal olabileceği gibi şikâyetler üzerine de yapılabiliyordu. Örneğin Bobruisk’te bulunan esir kampını denetleyen yetkililerin raporlarında Türk esirlerin gayet dinç ve sağlıklı gözüktüklerini belirtilmiş ancak giyim konusunda esirlerin memnuniyetsizliklerinin son derece fazla olduğunu ifade etmişlerdi.³⁵ Yine bizzat Çar II. Aleksandr’ın emri ile kurulan komisyonun Mogilev’de bulunan kampı denetlenmesinde de benzer sonuçlar ortaya çıkmıştır.³⁶ Buna karşın Nikolayev kışlasında kalan esirleri ziyaret eden komisyon ise onların kıyafet ve ayakkabılarının oldukça

³³ Poznahirev V.V., Oğün T. “Generalitet Plevnenskoy Armii v Rossii v 1877–1878 gg” *Gumanitarnle Nauçne İssledovaniä*. 2016, No: 7.

³⁴ Vladimir Belyakov, “1877-1880 Yıllarında Çarlık Rusya’sındaki Türk Esirleri, çev. Vügar İmanov, *Toplumsal Tarih*, S. 207, Mart 2011, s. 95.

³⁵ RGVIA. F. 970. Op. 1. D. 1322. L. 113.

³⁶ RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2047. L. 136

iyi olduğunu ve gayet mutlu olduklarını belirtmişlerdir.³⁷ Esirler kamplara veya kışlalara yerleştirildiklerinde tüm eşyaları alındığından kendi kıyafetlerini de giyememekteydiler. Bu nedenle Rusların verdiği bazı giysiler mevsim koşullarına uygun olmadığından kamplarda sık sık sağlık sorunları baş göstermiştir.³⁸ Bilhassa kışlık üniformaların sağlanmasında ciddi sıkıntılar yaşanmıştır.³⁹

Türk esirlerin günlük yiyecek ihtiyaçları savaş koşullarına göre asgari düzeyde karşılanmaya çalışılmıştır. Esaret süresince esirlere vatanlarında kullandıkları ürünler temin edilmesine gayret edilmiştir. Ancak savaş koşulları nedeniyle bazı ürünlerin temin edilemediğinden muadilleri sağlanmıştır. Kamplarda genel olarak çavdar unundan pişmiş ekmeğe, makarna (32 gram), tahıl, et ve sebze verilmiştir. Ayrıca günlük alımlar içinde istihkak sağlanmıştır. Esirler kendilerine verilen yardımın dışında aralarında da para toplayarak pazar alışverişine gidebiliyorlardı. Pazarlarda ekseriyetle sığır ve koyun eti, pirinç, yulaf, darı, patates, mısır, fasulye, bezelye, soğan, biber, kereviz, maydanoz vb. ürünleri satın almaktaydılar. Kamplarda öğle ve akşam yemeği olmak üzere iki öğün yemek verilmekteydi. Hem Türk hem de Rus aşçılar mevcuttu. Genel itibariyle yemekler yahni, koyun eti, haşlanmış patates, pirinç çorbası, bezelye yemeği ve püresi, geleneksel Rus yemeği olan borştan oluşmaktaydı. Türk aşçılar kendilerine özgü menüler de çıkarmaktaydı. Örneğin bazı kamplarda haftada iki kez akşam yemeklerinde çorba yerine kebab, turp, biber, sarımsak ve tereyağı ile Rusların geleneksel içeceği olan kvastan oluşan menüler yapılmıştır. Bilhassa geleneksel Türk mutfağında fazlasıyla tercih edilen pirinç Rus coğrafyasında pahalı olduğu için kamplarda yemek menülerinde çok yer almamıştır. Bu durum Türk esirler tarafından en fazla şikâyet edilen durum olmuştur.⁴⁰ Hatta 1878 Şubat ayında Orel’de esaret hayatı yaşayan Faik Paşa yerel bir gazete muhabirine verdiği röportajda Osmanlı İmparatorluğunda Rus esirler pilav ile beslenirken, Rusya’daki esirler yulaf lapasına talim olmuşlardır diye şikâyette bulunmuştur.⁴¹ Osmanlı topraklarında esaret yaşayan Rus askerlerinin hatıralarına baktığımızda da benzer şikâyetleri bulmak mümkündür. Onlar da kendilerine sürekli aynı yemeklerin verildiğini kendi damak zevklerine Türk yemeklerinin uymadığını bu nedenle

³⁷ RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2047. L. 3-4.

³⁸ Poznakhirev, *Ottomanskiye voyennoplennyye v Rossii v period Russko-turetskoy voyny 1877–1878 gg.* s. 163.

³⁹ Poznakhirev, “Osobennosti Primeneniya Norm Zhenevskoy Konventsiiyey k Voyennoplennym Protivnika v Period Russko-turetskoy Voyny 1877–1878 gg” *Gumanitarnyye Nauchnyye Issledovaniya*, 2016, No 6, [Elektronnyy resurs]. URL: <http://human.snauka.ru/2016/06/15068>.

⁴⁰ Poznakhirev, *Ottomanskiye voyennoplennyye v Rossii v period Russko-turetskoy voyny 1877–1878 gg.*, s.160.

⁴¹ *Orlovskiy Vestnik*, 1878, 5 Fevr. s. 2.

sağlıklı beslenemediklerini yakınmışlardır.⁴² Raporlara böyle yansımına rağmen Türk mutfağında pirinç aslında daha çok zengin sofralarında bulunduğu da bilinmektedir.

Rusya'nın pek çok bölgesinde esir kampı bulunduğu için tüm esirlerin aynı koşullar içerisinde yaşadıklarını söylemek mümkün değildir. Örneğin Vitebsk bölgesinde bulunan kamplarını denetlemek üzere Osmanlı İmparatorluğu'ndan da bir heyet görevlendirilmişti. Bu heyet kamplardaki yemek tedarikinin yeterli seviyede olduğunu raporlarında belirtmiştir. Ancak bu denetlemelerden de sağlıklı sonuçlar elde edilmesi mümkün değildir. Zira denetlemeye özel koşulların oluşturulması da ihtimaller dâhilindedir.⁴³ Lakin bu denetleme ekiplerinin olumsuz raporlarının da Rus arşivlerinde yer bulması en azından bütünüyle bir sansür uygulanmadığı gerçeğini de göstermektedir. Örneğin başka bir kampa giden heyet buradaki ekmeklerin son derece kalitesiz undan yapıldığını ve esirlerin yemeklerden şikâyetçi olduklarını üst makamlara iletmiştir.⁴⁴ Bilhassa üst rütbeli askerlerin yemekten dolayı şikâyetleri daha fazla olmuştur.⁴⁵ Saratov'daki kışlalarda kalan esirlerin de şikâyetlerinin başında ekmek vardı. Zira Rusya'da esirlere kara? ekmek verilmekteydi.⁴⁶

Bazı esir kamplarında ilginç durumlara da rastlamak mümkündü. Esirlerin ihtiyaç kalemleri arasında tütün ödeneği olmadığından bu ihtiyaçlarını kendi paraları ile karşılamak zorundaydılar. Tütün alışkanlığı olan esirler bu nedenle ciddi sıkıntılar yaşamıştır. Hatta 1878 Mart ayında Saratov'da kalan esirler tütün satın alabilmek için haftada iki kez akşam yemeği yememeye istekli olduklarını üst makamlara iletmişlerdir.⁴⁷

Esirlerin Finansal Durumları

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nde hazırlanan mufassal tüzüğün 54 ve 55 maddelerine göre üst rütbedeki askerlere maaş ödemesi yapılması hususunda düzenleme yapılmıştır.⁴⁸ Kırım Harbi ile karşılaştırıldığında Türk esirlere

⁴² Poznahirev, "Osobnosti Prodovolstvennogo Obespeçeniäturtskih Voennoplennih V Rossii (Konets XVII – Naçalo Xh Vekov)", *Nauçnaya Statya Yazık: Russkiy*, No: 2, God: 2013, s. 257, s. 257-266.

⁴³ A.L. Samoviç, "Turieckije Vojennoplennyje 1877-1878 hh. v Vitebskoj Hubiernii" *Viesnik Viciebskaha Džiaržauñaha Univiersiteta*, 2009. - N 1 (51). s. 13.

⁴⁴ RGVIA. F. 970. Op. 1. – D. 1322. L. 113.

⁴⁵ Samoviç, "Turetskiye Voennoplennyje 1877-1878 gg., Razmeshçheniye, Soderzhaniye, Vzaimootnoşheniya s Naseleniyem Rossiyskikh Guberniy", *Kafedra istorii Voyennyj Universitet, Sadovaya-Kudrinskaya*, 26/40, Moskva, Rossiya, s. 19.

⁴⁶ Totfalushin, V.P. "Voyennoplennyje Russko-Turetskoj Voyny 1877–1878 gg., v Saratovskom Kraje" [Elektronnyy resurs] // *Istoriya i istoričeskaya pamyat'*. – 2014. – No: 9, s. 133.

⁴⁷ RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2047. L. 18–20.

⁴⁸ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoj İmperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, Madde 54-55.

verilen ücretin 2-3 kat arttığı ve buna ilaveten de kira yardımı yapıldığı dikkat çekmektedir.⁴⁹ Aşağıdaki tabloda esirlere verilen maaşı görmek mümkündür.

Rütbe	Maaş (Ruble		Daire Parası	
General	84.75	113	33	100
Albay, Binbaşı	36.75	57.25	12	50
Kaptan, Teğmen Subay	23	50	6	25

Rusya'da bulunan savaş esirleri ve Rus askerlerinin aylık aldıkları maaş⁵⁰

Tablo incelendiğinde esaret altında yaşayan rütbeli askerlere hatırı sayılır miktarda para yardımı yapılmıştır. Hatta bu maaş o dönem itibariyle neredeyse Rusların büyükelçilere ödedikleri maaşa tekabül etmekteydi.⁵¹ Ancak Ruslar savaş bitiminde esaret hayatı boyunca Türk esirler için yaptığı harcamaları ve ödedikleri maaşları savaş tazminatı olarak talep etmiştir. Uzun süre yapılan görüşmeler neticesinde Ayastefenos Antlaşmanın 28. Maddesine göre Osmanlı Devleti'nin bu parayı on sekiz taksitle 6 yıl zarfında ödemeyi taahhüt etmiştir.⁵² 8 Şubat 1879'da imzalanan İstanbul Antlaşmasınının 6. maddesine göre ise Osmanlı Devleti'nin Rus esirler için harcadığı masrafların ödenecek tutardan düşülerek 21 taksit ile 7 senede ödenmesi planlanmıştır.⁵³ Esirlerin masrafları konusu Osmanlı bürokrasisini uzun süre daha meşgul etmiştir.⁵⁴

Esaret Hayatında Gündelik Yaşama Dair

XIX. yüzyıl Rusya'sında esir hukukunun yerleşmesi ve gelişmesinin arkasında uluslararası hukuk konusunda dünyadaki gelişmelerin rolü olduğu gibi Rus toplumunun esirlere bakışı da etkili olmuş olmalıdır. Uluslararası siyasal metinlerin, anlaşmaların "esir" kelimesine verdiği anlam ile halkın bu kelimeye yüklediği anlam aynı olmayabilir. Ayrıca her toplumun da esirlere karşı yaklaşımı kendi coğrafya ve kültür süzgeçlerinden geçen binlerce yıllık bir birikimin sonunda oluşmuş bir zihniyetin sonucu ve ürünüdür. Dolayısıyla

⁴⁹ Poznakhirev, *Ottomanskiye voyennoplennyye v Rossii v period Russko-turetskoy voyny 1877-1878 gg.*, s. 132.

⁵⁰ Poznakhirev, *Ottomanskiye voyennoplennyye v Rossii v period Russko-turetskoy voyny 1877-1878 gg.*, s. 133.

⁵¹ Samoviç, "Turetskiye Voyennoplennyye 1877-1878 gg., Razmeshcheniye, Soderzhaniye, Vzaimootnosheniya s Naseleniyem Rossiyskikh Guberniy", Kafedra istorii Voyennyy Universitet, Sadovaya-Kudrinskaya, 26/40, Moskva, Rossiya, s. 18.

⁵² *Muhahadat Mecmuası*, TTK, Ankara, 2008, C. 4. s. 200.

⁵³ Nihat Erim, *Devletlerarası ve Hukuku Siyasi Tarih Metinleri*, TTK, Ankara, 1953, s. 426.

⁵⁴ BOA, Y.A.RES, 5/52.

Rus esir hukukunun gelişiminin arkasında veya ondan da önce Rus halkının gözünden esir nedir kimdir sorularına dair bazı tespitler yapılmalıdır. Elbette bütüncül yaklaşım tarzı ile bu durumu belirlemek mümkün değildir. Ancak esirlerin esaret altındaki Rus halkı ile temasları ve onların hatıralarının bir bölümünde yer almaları bazı ipuçları vermektedir.

Osmanlı ve Rusya arasında bilhassa XIX. yüzyılda sıklaşan savaşlar iki imparatorluk halkları arasında da bir önyargının oluşmasına neden oldu. Yerel ahalinin çoğu ilk kez esir askerleri görerek Türklere dair fikir elde etmiştir. Bu bakımdan esaret bazı önyargıların kırılmasını sağladığı gibi bazılarını da olumsuz düşüncelerini pekiştirmiştir. Esir edilen Türk askerleri Rus yerel ahalisi arasında merak konusuydu. Onların hatıralarında Türk esirlerine bakış açıları hakkında ipuçları bulmak mümkündür. Bir lise anı defterine düşülen şu notlar ilgi çekicidir “*Türk esirler esmer ve iri gözlüydü. Bazıları çok ürkek bazıları ise iyi niyetli gözükmekteydi. Ben çocukluğumda onları vahşi bir hayvan gibi canlandırmıştım hayallerimde. Ancak onlar sadece kötü giyinen soğuktan üşümüş halleriyle bizim gibi insanlardı ki bu görüntüleri insanda şefkat duygusu uyandırmaktaydı. Ancak kent nüfusu onları düşman olarak görmekteydi.*”⁵⁵ Bu ifadeler Rus halkı gözünde Türk esirlerin ne olduğu noktasında derin anlamlar taşımaktadır. Daha ilk satırlarda yaptığı bu karşılaştırma için Türk esirler onun için bir “öteki” olduğu anlaşılmaktadır. Aslında bu gencin günlüğündeki ifadeler ortalama bir Rus halkının Osmanlı ile ilgili kafasında oluşturduğu imajı da göstermektedir. Çünkü belli ki “ben çocukluğumda onları vahşi bir hayvan gibi canlandırmıştım ifadeleri” verilen eğitimin, halk arasında anlatılan hikâyelerin oluşturduğu, kötü bir Türk imajı ve “öteki” imgesini işaret etmektedir. Evet, öteki Türk vahşi bir hayvandır bir Rus çocuğu ve genci için... (Muhtemelen bir Anadolu çocuğu için de Moskof düşmanı ve zulmü aynı oranda bir düşman ötekiyi temsil ediyordu) Ancak bu genç için bir Türk esiri görmek hayatında çok köklü bir duygu değişikliğine yol açmış görünmektedir. Anlatılan ya da kendisinin kurduğu Türk’ten-Osmanlı’dan çok farklı olduğunu idrak etmesi dikkat çekicidir. Her şeyden önce esirlerin kendisi gibi bir insan olduğunu fark ediyor ve içine düşmüş olduğu bu durumu merhamet ve acıma hisleriyle kuşatıyordu. Dahası gencin muhayyilesindeki “düşman” imgesindeki bir farklılık da dikkati çekiyordu. Kent halkı onları düşman olarak görmekteydi derken kendisinin öyle görmediğine işaret ediyordu. Dahası büyük, olgun, gelişmiş insanlarda, iyice şekillenen siyasi, dini, etnik aidiyet hisleriyle beraber “düşman” imgesinin de nasıl kesinleştiğine de işaret etmekteydi. Belki 20 li yaşlarını geçince o da kent halkı gibi düşünmeye başlayacak ve “öteki”

⁵⁵ Poroshin I.A *Chetvert’ Veka Nazad* (iz Gimnazicheskikh Vospominaniy). S. Petersburg, 1905, C. 39, <https://www.booksite.ru/education/main/memoir/2.htm>.

duygusu gelişerek bir düşman olarak görecektir ama en azından günlüğe yazdığı dönemde kendisinin merhametle yaklaştığı ve kafasındaki düşman imgesinin önemli oranda değiştiği anlaşılmaktadır.

Bazı yakınları Osmanlı topraklarında bulunan Rus köylüleri de Türk esirlere kendi esirlerine de iyi bakılsın dileği ile yiyecek yardımı yapmaktaydı. Anlaşılacağı üzere yerel halk ile esirler arasındaki temas onların kafasındaki *öteki* kavramının değişmesine neden olmuştur. Ama bu temasın gittikçe azaldığı ve daha çok devlet propaganda araçlarının etki alanına giren kent nüfusunun esirlere bakışı tamamen farklıydı. Örneğin savaş sahasından uzak bir bölgede kalan Saratov'a Mayıs 1877'de getirilen 500 kişilik esir kafilesi perişan halleri ile yerel halk nezdinde merakla karşılanmıştır. Tren istasyonları ve caddeler esirleri izlemek için gelen Rus halkı ile dolmuştur. Esirlerin bu hali halk arasında üzüntü ile karşılanmış bazı kesim onların kaldığı kışlalara rulo şeklinde para atarken bazıları ise tütün ve yemek ihtiyaçlarını karşılamak için seferber olmuştur. Hatta ertesi gün çarşıya çıkan esirlere esnaf ve halktan gıda yardımı yapılmıştır.⁵⁶

Rusya'daki Osmanlı esirleri için büyük meselelerden biri ise konaklama konusudur. Rus esir hukukuna göre düşük rütbede askerler ve siviller için her hangi bir konaklama yardımı yapılmamaktaydı. Ancak Paşalar için aylık 33 ruble, albay ve binbaşılar için 12 ruble, kaptan teğmen ve subaylar için ise 6 ruble daire parası verilmekteydi. Bu nedenle üst rütbeli askerler şehrin herhangi yerinde kendi paraları ile daire kiralayabilmekteydi. Diğer askerler böyle bir hakka sahip değildi.⁵⁷ Örneğin 2 Ekim 1878'de 100 kişilik bir esir kafilesi Niji Novgorod şehrine giriş yaptı. Bu esirlerin 60'ı düşük rütbeli olduğu için kendileri için hazırlanan kışlalara yerleştirilmişti. Kalan 40 kişilik üst rütbeli esir için ise toplamda 10 daire kiralandı. Esaret süresi boyunca Niji Novgorod'ta 1105 esirin tutulduğu bilinmektedir. Şehirde bu kadar esiri ağırlayacak alt yapı olmadığından dolayı bazı esirlerin de geçici olarak evlere yerleştirildikleri bilinmektedir.⁵⁸ Yine Vitebsk bölgesinde kalan 1.673 esir de uygun ev ve kışlalara yerleştirilmiştir.⁵⁹ Saratov'da Niji Novgorod'da kalan esirlerin iki katına yakın (2200) esir vardı. 6 Ağustos 1877'de saat 5 civarında 500 kişilik esir kafilesi şehre giriş yaptığında tüm şehir pür dikkat perişan halde bulunan esirleri izliyordu. Bu ilk kafilenin 20'si subaydı. Alt rütbedeki

⁵⁶ Totfalushin, V.P. "Voyennoplennyye Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg. v Saratovskom Kraye" [Elektronnyy resurs] // *Istoriya i istoricheskaya pamyat*. – 2014, No 9, s. 131.

⁵⁷ Poznakhirev, *Ottomanskiye voyennoplennyye v Rossii v period Russko-turetskoy voyny 1877–1878 gg.* s. 133.

⁵⁸ Alekseyev Sergey Andreyevich, "Turetskiye Voyennoplennyye v Nizhegorodskom Kraye Period Russko-Turetskoy Voyny 1877-78 gg" *Nauchno-Metodicheskiy Elektronnyy Zhurnal «Kontsept»*, 2017, s. 1.

⁵⁹ RGVIA, 400 Op. 3. D. 2047. L. 89.

askerler kışlalara yerleştirilirken subaylar Astarhan caddesinde bulunan beyaz bir eve yerleştirilmişti. Şehre sonradan gelen esirler için de daire kiralanması söz konusuydu. Ancak ev sahiplerinin birçoğu esirlere ev kiralamak istemediğinden ev bulmakta güçlük çekilmiştir.⁶⁰ Bazı kadın ve çocuk esirler ise yerel ahalinin talebi doğrultusunda evlerde misafir edilmiştir.⁶¹ Esirlerin şehre bir askeri alay gibi girişi üzerinde durulması gereken bir konudur. XIX. yüzyılda milli devletlerin ortaya çıkışıyla beraber başlayan bu tür askeri alay kortejleri devletin halkın üzerinde oluşturdukları hâkimiyet sembollerinden birini oluşturmaktadır. Nitekim zafer tören alayları bunun bir şeklidir. Ancak esirlerin şehre girişi ile bu alaylar arasında bir aynilikler olduğu gibi farklılıklar da olabilir. Halkın iki yana dizilip esirleri izlemesine müsaade edilmesi Rus propagandasının bir gösteresidir. Rus devlet gücü ve otoritesi savaşta yendiği bir düşmanın askerlerini şehre girerken halkın izlemesine izin vererek kendi yönetiminin saygınlığını göstermek istemektedir. Savaşlar sonucunda devletler ve toplumlar kendi askerlerinin zafer anıtlarının altından geçtiği, milli gurur ve onurların parlatıldığı “zafer alayları” yapar. Aslında ifade edildiği gibi esirlerin şehre girerken yolun her iki tarafına dizilen Rusların bunları izlemeleri tersinden okunan zafer alaylarından farksızdır. Yalnızca bu sefer zafer kazana kendi askerleri değil, mağlup olan düşman askerlerinin geçit töreni söz konusudur. Rus devletinin halkı üzerindeki hâkimiyetini güçlendiren törensel sembollerden birisinin “öteki” üzerinden gösterilmesinden ibarettir.

Savaş süresince yaklaşık olarak 8000 esirin muhafaza edileceği Kursk bölgesinde de ev konusunda bazı sıkıntılar yaşanmaktaydı. Bu esirlerin 100 kadarı subaydı hatta Adil Paşa ve Arif Paşa da Kursk'ta tutulmaktaydı. Esirlerin çoğu şehrin belli bölgelerinde oluşturulan kışlalarda kalırken subaylar için ev bulma süresinde yerel ahalinin isteksizliği göze çarpmaktaydı. Bu durumun en önemli sebebi buraya gönderilen esirlerin Plevne kuşatmasında yer almaları ve dolayısıyla diğer bölgelerden gelen esirlere nazaran daha sağlıklı ve perişan bir vaziyette olmalarıydı.⁶²

93 Harbi boyunca Ruslara esir düşen askerler arasında üst düzey kurmaylar ve iyi eğitim almış askerler de mevcuttu. Bu esirlere diğer tutsaklara nazaran daha iyi koşullar sunulmuştur. Dönemin sosyal yapısı gereği, halk ve idareci, yöneten ve yönetilen, seçkin(havas) ve avam gibi belirgin ayrımın henüz standartlaşmayan “esir hukuku”ndaki izlerini yansıtan bu durum top-

⁶⁰ Totfalushin, V.P. “Voyennoplennyye Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg. v Saratovskom Kraye” [Elektronnyy resurs] // *Istoriya i istoricheskaya pamyat*. – 2014, No 9, s. 129-130.

⁶¹ RGVIA, 400 Op. 3. D. 2038. L. 126.

⁶² Poznakhirev, “Turetskiye Voyennoplennyye v Kurskoy Gubernii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg”. *Istoriya i Arkheologiya*, 2013, No 4, s. 55-56.

lumsal görünümün esir hukukuna yansımadır. Nitekim bazı subaylar Rus zengin ailelerinin çocuklarına Fransızca öğretmekteydi. Hatta bu subayların Rus dilini çabuk öğrenmeleri iyi Fransızca konuşmaları, entelektüel olmaları ve şehrin uğrak noktalarındaki restoran, tiyatro gibi mekânlara giderek halk ile yakın temas kurmaları toplumun üst tabakalarına dahil olmalarını sağlamıştır. Buna karşın sokaklarda dilencilik yapan esirlere de rastlamak mümkündür.⁶³ Esirlerin şehirde dolaşım hakları mevcuttu. Ancak şehirlerarası seyahat yapmaları yasaktı. Dolayısıyla şehrin her bölgesinde esirleri görmek mümkündür.⁶⁴

Rusya'nın pek çok bölgesine dağılmış olan Türk esirler yerel Rus ahali tarafından merak konusuydu. Bilhassa subaylar ve paşalar şehrin en çok ilgisini çekenlerin başında gelmekteydi. Plevne Gazisi Osman Paşa bunların başında gelmekteydi. Harkov'da bir otel odası kiralayan Osman Paşa'nın bir hayli fazla Rus ziyaretçisi vardı. Rus askeri makamları ve polisi bu ziyaretleri engelleyecek herhangi bir önlem almadığından Paşa kendi mahiyetindeki korumaları ile bu ziyaretleri düzenlemekteydi. Zaten Paşa kendisini ziyaret edenlerden rahatsız olmamaktaydı. Osman Paşa Rus makamlarından sürekli olarak özel davetler de almaktaydı. Hatta bazı davetlere icabet ettiği de olmuştur. Örneğin 15 Ocak 1878'de bir maskeli balo ve yardımlaşma toplantısına katılmıştır. Yine 22 Ocak'ta Godfoi kardeşlerin sirk performansını izlemiş üç gün sonra da meşhur Bolşay Tiyatrosunda bulunmuştur.⁶⁵ Osman Paşa'yı merakından görmek isteyen olduğu kadar onun yargılanmasını isteyen Plevne müdafaası sırasında esir olan Ruslara kötü muamele yaptığını iddia eden Rus milliyetçileri de vardı. Ancak Osman Paşa'nın yanında bulunan ve Rus esirlere nasıl muamele ettiğini bizzat gören İbrahim Paşa aynen şu ifadeleri kullanmaktaydı, "*Gazi Osman Paşa Hazretleri, esirlere kendi askerlerinin yediklerinden alasını vermek ve bunların üzerinde bulunan az çok eşyalarını yazdırıp bir sigaralığı bile zayı ettirmeye dikkat etmekteydi.*"⁶⁶ Hatta bu durum Osman Paşa tarafından esir edilen Rus askerleri tarafından da teyit edilmiştir.⁶⁷

⁶³ A. L. Samoviç, "Turetskiye Voyennoplennyye 1877-1878 gg Razmeshcheniye, Soderzhaniye, Vzaimootnosheniya s Naseleniyem Rossiyskikh Guberniy", *Kafedra istorii Voyennyi Universitet*, Sadovaya-Kudrinskaya, 26/40, Moskva, Rossiya, s. 22.

⁶⁴ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530.

⁶⁵ Vitaliy Vitalyevich Poznakhirev-Tuncay Ögün, "Generalitet Plevneskoy Armii v Rossii v 1877-1878 gg" *Gumanitarnyye Nauchnyye İssledovaniya*, No 7, 2016, [Электронный ресурс], URL: <http://human.snauka.ru/2016/07/15938> (дата обращения: 08.06.2018).

⁶⁶ İbrahim Ethem, *Plevne Hatıraları*, (Haz. Seyfullah Esin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979, s. 76.

⁶⁷ Vitaliy Vitalyevich Poznakhirev-Tuncay Ögün, "Generalitet Plevneskoy Armii v Rossii v 1877-1878 gg" *Gumanitarnyye Nauchnyye İssledovaniya*, No: 7, 2016, [Электронный ресурс], URL: <http://human.snauka.ru/2016/07/15938> (дата обращения: 08.06.2018).

Esaret hayatının en temel ve lüzumlu meselesi olan yemek ve barınmanın sağlanmasından sonra esirlerin çözmek zorunda olduğu bir diğer husus ibadettir. Rus savaş hukukunun 57. maddesine göre esirler dini vecibelerini yerine getirmekte özgürdü. Bu nedenle esirlerin dini vecibelerinin yerine getirilme hususunda Rus yetkililer her hangi engelleyici bir kural koymamışlardır.⁶⁸ Hatta esirlerin abdest almaları için banyolar yapılmış din görevlileri tesis edilmiştir. Ancak abdest alma yerlerinin dışarıda olması nedeniyle Kış aylarında esirlerde hastalık oranlarında artış olmuştur. Rus yetkililer Kış aylarında en azından aşırı soğuk günlerde hastalıkları önlemek adına banyolara gidişe yasak koysa da bunda başarılı olamamıştır.⁶⁹

Osmanlı savaş esirleri esaret hayatları boyunca buldukları bölgenin üst birimlerinin kontrolünden geçtikten sonra mektuplaşma özgürlüğüne sahiptirler. Örneğin 1878 yılının Haziranında Vladimir eyaletinde bulunan Binbaşı Halil Erzurum'daki ailesine 104 ruble 52 kopek para gönderebilmişti.⁷⁰

Şehrin belli bölgelerine dağıtılan esirler yerel ahali tarafından her zaman hoşgörü ile karşılanmamaktaydı. XIX. Yüzyılda sıklaşan Osmanlı-Rus savaşları neticesinde yaşanan acılar ve devlet propagandası iki imparatorluk halkının da bir birine düşman gözüyle bakmasına neden olmuştur. Bu nedenle esirlere dair şefkatli yaklaşımın yanı sıra düşmanlık ve kötü muamele örnekleri de mevcuttur. Ancak bu dönem itibariyle Rusların savaşta kesin üstünlüğü Osmanlı İmparatorluğunun çöküş evresine girmesinin Rus kamuoyunda duyurulması halkın çoğunluğunda hoşgörülü bir tavrın oluşmasına neden olmuştur. Buna karşın olumsuz vakalar ile karşılaşmak da mümkündür. Esirler buldukları şehirde Rus savaş hukukunun 38. maddesine göre serbest dolaşım hakkına sahip olduğundan en çok maruz kaldıkları kötü muamele Rus milliyetçileri tarafından yapılan sözlü tacizler olmuştur.⁷¹ Bu sözlü tacizler bazen şiddet boyutuna da geçmiştir. Örneğin Ağustos 1878'de Smolenskaya guberniyasında 15 yaşındaki bir Rus genci bir Türk subayına saldırıda bulunmuş ve 3 hafta tutuklama cezasına çarptırılmıştı. Hüküm giyen gencin annesinin af dilemesi saldırıya uğrayan subayın şikâyetinden vazgeçmesine neden olmuştur.⁷²

1878 Mayıs ayında Petersburg'da Mikhail Artemyev adlı bir köylü sözlü olarak taciz ettiği savaş esiri Ahmet Halil'e tartışmaya girmiş onun kafasına

⁶⁸ RGVIA, 400 Op. 3. D. 2057. L. 22.

⁶⁹ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877-1878 gg.* s. 197.

⁷⁰ RGVIA, 400 Op. 3. D. 2092. L. 27.

⁷¹ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, Madde 38.

⁷² Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877-1878 gg.* s. 214.

taşla yaralamıştır.⁷³ 9 Kasım 1877’de Voronezh’de Kars’ın alınmasını kutlayan Rus subaylar Türk esirlere saldırmışlardı.⁷⁴ Türk esirlerine uygulanan şiddet bazen ölüm ile de sonuçlanabiliyordu. Örneğin 25 Temmuz 1878’de Minsk yakınlarında bir ormanda bir erkek cesedi bulunmuştu. Yapılan tahkikatlar sonucunda cesedin 1 ay önce esir kampından kaçan Mustafa Hasan olduğu anlaşıldı. Maktulün üzerinden 13 altın sikke bulunmuştu. Ancak olayın sebebi bulunamamıştı.⁷⁵ Diğer bir olay ise 24 Ocak 1878 gecesi Vorenezh’de bir dairede kalan iki esirin evinde yaşandı. Gece yarısı 3 saldırgan Albay Ahmet ve Hacı Ahmet Efendi’nin evini baltalar ile basmıştı. Hacı Ahmet Efendi balta ile yaralandıktan sonra boğulmuş Albay Ahmet ise saldırganların elinden yaralı olarak kurtulmuştu. Polisin incelemeleri neticesinde saldırganların ikisinin İran kökenli birinin de Ermeni vatandaşı olduğu tespit edildi. Bu kişilerin akrabaları polise rüşvet teklif etmesine rağmen 29 Mayıs 1878 davaları görülmüş ve 15’er yıl hapis cezasına çarptırılmışlardır. Hakim kararı açıklarken *bu suçun Rus kökenli biri tarafından işlenmemesi en azından bu davanın en iyi yanını teşkil etmiştir demesi* saldırganların hakkettiği cezayı alması Rusların Türk esirlerinin haklarını koruma noktasında önemli bir husustur.⁷⁶

Buna karşın Türk esirler de şehirde bazı istenmeyen olaylara karışmışlardır. Örneğin Mart 1878’de iki esir fazla alkol alarak köylü Yakov Malyshev’in hanesini tecavüz etmişlerdi.⁷⁷ 1878 Ağustos’unda Petersburg’da görülen mahkeme de hayli ilginçti. Novgorod’da esaret hayatı yaşayan Teğmen İbrahim Tamil alkol aldıktan sonra başka bir esirin evinden 20 ruble değerinde bir teleskobu çalmıştı. Bu teleskobu 2 rubleye bir saatçiye satan Teğmen İbrahim saatçiden 12 ruble değerinde bir saati çalmayı başarmıştı. Polisin yaptığı tahkikatlar neticesinde suçunu itiraf eden Teğmen 3 ay hapis cezasına çarptırıldı.⁷⁸ 8 Ekim 1877’de Saratov’da iki Türk esir caddede iki kız ile tartışmaya başladı. Kızların çığlık atması neticesinde esirlerin etrafı yerel ahali tarafından sarıldı. Polisin olaya müdahale etmesi ile esirler olay mahallinden uzaklaştırıldı. Rus gazeteleri bu türden olaylarda tek suçlunun esirler olma-

⁷³ *Odesskiy Vestnik*, 24 Fevr, 1878, s. 3.

⁷⁴ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg.* s. 215.

⁷⁵ RGVIA, F. 400 Op. 3. D. 2058. L. 27.

⁷⁶ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg.* s. 216-217.

⁷⁷ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg.* s. 218.

⁷⁸ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg.*, s. 218.

dığını Rus kızlarının da Türk subaylara hayranlık duyduğunu hatta kadınların çoğunda duygusal tahribat yaşandığının altını çiziyordu.⁷⁹

Esirlerin Çalıştırılması Hususu

Rus savaş hukuku düzenlenmesinin 39. maddesine göre düşük rütbeli askerler kamuya ait herhangi bir yerde çalıştırılabilirdi.⁸⁰ Aynı antlaşmanın 40. maddesine göre ise iş tanımı esirlerin askeri rütbelere göre sosyal konumlarını küçümseyici veyahut aşağılayıcı olmamalıydı. Esirler tarafından kazanılan para Hazine Bakanlığı tarafından kayıt altına alınır paranın yarısı esirlere teslim edilirdi.⁸¹

Bu dönem itibariyle Rusya’da fazla iş gücü açığı olmadığından işverenlerin esirlerin çalıştırılmasında pek istekli davrandıkları söylenemezdi. Ancak yine de esirlerin Rusya’nın pek çok sahasında çalıştırıldıklarını tespit etmek mümkündü. Bilhassa Rus demiryollarının gelişim gösterdiği bu yıllarda en çok ihtiyaç da bu alanda oluşmaktaydı.⁸² Zaten demiryolları da Savaş Bakanlığına bu sahadaki tecrübeli esirlerin çalıştırılması hususunda bir talebi mevcuttu.⁸³ Örneğin Kaluga’da kalan 700 mahkûmdan sadece 18’i bu iş için seçilmişti. Harkov’da kalan esirlerin ise sadece 40 kadarı bu işe uygun görül-müştü.⁸⁴ Yine Minsk’te kalan esirler bölgede bulunan iki demiryolu inşaatında da çalıştırılmıştı. Bu esirler günlük 40 kopek ücret almaktaydı. Smolenk’te çalışan esirler ise Moskova-Brest demiryolu inşaatında bir kısmı yerel ahalinin yakacak ihtiyacını karşılamak için ormanlarda görev yapmaktaydı. Demiryolları inşaatında çalışan esirler yerel halk ile yakın temas içerisindeydi. Hatta esirler ile çay içmek sohbet etmek sık yapılan bir eylem haline gelmişti. Haliyle bu etkileşim sahalarında ön yargılar kalkarken iki halk arasında kültürel yakınlaşma da sağlanmış oluyordu.⁸⁵

Esaret süresi boyunca yerel ahali ile en fazla yakınlaşma çalışma hayatı boyunca gerçekleşmekteydi. Örneğin bazı esirler Rus köylülerinin tarlalarında çalıştırılmak üzere görevlendirilmişti. Bunların dışında kaldırım döşeyen kanallar açan da mevcuttu. Bu esirler günlük 20 ila 40 kopek arasında değişen ücretler almaktaydı. Bazı esirler ise çalışmak istememekte hatta dilencilik

⁷⁹ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg.*, s. 131.

⁸⁰ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, Madde 39.

⁸¹ *Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii*, 2. Seri, C. 52, No: 57530, Madde 40.

⁸² M. E. Falkus, *Rusya’nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, (Çev. Aladdin Şenel), s. 49-55.

⁸³ RGİA, F. 262 Op. 1. D. 4985. L. 1

⁸⁴ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg.*, s. 176.

⁸⁵ Samoviç, “Turetskiye Voyennoplennyye 1877-1878 gg, Razmeshcheniye, Soderzhaniye, Vzaimootnosheniya s Naseleniyem Rossiyskikh Guberniy”, *Kafedra istorii Voyennyy Universitet, Sadovaya-Kudrinskaya*, 26/40, Moskva, Rossiya, s. 20.

bile yapmaktaydı.⁸⁶ Bu dönem itibariyle Osmanlı kültüründe var olan dilencilik Rusya'daki esirler tarafından yapılması en azından iki kültürün belirli oranda dilencilik sıcak baktığını göstermektedir.

Esirlerin Sağlık Durumu

Askeri makamların esir kamplarında en çok dikkat ettikleri husus sağlıktı. Bu nedenle tutsaklar düzenli olarak kontrol edilmekteydi. Arşiv kayıtlarından anlaşılacağı üzere bu tedbirler birçok hastalığın yayılmasını önledi.⁸⁷ Ancak Rusların savaş boyunca en başarısız olduğu nokta esirlerin sevkıyatı ile alakalıydı. 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi için de geçerli olan esirler ile ilgili sağlık düzenlemesinin Ruslar tarafından uygulanmadığı aşikârdı. Nitekim Ruslar Kars kalesini ele geçirdiğinde 3.250 askeri serbest bırakmıştı. Bu askerlerin çoğunluğu hasta veyahut yaralıydı. Esir hukukuna göre tedavi edilmesi gereken bu esirler kendilerine 1.5 ruble verilerek serbest bırakılmıştı. Nihayetinde esirlerin bu halde geri dönüşü kitlesel ölümlere neden olmuştu.⁸⁸ 93 Harbi boyunca Rusya'da bulunan esirlerin %40.5'i hayatını kaybettiği düşünüldüğünde durumun vahameti daha iyi anlaşılmaktaydı. Hatta bu esirlerin 3/2'si Kışinev'den Rostov-Don bölgesine tahliye edilirken yetersiz beslenme, mevsim koşullarına uygun kıyafetin olmayışı ve salgın hastalıklar nedeniyle öldüğü gerçeği Rusların bu noktada ne kadar başarısız olduğunun da kanıtıydı. Buna karşın az sayıda da olsa acil müdahale gereken bazı esirlerin Rus hastanelerine sevk edildiği de bilinmektedir.⁸⁹ Bunlara ilaveten pek çok Türk esir de salgın hastalıklar nedeniyle kamplarda öldü. Esir kamplarında hayatını kaybeden esirlerin ise dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Rusya'da Esirlerin Ölüm Oranı⁹⁰

No	Esaret Bölgesi	Esir Sayısı	Ölüm	Ölüm Oranı
	Odesa	2.823	1.361	%48.2

⁸⁶ Samoviç, "Turetskiye Voyennoplennyye 1877-1878 gg Razmeshcheniye, Soderzhaniye, Vzaimootnosheniya s Naseleniyem Rossiyskikh Guberniy", *Kafedra istorii Voyennyi Universitet, Sadovaya-Kudrinskaya*, 26/40, Moskva, Rossiya, s. 20.

⁸⁷ Resmi rakamlara göre Minsk'teki toplama kampında 474 kişi hastalandı, 141 kişi tedavi edildi, 60'ı öldü. Hastalık vakalarının çoğunluğu yüksek ateş, tifo, ishal, iltihap, romatizma, uyuz ve donmaydı. Bknz., A. L. Samoviç, "Turetskiye Voyennoplennyye 1877-1878 gg., Razmeshcheniye, Soderzhaniye, Vzaimootnosheniya s Naseleniyem Rossiyskikh Guberniy, s. 20.

⁸⁸ Poznakhirev, "Osobennosti Primeneniya Norm Zhenevskoy Konventsiiy k Voyennoplennym Protivnika v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877-1878 gg.", *Gumanitarnyye Nauchnyye Issledovaniya*. 2016, No 6 [Elektronnyy resurs]. URL: <http://human.snauka.ru/2016/06/15068> (data obrashcheniya: 09.06.2018).

⁸⁹ RGA VMF. F. 243. Op. 1. D. 8104. L. 24.

⁹⁰ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877-1878 gg.*, s. 228.

Varşova	198	48	%24.2
Kiev	3.602	598	%16.6
Moskova	25.018	4050	%16.2
Harkov	12.382	1.957	%15.8
Vilensky	13.214	1.677	%12.7
Petersburg	7.264	684	% 9.4
Kazan	5.699	525	%9.3
Toplam	70.200	10.900	%15.5

Kazan'da esirlerin %46 Tifo'dan %20'si Zatiüreden %12'si Dizanteriden diğerleri ise çeşitli hastalıklardan ölmüştü. Bir genelleme yapmak gerekirse esirlerin çoğunluğu tifodan hayatını kaybetmekteydi. Haliyle esirler arasındaki bu salgın hastalıkların sıklığı onlar ile aynı bölgede yaşayan yerel ahaliyi de tedirgin etmekteydi. Örneğin Minks'teki hastalanan 474 esir hemen karantinaya alınmış bunlardan 60'ı hayatını kaybetmişti. Bu durum Rus halkının esirlerin bölgeden gönderilmesini talep etmelerine sebep olmuştu.⁹¹

Niji Novgorod'da kalan esirlerin çoğunluğu Plevne kuşatmasında yer alan esirlerdi. Bu esirler uzun kuşatmadan dolayı yetersiz beslenmişlerdi. Dolayısıyla diğer esirlere nazaran sağlık problemi bu bölgede daha fazlaydı. Bölgeye yerleştirilen 524 esirin 112'si yani %21'i çeşitli hastalıklara yakalanmıştı. Hatta yerel ahali arasında da benzer hastalıklar yayılmaya başlamıştı. Bu nedenle Niji Novgorod'da karantina merkezleri kuruldu.⁹² Bir diğer yönüyle Plevne, Ruslara karşı en çok direnilen cepheydi. Dolayısıyla buradan elde edilen esirler (komutanlarına yapılan ayrıcalık hariç) en kötü durumda olanlardı. Belki de en çok ölümlerin yaşandığı kamplar Plevne'den gelen esirlerin arasında olmuştu. Bu durum milli Rus intikamının da göstergesidir.

Esaretten Geri Dönüş

İki imparatorluk arasında barış görüşmelerinin yapılması ve 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşmasının imzalanması iki ülke esirleri içinde geri dönüşün başlangıcını oluşturur. Zira aynı antlaşmanın 28. Maddesine göre esirlerin karşılıklı olarak ülkelerine gönderilmesi taahhüt edilmiştir.⁹³ Nitekim çok geçmeden Rusya'da bulunan esir kamplarına esirlerin ivedilikle tahliye edilmesine dair emirler gönderilmiştir Rus İmparatorluğunda bulunan esirler 72 kafilye ayrılarak gönderilmek üzere sıraya konuldu. İç bölgelerde kalan esirler trenler ile Sivastopol ve Odesa'ya ulaştırılıyordu. Limanlarda

⁹¹ "Minskaya Khronika", *Chast Neofitsialnaya*, 1878, No 7. s. 101-102.

⁹² Alekseyev Sergey Andreyevich, "Turetskiye Voyennoplennyye v Nizhegorodskom Kraye Period Rusko-Turetskoy Voyny 1877-78 gg" *Nauchno-Metodicheskiy Elektronnyy Zhurnal «Kontsept»*, 2017, s. 3-5.

⁹³ Nihat Erim, *Devletlerarası ve Hukuku Siyasi Tarih Metinleri*, TTK, Ankara, 1953. s. 399.

toplanan esir kabileleri için bölgede iâşe merkezleri kuruldu. Tahliye merkezine dönüştürülen Sivastopol'ün pek çok yerine çadırlar kuruldu. Sabah ve akşam olmak üzere esirlere ücretsiz yemek servisi yapıldı.⁹⁴

Rusya'dan Osmanlı topraklarına ilk kafilenin gelişi için hazırlıklar yapılmıştı. Nitekim hem Ruslar için hem de Osmanlı Devleti için 93 Harbi'nin kahramanı kabul edilen Plevne Gazisi Osman Paşa'ya dönüş önceliği verilmişti. Rus Çarı II. Alexander'ın izni ile 23 Mart gecesi Hocabey'den hareket eden vapur ile Osman Paşa İstanbul'a doğru yol aldı. İstanbul'da Paşa'nın gelişi için hazırlıklar hız kazanmış halk heyecanla beklemeye koyulmuştu. Nitekim ertesi gün İstanbul'a varan Osman Paşa saltanat kayıkları ile Dolmabahçe'deki iskeleye ulaştı.⁹⁵ Daha sonra Paşaya Sivastopol'den dönecek esirlerin sevk idaresinin başında bulunması görevi verilmişti Bu nedenle görevini ifa etmek üzere 9 Ağustos 1878'de Sivastopol'e gönderildi.⁹⁶ Sonuç olarak Rusya'nın dört bir yanından Sivastopol ve Odesa limanlarına getirilen yaklaşık 57 bin Osmanlı esirinin 23 gün gibi kısa sürede tahliyesi gerçekleştirilmiştir.⁹⁷ Bu tahliyeler sırasında ilginç hadiseler de yaşanmıştır. Belli bir müddet kendi şehirlerinde kalan esirleri meraklı gözlerle uğurlayan yerel ahali arasında bazıları esirlere sarılmış, bazıları onları öperek yolcu etmiştir. Esirler ile duygusal bağ kuran bazı Rus kadınları onlar ile gitmek istemiş hatta trenlere binmeye çalışmışlardır. Ancak Rus polisi sadece Müslüman kadınlara bu izni vermiştir.⁹⁸ Bazı Rus gazetelerinde Türk esirlerinin gidişleri melankolik bir havada manşetlere taşınmıştı. Zira Kursk bölgesinde kalan iki subayın iki Rus kadını tarafından gözü yaşlı olarak uğurlandıkları belirtiliyordu.⁹⁹

1878 yılı sonuna kadar esirlerin büyük bir kısmı Rusya'yı terk etmiştir. Ancak çeşitli suçlar nedeniyle hapisteye olan veya hastanelerde tedavi görev esirlerin tahliyeleri uzamıştır. Bazı esirler ise Rusya'da kalmayı talep etmiştir. Dönmek istemeyen esirlerin pek çoğu Rusya'da daha rahat bir yaşam süreçlerini düşünürken rütbeli askerler ise döndüklerinde cezalandırılacaklarını korkusuyla iadelerini istemiyordu. Savaş esirlerinin Rusya'da kalmak istediklerinde en önemli ön koşul din değiştirmeleriydi. Ancak Rus yönetimi kalifiye personel eksikliğini de gözetererek Rusya'da kalmak isteyen 93 Harbi esirleri için din değiştirme zorunluluğunu kaldırmıştı. Zaten Ruslar da daha çok ka-

⁹⁴ Vakit, 12 Eylül, 1878, s. 1.

⁹⁵ Tuncay Ögün, "İstanbul Basınında 93 Harbi Türk Savaş Esirleri", *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2018, s. 38-40

⁹⁶ BOA, HR.SYS. 1225/2

⁹⁷ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877-1878 gg.*, s. 240.

⁹⁸ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877-1878 gg.*, s. 243.

⁹⁹ *Odesskiy Vestnik*, 20 Avg., 1878, s. 4.

lifiye personelin Rusya’da kalmasını istiyordu. Bu sebeple Rusya’da kalmak isteyen ancak kendi meslektaşları tarafından saldırıya veyahut aşağılanmaya maruz kalacağını düşünen üst rütbeli askerlerin korkularını en asgari seviyeye indirmek için Ruslar bazı çözümler üretmişlerdir. Kırım Savaşı’nda esaret hayatı yaşamış ve Rus tabiiyetine girerek vatandaşlık almış ve önemli mevkilere yükselmiş Türk askerlerinin durumu örnek teşkil edeceğinden önemliydi. Örneğin Kırım Savaşı’nda esir düşün kaptan Hasan Ali, Alexander Nikolayevich Nikolayev olarak Rus donanmasında görevini ifa ediyordu. Yine Teğmen Ali Numan, Alexander Timofeevich, Teğmen Abdi oğlu Mehmed, Konstantin Petrovich Konstantinov olması ve önemli mevkilerde görevlendirilmeleri kalmak isteyen askeri personel için moral olmuştur.¹⁰⁰ Ancak Rus hükümetin en azından kalifiye personelin kalması için yaptığı teşvikler tam anlamıyla başarılı olmamıştır. Rus arşiv kayıtlarında geri dönüş yapmayan esirlerin tam sayısı belirtilmese de bu sayının yaklaşık olarak 45 kadar olduğunu bilinmektedir.¹⁰¹

Rusya’da kalmak isteyen esirlerden Rus hükümetine kalmak istediklerine dair dilekçe yazmak zorundaydı. Örneğin 23 Eylül 1878 Ahmet Mustafa Paşa; “*Ben Türk ordusunda görevli Ahmet Mustafa, kendi isteğimle Rus vatandaşlığına geçmeyi arzu etmekteyim. Rus hükümetinden hiçbir zaman yardım talep etmeyeceğimi beyan ederim.*” şeklinde bir dilekçe yazmıştır.¹⁰² Talepleri kabul olup belli bölgelere yerleşen esirler olduğunu kadar talepleri reddedilen bazı esirler ise kaçak bir şekilde Rusya’da yaşamaya çalışmışlardır.¹⁰³ Örneğin 1881 yılında polis tarafından Kursk’da gözaltına alınan İbrahim Sale bunlardan birisidir.¹⁰⁴ Yine Rus hükümeti tarafından suçlu bulunarak hapis cezasına çarptırılan ve iadesi geciken esirler de mevcuttu.¹⁰⁵ Nitekim birkaç yıl gecikmeli de olsa Eylül 1880’de Rus askeri yetkilileri Rusya’da savaş esiri kalmadığını ilan etmiştir.¹⁰⁶

Sonuç

93 Harbi boyunca yaklaşık olarak 9-15 aylık bir esaret hayatı yaşayan Osmanlı askerleri uluslararası esir hukukunun şekillendiği bir dönem olması hasebiyle geçmiş harp dönemlerine nazaran en azından daha kurallı, sistematik, uyumlu ve nispeten rahat bir esaret hayatı yaşadığı iddia edilebilir.

¹⁰⁰ Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg.*, s. 254.

¹⁰¹ RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2092. L. 17.

¹⁰² Poznakhirev, *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg.*, s. 292.

¹⁰³ RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2092. L. 17.

¹⁰⁴ Poznakhirev, “Turetskiye Voyennoplennyye v Kurskoy Gubernii v Period Russko-Turetskoy Voyny 1877–1878 gg”. *Istoriya i Arkheologiya*, 2013, No 4, s. 57.

¹⁰⁵ RGA. VMF F 243 Op. 1. D. 8104. L. 83.

¹⁰⁶ Vladimir Belyakov, “1877-1880 Yıllarında Çarlık Rusya’sındaki Türk Esirleri, (Çev. Vügar İmanov, *Toplumsal Tarih*, Mart 2011, S. 207, s. 94.

Fakat bu hayat ancak zor iklim koşullarını ve sevkیات esnasındaki badireleri, hastalıkları atlatabilen esirler için mümkün olmuştur. Rusya'daki Osmanlı esirlerinin neredeyse yarısı geniş Rus coğrafyasında ağır savaş koşullarında uzun mesafelere yapılan sevkıyatlarda ya sağlığını kaybetmiş yahut da vefat etmiştir. Rusların savaşta aldığı kesin üstünlük ve akabinde ilişkileri normalleştirme girişimleri döneminde Avrupa kamuoyundaki kötü imajlarını yıkmak ve Avrupa uyumunun, hukukunun bir parçası olduğunu ispat etmek için Rus hükümeti imkânları çerçevesinde uluslararası savaş hukukunu istisnasız uygulamaya özen göstermiş, kötü muameleleri minimize etmeye çabalamıştır. Ancak Rus esir hukukunun tamamıyla başarıyla uygulandığını ve kamplar arasında bu konuda eşgüdümlü bir çalışma, uygulama bütünlüğü olduğunu iddia etmek güçtür. Rütbeli askerler daha rahat bir esaret hayatı yaşarken alt rütbeli savaş tutsaklarının günlük işlerinin yetersiz olduğunu söylemek yerinde olacaktır. İki imparatorluk arasında yüzyıllardır devam eden savaş iki halk arasında düşmanlık yarattığı gibi belli dönem esaret yaşayan tutsakların halk ile yakınlaşması ve gündelik hayatın bir noktasında diyalog kurması bazı dostluklar kurulmasına da sebebiyet vermiştir. Bilhassa XIX. Yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğunun Ruslar karşısında sürekli aldığı mağlubiyetler Rus halkı gözünde çöken bir imparatorluk algısı yaratmıştır. Dolayısıyla çöküş evresine girmiş imparatorluğun esir askerleri halk tarafından çoğunlukla hoşgörü ile karşılanmıştır. Bu nedenle gündelik hayat içerisinde sorun teşkil eden vakalara oldukça az rastlanılmıştır. Hatta esir kamplarına yerel ahali tarafından yapılan yardımlar gazete manşetlerinde yer bulmuştur.

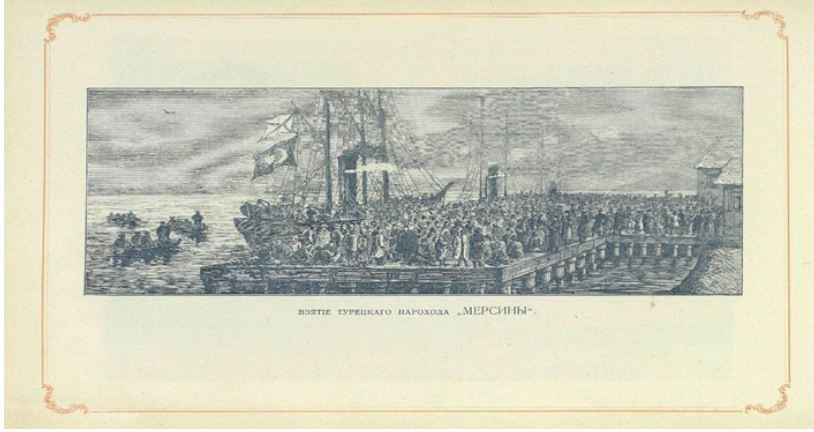
Rus halkının esir ve esaret kavramlarına olan kültürel yaklaşımını belirlemek gerektiğinde onların Türk esirleri ne olarak gördüğü sorusu ortaya çıkmaktadır. İslam'da olduğu gibi bir zamanlar köle hukuku içerisinde onların hayatlarını kurtarmayı amaçlayan bir "mülk" mü, yoksa bazı toplumlara olduğu gibi "misafir" mi? ya da siyasi veya askeri bir "sürgün" ya da mülteci mi?, yoksa bazı toplumlarda olduğu gibi "kurban" mı? Ya da nihai kaderlerini sonlarını bekleyen hatta bazen işkenceli ölümle sonlarını bekleyen canlılar mı?. Sonuç olarak Türk esirlerin esaret hayatları boyunca Rus halkının tutumları bütüncül bir yaklaşımla analiz edildiğinde insanların esir kabileleri üzerinden biraz kendilerini, diğer toplumlar ve insanlar arasındaki kendi yerlerini görmeye, anlamaya, keşfetmeye çalıştıklarını tespit etmek mümkündür. Bu sosyal psikolojiden hareketle genetik hafızalara yerleşmiş merhamet duygusu veyahut devlet propagandasına rağmen muhtaç durumda olana şefkat duygusu esaret hayatı boyunca Rus halkının esirlere bakışını belirlemiştir.

EKLER

Ek-1: *Bulgar milisler tarafından dudakları ve burunları kesilmiş Osmanlı esirlerini gösteren gravür*

Ek-2: Sivastopol'e getirilen Osmanlı esirleri

Ek:3: Romanya'daki esir kampında yemek sırası bekleyen esirler

Ek-4: Bükreş esir kampında basın için hazırlanan bir propaganda fotoğrafı

Kaynakça

ANDREYEVİCH, Alekseyev Sergey, “Turetskiye Voyennoplennyye v Nizhegorodskom Kraye Period Russko-Turetskoy Voyny 1877-78 gg.”, *Nauchno-Metodicheskiy Elektromnyy Zhurnal «Kontsept»*, 2017.

BELYAKOV, Vladimir, “1877-1880 Yıllarında Çarlık Rusya’sındaki Türk Esirleri, (Çev. Vügar İmanov), *Toplumsal Tarih*, Mart 2011, S. 207, s. 94.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası ve Hukuku Siyasi Tarih Metinleri*, TTK, Ankara, 1953, S. 426.

ETHEM İbrahim, *Plevne Hatıraları*, (Haz. Seyfullah Esin), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979.

FALKUS, M. E., *Rusya’nın Endüstrileşmesi 1700-1914*, (Çev. Aladdin Şenel), s. 49-55.

İPEK, Nedim, *Osmanlı’da İskan ve Göç*.

KARCI, Erol, “93 Harbi’nde Osmanlı Ordusuna Yönelik Bazı Eleştiriler”, *II. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi Sempozyumu*, Tokat, 2017, s. 232.

KÖREMEZLİ, İbrahim, “Kırım Harbi Sırasında Rusya’daki Esir Osmanlı ve Müttefik Askerleri (1853-1856)”, *Bellekten*, Aralık 2013, C. 77, S. 280, s. 986.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1326, C. II, s. 18.

Muhahadat Mecmuası, TTK, Ankara, 2008, C. 4, s. 200.

ÖĞÜN, Tuncay, “İstanbul Basınında 93 Harbi Türk Savaş Esirleri”, *Uluslararası Türk Savaş Esirleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul, 2018, s. 38-40.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, 2 Seri, 1829, C. 4, No: 2977.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossiyskoy İmperii, 2. Seri, C. 52, No: 57530.

Poroshin I.A *Chetvert' Veka Nazad* (iz Gimnazicheskikh Vospominaniy). S. Petersburg, 1905, № 39, <https://www.booksite.ru/education/main/memoir/2.htm>.

POZNAHİREV V.V., Oğün T. “Generalitet Plevnenskoı Armii v Rossii v 1877–1878 gg”, *Gumanitarnİe Nauçnİe İssledovaniä*, 2016, No 7.

POZNAHİREV, “Osobennosti Prodovolstvennogo Obespeçeniäturtskikh Voennoplennih V Rossii (Konets XVII – Naçalo Xh Vekov)”, *Nauçnaya Statya Yazık: Russkiy*, No 2, God: 2013, s.257-266.

POZNAHİREV, V. V. “Kurskaa Gubernia i Turetskie Voennoplennİe Voin XIX. Veka”, *Nauçnİe Vedomosti Belgorodskogo Gosudarstvennogo Universiteta. Seria: İstoria. Politologa*, Tom 17, No 1, 2011, s. 151-155.

POZNAKHİREV, V. V., *Ottomanskiye Voyennoplennyye v Rossii v period Russko-Turetskoı Voyny 1877–1878 gg.*, S. Petersburg, 2017.

POZNAKHİREV, “Osobennosti Primeneniya Norm Zhenevskoy Konventsiyey k Voyennoplennym Protivnika v Period Russko-turetskoı Voyny 1877–1878 gg.”, *Gumanitarnyye Nauchnyye İssledovaniya*, 2016, No 6 [Elektronnyy resurs], URL: <http://human.snauka.ru/2016/06/15068>.

POZNAKHİREV, “Osobennosti Primeneniya Norm Zhenevskoy Konventsiyey k Voyennoplennym Protivnika v Period Russko-Turetskoı Voyny 1877–1878 gg” *Gumanitarnyye Nauchnyye İssledovaniya*. 2016, No 6 [Elektronnyy resurs], URL: <http://human.snauka.ru/2016/06/15068> (data obrashcheniya: 09.06.2018).

POZNAKHİREV, “Turetskiye Voyennoplennyye v Kurskoı Gubernii v Period Russko-Turetskoı Voyny 1877–1878 gg”. *Istoriya i Arkheologiya*, 2013, No 4, s. 55-56.

POZNAKHİREV, Vitaliy Vitalyevich – ÖĞÜN, Tuncay, “Generalitet Plevneskoı Armii v Rossii v 1877-1878 gg.”, *Gumanitarnyye Nauchnyye İssledovaniya*, No 7, 2016, [Elektronnyy resurs]. URL: <http://human.snauka.ru/2016/07/15938> (data obrashcheniya: 08.06.2018).

SAMOVİÇ, A.L. “Turieckije Vojennopliennyye 1877-1878 hh. v Vitijskoı Gubernii” *Viesnik Vicijskaha Dziarža İnaha Universiteta*, 2009, N 1/51, s. 13.

SAMOVİÇ, A.L., Turetskiye “Voyennoplennyye 1877-1878 gg v Vitebskoı”, *Vestnik Vitebskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 2009, s. 12-16.

SAMOVİÇ, A.L., “Turetskiye Voyennoplennyye 1877-1878 gg Razmeshcheniye, Soderzhaniye, Vzaimootnosheniya s Naseleniyem Rossiyskikh Guberniy”, *Kafedra istorii Voyennyı Universitet*, Sadovaya-Kudrinskaya, 26/40, Moskva, Rossiya, s. 17.

TOTFALUSHİN, V.P. “Voyennoplennyye Russko-Turetskoı Voyny 1877–1878 gg. v Saratovskom Kraye”, [Elektronnyy resurs], *Istoriya i istoricheskaya pamyat'*, 2014, No 9, s. 133.

Vzyatiye Turetskogo Transporta Mersina” *Sbornik Voyennykh Razskazov Sostavlenykh Ofitserami-Uchastnikami voyny 1877-1878*, Tom I, S. Petersburg, 1878.

Minskaya Khronika, Chast Neofitsialnaya, 1878. No 7, s. 101-102.

Odesskiy Vestnik, 24 Fevr., 1878, s. 3.

Odesskiy Vestnik, 20 Avg., 1878, s. 4.

Orlovskiy Vestnik, 5 Fevr., 1878. s. 2.

Vakit, 12 Eylöl, 1878, s. 1.

Arşiv Kaynakları

Osmanlı Arşivi

BOA, DH. MKT. 33/18. 10 Ocak 1895.
BOA, HR. SYS. 1231/34. 2 Ekim 1878.
BOA, HR. SYS. 1231/34. 2 Ekim 1878.
BOA, Y.A.RES, 5/52.

Rusya Devleti Savaş Tarihi Arşivi, Moskova.

RGVIA, F. 400 Op. 3. D. 2038. L. 126.
RGVIA, F. 400 Op. 3. D. 2047. L. 89.
RGVIA, F. 400 Op. 3. D. 2057. L. 22.
RGVIA, F. 400 Op. 3. D. 2092. L. 27.
RGVIA, F. 262 Op. 1. D. 4985. L. 1
RGVIA, F. 400 Op. 3. D. 2058. L. 27
RGVIA. F. 400. Op. 3. – D. 2058. – L. 137.
RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2047. L. 136
RGVIA. F. 970. – Op. 1. – D. 1322. – L. 113.
RGVIA. F. 400. Op. 3. – D. 2058. – L. 137.
RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2038. L. 258
RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2038. L. 259.
RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2047. L. 18–20
RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2047. L. 3-4.
RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2092. L. 17.
RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2038. L. 114–115
RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2038. L. 87.
RGVIA. F. 400. Op. 3. D. 2038. L. 237, 239
RGVIA. F. 970. Op. 1. – D. 1322. L. 113.

Rus Bahriye Arşivi

RGA VMF F 243. Op. 1. D. 8104. L. 58
RGA VMF F 243. Op. 1. D. 8104. L. 24.
RGA. VMF F 243 Op. 1. D. 8104. L. 83.
RGVIA VMF F 243. Op. 1. D. 8104. L. 71.
RGA VMF F 243. Op. 1. D. 8104. L. 66.

93 HARBİNDE BATUM ASÂKİR-İ MUÂVENE ORDUSU'NUN ROLÜ VE BATUM AHALİSİNİN GÖÇ ETMESİNDE ETKİLERİ

Murat Kasap*

Tarihe 93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbinde, Kafkas/Batum Cephesinde Osmanlı Ordusunun en büyük destekçisi; Batum ve havalisinde yaşayan yerli ahaliden teşkil edilen ve “Asâkir-i Muâvene Ordusu” adı verilen yardımcı milis kuvvetler olmuştu. Kafkas ve Balkan cephelerinde savaşı kaybeden Osmanlı ordusu, Batum cephesinde Asâkir-i Muâvene Ordusu'nun desteği ile Rus ordusuna galip gelmiştir. Bu cephede Asâkir-i Muâvene Ordusu'nun göstermiş olduğu direniş ve mukavemet yakın tarihimizde ender görülen bir kahramanlık örneği olmuş ve tarihimizin onur sayfalarına altın harflerle yazılmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin antlaşma ile Batum ve Havalisi'ni Çarlık Rusya yönetimine bırakması Asâkir-i Muâvene Ordusu'nun ve Batum ahalisinin göç etmesine neden oldu ve bölgenin kahir ekseriyeti yurtlarını terk etti. Bu çalışmada, 93 Harbi'nde Asâkir-i Muâvene Ordusu'nun Osmanlı düzenli kuvvetlerine desteği ve Ruslarla olan mücadelesi ile savaş sonrasında Batum ahalisinin göç etmesindeki etkileri ve rolleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Asâkir-i Muâvene, Batum, Çürüksu, Livane, Acara, Göç, İskân.

THE ROLE OF BATUMI ASÂKİR-İ MUÂVENE ARMY AND ITS EFFECTS ON THE THE MIGRATION OF BATUMI PEOPLE

Abstract

The greatest supporter of Ottoman Army in Kafkas-Batumi Front during the Ottoman-Russian war of 1877-1878, which was referred to as the 93 Battles in history; There had been auxiliary militias, called the “ Army of Asakir-i Muavene” which was composed of local people of Batumi and vicinage. Ottoman Army which was lost the war, hadp revalied against the Russian Army with the support of Asakir-i Muavene Army in Batumi Front. The resistance and strength of the Asakir-i Muavene Army on this front had been a rare example of heroism in our recent history and has been written in gold letters on honor pages of our history However, the treaty of the Ottoman Empire left Batumi and its vicinage to the Tsarist Russin government, which led to

* Araştırmacı/Yazar, Gürcistan Dostluk Derneği Genel Sekreteri, gddorgtr@gmail.com

the migration of the Asakir-i Muavene Arm and the Batumi people, and the vast majority of the region left their homeland in this study, the support of the Asakir-i Muavene Arm in 93 Battles, and its struggles with Russian and its effects and roles its struggles with Russian people after the war will be emphasized.

Key words: 1877-1878 Ottoman –Russian war, Asakir-i Muavene, Batum, Çürüksu, Livane, Acara, migration, iskân.

GİRİŞ

Rumi takvim ile 1293 senesinde meydana gelen ve bundan dolayı da 93 Harbi olarak tarihe geçen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Rumeli ve Anadolu/Kafkas Cephelerinde vuku bulmuş, savaşın ilk zamanlarında Osmanlı orduları Kafkasya ve Balkan ceplerinde başarılar elde etmiş ancak bu başarılar devamlı olamamıştır. Plevne'nin düşmesi üzerine Ruslar'a İstanbul'un yolu açılmış ve Edirne'nin de ele geçirilmesiyle Rus Ordusu İstanbul önlerine dayanmıştır. Kafkas Cephesinde Osmanlı ordusunun Sohumkale'ye başarılı bir deniz çıkartması, Gedikler ve Yahniler muharebelerine de kazanmaları savaşın seyrini değiştirmemiş Kars, Ardahan ve Erzurum Rus işgaline uğramış ve böylece savaşın galibi Çarlık Rusya olmuştur. Rumeli ve Kafkaslar'da savaşın kazanan Ruslar, Batum cephesinde ise yenilmiştir. Batum ve havalisi ahalisinden oluşturulan Âsâkir-i Muâvene (Yardımcı Ordu) adlı gönüllü ordu, Rusların tüm hücumlarına ve ardı arkası kesilmeyen saldırılarına karşı amansız bir müdafaa ve kahramanlıklar göstermiştir.

Günümüzde Gürcistan'ın Acara Özerk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan Batum Şehri'nin Helvaçauri, Keda, Hulo kasabaları ile Kobuleti (Çürüksu) Şehri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuzeydoğu sınırında bulunan Artvin Şehri ile ilçeleri Yusufeli, Borçka, Hopa, Şavşat ve Ardanuç tarih boyunca "Batum ve Havalisi" olarak adlandırılmış olup bu havalide yaşayan halk, ortak tarihi, kültürel ve dini özellikler taşımaktadır.¹ Batum şehri coğrafi konum dolayısıyla bu havalinin en önemli merkezi idi. Yüksek sıradağlar ile Karadeniz arasında bulunan bu bölge, içinde birbirine paralel akan ırmaklar ve bunların arasında sık ormanlarla kaplı ve aşılması güç sırt ve vadilerden oluşmakta idi. Bu coğrafi özellikleri nedeniyle de bu bölgede, bir meydan savaşı yapılması ise mümkün değildi. Bundan dolayı daha önceki seferlerde olduğu gibi dağ tepelerinde ve önemli geçit noktaları üzerinde istihkâmlar yapılarak müdafa yapılması ayrıca da sahilten donanma ile kara kuvvetlerine desteklenmesi kararı alınmıştı. Kafkas cephesinde, Batum'da teşkil olunan

¹ * Gürcistan Dostluk Derneği Genel Sekreteri, Araştırmacı/Yazar.

Murat Kasap, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri*, İstanbul, 2018, s. 13.

ordu komutanlığına Hasan Tahsin Paşa getirildi. Ayrıca yerli halktan Asâkir-i Muavene Ordusu teşkil edildi. Asâkir-i Muavene Ordusu, Düzenli Orduya destek amacıyla toplanan gönüllü kuvvetlere deniliyordu ve daha önceki savaşlarda da oluşturulmuştu.² Kırım Harbinde bölgeden toplanan gönüllü kuvvetler için Müşavir Paşa şu ifadeleri kullanmıştır;

“Tüfek, tabanca ve kama gibi silahlarla donatılmış milli kıyafetleriyle, savaşa katılan Acaralı Gürcü gönüllüler, yaşadıkları serhat hayatı nedeniyle her türlü askeri işlere vakıf ve askeri hayatın zorluklarına dayanıklı bir toplum idiler.”³

Batum Asâkir-i Muavene (yardımcı askerler) Ordusunun kahir ekseriyeti bölgede yaşayan yerli Gürcüler ve Lazlardan oluşturulmuştur.⁴ Gürcü Ümerasından Çürüksulu Ali Paşa, Lazistan Eşrafından Hurşitbeyzade Ali Rıza Paşa, Acara Eşrafından Himşiaşvili Şerif Bey gibi şahıslar, gönüllü kuvvetler toplanmasına öncülük etmişlerdir. Ayrıca diğer beyler ve medrese hocaları da gönüllü kuvvet toplayarak savaşa katılmışlardır. Asakir-i Muavene Ordusu komutanlığına Çürüksu/Kobuleti kasabası hanedanından Çürüksulu Ali Paşa ve yardımcılığına da kardeşi Osman Paşa tayin edildi. Çürüksulu Ali Paşa'nın komutanlığında 4 alay 10106 asker yardımcı kuvvet teşkil edildi ve bu kuvvetler kendi aralarında düzenli ordunun teşkilatlanması şeklinde teşkilatlandırıldı.⁵ Acara eşrafından Şerif Bey tarafından, Acara-i Ulya ve Acara-i Süfla kazaları ahalisinden 5 tabur 1200 nefer asakir-i muavene askeri toplandı. Ümeradan Şerif Bey, Hacı Hasan Bey, Batum Müftüsü ve Acara kaymakamı önderliğinde ve önlerinde muzika takımı olduğu halde Batum şehir merkezine inen bu kuvvetlere 9 Nisan 1877 tarihinden itibaren silah ve cephane dağıtımı başlatıldı.⁶ Askeri tertibatın olmadığı Oltu, Livane ve Ardanuç taraflarında düşman süvarilerine ve çetelere karşı yerli halktan asker toplamak amacıyla Gürcü beylerinden Kıgı kaymakamı Dede Bey 10 Mayıs'ta Ardanuç kaymakamı olarak görevlendirilmişti. Livane/Artvin'de de 1100 nefer gönüllü kuvvet toplanmıştı.⁷

² Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul, 1983, s. 372, 373.

³ S. Adalphus Slade (Müşavir Paşa), *Türkiye ve Kırım Harbi*, (Çev. Ali Rıza Seyfi), İstanbul, 1862, İstanbul, 1943, s. 106, 107.

⁴ BOA, İ.MMS, 58/2694; BOA, Y.PRK.ASK, 20/56.

⁵ BOA, Y.EE, 58/24; Laz Ahmed Tevfik, (Büyük Hasan Paşazade), *Sevgili Vatandaşlarım Lazlara Rica-yı Mahsusam ve Tarihten Şanlı İki Sahife*, 1334, s. 5.

⁶ BOA, İ.DH, 745/60894.

⁷ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Anadolu'da Rus Muharebeleri, 1877-1878*, Petek Yayınları, İstanbul, 1985, s. 196.

General Oklobzhie komutasındaki Rus kuvvetlerinin 25 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı-Rus sınırını aşarak ilerlemesiyle Batum cephesindeki savaş başlamıştır. Rus kuvvetlerinin ilk saldırılarına karşı Acaralı milis kuvvetler şiddetle karşılık vermişlerdi. Bu direniş karşısında Ruslar, Batum ahalisini kendi saflarına çekmek için bildiri yayınlamıştır. Kakoti adlı mevkiide Çürüksulu Ali Paşa tarafından ele geçirilen ve Hasan Tahsin Paşa'ya ulaştırılan Gürcüce ve Türkçe olarak yazılmış olan bu bildirilerde, Acara ve Kobuleti/Çürüksulu ahalisinden Rusya'nın yanında mücadele etmeleri istenmiş, Rus ordusuna karşı düşmanlık yapmayanlara dost olacakları ve onların mal ve emlaklerinin korunacağı belirtilmiştir. Kafkas Ordusu Genel Kumandanı Mikhail imzasıyla dağıtılan bildiride şöyle yazılıdır;

“Acara ve Kobuleti Halkına

Rusya imparatorunun emri ve isteği ile Kafkasya'nın en güvenilir ordusu ülkenize doğru geliyor. Bizim hükümdarımız iyi niyetli ve sevgi dolu olup kılıcını kötülük yapmak için değil halkınıza barış için çıkardı. Hükümdarımızın amacı sizlere kötü davranmak değildir. İsmi ve azametiyle insanları korumak için ordusunu gönderiyor. Hükümdarımızın amacı gerçeği savunmak ve insanlığı saygıdır. Ülkenize Rus askeri tehdit ve korku için değil sizlerin barış içerisinde yaşamamız için geliyor. Korkmayınız! Biz size dost kabul ediyoruz. Sizin çoluk, çocuğunuz ve malınız bizim korumamız altındadır. Ülkenizde Rus askerinin bulunması aramızdaki düşmanlığı ve nefreti uzaklaştırır ve bizi size kalpten yakınlaştırır. Hayırlı Gürcü nesli, her zaman candan kardeşiniz ve sevgi dolu Rus İmparatoru. Kafkasya Ordusu Baş Komutanı ve Büyük İmparator'un Yardımcısı Mikhail”.

Bildiriler merkeze ulaşması üzerine konuyla ilgili tahkikat yapılmış ve Hasan Tahsin Paşa bu konuyla ilgili olarak 7 Mayıs 1877 tarihinde Osmanlı seraskerliğine bilgi vermiştir. Hasan Tahsin Paşa bölge halkının Ruslar'ın bu taleplerine asla olumlu cevap vermeyeceğini çünkü halkın devletine ve vatanlarına son derece bağlı olduklarını, devletin ve milletin namusu aleyhine hiç bir davranışta bulunmayacaklarını özellikle belirtmiştir.⁸

11 Mayıs 1877 tarihinde tekrar başlayan Rus taarruzu 5000 kişilik Acaralı Milis kuvveti tarafından Husubani tepesinde durduruldu. Fakat Rus taarruzu karşısında daha fazla dayanamayan milisler Sameba tepesine çekildi. 28 Mayıs'taki saldırıya karşı Cahati tepelerinde toplanan milislere Kobulet ve Acara'dan gelen yeni milisler de katıldı ve Rus Ordusunun sol kanadına sal-

⁸ BOA, A.MKT.NZD, 1311/45.

dırılarak taarruz durduruldu. 2/3 Haziran'da Zeniti ve Açıkvistav köylerinde şiddetli çarpışmalar gerçekleşti.⁹

22 Haziran 1877'de Batum Komutanı Hasan Tahsin Paşa, sevk ve idaresi bakımından yetersiz görüldüğünden görevinden alındı ve yerine Müşir Derviş Paşa atandı. 23 Haziran'da General Oklobzhio komutasındaki beş ayrı taarruz grubu tekrar saldırıya geçti. Ateş ve manevra gücü bakımından Rus ordusu üstün bir durumda olsa bile birbirini takip eden Rus taarruzları her seferinde milisler tarafından durduruldu. 24 Haziran'daki taarruzu karşı milis kuvvetleri taarruza geçti, Çürüksulu Osman Paşa ve Derviş Paşa tarafından bölgeye takviye kuvvetler gönderildi ve milis kuvvetlerinin karşı taarruz sonucu 1500 kadar kayıp veren Rus Ordusu geri çekilmeye başladı. Bu muharebelerde ağır bir yenilgiye uğrayan Rus ordusu tekrar bir taarruz başlatamadı, 25 Haziran'da Sameba tepelerinden, 29 Haziran'dan Husubani tepelerinden ve Çürüksu kasabasından çekilmek zorunda kaldı.¹⁰ Albay Komarov komutasındaki diğer Rus birlikler Ardahan istikametinden bir hareket başlatıldı. 24 Haziran'da Ardanuç'a hareket edildi, burada bulunan 3000 redif ve milis kuvvetlerinden oluşan Türk kuvvetleri mağlup edildi. Albay Komarov Artvin'e yürümek için izin istediği zaman Ardahan'a dönmesi emrini almış ve geri dönmüştü.¹¹

Batum'da bulunan asakir-i şahaneden yedi tabur 12 Eylül 1877 tarihinde İstanbul'a çağrıldı. Milislerin Rusları durdurması sonrasında Ekim ayında Batum'da bulunan Osmanlı Ordusundan dört tabur Tuna Cephesine yardım için, üç tabur da Artvin ve Erzurum cepheleleri için Ardanuç tarafına gönderildi. Mahmud Celaddin Paşa bu tarihten sonra bölgenin korunmasının tamamen Batum'un kahraman halkına bırakıldığını yazmaktadır.¹²

Ekim ayı içerisinde Çürüksulu Osman Paşa komutasında 3000 kadar Çürüksulu ve Trabzon'dan gelen milis kuvveti ile Ozurgeti yakınlarında Kakoti mevkiinde Rus kuvvetlerine hücum etti ve Ruslara ağır kayıplar verdirdi. Rus ordusu Batum'u alabilmek için 1877 yılının Kasım ayında Çoruh vadisinden yeni bir harekât başlattı, 14 Aralık'ta Ardahan üzerinden Artvin'e harekete geçildi. 16 Aralık'ta Ruslar Ardanuç'a girdiler ancak kar ve tipi yüzünden üç hafta ilerleyemediler. 13 Ocak 1877'de tekrar başlayan Rus saldırısı Laz ve Gürcü milisler tarafından durduruldu. 30 Ocak 1878 tarihinde Rusların Batum'u almak için Çürüksu üzerine yaptıkları saldırı, milis kuvvetlerinin ve kalan düzenli askerlerin savunmasıyla engellendi. Bu savunmada Rus ko-

⁹ W.E. Allen/ Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1976, s. 119-123.

¹⁰ *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, Ankara, 1985, C.2, s. 95-97.

¹¹ Allen/Muratoff, *a.g.e.*, s. 144.

¹² Mahmud Celaleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 373.

mutan Shelemetev başta olmak üzere birçok subay öldürüldü. Rus askerleri Kintrişhi nehrini aşamadı ve ağır kayıplar veren Komarov askerlerini geri çekti.¹³

1877/1878 Osmanlı-Rus savaşının kaderini Kafkas cephesi değil Balkanlar'daki mücadele belirlemiştir. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Batum ve havalisi, Kars ve Ardahan ile birlikte savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakıldı. Batum'un Rusya'ya bırakılması karşısında halk Ruslar'a boyun eğme ya da göç etmekle karşı karşıya kaldı. Ancak ahali yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan göç etmek taraftarı olmamış ve bölgenin Rusya'ya bırakılması karşısında tepkilerini telgraflar yoluyla İstanbul hükümetine ulaştırmaya çalışmışlar ve silahlarını bırakmamışlardı. Her ne kadar Osmanlı hükümeti barış yapmış ise de Livane, Batum ve Çürüksu ahali Rus işgaline karşı direnmekte kararlı kalmıştı. Çünkü Batum'u savunmuşlar ve Rusları şehre sokmamışlardı. Bu kadar mücadele ettikten sonra dini ve dili başka, asırlardır savaştıkları bir milletin elini kolunu sallayarak şehre girmesini kabul etmektense son ferde kadar çarpışmak düşüncesinde hem fikir idiler.

Trabzon'dan İngiltere Konsolosluğu'na 2 Ağustos 1878'de gelen telgrafta; Batum beyleri ile halk Rusya'nın işgaline karşı hareket etmekte hem fikirdir. 20.000 kadar savaşçı toplanmış ve yine büyük bir kuvvette Çürüksu'ya gönderildiği ve yeni bir hareket planı hazırlandığı yazılı idi.¹⁴

8 Ağustos 1878 tarihinde Trabzon'dan Yıldız Sarayına çekilen telgrafta Çürüksulu Osman Paşa ve Batum ümerasından birçoğunun, ordu komutanlarına ve mahalli hükümete bilgi vermeden direniş amacıyla Çakvi, Acara, Hala gibi mahallerde toplanıp beklemekte oldukları ya toptan hicret edecekleri ya da vatan uğrunda yapılabilecek kararları aldıkları bildirilmiştir. Batum ve havalisi ahalesinin direniş yönünde aldıkları kararlar ve yazdıkları dilekçeler Ruslar tarafından endişe ile karşılanmış ve ahalinin karşı koymasız yüzünden yeni bir savaşın patlak vermesinden korkulmuştur. Bu hususta İngiltere'den endişe verici telgraflar alınıyordu. Bunlardan birisinde aşağıdakiler yazılıydı:

*“Batum bölgenin silahlı ahali, şehrin Ruslar tarafından işgaline karşı koymaya hazırlanıyorlar. Mahalli elebaşlar kendi aralarında müzakereler yaptılar ve vuruşma kararı aldılar. İki bin dağlı ahali Çürüksu sınırlarında bekliyor. Türk subayları tarafsız bulunuyorlar. Uyanış oldukça güçlü. Aynı şekilde Çakvi ve Kobulet halkının ellerinde silahlarıyla Rusları karşılamaya hazırlandıkları ve yeni sistem İngiliz silahları ile donatılmış 34 bin Laz'ın savaşa tam hazır olduğuna dair söylentiler dolaşıyordu.”*¹⁵

¹³ Allen/Muratoff, a.g.e, s. 196,197; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Dizini, Ankara, 2004, s. 79-88.

¹⁴ BOA, Y.PRK.EŞA, 21/87.

¹⁵ BOA, Y.PRK.UM, 1/38; T. T. Stefanov, “Rus Ordularının 25 Ağustos 1878'de Batum'a Giriş”, (Çev. Hüsametin Yıldırım), *Askeri Tarih Bülteni*, Ağustos 1992, S. 33, s. 122.

Batum ahalisinin direniş devam kararı alması ve bu yönde hareket etmesi Rusya'yı endişelendirmiştir. Ruslar anlaşma gereği bir an önce Batum ve Artvin'de yönetimi devr almak için gerekli işlemlerin başlatılmasını Osmanlı yönetimine ilemişlerdir. İstanbul hükümeti ile Rus hükümeti arasında yapılan görüşmeler sonucu Batum'dan Osmanlı ordusunun tahliyesi 6 Eylül 1878 tarihine kadar uzatıldı. Derviş Paşa Ruslara karşı direnme fikrinde olan asakiri muavene komutanlarını ikna ettikten sonra, bölge halkı hak etmedikleri bu kararı takdir-i ilahi kabul etmek zorunda kalmış ve göç etmeyi başlamıştır. Böylece Rusya savaşıla giremediği Batum ve havalisine girmeye muvaffak olmuştur.

Asakir-i Muavenin 93 Harbi Göçünde Rolü

Ahaliye göç için 3 yıllık bir resmi süre tanınmıştır. Bölge halkının büyük çoğunluğu Rusya yönetiminde dinlerini ve kültürlerini yaşamayacakları ve Ruslar tarafından zulme ve dini asimilasyona uğrayacakları düşüncesiyle yüz yıllardır yaşadıkları ata topraklarını göç etmiştir. Ahaliden gelen dilekçelerde göçün sebepleri arasında yaklaşık bir asırdır Ruslarla kanlı bıçaklı oldukları ve daha önceki savaşlarda da gönüllü olarak Ruslara karşı savaştıklarından onlarla birlikte yaşamalarının mümkün olmadığı yazılıdır. Asakir-i Muavene Ordusu komutanları ve askerlerinin hemen hemen tamamı aileleriyle birlikte göç etmişler, göç etmek isteyen ahaliye öncülük yapmışlar, kafilelere önderlik etmişler, muhacirler için yeni köyler kurmuşlar ve mevcut nakitlerini de göç eden ahali için harcamışlardır.

Asâkir-i Muavene Komutanı Çürüksulu Ali Paşa Ordu'nun Perşembe kasabasına yerleşmiş ve binlerce muhacirin Trabzon vilayetinde iskanlarını sağlamıştır. Asakir-i Muavene komutan yardımcısı Osman Paşa ailesi ve maiyyeti ile birlikte Akçaabat kazasına bağlı Yaylacık adlı mevkiye iskân olunmuştur.¹⁶ Batum ilerigelenlerinden ve Asâkir-i Muavene komutanlarından Mollabeyzade Yusuf Bey'in önderliğinde 700 hane Ünye ve Çarşamba'ya hicret etmiştir.¹⁷ Asâkir-i Muavene Kol Ağalarından Kibar Ağa verdiği bir arzuhalde savaş sonrasında Batum'dan 8500 kişiye lider olarak Trabzon vilayeti dâhilinde Canik Sancağında iskan olunduklarını ifade etmiştir.¹⁸ Macahel kasabasının önde gelenlerinden olan Asakiri Muavene'de görevli Şerif Bey'de 1500 kişilik bir kafil ile önce Gemlik'e gelmiş daha sonrada aynı kafil ile Sinop'a geçerek orada iskan olunmuştur.¹⁹ Batum ileri gelenlerinden ve Asâkir-i Muavene komutanlarından Bejanidze Hasan Rıza Bey, kardeşi Ali Haydar Bey ve Mu-

¹⁶ BOA, DH.MKT, 1686/70.

¹⁷ BOA, BEO, 728/5455.

¹⁸ BOA, DH.MHC, 6/31.

¹⁹ BOA, DH.MKT, 1666/42.

rat Hamdi Bey'in öncülüğünde gelen muhacirlerin İnegöl ve Gemlikte iskan oldukları köylere, Hasan Paşa, Haydariye ve Muratbey adları verilmiştir.

Batum'dan hicret eden Asakir-i Muavenede görev yapan rütbeliler hizmetlerine karşılık uygun memuriyetlerde görevlendirilmiş, maaş ve çeşitli rütbelere verilmiştir.²⁰ Asakiri Muavene süvari kolağası görevinde bulunan ve Ordu'nun Perşembe kazasına hicret eden Batukzade Mehmet Ağa'ya 1896 senesinde 120 yaşında olması nedeniyle muhtacın maaşı bağlanmıştır. Asakir-i Muavene mülazımlarından Batum muhaciri Ömer Ağa hizmetlerinden dolayı 9 Ağustos 1881 tarihinde beşinci rütbeden mecidi nişanı ile taltif edilmiştir. Batum Asakir-i Muavene Ordusunda görevli Osman'A 500 kuruş maaş tahsis edilmiş, daha sonra da uygun bir tabur ağalığına tayini kararlaştırılmıştır.²¹ Asakir-i Muavene Ordusu yüzbaşılardan ve Batum muhacirlerinden olup İnegöl'ün Mesruriye köyüne yerleşen Ahmed Efendi'ye 12 Eylül 1318'de 150 kuruş maaş tahsis edilmiştir.²² Asakir-i Muavene'den olup tek hicret etmeyen komutan Himşiaşvili Şerif Bey'dir. Şerif Bey'in çocukları Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Osmanlı Ordusunda görev almışlar, lojistik destek vermişlerdir. Oğlu Timur ve Cemal Paşa'ya 1918'de paşalık rütbesi verilmiştir. Şerif Paşa'nın ailesinden Acara'da kalanlar kominizm zamanında Türkiye'ye iltica etmiştir.

Sonuç

Kafkas ve Balkan cephelerinde savaşı kaybeden Osmanlı ordusu Batum cephesinde yerli ahalinin de desteği ile Ruslara galip gelmiştir. Bölge halkından oluşan milis kuvvetler Ruslara karşı Osmanlı Ordusunda yer almışlar ve büyük bir mücadele göstererek Ruslar'ı Batum ve Artvin'e sokmamışlardır. Batum ahalisinin savaşın sonuna kadar göstermiş olduğu kahramanca müdahaleleri şanlı tarihimizin en parlak ve galip sayfalarından birini oluşturmuş ve tarihe altın harfler ile yazılmıştır.

Rus ordusunun İstanbul önlerine kadar ilerlemesi karşısında adeta İstanbul'un kurtarılması için Batum ve havalisi savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmış ve böylece Osmanlı Kafkasya'da yönetimi altındaki son toprak parçasından da ayrılmıştır. Ruslar ile yapılan antlaşmaları tanımadıklarını beyan eden bölge halkı, savaş tazminatını ödeme çarelerini aramış, kanlarının son damlasına kadar savaşmaya devam edeceklerini beyan etmişler, fakat yapılan bütün teşebbüsler sonuçsuz kalınca hak etmedikleri bu kararı takdir-i ilahi kabul etmek zorunda kalmışlar ve yüzyıllardır yaşadıkları ata topraklarını terk ederek yeni vatanlarına göç etmişlerdir. Asakir-i Muavene Ordusu askerlerinin tamamına yakını aileleriyle beraber göç etmişler ve göç etmek isteyen

²⁰ BOA, İ.DH, 753/61471.

²¹ BOA, A.MKT.MHM, 495/27.

²² BOA, BEO, 144559/2.

ahaliye de öncülük etmişlerdir. Gerek göç sırasında gerekse sonrasında muhacir hemşehrilerinin sorunlarıyla yakından ilgilenmişler ve hemen hemen tüm nakitlerini muhacirler için harcamışlardır.

Batum ve havalisinden göç eden muhacirlerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Muhacir ileri gelenlerinden gelen dilekçelere göre; resmi göç süresinin bitimi olan 1882 yılının Mayıs ayına kadar bu bölgeden 120 bin kişi göç etmiştir. 1878 yılının Ağustos ayında başlayan muhacirlik önce büyük kabileler, daha sonra küçük gruplar ve bireysel göçler olmak üzere aralıksız olarak 40 yılı aşkın bir süre devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında yaşanan göçler de eklendiğinde bölgeden göç edenlerin sayısı 150 bini bulmaktadır. Bu muhacirlere “93 Muhacirleri” denilmiştir. Batum ve havalisinden göç eden muhacirler arasında gayr-i Müslim ahali yer almamaktadır Bölgeden göç edenlerin tamamı Müslüman olup muhacirlerinin büyük çoğunluğu Batum Gürcü muhaciri olarak kayıtlara geçmiştir. Batum’dan göç edenler arasında ikinci büyük grup Laz Muhacirlerdir. Belgelerde ayrıca Batum Muhaciri Türk, Abaza ve Kürt muhacirlere dair bilgiler de yer almaktadır ancak bu muhacirler, Gürcü ve Laz muhacirlere göre çok azdır. Yaptığımız arşiv araştırmalarında Batum muhacirlerinin başta Karadeniz ve Marmara bölgeleri olmak üzere 7 bölgede 39 ilde 700 farklı köy ve mahalde iskân edildikleri tespit edilmiştir. Arşiv belgelerinde bölgeden göç eden muhacirler “*din ve devlet uğrunda fedâ-yı cân ve mâl ederek hicret eden ahâli-yi sadıka*” olarak gösterilmiştir.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi.

BOA, A.MKT.MHM, 495/2.

BOA, A.MKT.NZD, 1311/24

BOA, BEO, 728/5455.

BOA, BEO, 144559/2.

BOA, DH.MKT, 1666/42.

BOA, DH.MKT, 1686/70.

BOA, DH.MKT, 1667/42.

BOA, DH.MHC, 6/31.

BOA, İ.DH, 745/60894.

BOA, İ.DH, 753/61741.

BOA, İ.MMS, 58/2694.

BOA, Y.PRK.ASK, 20/56.

BOA, Y.PRK.EŞA, 21/87.

BOA, Y.EE, 58/24;

BOA, Y.PRK.UM, 1/38.

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi, Kafkas Cephesi Harekâtı, Ankara, 1985, C. 2.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara, 2004.

ALLEN, W.E./MURATOFF, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genel Kurmay Basımevi, Ankara, 1976, s. 119-123.

GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA, *Anadolu'da Rus Muharebeleri, 1877-1878*, Petek Yayınları, İstanbul, 1985.

KASAP, Murat, *Osmanlı Arşiv Kayıtlarında 93 Harbi Batum Muhacirleri*, Gürcistan Dostluk Derneği Yayınları, İstanbul, 2018, s. 13.

LAZ AHMED TEVFİK (Büyük Hasanpaşazede), *Sevgili Vatandaşlarım Lazlara Rica-yı Mahsusam ve Tarihten Şanlı İki Sahife*, 1334.

Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, (Haz. İsmet Miroğlu), İstanbul, 1983.

SLADE, S. Adalphus (Müşavir Paşa), *Türkiye ve Kırım Harbi*, (Çev. Ali Rıza Seyfi), İstanbul, 1862, İstanbul, 1943.

STEFANOV, TT, "Rus Ordularının 25 Ağustos 1878'de Batum'a Girişi", (Çev. Hüsamettin Yıldırım), *Askeri Tarih Bülteni*, Ağustos 1992, S. 33.

EKLER

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşında Kafkasya ve Rumeli Cephelerini Gösteren Harita.

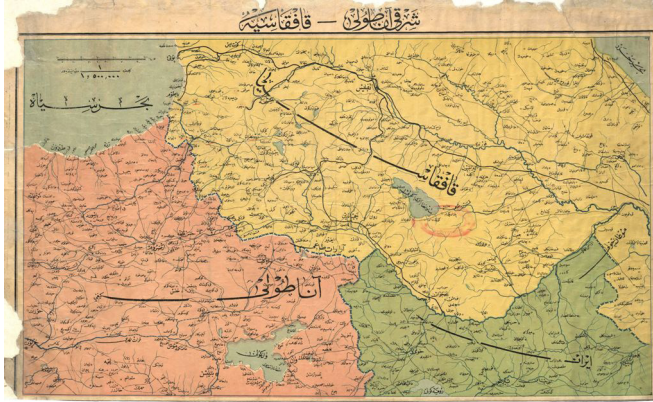
Asakir-i Muavene Ordusu Komutanı Çürüksulu Ali Paşa ve maiyetindeki askerler.

Milli Çalgılarıyla Acaralı askerler

Berlin Antlaşması sonrasında Türk-Rus sınırını gösteren harita.

CEPHEDE BİR SUBAY:
MAHMUT TALAT BEY'İN GÖZÜNDEN 93 HARBİ VE
GAZİ OSMAN PAŞA

Dr. Öğr. Üyesi Eyüp Kul*

Öz

Plevne Müdafaası, Osmanlı tarihi içinde müstesna bir yere sahiptir. Avrupa'da Ruslar tarafından 10 gün içinde ele geçirileceği ilan edilen Plevne şehri, büyük Türk komutanı Gazi Osman Paşa'nın dâhiyane askeri başarıları, Türk asker ve subaylarının üstün gayretleri ile 145 gün süresince Ruslara direnmiştir. Plevne müdafaası, savaşın sadece kuvvet ve silah sahibi olmaktan ibaret olmadığını, stratejik kararlar alabilme kabiliyetinin savaşın seyrini nasıl etkileyebileceğini de göstermektedir.

Miralay rütbesi ile emekli olan Mahmut Talat Bey, Plevne'de birçok mücadele bizzat taburu ile katılmış, kendi tabyasında olanları ve diğer tabyalarda gördüklerini günü gününe tuttuğu cetvellere kaydetmiştir. Destek gelmemesi üzerine girilen çıkış harekâtının ardından esir olan Talat Bey, Rus subaylarından da savaşla ilgili bilgiler edinmiştir. Avrupalı yazarlarında eserlerini tetkik eden Talat Bey'in kaleme aldığı Plevne müdafaası adlı eser, bir komutanın savaş günlüğünü oluşturmaktadır. Bu çalışmada, savaşa bizzat katılarak canı pahasına mücadele eden bir komutanın savaşta gördüklerini, savaş sırasında yaşanan sıkıntıları, Gazi Osman Paşa'nın uyguladığı askerî taktikleri, yerel halkın savaş boyunca olan tutumunu, çıkış harekâtı sırasında yaşananları ve ordunun Ruslara teslimi akabinde meydana gelen olaylar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Balkanlar, Plevne, 93 Harbi, Bulgaristan, Savaş.

**A MILITARY OFFICER ON THE FRONT: THE '93 WAR AND
GAZİ OSMAN PASHA IN MAHMUT TALAT BEY'S VIEW**

Abstract

The defense of Plevna has an exceptional place in Ottoman history. The city of Pleven, which was declared to be captured by the Russians in 10 days in Europe, resisted the Russians for 145 days thanks to the genius military accomplishments of the great Turkish commander Gazi Osman Pasha and remarkable efforts of Turkish soldiers and officers. The defense of Plevna shows that war does not only consist of force and weapons and how the ability to take strategic decisions can affect the course of the war.

* Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, eyupkul@gmail.com

Mahmut Talat Bey, who retired as a colonel, participated in many battles in Plevna with his battalion and recorded what he saw in his bastion and in other bastions on sheets every day. Talat Bey, who was captured after the operation launched because any support was not received, obtained information about the war from the Russian officers. The Defense of Plevna, the work written by Talat Bey who had examined the European writers' works is regarded as a commander's diary of war. In this study, what a commander who participated in the war and struggled at the risk of his life saw in the war, problems faced in the war, military strategies adopted by Gazi Osman Pasha, local people's attitude towards the war, and what happened during the operation and immediately after the surrender of the army to the Russians were evaluated.

Key Words: Ottoman Empire, Russia, the Balkans, Plevna, '93 War, Bulgaria, War.

Giriş

Tarihe 93 Harbi olarak geçen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın Tuna cephesinde, savaşın en şiddetli günlerinin geçtiği Plevne Müdafaası, Osmanlı tarihi içinde müstesna bir yere sahiptir. Avrupa'da Ruslar tarafından 10 gün içinde ele geçirileceği ilan edilen Plevne şehri, Osman Paşa'nın dâhiyane askerî başarıları, Türk asker ve subaylarının üstün gayretleri ile 145 gün süresince Ruslara direnmiştir. Plevne Müdafaası; savaşın sadece kuvvet ve silah sahibi olmaktan ibaret olmadığını, stratejik kararlar alabilme kabiliyetinin savaşın seyrini nasıl etkileyebileceğini de göstermektedir. Gazi Osman Paşa, savaşın başından sonuna kadar vermiş olduğu kararlar ile Rusları çileden çıkaracak derecede etkili, Rus generalleri tarafından takdir edilmiş mümtaz bir şahsiyettir.

*Plevne Müdafaası*¹ adlı eser, savaşa bizzat katılmış bulunan Mahmut Talat Bey tarafından kaleme alınmıştır. Yazar, birçok mücadeleye bizzat taburu ile katılmış, kendi tabyasında olanları ve diğer tabyalarda gördüklerini günü gününe tuttuğu cetvellere kaydetmiştir. Yine çıkış harekâtının ardından esir olması üzerine Rus subaylarından savaşla ilgili bilgiler de edinmiştir. Savaş sonunda Avrupalı yazarlarca kaleme alınmış olan eserleri de tetkik eylemiş ve eserini bu doğrultuda kaleme almıştır. Eserde dikkati çeken diğer bir nokta da verilen bilgilerin Ruslar tarafından yayınlanan bilgilerle de birebir örtüşmesidir. Eserin kaleme alınmasındaki amaçların başında doğru bir askerî tarih

¹ *Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Kataloğu*, Yer numarası: 29589 SÖ 1927; Mahmut Talat Bey, *Plevne Müdafaası*, (Haz. Eyüp Kul), İstanbul, 2018.

oluşturulması ve gerçeklerin herkese doğru bir şekilde ulaştırılması çabasıdır. Yazar, eserinin yayınlanmasının ardından başta Almanya ve Avusturya İmparatorları olmak üzere birçok yabancı ve yerli kişilerden takdir telgrafları almıştır.

Eser sahibi Talat Bey ile ilgili olarak eserin baş kısmında Ahmet Mithat Efendi tarafından kaleme alınan mukaddime de şunlar yazmaktadır: Talat Bey, harp mektebinin yetiştirdiği göreve en hazır gençlerden olup Osman Paşa'nın daha Vidin'den Plevne'ye hareketleri zamanında yanlarında harp yaverliği hizmetinde bulunmuştur. Plevne'de birinci muharebenin vukuuna kadar harp mevkilerinde "müşîr-i haydar" sıfatıyla birlikte gezip, ilk muharebede mevkiler ve istihkâmları dolaşarak mevkiler ve istihkâmlar hakkında gerekli malumatı edinmiştir. Rütbesi binbaşılığa terfi edildiği zaman bile taburuyla beraber Gazi Hazretleri'nin maiyetlerinde bulunmuştur. 18 ve 19 Temmuz 1293 (M. 30-31 Temmuz 1877) günlerinde Rusları perişan eyleyen ikinci muharebede taburunun bir kısmı bir kez, diğer kısmı da ardı ardına savaş meydanına sevk olunmuş ve kahramanlık göstererek Gazi'nin dahi takdirine mahzar olmuştur. 26 Ağustos'tan 31 Ağustos'a (M. 7-12 Eylül 1877) kadar olan Plevne gazasında ise Binbaşı Talat Bey, cengâverlikle adına inşa edilmiş bulunan 22 numaralı Talat Bey tabyasını savunmaya memur olmuştur. Eser sahibi Lofça yolu üzerinde bulunarak o tarafların istihkâmlarını tetkik ve haritalarını edinmiştir. Savaşa dair her günkü şahitliğini kaydettiği gibi bizzat göremediği durumları da şahit olanlardan sual ve tahkik ederek eksikliğini tamamlamıştır. Hakeza Plevne'nin teslimi sırasında bizzat birinci fırkada olması nedeniyle o dehşetli günü görerek düşmanın en ilerideki harekâtına şahit olmuştur.

Mahmut Talat Bey, Gazi Osman Paşa için eserinde, *Müşîr Paşa*, *Hazret-i Gazi*, *Gazi Paşa* ve *Gazi Osman Paşa* gibi hitaplarda bulunmaktadır.

Mahmut Talat Bey'e Göre Plevne Şehri

Plevne, bugün Bulgaristan sınırları içinde, Tuna'nın sağ cihetinde, merkezler arasında bulunan verimli bir arazinin ortasında bulunan bir kasabadır. Müdafaaca hiçbir kıymeti haiz olmayıp, önemli sevk yollarında yer almaktadır. Plevne kasabası, bir takım tepelerle çevrilmiş olan bir tencere kapağını andırmakta ve şehir bu kapağın dibinde bulunmaktadır. Bu tepeler gayet dalgalıdır. Sırtları ve bunları ayıran derecikler, tarla, bağ ve bahçelerle kaplıdır. Ahalisinin çoğu Bulgar olmak üzere nüfusu yaklaşık 17.000 kişi idi. Şehrin nüfusu Rusların istilası nedeniyle muhacirlerin gelişi ile artmıştır. Plevne'de birkaç cami ve kiliseden başka pek bir şey yoktur.

a. Plevne'ye Yürüyüş: Osman Paşa'nın Plevne'ye Hareketi ve Savunma İçin Yapılan Faaliyetler

Plevne'nin ehemmiyetsiz özelliği nedeniyle yakınlarda yer alan Lofça, topografyaca bir müdafaa merkezi olması nedeniyle Plevne'ye nazaran daha da ön plana çıkmıştır. Burası bölgedeki önemli savunma hatları güzergâhı üzerinde yer alıyordu.

Osman Paşa, Vidin'den çıkarak Niğbolu'nun terk edilerek Lofça'dan geçip Tırnova üstüne yüklenmeyi, buradan Eski Cami yoluyla Şumnu'dan gelen orduyla birleşerek Zıştovi istikametinde düşmana hücum edilmesi görüşündeydi. Rusların buna mani olmaları halinde ise savunmaya elverişli olan Lofça elde edilebilirdi. Zira Osman Paşa, Sırbistan tarafından bir hücumdan endişe edilmemesi gerektiği kanaatindeydi. Rusların ilk olarak 26 Haziran'da (M. 8 Temmuz) Plevne'ye gelişinde Vidin'de bulunan Osman Paşa, düşmanın süratle Bulgaristan'ın göbeğine kadar ilerleyişini işittikçe, 15 gün evvelki teklifini yenilemişti. Osman Paşa'nın teklifleri kabul edilmediği gibi Vidin'den hemen harekete için gönderilen emirde geç ulaşılmıştı. Gelen emirde 1 Temmuz'da (M. 13 Temmuz) ortalık ağarırken hareket olunacağı bildirilmişti. Takdire şayandır ki, Osman Paşa bu emirden önce bölgeyi bilenlerden tahkikat yaptırmış, bilhassa acizleri nezdinde kumandanları toplayarak, daha önce o taraflara memur edildiğim² zamanki malumatı da edinmişti.

Osman Paşa, yürüyüş sırasında düşman ateşinden zarar görmemek ve düşmanın yürüyüşü fark etmemesi için Vidin yakınlarından Arçar'a inmeyi planlıyordu. 1 Temmuz'da (M. 13 Temmuz) kolordu Vidin'den hareket ederek Arçar'a ulaştı. Hareket, bir taraftan hüzünlü, bir taraftan neşeliydi. Yürüyüş esnasında Vidpol köyü geçilirken yürüyüş koluna Ulahiye tarafından birkaç top atılmış ise de mesafe uzak olduğundan bir tesir yapmamıştır. Kolordu, 2 Temmuz (M. 14 Temmuz) sabahı Arçar'dan yürüyüşe geçti. Fakat yol sarp olduğundan topların naklinde zorluklar çıktı ki, her liva kendi toplarını piyadeleriyle çekerek götürmek mecburiyetinde kaldı. 3 Temmuz (M. 15 Temmuz) günü, geceden yürüyüş emri verildi ve kıtalara istirahat ettirilmeyerek yürüyüş hızlandırıldı. Öğle vakti Velçetrin köyüne varıldığında Serdar-ı Ekrem'den bir telgraf alındı. Bu telgrafta Niğbolu'nun halinin fenalaştığı ve bir an önce Plevne'ye gitmesi emredilmişti. İşte bu dakikadan itibaren hareket hedefi değiştirilerek Tetran Balkanlarını işgalden zorunlu olarak vazgeçildi.

² 1 Temmuz (M.13 Temmuz) saat bir sıralarında beni yanına çağırarak yeniden tahkikat ettiler. Çünkü 10, 12 gün kadar önce tarafıma verilen emir doğrultusunda Vidin'den Rahova'nın dokuz saat aşağısındaki Beşli köyüne kadar hudut karakollarının durumu, asker takviyesi, karakolların ikmalleri, Lom ile Rahova arasındaki durum ile ilgili keşif faaliyetine memur buyurulmuş olduğumdan elde ettiğim bilgileri arz etmiştim.

4 Temmuz 1293 (M.16 Temmuz) tarihinde Tuna'nın, uzun ovalı ve susuz yaylarında, Temmuz ayında zor yürüyüş yapan Türk efradı pek çok zahmet çekmişti. Bazı mahallerde geceleyin yürüyüş mümkün olmadığından, yol üzerinde fıçılarla sular hazırlanarak askere su verilmiş, buna rağmen güneş çarpmasından epeyce efrat vefat etmişti. 5 Temmuz (M. 17 Temmuz) akşamı İsmail Pınarı'na erişildi. Burada gelen atlılar, Lofça'nın Ruslar tarafından işgal edildiği elem haberi bildirmişti. Bu haber, asker üzerinde fevkalade bir tesiri sebep oldu. Osman Paşa, Lofça'nın kaybedilmesiyle bir an evvel Plevne'ye yetişmeye çalışarak gece yarı mehtapta yürüyüşe devam edildi. Vidin'den hareketin 6. günü güneş doğarken gelen bir musibet haberi efradımızı büsbütün üzüntülü etti. Bu haber Niğbolu'nun düşman eline düşerek muhafızlarının esarete uğradığı, Niğbolu'dan kurtulanların kolorduya katılmak üzere yola düştüğüydü. Kolordu, Plevne'ye iki saat mesafedeki Aşağı Metropol'de, 6/7 Temmuz (M.18/19 Temmuz) gecesi kalıp ertesi gün 7 Temmuz'da (M. 19 Temmuz) sabaha karşı Plevne'ye yönelinerek sabahleyin saat 11.30'da Vid suyu üzerinde Plevne köprüsüne varılmıştır.

Bu yürüyüş sırasında mühim yerlere ihtiyaca kâfi yollar ve köprüler yapılmadığından piyadeler binlerce meşakkatle hareket etmişlerdir. Talat Bey, Osmanlı ordusunun Plevne'ye zorunlu gidişi ile ilgili ufak bir muhakeme yaparak şunları demektedir. Haziran ortalarında (M. Haziran sonları) Osman Paşa'nın Vidin'den hareketine müsaade edilmiş olsaydı, Niğbolu'daki asker esarete düşmeyecek, kuvvetler birleştirilerek 40 taburluk büyük bir ordu teşkil edilecek, Niğbolu'daki top, mühimmat ve erzaktan da istifade edilecekti. Ayrıca Tuna Doğu ordusu Rusların sol tarafları üzerine yürümüş olsaydı, başarılı olma ümidi çoktu. Osman Paşa'nın planı dikkate alınmadı. Romenlerin Vidin'in kuzeyinde Filordin mevkiine tecavüzü ve Sırpıların buna güvenerek tekrar harekât ihtimalleri gibi ikinci derecede kalan şeylerle fikir yoruldu. Hâlbuki bu iki hükümet henüz harp ilan etmemiş, ordularını toplamak için dahi en az birkaç hafta zamana ihtiyacı vardı. Bu zaman içinde yapılacak hızlı hareket ile Sofya ovası, Etrapol, Orhaniye ve Batı Konak Balkanları tutulabilirdi. Rusların mağlubiyeti halinde de Romen ve Sırpıların doğrudan doğruya muharebeye girişmeleri mümkün olmaz ve yerlerinde oturmaya mecbur kalırlardı.

b. Kolordunun Plevne'ye Varmasını Müteakiben Vuku Bulan 7/8 Temmuz Muharebesi (M.18/19 Temmuz 1877)

Osmanlı ordusunun Plevne'ye varması üzerine Ruslar tarafından bir saldırı gerçekleştirilmiştir. Bu olay, aslında Plevne destanının başlangıcıdır. Nitekim Osman Paşa tarafından sevk olunan taburlara karşı, Ruslar dahi taarruza devam etmiş, bunun üzerine iki taraf süngü süngüye gelerek alt üst olmuştur.

Bir yandan askerin tüfek patırtısı, kasatura ve süngü şakırtısına, diğer taraftan düşmanın yedeklerimizin yardıma gitmesini engellemek için yağdırdığı gülle sesleri şarapnel vızıltılarına karışmış, bizim taraftan Allah Allah ve Rusların da karşılık olarak Hurra Hurra sesleri savaş meydanını inletmişti. Bu sırada geri çekilmeye başlayan asker için fırkanın harp erkânı reisi Mirliva Tahir Paşa'ya ve o taraf taburları kumandanlarına bendeniz başyaver olduğum nedenle gönderilmişti. Osman Paşa'nın emri harfiyen şuydu: “Şimdi üç harp hattında bulunan taburlar amirlerine git! Taburlarını düşmana çevirmeye ve eski mevzilerini tutarak sebat ettirmeye gayret etsinler. Geri çekilenleri vursunlar. Aksi halde buradan kendilerini topa tutarak iki ateş arasında kalacaklarını söyle!”. Ben harp hattına yönelerek askerin gayretine çalışan Tahir Paşa'ya ve diğer subaylara tebliğ etmeyi başardım. Bereket versin ki efradımız cesaret ve metanet ve gayretinden başka ümera ve subayların büyük himmet ve kahramanlıkları sayesinde düşman perişan olmuş, destek için gelenler dahi neye uğradıklarını anlayamayarak firar eylemişlerdir. Taarruz eden düşman Osman Paşa ordugâhından şiddetli top ateşine alınarak, efradımız tekrar düşmana hücum ederek eline geçen noktaları geri alıp muharebeden zaferle çıkmıştır.

c. 9 Temmuz'dan 18 Temmuz 1293'e (M.21 Temmuz'dan 30 Temmuz 1877'e) Kadar Olan Olaylar

Lofça'nın Geri Alınışı; Lofça şehri, birçok yolun birleştiği noktada olduğundan askerî harekâta büyük bir önemi sahipti ve Ruslar burasını tazyik etmişti. Türk ordusunun Plevne'yi işgali üzerine Lofça'nın askerî ehemmiyeti daha da artmıştı. Çünkü Orhaniye tarafından Sofya yolunu açık bulundurmak, Rus mevzilerini tehdit ederek düşmanın harekâtını tehir eylemek, icabında bu harekâtı icra etmek Lofça'nın elde bulunmasına bağlıydı. İşte bu fevkalade ehemmiyetten dolayı Osman Paşa, Lofça'nın geri alınma çaresine düşünmüştü. Lofça'yı keşfettirdikten sonra, bir-iki gün zarfında Sofya'dan gelen nizamlı kıtalardan oluşturduğu birliklerle, Refet Paşa idaresinde 13/14 Temmuz'un (M.25/26 Temmuz 1877) gecesi şehre sevk eyledi. Ortalık ağarırken Lofça önüne varan Osmanlı birlikleri, şehrin muhafazasında bulunan üç dört bölük Moskof Kazak süvarisi ile birlikte silaha sarılan bir hayli yerli Bulgar ile muharebeye başladı. Efradımızın hücumu neticesinde düşman firar eylediğinden şehre girilerek Lofça geri alındı.

Ruslar gerek Plevne gerekse Lofça'da uğradıkları bu mağlubiyetin acısını çıkarmak istiyor, fakat toparlanıncaya kadar büyük bir muharebeye girişemiyor, yalnızca ara sıra top muharebesi ediliyordu. Bu halden istifade eden Osmanlı birlikleri, etraftan gelen asker ile takviye edilerek pey der pey düzenini sağlıyor, bir yandan da düşman hücumu def etmek ve çok zayıata uğramamak için siperler yapıyordu. Bu sırada Ruslar, yönünü stratejik ehemmiyeti olan Tristinik köyüne çevirmişti.

Tristinik Muharebesi; Tristinik köyü, Plevne'ye üç saat mesafededir. Düşmanın amacı, Vidin ve Rahova ile Plevne arasındaki irtibatı kesmek, Plevne kolordusu için bu civardan tedarik edilecek veya Sofya'dan gönderilecek mühimmat, yem ve yiyecek gibi şeyleri gasp etmektir. Düşman muharebe için Tristinik köyünün ilerisinde Tuna nehri tarafındaki tepeleri işgal etmişti. Müfrezenin öncüsü olan Çerkez gönüllü süvarilerinin köye yaklaşmaları üzerine Kazaklar firar etmiş, akabinde düşman dikiş tutturamayacağını anlayarak geri çekilmiştir.

d. İkinci Plevne Kuşatması (18/19 Temmuz 1293-30/31 Temmuz 1877)

18 Temmuz Muharebesi (30 Temmuz 1877); Salı günü sabahleyin bir buçuk sıralarında Ruslar yürüyüşlerini hızlandırarak Griviçe köyünün kuzeydoğusundaki sırtlardan da ilerlemeye başladılar. Bu istikametten ilerleyen düşmana savunma yapmak üzere genel karargâhta bulunan toplardan, Osman Paşa tarafından ateş emri verildi. Lakin bu esnada düşman sağ taraftaki derelerden yararlanarak kıtalarını, Plevne'nin doğu-güneydoğusuna sarkıttığı gibi Radişova ve Lofça yolu üzerinde de görüldü. Bir müfrezesi Opanj tepesi tarafından top muharebesi yaparken diğer taraftan Radişova'da mevzi olarak Lofça yolu üzerinde bulunan mevzilerimizi şiddetli topçu ateşi altına aldı. Bir iki dakika içinde yardım ve cephaneye boruları sıklaştı. Bunun üzerine bendeniz Osman Paşa'nın yanına gittim. Gelen haberleri kendilerine arza mecbur oldum. Zikredilen noktalardaki topların dahi muhafazası için terk edilecek kuvvet kalmamış olduğu, kumandan tarafından da malum olduğundan, renk vermeyerek biraz sessiz durdular. Yanıkbayır'dan aşağı hareket eden dört bölükle, mümkün olduğu kadar cephaneye yardım için istenilen tarafa hareketim için emir verdi. Hareket esnasında bizim tarafın hali kötüleştiği, askerlerin bir kısmının gerilere Plevne'ye doğru çekildiği görüldüyse de, almış olduğum özel emir gereği gerek efrada gerek gerekenlere tebliğ ve tehditler ile bunların geri çekilmesi mani oldum. İstenilen noktaya tekrar varıldı. Muharebenin başlangıcından, yani sabahtan beri de Plevne ve etrafında hava kesif sis ve dumanlı bulunduğu halde, atılan topların tesiriyle bu duman biraz parçalanmıştı. Sonradan başlayan piyade muharebesinin boğucu piyade ateşi dumanlarında, bir kesif bulut etrafı karanlık bir hale getirmişti. Bu arada top ve tüfek patırtılarıyla, kısık kısık boru sesleri ile tutuk tutuk Allah Allah ve Hurra Hurra sesleri işitiliyordu.

Hâsılı bu karışıklık saat 10'a kadar devam etti. Saat 10'da muharebenin en feci ve müthiş zamanı başlamıştı. Şöyle ki; etrafı kaplayan dumanın biraz sıyrılmasıyla her taraf görülmeye başlamıştı. Bu hal başlar başlamaz, 10 ve 11 numaralı noktalar içinde olan harp hattındaki efradımız birdenbire ileriye

taarruza başladı. Buldukları sırttan derhal dereye inerek karşı sirta çıkmaya başlamışlardı. Fakat hattın sağ tarafında dayanma noktası sayılan 10 numaralı noktada düşmanla efradımızın birbirine karıştığı, iki taraf askerinin boğaz boğaza gelerek kasatura patırtıları duyulur olmuştu. Plevne'nin güneydoğusundaki tepelerden atılan tüfeklerin kurşunlarından genel karargâhta zayıat başlamış, aynı zamanda 11 rakımlı nokta ve mevkiilerden düşman yeniden aldığı yardım ile tekrar hücum kalkışmıştı. Bu kez galibiyet ve başarı Ruslara teveccüh etmiş görünüyordu. Şükür ki, muharebe içinde askerlerin manevi kuvvetine yakından vakıf olan ve bütün ahvali dikkatle tutan Osman Paşa, şahsında bulunan metanet ve cesaretle, yedek olarak tedarik etmiş olduğu dört bölüğü, Allah Allah sesleriyle düşmana hücum ettirmişti. Bunun üzerine düşman birdenbire neye uğradığını anlayamayarak ileriye olan hareketini derhal durdurmuştu. Akabinde Osman Paşa, diğer dört taze bölüğü dahi hücumla kaldırmış, ümitsizliğe düşen diğer taburlarda gayretlendiğinden düşman yüz çevirmek zorunda kalmıştı. Nitekim güneş batarken düşman bozularak firar etmiş, Türk kıtaları mevkiilerinde zafer kazanmıştı. Bu başarı üzerine Osman Paşa, düşmanın ertesi gün muhtemel hücumuna bir set çekmek üzere, gerekli tedbirlerin bizzat yaparak ve teşvik edici emirler vererek gece saat 4'de genel karargâha çekilmişti.

Bu şekilde gerek buralarda gerek Kayalidere taraflarında ateş söndüğü halde, Griviçe tarafında güneş batarken bu tarafın istihkâmları üzerine, düşman pek şiddetli topçu ateşine başladı. Sonradan her biri ardı sıra hücumlara kalktı. Muharebe bu şiddetle geceleyin 2,5 sıralarına kadar devam ederek sonra hafifledi. Fakat düşman sabaha kadar aralıklı olarak hücumlardan vazgeçmiyordu. Bu hal muharebenin ertesi gün dahi devam edeceğine düşündürdü.

19 Temmuz (31 Temmuz 1877) Muharebesi ve Neticeleri; İki gün devam eden ikinci Plevne kuşatması zaferimizle son bulmuştur. Mağlubiyet içinde galibiyete hakkıyla layık olan, bütün cihanın hayret ve takdirini celbeden büyük zaferin neticesinden istifade edemedik! Tek sebebi, Plevne kolordusunun süvariden yoksunluğuydu.

Harpten sonra okuduğumuz yabancı eserlerden anlaşıldığına göre, bu ikinci Plevne muharebesinde Rusların uğradığı hezimet o kadar büyük idi ki, o zaman Tırnan'da bulunan Grandük Nikola, Zıştovi ve Zimnice'de asker ve ahali, "Türkler geliyor, Türkler geliyor!" diyerek şaşkınlık içinde canlarını kurtarmanın derdine düşmüştü. Öyle ki asker ve ahali, Zıştovi köprülerine koşmakta, bin bir ayak bir ayaküstüne denecek bir halde çoğunluğu Tuna'ya dökülmek, Zimnice hastanesindeki 4.000 kadar hasta dahi yola düşmek, Zıştovi'deki bazı Bulgarlar dahi Zıştovi müftülüğüne başvurarak himaye talebinde bulunmak gibi ahval-i garibeye müracaat etmişti. (Ahval-i garibeden maksat, şanı büyük Osmanlıların selamet dairesi olduğunu, nice defa tecrü-

be etmiş oldukları halde, bu defa bunu düşünmeyen Bulgar yadigârlarıdır). Velhasıl Rusya İmparatorunun “*Hıristiyanlık mahvoluyor!*” feryadıyla, Roman-ya’dan yardım alması, ordularını Bulgaristan’a geçirmeyi düşünmesi, hatta Avrupa’dan mütareke talebi için teşebbüslerde bulunması gibi haller siyaset âleminde zuhur etmiştir.

e. 20 Temmuz’dan 26 Ağustos (M. 1 Ağustos’tan 7 Eylül) Tarihine Kadar Olan Olaylar

Lofça Muharebesi; 20 Ağustos günü, düşmanın dahi resmen tasdik ettiği üzere, Lofça’yı savunanların gösterdikleri fevkalade yiğitlik, gayret ile kumandan Refet Paşa’nın gösterdiği himmet ve maharete rağmen Lofça düşman eline geçti. Bu da devlet ve millete pek fazla ağır geldi. Yani Lofça’nın elden çıkışı, Plevne felaketini hazırlayan, hızlandıran ve kolaylaştıran tek yol oldu. Bu kadar ki, yalnız bire üç olan düşman karşısında, Allah’ın izniyle, her zaman üstün gelmek, kazanmayı başarabilecek derecede asker olduğumuz, tarihçe malumdur.

Bunun üzerine düşman kendi kuvvetlerini fazla göstermek için birçok kıtalarını kasaba civarlarında noktadan noktaya yürüterek gösteriş yapıyor, aynı zamanda tertipler alıyordu. Bu sırada harp erkânı subayı, Lofça’ya giden bir yol keşfetmek üzere hareket ederken Osman Paşa’da bu yoldan kıtaları silah başına gönderdi. Osman Paşa, Lofça’nın ilerisi, etraf ve havalisinde 18 taburdan fazla bir kolun muharebeye hazır durduklarını bizzat saydı. Bunun üzerine askerî erkân ve ümeradan oluşan bir askerî danışma meclisi akdederek Lofça’yı geri almak için bir hücumun başarıyla icrasının mümkün olup olmadığını öğrenmek istedi.

Sonunda şayet başarısızlıkla bir bozgunluk olursa Plevne üzerinde fena tesir yapacağı fikri hâsıl oldu. Aslında bu fikre, Osman Paşa’nın bir düşüncesi sebep oldu. Osman Paşa diyor ki; “*Diyelim ki, Lofça alındığı takdirde, ne suretle muhafaza etmek gerekecektir. Eğer bundan önceki gibi sekiz on tabur bırakılırsa düşman bunlarında evvelkisi gibi ezecektir. Bilakis getirilen yardım kuvveti tam olarak bırakılır ise o halde Plevne büsbütün kuvvetsiz kalacaktır. Düşmanın üçüncü defa olarak olabilecek hücumunda hususiyle böyle müsait bir zamanda fırsat bilinerek Plevne’ye de zapt eder ise, o zaman, Dimyat’a pirince giderken eldeki bulgurdan olduk misalince kuvvetin ikiye ayrılması gerekecek ve hezimete uğranacaktır.*” Bu nedenle hücumdan vazgeçerek Plevne’ye geri dönülmesi, İstanbul’dan alınan takviye ile hücumun başka zamana bırakılması fikrinde olduğunu beyan etti. Bunun üzerine bu fikir ittifakla kabul edilerek süratle Plevne’ye yetişmek üzere harekete geçildi. Lofça’ya hücum gerçekleştirilemediğinden Lofça düşman eline geçtiği gibi Lofça-Plevne Caddesi düşman tarafından büsbütün işgal edilmiştir. Plevne’ye çekilen ordu, 26 Ağustos (M. 7 Eylül) sabahı şehre ulaşılmıştır.

f. 26 Ağustos'tan 31 Ağustos'a (M. 7-12 Eylül) Kadar Altı Gün Devam Eden Üçüncü Plevne Muharasası

Lofça ordusunun Plevne'ye varması akşamında Osman Paşa, düşmanın ertesi günü Plevne'ye taarruzu beklediğini ilan etmiş ve bu durum 40 günden beri işitilmekte olan Rusların intikam hücumunu herkesin aklına getirmişti. Bu tarihe gelinceye kadar Plevne kolordusu için epeyce mühim yardım alınmış, istihkâmların her birisi birer ikişer tabur, birer veya birkaç top ile sağlamlaştırılmış ve gerektiğinde lazım olan noktalara sevk olunmak üzere genel yedek olarak ayrılmıştı.

Düşman, 26 Ağustos (M.7 Eylül) Cuma günü güneş ağarırken, ilk önce Griviçe ile Radişova sırtlarından görünüp birden bire ateşine başladı. Bunun üzerine beklenen üçüncü hücumun başladığı ordumuzca anlaşılmıştı. Osman Paşa'nın bir gün öncesi vermiş olduğu emirin isabeti ve hikmeti ortaya çıkmış, düşmana taarruz istikametinde tabyalardan karşılık verilmeye başlanmıştı. Osman Paşa tarafından tabyaların takviyesi için tedbirler ve gereken teşebbüslere girişildi. Düşmanın en fazla ele geçirmek istediği anlaşılan Plevne'ye hâkim Kayalidere'nin iki tarafı takviye olundu. Bu gece Ruslar, ateşe ara vermeyip sabaha kadar efradımızı rahatsız etmiştir. Gündüzleri istihkâmlarda açılan deliklerin tamirine dahi vakit vermeyecek şekilde, bilhassa Radişova ve Griviçe taraflarını ateşe devam edildi. 28 Ağustos (M. 9 Eylül) Pazar günü de ortalık ağarırken düşman yine şiddet ile malum olan mevkiilerden aynı noktalar üzerine ateşe başladı. Tarafımızdan evvelki günlere nazaran şiddetli karşılık verildi. Her iki taraf top ateşine korkunç bir suretle devam ettiler. 28 Ağustos (M. 9 Eylül) saat 4'te Yunus Bey tabyasında elliden fazla ölü ve yaralı vuku bulmuştur. Efradımız ümitsiz düşmana karşılık vermek için cesaret göstermiştir. Hele bu tabyada kumandan Miralay Yunus Bey'in bu anda gösterdiği hareket insanın aklına hayret verir derecededir.

Düşmanın bu hareketindeki amaç, Kayalidere aracılığıyla Plevne'ye girerek orduyu ikiye bölmek ve şiddetli bir taarruz ile arabaları zapt etmektir. Düşünülebilen tehlikelerin hafifletilmesi için 30 Ağustos (M. 11 Eylül) Müşir Paşa tarafından Emin Paşa, Yunus Bey tabyasında telgraf makinesi başına çağırıldı. Aşağıda olduğu gibi muharebe edildi.

Kumandan Paşa: Karşınızda ki düşmanın miktar ve haline dair görülen, tahmininiz ve sizin düşmana nazaran durumunuz, askeriyeniz, tabya durumunuz nasıldır?

Emin Paşa: Düşman mevziimize haylice yaklaşmıştır. Hazırlıklar hakkında bilgi vermiştir.

Kumandan Paşa: Tabya ve düşünceniz uygun ise de bu şekilde kıtalar biraz dağınık olduğundan tabyaca sakınca ve tehlikeden emin olamayacağınızdan, kıtalarınızı yine her iki tarafa yardım edecek şekilde topluca tabya ediniz.

Emin Paşa: Emir devletleri üzere yedeği kuvvetlendirmek üzere gereken yardımın yapılması düşünülerek harp safından bir tabur daha alınıp yedeğe ilave edilmek suretiyle gereken tabya yapılacaktır.

Kumandan Paşa: Karşınızda bulunan düşmanı durdurma ve iyi bir netice kazanabilmek için kuvvetinize beş altı tabur daha ilave edilirse hücum edebilir misiniz?

Emin Paşa: Allah yardımıyla hücum olunarak iyi netice kazanılabileceği ümit edilmekteyse de düşman cephemizi şiddetli top ateşine tuttuktan başka solumuzdan dahi yan ateşi icra edeceği ve bu halde pek fazla zarar görüleceği nedenle, zikrolunan sol tarafımızdan temini ile beraber Yunus Bey tarafından düşman üzerine şiddetli top ateşiyle taarruzun kolaylaştırılmasını arz ederim.

Kumandan Paşa: Şimdilik bulunduğunuz mahalle sebat ederek savunmaya gayret ediniz.

Emin Paşa: Başka bir emriniz var mıdır?

Kumandan Paşa: Hayır, mahallinize gidiniz!

Hakikaten Osman Paşa'nın bu yoldaki emirlerinde isabet vardı. Çünkü Emin Paşa ileride bir mevzide bulunduğundan, Ruslar tarafından çevrilerek efradının teslim veya telef olmak mecburiyeti bulunacağı şüphesizdi.

Bu halde düşman ileriye yürüyüşe geçerek ilk önce on, on beş askerden oluşan kuvvet ile 19 ve 20 numaralı noktalar arasından saldırarak 19 numaralı tabyaya girmeyi başarmıştı. Efradımız, sis sebebiyle gerçekten haberdar olamayarak tabyaya terke başlayıp mevcut toplardan birini dahi kaçırmışlardı. Düşmanın buralara kadar ilerleyebilmesi, yalnız sis ve duman sayesinde, muhafızların düşmanı tabyaya yakın gelinceye kadar görememelerinden kaynaklanmıştır. Gerek düşman gerekse tabyada kalan efradımız hayretten şaşırarak hareketten geri kalmış ise de, burada bulunan Kaymakam Rıza Bey, diğer birkaç subayın yardımıyla tabyada bulunan düşmanı süngüden geçirildiği gibi henüz girmeye başlamış olan düşmanı dahi püskürtmüştür.

Osman Paşa, Emin Paşa'nın yaralandığını haberini alır almaz, yerine Mir-liva Refet Paşa'yı görevlendirdiği gibi takviye kuvvette sevk etmiştir. Gayretli Refet Paşa, 19 numaralı noktaya eriştiği vakit, iş işten geçtiğini görmüştü. Artık ileriden geri çekilen askeri çevirmeye çalışmıştı. Emin Paşa hattının bozulduğunu gören Yunus Bey, kendi tabyası da tehlikeye uğradığı halde, Hasan Sabri Paşa'ya çektiği telgrafta "...bu cihetle topları Talat'ın tabyasına kaçır..." cümlelerini yazar. Bu esnada toplar subaylarıyla beraber benim tabyamın önüne gelmişti. Topların muhafaza ve iyi kullanılması Yunus Bey tara-

findan emredildiği gibi subayı tarafından da haber verilmişti. Bunun üzerine bu topların biri benim tabyamda, ikisi diğer istihkâma sevk edilmiştir. Emin Paşa hattının, tam olarak bozulduğu sırada, sis ve dumanda epeyce sıyrılmış olduğundan düşmanın durumu görülmüştür. Bulgarlar, Türk ordusundan gördükleri latif ve şefkati, tabyanın düşman eline geçmesiyle unuttular. Geceleyin harekâtımızı Ruslara göstermek üzere kasaba kenarında ve 18 noktası yakınında bulunan ot demetlerine ateş vererek etrafı aydınlattılar. Efradımız üzerine ateş etmesi için yol göstermişlerdir!

Ağustos'un 30. günü (M. 11 Eylül) kasaba üzerinde bulunan Griviçe taraftaki 8 numaralı Kanlı Tabya³ düşman eline geçtikten sonra, Osman Paşa bir yandan ordugâha etraftan asker toplamaya dair bazı emirler verdiği gibi bir yandan da düşmanın ilerlemesini durdurmak, hiç olmazsa müfrezelerinin kasabaya girerek ahaliye heyecan oluşturmamak için yedek tedbirler aldı. Diğer taraftan da askeri erkândan bazılarını çadırına çağırarak düşmanın vaziyetini karşı ordumuzun kabul edeceği hareketi müzakere ediyordu. Griviçe tarafında Kanlı Tabya'nın düşman eline geçmesi, Osmanlı ordusunu bir korkuya düşüremezdi. Osman Paşa'da bu zapt hususundan dolayı pek üzgün değildi. Fakat sağ taraftan tam bir bilgi alamadığından üzgündü. Kanlı Tabya alındıktan sonra düşmanın buradan 250 metre mesafede bulunan 7 numaralı tabyaya devamlı ateş ederek hücum göstermesi, düşmanın bazı fertlerinin fırsat buldukça kasaba kenarında bulunan İslam hanelerine girerek ahaliye heyecana düşürmeleri gibi haberler o mahrumiyetin baht ve hayrete tebdilini layık oluyordu! Gerçi kasaba da bulunan ahali ilk top muharebesi sırasında köprü tarafında bulunan dere ve vadilere sığınarak kasabayı boşaltmıştı. Lakin bazı hanelerde kalanlar olduğu, gidip gelenlerin eksik olmadığı gibi nedenler heyecanı hissedilir derecede artırıyordu.

Osman Paşa, Bağlık Sırtı istihkâmından bölgenin durumunu bildiren pusulayı alana kadar ümitsizlik tesiriyle hüzünlenmişti. Ne vakit ki pusulayı aldılar, memnun kalarak iş gereği Griviçe'de ki tabyadan vazgeçerek ilk önce 18 ve 19 tabyalarının geri alınmasına karar verdiler.

Ağustos'un 30/31.gecesi (M.11/12 Eylül) her iki taraf hareketsiz içinde vakitlerini geçirmişlerdi. Ertesi günü ortalık ağarırken düşmanın istihkâmlarını askeriyle hınca hınç doldurduğu görülmüştür. Cephane yokluğundan tehdit için birkaç tane şarapnel atıldı. Bunun üzerine düşman, gerek ordugâha gerekse Bağlık Sırtı istihkâmına top ateşine başladı. Osman Paşa'nın pusulası ile bildirilen hücum bugün yapılacaktı. Herkes düşmanın böyle çokluğuna ve hareketlerine bakmıyor, yalnız hücumun olmasını bekliyor, bir yandan da

³ 18-19 Temmuz (M. 30/31 Temmuz 1877) ve son muharebede, çok sayıda şehit ve yaralı olduğundan Kanlı Tabya namını almıştır.

başarılı olmak için dua ediyordu. Bu hücumu gerçekleştirmek üzere Harp Erkânı reisi Mirliya Tahir Paşa görevlendirildi. Hücumla birlikte düşman tabyadaki toplarını kaçırmaya ve askerini tabyadan çıkarmaya başlamış ise de, Tahir Paşa'nın sebebi bilinmeyen çaldığı geri çekilme borusu yüzünden kesin sonuç elde edilemeyerek asker eski buldukları noktaya geri çekilmişti. Efradımızın çalışma ve emellerinin kırılması affedilemez bir hataydı. Çünkü düşmanın hat hareketinin sol tarafından yan ateşine alıyorduk ve bunu takiben düşmanın istihkâmlara yardımını kesmek için yarım bahriye top ateşiyle düşmanı durdurmuştuk. Düşman istihkâma götürmekte olduğu cephane arabalarını dahi istihkâmın gerisindeki sırtta bırakmaya mecbur olmuştu. Hücum esnasında Kovanlık tabyadan düşman askerinin bir kısmı firar ederek Allah Allah sesleri, dehşet veren bağırıp çağırma ile efradımızı cesaret ve tahrik ettiklerini gözümüzle görüyorduk. Bu halde hücum eden kıtaların 19 nolu tabyayı zapt edeceği muhakkaktı. Tahir Paşa, pusulasında, artık bu suretle hücumda devamın ordu için tehlike ve hezimete uğramaya sebep olacağını Müşir Paşa'ya arz etmişti. Fakat bu arz edilen şeyler, Osman Paşa'ya hoş gelmeyerek çok fazla üzülmüşlerdir.

Tevfik Bey, Miralay Yunus Bey ve batısındaki tabyalar kumandanların gösterdikleri metanet övünmeye değerdir. İşte altı gün devam eden muharebeden sonra Ruslar geri çekilmişlerdir. Muharebe meydanında bıraktıkları binlerce ölü tarafımızdan defnedilmiştir. Muharebeden hariç kalan yaralıların, en az ölülerin iki mislini aştığı tahmin edilmiştir.

Ruslar, bu muharebe ve hücumu, iki kez vuku bulan ve hele son defada askerî namus ve haysiyetlerine dokunan geçmiş hezimetlerinden dolayı gerçekleştirmişlerdir. 18 Temmuzda (M. 30 Temmuz) vuku bulan hücumda, generallerinin Türk tabyalarına bombardımanı yeterli derecede yapmadığından başarılı olamadıklarını ileri sürmekteydiler. Hatta Plevne'nin birkaç gün devam edecek bombardımanı takiben hücumla alınacağını dünyaya ilan etmişlerdi. Bu hücumu imparatorun yakınında girecek olan isim gününü şöhret kazandırmak üzere imparatorun da Plevne'ye gelmesi münasip görülmüştü. Bu suretle amacını gerçekleştiremeyerek (askerce Rusların yarısı ve topça dörtte biri oldukları halde) zapt etmiş oldukları tabyaları koruyamayıp yirmi dört saat sonra bozguna uğramışlardır. Haysiyet ve şereflerinin artırılmasına amacıyla gösterdikleri gayret ile 20.000 insanın kanı değerine ancak Griviçe tarafında ehemmiyeti olmayan Kanlı Tabya'yı elde edebilmişlerdir.

g. 1 Eylül 1293'den 11 Ekim 1293'e (M. 13 Eylül'den 23 Ekim'e) Kadar Geçen Olaylar

Birinci Plevne Muhasarası; Ruslar, Plevne'yi bir hücum ile elde edemeyceklerini birkaç kez yaptıkları tecrübeler ile anladıklarından sonunda nizamlı bir kuşatmaya karar vermişlerdir. Bunun için ara sıra top ateşi yapıyor, sa-

vunma hattımıza yaklaşmak için devamlı siper kazıyor, Lofça-Plevne yolunun geçtiği sırt üzerinden Medvon köyüne doğru seyyar harekette bulunuyordu. Bu durumdan düşmanın Vid nehrinin sol sahili üzerinde yerleşmeye çalıştığı anlaşılmıştı. Düşman tarafından Plevne-Sofya telgraf hattı dahi kesilerek haberleşme engellendiği gibi seyyar kollar ile de ulaşım bozulmuştu. Bununla beraber Rusların üçüncü muharebede verdikleri zayıatla noksanları artmış, takviye de henüz gelmemişti. Şu kadar ki düşmanın Lofça'yı ikinci defa zapt etmesi üzerine, talep edilen yardım kuvvetinin göndereceği vaat edilmişti. Bu nedenle ara sıra top muharebesiyle vakit geçiriliyordu. Fakat top cephanesinin azlığı nedeniyle son derecede gerekli görülmedikçe top cephanesi harcanmaması, Osman Paşa tarafından emredilmişti. Etrafımızla olan haberleşmelerde, özel olarak adam çıkarmak suretiyle yapılabilirdi.

Ruslar son mağlubiyetleri üzerine Griviçe tarafındaki 8 nolu tabyayı zapt ederek 7 nolu tabyaya 250 metreye kadar yanaşmış ve efradımız üzerine rahatsızlık vermeye başlamıştı. Tarafımızdan adeta tabya boşaltılmış gibi zaruri sessiz kalınarak cevap verilmiyordu. 6 Eylül (18 Eylül) gece yarısı Romenler tarafından 7 numaralı tabyaya bir saldırı hareketi yapılmış, ileri karakollarımız topraklarla şiddetli karşılık vererek düşmanı püskürtmüştür.

Çapulcu Fırkasının Teşkili ve Harekâtı; Eylülün 11.günü (M. 23 Eylül) kafilenin Plevne'ye varmasıyla mühimmat bakımından epeyce kuvvetlenilmiş ise de, hayvanlar için yiyecek yoktu. Civarda kısmen düşman elinde, kısmen de iki taraf ateşlerinin etkisi altındaki köylerde, gerek hayvanlar ve gerek insanlar için yiyecek bulunabiliyordu. Bu erzakın bulunmasına mecburiyet vardı. Zaruri ihtiyaçların bulunması için Çapulcu fırkası adıyla, Ahmet Hıfzı Paşa kumandasında bir fırka oluşturuldu ve mühimmatı nakletmek içinde civar köylerden maiyetine 300 öküz arabası verildi. Velhasıl muharebe şiddetli olarak sürdüğü halde vazife tamamlandı ve erzakın Plevne'ye doğru götürmesine çalışıldı. Ayrıca Ahmet Hıfzı Paşa, düşman üzerine hücum yaparak işe bir de iyi netice vermek istemişti. Bu muharebede Veli Bey, fevkalade maharet ve gayretle, devlet ve millete yarayışlı iş görüp, iftihar olunur bir zat olduğunu dost ve düşmana göstermişti. Hatta güzel tavsiyelerle Osman Paşa'nın da takdirine ve şükranını aldı. Bugün olan muharebede yararlı ile şehitlerin miktarı yaklaşık 120 neferden fazladır.

Bugünler de havalar soğuktu. Sulu serpen kar devam ederek sular kabarmış, bu taraflarda yollar, köprüler, telgraf hatları da yeniden düşman tarafından kesilmişti. Plevne'ye erzak ve mühimmat yetiştirilmesi Orhaniye-Plevne yolunun açık olmasına bağlıydı. Esas müzakere bunun üzerine oldu. Çünkü vaktiyle Osman Paşa, bu husus için Orhaniye ve Lokovid mevkilerine çekilmesi gerektiğini İstanbul'a bildirmiş, ancak Plevne'nin pek fazla önem kazanması nedeniyle terki uygun görülmemişti. Buna nazaran Osman Paşa'da,

arz ettiği hususlara dair vaatler almıştı. İster istemez Plevne’de ordusuyla kalmaya mecbur olan Gazi Paşa, Orhaniye caddesinin geçici olarak temini hususunda yapılabilecekler üzerinde çalışmıştı.

Osman Paşa’nın Gazi Unvanıyla Sevindirilmesi: Önceden Tuna Batı ordusu başkumandanı ve Osman Paşa namlarıyla adlandırılan nam-ı aliye bir de Gazi nişanı unvanı verilmiştir. Altı Gün Muharebeleri diye şöhret bulan 26-31 Ağustos’taki (M. 7-12 Eylül) üçüncü muharebe düşmanın 90.000 askerle vuku bulan hücumlarına altı gün dayanan ve düşmana 20.000 telefata verdirmeleri gerçekten harp tarihinde örneği nadir vakalardandır. Plevne ordusunu oluşturan ümera, subaylar ve efrada da hükümdarın selamı ile sevindirilmiştir. Bu müjdeli haber, 1. kuşatmadan dolayı Plevne’ye ulaştırılamamıştır. 9 Eylül (M. 21 Eylül 1877) tarihli telgrafla malum olan müjde, ertesi gün bütün taburlara resmen tebliğ edilmiş, kurusıkı toplar atılarak efrat sevinç göstermiştir.

Bu arada Ruslarında, Plevne etrafında gittikçe kuvvetlenmeleri, gece gündüz Plevne ve müstahkem mevkiiler üzerine top ateşi, çukur kazarak ilerlemeye çalışmaları dikkat çekmekteydi. Özellikle düşmanın alacağı genel yardım ile kazanacağı kuvvet, Orhaniye-Plevne yolunun açıklığını tehlikeye düşürecekti. Bununla beraber üç aydan fazla düşmana göğüs gererek, Rume- li’nin merkezinde Türklüğün şan ve haysiyetini koruma gayretinde bulunan bir galip kuvvetin, kendi haline terkedilmeyerek hatırlanması biraz teselliye sebep oluyordu.

31 Ekim (M. 12 Kasım) öğleden sonra bir Rus subayı, elçi bayrağı ile Zıştovi caddesinde ortasına gelip durdu. Müşir Paşa tarafından derhal elçinin niçin geldiğinin anlaşılması için memur gönderildi. Müşir Paşa’ya hitaben Grandük Nikola tarafından gönderilen elçinin cevap beklediği arz edildi. Mektupta Osmanlı ordusunun teslimi istenmekte, boşuna kan dökülmemesi gerektiği telkin edilmekteydi. Mektuba verilen cevapta;

“Mevcut maiyetim olan Türk efradının gösterdikleri yiğitlik, ezici kuvvet ve gayretle, şimdiye kadar vuku bulan muharebelerin her defasında Rusya askerine çaldığı üstünlük ve başarılarından dolayı haşmetli Çar, çaresiz kalmış ve Hassa ve Granadiye ordularını Plevne üzerine celp etmiştir. Dibnik ve Teliş’in mağlubiyeti ve esareti, yolların dahi kapalılığı ile bizim için teslimiyeti gerektirmeyip, her şeyimizle askerî namusun gerektirdiği hareketi de henüz yapmamışızdır. Bu nedenle teslimden ise vatan, din, devlet ve milletle seve seve kanımızın dökülmesi önceliğimiz olduğu ve kan dökmek bahsindeki mesuliyetin, dünya ve ahirette muharebeye sebep olanlara ait olacağı...”

bildirilmişti.

İşte bir kumandan için düşmanın yazdığı mektuba cevap ancak bu şekilde yazılabilir ve her asker için pek güzel bir ibret olur. Plevne kolordusu kumandanı, ne tavır, ne tarz, ne yolda ise maiyeti olan erkân, subaylar ve efrat dahi hemen o surette terbiyelenmiştir. Bunu ispat için bakınız ki, Gazi Osman Paşa'nın Grandük mektubuna cevap yazdığı sırada düşman elçisinin yanındaki Kazaklar ile muhafız bulunan efradımız arasında cereyan eden tuhaf bir konuşmayı da beyan edelim. Kazaklardan biri bir Bulgar'a tercümanlık ettirerek şu soruyu sorar;

Kazak Askeri: Sizin ordugâhta hiç eksdiğiniz yok mu?

Askerimiz: Doğrusu pek rahatız. Yemek, içmek bol, giysiler yeni.

Kazak Askeri: Lakin kış geliyor, siz üşürsünüz.

Askerimiz: Biz bundan memnunuz. Biz asıl muharebeyi kışın gelip de ortalık buz tuttuğu, pek soğuk olduğu zaman yapacağız.

Görülüyor ki, iki tarafta birbirini kandırmak istiyor. Burada dikkat çeken nokta bizim neferlerin elbiselerinin yeni olmasıdır. Aslında Plevne ordusunun ilk önce Vidin'den Osman Paşa ile gelen kısmı üstlerinde başlarına geldikleri gibi sonradan gelenler dahi yine aynı haldeydi. Ancak her gün düşman karşısında harekât icra edip çukur kazma ve toprak taşımakla uğraştıkları için üstte başta kalmamıştı. Sadece ilk kuşatma ile 13 günlük geçici başarı zamanında gönderilmiş, 5.000 kat elbise ile ordunun 1/8 giydirilebilmişti. İşte elçi yanına gidenler, bunlar arasında olmakla elbiseleri yeniydi.

Orduların sessizliği sırasında bir yandan Ruslar, bir yandan da Türk askeri, siper kazmaya devam etmiştir. Bundan dolayı baş tabyada ki efradımızın erzakları, ancak akşamdan sonra karanlıkta gönderilebiliyordu. Öyle ki bu efrat daima uyanık durmaya mecburdu. Siper kazılması sırasında Ulah askerinin ekseri Türkçe bildiğinden, siperden sipere birbirleriyle konuşma yapılması gibi tuhafıklar zuhur ediyordu.

Ulah Askeri: Ahmet çavuş, Mehmet onbaşı!

Bizim Asker: Ne istersiniz?

Ulah Askeri: Nasılsınız? Ekmeğiniz, yiyeceğiniz var mı?

Bizim Asker: Rahatız. Hem ekmeğimiz hem de peksimetimiz var. Sizin gibi kuru çavdar peksimetleri yemeyiz! Bize peksimetin alası verilir ve sıcak ekmek yeriz. Yemeğimiz ayağımıza gelir. İşte size peksimetler ve sıcak ekmek deyip ikisini de Ulahlara atardı.

Ulah Askeri: Sizin yediğiniz peksimetler bizde de var deyip peksimetleri atarlar.

Bizim Asker: Bu bizim peksimetlerimiz, sizin değil! Biz yalnız ekmek ve yiyecek değil, süt yer yoğurtta yemekteyiz diyerek yoğurt çanağını da atarlar. Tesadüf onlarda da yoğurt bulunur. İşte bu yoğurt bizde de var, alınız çanağı diyerek fırlatırlar.

Görülüyor ki, bu durum iki taraf için gerçekten takdire layıktır. Kuvvetimiz noksan, düşmanıniki fazla olmasına rağmen yedi sekiz adımlık bir aralığı şiddetli bir taarruzla elde etmeyi başaramamışlardır.

Savunmayı Yarma Teşebbüsü: Plevne'den Çıkış İçin Yapılan Hazırlıklar, Çıkış Harekatı ve Sonuçları

a. Çıkış Öncesi Plevne'de Durum

Plevne mevki muharebeden evvel hemen hemen ehemmiyetsiz olduğu halde muharebelerle büyük bir şöhret kazanmıştır. Şehir, Eylül (M. Eylül ve Ekim) ayında 28 gün kuşatılmış ve bu müddet zarfında mevcut erzak ve mühimmatın büyük bir kısmı harcanmıştır. Sonradan Ahmet Hıfzı ve Şevket paşalar tarafından getirilen erzak ve ekmekte $\frac{3}{4}$ oranında azaldığından, kalanlarının 3,5 ay yeteceği hesaplanmıştır. Başka bir sıkıntı da yaz mevsiminin aksine Eylül ortalarında (M. Eylül sonları) havaların soğumasıyla kırların adam kabul etmemesidir. Eylül ortalarında (M. Eylül sonları), iki gün iki gece hava göz gözü görmez derecede kapanıp şiddetli bora ile karışık büyük miktarda kar yağmıştır.

Osman Paşa ile Vidin'den gelen Plevne ordusu, yaz dolayısıyla hafif yüklerle çıkmıştı. Sonradan tabur başına 12 çadır verilmesi uygun görülmüştür. Sonradan gelen taburlarında çoğunun çadırları noksan olduğundan barınacak yer yoktu. Çadırlar mevcut olsa kurabilir miydi? Düşman bir çadır gördüğü noktaya 1000 gülle attığı gibi kaldırıncaya veya kendisi gülleyle yıkıncaya kadar çaba harcıyordu. Gündüzleri ve hatta geceleri dahi hiç mümkün değildi. Bu halde bulunan asker soğuktan nasıl korunabilirdi? Ordu, Plevne'ye geldiği zaman ağaçların çürük bir dalının bile kesilmesi şiddetle yasaklanmıştı. Ağaçların ilk önce dalları, sonraları kütükleri kesilmişti. Askerler bu ağaçları, sadece gündüzleri yakarak ısınyordu. Geceleri ateş yakmak, birçok kimseyi ateşe atmak. Böyle durumlarda düşman ateş yanan noktaya yıldırım gibi çakardı. Bu pek acınacak halin azaltılması için siperler arkasına piyade kademesi altına zeminlikler inşası ile yapılabilirdi. Ancak ağaç miktarı yeterli olmadığından bu da mümkün olmamıştı. İstihkâmların çoğu da, Plevne'de kalınması planlanmadığından geçici olmak üzere küçük olarak yapılmıştı.

Ekim'in 20, 21'lerine (M. 1-2 Kasım) doğru soğuklar son derece artmış ve Plevne tepelerinde bulunan ağaçlarda pek azalmıştı. Asker geceleri ısın-

mak ve yemeklerini pişirmek için civar bağlarda ki asma kütüklerini kazma ve kasatura ile çıkarıp tabyalarla götürmekteydi. Bilir misiniz ne halde? Çaresiz efrat, üstlerinde kalmadığından soğuğun şiddetiyle donmak derecelerine gelirdi. Bir de sürekli devam eden sis ve yağmurlarla, o killi toprak balçık haline geldiğinden üzerinde gezilemezdi. Özellikle deri çarıklarının, her ayak atışta kaymasıyla, çarık, sahibini tepe takla ederek çamurlara bulanması kaçınılmazdı. Bazen kaldırmak için tabiri caizse balçıktan kurtarılması için bir hayli uğraşılması gerekiyordu. Bu belalara ilave olarak düşman aralıkla rast gele her tarafa gülle yağdırıyordu.

Sonunda askere verilen ekmek ve buğdayda yarıya inmiş, kabile öküzleri dahi kesilerek geliş güzel miktarda verilen ette sınırlı kalmıştı. Bu hayvanlar, Plevne ordusunu daha bir süre idareye yetecek miktardaydı. Lakin hayvanların yiyecekleri olmadığından kuvvetten düşerek günde 30-40 tanesi telef oluyordu. Bunlardan da açlıktan ölmek üzere olan köpekler istifade ettiğinden hemen yerlerinde yeller esiyordu.

Düşmanın ateşi karşısında ordu yemeklerini nasıl pişiriyordu? Bu yemekler askerin zeminlikleri içinde, fırsat buldukça, sırayla, çok vakitler, yarı çiğ olarak kaynatılabilmekteydi. Erzak ancak bir sıra ile dağıtılabiliyordu. Lakin Kasım'ın başlarında (M. Kasım ortaları) buğday, mısırın miktarı hayli azaldığı gibi Kasım'ın üçüncü (M. 15 Kasım) gününden başlayarak buğday kalmamaya başlamıştı. Mısırı öğütmek için derelere gidilmesi icap etmekle birlikte, düşman akış yönünü tahrip etmiş olduğundan gidilemeyerek 100 dirhem birer ekmek ile bir de mısır koçanı verilmeye başlanmıştı. İşte bu koçanları her onbaşı takımı efradı bir yere gelip vakit buldukça suda haşlayarak bir nevi yemek yapıyorlardı. Hâsılı erzakın dahi bu suretle azalması askerin vücutça iktidarsızlığına sebep olmaya başlamıştı.

Bu iktidarsızlığa diğer bir sebepte, asrımızın insanları için zaruri ihtiyaçların birincisi olan tütündü. Hâlbuki bu şey Plevne'de her şeyden önce yokluğunu gösterdi. Hatta bir kilosu üç Osmanlı altınına alınabiliyor fakat bir kiloyu toptan bulmak mümkün olmuyordu. Bir kişi bin rica ve minnet ile 50 ve sonunda 100 dirhem kadar alabilirse kendini bahtiyar sayıyordu. Plevne ordusu efradına tütünsüzlük açlıktan daha fazla tesir etmiş, hatta pek çok kimsenin yüzleri şişmiş ve dayanabilenlerde asma kütüklerinin kabuklarını kıyarak tütün yerine içmekle yetinmişlerdir. Bunları çarşıda bulmak pek güçtü. Ne çare ki, ihtiyaç insanı buna da katlandırmıştı. Çünkü kuşatma esnasında bütün dükkânlar ve mağazalar kapalı idi. Aralıkla hükümet marifeti ile dükkânları açtırabilirdi. Sabahları Bulgar olanlar ise bütün kapalıydı. Gerektiğinde bunlar kendileri için açarak yine derhal kaparlardı. İslam ahalisine gelince, çaresizlerin çoğu meselenin başlangıcında memleketlerini terk ederek başka memleketlere gitmiş, kalanlardan ise bir iki boş kahve dükkânı kalmıştı.

Plevne içinde ahali kalmamış, hemen hepsi Vid ovası tarafındaki mahallere iltica etmişti. Plevne’de bir küçük hastane olmadığından, evler hastane olarak kullanılmıştı. İlaçlar ve sıhhiye malzemeleri tükenmekteydi. Tiftik ve emsali yerine, pamuk ve emsali kullanılmak zorunda kalınmış, sıhhiye memurlarının çabaları boşa gitmeye başlamıştı. Düşmanın bombardımanında hastanelere düşen güllerden bir hayli efrat ölmüş ve kalanlarda bıkmıştı. Bundan dolayı herkeste yara alıp azap çekmekten ise ölüm dahi arzu edilir olmuştu.

Plevne’nin tamamıyla kuşatılmasından evvel ve sonra Ruslar, hayvanlarını gütmek bahanesiyle bizim taraftan çıkan Bulgarlar vasıtasıyla Plevne’deki durumundan haberdar oluyordu. Bilhassa mühimmatın kasabada, çoğunun ise camilerde bulunduğunu zannederek camileri hedef olarak seçmişlerdi. Eylül içinde ve Ekim’de artan bu saldırılardan, hastanedeki yaralıları arasında bile kurban gidenler oluyordu. Gariptir ki, kasabadaki telefatinin çoğu yine Bulgarlardan oluyordu. Bu bir yüce adaletti.

Cenevre anlaşması gereği hastanelere “*Hilal-ı Ahmer*” bayrağı çekilerek hastaların etkilenmemeleri ümit olunuyor ise de, medeniyetin bir tek örneği olan yüce Rus (!) insaniyet namına o mukaddes anlaşmayı hiç yokmuş hükümünde tutuyordu. Ruslar, bayrakları topçuları için bir hedef olarak dikilmiş kabul ediyordu. İşte düşmanın bu insaniyet harekâtı (!) kasabada bulunan bütün ahalinin korkuya kapılarak kiliselere kaçmasına neden olmuştu. İlk olarak ciğerparesi evlatlarını, sonrada yatak ve yorganlarını götürdüler. Bu durumu görmek insan için pek feci bir tesir yapıyordu. Gece köşede bucakta yanan mumların ışıkları herkesi hayrete düşüren acayip bir manzara oluşturuyordu. Bundan dolayı buralarda Plevne muharebesine dair dönen sözler, günde birkaç defa etrafa neşir olunurdu.

Kasım’ın 9. Günü (M. 21 Kasım) Rusların, Hurra sesleri işitildi. Sebebi bizce bilinmeyen bu gibi ses gösterişleri ancak sevinçli günlerde ve yortularda icra olunuyordu. O akşam Aya Nikola yortusu olduğundan bu gösteriş Grandük Nikola’nın özel gününe ve Rusların başkumandanları tebriki alayına verilmişti. Kasım’ın 10. Günü (M. 22 Kasım) görülen yaftalar Gazi Osman Paşa’ya takdim edilmiştir. Yafta sureti: “*Kars alındı. Muhtar Paşa ordusu teslim oldu. Etrafınız sarı sarı Ruslarla çevrildi. Sizin hükümdarınız barışmak istiyor. Osman Paşa kendi çıkarı için sizi burada tutuyor. Geliniz, teslim olunuz. Sizi çoluk çocuğunuza sağ kavuştururuz. Teslim olmazsanız aklıktan ve sarı Rusların kurşunlarından ölürsünüz*”.

Yine bu günlerde Gazi Paşa’ya Times gazetesinden dört ve Daily News gazetesinden iki nüsha göndermişlerdi. Bu gazetelerin kenarlarında mavi kalın kurşun kalemle “*Muhtar Paşa’nın büyük hezimet*” cümlesi yazılıydı. Gazetelerin içinde dahi Kars’ın kuzeyinde Muhtar Paşa’nın bir büyük mağlubiyet ve hezimete uğradığı, 20.000 esir ile 30 top verdiği, yazılıydı. Yine Süleyman Paşa’nın emrindeki Tuna Doğu ordusunun ilerlemesinin mümkün olamaya-

cağı ve Rauf Paşa'nın ise Balkanlardaki ordunun kar yağışı nedeniyle askeri harekâtı icra edemeyeceği belirtiliyordu.

Böyle haller, kuşatılanların kalplerine gaflete düşürmek, sebat ve gayretlerini ihlal etmek için yapılan harp oyunlarıydı. Rusların bu haberlerin doğruluğuna ihtimal verilemezdi. Gerçek olsa da Anadolu'da Kars'ın teslimiyle Rumeli'de Plevne ordusunun durup dururken teslimi, akli başındakiler için tasavvur edilemezdi. Bir ordu halkının hepsi, bu düşüncede olamayacağından bazen bunun olumsuz tesiri görülse de oda pek önemli değildi.

Durumun en garibi ise bu kadar ıstırap ve düşman hileleri arasında dahi düşman birliklerinden birer ikişer askerin, her gün bizim tarafa firar etmesi idi. Bunlar ileri karakollarımızın yakınına gelip tahta vurarak teslim olur ve açlıklarını bildirmeleri üzerine genel karakola sevk olununcaya kadar merhamet gereği yiyecek verilirdi.

Hâsılı Plevne bir mezar yeri idi ki, içinde 40.000 insan dünyadan haberdar olmadan büyük bir azap ile vakit geçiriyordu. Rusların Plevne üzerine yaptığı bombardıman her gün sabah, öğle ve uyku vakitlerindeydi. Geceleri ateşin vakti belirli değildi. Bundan dolayı genellikle gece yarısında ve şafaktan bir iki saat önce, bazen gece hücumlarıyla başlardı.

Son günlerde hem korkunç hem de tuhaf ve gülünç durumlarda yaşanmıyor değildi. Korkunç durum neydi? Düşman amacına nail olamayacağını anladığından, tabyaların içine her noktayı ateş açmakta, tabyaların ele geçirilmesi için lağım inşa etmekteydi. Ruslar ve Romenler, gülle ve toplarla mevzilerimizi dövüyordu. Bu hareketleri baca açmak gibi tertipler ile sonuçsuz bırakılıyordu. Gülünç durum ise havai fişek ve fenerlerin oluşturduğu yeşil veya kırmızı renk cümbüşü idi. Bu haller bazen acıklı belalara sebep olurdu. Düşmanın gösterişleri ile kuşatılmışların dikkati oraya çekilerek birden bire başlayan bombardıman ile ortaya çıkan telefât ve zayıflardı.

Plevne kahramanları düşmanın teşebbüslerine ümitsizlik göstermez, düzenlerini bozmaz, kumandanları tarafından emredilen yere şevk ve sevinçle koşarak giderdi. Düşmana karşı durarak bir set oluşturdular. Asker bu hengâmede yardım kuvveti geliyor diye sebatlarını bir kat daha sağlamlaştırırdı.

Kasım'ın ortalarına (M. Kasım sonları) doğru önceden gidenlerden bir haber gelmediği gibi erzak dahi büsbütün tükenerek 15 günlük erzak kalmıştı. Hayvanlar ise son derece zayıflamış, arpa ve saman kalmayıp, sadece bir miktar ot kalmıştı. Bunlarda topların naklinde çalışan atlara veriliyordu. Artık yardımın gelmeyeceği anlaşıldığından subaylar, "*Şevket Paşa ne zaman yol açıp gelecek*" sözü yerine "*kuşatma hattını ne zaman yarıp çıkacağız*" demeye başlamıştı.

Son saatler ne dehşetliydi? Plevne'de ilaçsız kalan doktorlar elleri böğründe kalarak hastalarını tedavi edemiyor, tiftik olmadığından bakılamıyor, bu

hal ise vefatların günlük olarak eskisine oranla artmasına neden oluyordu. Cenaze taşıyan efrat, o acıklı yükleriyle sokaklardan geçirdi. Mevkilerde bulunanlar ise bu hesabın dışındaydı.

Ümit kalmamış, Hazret-i Gazi, mevkilerde bulunan fırka ve liva kumandanlarını genel karargâha davet ederek harp meclisi oluşturulmuştur. Gazi Paşa, bu meclise bizzat başkanlık edip üyelere birkaç günlük erzak kaldığını ifade ederek Plevne de kalınması mı yoksa sonunda teslim olunması mı? Veyahut bir kere talihi tecrübe etmek üzere düşman kuşatma hattı üzerine hücum ile çıkış teşebbüsünde bulunmak mı? şeklinde sual eyledi. Üyelerden bazıları birinciyi bazıları ikinciyi kabul etti. İkinci bir toplantı sonunda çoğunluk kuşatma hattını yarararak hücum yapılması konusunda karar verdi. Bunun için düzenlenen mazbata mühürlendi. Hazreti gazinin oyu da bu yöneydi.

Gerçekten düşman ile her çarpışmada parlak galibiyetlere nail olmuş, Plevne ordusunun şanına ve askeri namusunun gerekliliğine de bu layıktı. Bundan sonra harp meclisi bir iki defa daha toplandı. Hareket hedefinin hangi tarafa olacağı, tertipler ve genel talimatlara dair müzakereler yapıldı. Hareket hedefi batıda Vid nehri vadisiydi. Plevne ordusu, amacını saklayarak son günlerine sessizlik içinde hazırlandı.

b. Plevne Ordusunun Çıkış Teşebbüsü, Geri Çekilme ve Teslim

Hazırlık Tertipleri: Yapılan hesaplamalara savaşılabilecek 30.000, savaşamayacak 10.000 asker olmak üzere 40.000 kişi çıkış harekâtında yer alacaktı. Plevne hastanesinde bulunan 2.500 askerden fazla yaralı ve hastalar bu hesaba dâhil değildi. Bu halde bulunan taburların çoğalmasıyla askerî harekât sekteye uğrayacağı belliydi.

İlk emirde taburların harp safı mevcudu 400'den aşağı olmamak üzere, 62 tabur ve yedi liva tertip edilerek Türk ordusu fırka usulünce yeniden düzene konuldu. Geri çekilme esnasında tutulacak noktalar ve savunma hattı düzenlenerek istihkâmlar ve avcı hendekleriyle tahkim edildi. Tüfek, kasatura ve süngüler taburlara dağıtıldı. Kalan bir miktar peksimet, her tabur askere eşit bir şekilde yol günlüğü olarak verildi. Mevcut mühimmat ve muhtelif vasıtalar nakliye de eş değerde bölüştü. Yedek tutulan erzakta askerin kuvvetinin yerine bir nebze olsun gelebilmesi için iki üç gün tam veya iki misli olarak verildi. Her tabura 33'er çadır ve her onbaşı takımına birer miktar tuz tahsis edildi.

Gazi Osman Paşa, Plevne'de kalacak olan 1500'den fazla yaralı ve hastalara Rusların Plevne'ye girdikleri vakit insaniyete aykırı hareket etmeyeceğini ümit etmişti. Bununla birlikte Rusların girişine kadar geçecek zamanda, Bulgarların katliam yapacağı endişe kaynağı idi. Bırakılacak yaralı ve hastalarından miktarını azaltmak için yürüyebilenler belirlenerek sayı 700'den 350'ye

askere indirildi. Bunlar yiyeceklerini almaya kudretleri yetmeyen, elsiz ayaksız neferlerdi. Ah (!). Çaresiz Plevne'de bırakmak o kadar korkunçtu ki, taş olan yürekler dahi erirdi. Ne çare ki, durum bunu gerektiriyordu. Bu kişilere fenalık edilmemesi için caddeler üzerindeki evlere çıkarıldılar. Kapıların üzerine Fransızca ve Türkçe levha yapıştırıldığı gibi Kızılay işaretli beyaz bayraklar dahi asıldı. Bunların tedavisine birkaç sıhhiye memuru ile değişik işler için birer imam, hasta ağası, gider vekili ile hepsine bir aylık erzak bırakıldı.

Ordunun hareket edeceği akşamın gündüzünde Bulgar Papaz ve ileri gelenlerden 10 kişi Osman Paşa huzuruna çağırıldı ve Türk merhametiyle uyandırıldılar. Bulgarlar dahi kimseye zülüm ve eziyet etmeyeceklerini, taş yürekleri dahi ağlatacak bir tesirle anlatıp yemin ile Gazi Osman Paşa'yı temin ettiler. Plevne Kaymakamı Hüseyin Bey'in hüznünlü bildirisine insaniyet çerçevesinde hareket edeceklerine dair söz verdiler. Acaba Bulgarlar, yeminlerini tuttular mı? Asla!

Velhasıl askerlikçe daha gerekli tertipler imkân dâhilinde yapıldı. Geceleyn hareket sırasında bir yanlışlık yapılmaması için her tarafta bulunan kabiliyetli, yol bilen subaylar seçilerek taburların takip edecekleri yollar iyiden iyiye belletildi.

Genel tertiplerden en mühimi Plevne halkının şehirde bırakılıp bırakılmayacağıydı. Osman Paşa, Plevne'de bırakmak niyetindeydi. Fakat halk ordunun Plevne'den çıkacağını işitir işitmez; *"Bizi düşman eline bırakıp da nereye gideceksiniz? Biz zaten bütün varlığımızı feda ettik. Ordu her nereye giderse mutlak gelir ve bu yolda çoluk çocuğumuz ile can verimiz. Biz hiçbir vakitte düşmanın kahrını ve sizin güzel korumanızdan başka Bulgarların zulmü altında yaşayamayız. Velhasıl çaresiz burada yaşayamayız ve yollara dökülürüz!"* diye bir dilekçe yazarak Hazret-i Gazi'ye takdim edip lütfu inayet dilediler.

Gazi Osman Paşa, ahalinin gönlünü hoşnut etmek için durumu izah etti. Düşmanın, imparator önderliğinde bulunduğunu, bu yüzden kendilerine yardım edeceğini, bu muharebenin diğerlerine benzemeyeceğini, gayet feci ve kanlı olacağını, çocuk ve kadınların ayaklar altında kalmasından endişe ettiğini uygun bir dille anlattı. Söylenenlerin hiçbiri, 200 kadar ev halkından oluşan insanları ikna edemedi. İster istemez Paşa, bu insanların ordunun ardından hareketine izin verdi. Geri çekilmeye katılan bu kişiler ordunun tesliminden sonra çok zahmet çektikleri gibi ordunun harekâtına da sıkıntı verdiler.

Toplanma günü Kasım'ın 26. günü (M.8 Aralık 1877) idi. Kasım'ın 24. günü (M. 6 Aralık 1877), Gazi Osman Paşa, bizzat Vid nehri tarafı tabyalarını ve düşmanın halini inceledi. Bu teftiş neticesinde Vid nehri üzerinde tertiplerin bitirilememesi nedeniyle, hareket iki gün daha ertelenerek Kasım'ın 28. Pazartesi gününe tehir edildi.

Plevne'den Çıkış (28 Kasım 1293/10 Aralık 1877): Plevne'den ayrılmak vakti yaklaştığında ordu efradı vedalaşmaya başlayıp herkes sevinçten sıçırıyor, durumun vahameti akla geldikçe yürekleri çarpıyordu. Bugün düşmanın etraftan ardi arkası kesilmeksizin yağdırdığı ateşi herkes hiçe sayıyordu. Çoluk çocuk ve hayvanlar ayazdan titrediği halde efrat yürüyüş yorgunluğuyla terliyordu. Geçit hareketinin yapılacağını saatler ne korkunç, ne dehşetli saatlerdi. Dünyada ne kadar buhranlı bela, ne kadar bir felaket, en acıklı belalar düşünülse yeridir. Bu çıkış hareketi bin bir ayak bir ayak üstüne tabirine uyuyordu. İğne atılsa yere düşmez haldeydi. Biraz da kargaşa çıktığından toplanma yeri mahşer yerine dönmüştü. Talimat gereğince geçitler geçilerek gece saat 9.30-10 sıralarında gösterildiği üzere toplanıldı.

Özellikle hareket hedefimiz olan ve harp hattımızın merkeziyle sol tarafına rastlayan düşman tabyaları dövülmeye başlandığı gibi sol tarafın karşısındaki düşman tabyalarına da ateş edilmeye başlandı. İşte bu zaman saat iki idi. Türk ordusunun hareketini haber vermek için bütün düşman tabyalarından havai fişekler atıldı. Efradımız yiğitlikle ve Allahu ekber, Allahu Ekber, Allah... tekbir-i celilini yavaş yavaş ve hep bir ağızdan okuyarak hareket edip birkaç dakika süresince bin beş yüz adım ilerledi. Bu suretle düşman tabyalarına yaklaşıldığından, düşman tarafından top ve şarapnel ateşi başladı. Bunun üzerine taarruz biraz durduruldu ise de Osman Paşa, avcı hattını takviye ederek taarruzu yeniden başlattı. Harp meydanı bir yandan yağmur tanesi gibi yağın güllerin, kafilenin orta yerine düşmesi nedeniyle, bir yandan da şarapnellerin her tarafa saldırması ile cephane arabaları uçmuş, taarruz güçleşmişti.

Düşmanın sebat edemeyeceğini gören efradımız, galeyanla her fedakârlığı göze alarak tekbir sesleri ile süratle ilerlemeye başladı. Bir anda yıldırım gibi düşmanın birinci hattını çığneyerek düşmanı oradan uzaklaştırdı. Birinci fırka bu suretle düşmanın birinci kuşatma hattı ve bu hat üzerinde başlıca üç dört tabyada bulunan 11 topunu dahi ele geçirdi. Fakat bu hatta büyük bir engele rastlanıldı. O da zapt edilen hattın bir adım kadar gerisinde bir hat daha bulunmasıydı. Bu hat gerçi bir savunma hattıydı. Bu hat zapt olunmadıkça zapt edilen hattı korumak mümkün değildi. Şiddetli hücum edilerek burası da zapt edildi.

Birinci savunma hattı, sarsılmaya başlayıp düşmanda sol taraftan saf saf gelerek fevkalade sıkıştırmış, sağ taraf ise hemen hemen geri çekilmeye yüz tutmuştu. Bu hali gören halk, askere dehşet veren bir çığlık koparmaya başladı. Ümera ve subayların bir kısmı şehit, çoğu yaralı olarak saf dışı kaldı. Gerek yaralı ve gerek sağ bütün ümera ve subaylar yiğitlik ve gayret gösteriyordu. Müşir Paşa dahi, kılıçla cesaret ve kuvvet gösterdi. Fakat bu sırada kargaşalık

esnasında Gazi Osman Paşa'da bacağından bir kurşunla yaralandığından ordunun direnişi kırılarak geri çekilmeye mecbur oldu.

Artık bu halde direnme veyahut terk edilen mevkileri geri alarak karşılık verme seçeneklerinden hiçbiri imkân dâhilinde değildi. Fırka ve liva kumandanlarının müracaatları üzerine en son olarak teslim karar verildi. Gazi Paşa, ağlaya ağlaya mevkilere teslimi gösteren beyaz bayraklar çekildi. Bir takım da harp erkânı ve harp yaveri vasıtasıyla Dibnik tarafına gönderilip teslim şartları istendi. Ruslar, ağır şartlar bildirip, top ateşine öncekilerden fazla şiddet verdiler. Medeniyet davasıyla yaşayan Ruslar, medeniyet alametlerini burada dahi göstermekte kusur etmediler. Tepelerde kalan tabyalardaki efradımız karşılık vermeye ve direnişi arzu ediyorlarsa da ovada ve açıkta kalanların halini görerek teslim oldular. Zaten kötü son da buydu!

Sonunda bir saat öncesine kadar 145 gün süresince düşmana her an parlak suretle üstün gelen ve üstünlükleriyle dünyayı gerçekten hayran bırakan bir ordu, yapmasını boynunun borcu bildiği ve askeri namusun gerektirdiği şu son tecrübeyi dahi, hiçbir taraftan yardım gelmemesi nedeniyle esaretle neticelendirmişti.

Son Muharebeye Dair Düşünceler: Mecburi olarak kuşatma hattını yırtmak üzere yapılmış ve meydan muharebesi hükmünü almış alan bu son muharebe, Türk ordusunun cesur fertlerinin eseridir. Düşmanın çokluğu karşısında, yıldırım gibi vuran, yaralı ve şehitlerine nazaran metanetle düşmanı iki kat zayiata uğratan ordumuz, cephane arabaları, mühimmat ve halk ve sair nedenlerle hareketini kısıtlanmıştır.

Aynı zamanda efradında altı günlük peksimetleri ve cephaneleri vardı. Esasen daha meselenin başlangıcından beri rahatı terk ederek ordusunun başında Rumeli'nin ihtiyar olarak sefere çıkmış olan koca İmparator Aleksandır hükümdarlığının şansının istikbalinin ancak Plevne ordusunun yenilmesine bağlı olduğunu anlamıştı. Bu nedenle Hassa ve Granadiye orduları ile Roman-ya'nın genç ve dinç askerlerini bir araya getirerek Türk askerlerinin dört misli kuvvet ve on katından fazla bir top ile saldırmıştı. Türk ordusu için kazanmak pek güçtü. Başarı azlık veya çokluk olmayıp askeri namus gereği yerine getirilmesi boyun borcu olan bu son tecrübenin icrası da elzemdi.

Plevne'nin son günleri, ne feci, ne belalı, ne korkunç saatlerdi. Meğer dünyada daha ne gibi kötü acılar ve olaylar hep insan denilenler oluyormuş. Hele insanlara bağışlanan mukaddes hukukun yine hem cinsleri tarafından, hem de gaddar bir şekilde, ayaklar altına alındığını insan gördükçe hayrete düşüyor, lanet etmekten kendini alamıyor!

Genel olarak harpten amaç zulüm olmayıp direniş vasıtalarının izalesidir. Bundan dolayı hasmı karşısında teslim mecbur olduğu halde galip tarafın onlara her suretle insaniyet gereğince davranması hukuk ahkâmındadır. Bu

sebeplerden Gazi Osman Paşa, her galibiyetinde düşmanın yaralılarına baktırır, ölülerini usul gereği defnettirir ve esir düşenleri kendi efradından daha güzel gözetir, haftada bir kere tıraş ettirip hamama gönderir, harçlık verir ve bir iğnelerini dahi kaybetmemelerine dikkat ederdi. Lakin İmparator hanedanından koca bir zatın kumanda ordusu altında Rusya'nın en becerikli ve en büyük adamlarından sayılan generallerin izin verdikleri insaniyet dışı ve terbiyesiz hareketlerinin sorumluları kıyamete kadar lanet ile anılsa yeridir. Garip, insaniyetin zıttı değil midir ki?

Türk ordusu silahı bırakmaya mecbur olduğu zaman bir boru işaretiyle her tarafta ateş kesildiği ve beyaz bayraklar çekildiği halde, Rus kumandanları milletler hukukunu çiğneyerek tüfek yerine top kullanmaya yarım saatten fazla devam ettiler. Öyle ki asker ve bütün ahalinin toplanmakta olduğu köprübaşı ile sudan geçen alaylar hedef seçildi. Ahaliden kiminin kocası vurulmuş karısı ağlar, kiminin çocukları öldürülmüş, anası da yaralanmış haykırır yatarı. Herkes nefsi nefsi deyip oğul babayı görmez, baba evlada bakmaz, o şefkatli anneler çaresiz masumlarına siper ve kalkan olarak ciğerpareleriyle kendilerini de parçalardı. Beri tarafta ise aç, susuz kalanlar pek çok olup hamile kadınlar kendilerinden geçerek doğururlardı. Yara alan askerler ambulansa koştukları halde yara üzerine yara alırlardı. Hekimlerin çoğu yaralı, birazı ölü ve şehit olduklarından kalanlarda şaşırıp kalmıştı. Çaresiz, yaralıların kimi bir gülle parçası gelsin de canımı alsın diye dua ederdi. Kimi güçsüzlükten yahut düşman topu parçaladığından işaretle Allah'a yalvarırdı. Ovada kalanlar bir yandan kurşun ve gülle parçalarından bir yandan Kazakların mızrak ve süngülerinden yara alır, bir takımı ölür, diğer takımı ise inim inim inlerdi. İnsanlar bu halde olduğu gibi hayvanlar dahi acınacak durumda, kesik kesik soluyarak garip garip insanlara bakarak *beni bu eziyetten kurtarınız, öldürünüz* derlerdi.

İşte Vid vadisi insan ve hayvan cesetleriyle ekilmiş, nehir kanlar ile sulanmış gibi dururdu. Herkes yorgun ve baygın olduğu halde yanı başlarındaki güzel sudan bir yudum içemezdi. Velhasıl Ah! Of! Vah! Aman! gibi feryat ve figanlarına can dayanmazdı. Bugün Kerbela'dan bir örnekti.

İşte bu buhran yarım saatten fazla devam ettiği halde ateş kesildi. Fakat bu sefer başka bir bela baş gösterdi. O da Rus ve Romenlerin *kurdun koyuna saldırması* gibi saldırmasıydı. Bir adam üstüne beş on kişi çullanarak yakasından paçasından çekerek üzerinde nesi varsa alıp soyarlardı. O soğuk havada çaresizler, tiril tiril titrer, karşı duranı da öldürürlerdi. Hatta Müşir Paşa'nın eşyasını yağma etmek üzere gelenlere müdahale eden borazan çavuşunu boğup şehit etmişlerdi. Osman Paşa gibi bir kumandanın eşyası da orada yağma olundu.

Düşman fertlerinin para ve eşyadan başka aradıkları şey peksimetlerdi. Peksimet için sonunda kendi aralarında dahi kavga ederlerdi. Zira bunlar

ömürlerinde beyaz ekmek, beyaz un görmeyip memleketlerinde çavdar unundan yanık kahverengi kara ekmek yediklerinden güzel ve beyaz unları gördükçe akılları oynardı.

Rus generalleri, Osman Paşa'nın bulunduğu yere gelip soru sordukları halde, onu sonradan kasabaya götürdüler. Kumandanlarla beraber bazı ümera ve subayları da çekerek alıp gittiler. Sonrada *bir ordu böyle teslim olmaz, kabahat kumandanlarınızda!* diye efradı bu yolda söz söylemeye cüret ettirdiler. Ordunun bir kısmını kışlalara götürürcesine Griviçe'den bir saat ileri götürdükleri gibi asıl kısmını Vid ovasında bıraktılar. O gidenleri iki gün sonra yine Vid ovasına indirdiler. Bu hareket yalnız bir eziyetten oluşuyordu. Esirler bir nizamla koyularak sevk edilecek diye ovada aç ve çıplak bekliyorlardı. Açız dediklerinde *altı günlük peksimetinizi aldınız da çıktınız* derlerdi. Hâlbuki peksimetleri kendileri yağma etmişlerdi.

Dört gün süresince toplam 10.000 asker Romanya'ya gönderildi. Esaretin altıncı gecesi hava fevkalade soğuyup yağmur başladığı gibi yedinci günü kar yağdı. Altta yok, üstte başta yoktu. Odun ve yakacakta bulunamadığından Ruslar da arabaları parçalayarak birer mecdiyeye satıyorlardı. Esaretin yedinci günü verilmeye başlanan tayinatta yeterli değildi. 30.000'e yakın mevcut için her gün muhacir arabaları kadar birkaç araba ekmek getirilirdi. Parası olanlar içinde ordu bakkalı günde bir iki sefer gelirdi.

Vid nehri, askerın yanı başında, berrak olarak aktığı halde Ruslar buraya kadar su almaya izin vermez, kokulu, çamurlu suların içerirlerdi. Bununla birlikte asilzadelerden olan bazı subaylar, subaylarımızdan bazılarını kulübelerine götürerek çay ve sigara ikram ederdi. Hakta kasabaya sokulmayarak açıkta bekletilirdi. Karlar eriyip toprak oturmaya uygun olduğu vakit Ruslar, *buraları çamur oldu* diyerek ahaliyi karla kaplı bölgelere götürürdü. Bir taraftan açlık, bir taraftan soğğun şiddeti yüzünden, her gece yüzlerce adam karlar üzerinde ölür, bir kısmının vücudunda hayat eseri kalmazdı.

Teslim sırasında Vid köprüsü üzerindeki tepeye çıkarken atılan bir gülle ile yaralanıp isteği üzerine kasabaya Rıdvan Bey'in hanesine gönderildim. Beş gece burada kaldım. Gittiğimiz gece paşaların bulunduğu oda kapısında bir Romanyalı askeri nöbetçi bulunduğu halde beş Rus gelerek içeriye girdi. Sadık Paşa'nın heybesini zorla açarak altmış kadar lirasını ve paşanın yanında bulunan Sahiller Miralayı Mehmet Bey'in altın saatini aldılar. Beş gün sonra bendeniz refakatimde olan yirmi kadar subay ile Vid ovasına götürüldüm. Burada ordumuzu gördüm. İki gece orada kaldım. Esirlerin sevkinde denilenler yapılmıyor, boşa vakit geçiriliyordu. Esirleri sevke memur Rus binbaşı, kızdığında elini kılıca götürüp söver ve ağzına gelen saçma sapan şeyler söylerdi.

İşin asıl zora düştüğü nokta sevk esnasında yaşanıyor. Sevki gerçekleştiren kişilerin Türkçe bilmemesi, bizimkilerin herifin bildiği diğer dilleri

bilmemesi, tercüman Bulgarların hıyanetlik yapmaktan geri durmaması sıkıntının önemli sebepleri idi. Bendeniz, Üsteğmen Dağistanlı Ömer Şevki-paşazade Ferik Said Bey ile herife Fransızca durumu anlatmaya başladık. Bu yüzden bizi alıp Dibnik'e götürdü. Rus subayı, kimden rüşvet alırsa onun bulunduğu posta önce giderdi.

Bendeniz, subaylarla ovada arkadaşlarımın yanına gidip geldikçe, yerlerde kar üzerine serilmiş din ve vatan kardeşlerimi görüp çok üzüntülü olur ve subaylara insaniyet namına ricada bulunurdum. Bazı gösterişlerle emir verseler de sahte olduğunu hissederdim. Rus subayı giderken ciğerimi pare pare etmek üzere Fransızca *bugün taburuyla sizin ölülere gömmeye gidiyoruz* derdi. Hele geceleri efrattan gelen subaylardan kimi Bulgarlık, kimi Sofya alındı diyerek yüreğimi dağlardı. Bazen Rus askerlerinden 1.000, 2.000 kişinin Balkanlarda donduğunu ve caddeden geçen arabaların yaralıları olduğunu gördükçe üzülürdüm.

Ayrıca bendeniz, Bogut genel karargâhına gönderildim. Plevne'ye girerken elbiseleri üzerinde cesetlere rastladık. Halk henüz içeriye alınmamış, ovada titriyordu. Kayalı Dere tarafında olan İslam mahallesinin hepsi yakılmış, çok yerler ve tekkeler bile harap olmuştu. Yaralılarımız, Plevne ve civarındaki köyler ile sahipsiz kalan İslam mahallelerindeki camilere kaldırıldı. Bu kişilere yiyecek içecek verilmediği gibi 10 kişilik bölgeye 50 kişi doldurulmuştu. Yaralıların çoğu, tifodan boğularak telef olmuş, cesetleri öldükleri yerlerde bırakılmıştı. Tebaamızdan Plevne'de kalmış olanlarında malları Ruslar tarafından gasp edilmiştir. 8.000 kadar insan düşmanın gaddarlığı nedeniyle teslimden sonra açlık, soğuk, süngü darbesi ve tüfek dipçiğinden Vid ovasında arasında telef edilmiştir. İşte Rusların tarihe kaydedilmiş eserlerinden bir tanesi daha!

Bu hain ve vahşiler (Bulgarlar), geri kalan birkaç yüz mecalsiz Türk yaralılarını insaniyet namına korumaya Gazi Paşa'ya ağlaya ağlaya söz vermişlerdi. Rusların Plevne'ye girişinden sonra ahde vefa (!) olarak hasta ve yaralıları sürükleyerek sokaklara atıp Kazaklara çiğnetmişlerdi. Esaretin birinci günü Plevne çarşısı başka bir hale girmişti. Sabah vaktinde Bulgarlara ait ev ve dükkânların kapı ve kepenklerine haç işareti yapılmıştı. Haç alameti olmayan evler ise balta ve benzeri aletlerle tahrip edilerek yağma edilmişti. Bulgarlar, fesleri atarak çocuklarına Rus şapkası, büyüklerine kalpak giydirmiş ve sakallarını da çatal metal yapmışlardı. Bu hainler emlakine göz diktikleri İslam vatandaşlarını arayıp bulduklarında döverek öldürürlerdi. İslam ahalisinden 72 kişiyi camilere hapsedip, Sibiry'a göndermek üzere Rus generallerinden izin istemişlerdi. Adaletli general, zaten Sibiry'a adam göndermeye alışmış olduğundan, bunları merhametsizce göndermeye karar vermiştir. Slav kavminin durumu bütün dünya tarafından bilindiğinden, Bulgarların Ruslarla

zulümde birbiriyle yarışarcasına hareketlerine şaşılmaz! Gerçi Ruslar, biraz medenileştiklerinden (!) vahşet eseri oldukları hükmü geçersiz olmaz.

Gazi Paşa'nın İmparator, Grandük Nikola ve diğerleri arasında geçen şu konuşma da bunu doğrular⁴. Grandük'ün tercümanı Gazi Osman Paşa'yı Bogut ordugâhına götürüyordu. Plevne'den bir saat kadar ilerlendiğinde imparator, Osman Paşa'yı Plevne'de beklediğini bildirdiğinden döndü. Gazi Osman Paşa kılıcını faytonda bıraktı, bir tarafına Hasib Bey, diğer tarafına Yunus Ağa girip kapıya vardı. Bu sırada 150 kadar subay *Bravo Osman* diyerek bağırıyorlardı. Merdivenden çıkıldığı vakit imparator bazı generallerle odada ayakta bulunuyordu. Burada İmparator ile Gazi Paşa arasında geçen konuşmanın en dikkate değer noktası şudur. İmparatorun "Niçin silah bırakmadınız?" sorusuna Gazi Paşa, "Devletim bana düşmanı gördüğüm halde silahı bırak demedi. Dövüşmek için gönderdi. Bazı zamanlarda düşman çok olduğu halde yine de kazanılabiliyor. Nitekim bizim sizinle olan savaşlarımız gibi!" şeklinde cevap verdi. Bu söz İmparator'un hoşuna giderek "Bravo, senin gibi bir kumandanın kılıcı alınmaz. Burada ve Rusya'da kılıcını taşı ve Rusya'da bir Rus müşiri gibi kabul olunacaksınız!" sözlerini söyledi.

Kaynakça

Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Kataloğu, Yer numarası: 29589 SÖ 1927.

Mahmut Talat Bey, *Plevne Müdafası*, (Haz. Eyüp Kul), İstanbul, 2018.

⁴ Bu bilgiler Gazi'nin beraberinde bulunan Sertabip Miralay Hasib Bey'den alınmıştır.

ANADOLU'YA ERKEN DÖNEN BOŞNAK GÖÇLERİ SORUNU AÇISINDAN AZAPAGIÇ'IN RİSALE-İ Fİ'L-HİCRE ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Doç. Dr. Muhidin Mulalić *

ÖZ

Göç kavramı (hicret) sadece İslami takvimden itibaren değil, bir bütün olarak İslam kültürü ve medeniyetinin başlangıcından itibaren en önemli kavramlardan biridir. İslami gelenekte, göç kavramı (*hicret*) açık etimolojik bir anlam taşıyor olsa da tarih boyunca göçlerin birçok anlamı ve yorumu vardır ve bunlar tarihsel, kültürel, yasal ve sosyo-politik koşullara göre farklı değerlendirilmiştir. Sayısız tarihi, hukuki, güvenlik, ekonomik ve diplomatik etkilerin yanı sıra, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı göç sorununu daha da hızlandırdı. Göç konusu, hem Osmanlı hem de Balkanlar yazarları tarafından ele alınmaya başlandı. Osmanlı İmparatorluğu güçlü bir şekilde dini otoriteye dayandığı için, dini yetkililerin göç meseleleri hakkındaki görüşlerini değerlendirmek önemlidir. Göçlerin konusundaki en eski göşlurel, Tuzla Müftüsü Mehmed Tevfik Azapagić (1838-1918) tarafından onun *Risale fi'l-hicre* eserinde dile getirildi. Bu ünlü kitabı 1884'te Arapça olarak yazdı. Mehmed Tevfik Azapagic ünlü olan bu eserini 1881 de Arapça olarak yazdı. Eserin kısaltılmış versiyonu *Vatan* gazetesi 1886 yılında Türkçe yayımlandı. Azapagić'in Boşnakların Avusturya-Macaristan İmparatorluğu (*dar el-harb*) içinde kalmasının neden yasal olduğunu ve onun eserinin göçleri ve farklı tarihsel, yasal, sosyo-politik değişimlerin ve dönüşümlerin sonucu olarak Bosna'nın nüfusunun azalmasını engellemede ne derece olduğunu analiz etmek gerekmektedir. İncelemenin ana bölümlerinin bir analizi ve çevirisi, göçün yansımalarını öğrenmek, günümüz göçlerini tetikleyen unsurlarla o dönemi karşılaştırmak ve dünyada yaşanan göçlerin nedenleri ve etkilerini anlamak açısından önemli bir kaynak görevi görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Göç, Osmanlı-Rus Savaşı, Mehmet Tevfik Azapagić.

* International University of Sarajevo, Faculty of Arts and Social Sciences, mmulalic@ius.edu.ba

AN ASSESSMENT OF AZAPAGIĆ'S *TREATISE* ON THE QUESTION OF EARLY BOSNIAK MIGRATIONS TO ANATOLIA

Abstract

The conception of a migration (*hijra*) is one of the most important concepts, not merely because of the Islamic calendar but, because of the beginning of the Islamic culture and civilization as a whole. Although in the *Islamic Tradition* the conception of migration (*hijra*) has clear etymological meaning, migrations throughout the history have multiple meanings and interpretations and as such were differently assessed according to historical, cultural, legal and socio-political circumstances. Besides numerous historical, legal, security, economic and diplomatic implications, the Ottoman-Russian War (1877-1878) had accelerated furthermore the question of migrations within the Ottoman Empire. The question of migrations began to be addressed by both the Ottoman and the Balkans writers. Since the Ottoman Empire was strongly based on the religious authority, it is important to assess the religious authorities' views on migrations. The earliest views on migrations from Bosnia to Anatolia were given by a *mufti* of Tuzla Mehmed Teufik Azapagić (1838-1918) in his *Treatise (Risale fil-hidzre)*. He wrote this famous *Treatise* in 1884 in Arabic language. In 1886 abridged version of the *Treatise* was also published by *Vatan* newspaper in Turkish language. It is important to analyze why Azapagić argued that it was lawful for the Bosniaks to stay within the Austro-Hungarian Empire (*dar al-harb*) and to what extent his *Treatise* was important in preventing migrations and depopulation of Bosnia as a result of different historical, legal and socio-political changes and transformations. An analysis and translation of the main parts of the *Treatise* could serve as a significant reflection and a comparison to present-day motives, causes and implications of migrations that have been taking place throughout the world.

Keywords: Migration, Ottoman-Russian War, Mehmed Tevfik Azapagić.

Introduction

Different historical, cultural, religious, political, social and economic developments in Bosnia and Herzegovina took place within the Ottoman Empire, including the conversion to the religion of Islam. Then, both cultural and religious principles upon which the way of life in Bosnia is based were significantly derived from the Ottoman legacy. Such relationship has been in

place during the presence of the Ottoman Empire and after the occupation of Bosnia and Herzegovina by Austro-Hungarian Empire. However, after Austro-Hungarian occupation in 1878 the Bosniaks had a challenge of how to organize themselves politically, culturally and religiously. In particular they had to grapple with the major question of how to live the religion of Islam in Europe, far away from Istanbul?

This challenge contributed significantly towards self-reliance, independent decision-making and creativity among the political and religious elites and the common people. So-called 'new time' and 'new need' forced the political and religious elites to reassess the relationship between *devlet* (state) and the *din* (religion). The emergence of a new order after occupation of Bosnia and Herzegovina forced the elites to reconsider new political, legal and institutional changes. Socio-political changes involved the Bosniak political participation within the European secular context while institutional changes involved an establishment of new institutions for fostering and preservation of the Bosniak way of life and interests. Herewith, it was inevitable to preserve centuries old Bosniak values, tradition and religion. Early foundations of new approaches by the Bosniak elites were important for the following decades, as these established foundations were inevitable not only for keeping the Bosniak values, tradition and religion alive but for preventing further migrations and entire loss of the country. The Bosniaks have learned to live and to survive within different state-forms by valuing more the essence of the *devlet* than mere form of the *devlet*. More importantly, the most important cohesive elements such as culture, tradition, values, religion and language enabled the Bosniaks to endure different state-structures, changes and transformations since 1878 until today.

The establishment of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina after the departure of the Ottomans from the Balkans was indispensable for an institutional preservation of the Bosniak culture, tradition, values, religion and language. In this regard, the Islamic Community and its intellectual and religious elites acted in a way as to replace an absence of *devlet*. Thus, they developed practical and pragmatic interpretation and understanding of the religion of Islam, relying greatly of *ijtihad*. Mehmed Teufik Azapagić is indeed worthwhile example of a modern and progressive intellectual who had courage to present *hijra* or migrations in the light of a given historical, socio-political, economic, security and cultural contexts. Being in a position to observe migrations of Bosniaks, Azapagić's *Treatise* was not only a theological work but ethnographic as well. Azapagić's approach in different religious and state matters, at the most critical time in the Bosniak history (1878-1918), started to be a model for the intellectuals and religious elites in the following

decades. By successful using of practical and pragmatic approach, the Bosniaks dealt with communism, socialist, nationalist ideologies, different state formations from Bosnia under Austro-Hungarian Empire to Bosnia after the independence in 1992. In addition such an approach has been very successful in encountering Serbo-Croat radical and hegemonic national projects and in the preservation of a multiethnic and multicultural state of Bosnia and Herzegovina.

Bosnia within the Context of the Ottoman-Russian War (1877-78)

The power-struggles of the great powers in the 19th century affected political, territorial, ideological, demographic and diplomatic changes. In this regard, Austro-Hungarian and Russian Empires directed their might towards the Ottoman territories in Asia and the Balkans. These two emerging superpowers began to exercise their sphere of influence in Asia and the Balkans as to pursue their political, ideological and economic interests. That is why the occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 was a breaking point for Austro-Hungarian implementation of new policies in the Balkans. Thus, Bosnia and Herzegovina was the gate to the Balkans for Austro-Hungarian Empire, especially after the annexation in the 1908.¹

For a proper understanding of Mehmed Teufik Azapagić's (1838-1918) thought it is important to explore the historical and political developments in the context of the Ottoman-Russian War (1877-1878) and related events such as the Eastern Question, the rebellion in Bosnia and Herzegovina (1875-1878), the Berlin Congress (1878) and occupation of Bosnia and Herzegovina (1878-1918). These interrelated events clearly demonstrate how political, economic, military, territorial, diplomatic and ideological causes affected the migrations from Asia and the Balkans to Anatolia, especially in the case of Bosnia and Herzegovina. Thus, the 19th century was a century of *hijra* that was caused due to the wars and post-war developments in the Crimea (1806-1829 and 1853-1856), Serbia (1830-1878), Bulgaria (1877-1878) and Bosnia (1878-1918).²

There were several rebellions in Bosnia and Herzegovina against the Ottoman reforms and for greater autonomy such as those under Kapetan Huseinbeg Gradašević and Aliaga Rizvanbegović (1831-1832) and rebellions that were suppressed by Omer Pasha Latas (1850-1862). However, the peasant rebellion famously called *Nevesinje Rifle* (1875-1878), under the Serb leaders

¹ Milorad Ekmečić, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977, p. 82-84.

² Muhamed Mufaku Al-Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two *Hijras* and Two *Fatwas*." *Journal of Islamic Studies*, 1994, Vol. 5, No. 2, p. 246.

Miço Ljubibratić and Golub Babić was more important as it greatly affected the outcomes of the Ottoman-Russian War (1877-1878) and the Berlin Congress (1878). These events and circumstances led to making of the new order. The Eastern Question as such was articulated, whereby Austro-Hungarian Empire exercised territorial pretensions and expansion, Germany began to use its unity, might and diplomacy, Russia positioned itself as a great military force supportive of and protector of majority Slavic-Orthodox states like Serbia and Bulgaria and the Balkans was a disputable region at the political, diplomatic and military crossroads. All of these predicaments were directing the world powers into the greater catastrophe and the war. Within these circumstances, the peasant rebellion took place in 1875 in the city of Nevesinje in Herzegovina and very quickly spread to other parts of Bosnia, Sandžak, Macedonia and Bulgaria. A small uprising and rebellion of Orthodox Serb and Catholic Croat peasants was due to the Ottoman taxes on their subjects.³ Thus, the main cause of the rebellion in Bosnia and Herzegovina was over-taxation, poverty and inequality before the law. Thus, Eastern Question was also part of a transition from predominantly feudal and agricultural society to much more advanced industrial society. Bosnia and Herzegovina as an agrarian society was very much lagging behind the Western countries that were at the eve of the great scientific, technological, economic and industrial growth and development.

Besides diplomatic and economic implications, the three-year rebellion in Bosnia and Herzegovina caused significant migrations of the people. According to some historians, 200.000 people were forced to leave their homes while 150.000 were killed. This rebellion articulated the role and the position of the Ottomans in the Balkans, which in addition complicated the Ottoman and Austro-Hungarian relations on one hand and the Ottoman-Russian relations on the other. The rebels demanded from the Ottomans religious freedom, equality before the law, protection before the violent public administration and taxation reductions and changes.⁴ These demands had a flavor of the Western civic and liberal freedoms and as such were extremely supported across Europe. The rebellion and related developments were greatly supported by the European powers against the Ottomans. In addition, the Balkans as the Ottoman land in the past was perceived as part of Europe. Thus, the Balkans sphere of influence was changed from extreme East (Orient) to the extreme West (Occident). The Balkans became the place of the significant interest for the European diplomats, journalists, writers and travelers.

³ Caner Sancaktar, "Historical Construction and Development of Bosniak Nation." *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, , 2012, Vol. 11. No. 1, p. 3.

⁴ Ekmečić, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878*, p. 52-55.

The rebellion was an opening door for the Great Powers to exercise their authority, power and diplomatic objectives in the Balkans. The rebellion was the earliest event that positioned the Balkans as an object of the Western powers. Thus, object vs. subject relationship between the Balkans and the West has never ever been replaced with mutual and partnership diplomatic relations. Considering the historicity of the rebellion, the Austro-Hungarian Empire and Russian Empire benefited most from the rebellion and the events that followed until the Berlin Congress. On one hand, the rebellion that spread all over the Balkans was skillfully used by Austro-Hungarian Empire to use diplomacy as remove the Ottoman Empire from the Balkans while the Russian Empire strengthened its military position against the Ottoman Empire during the Ottoman-Russian War (1877-78).

The Balkans tragedy was skillfully used by the Austro-Hungarian Empire and Russian Empire to strengthen their security and geographic positions against the Ottoman Empire. It was especially the case with the Russian Empire that lost in the Crimean War (1853-1856). According to some historians, the Austro-Hungarian and Russian diplomats met on July 8, 1876 to discuss the rebellion and possible outcomes. They agreed that Austro-Hungarian Empire should occupy Bosnia and Herzegovina and that in the case of the war between the Ottomans and Russia Austro-Hungarian Empire should be neutral. Besides this meeting there were several other high-level official meetings between Russian Empire and Austro-Hungarian Empire, which culminated in the adoption of the “Budapest Convention” as a basis for the resolution of the Eastern Question. (Greater) Bulgaria, Macedonia and parts of Serbia in effect became an autonomous within the Ottoman Empire, but *de facto* under the Russian military protection. On the other hand, according to the *Treaty*, Serbia, Montenegro and Romania should be granted independence. Therefore, with the signing of the San Stefano Treaty in Bulgaria in 1878 both Russian Empire and Austro-Hungarian Empire secured their diplomatic and great power position in the Balkans. In addition, these military and diplomatic developments greatly affected the outcomes of the Ottoman-Russian War (1877-78), which was officially declared on April 24, 1877.⁵

These developments also led to the Berlin Congress (1878), repositioning of the great powers and occupation of Bosnia and Herzegovina. In addition, the Berlin Congress was the European reaction to San Stefano Treaty. German Chancellor Otto von Bismarck perceived the Congress as a diplomatic tool and positioned himself as a “Supreme Arbitrator” in the Congress. In brief,

⁵ Mustafa Imamović, *Istorija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod, 1997, p. 347-348; Ekmečić, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878*, p. 82-84; Amir Karić, *Myth of Bosniak Pan-Islamism*, Sarajevo: Center for Advanced Studies, 2015, p. 70.

the Berlin Congress at its eight congressional sessions, on June 28, 1878 began to discuss Bosnia and Herzegovina based on San Stefano Treaty that was adopted on March 3 1878 between Russian and Ottomans Empires. Upon the proposal of the British delegates Austro-Hungarian Empire was permitted to occupy Bosnia and Herzegovina according to Article 25 of the Berlin Treaty. The proposal was adopted by the decision of all members except the Ottoman Empire. In effect, Bosnia and Herzegovina was under the Sultan's *de jure* sovereignty and Austro-Hungarian *de facto* military and administrative sovereignty, occupation and control.

The Bosniak leaders were stunned after the Berlin Congress because they were in disbelief that the Ottoman Empire had no capacity to protect them. They organized themselves in the form of the People's Committee on June 5, 1878 as to establish the People's Government that was supposed to provide resistance to the occupation, which lasted for three months (29 July-20 October 1878). Organized resistance was not a match to well-equipped and organized 260.000 Austro-Hungarian soldiers that occupied Bosnia and Herzegovina. According to historians, resistance loses were extremely high in comparison to Austro-Hungarian losses that were relatively small, amounting to about 6,000 officers and soldiers.⁶

In the 19th century, the Ottoman Empire encountered significant political, diplomatic and territorial losses in Europe, Asia and Africa. Thus after the Ottoman-Russian War (1877-78) and the Berlin Congress (1878) the Ottoman Empire began to lose territories in the Balkans and Asia. In addition, not only that the Ottomans were removed from the Balkans territories but their sphere of influence was entirely disrupted, whereby the European powers and Russia began to play greater role in the Balkans. The Berlin Congress also opened the new phase of Serbo-Croatian political and territorial pretensions towards Bosnia and Herzegovina that were frequently repeated in the course of the following centuries. On one hand, the Balkans became the political, diplomatic and military ground for the great powers and on the other Bosnia and Herzegovina had entered everlasting period of being in-between radical Serbo-Croatian radical nationalist projects and ideologies. The Eastern Question (1774-1923), which in effect placed the number of historical events in the single whole, has been used as a paradigm for a questionable study and understanding of the Muslims in the Balkans by the European intellectual elite. Actually the same paradigm was used for a subjective analysis of the

⁶ Robert Donia, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina, 1878-1914*, Boulder: East European Monographs, 1981, p. 42-53; Imamović, *Istorija Bošnjaka*. p. 351-352; Sancaktar, "Historical Construction and Development of Bosniak Nation," p. 4; Al-Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two *Hijras* and Two *Fatwas*," p. 246-247.

Muslims in the Balkans during the 1990s events.⁷ Very common stigmatic expressions were used in describing Muslims in the Balkans as “revenge against the Turks,” fight against foreigners and intruders,” fight against Turkish oppression and Islam as alien religion” and “the protection of Europe from Islam.”

A Contextual Biography of Azapagić

Azapagić was born in Tuzla in 1838 where he started his *madrasa* education. He continued his Islamic studies in Istanbul, which he completed in 1868. In 1862 he became the Principal of the public school *Rushdiya* in Sarajevo and later in Tuzla. In the course of time from the *mufti* of Tuzla and a *qadi* (judge) positions he climbed to the position of *reis-ul-ulama*. In 1887 he was appointed to the position of the Dean of the *Sharia Judicial School* in Sarajevo and in 1893 to the position of *reis-ul-ulama*. His popularity began with the publication of the *Treatise* and his views on *hijra*. Azapagić should be credited for successful establishment of educational and humanitarian non-governmental organization called *Gajret*. He was active in writing books, regular columns in magazines and newspapers and giving public lectures.⁸ He was versatile in several languages such as Arabic, Turkish, Persian, French and German. He served at the position of *reis-ul-ulama* until 1909 when he retired. He died on May 22, 1918.⁹

Azapagić also realized the distance of the Ottoman Empire and noticed desires of the Austro-Hungarian administration to separate Istanbul as a spiritual centre from Sarajevo. Throughout the Ottoman rule *seyhulislam* was in charge of all religious affairs, including appointment of *muftis* in the Balkans. Prior to Azapagić, Mustafa Hilmi Omerović was appointed by *seyhulislam* as the *mufti* of Bosnia. However, on October 17 1882, upon the request of the Austro-Hungarian administration, Omerović was appointed as *reis-ul-ulama* (Head of the Islamic Scholars) together with a four-member *Ulama* Council.

⁷ Fikret Karčić, *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u xx. Vijeku*, Sarajevo: Centar za napredne studije, 2014,

p. 9-10; Mustafa Imamović, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Magistrat, 2003b, p. 191.

⁸ Osman Lavić, “Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro Ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića.” *Anali GHB*, 17-18, 1996a, p. 128.

⁹ Mustafa Spahić and Osman Lavić, *Reis Mehmed Teufik efendija Azabagić*, Sarajevo: Dobra knjiga, 2013, p. 97-130; Šabanović Hazim, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo: Svjetlost, 1973, p. 676-678; Mustafa Hasani, “Stavovi uleme o šerijatskopravnom status Bosne i Hercegovine pod Austro Ugarskom upravom.” *Zbornik Radova Fakulteta Islamskih nauka u Sarajevu*, No. 15, p. 102-103; Al-Arnaut, “Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two *Hijras* and Two *Fatwas*,” p. 248-249.

Consequently, Bosnian Muslims were spiritually and hierarchically separated from Istanbul, a separation that lasted until today. In 1893, the Austro-Hungarian Emperor received the *reis-ul-ulama* and the *Ulama* Council. Then, when Omerović retired in 1893, Azapagić was appointed to the position of *reis-ul-ulama* whereupon the Sublime Porte protested because this appointment was not made by *seyhulislam* and letter of accreditation or *menshur* was not granted to him. Thus, he could be appointed only to the position of *mufti* and not *reis-ul-ulama*. These changes also led to establishment of the Islamic Community with an independent organizational and hierarchical structure. However, an establishment of the Islamic Community with *reis-ul-ulama* contradicted centuries old religious organization under the Ottoman Empire with *seyhulislam* as the supreme religious authority. This change also contributed towards entire cutting of spiritual ties between the Ottoman Empire and Bosnia and Herzegovina, which was under the Austro-Hungarian influence and supported by some religious representatives as well. Apparently, 58 prominent Muslims expressed their wish to cut the ties with Istanbul and *seyhulislam* as supreme religious leader.¹⁰ Therefore, Azapagić assumed this sensitive position at the most critical history of the Bosniak people (1893-1909). He died on May 22, 1918 and was buried in his hometown Tuzla at Mehmed Aga (Jalska) Mosque gravesite.

Azapagić got support from the Austro-Hungarian Empire because of his independent religious judgment and because he opposed the *hijra* or migrations of the Bosniaks to Anatolia. Although in the very beginning Austro-Hungarian Empire supported Bosniak migrations, later on the Empire attempted to keep the Bosniaks in Bosnia and Herzegovina as to keep the demographic balance and to counter the majority rise of the Serb population that could eventually influence the Serbian territorial pretensions over Bosnia and Herzegovina.¹¹ Austro-Hungarian Empire also aimed to accommodate the Bosniaks in Bosnia and Herzegovina as to foster more effective diplomacy towards other Muslims territories in Albania, Kosovo, Sandžak and Macedonia.¹² Thus, the Bosniaks were used as a policy and diplomatic tool by the Austro-Hungarian administration.

¹⁰ Hamdija Kapidžić, *Hercegovački Ustanak 1882 Godine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1958, p. 76; Karić, *Myth of Bosniak Pan-Islamism*, p. 77-82; Al-Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two *Hijras* and Two *Fatwas*", p. 250-251.

¹¹ Lavić, "Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro Ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića", p. 123.

¹² Al-Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two *Hijras* and Two *Fatwas*", p. 243.

The question of *hijra* was revived again with proclamation of annexation of Bosnia and Herzegovina by Austria-Hungary on October 7, 1908.¹³ The Muslims realized that with the mere edict the sovereignty of the *sultan-caliph* came to an end and that sole sovereignty was given to a Christian ruler. To prevent further *hijra* or migration even the Serbo-Muslim anti-annexation opposition proclaimed the slogan “don’t emigrate from our beautiful dear homeland.” Some newspapers like *Glasnik* were urging the people stay here “*Ostajte ovdje*”. The Muslims were also waiting the stand of the Ottoman parliament and the government, which eventually made the deal with the Austro-Hungarian Empire. This deal was another setback for the Bosniak population in Bosnia and Herzegovina. Thus, annexation again provoked attempts at *hijra* or migrations. For example, this affected some Muslims to develop a view that life and practicing of the religion of Islam under the Christian empire is impossible and that as a result they are obliged to migrate to Anatolia.¹⁴ After the annexation the migrations were so intense whereby people and migrants were afraid that “all will migrate from Bosnia.”¹⁵

Although Azapagić was *reis-ul-ulama* of Bosnia and Herzegovina, Muhammad Rashid Rida (1865-1935) wrote a small treatise entitled *Al-hijra wa-hukm Muslim al-Bosna ftha* (*Emigration and how far it legally applies to the Muslims of Bosnia*) as a reaction to a question posed by Muhamed Zahirudin Tarabar (1882-1957), a student of a *Madrasah* in Travnik. Apparently, he posed this question after listening to a speech of one scholar in Istanbul mosque who argued that migration of Bosniaks is mandatory after the annexation of Bosnia and Herzegovina as their practicing of the religion in *dar al-harb* is questionable. It is important to mention that Sultan’s partial sovereignty was exercised over Bosnia until annexation in 1908. This treatise was published on five-page long *al-Manar* newspaper in 1909, whereby the position of Bosnia and Muslims was brought to the international level. First of all, Rasid Rida hesitated to talk about political and constitutional position of Bosnia and Herzegovina under Austro-Hungarian Empire. However, he was of the view that as long as religious rights are granted in the *dar al-harb* Muslims can stay under the foreign rule. In effect, that country for Muslims becomes the Islamic country, whereby religious practices and ceremonies are valid form the

¹³ Karić, *Myth of Bosniak Pan-Islamism*, p. 71.

¹⁴ Lavić, “Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro Ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića”, p. 123.

¹⁵ See Justin McCarthy, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922*, The Darwin Press Inc, Princeton, New Jersey, 1995; Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006; Jovan Cvijić, “O iseljavanju bosanskih muhamdanaca.” *Srpski književni glasnik*. Vol. XXIV, No. 12, 1910.

legal point of view.¹⁶ This ruling or *fatwa* couldn't prevent future migrations of the Bosniaks that were again revived during the Balkan Wars. However, those who decided to stay in their own country had no choice but to coexist within Europe and Western civilization.

Progressive Dimensions of Azapagić's *Treatise*

Since the first *hijra* in 622, the Muslim world has been going through different historical, political, national and demographic changes and transformations. Actually, due to such dynamic changes and transformations the Muslim history is continuously in transition. Such historical dynamism opened the door for debates and discussions of how to live within new national, political, social, economic and cultural circumstances and transitions. A challenge to answer this question had the Prophet and Rightly-Guided Caliphs as well as the dynasties, empires and nation-states. In particular, there has been the problem of defining the notion of *hijra* within *dar al-harb* and *dar al-Islam* contexts. Thus, different socio-political, diplomatic, security and economic conditions within different historical times gave different answers to the question of "when it is right to make the *hijra* (migration)"? For instance, after the *Reconquista* of Spain millions of Muslims migrated to the North Africa, after the decline of the Ottoman Empire, millions of people migrated to Anatolia; after the partition of India into Pakistan and India millions of people migrated. In addition, most of the Muslim world was under the colonial and imperial control, which poses the question about the meaning and the conception of *dar al-Islam* and *dar al-harb*. In addition, nowadays different Muslim communities are persecuted in Myanmar, Kashmir, Palestine and Thailand and the predicament they encounter is should they migrate from *dar al-harb* to *dar al-Islam*? Of course, to give answer to this question is extremely difficult especially in a given historical, socio-economic, political and security moment.

Migration or *hijra* to *dar al-Islam* in the Balkans, especially from Bosnia and Herzegovina requires a close attention. The earliest beginnings of migrations to Anatolia were recorded as early as in 1830s but the trend was accelerated during the time of Austro-Hungarian rule (1878-1908) due to economic,

¹⁶ Spahić and Lavić, *Reis Mehmed Teufik efendija Azabagić*, p. 131-162; Karić, *Myth of Bosniak Pan-Islamism*, p. 74-75; Sarah Albrecht, *Dar al-Islam Revisited: Territoriality in Contemporary Islamic Legal Discourse on Muslims in the West*. Leiden and Boston: Brill, 2018, p. 98-102; Al-Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two *Hijras* and Two *Fatwas*," p. 251-253; Khaled Abou El Fadl, "Striking a Balance: Islamic Legal Discourse on Muslim Minorities." *Muslims on the Americanization Path?* (Eds. In Yvonne Yazbeck Haddad & John L. Esposito), Oxford University Press, Oxford, 2000, p. 48-53.

political, cultural, religious and security causes and factors.¹⁷ In this regard, Azapagić's *Treatise (Risaletu fi'l-hijreti)*, which was published in 1884 in Arabic, had tremendous significance as this was very critical period during which Muslims from the Balkans, especially from Bosnia and Herzegovina, were encouraged to migrate to Anatolia. Some scholars in the Balkans like Hilmi Ibn Husein Tasidžali, known as Bosnali Hilmi in his book *Treatise on the Hijra and Muhajirin (Risala fi al-hijra wa al-muhajirin)* made migration from *dar al-harb* obligatory upon the Balkans Muslims.¹⁸ In the very beginning the Ottoman Empire and some of its key officials were encouraging migrations as to balance and counter the Christian presence in Anatolia.¹⁹ However, after the annexation of Bosnia the Ottoman officials were often against collective and organized migrations, arguing that the Muslims must stop thinking about migration and instead they must stay because of their own interest, In this regard, migrations to Anatolia began with Russian annexation of Crimea in 1783 while the migrations from the Balkans to Anatolia intensified after the Ottoman-Russian War (1877-1878) and the Balkan Wars (1912-1913). According to some historians "the total number of people immigrating into the Ottoman Empire between 1860 and 1914 was approximately five to seven million."²⁰ Whereas according to Imamović from 1878 to 1914, the number of migration who migrated from Bosnia to Anatolia was between 150000 and 180000.²¹ However, some other sources put this number much higher to 300.000.²²

Given the geographical position of Bosnia and Herzegovina during the Ottoman Empire period, the Bosniaks converted to the religion of Islam and were strongly attached to *dar al-Islam*, guarding its borders against *dar al-harb*. Consequently, Bosnia and Herzegovina was seen by them as in-between *dar al-Islam* and *dar al-harb*. The Bosniaks also perceived themselves as frontier guards of Islam and the *devlet* (the Ottoman Empire). As a result of changes and eventual decline of the Ottoman Empire in the Balkans, the Bosniaks were at the crossroads, having a difficulty to decide what to do, to migrate, to convert to Christianity or to stay under persecutions.²³ Therefore for the

¹⁷ Karić, *Myth of Bosniak Pan-Islamism*, p. 69-70.

¹⁸ *Ibid.*, p. 73

¹⁹ Spahić and Lavić, *Reis Mehmed Teufik efendija Azabagić*, p. 106.

²⁰ Kemal H. Karpat, "The Hijra from Russia and the Balkans: The Process of Self-Definition in the Late Ottoman State." *Muslim Travellers. Pilgrimage, Migration and the Religious Imagination*, (Eds. In Dale Eickelman and James Piscatori), Berkeley: University of California Press, 1990, p. 691.

²¹ Mustafa Imamović, *Pravni položaj i unutrašnja-politički razvitak BiH od 1878-1914* Sarajevo: Svjetlost, 1976a, p. 108.

²² Sancaktar, "Historical Construction and Development of Bosniak Nation," p. 4.

²³ Al-Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two Hijras and Two Fatwas," p. 244-245.

Bosniaks the year 1878 represented a turning point, as the life of the people deviated sharply from its previous course. The development of such millennial importance was Bosnia and Herzegovina's transition out of the political framework of the Ottoman Empire into that of the Austro-Hungarian Monarchy. This event would certainly have been less traumatic for the Bosniaks had it not also meant a change in cultural and civilizational context and transition from an Oriental-Islamic context to a Western-Christian one.²⁴

In Bosnia and Herzegovina the Berlin Congress was the trigger for the migrations. However, broadly speaking in the Balkans millions of Muslims were forced to migrate to Anatolia. Of course, words *hijra*, *dar al-harb* and *dar al-Islam* were common terms among the Muslims but migrations were caused by direct political, socio-economic and religious reasons and in the passage of time the migration became like a snowball which started from the modest scale at the early phase but later on grew. In addition, there were both internal and external factors that promoted the migration. Some religious scholars (*ulama*) encouraged *hijra* or migration as a religious duty, while a newspaper in Istanbul like *Tercuman-i Hakukat* encouraged Bosnian Muslims to migrate as to avoid the persecutions under Austro-Hungarian rule. The Muslims were well received in the Ottoman Empire as *muhajirs* by both the government and the people. In 1887, *hijra* and accommodation of immigrants was given much more official character whereby *Seyhulislam* wrote to Sultan Abdulhamid II that the Muslim life under the non-Muslim rule is intolerable and thus the *devlet* must allow any Muslim to immigrate if he/she wished.

Migrations from Bosnia and Herzegovina during the 1880s roused the *ulema's* concerns about the future of the Muslim community in Bosnia. The religious representatives realized the migrations from Bosnia are endangering the *vatan* and not the *din* (Islam), as migrations and depopulation would lead to the loss of the *vatan*.²⁵ Among the most prominent scholars of this time who were against the *hijra* and whose views were published in the newspaper *Vatan*, which was published in Sarajevo from 1884 to 1897, were Muhamed Emin Hadžijahić (d. 1892) and Mehmed Teufik Azapagić.²⁶ For instance, as to counter negative trends of the migrations Hadžijahić presented his views within patriotic, national and sacred perspectives. In his attempt to deal with the conditions that forced Muslims to migrate he stated

²⁴ Karić, *Myth of Bosniak Pan-Islamism*, p. 69.

²⁵ Al-Arnaut, "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two *Hijras* and Two *Fatwas*," p. 248.

²⁶ Hasani, "Stavovi uleme o šerijatskopravnom statusu Bosne i Hercegovine pod Austro Ugarskom upravom," p. 102-107.

“Shouldn’t we love our homeland! Is there anything more sacred and important from the faith (Din) and homeland (Vatan)...there are our countrymen (citizens) who do not think about consequences and who have not felt the sufferings of this world and thus think that the migration is lawful...don’t they think that migrations could (emphasis added) shake and eventually destroy the foundations of Islam in Bosnia...”²⁷

Being a judge and then *mufti* of Tuzla, Azapagić viewed the *hijra* or migration of Bosniaks as a continuous depopulation of Bosnia and Herzegovina. He was especially concerned with different religious interpretations that encouraged *hijra* or migrations. Traditionalists were simply using the pattern of interpretation by considering the Prophet’s *hijra* from Mecca to Medina. He saw this as a challenge, both from depopulation and extinction of Bosniaks from Bosnia and Herzegovina and from the religious point of views as there were different interpretations of *hijra* among the Muslims. He began exploring and analyzing rulings that supported migrations or *hijra* by examining the Holy Qur’an, the Tradition of the Prophet and the views of the Muslim scholars. He was especially interested in placing the conception of *hijra* into historical and socio-political contexts.

Azapagić wrote his *Treatise* in Arabic language, demonstrating his religious and scholarly knowledge in the religion of Islam. Upon the completion the *Treatise* it was accorded and recommended for the publication by the Council of *Ulama* in Sarajevo. A shorter version of the *Treatise* was published in Turkish language as to make it available for wider reading audience. The *Treatise* was published in 1886. The *Treatise*, written on 38 pages, consists of three main parts such as 1) definition and conception of *hijra* based on the Tradition and the views of the main Muslim scholars; 2) conception of *dar al-harb* and *dar al-Islam* and their characteristics; 3) the conception of *fath* (opening) and a comparison of Prophet’s *hijra* from Mecca to Medina and the Bosniak’s *hijra* from Sarajevo to Istanbul. Azapagić began his *Treatise* with praise to God who granted His Messenger safe return to Mecca and blessings upon the Prophet Muhammed who said “love for the country is a part of faith,” and “a *muhajir* is the one who avoids what Allah has forbidden.”²⁸

²⁷ Spahić and Lavić, *Reis Mehmed Teufik efendija Azabagić*, p. 104-106; Kemura Ibrahim, “Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka IZ prvih godine austro-ugarske okupacije.” *Glasnik*, 1970, Vol. 9-10, p. 438-443; Enes Pelidija, “Dr. Muhamed Hadzijačić – dostojan nastavljatelj porodične tradicije.” *Znakovi Vremena*, 2007, Vol. 10, No. 38, p. 17; Esad Zgodić, *Bosanska politička misao: Austrougarsko doba*. Sarajevo: DES, 2003, p. 28-40.

²⁸ Osman Lavić, “Mehmet Teufik Azapagić: Risala o hidzri.” *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*. Vol. 15-16, 1990b, p. 197.

In his analysis of the conception and meaning of *hijra* Azapagić argued that *hijra*, as migration from one country to the other, was a religious duty before the conquest of Mecca but after the conquest this command was abrogated with the the *Tradition* of the Prophet in which he stated “There shall be no migration after the opening (of Mecca).” However, Azapagić argued that the *hijra* or migration as such was not abolished but instead the primarily aim of *hijra* was to be on the straight path, the path of goodness and righteousness. Then, Azapagić made clear interpretation of the *Tradition* regarding migration from fear, persecution, poverty and paganism, arguing that such migration is not in essence obligatory but should be considered as a tool for the protection and preservation of the religion. He cited Tradition “*muhajir* is someone who abstains from what Allah forbids,” and similar Traditions as to argue that migration is permissible only with clear intention for preserving and protecting the religion. Thus, whoever lives in a country where his religious freedoms are granted and he/she migrates, such *hijra* is because of this-worldly realms of life.²⁹ As explained in the above, different definitions of *hijra* left the room for its misuse and encouragement to make *hijra*. For instance, some groups in Egypt misused the conception of *hijra* by arguing that the Muslims should migrate from majority-Muslim country if the religion of Islam is not fully implemented.

Then, Azapagić accepted traditional Hanafi School of Law definitions of *dar al-harb* and *dar al-Islam*. According to him *dar al-harb* is the country of disbelievers with whom Muslims do not have a peace treaty.” Azapagić also explained three cases when *dar al-Islam* becomes *dar al-harb*. He argued that *dar al-harb* has the potential of becoming *dar al-Islam* as long as religious practices like Friday prayer, Eid prayers, and congregational prayers in the mosque, prayer announcing and other religious freedoms are granted and performed, even though the country is ruled by the non-Muslims. Thus, someone can be a Muslim even if he/she lives in a country that is not based on the Islamic principles.³⁰

In the last part of the *Treatise* Azapagić argued that one cannot compare the Prophet’s *hijra* from Mecca to Medina and Bosniak’s *hijra* from Bosnia to Istanbul. The Prophet’s *hijra* was a clear God’s directive and it was the migration from fear and weaknesses to reconsolidation and mobilization as to undertake opening of Mecca. On the contrary, *hijra* from Bosnia and Herzegovina would be running away from the state where the religion of Islam was strongly rooted and was strongly practiced in the past several centuries.

²⁹ Ibid., p. 198-202.

³⁰ Ibid., p. 202-208; Lavić, “Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro Ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića,” p. 129.

Thus, *hijra* or migration from Bosnia and Herzegovina would further weaken the position of the religion of Islam. He based his arguments on the simple statement “one must abide by the norms of one’s own time.”³¹

Conclusion

This paper clearly pointed to the significance of the study of history as a whole, whereby different historical events are interrelated and interconnected. In this regard, understanding of the Ottoman-Russian War (1877-1878), requires analysis and understanding of other historical events that predated and postdated this particular war. The Berlin Congress (1878) and occupation of Bosnia and Herzegovina were but direct effects of different historical events that were taking place in the Balkans and Asia. In particular, the Berlin Congress caused the Bosniak migrations to Anatolia and significant socio-political, religious, economic and demographic changes in Bosnia and Herzegovina. On the other hand, the 19th century events contributed towards greater Russian and Austro-Hungarian expansionist influence in the Balkans, including the rise of Serbo-Croatian nationalism. In this regard, Bosnia and Herzegovina was positioned at the crossroads and the fault lines of the emerging world order.

The occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 affected serious political, administrative, social, economic and military changes and transformations. The Bosniak political and intellectual elites had to reassess the meanings of *devlet* (state), *din* (religion) and their very survival in the new world. These and similar questions provoked the debates about the *hijra* or migration of Bosniaks from Bosnia to Anatolia. Although the first migrations were low in their intensity, including intellectuals and high state officials, the religious scholars began to clarify and explain the questions of migration. They especially had a problem to explain the Muslim living under the *dar al-harb* i.e., new socio-political and constitutional position of Bosnia and Herzegovina provoked migrations. In this regard, Mehmet Tevfik Azapagić felt obliged to write the *Treatise* as to explain why and under what conditions migration of Bosniaks from Bosnia to Anatolia is lawful. He was especially concerned with provisional explanations of the meaning and the conception of migration by some religious circles that made migration obligatory upon the Muslims. His ideas were also published in the newspaper *Vatan* in which almost all articles encourage Bosniaks not to leave their homeland except if the conditions are unbearable, being threat to the religious existence. Aza-

³¹ Hasani, “Stavovi uleme o šerijatskopravnom status Bosne i Hercegovine pod Austro Ugarskom upravom,” p. 103-105; Al-Arnaut, “Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two *Hijras* and Two *Fatwas*,” p. 249-250.

pagić was among the most progressive Muslim scholars who developed new interpretation of *dar al-harb*, arguing that if our lives, religion, property and honor are secured we shall stay in the country regardless who rule it Muslims or non-Muslims. Thus, he raised the questions of the freedom of religion, national identification, public order, and security of property, protection and equality before the law. In effect, he was arguing that Bosniaks should ensure that these rights are granted within new state-structure, which as such does not justify migrations to Anatolia. In his letters, Azapagić argued that those who migrate from their homeland should be ready to encounter with numerous hardships and difficulties in the foreign land, including the language, climate and life conditions. In addition, Azapagić articulated in general the problem of depopulation and demographic changes within the country and their repercussions to the future of the country, arguing that cities like Trebinje, Livno and Cazin will be eventually deserted. Finally, Azapagić's *Treatise* could serve as a retrospection of depopulation of Bosnia and Herzegovina during 1878-1918 and depopulation that started due to the war in 1992 but which continues until today.

References

KHALED, Abou El Fadl, "Striking a Balance: Islamic Legal Discourse on Muslim Minorities." (Eds. In Yvonne Yazbeck Haddad & John L. Esposito), *Muslims on the Americanization Path?* Oxford: University Press, Oxford, 2000.

ALBRECHT, Sarah, *Dar al-Islam Revisited: Territoriality in Contemporary Islamic Legal Discourse on Muslims in the West*. Leiden and Boston: Brill, 2018.

AL-ARNAUT, Muhamed Mufaku. "Islam and Muslims in Bosnia 1878-1918: Two Hijras and Two Fatwas." *Journal of Islamic Studies*. 1994, Vol. 5, No. 2, p. 242-253.

BANDŽOVIĆ, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2006.

CVIJIĆ, Jovan, "O iseljavanju bosanskih muhamdanaca." *Srpski književni glasnik*, 1910, Vol. 24, No. 12.

DONIA, Robert, *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Herzegovina. 1878-1914*, Boulder: East European Monographs, 1981.

EKMEČIĆ, Milorad, *Istorijski značaj ustanka u Bosni i Hercegovini 1875-1878*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1977.

HASANI, Mustafa, "Stavovi uleme o šerijatskopravnom statusu Bosne i Hercegovine pod Austro Ugarskom upravom." *Zbornik Radova Fakulteta Islamskih nauka u Sarajevu*, 2012, No. 15, p. 91-114.

IMAMOVIĆ, Mustafa, *Pravni položaj i unutrašnje-politički razvitak BiH od 1878-1914* Sarajevo: Svjetlost, 1976a.

IMAMOVIĆ, Mustafa, *Istorija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod, 1997c.

IMAMOVIĆ, Mustafa, *Historija države i prava Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Magistrat, 2003b.

KARČIĆ, Fikret, *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u xx. Vijeku*, Sarajevo: Centar za napredne studije, 2014.

KARPAT, H. Kemal, *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays*, Leiden, Boston, Koln: Brill, 2002.

KARPAT, H. Kemal, "The *Hijra* from Russia and the Balkans: The Process of Self-Definition in the Late Ottoman State." *Muslim Travellers, Pilgrimage, Migration and the Religious Imagination*. (Eds. In Dale Eickelman and James Piscatori), Berkeley: University of California Press, 1990.

KAPIDŽIĆ, Hamdija, *Hercegovački Ustanak 1882 Godine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.

KARIĆ, Amir, *Myth of Bosniak Pan-Islamism*. Sarajevo: Center for Advanced Studies, 2015.

KEMURA, Ibrahim, "Dva patriotska apela bosanskih muslimanskih prvaka IZ prvih godine austro-ugarske okupacije." *Glasnik*, 1970, Vol. 9-10, p. 438-43.

LAVIĆ, Osman, "Iseljavanje Bošnjaka muslimana iz Bosne i Hercegovine za vrijeme Austro Ugarske vladavine i risala Mehmeda Teufika Azapagića." *Anali GHB*, XVII-XVIII, 1996a, p. 123-130.

LAVIĆ, Osman, "Mehmet Teufik Azapagić: Risala o hidzri." *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, 1990b, Vol. XV-XVI, p. 179-222.

MCCARTHY, Justin, *Death and Exile. The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims 1821–1922*, The Darwin Press Inc, Princeton, New Jersey, 1995.

PELIDIJA, Enes, "Dr. Muhamed Hadzijahić – dostojan nastavljaj porodичne tradicije." *Znakovi Vremena*, 2007, Vol. 10, No. 38, p. 10-35.

RIDA, Rashid, Muhammed, Al-Hijrah Wa Hukm Muslim Busna Fiha, "Al-Manar", No. 12, p. 410-415.

SANCAKTAR, Caner, "Historical Construction and Development of Bosniak Nation" *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, 2012, Vol. 11, No. 1, p. 1-17.

SPAHIĆ, Mustafa and Lavić, Osman, *Reis Mehmed Teufik efendija Azabagić*, Sarajevo: Dobra Knjiga, 2013.

ŠABANOVIĆ, Hazim, *Književnost Muslimana BiH na Orijentalnim Jezicima*, Sarajevo: Svjetlost, 1973.

ZGODIĆ, Esad, *Bosanska politička misao: Austrougarsko doba*. Sarajevo: DES, 2003.

93 HARBİ'NE GİDEN YOL: TERSANE KONFERANSI VE SONUÇLARI

Prof. Dr. Hikmet Öksüz*
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Köksal**

Öz

1875 yılında Rusya'nın teşvikleri ile Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Hersek'te ciddi isyanlar meydana gelmiş ve gelişmeler Osmanlı Devleti'nin bir iç sorunu olmaktan çıkıp uluslararası bir boyut almıştır. Slav birliği temeline dayanan ayaklanmaların bastırılması Rusların müdahalesini getirmiş, bu gelişmeler İngiltere'yi de rahatsız etmeye başlamıştır. Rusların İstanbul Büyükelçisi İgnatiev'in Osmanlı Devleti'ne bir ultimatoma vererek, altı haftalık ya da iki aylık bir ateşkes önermesi, üstelik 48 saat içinde kabul edilmemesi durumunda diplomatik ilişkilerin kesileceğini beyan etmesi iki ülkeyi savaşın eşiğine getirmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti söz konusu Rus ultimatoomunu kabul etmek zorunda kalmış, Rusya bu sayede Sırbistan'ı müdafaa konumu elde etmiştir. Bu defa çıkarlarının zedeleneyeceğini düşünen İngiltere, sorunun bir konferansla çözülmesini önermiştir. Böylece 1876 yılının Aralık ayında Paris Antlaşması'nda imzası bulunan altı devletin katılımıyla İstanbul (Tersane) Konferansı'nın düzenlenmesi kabul edilmiştir.

Konferans yeri olarak Bahriye Nezareti binasının üst katı belirlenmiş, ilk oturum 23 Aralık 1876'da gerçekleştirilmiştir. Konferans delegeleri 15 Ocak'ta sekizinci kez bir araya geldiğinde, Lord Salisbury kendisinin ve diğer Büyükelçilerin, Babıali'nin kabulü için değiştirilmiş tavsiyelerinin bir özetini sunmaya karar verdiklerini belirtmiştir. Bunun konferans üyeleri açısından nihai iletişim olduğu vurgulanmış tekliflerin esas ilkelerinin, 18 Ocak'ta gerçekleşecek olan toplantıda kabul edilmemesi halinde Altı Güçler'in temsilcilerinin Konferansı sonlandıracağı deklare edilmiştir.

Konferanstaki dokuzuncu toplantı, 20 Ocak tarihinde gerçekleşmiştir. Osmanlı Devlet erkânının yaptığı görüşmeler tamamlandıktan sonra ret kararı bir mazbata ile delegelere tebliğ edilmiştir. Altı Güçler'in temsilcilerinin son toplantısı, 21 Ocak Pazar akşamı Avusturya Büyükelçiliği'nde yapılmış ve kısa süre sonra delegeler İstanbul'dan ayrılmıştır.

Tersane Konferansı ve sonrasındaki diplomatik gelişmeler sonuç verince konferansa katılan altı gücün onayı ile 31 Mart 1877'de Londra Pro-

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, h.oksuz@ktu.edu.tr

** Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ahmetkoksal@ktu.edu.tr

tokolü kabul edilmiştir. Osmanlı Devleti'ne tebliğ edilen ve aslında Tersane Konferansı'ndaki önerilerden farkı olmayan tekliflerin Babıali tarafından reddiyle birlikte, 24 Nisan 1877'de "93 Harbi" başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Tersane Konferansı, Osmanlı Devleti, Rusya

**THE ROAD TO 93 WAR:
TERSANE (ISTANBUL) CONFERENCE AND RESULTS
Abstract**

In 1875, with the encouragement of Russia, serious riots occurred in Serbia, Montenegro, Bulgaria and Herzegovina, and the developments became an international problem. The suppression of the uprisings based on Slavic unity brought the intervention of the Russians, and these developments began to disturb Britain as well. The Russian Ambassador of Istanbul, Ignatiev, issued an ultimatum to the Ottoman Empire to propose a six-week or two-month ceasefire, and declared that diplomatic relations would be cut if not agreed within 48 hours. thus the two countries came to the brink of war. Then the Ottoman State had to accept the Russian ultimatum, which enabled Russia to defend Serbia. England, with the thought that its interests would be undermined, promoted the idea of a conference . Thus, in December 1876, it was agreed to organize the Istanbul (Tersane) Conference with the participation of six states of the signatory of the Treaty of Paris.

Constantinople Conference was held from 23 December 1876 until 20 January 1877. When the conference delegates met for the eighth time on 15 January, Lord Salisbury stated that he and the other ambassadors had decided to submit a summary of their amended recommendations to the Babıali.

This was the final communication from the perspective of conference members. If the principal principles of the proposals were not adopted at the meeting, which will take place on 18 January, representatives of the six powers would terminate the conference. The ninth meeting at the conference took place on 20 January. After the completion of the negotiations held by the Ottoman state officials, the rejection was communicated to the delegates. A final meeting of the representatives, of the Six Powers took place at the Austrian Embassy on the evening of Sunday, the 21st of January and ambassadors left Istanbul in very shortly.

The solution scheme offered by the Europeans was essentially a kind of pacification. It was also above reasonable limits that could be proposed to

any government seeking to maintain its independence. A very large part of the characteristics of the European programme, which did not match the Ottoman Empire's perception of the state and territorial integrity, were nevertheless considered by the Babiali. The main two points that were not approved were the subject of governors and the formation of the International Commission appointed to oversee the actions of provincial administrations.

When the Constantinople Conference and subsequent diplomatic developments failed, the London Protocol was adopted on 31 March 1877 with the approval of 6 powers attending the conference. After the rejection of the proposals, which were communicated to the Ottoman Empire and which were not different from the proposals at The Constantinople Conference, The "War of 93" started on 24 April 1877.

Keywords: 1877-78 Ottoman-Russian War, The Constantinople Conference, Ottoman Empire, Russia

1875'de Osmanlı idaresinde bulunan Hersek'te başlayan¹ ve Rusların teşvikleri ile Bulgar, Sırp ve Karadağ isyanlarıyla devam eden süreç bir yıl içinde büyük bir Balkan krizine dönüşmüştü.² Özellikle Bulgar ayaklanması İngiliz kamuoyunda Türk karşıtı propaganda faaliyetlerinin merkezine konulmuş, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünün bozulmamasına yönelik genel politikasının değişmesindeki etkenlerden biri olmuştur. İngiltere, Balkanlardaki statükonun kısa vadede değişmesi taraftarı olmamasına rağmen başlangıçta Osmanlı Devleti'nden bazı tavizler alma fikriyle hareket etmiştir.

Slav birliği³ temeline dayanan ayaklanmaların bastırılmasında Osmanlı Devleti'nin başarılı bir safhaya gelmesi⁴ ve Sırların mağlup edilmesi İstan-

¹ 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'na kadar giden sürecin başlangıcını teşkil eden Hersek Ayaklanması 1875 yazında Hersek'e bağlı Nüvesin kasabasındaki bir vergi meselesinden gelişerek umumi bir Avrupa krizine dönüşmüştür. Bekir Sıtkı Baykal, "Doksanüç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1945, C. 3/2, s. 184.

² Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devletine Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dâir Bazı Önemli Belgeler", *Bellekten*, 1986, C. 50/198, s. 833.

³ Panslavizm'in kökenleri ve Rusya'nın bu yöndeki faaliyetleri için bkz. Mithat Aydın, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2004, C. 15/15, s. 73-82; Akdes Nimet Kurat, "Panslavizm", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 2-4, Haziran-Eylül-Aralık 1953'den ayırıtım, Ankara, 1953, C. 11; Rus tarihinin yazılı kaynakları içinde ilk Rus vakanüvisi Nestor'un adeta bir Panslavist gibi düşündüğünü kaydeden Kurat, bu fikrin ilk düşünsel temsilcisinin Yuri Krijaniç adlı bir Hırvat olduğunu belirtmektedir. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 57, 243-244.

⁴ İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Tersane Konferansı'nın Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası", *İstanbul Üni-*

bul'da bir sevinç dalgası yaratsa da yabancı müdahalesine kapı açması dolayısıyla temkinli davranılıyordu. Nitekim bu nedenle Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'ya doğrudan Belgrad'a yönelmesi ve Sırları bir barışa zorlaması emri verilmişti.⁵ Rusların müdahale olasılığını arttıran Bütün bu gelişmeler ise İngiltere'yi rahatsız etmeye başladı.⁶ Zira İngiltere Doğu Sorunu'nun çözümü noktasında kendi çıkarları açısından Rus girişimlerini tehlikeli buluyordu. Osmanlı Devleti ise Sırbistan emaretinin kendi hâkimiyetinde olması durumundan hareketle resmi bir görüşmeyi ve kesinlikle toprak vermeyi kabul etmemekle⁷ beraber savaş harekâtını durdurarak barış şartlarını beyan etmişti. Bu beyanda Sırp Beyinin Osmanlı Sultanına tazimlerini sunması, 1867'de Sırlara verilmiş olan dört kalenin iade edilmesi, askerlerin ve teçhizatın sınırlandırılması, savaş tazminatı verilmesi gibi unsurlar mevcuttu. İngiltere şartları kabul etmediği gibi buna mukabil büyük güçlerin de onayladığı yeni teklifler sundu. Buna göre Sırbistan ve Karadağ'a verilmiş olan savaş öncesi imtiyazların yenilenmesi, Bosna ve Hersek'te muhtariyet esasına geçilmesi, Bulgaristan'da Andrassy layihasında belirtilen esaslar çerçevesinde ıslahatlar gerçekleştirilmesi, Sırbistan'la iki aylık mütareke yapılması isteniyordu.⁸ Açıkça görüleceği gibi Osmanlı galibiyetini yok sayan ve Rusya tarafından belirlenmiş gibi görünen teklifler kabul edilebilir düzeyde değildi. Ancak bu durum da doğrudan ve dolaylı müdahalenin kapısını aralıyordu. Islahat tavsiyeleri ise meşrutiyet idaresine geçiş sürecini hızlandırdı.

Sırp ordusunun ağır mağlubiyeti Belgrad'da büyük endişe doğurmuşken Sırp Beyi direnişlerinin yetersiz olacağı düşüncesiyle Rusya'ya başvurmuştu. Nitekim 31 Ekim'de Rusların İstanbul Büyükelçisi İgnatiev⁹ Osmanlı Devleti'ne bir ultiatom verdi. Bu ultiatomda altı haftalık ya da iki aylık bir ateşkes öneriliyor, üstelik 48 saat içinde kabul edilmemesi durumunda diplo-

versitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 1954, C. 6/9, s. 123; Mithat Aydın, "İstanbul Konferansı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Ankara, 2016, C. Ek 1, s. 673; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2007, C. 8, s. 15; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, (Haz. İsmet Miroğlu), Berekat Yayınevi, İstanbul, 1983, s.195-197.

⁵ Karal, *a.g.e.*, s. 21.

⁶ Bulgar olaylarının baş göstermesinden sonra İngiltere'de Osmanlı karşıtı hareket güçlenmişti. Gladstone bir broşüründe Türklerin Avrupa'dan kovulması gerektiğini beyan ederken, Londra'dan Babıali'ye yapılan beyanatta Osmanlı Devleti'nin zaman kaybetmeden savaşı durdurması gerektiği aksi halde Rusya'nın kuvvete başvurmasının muhtemel olduğu kaydediliyordu. Bu artık tarafsızlık yaklaşımının da sonu anlamına geliyordu. Karal, *a.g.e.*, s. 22.

⁷ *The New York Times*, 18 Aralık 1876.

⁸ Karal, *a.g.e.*, s. 23.

⁹ İgnatiev'in Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri, diplomatik tarzı, Osmanlı Rus ilişkilerinin durumu hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Özhan Kapıcı, *Osmanlı - Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, (Hacettepe Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.

matik ilişkilerin kesileceği ve Rus büyükelçisi ile bütün elçilik çalışanlarının İstanbul'u terk edeceği belirtiliyordu. Savaş anlamına gelen bu gelişmeler sırasında Rus ordusu da seferber edilmişti. Rusya'nın yaptığı bir başka girişim de meselenin Hristiyan devletler arasında bir çözüme kavuşturulmasına yönelikti.¹⁰ Rusya öncelikle inanç ayrımı yapılmaksızın tüm nüfusun silahsızlandırılması, düzensiz birliklerin kaldırılması, Avrupa'da yerleşik Çerkezlerin Asya'ya nakli, devlet dairelerinde Türkçe den başka dillerin de kabulü hususlarında ısrarcıydı.¹¹

Yapılan değerlendirmenin ardından Osmanlı Devleti söz konusu Rus ulti-matomunu kabul etmek zorunda kaldı. Rusya bu sayede Sırbistan'ı müdafaa konumu elde etmiş ve Balkanlarda politik üstünlüğü de ele geçirmişti.¹² Rusya'nın sıradaki hedefi Bosna ve Hersek'in muhtariyeti idi. Zaten diplomatik girişimlerini ulti-matomdan önce başlatmıştı. İngiltere ise tam bu noktada devreye girerek Rusya'nın tek taraflı hareketine engel olma yoluna girişti.¹³ Rusya merkezli olarak çıkarlarının zedeleneceğini düşünen İngiltere¹⁴ 4 Kasım 1876'da sorunun bir konferansla çözülmesini önerdi.¹⁵ İngiltere'de baş-tan beri konferansın düzenleneceğine dair genel bir kanaat vardı.¹⁶ Konferansın kabulü ve sonrasında toplanması İngiltere'yi psikolojik olarak ön plana çıkartmıştı.¹⁷

Başta bazı itirazlarda bulunan¹⁸ Osmanlı Devleti açısından bakıldığında teklifi reddetmek İngiltere'nin de ifade ettiği gibi kendisi olmadan aleyhte alınacak karara mecbur kalmaktı. Öte yandan Osmanlı toprak bütünlüğünü zedeleyici ve içişlerine müdahale anlamına gelen bu tarz bir konferans sonuç-ları açısından olumsuz bir görüntü oluşturmaktaydı. İngiltere ise bu algıyı de-ğiştirmek açısından Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne riayet edileceği, Karadağ ile Sırbistan'ın savaş öncesi konumuna getirileceği

¹⁰ Aydın, 2016, s. 673; Karal, a.g.e, s. 24.

¹¹ "The Eastern Question", *The New York Times*, 16 Kasım 1876; Konferans öncesi Türklerin silahsızlanma konusuna şiddetli itiraz edecekleri ve zayıf reform planları ile gelecekleri düşünülüyordu. *The New York Times*, 20 Aralık 1876; Memorandum of General Ignatiev's Provisional Propositions, *Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, Harrison And Sons, Londra, 1877, s. 57-58.

¹² Karal, a.g.e, s. 25.

¹³ İngiltere'nin değişen politikalarının izdüşümlerini takip etmek için Konferans öncesi gelişmelere göz atmak gerekmektedir. Bu hususta bkz. Mithat Aydın, "İstanbul Konferansı (1876)'na Giden Yolda İngiltere'nin "Doğu" Politikası", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2005, S. 17, s. 59-66.

¹⁴ Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e, s. 198.

¹⁵ The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury, *Conference At Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 1; Baykal, a.g.m, s. 183.

¹⁶ "Turkey and the Conference", *The New York Times*, 18 Kasım 1876.

¹⁷ Karal, a.g.e, s. 25-26.

¹⁸ "The Eastern Question", *The New York Times*, 16 Kasım 1876.

ve Bosna Hersek'teki muhtariyet yapısıyla Bulgaristan'da ona benzer bir idare kurulacağı temel fikriyle hareket edileceğini beyan etmişti.¹⁹

Osmanlı Devleti önce konferansın düzenlenmesi sonra da kabulü halinde İstanbul'da yapılması yönündeki fikirleri değerlendirdi. Bu amaçla toplanan hususi bir encümen de meşveretle konu irdelenmiş, hadiselerin bütün Avrupa'yı etkilemesine rağmen Osmanlı iç problemi olduğundan hareketle dahili işlere müdahale olarak algılanmıştı. Ayrıca otonomi maddesinin kesinlikle kabul edilemeyeceği Londra sefiri vasıtasıyla İngiltere'ye bildirildi. Bu çerçevede padişahın izniyle kesin bir karara varmak amacıyla Heyet-i Vükela, ulema ve uygun görülen diğer devlet adamları ile bir Meclis-i Umûmî oluşturuldu. 4 Kasım 1876'da toplanan mecliste öncelikle Londra ile gerçekleşen yazışmalar tartışılmış ve konferans teklifinin kabul veya reddine yönelik bir karara varılmaya çalışıldı. Umumi görüş Osmanlı Devleti açısından meselenin geleceğe yönelik olumsuz sonuçlar doğuracağı ve egemenlik haklarına müdahale olacağı şeklindeydi. Buna istinaden Londra'ya tebliğ edilen mütalaalarda sebat edilmesi gerektiği görüşüyle birlikte İngiltere'nin ısrarı da dikkate alındı.²⁰ Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni dışarıda bırakarak konuyu Avrupalı devletlerle çözmek istemesi, Osmanlı devlet adamlarını İngiltere'nin talebine yaklaştırmıştı. İngiltere ise redde ısrar edilirse hariçte yine konferans toplanacağını belirtmişti²¹ bu ise Osmanlı Devleti tarafından Rusya'nın aradığı fırsatın verilmesi ve müdafaa hakkından vazgeçmek olarak görülüyordu.

Böylece konferansın İstanbul'da tertibi halinde bunun muhtariyet idare esasının kabulü anlamına gelmediği ve bunun gibi Saltanat-ı Seniyyenin hükümlerine dokunacak bir madde olur ise onu ret için her türlü savunma hakkının saklı olduğu kaydedilmişti. Bu arada Lord Derby'nin sonradan verdiği bir izahata göre "muhtariyet idare"den kastın emaretlar gibi bir heyet-i mümtaze olmadığı Osmanlı Devleti'nce tanzim ve temin edilen bir idareye uygun tedbirlerin konferansta kabul edilebileceği beyan edilmişti.²² Böylece söz konusu teminat üzerine 1876 yılının Aralık ayında Paris Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerin katılımıyla İstanbul (Tersane) Konferan-

¹⁹ Karal, *a.g.e.*, s. 27.

²⁰ BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y. EE.)* 84/85.

²¹ "Turkey and The Conference", *The New York Times*, 18 Kasım 1876. The New York Times gazetesinde Türkiye'nin kararının savaş ya da barışı getireceği, ret kararının savaş anlamına geldiği şeklinde keskin bir yorum yapılmıştır.

²² BOA, *Y. EE.* 84/85.

sı'nın²³ düzenlenmesi kabul edildi.²⁴ Bu süreçte konferans öncesinde Osmanlı yönetim yapısında da bazı değişiklikler oldu. Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa istifa etti ve yerine Midhat Paşa 13 Aralık 1876'da Sadrazamlığa getirildi.²⁵

Bu süreçte Rusya kısmi seferberlik başlatmıştı. Sıhhi birlikler hazırlanmış, taşınabilir hastaneler kurulmuştu. İmparator ve Grandük savaşa hazır bir görüntü çiziyordu. Diğer taraftan Rusya'nın iç borçlanma ile para tedarik ettiği, komuta kademesinde yeni atamalar yapıldığı, Rothschildlerin avans verdiği ve kredinin miktarının kamuya açıklanmayacağı gibi bilgiler basında yer alıyordu.²⁶

Yukarıda da bahsedildiği gibi esasen Rusya, Osmanlı Devleti'nin haberi ve müdahalesi olmadan Avrupalı devletler arasında sorunu halletmek istemişti.²⁷ Ancak İngiliz sefiri Elliot, Derby'den aldığı talimatı Babialı'ye bildirmiş ve konferansta Osmanlı toprak bütünlüğünün korunacağı, Sırbistan ve Karadağ'da savaş öncesi sınırlara döneceği, Bosna ve Hersek'te idari muhtariyet sistemi tesis edileceği ve Bulgaristan'da ona yakın bir idare kurulacağını ifade etmişti.²⁸ İngiltere tarafından konferansın Osmanlı şan ve şerefini muhafaza amacıyla İstanbul'da toplanıldığını belirtilmişti.²⁹

Vükela tarafından yapılan değerlendirilmelere bakıldığında aslında konferansın Osmanlı Devleti açısından sonuçlarının tahmin edildiği, ancak başka çare olmadığı anlaşılmaktadır. Zira Balkanlardaki problemlerin bir iç mesele olduğu, konferansın yabancı müdahalesinin önünü açacağı öngörülmüş, diğer taraftan otonomi konusunun mahzurlu ve kabul edilemez olduğu açıkça belirtilmiştir. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin katılmaması halinde konferanstan her halükarda benzer sonuçlar çıkacağı önceden kestirilmiştir.³⁰ Yine Kanun-ı Esasi'nin bir müdafaa aracı olarak kullanılabilceği ümit edilmiştir.³¹

²³ Bu toplantılar için Tersane Konferansı ismi yanında "Elçiler (Sefirler) Konferansı" ya da "Meclis-i Mükaleme" gibi isimler de kullanılmaktadır. Baykal, a.g.m, s. 185; Karal, a.g.e, s. 28; Münir Aktepe, "Mehmed Salahî Bey ve Mecmûasından Bazı Kısımlar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1966, C. 16/21, s. 21.

²⁴ "Turkey Agrees Unconditionally to a Conference", *The New York Times*, 19 Kasım 1876; Konferans teklifi Rusya tarafından 10 Kasım'da, Babialı tarafından ise 18 Kasım'da kabul edilmiştir. Kapıcı, a.g.t, s. 532.

²⁵ Karal, a.g.e, s. 27-28.

²⁶ "Turkey Agrees Unconditionally to a Conference", *The New York Times*, 19 Kasım 1876; "Turkey and The Conference", *The New York Times*, 20 Kasım 1876; 17 Aralıkta savaşın hala yüksek ihtimal olduğunu belirten New York Times gazetesinde Rusya'nın henüz hazırlıklarını tamamlamadığı bilgisi yer almaktadır. *The New York Times*, 17 Aralık 1876.

²⁷ Mahmut Celâleddin Paşa, a.g.e, s. 198.

²⁸ BOA, Y. EE. 84/85; Mahmut Celâleddin Paşa, a.g.e, s. 198.

²⁹ Mahmut Celâleddin Paşa, a.g.e, s. 200.

³⁰ BOA, Y. EE. 84/85; Mahmut Celâleddin Paşa, a.g.e, s. 199-200.

³¹ Mahmut Celâleddin Paşa, a.g.e, s. 200.

Konferansa Osmanlı Devleti'ndeki yabancı sefirler yanında birer temsilci daha tayin edilmiş devletlerarası normlara göre Konferans başkanlığına Hariciye Nazırı Safvet Paşa getirilmiş, Berlin Sefiri Edhem Paşa³² ise ikinci temsilci olarak belirlenmiştir.³³

Ailesi ile birlikte İngiltere'den hareket eden Salisbury İstanbul'a gelmek üzere doğrusal bir rota izlememiş sırasıyla Paris, Berlin, Viyana ve Roma'da diplomatik ön görüşmeler yapmıştı. Aslında bu başkentlerde de bazı rahatsızlıklar ve farklı bakış açıları mevcuttu. İngiltere'de bile bir fikir birliği yokken,³⁴ Fransa anti-Rus bir pozisyon almaktan çekiniyordu. Bu ortamda Salisbury 22 Kasım'da Berlin'e geldi.³⁵ Burada Prens Bismarck, Dışişleri Bakanı, Kraliyet Prensi ve İmparatorla görüşerek Almanya'nın oluşabilecek her savaşta tarafsız olacağına dair güvence aldı. Oysa Almanya, Osmanlı bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü kabul eden Paris Antlaşması'na taraf bir devletti. Düşmanlıkların patlak vermesi durumunda Almanya, Türkiye adına müdahale etmeyecekti. Prens Bismarck, Çar'a olan sempatisini bile itiraf etmişti. Alman İmparatoru, yalnızca akrabalık bağları nedeniyle değil, aynı zamanda Rus tarafsızlığının büyük ölçüde Prusya'ya sağladığı faydalar nedeniyle de Rusya'ya eğimli davranmaktaydı.³⁶

24 Kasım'da Viyana'ya devam eden Lord Salisbury, Avusturya'da Kont Andrassy ve Macar Başbakanı M. Tisza ile görüş alışverişinde bulundu. Her iki devlet adamı da bazı durumlarda Türkiye'yi desteklemeye istekli olduklarını göstermişti ancak tonları kararsızdı. Rusya'ya ciddi bir muhalefetin buradan gelip gelmeyeceği belli değildi sadece Kont Andrassy bazı çekinceler beyan etmişti. Ayrıca İngiltere'nin onay vermeyeceğini umduğu bir Rus işgali fikrine şiddetle karşı çıkmıştı. Önceden belirlenmiş olan reformların etkili bir şekilde uygulanması için teminat alma zorunluluğu konusunda İngiliz Bakan-

³² 1876 yılında Berlin sefiri olarak Almanya'ya gitti. Tersane Konferansı'na ikinci murahhas olarak görevlendirildi. Asabi mizacının diplomatik tarza uymadığının belirtilmesine rağmen Fransa temsilcisinin hakaretamiz sözlerine karşılık vermekten çekinmeyen bir yapıya sahipti. 1877'de Midhat Paşa'nın azlinden sonra Sadarete getirildi. Mahir Aydın, "İbrâhim Edhem Paşa", *TDVİA*, İstanbul, 1994, C. 10, s. 418-419.

³³ Mahmut Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 200.

³⁴ J.H.F., "Notes From The Metropolis, The Constantinople Conference", *The New York Times*, 25 Kasım 1876.

³⁵ Lord Odo Russell to the Earl of Derby, *Conference At Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 16

³⁶ "The Turkish Complications", *The New York Times*, 21 Kasım 1876; Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War; From the Commencement of the War to the Fall of Plevna*, Cassell & Company, Londra Paris – New York, t.y, C. 1, s. 76-77.

la aynı fikirdeydi ancak Müslümanların silahsızlandırılması her iki devlet adamı tarafından yürürlüğe konması zor bir mesele olarak kabul edilmekteydi.³⁷

Salisbury 29'unda ulaştığı Roma'ya geldiğinde, İtalya'nın diğer güçlere nazaran Türkiye ya da Çar'la ilgili herhangi bir harekette bulunmaya daha az istekli olduğunu görmüştü. Salisbury, burada ilk olarak Kral Vittorio Emanuele ile görüştü. Dışişleri Bakanı Signor Melegari tarafından kendisine ifade edilen İtalyan politikasının ilkeleri; Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunması, ayaklanan bölgeler için uluslararası bir güvence veya taahhüt altında liberal reform önlemleri, savaş durumunda tarafsızlık, ancak herhangi bir yabancı güç tarafından vilayetlerin askeri işgaline diplomatik muhalefet gibi unsurlardı.³⁸

1 Aralık'ta Roma'dan ayrılan Lord Salisbury ayın 5'inde İstanbul'a geldi. Almanya'nın konumu, geleceğin ağır olasılıkları düşünüldüğünde tüm meseledeki en önemli unsurlardan biriydi. Zira İmparator'un karşı çıkması durumunda Rusya'nın bu zemini elde edemeyeceği açıktı. Bu sebeple İngiltere açısından Almanlardan emin olmak önemli bir meseleydi. Almanların Ruslara yönelik yol verici yaklaşımı kuşkusuz dikkat çekiciydi. Nitekim bir görüşe göre Almanya Avrupa'nın kaderinin tek büyük hâkimi olarak öne çıkmak için Rusya'yı yorucu bir çatışmaya sokmak istiyordu.

Lord Salisbury'nin Roma'dan ayrıldığı gün Berlin'de Başkan, Başkan Yardımcısı ve Reichstag'ın tüm önde gelen üyelerinin hazır bulunduğu bir akşam yemeğinde, Almanya Başbakanı, Doğu Sorunu'na atıfta bulunmuştu. İmparator mutlak tarafsızlığa kuvvetle yaklaşıyordu ve bunda Avusturya ile iyi ilişkilerin korunmasına verdiği önem kadar ısrarcıydı. Almanya'nın temel politikası; Bulgaristan'ın işgalini asla onaylamadıkları, barışın imkânsız olması durumunda Almanya'nın savaşı yerelleştirmeye çalışacağı, Almanya ve Avrupa için varlığı en yüksek öneme sahip olan Avusturya'nın hayati çıkarlarının tehlikeye atılmaması gerektiği idi.³⁹

İngiliz iç politikası açısından bakıldığında 1876 sonbaharında, sık sık ve daha yüksek sesle Hristiyanlara karşı görev ve sorumlulukları olduğu görüşü kuvvet kazanıyordu. Gladstone'un partisinin zafer kazanması İngiliz politi-

³⁷ The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby, *Conference At Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 18; Ollier, *a.g.e.*, s. 76-77.

³⁸ Sir A. Paget to the Earl of Derby, *Conference At Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 17; Ollier, *a.g.e.*, s. 76-77; Salisbury'nin İtalya dönüşü Sir Henry Elliot'a söyledikleri ilginçti: "Rusya'ya sevgi ve itimadı olmıyan bazı kimselere rastladım; lâkin Osmanlı Devleti'ne saygısı olduğunu ve ona yardımda bulunmak istediğini söylemeğe cesaret edebilen hiç kimseye rastlamadım". Mithat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli - Haritalı*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, C. 6, s. 3290.

³⁹ Ollier, *a.g.e.*, s. 77-80; Alman İmparatorunun meclisin açılışında kaydettiği İstanbul Konferansı ve Almanya'nın dış politikası konusundaki görüşleri için bkz. BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR.SYS.)* 14/6.

kasının ana eksenini belirlemişti. Lord Salisbury, Rus yanlısı partiyi Bakanlar Kurulu'nda temsil ediyordu ve İstanbul'a geldikten sonra General İgnatiev'le fazlasıyla iyi geçinmişti. Rus Büyükelçisinin yaklaşımı ise İngiliz Genel Kurulunu memnun etmek, eğilimlerini birkaç tavizle teşvik etmekte.

Bütün bu siyasal atmosferle birlikte delegeler İstanbul'da toplanmıştı. Türkiye temsilcilerinin hariç tutulduğu 1856 Paris Antlaşması'nı imzalayan ülkelerin delegeleri Werther, Zichy, Calice, Bourgoing, Haudordy, Henry Elliot, Salisbury, İgnatiev ve Corti'nin bulunduğu ön konferansın ilk toplantısı 11 Aralık'ta sonuncusu, 14 Aralık'ta olmak üzere 4 oturumda Rusya Büyükelçiliği'nde gerçekleştirildi.⁴⁰ İgnatiev ileride oluşabilecek fikir ayrılıklarını baştan bertaraf etmeye çalışıyordu. Buradan çıkan plan ise şu şekildeydi:

Bulgaristan'ın, her biri bir Hristiyan Vali veya Osmanlı tabiiyetinden bir Hristiyan olmak üzere Genel Vali tarafından yönetilebilecek iki vilayete bölünecekti. Bu şekilde oluşturulan eyaletin yerel hükümeti için Babıali'nin atamaları konusunda büyük güçlere veto hakkı veren için hükümler getiriliyordu.

Andrassy Notasındaki⁴¹ reform tedbirleri kabul edilecekti.

Düzenli ordu, kural olarak sadece kale ve büyük kasabalarda yoğunlaşacaktı.

Mayıs ayındaki olaylarla ilgili kişiler cezalandırılacak isyancılar ise affedilecekti.

Bosna-Hersek için düzenlemeler yapılacaktı. Bosna Hersek'te tatbik olunacak yeni idarede, iki vilayetin birleştirilecekti. Atanacak valiler büyük devletler ve Babıali tarafından tayin olunacak, geniş muhtariyet yetkilerini haiz olacaktı

Sırbistan ve Karadağ ile ilgili barış şartlarında Türkler tarafından toprak terki gerçekleştirilecekti.

Reformlar, yabancı bir askeri gücün yardımıyla, bir yıllık geçici bir Uluslararası Komisyon yönetiminde gerçekleştirilecekti.

Son olarak, Altı Devletin temsilcileri Türk tarafının belirlenen genel ilkelere uymayı reddetmesi durumunda İstanbul'dan bir bütün halde ayrılacaklarını belirtmişlerdi. Bu şekilde kabul edilen plan görüleceği üzere son

⁴⁰ *Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 92-112.

⁴¹ Hersek isyanının Bosna'ya sirayet etmesi Müslüman halkın da kendisini korumak için silahlanması sonucunu doğurmuştu. Kaos ortamının artması üzerine Avusturya Başvekili Kont Andrassy ile Rusya Başvekili Gorçakov Berlin'e giderek Almanya Başvekili Bismark'la görüşerek Şark Meselesi'ni ele aldı. Sonuçta sorunun çözülmesi için Andrassy'nin bir layiha kaleme alması istendi. Kaleme alınan layiha Paris Antlaşması'nda imzası bulunan devletlere birer nota bildirildi. Layiha 31 Ocak 1876'da Babıali'ye de tebliğ edildi. Buna göre Hristiyan tebaa için din ve ayin serbestiyeti, iltizamın tamamen kaldırılması, köylülere toprak mülkiyet ve tasarrufu hakkı verilebilmesi için kesin bir kadastro yazılması, vilayet meclislerinin Hristiyan ve Müslümanlardan karma şekilde oluşması ve karar verme mekanizmalarına dâhil edilmeleri gibi esaslar vardı. Andrassy Layihası 12 Şubat'ta Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi. *Sertoğlu, a.g.e.*, s. 3194-3195; *Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 3.

derece zorlayıcıydı. Esasen General İgnatiev Türkiye'nin egemenliğini yıkmaya arzusuyla Rusya'nın etkisine büyük bir yer açmıştı. Plan temelde Türkiye'nin parçalanmasına doğru atılacak ilk adımdı ve bölgedeki Slav ulusların gelecekteki bağımsızlığını ve gelişmesini teşvik ediyordu.⁴²

Buna karşın İngiliz hükümetinin tutumu, 22 Aralık 1876 tarihli bir gonderide açıkça görülebiliyordu. Babıali'ye karşı asker veya donanma gibi herhangi bir yardım edilmeyeceğine karar verilmişti. Ön planda belirlendiği gibi Sultan ve hükümeti gerekli imtiyazları yerine getirmemekte ısrar eder ve Konferans başarısızlıkla sonuçlanırsa, Salisbury ve Sir Henry Elliot İngiltere'ye gitmek için İstanbul'dan ayrılacaktı.⁴³

Osmanlı Devleti idarecileri açısından İngiltere'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetinin değiştiği⁴⁴ tamamen açığa çıkmıştı. Diğer taraftan Salisbury'nin yaklaşımı İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'la aynı çizgide değildi.⁴⁵ Örneğin Kırım Savaşı Salisbury'e göre "berbat bir çılgnlık"tı. Elliot ise "Türk dostu" olarak Osmanlı toprak bütünlüğünü savunuyordu.⁴⁶

Konferansın tamamı toplandığında, hepsi Avrupa konseylerinde görev alan on bir kişi bulunuyordu. Almanya, İtalya ve Rusya, her biri yalnızca bir delege ile temsil edilirken, İngiltere, Fransa, Avusturya ve Türkiye'nin iki temsilcisi vardı.⁴⁷ Toplantıda İngiltere'yi Lord Salisbury ve Sir Henry Elliot, Fransa'yı Kont Bourgoing ve Kont Chaudordy, Avusturya-Macaristan'ı Kont

⁴² Ollier, *a.g.e.*, s. 81; New York Times'da çıkan 2 Aralık tarihli bir yazıda İgnatiev ile Sultanın görüştüğü bilgisine yer verilirken, Rus elçisinin hırsına ve uzlaşmaz tavrına da dikkat çekilmektedir. Elçinin temel olarak işleri kaosa çevirerek çözümsüzlüğe odaklandığına işaret edilmektedir. *The New York Times*, 2 Aralık 1876.

⁴³ Ollier, *a.g.e.*, s. 82; Bu görüşün açığa çıkmasına rağmen İngiliz tarafında Türklerin teklifleri reddetmesinin ardında kendilerinden gelecek yardımı beklemleri gibi bir durum olabileceğine de işaret edilmekteydi. *The New York Times*, 28 Kasım 1876. Konferansın başlamasından bir kaç gün önce New York Times, Midhat Paşa'nın yalnız kalacaklarına yönelik olarak ciddi bir şekilde uyarılmadığı ve hala İngiltere'den yardım bekleyebileceği görüşü ifade edilmektedir. "The Conference at Constantinople", *The New York Times*, 21 Aralık 1876.

⁴⁴ Balkan olaylarının Osmanlı Devleti tarafından şiddetle bastırıldığı iddialarına karşılık Avrupa kamuoyundaki yükselen Türk düşmanlığı bir süre sonra İngiltere'yi de etkisi altına almıştır. Bu süreçte mevcut hükümet Osmanlı Devleti'nden yana dursa da bu nedenle Disraeli şiddetli bir muhalefetle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte siyasi rakibi William Gladstone yükselişe geçmiştir. Değişen şartlar İngiltere'yi Hristiyanlığın hamiliği rolüne soyunan Rusya'ya karşı harekete geçirmiş, nitekim bu mesele de tarafsızlığını ilan etmiştir. Azmi Özcan, "İngiltere", *TDVİA*, İstanbul, 2000, C. 22, s. 296-299.

⁴⁵ Nitekim Elliot, konferansın toplandığı gün sağlık sorunlarına dikkat çekerek İstanbul'dan ayrılmak istemiştir. Mithat Aydın "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 2005, C. 18/18, s. 44-47; Amerikan basınında Büyükelçinin 26 Aralıkta İstanbul'dan ayrılacağı bilgisi yer almaktadır. "Constantinople Conference", *The New York Times*, 25 Aralık 1876.

⁴⁶ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s. 73.

⁴⁷ Ollier, *a.g.e.*, s. 85; Mahmut Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 206.

Zichy ve Baron Calice, Rusya'yı İgnatiev,⁴⁸ İtalya'yı Kont Corti, Almanya'yı Baron Werther, Osmanlı Devleti'ni de Hâriciye Nâzırı Safvet Mehmed Esad Paşa ile Berlin Elçisi İbrâhim Edhem Paşa temsil ediyordu. Konferansa diplomatik geleneklere göre Safvet Paşa başkanlık ediyordu.

Konferans yeri olarak Bahriye Nezareti binasının üst katının⁴⁹ belirlenmesinin ardından ilk oturum 23 Aralık 1876'da gerçekleştirildi. Delegeler sahalihyet derecelerini belirten itimatnamelerini karşılıklı alıp verdiler. Açılışın hemen ardından katılımcılar henüz yerlerini almışken, topçu ateşi duyuldu. Top sesleri Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiğini duyuruyordu.⁵⁰ Hariciye Nazırı Safvet Paşa, delegelere yeni Anayasanın ilan edildiğini,⁵¹ meşrutiyet idaresiyle artık bütün Osmanlı halkının hürriyetlerinin anayasal güvence altında olduğunu ve konferansa gerek kalmadığını şu sözlerle belirtti:

*“İşittiğiniz şu top sesleri bu andan itibaren bütün Memâlik-i Osmâniyye'de Kânûn-ı Esâsî'nin ilân edildiğini haber veriyor. Artık Osmanlı Devleti de Meşrutiyet'le idare edilen devletler zümresine dahil olmuştur. İdâre-i meşrûta tekmil akvâm-ı muhtelif-i Osmâniyye'nin hürriyet-i şahsiyyelerine kefil bulunduğundan bu inkılâb-ı mühimme karşısında sizlerin yapacağınız ıslahat teklifleri lüzumsuz ve içtimâmız zâit olur”.*⁵²

Ancak kısa bir sessizliğe rağmen bu sözler delegeler üzerinde ciddi bir etki yapmadı.⁵³ Safvet Paşa'nın bu ifadelerine rağmen bu defa söz alan İgnatiev durumu bir gösteri⁵⁴ olarak tanımlayarak bu tür nümayişlere ehemmiyet verilmemesini isteyerek müzakerelerin sürmesi gereğine işaret etmişti.⁵⁵ Sa-

⁴⁸ Konferansta Rusya'yı temsil edecek olan General İgnatiev Lord Salisbury ile birlikte konferansın önemli şahsiyeti idi. Rus büyükelçisi yıllardan beri sürdürdüğü İstanbul'daki memuriyeti esnasında buradaki siyasette oldukça tecrübelenmişti. Hatta “Ebulkizb” veya “Mantör Paşa” gibi lakaplar dahi almıştı. Panslavizm ideallerinin İstanbul'daki temsilcisi Mısır Hidivi'ne isyan etmesi için bir mektup dahi göndermişti. Baykal, a.g.m, s. 184, 186;

⁴⁹ Mahmut Celâleddin Paşa, a.g.e, s. 201; Kapıcı, a.g.t, s. 521.

⁵⁰ Bu sırada Daire-i Hümayun önünde bir tören tertip edilmiş geniş kalabalık önünde Kanun-ı Esasi ilan edilmişti. Avrupa devletlerinin öncelikle birkaç vilayet üzerinden istedikleri ıslahatların Osmanlı Devleti'nin tümüne yönelik ilanyla, hem içişlerine müdahalenin engellemesi hem de söz konusu toplantının gereksiz bir şekle dönüşmesi ümidi taşıyordu. Böylece psikolojik üstünlük sağlanmak isteniyordu. Baykal, a.g.m, s. 188-189.

⁵¹ Ollier, a.g.e, s. 83.

⁵² Azmi Özcan, “Saffet Mehmed Esad Paşa”, *TDVİA*, İstanbul, 2008, C. 35, s. 467-469; Karal, a.g.e, s. 29.

⁵³ Baykal, a.g.m, s. 188.

⁵⁴ İgnatiev, anayasayı hakaret gibi ele almış, “büyük güçlere karşı meydan okuma” olarak görmüştür. Kapıcı, a.g.t, s. 533.

⁵⁵ Rusya mevcut Türk anayasasını dikkate almıyor, ayrıca Osmanlı Devleti'nin Hristiyanların durumunu iyileştirmemesi iddiasıyla Paris Antlaşması'nın da geçersiz olduğunu iddia ediyordu. *The New York Ti-*

lisbury de Midhat Paşa ile Babıali'de yaptığı bir görüşmede Kânun-ı Esasi'nin 113. Maddesine atfen, bu madde varken diğer kanunların bir hükmü olmadığını dile getirmişti.⁵⁶

Safvet Paşa açılış konuşmasındaki sözlerine tarihsel bir girişle başlamıştı. Yüzyıllar boyunca Türkiye'nin acı çektiğini ve Rusya'nın sürekli müdahale için bahane aradığını ortaya koyan⁵⁷ Safvet Paşa, Türk görüşünü açıklarken Balkanlardaki hadiselerin geçmişini ve alınabilecek tedbirleri de izah etmişti.⁵⁸

Konferansın 23 Aralık'taki bu ilk oturumunda, Avrupa temsilcileri, Türkiye'den öncelikle, Bulgaristan, Bosna ve Hersek hakkında daha önce belirlenen önerileri, sınır problemlerini birkaç yüz sayfalık program halinde tekrar ettiler. Türk temsilciler ise Lord Salisbury'nin bölgedeki isyancılara hak veren konuşmasına karşılık uzunca bir yazı okudular.⁵⁹ Osmanlı delegeleri komisyon müzakerelerinin bu aşamasında Rusların sunduğu tekliflerin daha da ileriye de götürüleceğini anlamıştı.⁶⁰ Saat dokuzda başlayan oturum öğleden sonra 2'de sona ermişti.⁶¹

Konferansın ikinci toplantısında 28 Aralık'ta, Sırbistan ve Karadağ'ın ateşkes durumu ele alındı. Osmanlı Devleti'nin mütarekenin iki ay daha uzatılması yönündeki teklifi kabul edildi. Altı Devlet'in önerileri daha sonra dört saat süren bir tartışmada değerlendirildi. Türk temsilciler ise tüm tekliflere itirazlarını sunmuşlardı.⁶² Delegeler tekrar 30 Aralık'ta bir araya geldiler. Osmanlı temsilcileri, mevcut tekliflere karşı zamana ihtiyaçları olduğunu belirtmişti. İgnatiev ise sunulan şartlara kesin bir cevap vermelerini istemişti. Türkiye'nin karşıt görüşleri oturumun sona ermesinden sonra altı devlet temsilcisine ayrıca iletildi. Detaylar, 31 Aralık'taki toplantıda tekrar ele alındı ancak öneriler yine kabul edilmedi. Osmanlı temsilcileri ve Sultan, isyanların bastırılması sırasında meydana gelen olayların sorumluluğu noktasında Rusya'yı suçlamaktaydı. Bundan birkaç gün önce de 26 Aralık'ta, Safvet Paşa, Londra'daki Türk Büyükelçisine, yeni Anayasanın ana özelliklerini gösteren ve kendi başlarına yapacakları öngörülen reformların yeterli bir garanti olduğunu vurgulayan bir yazı göndermişti. Ancak İngiliz Hükümeti ile ilişkiler

mes, 1 Aralık 1876.

⁵⁶ Mahmut Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 212.

⁵⁷ Ollier, *a.g.e.*, s. 85.

⁵⁸ Baykal, *a.g.m.*, s. 187.

⁵⁹ Ollier, *a.g.e.*, s. 86; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3290.

⁶⁰ BOA, *Y. EE.* 42/110.

⁶¹ *The New York Times*, 25 Aralık 1876.

⁶² Sırbistan ve Karadağ'da geniş haklar ve toprak imtiyazı isteniyor, Türklerin bölgedeki yönetimi ağır ifadelerle eleştiriliyordu. "The Conference at Constantinople", *The New York Times*, 29 Aralık 1876; Ollier, *a.g.e.*, s. 86; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3291.

gittikçe bozuluyordu ve bunu keskinleştiren kişi Lord Salisbury idi. İngilizlerin yeni politikası tehdit ve korku üzerine inşa ediliyordu.⁶³ Salisbury, Sultan'a da bir layiha sunarak tekliflerin reddinin getireceği sonuçları belirtmişti.⁶⁴ Konferans tekliflerinin devletin şan ve haysiyetine dokunur tarafı olmadığını ispat çalışmalarını sürdüren Salisbury, bu amaçla Midhat Paşa'ya da bir mektup yazarak;

“*Türklerin dostu*” sıfatıyla yardımcı tek devletin mümessili olduğunu belirterek “*vatanınızın mahv u selameti sizin elinizdedir (...) konferans dağılır dağılmaz Avrupa, Türkiye'nin kendi nasihatlarına ehemmiyet vermediğine kani olacak, herkes Osmanlı İmparatorluğunun yakın bir ölüme mahkûm bulunduğuna inanacaktır... Hazinesiz boştur. İstikraz edecek para bulamayacaksınız, Hıristiyanlarla meskûn vilâyetleriniz isyan etmek için hiçbir fırsatı kaçırmayacaklardır (...)*”

şeklinde ifadelerle⁶⁵ korku politikasını devam ettirmişti.

1877 yılının ilk günlerine gelindiğinde ortam oldukça kasvetli bir yapıya bürünmüştü. Rusya açıkça saldırgan politikasında ısrar ederken, Türkiye'nin tavrı ise meydan okuma düzeyinde kararlı idi.⁶⁶ Üçüncü defa konferans toplandığında ise Türk tarafı 38 madde halinde karşı projesini sundu.⁶⁷

Konferansın dördüncü genel kurul toplantısı, 1 Ocak'ta yapıldı. Lord Salisbury Türk temsilcilerin, temel ilkeleri tamamen reddettikleri için pişmanlık duyduğuna inandığını ve üzüldüğünü belirtmekteydi. Bu sebeple Türk temsilcilerini mevcut tehlikeyi göz önünde bulundurmaya çağırırdı ve Büyükelçilerin kabul için önerdikleri maddeleri tartışmaya hazır olduklarını kaydetti. Diğer tüm yabancı temsilciler bu görüşlere görünürde bağlı kalmıştı. Ancak Türk temsilcileri dokuz noktayı kararlaştırmak bir yana, tartışmak için bile yetkilendirilmediklerini ifade etmişlerdi. Bunlar denetim komisyonu, birliklerin

⁶³ Ollier, *a.g.e.*, s. 86.

⁶⁴ Salisbury'nin ifadeleri şu şekildeydi: “*Rusya Osmanlı Devleti'ne karşı harbe girecektir. Osmanlıların askeri çok ise de subay kadrosu ve maliyesi harb için yeter değildir. Böyle bir harbde Osmanlı devletine yardım edecek bir devlet de bulunmayacaktır. Rus ordusunun Tuna'ya geçmesi üzerine, Avusturya'nın, İtalya'nın Yunanistan'ın hattâ İran'ın bile göz koymuş oldukları Osmanlı topraklarını istilâ etmeleri ihtimal dahilindedir. Bütün bu düşmanlarla Osmanlı devleti nasıl harp edecektir*”. Karal, *a.g.e.*, s. 32-33; Mahmut Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 214; The New York Times gazetesi ise Sultan'ın Salisbury'yi dostça karşıladığını ve elçinin ifadelerinin tehdit içermediğini kaydetmektedir. “The Alarming Dispatches From Constantinople Believed To Be Greatly Exaggerated”, *The New York Times*, 28 Aralık 1876.

⁶⁵ Karal, *a.g.e.*, s. 32.

⁶⁶ Ollier, *a.g.e.*, s. 87.

⁶⁷ The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby, *Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 191-196.

konuşlanması, vali aday gösterme metodu, eyaletlerin idari bölümleri, yüksek dereceli memurların değiştirilmesi ve azli ile ilgili hükümler, Çerkezlerin Asya'ya göçü, adli ve finansal düzenlemeler, Karadağ, Sırbistan gibi başlıklardı.

Lord Salisbury, Türk Hükümeti'nin girdiği yolun çok tehlikeli olduğu görüşünü tekraren Sadrazama da bildirmişti. Yani korkutma silahı yine devreye sokulmuştu. Salisbury, Midhat Paşa'ya Türkiye'nin kesinlikle tek başına durduğunu ve muhtemel saldırılara maruz kalabileceğini belirtiyor, bu noktada 1827-28 savaşını hatırlatarak Sultan Mahmud'un da o zaman yanıldığını ifade ederek açıkça mesajı veriyordu.⁶⁸

Toplantının bu aşamasında Türk tarafı bir devletin bağımsızlığının temelini güç veya başarıya dayandırabileceğini; aksi durumda düşse bile bunu onurlu bir şekilde yapması gerektiği yönündeki kanaatini ortaya koymuştu. Bu açıkçası ağır ama cesurca bir tutumdur. 28 Aralık 1876'da Sir Henry Elliot ile yaptığı görüşmede Midhat Paşa, savaşın İmparatorluğun neredeyse yıkımı olabileceğini belirterek, aslında tehlikeyi görmüştü fakat sunulan teklifler ona göre kabul edilebilir düzeyde değildi. Sadrazam bir yıl gibi belirli bir zaman verilmesi ve reformların başlatılmasının ardından Babıali'ye imkân sunulması ve büyükelçilerin bu sürenin sonunda sürecin adil bir şekilde yürütülüp yürütmediklerini bildirmeleri gerektiğini belirtmişti. Gayet makul düzeyde olan bu tekliflerde İngiliz bakışı ile "eski ve kibirli bir İmparatorluk adına dikkate değer bir imtiyaz yoktu" ve bu nedenle de kabul edilmedi.⁶⁹

Yukarıda da söz edildiği gibi Türk yetkililerden istenen hususlar ana hatlarıyla şu şekildeydi: 1-Uluslararası bir komisyon kurulması 2-Yabancı askerlerin Türkiye 'ye sokulması 3-Türk askerlerinin (belli) kalelerde kalması 4- Valilerin tayin şekli 5-İdari taksimat 6-Maliye ve adliye ile ilgili istekler 7-Çerkezlerin Asya (Anadolu) 'ya gönderilmeleri 8- Sırbistan ve Karadağ 'a toprak verilmesi.⁷⁰

Türk tarafının karşı hamlesi olarak Aralık ayının son günlerinde Odian Efendi İngiltere'ye özel elçi olarak gönderildi.⁷¹ 1877 yılının ilk günlerinde Londra'ya ulaşan Odian Efendi, Büyükelçi Musurus Paşa'yla birlikte 4 Ocak'ta Lord Derby ile bir görüşme gerçekleştirdi. Kabul edilen anayasanın "Babıali ile devletler arasında uluslararası bir yükümlülük konusu" olacak şekilde uygulanmasını istedi ve Türkiye'nin Altı Güçler'in önerdiği şartları kabul etmeme konusundaki kararlılığını yineledi. Savaş olasılığı Musurus Paşa ve Odian Efendi tarafından açıkça ifade ediliyordu. Devletin mücadele etmeden

⁶⁸ Ollier, *a.g.e.*, 87; The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby, *Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 198; Aydın, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde...", s. 109.

⁶⁹ Ollier, *a.g.e.*, s. 87.

⁷⁰ Aydın, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde...", s. 109; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3292-3293.

⁷¹ Ollier, *a.g.e.*, s. 87.

teslim olamayacağını söylemişlerdi.⁷² Derby ise İstanbul'da müzakere edilen sorunların burada tartışılmasından rahatsız olduğunu kaydetti. Derby'ye göre iki ülkenin göreceli kaynaklarına bakarak, mücadelenin sonunda Osmanlı İmparatorluğu için felaketten başka bir şekilde sona erebileceğini düşünmek imkânsızdı. Ona göre, Babıali'nin böyle bir yarışmaya girmesi tek başına talihsiz bir durum gibi görünüyordu.⁷³

Dört gün sonra, Odian Efendi, ılımlı bir cevap almak umuduyla Lord Beaconsfield'la (Disraeli) bir görüşme gerçekleştirdi.⁷⁴ Lord Beaconsfield, Türkiye'nin Avrupa sistemindeki yerini korumasını istediği yönündeki güçlü arzusunu savunurken, İstanbul'da tartışılan konuları müzakere etmeyi reddetti ve teklif edilen şartların reddedilmemesini tavsiye etti. Ancak Odian Efendi itirazlarını yineledi ve daha sonra, çeşitli güçlüklerin üstesinden gelinebileceğini düşündüğü bir öneride bulundu. Midhat Paşa'nın belirttiği şekilde yeni Anayasanın bir protokolle somutlaştırılmasını ve Avrupa güvencesi altına alınmasını istedi. Aslında bu öneri de "Avrupa güvencesi" ibaresi nedeniyle mevcut Türk politikası için makul dayanağı oluşturan dış müdahale ilkesini kısmen kabul ediyordu.⁷⁵ Belki de bir son dakika girişimi olarak kabul edilebilir en üst düzey bu idi. Yapılan görüşmeden sonra Disraeli'den de "çözüm yeri Londra değil, İstanbul'dur" mesajını alan Odion Efendi'nin cevabı ise "savaşa girmekten korkmuyoruz" oldu.⁷⁶

Bu arada, Konferans oturumları devam etti ve 4 Ocak'ta Türk Bakanlar, Babıali'nin altı devletin tekliflerini kabul etmemesine dair nedenleri hakkında uzun ve çok ayrıntılı bir açıklama yaptılar. İmparatorluğunun bağımsızlığına leke sürecek reformların bazılarının uygulanamaz olduğu ifade edildi.⁷⁷

8 Ocak tarihli bir sonraki oturumda (6. Oturum), İtalyan Büyükelçisi Kont Corti, Türk temsilcileri tarafından belirtilen gerekçelere Güçler adına cevap verirken, Lord Salisbury, asıl meselelerin aşılmamış olduğunu gösterme niyetinde olarak garanti sorununa atıfta bulundu. Yabancı delegeler yalnızca bir reform vaadinden daha fazlasına ihtiyaç duyulduğuna itiraz ederken Türk temsilciler, anayasanın bu reformları güvence altına alındığının altını çiziyordu. Salisbury ise Londra'ya Hindistan yolunun korunması için artık başka yolların düşünülmesi gerektiği fikrini beyan etmişti.⁷⁸

⁷² Ollier, *a.g.e.*, s. 88.

⁷³ The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury and Sir H. Elliot, *Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 183-184.

⁷⁴ *Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 259-260.

⁷⁵ Ollier, *a.g.e.*, s. 88.

⁷⁶ Aydın, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde...", s. 110.

⁷⁷ Ollier, *a.g.e.*, s. 89.

⁷⁸ Ollier, *a.g.e.*, s. 89; Aydın, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde...", s. 110-111.

Yedinci oturum, 11 Ocak'ta gerçekleşti. Lord Salisbury, Bosna ve Hersek'te yapılan reformların uygulanmasını denetlemekle görevli olan Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan yerel komisyonları gündeme getirdi. Andrassy Notası'na cevaben Osmanlı temsilcileri başta bu genelgeden yola çıkmamak için, Bosna-Hersek komisyonlarının teşkilini ve atanmasını kabul ettiklerini, ancak değiştirilen şartlar altında kendileri için zorunluluk görmemiş olduklarını açıklamıştı. Ancak Babiali tarafından atanacak olan Komisyonlar ile üyeleri üzerinde yabancı güçler tarafından atanacak komisyonlar arasında temel ve mutlak bir fark mevcuttu.⁷⁹

Osmanlı heyeti açısından kabul edilebilir esaslar da belirlenmişti:

Eşit sayıda Müslüman ve Hristiyan üyelerden meydana gelecek iki komisyonun kurulması.

Komisyonlardan birinin Bosna-Hersek, diğerinin Tuna ve Edirne vilayetleri için görevlendirilmesi.

Bir yıl süreyle iş görecek bu komisyonlara Anayasa reformlarının gerçekleştirilmesine ve vilayetler için alınacak tedbirlerin uygulanmasına nezaret edilmesi, zarar görmüş ahaliye yardım için tedbirler alınması, Osmanlı hükümeti tarafından kurulacak jandarma teşkilatının⁸⁰ yardımı ile halkın tam güvenliğinin sağlanması⁸¹

İngilizlerce de kabul edildiği üzere Osmanlı temsilcileri konu üzerine savlarını o kadar kuvvetli savunmaktaydılar ki dışişleri bakanları tartışmayı sona erdirmenin acil bir gereklilik olduğunu görmeye başlamıştı. Bu nedenle 12 Ocak'ta yapılan bir toplantıda, 15 Ocak'ta Türk delegelerle son bir iletişim kurulması ve kategorik bir cevap talep edilmesi kararlaştırıldı. Bir süre sonra geri adım atılacağı düşünülüyordu. Nitekim Babiali'nin ikna edilebileceği umuduyla, şartlarını yumuşatma yoluna da gitmişlerdi. General İgnatiev, altı devletin kesin uyarı sunmak için bir araya getirmesi gereken çok istekli bir arzu ortaya koymuştu. Böylece bu öneri de kabul edilmezse bütün sorumluluk Sultan'a ve onun danışmanlarına bırakılacaktı.⁸²

Dört maddede belirtilen talepler, özet halinde ilk planın makyajlanmış haliydi.

1. Yabancı jandarmanın atanması gerekliliği
2. Türk birliklerin kalelere ve büyük şehirlerde konuşlanması
3. Bulgaristan'ın sınırlarının ve bölümlerinin yeniden düzenlenmesi
4. Valilerinin Hristiyan olması

⁷⁹ Ollier, *a.g.e.*, s. 89

⁸⁰ İngiltere'nin talebi doğrultusunda İstanbul Konferansı'nda gündeme gelen jandarma birlikleri kurulması hakkında bkz. BOA, *Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı, Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.)* 55/87.

⁸¹ Aydın, "Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde...", s. 112.

⁸² Ollier, *a.g.e.*, s. 89-91.

Söz konusu teklifleri nihayetlendirmek amacıyla 8. Oturum öncesi Lord Salisbury ile General Campbell Sultan'la bir görüşme gerçekleştirmişti. Tercüme işlemini Said Paşa'nın yaptığı müzakereler esnasında Salisbury tadil edilmiş teklifleri sıralamış, bu tekliflerin 8. Oturumda sunulacağını şayet ret verilirse konferansa gerek kalmayacağını ve sefirlerin döneceğini bildirmişti. Bu teklifler şu şekildeydi:

Karadağ hududunun tadil ve ıslahı. Bu amaçla bir muhtelit komisyon teşkil edilmesi

Boyana nehrinin seyr-i sefaine serbest bırakılması ve nehir üstündeki istihkâmların tarafsız bırakılması

Sırbistan hududunun muharebede bulunduğu halde bırakılması fakat sorunların giderilmesi amacıyla bir hakem komisyonu teşkil edilmesi

Sırbistan ve Karadağ'ın tayin edilecek hududunun dışındaki sahanın Osmanlı askerleri ve emaretler askeri tarafından tahliyesi

Savaş sırasında ele geçirilen esirlerin değişimi

Düşman hizmetinde bulunan Osmanlı tebaasının affı

Bosna, Hersek ve Bulgaristan eyaletleri valilerinin, devletlerin rey ve onayıyla 5 yıllık müddetle Babıali tarafından tayin olunması

Eyaletlerin sancak, kaza ve müdürlüklere taksimi, sancaklara valilerin tavsiyesiyle belirli bir süre için Babıali marifetiyle mutasarrıflar atanması

Eyalet meclislerinin 4 yıl müddet için kaza meclisleri tarafından seçilmesi ve eyalet bütçesinin işbu meclisler vasıtasıyla tertip ve tanzimi

Kaza ve nahiyelerin 5 binden 10 bine kadar nüfustan ibaret olması ve bunların kaymakam ve müdürlerinin serbestçe ve ahali tarafından seçilmesi

Vergi ve tarh tevzi usulünün ıslahı, bunların eyalet ve kaza meclisleri tarafından tesviyesi

Usul-i iltizamın kaldırılmasıyla vergi bakayasının affı

Her eyaletin bütçesinin beş yılda bir tahmis usulüyle kararlaştırılması

Varidatın bir kısmının Düyun-ı Umumiyye ve merkezi hükümete aktarılması ile kalanının eyalet ihtiyaçlarına harcanması

Adli memurların bağımsızlıklarının arttırılması ve mahkemelerin ıslahı

Mahkeme azalarının vilayet meclislerinin muvafakatiyle vali tarafından atanması

Murafaanın alenen icra olunmasıyla istintakların vücubu

Muhtelif mezheplere dair savunmaların o mezhebe mensup rüesa tarafından alınması

Zorla din ve mezheb değiştirilmesinin önüne geçilmesi

Mahalli lisanların Türkçe ile birlikte mahkemelerde ve resmi işlerle kullanılması

Nüfus nisbetinde olmak üzere Müslüman ve Hristiyanlardan oluşan asakir-i müstahfıza ile zabtiye teşkil olunması ve bunların küçük zabitlerinin vali tarafından tayin edilmesi

Bahsi geçen üç eyalette Çerkezlerin yerleştirilmemesi
*Politik sebeplerden dolayı mahkum olan Hristiyanların aff-ı umumiye mazhar ol-
ması*

Bosna ve Hersek ziraat ve çiftlik sahiplerinin durumlarının düzeltilmesi
Mültecilerin memleketlerine dönmesi için tedbirler alınması
Islahatların üç ay zarfında icra edilmesi
*Nizam ve kanun icrasına muavenet amacıyla devletler tarafından iki teftiş komi-
syonu tayin olunması*⁸³

Konferans delegeleri 15 Ocak'ta sekizinci kez bir araya geldiğinde, Lord Salisbury kendisinin ve diğer Büyükelçilerin, Babıali'nin kabulü için değiştirilmiş tavsiyelerinin bir özetini sunmaya karar verdiklerini, fakat bunun konferans üyeleri için nihai iletişim olduğunu deklare etmişti. Tekliflerinin esas ilkelerinin, 18 Ocak'ta gerçekleşecek olan toplantıda kabul edilmemesi halinde, Altı Güçler'in temsilcileri Konferansı sonlandıracak ve aldıkları talimatlara göre hareket edecekti.⁸⁴

Konferanstaki Dokuzuncu Toplantı, 18 Ocak tarihinde planlanmıştı fakat son cevaplarının değerlendirilmesi için daha fazla zaman isteyen Türk delegeleri nedeniyle, 20'sine kadar gerçekleşmedi. Safvet Paşa'nın da beyan ettiği gibi bu Türk temsilcilerin yalnız başlarına karar verecekleri bir durum değildi. Durumun ciddiyetini göz önünde bulundurarak ve yalnızca kişisel duygularla hareket etmemek adına, Sultan ve Bakanlar başta olmak üzere ülkenin bütün kesimlerine müracaat edilmesi uygun görüldü.⁸⁵

Osmanlı Devleti adına 18 Ocak'ta toplanan Meclis-i Âlî, tüm sınıflarının ve çeşitli dini organların temsilcilerinden oluşan yaklaşık iki yüz kişiden oluşuyordu. Toplantıya İstanbul'da bulunan ferik ve müşir rütbesindeki askeri erkânın tamamı, yüksek mahkemelerin reisleri, Şura-yı Devlet üyeleri, vükela, saray erkanı, ruhani reislerden oluşan 180 kişi davet edilmişti. Yaklaşık dörtte biri gayrimüslim olan mecliste Midhat Paşa önce sunulan teklifleri izah etti ve kabul edilmediği takdirde Rusya ile bir savaşın muhtemel olduğunu; İngiltere ve Fransa'dan bu aşama bir şey beklenilemeyeceğini Avusturya'nın ise şimdilik tarafsız olduğunu ancak onun da Slav ahalinin talebi doğrultusunda Rusya ile ittifak yapabileceğini, kendi durumlarının da belli olduğunu bildirdi. Tekliflerin kabulünün ise istiklal ve hükümranlık haklarının ihlali dolayısıyla doğru olmayacağına işaret etti. Herkesten düşüncesini açıkça ifade etmesini isteyen Midhat Paşa'dan sonra Amedci Mahmud Bey devletin durumunu izah eden bir açıklama yaptı. Müzakere aşamasında ilk söz alan Mütercim Rüşdi Paşa oldu. İstiklalsiz yaşanamayacağını beyan ederek tek-

⁸³ Burhan Çağlar, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2010, s. 127-128.

⁸⁴ Ollier, *a.g.e.*, s. 89 91; Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3293.

⁸⁵ Ollier, *a.g.e.*, s. 92-93.

liflerin reddi yönünde görüş belirtti. Söz alan hatiplerin hemen hemen hepsi aynı görüşte idi. Hristiyan cemaatinin temsilcileri, Rum ve Ermeni patrik ve-killeri dahi şiddetle tekliflerin reddini savundu. Ermeni Katolik papazlarından Kırkor Enfiyeciyen Efendi de ret yönünde bir konuşma yaptı. Rusya'nın taleplerine karşı koymak gereğine işaret eden Enfiyeciyen Efendi söz konusu sorunun dinden değil milliyetten ibaret olduğunu ifade ederek Hristiyanların kiliselerine, Müslümanların camilerine gitmekte özgür olduklarını belirtti. Heyacanlı ve tutkulu bu hatibin sözlerinin ardından gözyaşları döküldü. Diğer Osmanlı vatandaşları Hristiyanların, Yahudi ve Müslüman olmak üzere benzer şekilde aynı fikir etrafındaydılar. Sadece bir konuşmacı - Protestan topluluğunun şefi - Konferansta önerilen şartların kabul edilmesini tavsiye etmişti. Ardından Sava Paşa, Bursa Komiseri Abidin Bey (Paşa) ile Şura-yı Devlet azasından Rıfatpaşazade Rauf Bey'in de kabul edilmemesine yönelik ifadeleri oldu. Ulemaya söz geldiğinde teklifin reddedilmesi durumunda çıkacak savaşta karşı durabilecek bir güce sahip olup olmadıkları soruldu. Serasker Redif Paşa, gerekli asker ve mühimmatın bulunduğunu beyan etti. Görüşmeler tamamlandıktan sonra ret mazbatasını Mahmud Celaeddin Bey kaleme aldı. 20 Ocak 1877 tarihinde delegelere ayrı ayrı olmak üzere Safvet Paşa tarafından sebepleriyle birlikte tebliğ edildi.⁸⁶

Teklifin reddi yanında Osmanlı Devleti açısından kabul edilebilir esaslar da ortaya kondu. Buna göre Kont Andrassy'nin Bosna-Hersek için önerdiği komisyonların yapısının İmparatorluğun diğer bölgelerine genişletilmesine karar verilmiş, bu şekilde yine Batı Hükümetleri arasında bir anlaşma sağlayacak bazı yollar bulunmak istenmişti. Sonuç olarak, eşit derecede Hristiyan ve Müslümandan oluşan iki komisyonun bir yıllık olarak halk tarafından serbestçe seçilmesi ve Osmanlı Hükümeti tarafından atanan bir Yüksek Komiserin başkanlığına yerleştirilmesi de önerildi. Bu organların görevleri; Anayasa reformlarının uygulanmasını ve yerel yönetimlerin idaresini denetlemek, Babıali tarafından teşkil edilmek üzere halktan oluşturulacak jandarma yoluyla halkın tam güvenliği için gerekli önlemleri almak ve kontrol etmek olacaktı.⁸⁷

Böylelikle talep edilen bazı reformlar Türk Hükümeti tarafından kabul edilmiş oluyordu. Ancak bunu General İgnatiev tarafından sürdürülen kibirli ton üzerine dikkat çekici bir tartışma izlemişti. Türk tarafına göre kendisi, Büyük Güçler ile ilişkilerinin niteliğini bozuyor ve desteklerini talep etme hakkını ve 1856 Antlaşması'nın verdiği teminatın yararını tehlikeye atıyordu. Bu nedenle eylem tarzından kaynaklanabilecek ciddi sonuçların sorumluluğunu tamamen üstlenmek zorundaydı. İgnatiev, ise anayasaya istinaden, Türk

⁸⁶ Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 3294; Mahmut Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 218; Ollier, *a.g.e.*, s. 94-95; Uzunçarşılı, "Tersane Konferansı'nın Mukarreratı...", s. 126-131.

⁸⁷ Ollier, *a.g.e.*, s. 92.

Hükümetini, 1856 Islahat Fermanı ve benzer kararlar dolayısıyla oluşacak olası ihlallere karşı uyarıyor, Hristiyan topluluklara verilen eski imtiyazları ve dokunulmazlıkları sağlam tutmak için özel dikkat gösterilmesi gerektiğini vurguluyordu. Anlaşılacağı üzere Genel İgnatiev, bir vasala emir veriyormuş gibi bir stil benimsemişti.⁸⁸

20 Ocak 1877 (5 Muharrem 1295) tarihli son toplantı saat bir buçukta açıldı. Safvet Paşa bir takım izahat yapsa da altı devlet temsilcileri tartışmayı uzatarak hiçbir şeyin kazanılamayacağı yönündeki görüşlerini dile getirdi ve oturum böylece tamamlandı. Altı Güçler'in temsilcilerinin son toplantısı, 21 Ocak Pazar akşamı Avusturya Büyükelçiliğinde gerçekleşti. Amacı, önceki gün yapılan toplantı protokolünün usulüne uygun bir şekilde imzalanması gerektiği idi. Osmanlı katılımcıları hazır bulunmayı kabul etmişti; ama gelmedikleri gibi yoklukları için herhangi bir bahane de sunmadı.⁸⁹

Kısa sürede delegeler İstanbul'da ayrıldı. Lord Salisbury 23 Ocak'ta Atina'ya gitti. Ancak General İgnatiev, o dönemde Karadeniz'de hüküm süren sert hava koşulları nedeniyle ayrılışını bir süre ertelemek zorunda kaldı. Bu süreçte Sultan'ın rahatsız olduğu ve bu nedenle ayrılmadan önce Büyükelçileri alamadığı bildirildi. Belki de olası bir diplomatik krizin önüne geçilmesi planlanmıştı. Yabancı temsilcilerin çoğu kabul için başvursa da Lord Salisbury ve General İgnatiev bu isimler arasında değildi.⁹⁰

Sürecin Rusya tarafından sevk edildiği yön dolayısıyla aslında er ya da geç savaşın çıkma olasılığı yüksekti. Bu durum Rus makamlarınca o kadar açıktı ki, askeri hazırlıklar başlamıştı. Fakat fon isteği nedeniyle bazı zorluklar yaşanmaktaydı. Zira Rusya'nın finansal kaynakları ve dünya para piyasalarındaki kredisi pek iyi değildi. Konferans sırasında Besarabya'da ordu için 60.000 kişilik bir rezerv düzenlenmiş ve hareketlilik kademeli olarak asıl kararnameye dâhil olmayan bölgelere yayılmıştı. Odessa'daki ve komşu şehirlerdeki okullar ve cezaevleri ordu ve sıhhi bölümlere tahsis edilmişti. Savaşa hazırlıklardan kaynaklanan olağan zorluklar bir anda hissedilmeye başlanmıştı. Türk tarafı da aktif çatışmaya benzer derecede uygun değildi. Zaten ekonomik anlamda zor durumda bulunan hükümet, kaime cinsinden üç milyon Türk Lirası piyasaya sürmüştü. Kaimenin ciddi bir şekilde değer kaybetmesi fiyatların büyük ölçüde artmasına ve esnafın ciddi şekilde zarara görmesine neden olmuştu. Yine de savaş duygusu çok güçlüydü. Ocak ayının başlarında, Edirne'de halk, hükümetten silah alma yetkisini istemişti. Hükümet bazı dış mahallerde destek de buluyordu. Macaristan coşkuyla Türkiye lehine idi ve

⁸⁸ Ollier, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁸⁹ The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby, *Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77*, s. 378; Ollier, *a.g.e.*, s. 93.

⁹⁰ Kapıcı, *a.g.t.*, s. 544; Ollier, *a.g.e.*, s. 92-93.

konuyla ilgili tutumunun Avusturya İmparatorluğu'nun politikası üzerinde önemli bir etkisi vardı. İmparator Francis Joseph'in son olarak Çar'ın tasarımlarını destekleme eğiliminde olması ve üç Kuzey hükümdarının Avrupa haritasının yeniden düzenleneceği programa uygun olarak bir uyum içinde olması muhtemeldi. Avusturya egemenliğindeki Slav unsurlar Türkiye sınırlarındaki Slavlara sempati duymaktaydı. Ancak Macaristan, eğilimlerinde tamamen Türk yanlısı idi.⁹¹

Konferansta teklif edilen genel şartlar dikkate alındığında Avrupalıların sundukları çözüm şeması aslında bir nevi pasifleştirme idi. Aynı zamanda bağımsızlığını korumak isteyen herhangi bir Hükümete önerilebilecek makul sınırların üstünde bir dizi önlem içermektedir. Osmanlı Devleti'nin devlet algısı ve toprak bütünlüğü ile uyuşmayan Avrupa programının özelliklerinin çok büyük bir kısmı, yine de Babıali'ce dikkate alınmıştı. Onaylanmayan temel iki nokta vardı: Valiler konusu ve eyalet idarelerinin eylemlerini denetlemek üzere atanan Uluslararası Komisyonun teşkili. Meclis-i Âliye danışıldıktan sonra bu şartlar reddedilmişti ancak Osmanlı Yetkilileri, Avrupa delegelerine bu iki tedbirin yerine biri Hersek ve Bosna için, diğeri Tuna ve Edirne vilayetleri için halk tarafından serbestçe seçilen Müslüman ve Hıristiyan iki Komisyonunun yerini alma önerilerini duyurmuştu. Bu, Türk tezinin kabul edilebilir son haliydi. Bu mutlaka tek taraflı bir ifadeydi ancak Osmanlı tarafı açısından önemli bir zemin teşkil edecek fedakârlıklar barındırıyordu. Türkiye'yi egemenlik haklarından mahrum etmeye teşebbüs edilmişti. Bağımsız bir gücün bu şartlara boyun eğmeyeceği sunmayacağı açıktı. Ayrıca, olayların en iyi şekilde irdelenmesi durumunda, Sultan ve Hükümeti doğrudan bir güven ihlali ile karşı karşıyaydı. Zira Türk tarafı imparatorluğun yönetilmesini kolaylaştırmak için bir plan beklerken, imparatorluğu parçalamak için hazırlanmış bir projeden biraz eksik bir planla karşı karşıya kalmışlardı.⁹²

Konferans İngiltere merkezli görüş ayrılıklarını da daha fazla ortaya çıkarılmıştı. Sir Henry Elliot'ın İstanbul'dan ayrılmasıyla ilgili bazı durumlar vardı. Ancak genel olarak İstanbul'daki işlevlerine her durumda devam etmeyeceği ve Türk başkentindeki ilişkilerinin İngiliz Hükümetinin yeni politikasına uygun olmadığı düşünülüyordu. Görüşleri ve Lord Salisbury'ninkilerle kesinlikle çok farklıydı ve bazı İngiliz gazetelerinde Sir Henry'nin Hindistan Sekreteri'nin eylemini engellemek için elinden geleni yaptığı öne sürülüyordu. Ayrıca Türk Bakanları taleplere karşı koymaları için gizlice cesaretlendirdiği ima edilmişti. Büyükelçinin onurunu zedeleyici suçlamalar, desteksiz ve de-

⁹¹ “Türkler arasında savaş için tutkulu bir istekli bile vardı. Fetih yapma yeteneklerine güveniyorlardı ve başarısız olsalar bile, ellerinde kılıçla ölmenin, utanç verici imtiyazlardan daha iyi olacağını inancından etkilenmişlerdi...”. Ollier, *a.g.e.*, s. 93-95.

⁹² Ollier, *a.g.e.*, s. 101-105.

lilsiz bir şekilde dile getiriliyordu. Henry Elliot bu durumdan dolayı hâlâ Majestelerinin hizmetinde olduğunu, ancak sağlık sorunları nedeniyle İstanbul'u geçici olarak bırakmak istediğini bildirmişti.⁹³

İngiltere Parlamentosu 8 Şubat'taki aranın ardından ilk kez bir araya geldiğinde günün en büyük konusu elbette Doğu Sorunu'nun mevcut haliydi. Bu vesileyle, Gladstone, Osmanlı Devleti'ni ciddi durumu dikkate almadığı için eleştirmişti. Gladstone'un Doğu Sorunu konusundaki fikrine göre bütün gelişmelerle birlikte ele alındığında bu, Türkiye'nin artık saldırıya uğraması durumunda başkalarının korunmasını isteme hakkına sahip olmadığı anlamına geliyordu. Ancak, onun muhaliflerinin cevabı; iddia ettiği gibi olduğu varsayılsa bile, Barış Antlaşması'nın Türkiye aleyhine uygulanabileceği ve bir kenara konabileceğini iddia etmek için hem ahlaki hem de siyasi bir gerekçe olmadığı idi. Üstelik Türkiye bu antlaşmaya taraf da değildi. Taahhüt Yetkileri, İngiltere, Fransa, Avusturya, Prusya, Rusya ve Sardunya'nın her birinin kendi taraflarına bağlı kaldığı Barış Antlaşması'nın yedinci maddesinde belirleniyordu. Türkiye'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne, ortaklaşa ve sıkı bir şekilde uyulmasının gözetilmesini sağlamak ve ihlale yöneltilecek herhangi bir eylemi önlemek esastı. İngiltere, Fransa ve Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığının ve bütünlüğünün herhangi bir ihlalini *casus belli* olarak ele almak için kendilerini ortaklaşa ve müteselsilen 15 Nisan 1856 tarihli üçlü Antlaşma ile bağlamışlardı. Aksi bir durum "*Sözleşmenin Tarafları, 30 Mart 1856 tarihinde Paris'te imzalanan Antlaşmada kaydedilen Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve bütünlüğünü ortaklaşa ve müteselsilen garanti eder.*" ibaresini ihlal anlamına da geliyordu. Mevzu Avam Kamarasında ciddi tartışmalara yol açmıştı.⁹⁴

Konferans sonrasını konu edinen Ocak 1877 tarihli ve Midhat Paşa'ya ait olması muhtemel "La Turquie Apres La Conference" adlı eserde de, İstanbul'da iki aylık ikamet ve oturumun sadece belirsizliği sürdürdüğü, kolektif bir çözüm bulunamadığı ifade edilmektedir. Türk diplomasisinin çabalarına işaret eden eserde sonraki süreç ele alınmış "*Türkiye ne olacak*" sorusu sorulmuş, "*Avrupa ne yaptı*" sorusuna da "*hiçbir şey*" cevabı verilmiştir. Ayrıca Avrupa tam yetkili elçilerinin General Ignatiev öncülüğünde Rusya Büyükelçiliğinde hazırlık toplantıları yapması ve Osmanlı temsilcilerinin çağrılmaması nedeniyle eleştirildikleri kaydedilmiştir.⁹⁵

Konferansın neden toplandığı sorusuna da cevaben Paris Antlaşması'na işaret edilmiştir. Eserde altı çizilen unsurlardan biri de anayasanın ilan edilmesi ve farklı değerlendirmelere yol açmasıdır. Nitekim bir kesimin anayasa-

⁹³ Ollier, *a.g.e.*, s. 103.

⁹⁴ Ollier, *a.g.e.*, s. 104.

⁹⁵ *La Turquie Apres La Conference*, Typographie Et Lithographie Centrales, İstanbul, 1877, s. 11, 13-14.

nın yayınlanmasının yavaşlığından şikayet ettiği, konferansın bazı üyelerinin ise zamanlamada bir provokasyon gördükleri kaydedilmiştir. “Anayasanın daha önce ilan edilmediğinden pişman olanlar arasındayız” diyen yazar; jandarma gücü, genel valiler ve uluslararası komisyonlar olmadan anayasal sistem sayesinde sorunların çözülebileceğini zira bu anayasanın “mümkün olan en büyük özgürlüğü” sağladığını ifade etmektedir.⁹⁶

Tersane Konferansı’nın gün yüzüne çıkardığı bir başka husus Osmanlı devlet erkânı arasında konferanstan öncesine dayanan rekabet ve fikir ayrılıklarıdır. Tartışmaların bir yönü Kanun-ı Esasi’nin ilanı olmuştur. Mütercim Rüşdü Paşa konferans gündemde olduğu sırada yaşlılığı ve rahatsızlığını öne sürerek istifa etmiştir.⁹⁷ Cevdet Paşa, Sadrazam Rüştü Paşa’nın da fikir olarak Kanûn-ı Esasi’ye karşı olduğunu ancak İngilizlerin hatırlarına riayeten belli etmediğini belirtmektedir.⁹⁸ Nitekim Mehmet Rüşdü Paşa’nın “eğer dış teklifler sırasında böyle bir jest yapılmak mecburiyeti olmasaydı Kanûn-ı Esasiye muvafakat etmeme imkan yoktu” dediği belirtilmektedir.⁹⁹

Cevdet Paşa ile Midhat Paşa arasında da belirgin bir mücadele vardı. Kanûn-ı Esasi üzerindeki ihtilaflar dolayısıyla iki devlet adamı anlaşmazlık yaşamıştı. Cevdet Paşa Kanun-ı Esasi tartışmalarında Midhat Paşa’nın kendisine gücendiğini ve aralarının açıldığını beyan etmektedir. Ona göre Midhat Paşa savaşıma arzusunda idi ve herkesi bu fikre yönlendirmekte olduğundan konferansın müzakereleri olumlu bir neticeye varamamıştı. Bu konuda sert ifadeler kullanan Cevdet Paşa “Midhat Paşa ve taraf-gîrânı olan bir gürûh budala” ifadesiyle sorumluluğu açıkça Sadrazama yüklemektedir.

“Midhat Paşa ise muhârebe ârzüsünde bulunarak efkâr-ı nâsı bu yola sevk etmekte olduğundan konferansın müzâkerâtı bir hüsn-i neticeye vâsıl olamamıştır.

Midhat Paşa ve taraf-gîrânı olan bir gürûh budala Kanûn-ı esâsî îlân olduğuna gibi âlemin muvâzenesi değişerek artık Rusya’nın etvâr-ı tahakküm-kârîsine mahall kalmaz zann ederlerdi. Bu ise bir hayâl-i şâ’irâne olup bizim hükûmetimizi hâl-i meşrûtiyyete koymamızın Rusya hakkında bir güne te’sîri olmadığı cihetle Rusyalı tedârükât-ı harbiyyesini ikmâle bir mertebe daha ziyâde sa’y etmekte idi ve Kanûn-ı esâsî sâyesinde Midhad Paşa kendisini azilden masûn sanıp taraf-ı saltanat’a karşı pek ağır davranır oldu...”¹⁰⁰

⁹⁶ *La Turquie Apres La Conference*, s. 33-34.

⁹⁷ Abdullah Saydam, “Mütercim Rüşdü Paşa”, *TDVİA*, İstanbul, 2006, C. 32, s. 202.

⁹⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 40 Tetimme*, (Haz. Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara, 1991, s. 168.

⁹⁹ Mahmut Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 203.

¹⁰⁰ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, s. 167-168. Cevdet Paşa, Kanûn-ı Esasi’nin Meclis-i Vükelada okunması sırasında yine aralarında bir münakaşa geçtiğini kaydetmektedir.

Ahmed Cevdet Paşa ayrıca Vükela heyetinin sorumluluktan kaçtığıını belirterek “zarardan başka bir fâidesi olmayan” yerler için Osmanlı Devleti’nin ciddi bir tehlike ile karşı karşıya bırakıldığını ifade etmekte, aslında Rusya’nın da savaştan kaçındığını¹⁰¹ öne sürmektedir.

“Devlet-i aliyye ile Rusyalu beyninde zuh’ura gelen ihtilâfın birinci sebebi bâlâ’da beyân olunduğu üzere Hersek ihtilâli olup ba’dehû Bulgaristan ve Sırbistan vuku’âtı anı teşdîd eyledi. Bu ihtilâfın hâll ü tesviyesi için Dersaâdet’de mün’âkid olan konferans dahi ânifen beyân olunduğu üzere bir şey’i müntic olmadı. Muahharan Londra’da yapılan bir suret-i tesviye dahi red olundu ve bir aralık Karadağ’dan Dersaâdet’e bir me’mûr-ı murahhas gelip anınla müzâkereye girilmiş ve nevâhî-i âsiyeden Devlet-i aliyye’ye zarardan başka bir fâidesi olmayan yerlerin terkiyle tesviye-i maslahata çalışılıp ve tarafeynin efkârı epeyce yek-diğerine yaklaşıp yalnız arada nişşik kasabası kalmış ve ana dahi bir sûret verilmek mertebesine gelmiş iken havâss-ı vükelâ kendilerini i’tirâzât-ı nâsa hedef etmemek üzere bu mes’ele-i politikiyeye Meclis-i umûmî’ye havâle kılındı. Meb’ûsân ise böyle dakik bir mes’ele-i politikiyeyi derk ü muvâzene edemedikleri cihetle zikr olunan suret-i tesviyeyi kat’iyyen redd ettiler.

Rusya İmparatoru zâten muhârebe istemeyip ancak nasılsa pek ileri atılmış olduğundan eli boş işin içinden çıkmak kendisince muhill-i nâmûs olduğuna mebni en son bir tedbir olmak üzere vükelâsının müdâhalesi olmaksızın Londra’daki elçisine mahremâne ve min-gayr-i resmin vermiş olduğu emir üzerine elçisi Londra’daki Devlet-i aliyye sef’arethânesine gelip: “Rişte-i politika pek gergindir. Muhârebe zuhûr etmek üzeredir. İmparator bu bâbda bir hüsn-i mahreç arıyor. Sûret-i husûsiyyede Bâbiâlî’ye yaz ki derhâl Petersburg’a gitmek üzere fevka’l-âde bir elçi ta’yîn olunsun. Belki bu suretle işin önü alınır ve bu husûs İstanbul’daki Rusya elçisine açılmasın. Zîrâ o devletin politika-i umûmîsini bilir ve ana göre hareket eder. Vakit ise pek dardır. Hemen taraf-ı pâdişâhîden bir elçi ta’yîn olunur ise vakit kazanılır ve tevsiye-i maslahata bir çâre düşünülür” demekle Londra elçisi Musurus Paşa tarafından şifreli telgraf ile keyfiyet Bâbiâlî’ye bildirildi. Keyfiyet Meclis-i mahsûs-ı vükelâ’da r-miyân olundukta hemen Hâriciye Nâzırı Safvet Paşa’nın yahud diğer bir münâsib zâtın Petersburg’a gitmek me’mûriyeti ...”¹⁰²

¹⁰¹ 1877 Şubat ve Mart aylarında Rusya’nın Londra Büyükelçisi ve Maslahatgüzarı, Osmanlı Berlin Sefiri üzerinden konferans kararlarının kabul edilmesine yönelik son bir girişim yapmış, onaylanması halinde St. Petersburg’a olağanüstü bir elçi gönderilmesi durumunda savaştan kaçınılabileceği bildirilmiştir. Kapıcı, a.g.t, s. 551.

¹⁰² Cevdet Paşa, a.g.e, s. 168.

Cevdet Paşa'ya göre ordunun hazır olduğu ifadesi de doğru değildi. Maliye oldukça bozuktuk ve Rusya'ya karşı büyük ordu kumanda edecek kimse de yoktu. Sorumluluğu Midhat Paşa'ya yükleyen Cevdet Paşa düşüncesini şu şekilde özetliyordu: “*Lakin akdemce Midhat Paşa efkâr-ı ammeyi tehyiç ile muhârebe yoluna sevketti. Sanki topu o doldurdu. Redif Paşa ile Mahmud Paşa dahi ateş ettiler. Devleti büyük bir mehlekeye attılar*”.¹⁰³

Konferans tekliflerinin kabul edilmesi ve hiçbir şekilde savaşa girilmemesi noktasında padişahla hemfikir olduğunu kaydeden Said Paşa da *jurnal* adını verdiği günlüğünde Cevdet Paşa ile benzer görüştedir. Günlüğüne “*muhârebe olacak olursa Rumeli'yi kayıp edeceğimizi heman görüyorum*” ve “*harbin netâyic-i vaziyesinden vükelâ, daha doğrusu bizim Mahmud Paşa ile Midhat Paşa mesul olmaz da bu âlemde acaba kim mesul olur*” ifadelerini yazan Said Paşa, savaşa girilmemesi gerektiğine işaret etmektedir.¹⁰⁴

Tersane Konferansı ve sonrasındaki diplomatik gelişmeler sonuç veremeyince konferansa katılan 6 gücün onayı ile 31 Mart 1877'de Londra Protokolü kabul edilmiştir. 3 Nisan 1877'de Osmanlı Devleti'ne tebliğ edilen ve aslında Tersane Konferansı'ndaki önerilerden farkı olmayan tekliflerin Babıali tarafından 11 Nisan'da reddiyle birlikte, 24 Nisan 1877'de “93 Harbi” başlamıştır.¹⁰⁵

SONUÇ

Rusya'nın teşvikleri ile Balkanları saran büyük isyan hareketleri zamanla Osmanlı Devleti'nin iç problemi olmaktan çıkmış, uluslararası bir sorun haline getirilmiştir. Rusya'nın gelişmeler karşısında Balkanlarda artan etkisi İngiltere'yi de işin içine çekmiş, değişen İngiliz politikası Salisbury ve İgnatiev eksenli olarak Osmanlı Devleti'ni parçalama projesine dönüşmüştür. Nitekim Sırpların Osmanlı Devleti karşısında başarılı olamaması Rusya'ya aradığı müdahale fırsatını vermiş, Rusların İstanbul Büyükelçisi İgnatiev Osmanlı Devleti'ne bir ultimatoma vererek kabul edilmemesi durumunda diplomatik ilişkilerin kesileceğini beyan etmiştir. Osmanlı Devleti söz konusu Rus ultimatoomunu kabul etmek zorunda kalmış, Rusya bu sayede Sırbistan'ı müdafaa konumu elde etmiştir. Bu defa da Rusya merkezli çıkarlarının zedelediğini düşünen İngiltere sorunun bir konferansla çözülmesini önermiştir. Böylece 1876 yılının Aralık ayında Paris Antlaşması'nda imzası bulunan altı devletin katılımıyla İstanbul (Tersane) Konferansı'nın düzenlenmesi kabul edilmiştir. Delegeler aralarında Türk temsilcileri bulunmadığı halde konferanstan önce Rusya elçiliğinde bir araya gelmiş ve ilgili hususları önceden

¹⁰³ Cevdet Paşa, *a.g.e*, s. 170.

¹⁰⁴ Çağlar, *a.g.e*, s. 119.

¹⁰⁵ Karal, *a.g.e*, s. 39-40; Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 10.

değerlendirerek, ileride oluşabilecek fikir ayrılıklarını bertaraf etmeye çalışmışlardır. Bu süreçte İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetinin tamamen değiştiği de açığa çıkmıştır.

Konferansın ilk oturumu 23 Aralık 1876'da gerçekleştirilmiştir. Konferans delegeleri 15 Ocak'ta sekizinci kez bir araya geldiğinde, Lord Salisbury kendisinin ve diğer Büyükelçilerin, Babıali'nin kabulü için değiştirilmiş tavsiyelerinin bir özetini sunmaya karar verdiklerini belirtmiştir. Tekliflerin esas ilkelelerinin 18 Ocak'ta gerçekleşecek olan toplantıda kabul edilmemesi durumunda Altı Devlet'in temsilcileri Konferansın sonlandırılacağını beyan etmişlerdir. Nihayet 20 Ocak tarihli dokuzuncu toplantıda ret mazbatası delegelere tebliğ edilmiştir. Altı Güçler'in temsilcilerinin son toplantısı, 21 Ocak Pazar akşamı Avusturya Büyükelçiliği'nde gerçekleşmiş, kısa süre sonra delegeler İstanbul'dan ayrılmıştır.

Konferans süresince Salisbury ve İgnatiev'in tavrı diplomatik sabır sınırlarını aşmıştır. Ayrıca sunulan tekliflerin çözüm şemasının aslında bir nevi pasifleştirme girişimi olduğu anlaşılmıştır. İstiklalini sürdürmek azminde olan herhangi bir devlet için makul sınırların üstünde bir dizi önlem içeren teklifler, Osmanlı Devleti'nin istiklal algısı ve toprak bütünlüğü ile uyuşmaktaydı. Yine de Avrupa programının çok büyük bir kısmı, Babıali tarafından dikkate alınmıştı. Onaylanmayan temel iki nokta valiler konusu ve eyalet idarelerinin eylemlerini denetlemek üzere atanan Uluslararası Komisyonun teşkiliydi.

Tersane Konferansı ve sonrasındaki diplomatik gelişmeler sonuç verince konferansa katılan ülkelerin onayı ile 31 Mart 1877'de Londra Protokolü kabul edildi. Osmanlı Devleti'ne tebliğ edilen ve aslında Tersane Konferansı'ndaki önerilerden farkı olmayan tekliflerin Babıali tarafından reddiyle birlikte, 24 Nisan 1877'de "93 Harbi" başlamış oldu.

Konferans sırasındaki gelişmeler Osmanlı iç siyasetinin işleyişini göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Reformist ve gelenekçi devlet adamlarının rekabeti zaman zaman müzakerelerin önüne geçmiştir. Nitekim kısa süre sonra Midhat Paşa sürgüne gönderilmiştir.

Kaynakça

- BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS.)* 14/6.
 BOA, *Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)* Y. EE. 42/110; 84/85.
 BOA, *Yıldız Perakende Evrakı, Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.)*, 55/87.
 "Constantinople Conference", *The New York Times*, 25 Aralık 1876.
 "The Alarming Dispatches From Constantinople Believed To Be Greatly Exaggerated", *The New York Times*, 28 Aralık 1876.
 "The Conference at Constantinople", *The New York Times*, 21 Aralık 1876.

- “The Conference at Constantinople”, *The New York Times*, 29 Aralık 1876.
- “The Eastern Question”, *The New York Times*, 16 Kasım 1876.
- “The Eastern Question”, *The New York Times*, 16 Kasım 1876.
- “The Turkish Complications”, *The New York Times*, 21 Kasım 1876.
- “Turkey Agrees Unconditionally to a Conference”, *The New York Times*, 19 Kasım 1876.
- “Turkey Agrees Unconditionally to a Conference”, *The New York Times*, 19 Kasım 1876.
- “Turkey and the Conference”, *The New York Times*, 18 Kasım 1876.
- “Turkey and the Conference”, *The New York Times*, 18 Kasım 1876.
- “Turkey and the Conference”, *The New York Times*, 20 Kasım 1876.
- J.H.F., “Notes From The Metropolis, The Constantinople Conference”, *The New York Times*, 25 Kasım 1876.
- The New York Times*, 28 Kasım 1876.
- The New York Times*, 1 Aralık 1876.
- The New York Times*, 2 Aralık 1876.
- The New York Times*, 17 Aralık 1876.
- The New York Times*, 18 Aralık 1876.
- The New York Times*, 20 Aralık 1876.
- The New York Times*, 25 Aralık 1876.
- _____, “İstanbul Konferansı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Ankara, 2016, C. Ek 1, s. 673-674.
- _____, “İstanbul Konferansı (1876)’na Giden Yolda İngiltere’nin “Doğu” Politikası”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2005, S. 17, s. 59-66.
- _____, “Saffet Mehmed Esad Paşa”, *TDVİA*, İstanbul, 2008, C. 35, s. 467-469.
- _____, “Sir Henry G. Elliot’ın İstanbul Büyükelçiliği (1867–1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 2005, C. 18/18, s. 21-49.
- _____, *Şarkı’Rumeli Vilâyeti*, TTK Yayınları, Ankara, 1992.
- AKTEPE, Münir, “Mehmed Salahî Bey ve Mecmûası Hakkında Bazı Notlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1966, C. 16/21, s. 15-38.
- AYDIN, Mahir, “İbrâhim Edhem Paşa”, *TDVİA*, İstanbul, 1994, C. 10, s. 418-419.
- AYDIN, Mithat, “19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2004, C. 15/15, s. 73-82.
- BALTALI, Kemal, “1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan’ın Osmanlı Devletine Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ’la Yaptığı Görüşmelere Dâir Bazı Önemli Belgeler”, *Belleten*, 1986, C. 50/198, s. 833-859.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, “Doksanüç Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 1945, C. 3/2, s. 183-192.
- CEVDET PAŞA, *Tezakir 40 Tetimme*, (Haz. Cavid Baysun), TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-77, Harrison And Sons, Londra, 1877, s. 57-58.

ÇAĞLAR, Burhan, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2010.

GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, (Çev. Ali Berktaş), Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.

KAPICI, Özhan, *Osmanlı - Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, (Hacettepe Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2013.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara, 2007, C. 8.

KURAT, Akdes Nimet, "Panslavizm", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Haziran-Eylül-Aralık 1953'den ayrışım, Ankara, 1953, C. 11/2-4.

KURAT, A. N., *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

La Turquie Apres La Conference, Typographie Et Lithographie Centrales, İstanbul, 1877.

MAHMUD CELALEDDİN PAŞA, *Mir'ât-ı Hakikat*, (Haz. İsmet Miroğlu), Berekat Yayınevi, İstanbul, 1983.

OLLIER, Edmund, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War, From the Commencement of the War to the Fall of Plevna*, Cassell & Company, Londra - Paris - New York, t.y, C. 1.

ÖZCAN, Azmi, "İngiltere", *TDVİA*, İstanbul, 2000, C. 22, s. 296-299.

SAYDAM, Abdullah, "Mütercim Rüşdü Paşa", *TDVİA*, İstanbul, 2006, C. 32, s. 202-203.

SERTOĞLU, Mithat, *Mufassal Osmanlı Tarihi Resimli - Haritalı*, TTK Yayınları, Ankara, 2011, C. 6.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, "Tersane Konferansı'nın Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1954, C. 6/9, s. 1

SAVAŞ VE PROPAGANDA: GENERAL SKOBELEV'İN BALKANLARDA PANSLAVİST AKTİVİTELERİ (1878-1882)*

Murat Özkan**

Öz

General Mihail Dimitrieviç Skobelev, XIX. yüzyılın son çeyreğinde Çarlık Rusya tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Rusların 1873-1882 yılları arasında Türkistan sahasında yaptığı işgallerin tamamında görev almış; Osmanlı Devleti ile gerçekleştirilen 93 Harbi'nde de Rus ordusunun komutanı olarak görev yapmıştır. Plevne'de Gazi Osman Paşa'yı esir alan ve Osmanlı arşivlerinde '*Ak Paşa*' olarak bahsedilen Skobelev, Ayastefanos Antlaşması'nın uygulanmamasına tepki göstermiş; onun yerine imzalanan Berlin Antlaşması'na, Slav unsurların haklarını korumadığı gerekçesiyle karşı çıkmıştır. Bu sebeple Panslavizm meselesine yoğunlaşmış ve yaşamının son yıllarında Paris'e giderek Panslavizm faaliyetlerini artırmıştır. Skobelev'in, Balkanlar'daki milliyetçilik hareketlerinin fikrî ve duygusal altyapısını doğru okuması, özellikle 93 Harbi'nde Balkanlar'da üstlendiği görev sırasında Slav halklarıyla yakın temas içinde olması ve onlara destek vermesi onun bölgede tanınırlığını artırmıştır. Skobelev, Balkanlar'da ve diğer muhtelif bölgelerde Panslavizm eksenli konuşmalar yapmıştır. Söz konusu konuşmalar bölge halkları üzerinde önemli etkiler yaratmış ve Slav halkları hem 93 Harbi'ndeki faaliyetlerinden hem de bu konferanslarda verdiği mesajlardan ötürü, bağımsızlıklarına giden yolda Skobelev'i bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Skobelev, Slav ırklarının meskûn olduğu Balkanlar'da genişleme siyaseti güden Avusturya ve dolaylı olarak da Almanlara olan düşmanlığını hiçbir zaman gizlememiş; buradaki Slavları ve hatta Balkan uluslarını Osmanlı Devleti, Avusturya ve Almanya'ya karşı birleştirmeye çalışmıştır. Bahsedilen nedenlerle, çalışmada Skobelev'in Panslavist faaliyetlerine yer verilecek ve Slavlar üzerinde bıraktığı izlerden bahsedilecektir.

Anahtar Kelimeler: 93 Harbi, Panslavizm, Mihail Dimitrieviç Skobelev, Osmanlı Devleti, Çarlık Rusya.

* Bu çalışma "Çarlık Rusya'nın Türkistan Sahasını İşgalinde Bir Rus General: Mihail Dimitrieviç Skobelev" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, murtozkan@hotmail.com

WAR AND PROPAGANDA: GENERAL SKOBELEV'S PAN-SLAVIST ACTIVITIES IN THE BALKANS (1878-1882)

Abstract

General Mikhail Dimitrievich Skobelev gained an important place in the history of Tsarist Russia in the last quarter of the 19th century. He took part in the occupation of the Turkistan region by Russians between 1873 and 1882 and served as commander of the Russian army in the 93-year war with the Ottoman Empire. Skobelev, who took the prison of Gazi Osman Pasha in Plevne and referred to as '*Ak Pasha*' in the Ottoman archives, reacted to the failure to implement the Treaty of Ayastefanos; he opposed to the Berlin Treaty, saying that it did not protect the rights of Slavic people. For this reason, he concentrated on the problem of Pan-Slavism and went to Paris in the last years of his life and increased Pan-Slavism activities. Skobelev's understanding of the intellectual and emotional infrastructure of the nationalist movements in the Balkans, especially during the course of his 93-year mission in the Balkans, and his close support to the Slavic peoples, increased his recognition and popularity in the region. Skobelev gave speeches based on Pan-Slavism in the Balkans and various other regions. These speeches had a significant impact on the peoples of the region, and the Slavic peoples saw Skobelev as a savior on their path to independence, both because of his activities in the 93 War and his messages at these conferences. Skobelev never concealed his enmity towards expansion of Austria and Germany in the Balkans where the Slavic races were inhabited; he tried to unite the Slavs and the Balkan nations against the Ottoman Empire, Austria and Germany. For the aforementioned reasons, the study will include the Pan-Slavist activities of Skobelev and the influences he left on the Slavs.

Keywords: 93 War, Pan-Slavism, Mikhail Dimitrievich Skobelev, Ottoman Empire, Tsarist Russia.

Giriş

Kırım Harbi'nden sonra yönünü Türkistan'a çeviren Ruslar, bölge hakkında bilgi edinmek amacıyla keşif seferleri yapmış; toplanan bilgiler ışığında bölgeye başarılı seferler düzenlemişlerdir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu seferlerin sayısı artmış ve bölgenin işgali Ruslar tarafından gerçekleştirilmiştir. Türkistan hanlıklarına düzenlenen bu harekâtlarda Ruslardan bireysel olarak dikkat çekenler olmuştur. Mihail Dimitrievič Skobelev bu seferlere katılarak adından söz ettiren askerlerin en önemlilerindedir. Bahsi geçen yüzyılın son çeyreğinde bölgeye yapılan faaliyetlerin neredeyse tamamında; Hive Seferi (1873), Hokand Seferi (1875-1876) ve Ahal Teke

Seferi (1880-1881)'nde görev almıştır. Skobelev Türkistan sahasında aktif olarak görev aldığı bu faaliyetlerin yanı sıra Osmanlı Devleti ve Çarlık Rusya arasında cereyan eden ve Osmanlı Devleti'nin hezimetleriyle sonuçlanan 93 Harbi'nde de yer almıştır. Pek çok milleti doğrudan veya dolaylı olarak etkileyen bu savaşın Balkan cephesinde faaliyetlerde bulunan Skobelev, özellikle Gazi Osman Paşa'nın savunduğu ve Rusların ele geçirmek için uğraş verdiği Plevne'nin düşmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Plevne'nin Rusların eline geçmesiyle Osmanlı Devleti zor durumda kalmış ve Rusların İstanbul'a ilerleyişi kolaylaşmıştır.

Plevne sonrasında Edirne'nin de Rusların eline geçmesiyle Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Edirne'de bir görüşme yapılmış; görüşme sonucunda iki devlet arasında bir anlaşma sağlanamamıştır. Bununla beraber Rus diplomatları "*Osmanlı Devleti, Avrupa Devletlerinin olaya müdahale edebilmesi için zaman kazanıyor*" gibi söylemlerini artırmışlardır. Çünkü Ruslar bu ilerlemeyi sürdürdükleri takdirde, çok kısa sürede İstanbul'u işgal edebileceklerdir¹. Bu durum ise Avrupalı Devletleri tedirgin etmiştir. Özellikle İngiltere ve Avusturya'da savaş için hazırlıklara başlanmıştır. Gerçekleşen bu olaylar II. Aleksandr'ın savaşın seyri konusunda tekrar düşünmesine neden olmuştur. Nihayetinde Edirne'de, 31 Ocak'ta Rusların dikte ettiği bir ateşkes imzalanmıştır. Buna rağmen Ruslar İstanbul yönünde ilerleyişine devam etmiştir. Bu durum İngiltere ve Çarlık Rusya'yı savaşın eşiğine getirmiştir. İstanbul işgal edildiği takdirde, İngiltere'nin Rusya ile tüm ilişkileri keseceğini açıklaması üzerine, II. Aleksandr'ın emriyle Rus ordusu İstanbul yakınlarındaki Ayastefanos'ta durmak zorunda kalmıştır².

Avrupalı Devletlerin bu tutumu üzerine bahsi geçen devletleri daha fazla karşısına almak istemeyen Ruslar savaş bitirmek zorunda kalmıştır. Bu yüzden Ayastefanos'ta taraflar arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma, Osmanlı Devleti için tam bir felaket olmuşken, Çarlık Rusya açısından çok kazançlı olmuştur. Ruslar savaş kazanmalarına rağmen, savaştan sonra yapılan Ayastefanos Antlaşması, Avrupalı Devletler tarafından tanınmamıştır. Kamuoyunun da baskısı ile, antlaşma maddelerinin tekrar ele alınması için Berlin'de yeni bir toplantı yapılmasına karar verilmiştir. Nihayetinde Berlin'de Ayastefanos Antlaşması'nın maddeleri revize edilmiş ve Berlin Antlaşması imzalanmıştır. Berlin Antlaşması'nın imzalanması Ruslar tarafından hoş karşılanmamış; hatta General Skobelev, bu durum karşısında suskunluğunu koruyamayarak çeşitli konuşmalar yapmıştır. Konuşmalarıyla Rus yönetimini

¹ Kezban Acar Kaplan, "Bazı Rus Subay ve Komutanların Günlüklerinde ve Hatıratında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na Dair İzlenimleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2016, S. 31/1, s. 230.

² Mithat Aydın, İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878), *A.Ü. Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2008, Sayı 38, s. 275.

zor durumda bırakmaya başlayan Skobelev Rusya'ya çağrılmış ve kendisine 1881 yılında yapılan Ahal Teke Seferi'ne kadar görev verilmemiştir. Sonrasında Ahal Teke Seferi'nin komutanı olarak atanan Skobelev, daha önce Türkmen bölgesine yapılan ilk seferin başarısız olmasından dolayı büyük sorumluluk almıştır. Rusların çok önem verdiği bu seferin başarıyla sonuçlanmasının ardından Skobelev Petersburg'a dönmüş; 1881 yılının ikinci yarısını ve 1882 yılının ilk çeyreğini burada geçirmiştir. Kendisine bu yıllarda askerî bir görev tevdi edilmemesine rağmen Skobelev, yurt dışında bulunduğu süre boyunca savaş taktiklerini incelemekle meşgul olmuş; notlar almış ve raporlar düzenlemiştir. Avrupa Devletleri'nin askerî yapılarının incelendiği Alman ordusu hakkında önemli bilgileri ihtiva eden raporu, askerî çevrelerce dikkate alınmıştır³.

Skobelev, son yıllarında askerî seferlerden ziyade siyasî sorunlarla ilgilenmiştir. Bu yıllarda Balkanlar'da yaşayan Slavların sorunlarına eğilmesi ve onlar üzerine çalışmalar yapması da bu ilginin bir tezahürüdür. Muhakkak ki Skobelev gibi başarılı bir generalin, böyle bir hedef belirlemesine etki eden hususlar vardır. Bunların en önemlisi, Çarlığın bu yıllarda herhangi bir devlet ile savaş halinde olmamasıdır. Doğal olarak Çarlığın savaş için teyakkuzda bulunmaması, Skobelev gibi savaşı seven bir generalin boşluğa düşmesine sebep olmuştur. Skobelev, Rusya'da faaliyet alanı bulamadığı vakitlerde yurt dışı seyahatlerine çıkarak yeni çevreleri, fikirleri tanımış; Çarlığın menfaatlerini korumak adına çalışmalar yürütmüştür.

Skobelev henüz üniversite yıllarındayken üniversitenin kapatılmasına sebep olan gruplardan, o devre kadar hiç duymadığı '*devrim*', '*halk bilinci*' ve '*reform*' gibi yeni hareket ve fikirleri duymaya başlamıştır. Ayrıca Skobelev'in Polonya ayaklanması için görevlendirilen orduda yer alması, Polonya halkının kendi bağımsızlığı için verdiği mücadeleyi yakından görmesini ve yukarıda zikredilen yeni tabirleri, kendi milletinden olmayan bir halktan duymasını sağlamıştır. Aslına bakılırsa bu fikirler Skobelev'i o dönem için ilgilendirmemiştir. Ancak 1877-78 yıllarında, Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında yapılan savaşta, Skobelev'in Balkanlar'da bulunan Rus kuvvetlerinin başına atanmasıyla, bu fikirler Skobelev için önemli hale gelmiştir. Skobelev, Balkanlar'da bulunduğu süre boyunca Ruslar gibi Slav kökenli olan Balkan uluslarının, Osmanlı'ya karşı ayaklanmasının en büyük destekçisi olmuş ve onların sorunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Ayaklanan ulusların kendi kökeninden olması, sorunları bir bütün olarak ele almasına neden olmuş ve var gücüyle buradaki devletlerin Osmanlı Devleti'nden kopması, Almanya ve Avusturya'nın

³ İliariy Vladimiroviç Kaznaçeev, *General-Adyutant Mihail Dmitrieviç Skobelev 1843-1882 g.*, Petrograd, 1916, s. 49.

tahakkümüne girmemesi için elinden geleni yapmasını sağlamıştır.

93 Harbi'nden Hemen Sonraki Panslavist Faaliyetleri (1877-1878)

1878 yılının Şubat ayında, Osmanlı Devleti ile yapılan savaşın kazananı Çarlık Rusya olmuştur. Rus ordusu öncü grubunun İstanbul'a bir günlük mesafede konuşlanması ve Skobelev'in ordusu ile İstanbul'a girmeye hazırlanmasına rağmen, Avrupalı Devletlerin Rusların İstanbul'a girmesinin kendileri açısından doğuracağı sonuçları düşünerek buna engel olmalarından daha önce bahsedilmişti. Ruslar kendisine karşı oluşturulan bu ittifaka boyun eğmek zorunda kalmış ve İstanbul'u ele geçirme hayalinden vazgeçmiştir. Burada belirtilmesi gerekir ki Rusların İstanbul'a girmesini engelleyen kişi Alman İmparatoru Otto Van Bismarck'tır. Lurye'ye göre, *"Bismarck Ruslardan zaferi, Skobelev'den ise şan ve şöhrati çalmıştır. Çünkü Ruslar İstanbul'a girseydi, Aya Sofya'nın üzerinde artık Ortodoks haçı olacak; Skobelev ise Napolyon ve Büyük İskender kadar meşhur olacaktı. Ayrıca bu hamle, Rusların yıllardır arzuladığı sıcak denizlere ulaşma emellerinin gerçekleşmesi anlamına gelecekti"*⁴.

Alman Devleti'nin 1871 yılında Prusya etrafında birleşmesinde Bismarck'ın etkisi son derece büyüktür. Almanların tek bir devlet altında birleşmesi gerektiği fikrinin babası olan Bismarck, 70'li ve 80'li yıllarda Almanya'nın iç ve dış siyasetinde tek söz sahibi olmuştur. Skobelev'in bu yıllarda Slav ırklarıyla yakın temas hâlinde bulunması; Balkanlar ve Avrupa'da genişlemeye yeni yeni başlayan Almanya ile düşman olmasına, Slav ırklarına karşı hiçbir sempati beslemeyen Almanların yöneticisi konumundaki Bismarck'tan nefret etmesine sebep olmuştur⁵.

1878 Berlin Kongresi'nde yapılan konuşmalar Skobelev'in, Slavlığın gerçek düşmanının Almanlar olduğu görüşüne inanmasını sağlamıştır. Toplantının devam ettiği esnada bile Skobelev, Slavlar ve Almanlar arasında bir savaşın kaçınılmaz olacağını öngördüğü için Almanlara karşı teyakkuzda olunması gerektiğini düşünmüştür. Bu yüzden ortaya çıkabilecek bir savaşta, Çarlık Rusya'nın ittifak bulması için konuşmalar yapmış ve bu ittifak için en iyi devletin Fransa olabileceği görüşünü dile getirmiştir. Skobelev, Berlin Antlaşması'ndan birkaç yıl sonra gerçekleştireceği yurt dışı seyahatlerinde de bu görüşünü açıkça dile getirmiştir. Örneğin; Paris'te yapmış olduğu konuşmasında Üçlü İtilaf Devletleri'ni oluşturan Fransız-Rus ittifakı fikrini ortaya atan ilk kişi Skobelev'dir. Skobelev konuşmasında şunları söylemiştir:

"Avrupa büyük savaşın eşiğindedir. Bu savaş kaçınılmazdır. Berlin Antlaşması, Avusturya tarafından çöğenecektir. Rusya'nın da bu antlaşmadan mem-

⁴ Lev Lurye, *22 Smerti, 63 Versii*, BHV, St. Peterburg, 2011, s. 220-221.

⁵ Lurye, *a.g.e.*, s. 219-220.

nun kalması için bir sebep yoktur. Almanya'ya karşı herhangi bir düşmanlığım yok. Lakin neden Almanya Avusturya'nın tecavüz eylemlerine karşı çıkmamaktadır? Eğer Berlin, gerçekten elinizi çekin diyebilseydi, Viyana Almanlara boyun eğecekti. Slavların tek isteği, Slav kalmaktır; onlar Macarlaştırılmak, Almanlaştırılmak ya da Cizvitlerin hükümdarlığı altına girmek istemiyorlar. Rusya, hislerinden dolayı savaşıma hazır olan Avrupa'daki tek ülkedir. Halk, inancı ve kardeşliği için kurbanlar vermeye hazırdır. Bu hislerin son raddeye ulaşmasına sebebiyet vermeyin...⁶”.

Pahomova da bu teze katılmakta ve Skobelev'in yaptığı konuşmaların üçlü itilaf fikrini tetiklediğini belirtmektedir⁷.

Skobelev, Berlin Antlaşması'nda Ruslara ve Slavlara karşı gösterilen tutumdan oldukça rahatsız olduğu için konuşmaların dozunu artırmaya başlamıştır. Yaptığı tüm konuşmalarda Slav kardeşlerinin haksız yere kanlarının döküldüğünü, kadınların dul, çocukların babasız bırakıldığını, Tanrı tarafından Slav ırklarına verilen özgürlük haklarını diplomasiyi çok iyi kullanan düşmanların ellerinden aldığını söylemeye başlamıştır⁸. Skobelev'in yaptığı bu konuşmalar Fransızların hoşuna giderken Almanların öfkesine sebebiyet vermiştir. Öyle ki Skobelev'in konuşması sırasında salonda bulunan Fransız siyasetçi Gambetta, Skobelev'i ayakta alkışlamıştır. Ayrıca Gambetta konuşmasında şunları belirtmiştir: “Yaptığımız konuşmanın milletlerimize yararı oldukça fazladır. Bu konuşma kalplerini vatanseverlik hisleri ile dolduran tüm vatandaşlar için Fransız-Rus anlaşması için ümit vermiştir⁹”.

I. Rusya'daki Muhaliflik Dönemi ve Avrupa'daki Panslavist Faaliyetleri (1881-1882)

93 Harbi'nde Balkanlarda görev yaptığı dönemlerde Panslavist görüşlerini açık açık dile getiren Skobelev, Ahal Teke Seferi'nin bitmesinin ardından herhangi bir siyasî görevi olmadığından Spasskoe'deki çiftliğine giderek siyasî konular üzerinde çalışmalar yapmıştır. Bu çiftliğe Skobelev'i ziyaret etmek için giden eski yardımcısı Dukmasov, Skobelev'in zengin ve bekâr bir toprak sahibi olarak yaşadığını; köylülerin onu çok sevdiğini belirtmiştir. Ayrıca bol

⁶ Kaznaçeev, *a.g.e.*, s. 49.

⁷ Lidiya Yuryevna Pahomova, “Analiz Priçin Ġ Haraktera Antiavstriyskogo Vıstupleniya V 1881-1882 gg. Rossiyskimi Diplomatami”, *Gosudarstvennoe Upravlenie Elektronny Vestnik*, Vıpusk No: 21, Dekabr, 2009, s. 8.

⁸ William Thomas Stead, *The M. P. For Russia Reminiscenses Correspondence Madame Olga Novikoff*, Volume One, Andrew Melrose 3 York Street, Covent Garden, London, 1909, s. 529-530.

⁹ Kaznaçeev, *a.g.e.*, s. 50.

vakti olduğu için Skobelev'in çiftlikte zamanını atlarla ve siyasetle ilgilenerek geçirdiğini söylemiştir¹⁰.

II. Aleksandr'ın öldürülmesinden sonra tahta geçen III. Aleksandr ile arasının iyi olmamasından dolayı Skobelev, Aleksandr'ın yetersizliğinden bahsederek konuşmalar yapmaya başlamış ve Almanlar karşısında gerektiği gibi davranmadığı için onu suçlamıştır¹¹. 93 Harbi'nin akabinde devletler arası diplomasi ve siyaset ile çok yakından tanışan Skobelev, savaş kazanılmasının siyaset ile desteklenmedikçe bir öneminin olmadığını görmüştür. Bu yüzden siyaset ile ilgilenerek edindiği bilgileri halka aktarmak istemiştir. Bu düşüncesinden dolayı Skobelev'in Rusya'da yaptığı ilk siyasî konuşması 12 Ocak 1882 tarihinde olmuştur¹². Ahal Teke Seferi'nde göstermiş olduğu başarıdan dolayı 'Borelya' lokantasında düzenlenen kutlamada, Skobelev davetlilerin karşısında kadeh kaldırmış; Rusya'nın Slav halklarının lideri ve koruyucusu olarak tarihî misyonundan bahsetmiş ve bu misyonu gerçekleştirmesine engel olacak düşmanların kimler olduğunu açıklamıştır. Skobelev, konuşmasında Avusturya-Macaristan'ı Slavlara soykırım yapmakla suçlayarak şu sözleri söylemiştir:

“Efendiler, burada neşeli bir toplantı icra ediyoruz. Bizler burada eğlenirken Adriyatik Denizi'nin kıyılarında, kendi din ve milliyetini savunan soydaşlarımız haydut muamelesi görmektedir. Orada, Slavların kendilerine ait olan topraklarında, Alman-Macar tüfekleri dindaşlarımız ve soydaşlarımızın göğüslerine yönelmiştir. Bu durum son derece üzücü bir olaydır. Bu durum karşısında gerçekten kalbim sıkışıyor. Neyse ki Rusya'nın tarihî misyonunu bilmesi ve bu misyona sarılarak Slav kardeşleri için üzerine ne düşerse yapacağından dolayı içim rahat¹³”.

Skobelev'in Petersburg'da yaptığı bu konuşma büyük destek görmüştür. Muhtemelen Skobelev'in burada gördüğü samimi ortam ve fikirlerinden dolayı aldığı destek, bu tarz siyasî konuşmalarını çoğaltmasına sebep olmuştur¹⁴.

Skobelev, Slav ırklarının meskûn olduğu Balkanlar'da genişleme siyaseti güden Avusturya ve dolaylı olarak da Almanlara olan düşmanlığını hiçbir zaman gizlememiştir. Henüz 1882 yılında yukarıda zikrettiğimiz konuşması ile

¹⁰ Mihail Mihayloviç Filippov, *M. D. Skobelev. Ego Jizn i Deyatelnost, Voennaya, Administrativnaya i Obşestvennaya*, Tipografiya P. P. Soykina, St. Peterburg, 1894, s. 85.

¹¹ E. R. Olhovskiy, “Zagadka Smerti Belogo Generala”, *Voenna-İstoricheskiy Jurnal*, 2004, No: 6, s. 65.

¹² Andrey Şolohov, *Zagadka Smerti Generala Skobeleva*, https://www.ereading.club/bookreader.php/66537/Sholohov_Zagadka_smerti_generala_Skobeleva.html. (02.07.2017).

¹³ Lurye, *a.g.e.*, s. 222.

¹⁴ Aleksandr Vladimiroviç Ladigin, “Obraz «Çujogo» V Russkom Natsionalnom Soznanii V 60-e-90-e gg. XIX v.”, *Ural Industrialny. Bakuninskie Çteniya: Materiali VIII. Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii*, T. 1, AMB, 27-28 Aprelya, Ekaterinburg, 2007, s. 164.

bir büyük savaşın kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. Sonraki yıllarda gerçekleşen olaylar ve çok geçmeden I. Dünya Savaşı'nın başlaması, Skobelev'i bu görüşünde haklı çıkarmıştır¹⁵.

Filippov, Skobelev'in Almanlara tahammülü olmadığını belirterek Almanlar hakkında Dukmasov'a söylediklerini şu şekilde aktarmıştır:

“Beni en çok Rusların uysallığı kızdırıyor. Onlara her şeyde ayrıcalık tanıyoruz, sonra da Almanlar her şeye el attılar diye bağıyoruz. Onlar bizde olmayan titizlik ve sabırla vatanları için gerekli gördükleri zaman, her şeyi yapabiliyorlar... Bismarck gibi vatanseverlerimiz yok, o vatanının bayrağını yüksek tutmak için çaba göstermektedir. Ben bu Rus düşmanı üç tel saçlı bakan dan nefret ediyorum. Ama aynı zamanda zeki bir insan ve gerçek bir vatansever olduğu için ona saygı duyuyorum... Keşke bu kadar kararlı ve karakterli insan bizde daha fazla olsa¹⁶”.

Skobelev, Rusya'da bulunduğu süre boyunca siyasî içerikli konuşmalar yapmaya devam etmiş ve bu konuşmalarını ülke dışında da yapması gerektiğini düşündüğü için bu yönde bir eğilim göstermiştir. Skobelev'in yaptığı konuşmaların temelinde Slavları birleştirme isteğinin ve Alman düşmanlığının yattığını yazan Filippov, Skobelev'in yurt dışında bu tarz konuşmalar yapmaya başlamasını tetikleyen olayları şöyle sıralamıştır: 1. Skobelev'in Petersburg'da yapmış olduğu konuşmadan sonra Sırp öğrencilerin Skobelev'i ziyarete gelerek ona teşekkür etmeleri ve bu tarz konuşmaları çoğaltmasını istemeleri. 2. Skobelev'in Berlin'de bulunduğu dönemlerde Alman İmparatoru Wilhelm'in tehditkâr ses tonu ile Rus generaline söylediği, 'Beni tüm iç organlarıma kadar incelemek için buraya gönderilmişiniz. Kolordularımdan birini görmüş oldunuz. Diğerlerinin de aynı şekilde cesur olduğunu ve gerekli görüldüğü takdirde görevlerini yerine getireceklerini bilmeniz gerekmektedir' sözü. 3. Petersburg'da 'Nouvelle Revue' dergisinin meşhur yayımcısı Bayan Adam'ın Skobelev ile tanışması ve ona hayran kalarak Skobelev'i Paris'e gelerek konuşma yapması için teşvik etmesi¹⁷. Hatta bu son madde için Grodovskiy, Skobelev'in Paris'e gidiş sebebinin altında onun Almanlara olan düşmanlığının yattığını söylemiştir¹⁸.

Bayan Adam, Petersburg'da bulunduğu dönemlerde Skobelev ile tanışmış ve ona oldukça hayran kalmıştır. İlk konuşmalarında Skobelev, savaşı sevme-

¹⁵ Kaznaçeev, a.g.e, s. 50.

¹⁶ Filippov, a.g.e, s. 86.

¹⁷ Filippov, a.g.e, s. 89-90.

¹⁸ Grigoriy Konstantinoviç Gradovskiy, M. D. Skobelev. Etüd Po Karakteristike Naşego Vremeni i Ego Geroev, Tipografiya İ. S. Levi, St. Peterburg, 1884, s. 3.

diğini, ancak tek bir savaşı kutsal kabul ettiğini ve bu savaşın Slavlara zorbalık yapan Almanlara karşı yapılması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca Bismarck'tan herkesin korktuğunu ve bu yüzden ona boyun eğdiğini de eklemiştir. Bunun üzerine Bayan Adam, Skobelev'e Paris'e gelmesini ve orada Almanya düşmanlığını besleyen konuşmalar yapması için teklifte bulunmuştur¹⁹.

Skobelev'in Berlin Kongresi'nden sonra yapmış olduğu çalışmalar hakkında Novikova Skobelev'in konuşmalarının içerik yönünden oldukça iyi olmakla birlikte bir olumsuzluk taşıdığını ve bu olumsuzluğun onun diplomat olmayışından kaynaklandığını söylemiştir. Onun, içinden geldiği gibi konuştuğunu, bu yüzden de Almanlar tarafından sevilmediğini eklemiştir. Ayrıca Skobelev'in Almanya destekli Avusturya'nın Rusya'nın batı sınırlarına saldıracağı düşüncesini taşımasından dolayı yaptığı konuşmalarda hem Rusları hem de tüm Slavları Almanlara karşı birleştirmek için çalıştığını belirtmiştir²⁰.

Skobelev'e göre Napolyon'un gücünün kırıldığı türden bir defansif savaş, Almanları durduramazdı. Bu yüzden o, savunma savaşını anlamsız bulmuştur. Skobelev, saldırıya uğranıldığı zaman en azından savaşın bir bölümünün düşman topraklarında gerçekleştirilmesi gerektiği inancını taşımıştır. Skobelev bu görüşüne uygun açıklamalar yapmış; ancak Moskova onun bu uyarılarını ve konuşmalarını dikkate almamıştır. Rus Hükümeti, Almanya ile herhangi bir çatışmaya girmeye taraftar değildi. Ancak Skobelev, bazı Alman gazetelerinin yazılarında Alman Devleti'nin doğuya yayılma politikasına yer verdiklerini söyleyerek bunlara dikkat edilmesi hususunda uyarılar yapmıştır. Örneğin; bahsedilen gazetelerden biri olan *'The Voss Gazette'*, Almanya'nın doğu sınırlarını genişletmesinin artık zoraki olduğunu ilan etmekten çekinmemiştir. Skobelev, Lehlerin ve Litvanyalıların Almanya yönetimine girmesiyle Alman nüfuzunun artacağını, bunların Alman yönetimine girmesiyle sıranın Slavlara geleceğini biliyordu. Ayrıca o, Almanların Alman Devleti'ni korumak ve tüm Slavları Almanlaştırmak için devletin doğu sınırlarına yayılması gerektiğinin de farkındaydı. Almanların doğu politikasını yakinen takip eden Skobelev Rusya'nın batısı için tehdidi çok açık bir şekilde görmüş ve çarlığı bu hususta uyarmıştır. Ancak Skobelev'in bu uyarıları dikkate alınmamıştır²¹.

93 Harbi kazanılmış olmasına rağmen savaştan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nın maddelerinin çarlığa hiçbir getirisi yoktu. Bu maddeler neticesinde Balkanlar'da oluşan tablo Avusturya'nın ilerlemesi için oldukça uygun bir hâle gelmişti. Skobelev'e göre büyük savaş yaklaşmıştı ve bu yüzden Slav

¹⁹ Vladimir Aleksandroviç Apuşkin, *Skobelev o Nemtsah Ego Zaveti Slavyanstvu*, Tovarişestva I. D. Sitina, Petrograd, 1914, s. 54.

²⁰ Olga Alekseevna Novikova, *Skobelev and the Slavonic Cause*, Longmans, Green and Co., London, 1883, s. 264.

²¹ Novikova, *a.g.e.*, s. 265-266.

ırklarının korunması gerekmektedir²². Skobelev'in yerinde uyarıları, Çarlık tarafından dikkate alınmayınca bu amaca hizmet etmek ve konuşmalar yaparak halkı bilgilendirmek için Skobelev Paris'e gitmiştir. Ona göre; Avusturya, Karadağ'ı işgal ederse Rusya bu olaya müdahale etmeye mecbur kalacaktı. Bu yüzden barışı korumak için Avusturya sınırları içerisinde kalmalıydı. Eğer Avusturya, Sırbistan ile birleşip Ege'ye doğru genişlemeye başlarsa, bu durum beraberinde büyük bir çatışmayı getirecekti. Aldığı duyumlar, Avusturya'nın da bu ekseninde ilerlediği yönündeydi. Skobelev, savaşı engellemek adına Avusturya'nın Berlin Antlaşması sınırlarında tutulması gerektiğine inandığı için, kendi imkânları el verdiğiince mücadeleye başlamış ve bir vatansever olarak kaçınılmaz olarak gördüğü savaşı engellemeye çalışmıştır. Bu yüzden Paris'e geldiğinde pek çok Fransız ile görüşmüştür. Bütün bu görüşmelerde kendisinin pozisyonunu '*devlet tarafından hiçbir misyonu olmayan, gelecekte ortaya çıkması muhtemel felaketi bilen sade bir Rus*' olarak açıklamıştır. Skobelev, Avusturya'nın mevcut politikayı devam ettirdiği takdirde, Güney Slavlarının oldukça sıkıntılı bir dönem geçireceğini ve onları koruma adına sadece Rusya'nın müdahale edeceğini bildiğinden, Avusturya'nın durdurulması için Berlin Kongresi'nin imzalandığı şekliyle yürürlükte kalmasını sağlamak amacıyla çalışmalar yapmıştır. Paris'te bulunduğu süre boyunca karşılaştığı herkese bunu anlatmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de sadece bir Rus vatandaşı olarak üzerine düşeni yaptığını düşünmüştür. Zira bu konuda Rus Hükümeti tarafından kendisine verilen hiçbir resmî görev olmamıştır. Skobelev, Avusturya yüzünden Avrupa'nın büyük ve kaçınılmaz bir savaşın eşiğinde olduğunu, Berlin Antlaşması hükümlerinin Avusturya tarafından ayaklar altına alındığını söylemiş; bu durumun sadece Ruslarla Güney Slavları için değil, Avrupa açısından da olumsuz sonuçlar doğuracağını belirtmiştir. Savaşın bir intihar olduğunu ve gerçeklerin farkına vararak bu intiharın engellenebileceğini söylemiştir. Her zaman gerçekleri göz ardı eden Avrupa diplomatlarının bu defa, gerçekleri tam zamanında anlarsa savaşın başlamadan son bulabileceğini de eklemiştir²³. Skobelev bunları söylerken Almanlara karşı bir düşmanlığının olmadığını, bu savaşı engelleyecek tek devletin Almanya olduğunu da belirtmiştir. Çünkü Skobelev'e göre; Almanya'nın '*geri çekil*' demesiyle Viyana Hükümeti buna uyararak saldırgan politikasına son verecektir²⁴.

Skobelev, Paris'te bulunduğu yıllarda hem savaşın durdurulması hem de Slavların Almanlar tarafından ezilmemesi adına konuşmalar yapmıştır. Bu konuşmalarında Slavlara yapılan haksızlıkları da dile getirmiş ve Almanlara

²² William Thomas Stead, *The M. P. For Russia Reminiscences Correspondence Madame Olga Novikoff*, Volume Two, Andrew Melrose 3 York Street, Covent Garden, London, 1909, s. 179.

²³ Novikova, *a.g.e.*, s. 266-270.

²⁴ Stead, *a.g.e.*, Volume Two, s. 80.

karşı onların desteklenmesi gerektiğini Avrupa kamuoyuna anlatmaya çalışmıştır. Panslavizm etkisiyle yaptığı bu konuşmalarla Balkanların kurtuluşunu amaçlamıştır²⁵. Slavların sadece Slav olarak kalmak istediğini ancak Avusturya'nın Slavları, Almanlaştırmak, Macarlaştırmak ya da Cizvitleştirmek istediğini söylemiştir. Avusturya'nın Slavlar arasında Cizvit propagandası yaparak etkilerini arttırmak istediğini belirtmiştir. Rusların Slavları, Türklere karşı himaye edip, onları Avusturya'nın zulmüne terk etmeyeceğini söylemiş ve Türklerin idaresi altındaki Slavların Viyana bürokrasisinin yarattığı baskıdan daha özgür durumda olduğunu da eklemiştir²⁶. Adriyatik Slavlarının neredeyse hiçbir haklarının olmadığını ve Sırbistan'da da durumun farklı olmadığını ifade etmiştir. Slavların bu iki uygarlık arasında uzun ve çetin bir savaş hâlinde ve çok muhtaç durumda olduklarını belirtmiştir. Ayrıca son savaşta Rusların çaresiz olduğunu düşünenlerin yanıldığını, özlerine döndükleri takdirde 90 milyonluk ulusun bir ideal uğruna kendilerini kolayca feda edeceklerini, Nihilistlerin ve Alman felsefesinden etkilenen insanların Slavları ezmesine mevcut Rus Devleti'nin müsaade etmeyeceğini söylemiştir.²⁷

Skobelev, ortaya çıkan bir savaşta Rusların karşılaşacağı risklerin Almanların karşılaşacağı risklere kıyaslandığında daha az olduğunu belirterek konuşmalarında Avusturya birliklerinin çoğunun Slavlardan müteşekkil olduğunu, bunların kendilerini özgürleştirmek için çaba sarf eden kardeşlerine karşı saldırma hususunda istekli olmayacaklarını belirtmiştir. Ayrıca Batılı devletler tarafından ortaya atılan Ruslar, Slav topraklarını ele geçirmek istiyor düşüncesinin tamamen düzmece olduğunu söyleyen Skobelev sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

“Rusların tek gayesi, Slavların özgür olmasıdır. Adriyatik ve Balkanlar'daki Slavlara özgürlük vermek, onlara yeni hâkimler bulma olasılığını azaltmaktadır. Biz bütün unsurlarının özgür olduğu, ırkların kardeş olduğu bir Slav federasyonu görmek istiyoruz. Biz kardeşlerimizi köleleştirmek değil, özgürlüğe kavuşturmak istiyoruz. Avrupa insanı din ve ırk adına bir savaşta kurban olmamalı. Ben burada savaşı kıskırtmak için bulunmuyorum. Hiç kimse savaşın yarattığı korkuyu benden daha iyi bilemez. Savaş ancak diplomasinin yüzündeki maskeler düşürüldüğünde engellenebilir. Tıpkı Bismarck gibi, ne istediğimizi bir iş adamı gibi konuşmalıyız. Biz barış istiyoruz.”²⁸

²⁵ M. İ. Lavitskaya, “General Skobelev V İstoriçeskoy Sudbe Rossiysko-Bolgarskih Otnoşeniy”, *General M. D. Skobelev İ Ego Vremya (K 170-Letiü So Dnya Rojdeniya)*, FGBUK Ryazanskiy İstoriko-ArHITEKturniy, Ryazan, 2014, s. 174.

²⁶ Stead, *a.g.e.*, Volume Two, s. 180.

²⁷ Novikova, *a.g.e.*, s. 271.

²⁸ Novikova, *a.g.e.*, s. 273.

Skobelev Paris'te yaptığı konuşmalar sonunda kendi gibi düşünen pek çok taraftar edinmiştir. Berlin Kongresi'nde tanıştığı ve görüşlerinin örtüştüğü Gambetta, Skobelev'in Paris'te olmasından bir hayli memnun kalmıştır. Skobelev'in düşmanı Slav ırkını ezen Avusturya, Gambetta'nın düşmanı ise Almanlardır. Bu yüzden Skobelev'in konuşmalarına Fransa Hükümeti tarafından bir yaptırım uygulanmamış ve Skobelev zorluk çekmeden Paris çevrelerinde konuşmalarına devam edebilmiştir²⁹. Olhovskiy, Skobelev ve Gambetta arasındaki yakınlaşmaya dikkat çekmiş ve Fransız siyaset adamı Gambetta'nın Fransız Mason Locası'nın üyelerinden olduğunu söylemiştir. 1870'li yılların başında Almanlara karşı büyük bir mağlubiyet alan Fransızların, Almanlara karşı olan Rusların bu şanlı generalinin önünü açtıklarını belirtmiştir. Ayrıca Fransız Mason Locası'nın da Skobelev'i desteklediğini sözlerine eklemiştir³⁰.

Skobelev'in yine Paris'te bulunduğu dönemlerde kendisini ziyaret eden Sırp öğrencilerle yaptığı mülakat oldukça önemlidir³¹. Bu mülakat, Avrupa'da çok yankı uyandırmış ve Almanlar, Skobelev'i Rusya'ya geri çağırması için Çarlık Hükümeti'ne baskı uygulamışlardır³². 30 Ocak 1881 tarihli 'La France' adlı gazete bu mülakatı şu şekliyle yayınlamıştır:

“Avrupa ve Asya’da pek çok savaş alanında çarpışan Rus askerlerini ve Slavların kardeşçe ve kahramanca çarpışan kardeşlerimi selamlıyorum. Bu mütevazı manifesto Tuna’dan Adriyatik’e bütün Sırpların ilhamının şahididir. Güçlü keлимeler Güney Slavlarının, özellikle Sırpların, kalplerine akacaktır. Medeniyet getirdiklerini söyleyen zalimlere karşı el ele vermememiz uzak bir gelecek değildir. Sırp ve Slavlar vahşi işgalcilere karşı duracaktır ve insan ırkının ideali olan adalet ve özgürlüğü sağlama ve sürdürme misyonunu başarılarak tarihlerine zafer anıtı dikeceklerdir. Unutmayın bağımsızlık için eşitsizliğe karşı mücadele legaldir³³”.

Skobelev, konuşmasının devamında Almanlar ve Ruslar arasında meydana gelecek olası savaştan bahsetmiş ve bu duruma hazırlıklı olmaları için onları uyarmıştır³⁴.

²⁹ Stead, *a.g.e.*, Volume Two, s. 183.

³⁰ Olhovskiy, *a.g.m.*, s. 65.

³¹ Evgeniy Viktoroviç Tarle, “Reç Gen. Skobeleva V Parije V 1882 G. S Predisloviem”, *Krasny Arhiv İstoriçeskiy Jurnal*, II (27), Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Moskva 1928, s. 217.

³² Kerry Lee Hines, *Russian Military Thought: Its Evolution Through War and Revolution, 1860-1918*, A Dissertation Submitted To The Faculty of The Columbian School of Arts and Sciences of The George Washington University, Washington, 1998, s. 204.

³³ Novikova, *a.g.e.*, s. 274-275.

³⁴ Mehmet Yetişgin, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünce-

Bu mülakattan sonra Skobelev, Slav meselesi hakkında gençlerle görüşme-yi sürdürmüştür. Bu görüşmelerinde onları kardeşlik bağları ve yabancı etki-lere karşı din ve milliyetlerini koruma konusunda cesaretlendirmiştir. Bunlar tamamen gayri resmî görüşmeler olmuştur ve hiçbir muhabir bu görüşme-lerde bulunmamıştır. Bu sırada Skobelev Rus karşıtı olan *'Kölnische Zeitung'* ve *'Daily News'* gazetelerine kelimesinin olduğu gibi yazılması koşulu ile Fransızca bir mülakat vermiş ve bu gazeteler de sözlerini tutarak Skobelev'in anlattıklarını olduğu gibi yayınlamışlardır. Skobelev'in bu gazetelerin teklifle-rini kabul etmesinin tek nedeni, bu gazetelerin Paris gazetelerinden daha çok okunduğu içindir. Görüşlerinin daha büyük bir kitle tarafından okunmasını ve hangi amaç uğruna çabaladığının insanlara ulaşmasını istediği için bunu yapmıştır. Skobelev'in bu davranışı Rusya'yı ikiye bölmüştür. Bir kısım mem-nunken diğer kısım Rus muhaliflerine verdiği demeçten dolayı onu suçlamış-lardır. Nihâyetinde Rusya'da Skobelev'e tepki artmış; Skobelev, suçlu, hain ve ne yaptığını bilmeyen bir çılgın ilan edilmiştir. St. Petersburg, bu tepki üzeri-ne Skobelev'i faaliyetlerini açıklaması için geri çağırmıştır³⁵. Aslına bakılırsa Skobelev'in Rusya'ya bizzat III. Aleksandr'ın emriyle çağırılmasının sebebi, verilen bu demeç değildir. Asıl sebep, Skobelev'in Fransız Mason Locası yet-kilileriyle sık sık görüşerek Rus devrim taraftarları ile de iletişim kurmaya çalışması ve bunun III. Aleksandr'ı tedirgin ediyor olmasıdır³⁶.

Skobelev'in Paris'teyken Sırpların yanı sıra bir Bulgar heyetini de kabul ettiğini belirtmeliyiz. *'Neue Freie Presse'* adlı Bulgar gazetesi Skobelev'in bu heyete, zulüm altındaki Slavların eşitsizlik ve Slav düşmanlığı arasındaki mücadelede sıkıştığını, dürüstlikle söylediği sözlerinin, Balkan dağları Tuna vadilerinde parlayacağını, Ayastefanos Anlaşması ile kurulan Büyük Bulga-ristan'ın gerçekleştirilebilmesi için güvenin gerekli olduğunu söylediğini yazmıştır. Skobelev, toplantı yaptığı gençleri doğrudan yönlendirmemiş; bi-reysel ve arkadaşça sohbetler gerçekleştirmiş ve onları bu yönde etkilemeye çalışmıştır. Skobelev, Bulgarlarla yaptığı sohbetlerde de onların kendilerini kuvvetlendirmelerini, Balkan ve Karadağ hatlarını göz ardı etmemelerini tav-siye etmiştir³⁷. Son olarak Skobelev Paris'ten ayrılmadan önce *'Daily News'* muhabiri ile bir söyleşi gerçekleştirmiştir. Gazete muhabiri onun muzaffer edasından, idealizminden ve davaya adanmışlığından oldukça etkilenmiş; onu Slavların Godfrey de Bouillon'u³⁸ ilan etmiştir. Skobelev Rusya'dan ça-ğırılması üzerine Paris'ten ayrılmış ve bir daha batı dünyasına dönmemiştir.

ler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2016, S. 16, s. 698.

³⁵ Novikova, a.g.e, s. 276.

³⁶ Olhovskiy, a.g.m, s. 65.

³⁷ Novikova, a.g.e, s. 276-277.

³⁸ Birinci Haçlı Seferi Komutanı. Kudüs'ün alınmasından sonra kurulan Kudüs Krallığı'nın ilk kralıdır.

Avrupa’da yaptığı konuşmaların ve uyarıların manifesto olarak aktarılması, onu sıkıntıya düşürmüştür. Barışı koruma çabaları bir ayrılmaya neden olmuş ve çabalarının karşılığını alamamıştır. Petersburg’a dönerken Varşova’da biraz kalmış ve kendisine yapılan, Lehlilere hitaben bir konuşma yapma teklifini geri çevirmemiştir. Konuşmasında Rus ve Leh kardeşliğini vurgulamıştır. Polonya’nın çok değiştiğini ve batının bunun farkında olmadığını, yeni Polonya partisinin açılma ve uzlaşma politikasının önemini anladığını, bunun Leh ve Slav kardeşliğini kuvvetlendireceğini söylemiştir. Ortak tarihlerinde pek çok sayfa olduğunu, iki ırkın Slav idealinde birleşeceğini ve refaha ulaşacağını söylemiştir. Son savaşta Lehlilerin kendi birliğinde olduğu için askerlerini oldukça cesur bulduğunu ve Lehlere çok saygı duyduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Prens Bismarck’ın, Lehlere bakışını şu şekilde ifade etmiştir: “Prusya, Polonya’nın herhangi bir parçasını ele geçirirse Rus sempatisi zayıflayacaktır. Ancak Prusya baskısı altında Leh endüstri ve ticareti şüphesiz çok zayıflamış, hatta yıkılmış olacaktır”. Skobelev’in bu sözleri gazetelerde yer bulduğu vakit Alman basınından sayısız tepkiler almıştır³⁹.

Skobelev, Petersburg’a gelince halkın büyük bir kısmı tarafından tezahüratlarla karşılanmıştır. Rusların hislerine tercüman olup Çarlığın gösteremediği tepkiyi göstererek Almanları hedef alan isabetli konuşmalar yaptığı için halk tarafından takdir edilmiştir. Ancak saray çevresi ve Alman sempaticizmaları tarafından düşmanlıkla karşılanmıştır. Masalskiy, eserinde değindiği B. M. Markeviç’in Katkov’a yazdığı mektuplarda Skobelev’in Rusya’da karşılanışının şu şekilde olduğunu söylemiştir: “Şehre Skobelev girdiği an herkes sevinç nidaları atmıştır. Çevredeki bayanlar Skobelev’e buketler fırlatarak sevgilerini göstermişlerdir. Liberal grup ve Alman taraftarları ise Skobelev’e bir hayli sinirlenmiş ve Skobelev hastalıklıymiş gibi ondan kaçmışlardır”⁴⁰.

Skobelev’in konuşmaları Çarlığın o dönem siyasetine ters düştüğü ve Çarlığa rahatsızlık verdiği için Çar, yayınladığı talimat ile askerlerin siyasî nitelikli konuşmalar yapmasını, kendi izni olmadan devletin iç ve dış siyaseti hakkında eserler yayımlamasını yasaklamıştır⁴¹. Ancak M. Aksakov, Paris’te Skobelev tarafından yazılan bir konuşmayı onun adına yayımlamıştır. Skobelev, bu konuşmanın yayılmasını istemese de konuşma, öğrenciler arasında hızla yayılmış ve bu durum Fransız basınında yer almıştır. Ayrıca bu konuşmanın abartılı ve asılsız eklemelerle yazılarak yayıldığını belirtmeliyiz. Skobelev, milliyetçi hisleri ortaya çıkaran ve hızla yayılan bu metni reddetmemiştir. Gambetta’ya teşekkür etmiş ve bu metinle çok iyi bir iş yapıldığını, metnin

³⁹ Novikova, *a.g.e.*, s. 278-281.

⁴⁰ Valentin Nikolaeviç Masalskiy, *Skobelev. İstoriçeskiy Portret*, İzdatelstvo Andreevskiy Flag, Moskva, 1998, s. 833-834.

⁴¹ Masalskiy, *a.g.e.*, s. 841.

Fransız-Rus ittifakına katkı sağlayacağını umduğunu söylemiştir. Gambetta cevabında anayasadaki revizyonun Fransız-Rus ittifakını güçlü kılacağını ve Rusların parlamentoya sahip olmadıkları için şanslı olduğunu, aksi hâlde hiçbir şey yapmadan yüzlerce yıl konuşmaya devam etmek zorunda kalacaklarını söylemiştir. Aksakov, Gambetta'nın Fransızların çöküşünden Almanları sorumlu tuttuğu için Almanları düşman olarak gördüğünü, ama Skobelev'in Avusturya düşmanı olduğunu belirtmiş; ancak Berlin Antlaşması'nda Slav özgürlüğüne ve Rus milliyetçiliğine karşı olan Avusturya saldırganlığını desteklediği için Almanya'dan da hoşlanmadığını eklemiştir⁴².

Skobelev'in Almanlara karşı görüşlerini pek çok kez dile getirdik. Almanların, Skobelev'e dair beslediği görüşleri görebilmemiz açısından Petersburg'u ziyaret eden ve Berlin'e gidecek olan tarafsız gazeteci İngiliz Marvin'in aktardıklarını paylaşmamız isabetli olacaktır:

“Petersburg'a gelirken duyduğum tüm konuşmalarda sadece Skobelev'in adı geçiyordu. Berlin'de Skobelev adı toplumun tüm sınıflarının konuşmalarında zikrediliyordu. Rusya haritasının asılı olduğu mağazanın önünde durdum. Pencerede asılı olan Rus haritasına doğru Alman öğrenciler koşarak yaklaştılar. Birisi, 'Gidip Skobelev'e ders vereceğimiz Petersburg burası' dedi. Tam tersinin olabileceğini imkânsız olarak görüyorlardı. Çocukların yerini, yaptıkları kısa konuşmalarında Slavlara ve Skobelev'e nefretlerini kusan yaşlı insanlar aldı. 'Ihlamurlar altında' (Unter den Linden) aristokratik sokağında bulunan karakolda ise askerler Rusya hakkında askerî konuşmalar yapmaktaydılar⁴³”.

Kaznaçeev de Skobelev'in Avrupa ve Balkan Yarımadası'nda yaptığı bu ateşli konuşmaların Almanya ve Avusturya'yı rahatsız ettiğini ve bu konuşmaların etkisiyle Balkan uluslarının kendilerine karşı ayaklanacaklarından korkan Almanların birtakım entrikalarla Rus Hükümeti'nin Skobelev'i geri çağırmasına sebep olduğunu söylemiştir⁴⁴.

Skobelev'in, Almanlara karşı gösterdiği tutumdan sık sık bahsedilen bu çalışmada birkaç noktanın üzerinde durmak gerekir. Aksi hâlde Skobelev'in tüm Almanlara karşı bir nefret beslediği kanısı ortaya çıkabilir. Aslına bakılırsa Skobelev'in Alman milletiyle bir sorunu olmamıştır. Alman Hükümeti'nin Balkan Slavları üzerinde güttüğü emelleri ve Bismarck'ın tutumunu sevmemesi, onu tamamıyla Alman düşmanı yapmaz. Nihâyetinde Skobelev'in en yakın arkadaşları Alman kökenlidir. Bunun yanı sıra çok sevdiği Kaufman da Alman'dır. Ayrıca 93 Harbi'nde kendi birliğinde bulunan askerlerin bir kısmı

⁴² Novikova, a.g.e, s. 282-284.

⁴³ Marvin, a.g.e, s. 11-12.

⁴⁴ Kaznaçeev, a.g.e, s. 50.

da Alman asıllıdır. Bu askerler Rusya'nın çıkarları için ellerinden geleni yapmış ve pek çoğu savaş alanında ölmüştür. Bunlardan da anlaşılacağı üzere, Skobelev'in Alman milletinden ziyade Alman Hükümeti'ne ve özellikle Almanların Slav aleyhtarlığı siyasetine tahammülü yoktur⁴⁵.

Sonuç

Skobelev'in Slav halklarının bağımsızlıklarına giden yolda, asker, siyasetçi ve bir fikir adamı olarak Slavlara destek vermesi, Slav birliğini oluşturmak için çok yönlü çalışmasının bir göstergesi olmuştur. Hayatı boyunca gerçekleştirdiği faaliyetler sayesinde Ruslar, özellikle de Slav ulusları tarafından büyük ilgi görmüştür. Skobelev daha hayattayken bu iltifatların pek çoğuna mazhar olmuş; ölümünden sonra da kendisine gösterilen bu ilgi artış göstermiştir. Rus tarihine bakıldığında Skobelev'e gösterilen alaka tarihte çok az kişiye gösterilmiştir, denilebilir.

93 Harbi'nde, general rütbesiyle Balkanlara gönderilen Skobelev, Osmanlı Devleti'ne karşı üstün başarı göstermiş ve Plevne'yi ele geçirerek Osmanlı güçlerinin direncini kırmayı başarmıştır. Ayastefanos önlerine kadar gelerek İstanbul'u tehdit eden Rus ordusunun başında olması da Rus ve Slav halkları tarafından sevilmesini sağlamıştır. Skobelev, Balkanlar'da yaşayan Slav halklarının Osmanlı Devleti'nden ayrılarak bağımsızlıklarını kazanmaları için insanüstü gayret göstermiş; bu gayretlerinden dolayı Balkanlar'daki Slavların takdirini kazanmıştır. Ayrıca 93 Harbi'nin bitmesinden sonra imzalanan Berlin Antlaşması'yla Rusların ve Balkan uluslarının haklarının ellerinden alındığını düşünmüş ve katıldığı ortamlarda tansiyonu yüksek konuşmalar yapmıştır. Burada hem Osmanlı Devleti'ne karşı savaşması hem de Slavların haklarını savunması halk nezdinde itibarını artırmıştır.

Skobelev, Slavlarda millî bilincin güçlendirilmesinin Ortodoksluğun yükselmesi ve Rus Devleti'nin güçlenmesi anlamına geldiğini bilmektedir. Onun, dinini ve milletini yüceltmek için elinden geleni yapması, halk hafızasında Skobelev ismini her zaman canlı tutacak eserler meydana gelmesini sağlamıştır. Rus Devleti ve Slav halkı tarafından sevilen ve önem atfedilen Mihail Dimitrieviç Skobelev'in ölümünden sonra, anısı yaşatılmaya çalışılmıştır. Çarlık Rusya döneminde, Skobelev'in hayatını ve faaliyetlerini anlatan eserlerin ortaya çıkarılması için gayret sarf edilmiş; Skobelev için anı, kitap, makale, araştırma yazıları yazılmış; broşürler hazırlanmıştır. Ayrıca askerî roman, hikâye, drama eserleri ile adına yazılan şiirler şarkı olarak bestelenmiştir.

⁴⁵ Masalskiy, *a.g.e.*, s. 838-839.

Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesiyle, Rusya'da Skobelev'in itibarsızlaştırılmaya çalışıldığı yıllarda bile, Balkanlar'da Skobelev'e atfedilen önem azalmamış aksine her geçen yıl artmıştır. 93 Harbi'nde Osmanlı Devleti'ne karşı yapılan savaşta, Skobelev tarafından kurtarıldıklarına inanan ve onu bir kahraman olarak gören Balkan halkları onun varlığını yaşatmak için büyük çaba sarf etmiştir. Örneğin; Bulgaristan'da, Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan sonra, Skobelev'i yaşatmak için pek çok eser vücuda getirilmiştir. Bulgarlar meclislerinde aldıkları kararlarla cadde ve sokaklarının isimlerini değiştirmişler; bunlara '*Skobelevskaya*' adını vermişlerdir. Ayrıca Balkanlarda yaşayan diğer milletler de pek çok köyün adını '*Skobelevo*' veya '*Skobelevka*' olarak değiştirmişlerdir.

Skobelev'in siyasi söylemleri içerde ve dışarda pek çok düşman edinmesine sebep olmuştur. Onun Panslavist fikirleri ve Almanya karşıtı açıklamaları, Slav halkı açısından değerlendirildiğinde doğru görünse de dönemin şartları ele alındığında yanlış düşünceler olarak tespit edilmiştir. Rusya'nın içinde bulunduğu durumda Almanya ile savaşı göze almak istememesi, Skobelev'in Almanlar hakkında yaptığı konuşmaları tasvip etmemesine neden olmuştur. Çünkü Skobelev'in Almanlar hakkında yaptığı konuşmalar çok serttir. Diplomat tavrından yoksun bir general olması, konuşmalarında devletlerarası dengeleri gözetmemesine neden olmuştur. Bu nedenlerle Skobelev Rusya'ya çağrılmış ve ardından Skobelev'in hâlen açıklanamayan şüpheli ölümü gerçekleşmiştir. Her fırsatta, Rus halkının içinden geldiğini söylemesi ve düşüncelerini art niyetsiz olarak açıklamasından dolayı halk, onun erken ölümüne hem üzülmüş hem de şüphe ile bakmıştır.

Kaynakça

ACAR, KAPLAN, Kezban, "Bazı Rus Subay ve Komutanların Günlüklerinde ve Hatıratında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na Dair İzlenimleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2016, S. 31/1, s. 219-234.

APUŞKİN, Vladimir Aleksandroviç, *Skobelev o Nemtsah Ego Zaveti Slavyanstvu, Tovarışestva* I. D. Sitina, Petrograd 1914.

AYDIN, Mithat, "İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2008, S. 38, s. 253-288.

FİLİPPOV, Mihail Mihayloviç, *M. D. Skobelev. Ego Jizn i Deyatelnost, Voennaya, Administrativnaya i Obşestvennaya*, Tipografiya P. P. Soykina, St. Peterburg, 1894.

GRADOVSKIY, Grigoriy Konstantinoviç, *M. D. Skobelev. Etiüd Po Harakteristike Naşego Vremeni i Ego Geroev*, Tipografiya İ. S. Levi, St. Peterburg, 1884.

HINES, Kerry Lee, *Russian Military Thought: Its Evolution Through War and Revolution, 1860-1918*, A Dissertation Submitted To The Faculty of The Columbian School of Arts and Sciences of The George Washington University, Washington, 1998.

KAZNAÇEEV, İliariy Vladimiroviç, *General-Adyutant Mihail Dmitrieviç Skobelev 1843-1882 g.*, Petrograd, 1916.

LADİĞİN, Aleksandr Vladimiroviç, “Obraz «Çujogo» V Russkom Natsionalnom Soznanii V 60-e-90-e gg. XIX v.”, *Ural İndustrialny. Bakuninskie Çteniya: Materialı VIII. Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii*, T. 1, AMB, 27-28 Aprelya, Ekaterinburg, 2007.

LAVİTSKAYA, M. İ., “General Skobelev V İstoriçeskoy Sudbe Rossiysko-Bolgarskih Otnoşeniy”, *General M. D. Skobelev İ Ego Vremya (K 170-Letiü So Dnya Rojdeniya)*, FGBUK Ryazanskiy İstoriko-Arhitekturniy, Ryazan, 2014.

LURYE, Lev, *22 Smerti, 63 Versii*, BHV, St. Peterburg, 2011.

MARVIN, Charles, *The Russian Advance Towards India, Conversations With Skobelev İgnatieff and Other Distinguished Russian Generals and Statesmen, on the Central Asian Question*, Sampson Low, Marston, Searle, & Rivington, London, 1882.

MASALSKİY, Valentin Nikolaeviç, *Skobelev. İstoriçeskiy Portret*, İzdatelstvo Andreevskiy Flag, Moskva, 1998.

NOVIKOVA, Olga Alekseevna, *Skobelev and the Slavonic Cause*, Longsmans, Green and Co., London, 1883.

OLHOVSKİY, E. R., “Zagadka Smerti Belogo Generala”, *Voenno-İstoriçeskiy Jurnal*, 2004, No: 6.

PAHOMOVA, Lidiya Yuryevna, “Analiz Priçin İ Haraktera Antiavstriyskogo Vıstupleniya V 1881-1882 gg. Rossiyskimi Diplomataimi”, *Gosudarstvennoe Upravlenie Elektronny Vestnik*, Vipusk No: 21, Dekabr, 2009.

STEAD, William Thomas, *The M. P. For Russia Reminiscences Correspondence Madame Olga Novikoff*, Volume One, Andrew Melrose 3 York Street, Covent Garden, London, 1909.

STEAD, William Thomas, *The M. P. For Russia Reminiscences Correspondence Madame Olga Novikoff*, Volume Two, Andrew Melrose 3 York Street, Covent Garden, London, 1909.

ŞOLOHOV, Andrey, *Zagadka Smerti Generala Skobeleva*, https://www.ereading.club/bookreader.php/66537/Sholohov__Zagadka_smerti_generala_Skobeleva.html. (02.07.2017).

TARLE, Evgeniy Viktoroviç, “Reç Gen. Skobeleva V Parije V 1882 G. S Predisloviem”, *Krasniy Arhiv İstoriçeskiy Jurnal*, II (27), *Gosudarstvennoe İzdatelstvo*, Moskva, 1928.

YETİŞGİN, Mehmet, “Rusların Türk Toprakları Üzerinde Yayılmasının Sebepleri Üzerine Bazı Düşünceler”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 16, 20.

93 HARBİ SONRASI-MUHACİR SORUNLARINA
KURUMSAL ÇÖZÜMLERDEN:
YETİM MUHACİR KIZ ÇOCUKLAR İÇİN AÇILACAK
MEKTEBE DAİR
EMİRNAME ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

Derya DERİN PAŞAOĞLU*

Öz

Bu çalışma 93 Harbi sonrası Berlin Antlaşması ile kaybedilen topraklardan Osmanlı himayesine göçen muhacirlerin yetim kız çocukları için açılması planlanmış mektebe dair 29.12.1300 (31 Ekim 1883) tarihli bir nizamnâme taslağının değerlendirmesini içerir. Belgeden anlaşıldığına göre bu mektep bir yetimhane niteliğinde değil bir yatılı okul niteliğinde düşünülerek planlanmıştır. 14 maddeyle okulun kuruluş amacı, teşkili ve işleyişine dair bilgilerin verildiği belge; Osmanlı Devleti'nin yetim muhacirlere ama özellikle kız çocuklarına ve onların eğitimlerine gösterdiği hassasiyet noktayı nazarından oldukça kıymetlidir. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı mali sorunlar ve nakit sıkıntısının göz önünde tutularak yapıcı çözümler üretildiği ve mektebin işleyişinin gerçekçi planlandığı görülmektedir. Söz konusu kız çocukların sadece himaye edilmelerinin yeterli olmadığı gelecekte daha büyük sorunlara kapı açmaması açısından iyi eğitim almalarının gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Muhacir, Yetim, Mektep, 93 Harbi, Göç.

AN APPRAISAL ON THE OUTLINE OF STATUTE BOOK OF SCHOOL OF ORPHAN EMIGRANT FEMALE CHILDREN WHICH WILL BE INAUGURATE AFTER THE 93 WAR (1877-1878)

Abstract

This study includes the appraisal of the outline of a statute dated 29.12.1300 (31 October 1883) about planned school for emigrant orphan female children who migrated to Ottoman patronage from the lands lost with the Berlin Treaty after the 93 War. As it is understood from the document, this school had not been planned as an orphanage, but a boarding school. The document in which with 14 articles it has been explained establishment

* Doç. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, derinderya@ktu.edu.tr

purpose and operation is very significant to show the sensitivity of the Ottoman Empire to orphans, especially girls and their education, and the mentality of those who has planned this school. It is seen that constructive solutions was founded by considering the financial problems of the Ottoman Empire and the shortage of cahs and the operation of the school was planned realistically. It has been emphasized that these girls were not only enough to be patronized, but also have to recieve qualified education lest they do not cause greater social problems in the future.

Key Words: Emigrant, Orphan, School, 93 War, Migration

Giriş

Osmanlı Devleti'nin askeri yenilgileri ve toprak kayıpları dolayısıyla ortaya çıkan muhacir meselesi 19. yüzyılda özellikle ikinci yarısında üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhacirlerin; yemek, barınma, hastalıklarının tedavisi öncelikli giderilmesi gereken ihtiyaç olarak görülse de muhacir çocukların eğitimi meselesi de süreç içinde öncelikle sorunlardan addedilmiştir. Anne babasını kaybetmiş yetim muhacir çocukların, sahipsiz başıboş dolaşmamaları için eytamhaneler ve eğitimlerine devam edebilecekleri mektepler açılmıştır. Darüşşafaka başta olmak üzere, sanayi mekteplerinde ve esnafın yanında verilen çıraklık eğitimleriyle hem meslek öğrenmeleri hem de terbiyelerine devam edilmesi salık verilmiştir. Böylece kendi kendine yetebilen, vatana millete hayırlı bireyler olarak yetişmeleri sağlanacak ve toplumun sırtına yük olup, sokaklarda suç üreten soruna dönüşmelerine engel olunacaktır.

Osmanlı devlet adamları muhacir çocukların eğitimi meselesini sadece büyük devlet olmanın sorumluluğunu yerine getirme olarak değerlendirmemişlerdir, aynı zamanda insani ve dini sorumluluklarının da farkındalığıyla hareket ettikleri açıkça görülmektedir. Zira yetim kız çocuklarının eğitimi üzerine söylenen "...bunların nisvanı için dahî bir çare düşünölmek tabiidir zira bu çocuklar fena bir halde terbiye olunacak olur ise ileride İstanbulca bir takım ef'âl-i gayr-ı marzîyyenin zuhur ideceği cihetle bunların dahî şimdiden terbiye ve okutturulub yazdırmaları İslâmiyet ve insaniyet muktezayatından ve ferâizi diniyyeden bulunduğu emr-i aşikâr bulunmağla işte etfâl-i nisvan hakkında dahî bervech-i ati tedâbirîn icra-yı ehemm u elzemdir"¹ ifadesinde açıkça beyan edilmiştir.

Söz konusu ifadenin yer aldığı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde olup nizamname taslağıdır ve maalesef nizamnamenin ne düzenlenmiş haline ne de yürürlüğe girip girmediğine dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Lakin bu

¹ Y.PRK.KOM.4/29

belgenin varlığı, içeriğindeki ifadeler, ana temasının muhacir kız çocuklarına eğitim verilmesi ve planlamada yapılan hassasiyet, bu dönemde kız çocuklarının eğitimi önemli gören zihniyeti görmemiz açısından çok değerlidir. Öncelikle; *toplumda gelecekte rıza gösterilemeyecek durumların yaşanmaması* için özellikle kız çocukların terbiye ve okuma-yazma öğrenmelerinin ehemmiyetine vurgu yapan bakış açısının görülmesi ve gelecek nesilleri eğitmenin yolu, kız çocuklarının _yani geleceğin annelerinin ve eşlerinin_ eğitiminden geçtiği, noktayı nazardan değerlendirilmelidir. Zira nizamnamedeki ayrıntılı hesaplamalar ve düzenlemeler *dostlar iş başında görsün* anlayışından uzak, gerçekçi, ayakları sağlam basan bir proje niteliğinde olması hasebiyle değerlendirilmelidir. Belgenin 29.12.1300 (31 Ekim 1883) tarihine dikkat edilmelidir. Zira bu tarihteki bakış açısı ve zihniyet; Cumhuriyetin kurucularını yetiştiren zihniyettir.

Osmanlı Devleti'nde Muhacir Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Kurumsal Çözümler

Göç insanların çeşitli sebeplerle, meskûn buldukları mahallerden ayrılıp, yeni bir iskân mahalline gitmesi olarak tanımlanmış olup, ortaya çıkış sebepleri, göç mekânları, göçe katılan nüfus sayısı ve katılanların isteklerine göçe çok çeşitli sınıflandırmalara tabi tutulmuştur. Bu bağlamda 19. ve 20. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinden, Kafkaslardan ve Rumeli topraklarından Osmanlı topraklarına yapılan göçler; *uluslararası, kitlesel, mecburi ve daimi göç* özelliği taşımaktadır.²

Rusya'nın 1552'de Kazan'ı, 1556'da Astrahan'ı hâkimiyeti altına almasıyla başlayan Karadeniz'in kuzeyindeki hareketlilik ve Türk dünyası aleyhinde genişlemesi, 1774'de Kırım'ın Osmanlı himayesinden çıkmasıyla Osmanlı topraklarına ulaşmıştır. Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısındaki her yenilgisi sadece askeri ve siyasi bir yenilgi olmayıp, göç ve muhacir meselesi olarak, kaybedilen topraklardan Anadolu'ya yansıyan ve her seferinde bir öncekinden daha kalabalık nüfusları etkileyen göç dalgalarına sebep olmuştur. Söz konusu göçleri; tetikleyen askeri başarısızlıklar ve bunları takip eden anlaşmalar ile katılan nüfus bazında üç büyük göç dalgası şeklinde incelemek mümkündür. Bunlardan ilki; 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla başlayıp, 1783 Rusya'nın Kırım'ı ilhakıyla yükselen ve Kırım Harbi'ne kadar devam eden dalgadır. İkincisi; 1853-56 Kırım Harbi'nin ardından 1859'da Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla başlayıp, Kafkaslardaki Rus ilerleyişiyle her geçen gün artan 1859-1862 arasında en kalabalık Nogay göçünü ve 1864-

² Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara, 1997, s. 5; Nedim İpek, "93 Muhacereti", *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 661.

1878'de ise en kalabalık Çerkes göçünü içeren ve 93 Harbine kadar milyonlarla ifade edilen büyüklüğe ulaşan dalgadır. 93 Harbi sonrası yaşanan göçler bu süreçte üçüncü dalga göçlerin başlangıcı kabul edilir ve Berlin Antlaşması ile kaybedilen topraklardaki halkların Osmanlı himayesine göçüdür.³

93 Harbi ile kaybedilen topraklardan gelen muhacirlerin geldikleri yerler; Bulgaristan, Rumeli Şarkî ve Batum'dur. Bulgaristan Prenslığına bırakılan Tuna Vilayetine bağlı; Ruscuk, Vidin, Tırnova ve Varna Sancakları ile Sofya Vilayeti'ne bağlı Sofya Sancağı, en kalabalık gurupların geldiği topraklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunu, Edirne Vilâyeti'nden koparılan Filibe ve İslimiye Sancakları topraklarından; Filibe, Tatarpazarcığı, Eski Zagra, Bergos, İslimye ve Hasköy sancaklarından müteşekkil muhtar bir vilayet haline getirilen Rumeli Şarki Vilayeti ile Batum ve Sohum takip etmiştir.⁴

Savaşın askeri ve siyasi sonuçları, göçlerle yaşanan insanlık dramının gölgesinde kalmıştır. Muhacirlerin doyurulması, tedavisi edilmesi, barındırılması ve güvenliklerinin sağlanması gibi birincil ihtiyaçlarının karşılanması sorumluluğu ivedilikle çözülmesi gereken mesele olarak görülse de yaşanan ve yaşanacak sosyo-ekonomik ve sosyo-psikolojik sorunların ortadan kaldırılması için öncelikle kurumsal çözümlerin üretilmesi gereklidir.

Muhacir Meselesine Dair Kurumsal Çözümler

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılın sonlarından itibaren göç işleriyle uğraşmak mecburiyetinde kaldığı halde III. Selim ve II. Mahmud zamanlarında, göçmenlerin iskân edilmeleri ile görevli özel bir teşkilat oluşturulmamıştır. Bu işle, normal idari organlar uğraşmış ve merkezden gelen emirler doğrultusunda uygun olan yerlere yerleştirme yapılmıştır. Tanzimat döneminde her alanda olduğu gibi bu konuya da yeni bir bakış açısı getirilmiş ve 1849 yılında gelen Macarların iskânı için özel bir komisyon oluşturulmuş ancak bu kısa vadeli olmuştur.⁵

Kırım Savaşı sırasında gelmeye başlayan muhacirlerin iskân ve iaşelerine dair en üst makam Ticaret Nezareti'dir. İlk olarak Gözleve, Sivastopol ve Kerç taraflarından gelen muhacirlerin Dobruca'ya nakil ve iskânları ile ilgili talimatları Ticaret Nezaret'i hazırlamıştır ve İstanbul'da 16 Ağustos 1854'te kurulan Şehremaneti ile birlikte göçmenlerin sorunlarını çözmeye çalışmışlardır.⁶ Kırım Savaşı'nın ardından Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla başlayan

³ Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies*, 2013, C. 5, S.2, s. 348.

⁴ Y.PRK.KOM.3/22; Derin Paşaoğlu, *a.g.m.*, s. 357.

⁵ Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, 1966, s. 40.

⁶ Saydam, *a.g.e.*, s. 102.

göçlerle 1859 yılı sonbaharında yüz binlerce Nogay, Kırım Tatarı ve Kafkas muhacirinin Osmanlı sınırına dayanması ve İstanbul'da iskân yerinin belirlenmesini bekleyen göçmen sayısının on bini bulmasıyla, Şehremaneti aciz kalmış 5 Ocak 1860'da *Muhacir Komisyonu*⁷ kurulmuştur.⁸ Muhacirler, Anadolu'ya ilk girişleri nereden olursa olsun mümkün mertebe İstanbul'a alınıp,⁹ muhtelif yerlerdeki hanlara yerleştirilip,¹⁰ onlarla ilgili kayıtlar tutulmuş, defterler hazırlanmıştır.¹¹ Boş araziler tespit edilerek,¹² görevli memurlar rehberliğinde¹³ daimi iskân yerlerine gönderilmişlerdir. Ancak gerek muhacirlerin çok kalabalık olması ve her geçen gün yenilerinin gelmesi, gerekse kabilelerin toplu iskân taleplerine karşın, Osmanlı Devleti'nin muhacirleri üretme katma politikasından kaynaklanan ziraat ve hayvancılık yapabilecekleri büyüklükte boş arazi bulamaması İstanbul'da oldukça kalabalık bir nüfusun birikmesine neden olmuştur. Muhacir sayısındaki hızlı artış, yevmiyelerin ödenememesi,¹⁴ boş han bulunamaması,¹⁵ çok sayıda kadın, çocuk ve hasta bulunması,¹⁶ salgın hastalıkların¹⁷ çıkması gibi birçok sorunu beraberinde getirmiştir. Kış mevsiminde odun, kömür, mangal, hırka (giyecek) gibi ihtiyaçların karşılanması sırasında yaşanan mali sıkıntılar muhacirlerin sefalet düşmesine neden olacağı endişesiyle,¹⁸ muhacirler bir an evvel iskân yerlerine gönderilmişler, keza hava muhalefetiyle iskân yerlerine ulaşamamaları durumunda en azından yollarda Anadolu halkının yardım ve destekleri ile ayakta kalabilecekleri düşünülmüştür.¹⁹ Muhacirlerin İstanbul'a alınıp, kayıtlarının

⁷ Komisyonun kuruluşu hakkındaki irade ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. A.MKT.NZD. 300-79; 300-88; Derya Derin Paşaoğlu, *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye'de İskânları*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009, s. 136; Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, 1966, s. 54-62.

⁸ Saydam, *a.g.e.*, s. 106; Eren, *a.g.e.*, s. 54.

⁹ A.MKT.UM.393-25, 471-12, A.MKT.NZD.292-87, 300-10, 302-43, 302-60, A.MKT.MHM.201-87, A.MKT.DV.154-75, A.DVN.151-23.

¹⁰ A.MKT.MHM.225-33, A.MKT.NZD.272-38, 299-45, 299-68, 314-71, 336-76, 349-76, A.MKT.UM.393-25, 480-73, A.TŞF.29-36, İ.DH.28947.

¹¹ İ.DH.28957, A.DVN. 147-27, MAD.23106, MAD.23107, MAD.23108.

¹² A.MKT.UM.399-6, İ.DH.438-28917, 448-29616, 28847.

¹³ A.MKT.NZD.288-14, 292-43, A.MKT.UM.522-18.

¹⁴ A.MKT.MHM.188-21, 190-95, 218-52, 222-40, 224-42, 225-33, 230-10, 232-70, A.MKT.NZD.315-14, 320-66, 323-26, 335-61 349-76, 351-17, 353-16, 356-70, 362-5, 365-21, A.MKT.UM.393-25, 410-36, 430-68, 468-72, 480-73, 481-89, 501-36, 509-18, A.MKT.DV.146-82.

¹⁵ İ.DH.437-28882, A.MKT.NZD.299-45.

¹⁶ A.MKT.UM.365-59, A.MKT.NZD.381-55.

¹⁷ İ.MMS.18-762.

¹⁸ A.MKT.NZD.294-22.

¹⁹ Derin Paşaoğlu, *a.g.t.*, s. 200, 211; A.MKT.NZD.294-22, 345-80, 426-40, A.MKT.MHM.212-36. A.MKT.UM.400-37, 522-18.

tutulması politikası yerine, *muhacirlerin nerede olursa olsun en kısa yoldan bir an evvel daimi iskân mahallerine sevk edilip, iskân edilmeleri* politikası benimsenmiştir. Karadeniz sahillerine ulaşabilen muhacirler doğrudan Anadolu'nun iç bölgelerinde tespit edilen boş yerlere iskân edilmek üzere gönderilmişlerdir.²⁰ Bu durumda kayıt işleri muhacirlerin iskân edildiği yerlerdeki idari birimlerin sorumluluğuna bırakılmıştır.

Kırım Savaşı sonrası başlayan göç dalgası, 1859-1862 yılları arasında en yoğun Nogay ve Kırım Tatarı göçüyle ve 1862-1865 arasında da en yoğun Çerkes göçleri ile karakterize olmuştur. 1865'ten sonra muhacir sayısındaki azalmaya bağlı olarak, tasarruf amacıyla Muhacir Komisyonu'nun görevlerinin bir bölümü, Zaptiye Nezareti'ne bırakılmış, bir bölümü de Meclis-i Vâlâ'ya bağlı bir komisyon tarafından yürütülmüştür.²¹ Ancak 93 Harbi ile başlayan büyük göç, teşkilâtın aktif hale gelmesini gerekli kılmıştır. Gelmiş ve gelmekte olan muhacirlerin idaresinden sorumlu *İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu* kurulmuştur. Bu komisyona bağlı olmak üzere *İdâre-i Umûr-ı Hesâbiyye* ve *İdâre-i Umûr-ı İskâniyye* şu'belerinin yanı sıra belediye daireleri dâhilinde 20 tane *Devâ'ir Şu'beleri* açılmıştır.²² Komisyonun kuruluşu, şu'belerin görev taksimatı ve komisyon üyeleri *Dersaadet Muhâcirîn İdâresi Talimatı*'nda belirtilmiştir.²³ Şehremaneti'ne bağlı açılan Devâ'ir Şu'beleri; Bayezid, Sultan Ahmed, Fatih, Samatya, Eyüb, Beyoğlu, Hasköy, Beşiktaş, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere, Beykoz, Anadoluhisarı, Beylerbeyi, Üsküdar Yenimahalle, Üsküdar Doğancılar, Kadıköy, Adalar ve Bakırköy belediyeleri dâhilindedir.²⁴ Öte yandan her vilayette birer *İskân-ı Muhacirin Müdürlüğü* kurulup, İstanbul'daki *Umum Müdürlüğe* bağlanmıştır.²⁵ Vilayet merkezindeki komisyonların benzeri liva düzeyinde oluşturularak, *Muhacir İskân Şubesi* açılmıştır.²⁶

İdâre-i Umumiyye-i Muhâcirîn Komisyonu, bir yandan muhacirlerin beslenme,

²⁰ İ.DH.486-32799 (19 Şubat 1862 tarihine kadar Osmanlı topraklarına ulaşan 255.414 muhacirin iskân yerlerini ve nüfus bilgilerini içeren tabloya göre; 15.270 kişi doğrudan Sivas'a, 4568 kişi doğrudan Konya'ya ve 3347 kişi ise doğrudan Erzurum'a ulaştırılmıştır.)

²¹ Saydam, *a.g.e.*, s. 118; Mehmet Yılmaz, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskan Politikası", *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 589.

²² Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK Yay., Ankara, 1999, s. 69; Yusuf Halaçoğlu, "Kolonizasyon Ve Şenlendirme", *Osmanlı*, C. 4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, s. 585; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal Ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, 1997, s. 271.

²³ Toplam 48 maddeden oluşan (16 Temmuz 1877-18 Haziran 1878 tarihli) *Dersaadet Muhâcirîn İdâresi Talimatı*, Eren tarafından yayımlanmıştır, belge hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Eren, *a.g.e.*, s. 96.

²⁴ İpek, *a.g.e.*, s. 72.

²⁵ Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 585.

²⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay. Ankara, 1997, s.271.

barınma, sevk, iskân ve tedavi ihtiyaçlarını organize ederken, öte yandan muhacirleri komisyon denetiminde olmak üzere medreselere, tekkelere, mekteplere, hanlara, boş saray, konak ve evlere²⁷ ve hatta rüştiye binalarına dahi yerleştirmiştir.²⁸ Ancak gerek sevk gerek iskân sonrasında kalabalık ve sıkışık yaşam; hastalıkları, beslenme sorunlarını ve beraberinde ölümleri getirmiştir. 93 Harbi sonrası muhacir sayısının çokluğuyla oluşan kontrolsüz ortamda yaşanan sorunlardan biri de yetim ve öksüz kalan kız ve erkek muhacir çocuklar meselesidir. Zira çocuklar gündüzleri sokak aralarında avare dolaşp, geceleri de Yeniciami ve Beyoğlu semtlerinde kaldırımlarda yatıyorlar,²⁹ geçimlerini temin edebilmek için İstanbul sokaklarında dilencilik yapıyorlardı. Gerekli tedbir alınmaz ise bu çocukların sanat veya meslek sahibi olmalarının mümkün olamayacağı³⁰ gibi yaşları büyüdükçe yaşayacakları ve yaşatacakları sorunların da çok daha büyüyeceği aşikârdır.

Dolayısıyla muhacirlerin diğer sorunları kadar yetim ve öksüz çocukların eğitimi de çözülmesi gereken öncelikli bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim II. Abdülhamid bu üzücü durumu ortadan kaldırmak için söz konusu muhacir çocuklarının toplanıp, çeşitli okullarda eğitilmelerini istemiştir. Bu emir üzerine Şehremaneti tarafından toplanan 222 muhacir çocuğun 34'ü Mekteb'i Sanayi'ye, 188'i de Tophane-i Amire'ye teslim edilmiştir.³¹ İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de³² kimsesiz, korumasız, sokaklardaki yetim muhacir çocukların bir kısmı masrafları Şehremaneti'nden karşılanmak üzere Darüşşafaka'ya kaydedilmiştir.³³ Darüşşafaka 1878-79 eğitim-öğretim yılında sadece muhacir çocuklarını kabul etmiş bunlar dışında öğrenci almamış ancak okulun kontenjanının yetersiz kalması üzerine açıkta kalan muhacir çocukların hali vakti yerinde Müslüman Türk ailelerinin yanında manevi evlat olarak yerleştirilmelerine karar verilmiş ve gazetelerle duyurular yapılmıştır.³⁴ Muhacirlerden sağlıklı ve sağlam olanlar İstanbul halkı tarafından evlatlık olarak evlerine alınmışlarsa da hasta, aciz ve iş göremeyecek yaşlılar ortada kalmıştır.

Bu süreçte Fatih'te birçok uygun kamu binası dulhane ve eytamhane ola-

²⁷ Abdullah Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurum: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, 2017, C. 27/1, s. 49-50.

²⁸ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., 1999, s. 96; Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2003, s. 101.

²⁹ Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)*, Trabzon, 1996, s. 170.

³⁰ İpek, *a.g.e.*, s. 223, 225.

³¹ Erkan, *a.g.e.*, s. 170.

³² Bilâd-ı Selâse; İstanbul ile kullanıldığında Galata, Üsküdar ve Eyüp, bazen tek başına kullanıldığında ise İstanbul, Bursa ve Edirne kadılıklarını ifade eden bir tabirdir. Mehmet İpşirli, "Bilâd-ı Selâse", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1992, C. 6, s. 155.

³³ Darüşşafaka, 1873'te Müslüman yetimlerinin lise tahsili için açılmıştır. İpek, *a.g.e.*, s. 226.

³⁴ İpek, *a.g.e.*, s. 226

rak tahsis edilmiştir.³⁵ Eytamhane'deki muhacir çocuklar, masrafların azaltılması ve sanat tahsil edebilmeleri için sanatkârların yanına çırak olarak verilmişler ve iyi yetiştirilmeleri konusunda esnaf kethüdalarına gerekli talimatlar verilmiştir. Dulhanenin mektebini bitiren muhacir çocukların yatılı okullara alındığı bilinmektedir. Muhacir Komisyonu, Meclis-i Vükelâ'ya muhacir çocuklarının ayrı eğitim almaları için komisyon yönetiminde okullar açılmasını teklif etmişse de ayrı okula gerek olmadığı belirtilerek, Mekteb-i sanayi veya Tobhane-i Amire taburlarına yatılı kaydedilmelerine karar verilmiştir.³⁶

Muhacir çocukların bir kısmı askeri ve mülkî sanayi mekteplerine yerleştirilmişse de yeterli gelmemiş ve yeni okullara ihtiyaç duyulmuştur. Sadece İstanbul'da değil muhacirlerin iskân edildikleri yerlerde, masrafları mahalli idarelerden, hazineden ve yardımlardan karşılanarak muhacir çocukların eğitimlerini sürdürmeleri sağlanmıştır.³⁷ II. Abdülhamid 1877-1893 yılları arasında emlak-ı hümayûnda bizzat yaptırdığı iptidaî okulların çoğunu, emlak-ı humâyûn ve çiftlik-i humâyuna yerleştirilen Rumeli ve Kafkas muhacirlerin çocukları için yaptırmış³⁸ ve muhacirlerin dil ve kültürlerini geliştirmelerine önem vermiştir.³⁹

Öte yandan dul ve yetimlerin korunması devlet tarafından temel ihtiyaç olarak görülmüş ve Gülhane'deki Kırmızı Kışla geçici süreliğine muhacirlerle Dulhane olarak tahsis edilmiştir. Açılış tarihi belli olmamakla birlikte, bu dulhaneye ait en erken tarihli belge 4 Haziran 1884 tarihli olup bu tarihte işlevsel olduğu bilinmektedir. Yapılar topluluğu şeklinde plana sahip olan

³⁵ Abdullah Bay, "Osmanlı'da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurum: Dulhane (1884-1896)", *Türkiyat Mecmuası*, 2017, C. 27/1, s. 49-50. Abdullah Bay'ın söz konusu çalışması, muhacir meselesinde önemli bir husus olan eytamhane ve dulhaneler hakkında yapılmış nadir bir çalışmadır. Kırmızı Kışla'da açılan dulhane üzerinden konu işlenmiştir. Dulhanenin kapsamı içerisinde yer alan mektep ve hastaneden dolayı bizim çalışmamız ile benzerlik arz eder. Gerek 93 Harbi sonrası muhacir meselesini gerekse İstanbul'da açılan muhacir mektebini konu edinmesi açısından aynı konunun çalışıldığı izlenimini verse de çalışmamız Y.PRK.KOM.4/29. Fon kodlu belgeyle açılması salık verilen kız yatılı mektebini konu edinmiş olup dulhanenin kapsamındaki mektep değildir. Kız yatılı mektebinin nizamnamesini içeren belge, Osmanlı eğitim sisteminde; muhacir kız çocuklarının eğitimi için çaba sarf edilmesi açısından değerlendirilmelidir.

³⁶ Erkan, *a.g.e.*, s. 171.

³⁷ İpek, *a.g.e.*, s. 226; 1890'da Kafkaya'dan gelen Çerkes muhacir Isparta'da iskân edilip, çocukları Harbiye İdadisi'ne yatılı olarak kabul edilmiştir. Yine Amasya, Balıkesir, şile gibi muhacirler iskân edildikleri yerlerde cami ve mektep talep etmişler ve yapılan mekteplerde görevlendirilen hocaların maaşları hükümet tarafından ödenmiştir. Erkan, *a.g.e.*, s. 171.

³⁸ Bu süreçte; Bursa 1, Beyrut 41, Bağdat 7, Halep 13, Aydın 21, Edirne 42, İzmit 1, Yanya 5, Rodos 3, Ankara 2, Musul 7, Bitlis 1, olmak üzere toplam 144 adet iptidaî mektep açılmıştır. Bu okulları çoğu muhacir çocukları için yaptırılmıştır. Kodaman, *a.g.e.*, s. 87.

³⁹ Bu dönemde Macaristan, iyi niyet göstergesi olarak; 4-10 yaş arası, 7 erkek+6kız muhacir çocuğu eğitimini üstlenmek istemişse de, II. Abdülhamid, çocukların ana dillerini utacakları ve millî ahlâklarını kaybedecekleri gerekçesiyle kabul etmemiştir. İpek, *a.g.e.*, s. 227.

Kırmızı Kışla'daki muhacirlere hizmet birimleri; *dulhane, hastane, eytamhâne*⁴⁰, *eytâm-ı muhacirîn mektebi*'nden oluşmaktadır.⁴¹

Söz konusu kurumun muhacir mevcudu hakkında ayrıntılı bilgi veren elimizdeki en eski kayıtlar 23 Kasım 1886 (11 Teşrin-i Sani 1302) tarihlidir.⁴² Bu kayıtlar, *Eytâmhane ile Dulhane ve Eytâm-ı Muhacirin Mektebinin Yevmî Mevcûdunu Nâtik Jurnaldir* başlıklı bir defterde, günlük olarak tutulmuştur. Eytamhane ve mektebin kız ve erkek nüfus olmak üzere, dulhanenin ise büyük ve küçük nüfusunun yanı sıra, dünden kalan, bugün gelen, giden olarak yekûn mevcutlarının kayıt altına alındığı defterlerdir.⁴³ 27 Kasım 1886 ila 7 Nisan 1895 tarihleri arasında 9 yıllık sürece ait 18 tane kayıta eytâmhane ile mektepte bulunan kız ve erkek sayılarının birebir aynı olduğu görülür.⁴⁴ Bu bilgiden yola çıkarak, eytamhanedeki bütün çocukların mektebe devam ettiği fikri öne sürülebilir. Eytamhane, okul çağına gelen çocukların yatılı ikamet ettikleri bakılıp büyütüldükleri mekân olup, mektep ise yatılı özelliği olmayan gündüz eğitim aldıkları birim olmuş olmalıdır.

Henüz okul çağına gelmemiş olan çocukların eytamhaneye alınıp alınmadıkları sorusunu cevaplayacak bilgiye sahip değiliz. Ancak okula gidemeyecek kadar küçük çocukların anne bakımına ihtiyacı olduğu düşünülürse dulhanede annelerinin yanında, annesi olmayanların yine buradaki diğer annelerin bakımına bırakılmış olabileceği üzerinde durulabilir. Zira aşağıda ayrıntılı izah edeceğimiz kız mektebinde 25 yaşından büyüklerin, okuldaki küçüklerin bakım ve temizlik hizmetinde istihdam edildiklerini görüyoruz ki benzer bir uygulamanın da burada yapılmış olması muhtemeldir.

Yine bu sürece ait bir diğer kayıt hastanede tutulmuştur. *Muhacirin Hastanesinin Yevmî Mevcudunu Nâtik Jurnaldir* başlığı altında tutulan kayıta; vukuat (hastanedeki sonuç; mevcut, dâhil olan, vefat eden, şifa bulan), mülahazat (eytamhane veya dulhaneden gelen) ve teşhis-i emrâz (hastalık⁴⁵) bilgilerine ait nüfusun kız, erkek ve yekûn bilgileri mevcuttur.⁴⁶

⁴⁰ Harp şehitlerinin yetimleri için yer yer kurulan darü'l-eytamların yönetimi için *Darü'leytamlar Müdiriyet-i Umumiyyesi* adı altında nezarete bağlı müstakil bir örgütün meydana getirilmesi I. Dünya Savaşı sonrası 1917 yılındadır.

⁴¹ Bay, a.g.m, s. 49-50.

⁴² Y.PRK.KOM.4-94. Bay'ın çalışmasında ulaşılan en eski belge 27 Kasım olarak vermiştir. Arşivde yeni belgelere ulaşıldıkça bu tarihin çok daha erkene çekileceği muhakkaktır. Zira bizim verdiğimiz 23 Kasım'da *dünden devreden mevcut* bilgisi vardır. Nitekim Bay'ın da ifade ettiği üzere 4 Haziran 1884'te faaliyette olduğu da binmektedir.

⁴³ Defter örneği için bkz. Ek. 1 ve Ek. 2.

⁴⁴ Eytâmhane ile mektebde bulunan kız ve erkek sayılarının aynılığı için bkz. Ek. 3.

⁴⁵ Söz konusu defterin hastanenin açılış dönemine ait sayfalarına ulaşıldığı takdirde muhacirler arasında etkin olan hastalıklar hakkında da kapsamlı bilgilere ulaşılabileceği olasıdır.

⁴⁶ Hastanenin günlük nüfus kayıt defteri için bkz. Ek. 4 ve Ek. 5.

Muhacir Yetim Kız Çocuklarına Açılacak Mektebe Dair 29.12.1300 (31 Ekim 1883) Tarihli Nizamname Taslağının Değerlendirilmesi

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat yıllarına kadar kız ve erkek çocuklar 5-6 yaşlarından itibaren sıbyan mektebine beraber giderler ve 3-4 yıl kadar öğrenim görürlerdi. Bu, esas olarak dinî nitelikli, yüzeysel, zorunlu olmayan bir eğitimdi. II. Mahmud zamanında 1824'te yayınlanan bir fermanla Sıbyan mekteplerine devam zorunluluğu getirilmiş ve uygulama yaygınlaşmışsa da kesin sonuç alınamamıştır. Sıbyan mekteplerinin öğretmenleri genellikle cami hocalarıdır ve bazı bilgili kadınlar da mahallelerde kız-erkek çocuklara ve kadınlara Kur'an okumayı ve bazı dinî bilgileri öğretmişlerdir. Kızların öğrenimleri 1859 yılına kadar sıbyan mektebi ile sınırlı kalmış ve ihmal edilmiştir.

Tanzimat döneminde Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi aydınlar kızların ve kadınların eğitimden yoksun bırakılmalarını, toplumun geri kalma nedenlerinden biri olarak görmüşlerdir. Namık Kemal'e göre;

*"...çocukların eğitimsiz kalmalarında ya da kötü yetişmelerinde cahil annelerin de önemli bir sorumluluğu vardır. Ona göre, cahil kalmış anne, çocuklarını da cahil bırakır. Ayrıca, cahil kadınlar ahlâk dışı yollara daha kolayca sapmakta ve bunu gören erkekler evlilikten soğumakta, nüfus azalmaktadır. Bu nedenle kızların ve kadınların uygun bir eğitim görmeleri gerekir. Onların eğitimi, Osmanlı toplumunun ilerlemesi ve mutlu olması için şarttır."*⁴⁷

Nitekim Tanzimat sonrası eğitim kurumlarına dair düzenlemelerden Nisan 1847 tarihli Tâlîmatname ile sıbyan mekteplerindeki kız ve erkek çocuklar birbirlerinden ayrıлып ayrı okullarda öğrenim görmeye başlamışlardır. Ocak 1859'da İstanbul'da ilk kız Rüşdiyesi olan *Cevri Usta İnas Rüşdiyesi* açılmıştır. Haziran 1862'de basında yayınlanan bir resmî ilânda, Cevri Usta Kız Rüşdiyesinin bu tarihte daha iyi bir düzen ve yönetime kavuştuğu, Peygamberin bir sözüne göre de bilim öğrenmenin erkek kadın herkese farz olduğu belirtiliyor ve ana-babalardan kızlarını bu okula göndermeleri isteniyordu.⁴⁸ Bu kız okulunda, erkekler için olan diğer okullarda verilen okuma, hitabet, din, hesap,

⁴⁷ Yahya Akyüz, "Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer'in Yetiştirilmesi ve Meslek Hayatı", *Millî Eğitim Dergisi*, Ankara, 1999, S. 143, s. 4-5. http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Millî_Eğitim_Dergisi/143/1.htm (19.12.2018).

⁴⁸ Kız Rüşdiyelerinin gelişmesi, erkek Rüşdiyelerine göre yavaş bir seyir gösterdi. 1871'de İstanbul'da 8 adet kız Rüşdiyesi ve buralarda 207 kız öğrenci vardı. Oysa o tarihte İstanbul'da 14 adet erkek Rüşdiyesi ve buralarda 1421 erkek öğrenci bulunuyordu (13). 1876-1877'de ise İstanbul'da 9 kız rüşdiyesi ve buralarda 309 öğrenci vardı. Oysa o tarihte İstanbul'da 21 erkek rüşdiyesinde 1795 öğrenci okuyordu. Akyüz, *a.g.m.*, s. 5.

tarih, coğrafya gibi derslerin yanı sıra kızlara yönelik dikiş, nakış gibi dersler de yer almaktadır.⁴⁹

Osmanlı Devleti'nde 1 Eylül 1869'da Maârif Nizamnamesi'nin yayımlanmasıyla eğitim-öğretimin sadece teşkilatı ve niceliğini değil niteliğini de geliştirecek düzenlemeler yapılmıştır.⁵⁰ Çocuklarının eğitimi konusunda gelişen hassasiyet, II. Abdülhamid döneminde en üst düzeyde olup, Osmanlı topraklarına ulaşan muhacir çocuklarına ve özellikle kız çocuklarına hassasiyetle yaklaşıldığı görülmektedir. 31 Ekim 1883 tarihli belgede 98 muhacir çocuğun Enderun-ı Hümayuna alındığı, bütün ihtiyaçlarının karşılanarak eğitim ve terbiyelerine azami dikkat ve ihtimam gösterildiği belirtilmektedir.⁵¹ 31 Ekim 1883 (H.29.12.1300⁵²) tarihli nizamname taslağına göre *Muhacir Kız Çocukları İçin Mekteb* açılmasına karar verilmiştir. Aşağıda ayrıntılı inceleyeceğimiz üzere mektebin açılış gerekçesi, amacı, müfredatı, işleyişi, mali kaynakları, personeli ve öğrenim gören kız çocuklarının geleceği açısından oldukça ayrıntılı ve gerçekçi hesaplamaların ve planlamanın yapıldığı görülmektedir. Ancak bu okulun açılıp, açılmadığı hususunu tespit etmemiz mümkün olmadı. *Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin 19. Yüzyılda Tarihçe-i Teşkilatı ve İcrâatlarını* izah eden Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi'in eserinde⁵³, H. 1300 yılında İstanbul'da *Bezm-i Âlem Valide Sultan İnâs Sultânîsi* ile Divanyolu'nda kâin leyli (yatılı) ve nehârî (gündüzlü) inâs mektebinin varlığını tespit edebildik ancak bu mekteplerde muhacir kız çocuklarının varlığına dair bir bilgiye ulaşamadık. Yine 1883 yılının son aylarında her tarafta yapılan ilmi terakkiyatın tanzimi ve mekteplerin ıslahı kapsamında Eyüp civarındaki sıbyan mekteplerinin ıslahı için bir encümen heyeti oluşturulmuş, gerekli düzenlemelerin ardından mekteplerdeki tahsilin faydalarının tespiti yapılmıştır. Kız ve erkek 600'e yakın talebenin bulunduğu bu mekteplerde eğitim süresi 4 yıl olarak planlanmış ve çocuklar 4 sınıfa taksim edilmiştir. Muhacir kız çocukları için açılması plan-

⁴⁹ Fahrünnisa Bakırcı, *Modern Türkiye'nin Oluşumunda Tanzimat Dönemi Kadın Gazeteci Ve Yazarların Rolü (1839-1918)*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2013, s. 46.

⁵⁰ Kodaman, *a.g.e.* s. 22.

⁵¹ 98 muhacir çocuk padişahın emri ile Enderun'a alınarak, işe ve istirahatları sağlanmıştır. Çocuklardan 65'i hastadır ve tedavileri için gereken yapılmış ve 60'ı iyileşmiştir. Daha sonra çocuklardan 8'inin velisi bulunmuş, teslim edilmiş, 7 tanesi hayatını kaybetmiştir. Kalan 83 çocuğun sıhhati yerinde olup, her türlü ihtiyaçları karşılanarak eğitim ve terbiyelerine devam edilecek olup peyderpey çıkan ihtiyaçların giderilmesine de ihtimam gösterilecektir. Y.PRK.KOM.4/28.

⁵² Nizamnamenin üzerinde herhangi bir tarih bilgisi yoktur. Belgenin arşiv kaydında 29.12.1300 (31 Ekim 1883) tarihi verilmiştir. Ayrıca nizamname üzerinde çizilerek düzeltilmeler yapılmıştır. Belgenin nizamnamenin müsveddesi olduğu izlenimini vermektedir. BOA. Y.PRK.KOM. 4-29.

⁵³ Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilat ve İcrâatı - XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, (Haz. Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001, s. 205.

lanan mektebin usulü de söz konusu sıbyan mekteplerindeki düzenleme ile benzerlik gösterir. Muhacir kız mektebinde 5 sınıfa ayrılır ancak son sınıf 25 yaşından büyüklerdir, küçüklerin hizmetinde istihdam edilmiş olup, eğitim ilk dört sınıfa verilmektedir. İslah edilen sıbyan mekteplerindeki öğrencilerin yapılan sınavda sorulara verdikleri cevapları, sülüs ve rik'a yazı örnekleri ile kızların kasnak, kanaviçe ve nakış gibi el işleri örnekleri Nezarete gönderildiğinde takdir edilmiş ve muallimesi hediye ile taltif edilmiştir.⁵⁴ Aşağıda ayrıntılı inceleyeceğimiz üzere açılması planlanan muhacir kız mektebi ders programının söz konusu düzenleme ile paralel olduğu, bu yıl yapılan düzenlemeler ışığında planlandığı görülecektir.

Mektebin Niteliği: *Muhacir Kız Çocukları İçin Mekteb* açılmasını öngören 31 Ekim 1883 tarihli nizamname taslağını kıymetlendiren en önemli husus açılması planlanan mektebin niteliğidir. Zira bu mektep iptidai mekteplerden farklı olarak *yatılı okul* niteliğinde planlanmıştır. Bütün ayrıntıların göz önünde bulundurulduğu planlamada devletin ve muhacirlerin içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal şartlar göz önünde tutulmuş ve planlamanın kâğıt üzerinde kalmaması için gereken bütün tedbirlerin düşünüldüğü görülmektedir.

Mektebin Açılışı ve Yeri: Mektep için uygun bir yer tedarik edilerek, kendine ait bir yönetiminin tesis edilmesi “...*bunlar için münasib bir mahall tedarik edilerek ve bu kız çocuklarını toplayarak bir hass idare altında bulundurulması*” esas alınmıştır. Bu nizamnâmede 14 madde olarak yönetmeliğinin izah edildiği mektebin açılıp açılmadığı konusunda bir bilgiye ulaşamadık. Kırmızı Kışla'daki Dulhane, eytamhane ile birlikte açılan mektebin ise 1884'te aktif olduğuna dair kayıtlara kolaylıkla ulaşılabilir. 1884'te aktif olan Kışla'daki muhacir mektebinin, 1883 tarihli nizamname taslağında açılması planlanan mekteple aynı olup olmadığı konusunda; bu mekteplerin aynı olmadığını düşünüyoruz. Şöyle ki yukarıda izah edilen 1884'deki dulhane kompleksi Kırmızı Kışla'da yer almaktadır ve kayıtlarda mektepte kız öğrencilerle birlikte erkek öğrenci de bulunmaktadır. Eytamhanedeki günlük kız ve erkek çocuk sayısının mektepteki kız ve erkek öğrenci sayısı ile aynı olduğu görülmektedir. Bu da bize, mektep öğrencilerinin aynı zamanda eytamhane nüfusu olduğu görüşümüzü doğrulamaktadır. Ayrıca hastane kayıtlarında *dulhaneden ve eytamhaneden gelen* kayıtları var ve aynı kışlanın içinde olmasına rağmen *mektebden gelen* kaydı yok. Ayrıca 1883'te açılması planlanan mektep dâhilinde bir hastane olması ve bir cerrah ve eczacı tayin edilmesi, diğer hastanelerden doktorların da ücretsiz olarak nöbetleşe bu hastanede vizite

⁵⁴ Mahmud Cevad, *a.g.e.*, s. 212.

yapmaları kararlaştırılmıştır. Oysa Kırmızı kışladaki kurumlardan bir tanesi de muhacir hastanesidir, bu nedenle kışladaki mektebin içinde bir hastaneye ihtiyacı yoktur. Öte yandan Pay'ın ifadelerine göre Kırmızı Kışla'nın eski olması hasebiyle söz konusu mekânda verilen hizmetlerin geçici olması⁵⁵ da söz konusudur.

Mektebin Açılış Amacı: Bu amaç en yalın haliyle; toplumun insanî, ah-lâkî ve dinî değerlerini alaşağı edebilecek toplumsal hastalıklara odak oluşumuna karşı başlamadan tedbir almak olarak ifade edilebilir. Belgede; çaresiz ve perişan halde gelen muhacir çocuklarının peyderpey eğitim aldıkları ancak kız çocuklarının eğitiminin çok önemli olduğunun vurgulandığı görülmektedir. İyi terbiye almayan kız çocuklarının gelecekte İstanbul için istenmeyen fiillere sebep olacağı bu nedenle mutlaka bu kız çocuklarının okutularak, terbiyelerinin gerekliliğine vurgu yapılarak bunun İslâmî ve insanî sorumluluk ve dinin farzlarından olduğu hatırlatılmış ve muhacir kız çocukları için planlanan mektebin açılış gerekçesi ortaya konulmuştur.

Geçenlerde verilen evâmir üzerine muhâcirîn vesair bîkes bî-çâregânü'l-et-fâlin toplandırlub peyderpey mekteblere gönderilmekte olduğu gibi bunların nisvânı için dahî bir çare düşünölmek tabiidir zira bu çocuklar fena bir halde terbiye olunacak olur ise ileride İstanbulca bir takım ef'âl-i gayr-ı marzîyyenin zuhûr ideceği cihetle bunların dahî şimdiden terbiye ve okutturulub yazdırmaları İslâmîyet ve insaniyet muktezâyâtından ve ferâiz-i diniyyeden bulunduğu em-r-i âşikâr bulunmağla işte etfâl-i nisvan hakkında dahî ber-vech-i âti tedâbirin icra-yı ehemm ve elzemdir.

İfadeleriyle gerekli tedbirlerin zamanında alınması hususuna itina gösterilmiştir.

Mektebin Hedefleri:

-Çaresiz ve sahipsiz kalan muhacir kız çocuklarını güvenli bir mekânda muhafaza etmek.

-Okuma-yazma, nakış-dikiş ve biraz hesap öğreterek, muhacir kızları gelecekte aile kurma, çocuk yetiştirme ve toplumla uyumlu bireyler olabilme yeterliliğine ulaştırmak

-Namuslu ve güvenilir insanlarla evlenmelerini sağlamak

-Hasta, çirkin, sorunlu 25 yaşından büyük kızların, küçüklerin bakım ve hizmetlerinde istihdam edilmesiyle onları bir yandan yaşama dâhil etmek,

⁵⁵ Pay, a.g.m. s. 54.

öte yandan sokaklarda sahipsiz, perişan, gayr-i ahlâkî ortamlara düşmelerine mani olmak.

Dört madde ile özetleyebileceğimiz mektebin hedeflerinin gerçekçi tespitler olması öncelikle dikkate şayan bir husustur.

Mektebin Mali Kaynakları:

Söz konusu hedeflerin kâğıt üzerinde kalmaması için mektebin mali kaynaklarının tespitinde oldukça gerçekçi çözümler üretildiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik şartların farkındalığı bu gerçekçi yaklaşımı ortaya koymaktadır.

Zira Osmanlı Devleti'nin maliyesi Kırım Savaşı'ndan bu yana sürekli açık vermektedir. Bilindiği üzere ilk dış borçlanmanın (1854) yapıldığı Kırım Savaşı süresince ve hemen akabinde söz konusu askeri döneme ait giderler bütçe dışı tertiplerden karşılandığı için bütçeye yansımamış ve bütçe açığı olduğundan daha az çıkmıştır. H.1277 (1861-1862) bütçesinden itibaren dış borç anapara ve faiz ödemeleri başlamış ve bütçenin önemli bir kalemi dış ve iç borçlara ayrılmış dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde büyük bir nakit sıkıntısı başlamıştır.⁵⁶ Nitekim 1859 sonrası, Kırım Savaşı'ndan bu yana ikinci göç dalgasında Osmanlı Devleti'nin muhacir meselesinde yaşadığı sıkıntıların temelinde nakit yetersizliği vardır. Çünkü muhacirlerin navlunlarının ödenmesinde sorun yaşanmış, muhacirlerin gemilerde rehin kalmalarıyla karşılaşmış, navlun ödemeleri fevkalade masraf olarak görülmüş ve hazineden nakit ayrılarak sorun çözülmeye çalışılmıştır.⁵⁷ Sonraki aşamada yine nakit yetersizliği sebebiyle vermeyi vaat ettiği yevmiyelerin verilememesi⁵⁸, aç-perişan muhacirlerin daha da perişan olmalarına sebep olacaktır. Muhacirler bekletilmeden Anadolu'ya sevk edilerek, Anadolu halkına emanet edilerek muhacirlerin beslenme ve barınma sorunu en aza indirilmiştir.⁵⁹ Bu dönemde

⁵⁶ Tevfik Güran, *Tazimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, (1841-1861)*, TTK Yay., Ankara, 1989, s. 18-23.

⁵⁷ İ.DH.351-23134.

⁵⁸ Osmanlı Devleti, 1859 sonrası gelen muhacirlere; Osmanlı topraklarına girdikleri günde itibaren iskân edilinceye kadar yevmiye vermeyi vaat etmiştir. 15 yaşından yukarı(büyük) olanlara yevmi 2 guruş, aşağı (küçük) olanlara 1 guruş nan-ı aziz (yada yarımşar kıyye nan-ı aziz= 2 guruşa tekamül etmektedir) verecektir (A.MKT.UM.365-59; A.MKT.UM.365-78; A.MKT.UM.393-25). Ancak bir süre sonra sadece fakir olanlarına (yedlerinde fukara pusulası bulunanlara) verileceği kararlaştırılmışsa da ilgili makamlardan muhacirlerin cümlesinin fakir olduğu beyan edilmiştir (A.MKT.UM.377-6; A.MKT.NZD.298-105; A.MKT.NZD.323-26). Ancak muhacir sayısındaki hızlı artış ve nakit sıkıntısının büyümesi üzerine muhacirlerin sadece yarısının fakir kabul edilmesine, (A.MKT.NZD.356-70; A.MKT.NZD.419-74; A.MKT.MHM.231-43) bir süre sonra da üçte birinin fakir kabul edilerek yevmiye verilmesine karar verilmiştir (A.MKT.NZD.352-56; A.DVN.156-31).

⁵⁹ Paşaoğlu, *a.g.t.*, s. 226.

muhacirlere yansıyan söz konusu mali sorunlar gün geçtikçe telafi edilemeyip daha da büyümüştür. 93 Harbi'ne kadar Balkanlar'da yaşanan isyanlara askeri müdahalelerin masrafları, vergilerin toplanamaması, 1872-75 Anadolu'da, 1872-73'de Rumeli'de yaşanan kuraklık sebebiyle tarım vergilerinin düşüşü ve 1876'da erkeklerin askere alınmasıyla ürünlerin tarlada kalması ve nitekim 93 Harbinin askeri giderleri, savaş sonunda yaşanan toprak kayıpları,⁶⁰ içinde bulunulan ekonomik şartları daha da ağırlaştırmıştır.

Dolayısıyla 93 Harbi sonrası muhacirler için planlanan kurumların mali kaynakları çok iyi planlanmalı ve gerçekçi olmalıdır. Mektebin açılması için başlangıçta gerekli olan yüklü maliyetin; yer tayin edilmesi ve iki bin lira ihsanıyla önemli bir kısmı padişah tarafından karşılanacaktır. Mektebin mali sisteminin, *masrafların azaltılması prensibi* üzerine kurulu olduğu dikkat çekicidir.

1. Mektebin en önemli hizmeti, kız çocuklarının güvenliğinin sağlanmasıdır. Hem güvenilir kişilerin görevlendirilmesi hususu üzerinde durulmuş hem de bir kuruş harcamadan meseleye çözüm aranmıştır. Sarayda haremde görevli boşuna maaş alıp işsiz güçsüz zaman geçiren çok sayıda görevlinin olduğu bilgisinden hareketle bunlardan yeterli miktarda adamın mektepte görevlendirilerek, hazırlanacak nizam dâhilinde görev yapmalarına salık verilmiştir. Böylece güvenlik meselesi; hem kız çocuklarına dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korunmaları açısından ve hem de çocukların kontrol altında tutulması açısından çözüme ulaştırılmıştır. Bu hizmet; "...saray-ı hümayunda birçok harem ağvâtı beyhûde maaş ve işsiz güçsüz oturmakta bulunmaları bunların icabı kadarı işbu kızların bir takım hâlâtdan muhâfaza ile zabt u rabt için yapılacak nizâm mucibince hareket ve muâmelede bulunacaklardır, şeklinde ifade edilerek harem düzenini bilen eğitimli personel tarafından ve para harcamadan karşılanacaktır.

2. Kapıcılık ve hizmetçilik işleri için dışarıdan adam alıp, yüklü masraf çıkarmak yerine yine saraydan, sarı ve mavi yakalı baltacı ocağından⁶¹ ahlaklı,

⁶⁰ Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Siteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-ekonomik Etkileri*, Eren Yay., İstanbul, 1996, s. 92.

⁶¹ *Baltacılar saray hizmetlerinde ve Haremin odun ihtiyacının temininde kullanılan saray hizmetlileri ve kapıkulu mensuplarıdır.* İlber Ortaylı, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008, s. 63. "...Teberdârân-ı hâssa" denilen zülüflü baltacılar ise Eski Saray baltacılarından tamamen ayrı bir ocağın hizmetleri de farklıydı. Giydikleri serpuşun iki tarafından zülüflü veya perçem şeklinde iki örgü yanaklarına sarktığından bu adla anılan zülüflü baltacılar Topkapı Sarayı'nda otururlar; Enderun ve haremde hizmet görürlerdi. Bundan dolayı etraflarını görmemeleri için yakaları kalkık dolama giyerlerdi. Daha sonraları bunların sadece harem hizmeti görenlerine "yakalı baltacı" denmiştir. Kalkık yakalı kaputları önceleri kırmızı ve yeşil çuhadan yapılırken sonraları lâcivert renkli çuhadan yapılmıştır Zülüflü baltacılar Ayasofya Camii'nde ders görürlerdi. Sadrazam sancak-ı şerif ile sefere çıkınca zülüflü baltacılarından otuzu bu livâ altında Kur'ân-ı Kerim okurdu. Abdülkadir Özcan, "Baltacı", *DİA*, C. 5, İstanbul, 1992, s. 34.

namuslu, saray, divan ve harem hizmet kültürünü bilen adamlar görevlendirilerek bu masraf kalemi de ortadan kaldırılmıştır. *Kezalik hâricden adam alınarak birçok masârifâta düçâr olunmamak için saray-ı hümayunda bulunan iki ocaklar ki biri zerd ve diğeri ma'î yakalı Baltacı ta'bîr olunan ocaklardan ehl-i ırz ve namuslu adamlardan icabı kadarı kapuculuk ve hizmetçilik hizmetlerine ta'yîn olunacaktır*, şeklinde ifade edilmiştir. Sarı ve mavi yakalı oldukları ifadesine bakılırsa söz konusu baltacı ocağı Zülüflü Baltacılar olmalıdır. Zira aşağıda yaptıkları görevlerin ayrıntılarına ve eğitimlerine dikkat edildiğinde gerek haremde gerekse saray ve divanda ölçülü ve kontrollü hareket etmeleri zorunlu olan bu kişilerin ahlaklı, iyi eğitilmiş ve oldukça güvenilir olmaları gerekir. Nitekim mektebin hizmetinde bunların görevlendirilmesi hususu söz konusu mektebe verilen ehemmiyetin de göstergesidir.

Mektebin ihtiyacı olan nakit paranın karşılanması için de çeşitli kaynaklar düşünülmüş olup, bunların başında yardımlar gelmektedir.

3. Genel devlet dairelerinden belirlenen oranda yapılacak kesinti ile yüzde bir oranında bir para yardımı toplanacaktır.

4. Devlet erkânı ile ahaliye yardım çağrısı ilan edilerek, mektebin açılış ve idaresi için gerekli yardım talep edilecek.

Yardımlarla düzenli gelir devamlılığı sağlanamayacağı için mektebin düzenli gelire ihtiyacı vardır.

5. Bunların ilki; mektep öğrencileri tarafından askerî çamaşırların dikilmesidir. Böylece dikiş-nakış öğrenmeleri sırasında edindikleri becerilerini uygulayabilecekleri ve bunu gelire dönüştürebilecekleri bir çözüm bulunmuştur.

6. Düzenli gelir kaynağı olarak düşünülen diğer bir çözüm; üç ayda bir kez konser ve piyango düzenleyip, uygulamak ve bundan elde edilen gelirin komisyon muavini tarafından gerekli yerlere harcanarak deftere kaydedilip, defterin komisyon reisine teslim edilmesiyle, mali kontrolünün merkezde tutulması sağlanacaktır.

7. Toplanan yardımların ve gelirin fazlası Osmanlı Bankası'na yatırılacak, bunun neması üzerine ilave edilecek, ihtiyaç oldukça buradan kullanılacak

8. Çocuklarını dışarıdan bu okula göndermek isteyenler için özel bir sınıf oluşturulacak, karşılığında uygun bir ücret alınacaktır.

Kurumun sürdürülebilirliği için düzenli gelir kaynaklarının oluşturulmasına çalışılmıştır. İane akçensin bankaya yatırılıp, faizinin kullanılması gibi mektebi mali olarak destekleyecek her türlü ayrıntının göz önünde tutulduğu görülmektedir. Nitekim kaynağı devletten beklemek, yukarıda izah ettiğimiz şartlardan dolayı kurumun kısa sürede mali yetersizlikten dolayı işlevini yapamaz konuma düşmesine neden olacaktır. Görüldüğü üzere mektebi plan-

layanlar oldukça gerçekçi ve içinde bulunulan ekonomik durumun farkında, muhacir kız çocuklarının ahvali konusunda gerçekten kaygılanarak, çözüm odaklı arayışlarla söz konusu okulu planladıkları görülmektedir

Mektebin Sınıf Taksimi, Dersleri ve Programı: Mektepteki kızlar yaş guruplarına göre 5 sınıfa ayrılacaklar. Sınıflar;

1. Sınıf: 3-7 yaş,
2. Sınıf: 7-14 yaş,
3. Sınıf: 14-20 yaş,
4. Sınıf 21 yaş,
5. sınıf: 25 yaş ve yukarısı şeklinde ayrılmıştır.

Ayrıca, yukarıda da ifade edildiği üzere dışarıdan çocuklarını bu okula vermek isteyenler için seçkin (mümtaz) bir sınıf oluşturulacaktır.

Mektebin dersleri ve programı okulun amacına uygun olarak yapılmıştır. Amaç şimdiki muhacir kız çocuklarının büyüdükçe toplum içinde, cahil ve uygunsuz davranışlar sergileyen başıboş kadınlar olmalarından duyulan endişe ve dolayısıyla o zaman telafisi mümkün olmayan insanî ve dinî yükümlülüklerin ihmalıyla yüzleşmek zorunda kalmamak için gerekli tedbirlerin vaktinde alınmasıdır. Haliyle bu kızların, geleceğin eşleri, anneleri ve ev hanımları olacağı düşünülerek onları bu hayata hazırlayacak bir program planlanmıştır. Zira Osmanlı Devleti'nde kadının statüsü sadece karılık rolüyle sınırlı değildir. Yuvarı yapan veya yıkan sosyal ve ekonomik fonksiyona sahip bir görünüm çizmektedir.⁶² Dolayısıyla annelik rolü ve çocuk eğitimi kadının yapıcı fonksiyonunun temel rolü olarak kaşımıza çıkmaktadır. Hasılı muhacir kız çocuklarının mektepte öncelikle okuma-yazma öğrenmeleri esas alınmıştır. Ardından dinî akideler öğretilecek ve birazda hesap bilmeleri gerekli görülmüştür. Yoğun ve ağır bir ders yükü olmadığı görülmektedir. Gelecekte gerek kendi ihtiyaçlarını karşılamak gerekse eş, anne ve ev hanımı rolü üstlendiklerinde temel bilgi ve becerilere sahip ve ihtiyaca göre yetersiz kaldığı durumlarda okuyup, yazarak kabiliyeti ve imkânları dâhilinde kendini geliştirebileceği temel kazanımları alması esas alınmıştır. Ayrıca nakış ve dikiş öğretilecek ve uygulama yaptırılarak becerileri geliştirilecektir. Uygulamada asker çamaşırlarının dikimi, eğitimi işlevsel hale getirip, günlük yaşama indirgemiş ve becerilerinin gelire dönüştürülmesiyle üretime katılma, emeğiyle, alın teriyle çalışma gibi yaşamsal eğitimlerle de desteklendiği görülmektedir. Mümtaz sınıf için ise bu öğrencilere uygun bir program hazırlanacaktır.

Dördüncü sınıftaki kız çocuklarının evlenmelerine izin verilmiştir. *Yiğirmi-*

⁶² Hayri Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001, s. 84.

bir yaşına bâliğ olan muhacirîn kız çocuklarını nikâh ile almak isteyenler bulunduğu halde o misillü zevâtın edib ve ehl-i ırz ve erbâb-ı namusdan bulduklarını mübeyyin kefâlet-i kavîyye ahziyla nikâhu mektebde bi'l-icra kocaya virilecektir. Bu maddede üzerinde durulması gereken üç husus vardır; evlilik yaşının 21 olması, evlenmek isteyenlerin namuslu insanlar olmaları ve bunu kuvvetli kefillerle ispat etmesi ve son husus nikâhın okulda yapılmasıdır.

Bizim dikkatimizi çeken hususlardan biri; evlilik yaşının 21 olması meselesidir. Bilindiği üzere evlilik yaşı hususunda Osmanlı Devleti'nde uygulanan İslâm hukukunda herhangi bir kısıtlama yoktur. Ancak 1917'de yürürlüğe giren Haziran 1979'da yürürlükten kaldırılan *Osmanlı Hukûk-ı Âile Karanâmesi*'nde erkekler için 18 kızlar için 17 yaş sınırı getirilmişse de bu düzenleme çalışmamızdaki nizamname taslağı için geç bir tarihtir. Lakin *Osmanlı Hukûk-ı Âile Karanâmesi*'nin hazırlanmasında Batıcıların ve Türkçülerin etkisi olduğu görüşleri⁶³, söz konusu mektep taslağının hazırlanmasında aynı görüşlerin etkisi olabileceği fikrini doğurmaktadır.

Namuslu olmaları ve bunun ispatı için kefalet istenmesi hususu önemlidir. Zira ailesi, koruyup kollayanı, kendisini zaman zaman ziyaret eden yakını olmayan kız çocukları; kişilik bozukluğu olan, kötü niyetli insanların tahakkümü altında kalabilir, insan tacirlerinin eline geçebilir veya gayr-i ahlakî ortamlara zorlanabilirler. Bu açıdan kefalet istenmesi evliliğin gerçek bir evlilik olması için gerekli tedbirlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nikâhın mektepte yapılması; ilişkinin meşru dairede yapıldığının göstergesi ve ilanı olmasının yanı sıra mektepte kalanlara örnek teşkil etmesi açısından ehemmiyetli görülmüş olmalıdır. Öte yandan mektebin kızlar için bir aile ocağı, diğer öğrencilerin ve çalışanların da onun ailesi statüsünde olması açısından nikâhın aile içinde yapılması esas alınmış olmalıdır.

Beşinci sınıfta yer alanlar; 25 yaş ve yukarısında, alil (kör, sakat, hasta) ve çirkin bulunan kızlar olup bunlar mektebin, iaşe, ibate, temizlik hizmetlerinde istihdam edileceklerdir.

⁶³ Abdurrahman Yazıcı, "Osmanlı Hukûk-ı Âile Karanâmesi (1917) ve Sadreddin Efendi'nin Eleştirileri", *EKEV Akademi Dergisi*, 2015, Yıl 19, S. 62, s. 572-581. Evlilik yaşı meselesinde alt sınırla ilgili 1917 öncesi herhangi bir düzenleme olmamasına karşın üst sınıra dair bir düzenleme yapıldığı görülmektedir. Evlenme çağına gelmiş kız, dul ve boşanmış kadınların 30 yaşına gelmeden evlenmelerine izin vermeyen velilerinin bu tutumlarına karşı, neslin çoğalmasına mani teşkil ettiği gerekçesiyle «Koca ili» meclisi tarafından zamanın padişahı Abdülmecit'e başvurulmuştur. Bunun üzerine çıkarılan fermanla; şer'i bir mâni bulunmadığı takdirde, velilerinin izni olmasa bile, balığa kız ve dul kadınların hâkimlerin izniyle sahih ve muteber bir evlenme akdedebilecekleri, bu suretle akdedilen nikâhları velilerinin feshedemeyecekleri, beyan edilmiştir. Mehmet Ünal, "Medenî Kanunun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler Ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1977, C. 34, S. 1, s. 206.

Mektebin İaşe, Temizlik ve Tedavi Hizmetleri: sabah ve akşam olmak üzere iki öğün yemek verilecek olup, sabahları iki çeşit, akşamları üç çeşit olması esas alınmıştır.

Mektep dâhilinde bir hastane olacak ve hastaneye vazifeli bir eczacı ve bir cerrah tayin edilecek. Hekim meselesi ise, diğer hastanelerdeki hekimlerin nöbetleşe ve ücretsiz olarak buraya vizite hizmeti vermeleri şeklinde çözülmüştür.

Mektepte yemeklerin yapılması ve temizlik işleri ise, 25 yaşından büyük kızların bu görevde istihdam edilmeleriyle kurum içi yönetim, yöntemiyle karşılanmıştır. Bu kızlar, çocukların yataklarını yapıp, çamaşırlarını yıkayacaklar, dikişleri dikip, yemekleri pişirecekler ve mektebin temizlik ve düzeni ile ilgili görevlerde istihdam edileceklerdir. Mektepte kendilerine sağlanan güvenli barınma ve düzenli yemek karşılığında hizmet etmiş olacaklardır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda en çok zorlayan meselelerden biri muhacir meselesi olmuştur. Kaybettiği topraklardan kopup gelen halkın iskân edilmesi ve bu sürede öncelikli ihtiyaçlarının karşılanmasını esas alan bir politika yürütmüştür. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren Kırım ve Kafkaslardan başlayarak Balkan topraklarına ulaşan ve her seferde bir öncekinden daha fazla nüfusu içeren ve yüz binlerle ifade edilen göç ve muhacir meselesi içinde bulunulan askeri, siyasi ve ekonomik sorunlar nedeniyle Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakmıştır. Sürecin olumsuzluklarını muhacirlere yansıtılmama-ya çalışan Osmanlı Devleti hızla kurumsallaşmaya gitmiştir. 1860'da Muhacir Komisyonu'nun kurulmasının ardından sistemli bir şekilde yürütülen muhacir meselesinde; barınma beslenme ve tedavi gibi öncelikli ihtiyaçların giderilmesi ve bir an evvel iskân edilmelerinin yanı sıra çocuklar için eytamhaneler, mektepler ve kadınlar için dulhâneler açılması da öncelikli ihtiyaçlardan görülmüş ve muhacirlerin mağdur edilmemelerine çalışılmıştır.

93 Harbi sonrası İstanbul'a ulaşan muhacir sayısının çokluğuyla oluşan kontrolsüz ortamda yaşanan sorunlardan biri de yetim ve öksüz kalan kız ve erkek muhacir çocuklar meselesidir. Çocukların gündüzleri sokak aralarında avare dolaşp, geceleri de kaldırımlarda yatmaları, İstanbul sokaklarında dilenmeleri gerek bu dönem için gerek gelecekte Osmanlı Devleti'nin temsil ettiği hilafet makamına ve büyük devlet olma vasfına yakışmayacak tablolara kapı aralamaktadır. Gerekli tedbir alınmaz ise bu çocukların sanat veya meslek sahibi olmalarının mümkün olamayacağı gibi yaşları büyüdükçe yaşayacakları ve yaşatacakları sorunların da çok daha büyüyeceği aşikârdır. Do-

layısıyla diğer sorunlar kadar yetim ve öksüz çocukların eğitimi de çözülmesi gereken öncelikli bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Nitekim II. Abdülhamid bu üzücü durumu ortadan kaldırmak için söz konusu muhacir çocuklarının toplanıp, çeşitli okullarda eğitilmelerini istemiştir. Bu emir üzerine Şehremaneti tarafından toplanan çocuklar, Mekteb-i Sanayi'ye, Tophane-i Amire'ye gerekli eğitim ve barınmalarının sağlanması üzere teslim edilmiştir. Bir kısmı ise masrafları Şehremaneti'nden karşılanmak üzere Darüşşafaka'ya kaydedilmiştir. Darüşşafaka 1878-79 eğitim-öğretim yılında sadece muhacir çocuklarını kabul etmiş bunlar dışında öğrenci almamış ancak okulun kontenjanının yetersiz kalması üzerine açıkta kalan muhacir çocukların hali vakti yerinde Müslüman Türk ailelerinin yanında manevi evlat olarak yerleştirilmelerine karar verilmiştir. Gülhane'deki Kırmızı Kışla geçici süreliğine muhacirlere Dulhane olarak tahsis edilmiş ve bir kompleks şeklinde planlanarak *dulhane, hastane, eytamhâne, eytâm-ı muhacirîn mektebi*'nden oluşan birimlere ayrılmıştır. Muhacir sayısının çokluğu, Kırmızı Kışla'nın geçici olması ve diğer okulların kontenjan sınırı, muhacir çocukların eğitiminde yeni planlamaları gerekli kılmıştır.

Dönemin devlet adamları söz konusu gerekliliği görmüş olmalı ki yeni bir mektebin açılması için bir nizamname hazırlanmıştır. Ancak bu nizamnamayı kıymetli kılan meselenin sadece muhacir çocukların eğitimi açısından ele alınmayıp, bu muhacir çocuklarından kız çocuklarının üzerinde hassasiyetle durulmasıdır. Kız çocuklarının eğitiminin toplumun eğitimi ile ilgisi kurulmuş ve gelecekte istenmeyen toplumsal sorunlarla karşılaşılmasından muhacir kız çocuklarının bir an evvel sokaklardan alınıp, iyi bir eğitim ve terbiye almalarının sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Söz konusu hassasiyet bir *toplumun geleceğini kadınların tesis ettiği gerçeği* üzerinden şekillenmiştir. Nizamnamede; "...fena bir halde terbiye olunacak olur ise ileride İstanbulca bir takım ef'âl-i gayr-ı marzîyyenin zuhur ideceği..." ifadesiyle gelecekte istenmeyen fiillerle karşı karşıya kalınacağına işaret edilmiştir. Tabii ki bu sonuç küçücük çocukların suçu ve sorumluluğu olamayacak kadar ağırdır ve devlet adamları sorumluluklarının farkındadırlar. Zira iyi eğitim ve terbiye almış kız çocukları geleceğin anneleri olarak iyi bir yetiştirebilirler ve iyi eşler olarak toplumda huzurlu, güvenli, üretken aile bireylerine zemin hazırlayabilirler. Ya da aksi tahdirde sokaklarda gayri ahlakî ortamlarda, toplumsal, ruhsal, fiziksel hasatalıklar üreten; sokaklarda ve aile içinde güveni, saygıyı ve huzuru yok eden kaynaklar da olabilirler.

Kaynakça

AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Finans Siteminde Dönüm Noktası Kağıt Para ve Sosyo-ekonomik Etkileri*, Eren Yay., İstanbul, 1996.

AKYÜZ, Yahya, “Osmanlı Son Döneminde Kızların Eğitimi ve Öğretmen Faika Ünlüer’in Yetişmesi ve Meslek Hayatı”, *Milli Eğitim Dergisi*, Ankara, 1999, S. 143, http://dhgm.meb.gov.tr/yayimlar/dergiler/Milli_Egitim_Dergisi/143/1.htm (19.12.2018).

BAKIRCI, Fahrünnisa, *Modern Türkiye'nin Oluşumunda Tanzimat Dönemi Kadın Gazeteci Ve Yazarların Rolü (1839-1918)*, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2013.

BAY, Abdullah, “Osmanlı’da Kısa Ömürlü Bir Hayır Kurum: Dulhane (1884-1896)”, *Türkiyat Mecmuası*, 2017, C. 27/1, s. 49-50.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yay., Ankara, 1997.

DERİN PAŞAOĞLU, Derya, “Muhacir Komisyonu Maruzatı’na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı”, *History Studies*, 2013, C. 5, S. 2, s. 344-387.

_____, *Nogaylar, Nogay Göçleri ve Türkiye’de İskânları*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2009.

EREN, Ahmet Cevat, *Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul, 1966.

ERKAN, Süleyman, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1878-1908)*, Trabzon, 1996.

ERTEN, Hayri, *Konya Şer’iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarı)*, T.C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2001.

GÜRAN, Tevfik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, TTK Yay., Ankara, 1989.

HALAÇOĞLU, Yusuf, “Kolonizasyon Ve Şenlendirme”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, C. 4, s. 581-585.

İPEK, Nedim, “93 Muhacereti”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 1999, C. 4, s. 661-669.

_____, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*, TTK Yay., Ankara, 1999.

İPŞİRLİ, Mehmet, “Bilâd-ı Selâse”, *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 1992, C. 6, s. 155-156.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yay., Ankara, 1999.

MAHMUD CEVAD İbnü’ş-Şeyh Nâfi, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti’nin Tarihçe-i Teşkilat ve İcrââtı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi*, Haz. Taceddin Kayaoğlu, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2001.

ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Sarayında Hayat*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008.

ÖZCAN, Abdülkadir, “Baltacı”, *DİA*, İstanbul, 1992, C. 5, s. 34-35.

SAKAOĞLU, Necdet, *Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi*, İstanbul, 2003.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara, 1997.

ÜNAL, Mehmet, “Medenî Kanununun Kabulünden Önce Türk Aile Hukukuna İlişkin Düzenlemeler Ve Özellikle 1917 Tarihli Hukuk-i Aile Kararnamesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1977, C. 34, S. 1, s. 195-231.

YAZICI, Abdurrahman, “Osmanlı Hukûk-ı Âile Karanâmesi (1917) ve Sadreddin Efendi’nin Eleştirileri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 2015, Yıl 19, S. 62, s. 572-581.

YILMAZ, Mehmet, XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskan Politikası", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yay.*, Ankara, 1999, C. 4, s. 587-602.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

A.DVN. 146-82; 147-27;151-23; 156-31.

A.MKT.DV.154-75.

A.MKT.MHM.188-21; 190-95; 218-52; 222-40; 224-42; 225-33; 230-10; 232-70; 201-87; 212-36; 231-43.

A.MKT.NZD. 20-66; 272-38; 288-14; 292-43; 292-87; 294-22; 298-105; 299-45; 299-68; 300-10; 300-79; 300-88; 302-43; 302-60; 314-71; 315-14; 323-26; 335-61; 336-76; 345-80; 349-76; 351-17; 352-56; 353-16; 356-70; 362-5; 365-21; 381-55; 419-74; 426-40.

A.MKT.UM. 365-59; 365-78; 377-6; 393-25; 393-25; 399-6; 400-37; 410-36; 430-68; 468-72; 471-12; 480-73; 480-73; 481-89; 501-36; 509-18; 522-18; 522-18.

A.TŞE.29-36.

İ.DH. 28847; 28947; 350-23063; 351-23134; 437-28882; 438-28917; 448-29616; 486-32799.

İ.MMS.18-762.

MAD.23106; 23107; 23108.

Y.PRK.KOM. 3/22; 4/28; 4/29; 4/47; 4/94; 4/95; 4/96; 4/102; 4/105; 4/106; 4/111; 6/146; 7/18; 7/69; 7/71; 8/13; 8/45; 8/54; 8/56; 8/57; 8/58; 8/60; 8/63; 8/64; 8/65; 8/70; 8/71; 8/72; 10/20.

Ek.1. Eytâmhane ile Dulhane ve Eytâm-ı Muhacirin Mektebinin
Yevmî Mevcûdunı Nâtik Jurnaldir.⁶⁴

Ek.2.Tablo: Eytamhane ile Dulhane ve Eytam-ı Muhacirin Mektebinin Yevmî Mevcudunı Natik Jurnaldir.⁶⁵

Cem'an Yekun	Eytam hanenin Mevcudu			Dulhanenin Mevcudu			Mektebin Mevcudu			Mülâhazat Tarih (Belge)
	Nüfus			Nüfus			Şakirdan			
	Yekun	Zükûr	İnas	Yekun	Kebir	Sagir	Yekun	Zükûr	İnas	
318	131	91	40	187	185	2	131	91	40	Düünden Kalan
2	1	1	0	1	1	0	1	1	0	Bugün Gelen
320	132	92	40	188	186	2	132	92	40	Yekûn
1	0	0	0	1	1	0	0	0	0	Giden
319	132	92	40	187	185	2	132	92	40	Mevcud Olan

⁶⁴ 17 Teşrin-i Sani 1302 (29 Kasım 1886) Y.PRK.KOM.4/96. Tablo. 1 ve 2'de görüleceği üzere Eytamhanenin ve mektebin kız ve erkek öğrencisi var. Erkek öğrenci nüfusun varlığı, çalışmamızda açılması planlanan mevzu bahis kız mektebinin söz konusu belgede görülen Kırımızı Kışla'da ki kompleksin içindeki mektebden farklı olduğu göstermektedir.

⁶⁵ 17 Teşrin-i Sani 1302 (29 Kasım 1886) Y.PRK.KOM.4/96. Eytamhane, dulhane ve mektebin bir günlük mevcudu gösteren bu belgeden farklı yıllara ait elimize geçenler Tablo. 3'de verilmiştir. Burada görüleceği üzere eytamhane ve mektebdeki kız ve erkek öğrenci mevcudunun aynılığı farklı yıllardaki kayıtlarda da devam etmektedir.

Ek.3.Tablo: Eytamhane ile Dulhane ve Eytam-ı Muhacirin Mektebinin Yevmi Mevcudunu Natık Jurnaldir.⁶⁶

Ceman Yekun	Eytam hanenin Mevcudu			Dulhanenin Mevcudu			Mektebin Mevcudu			Mülâhazat Tarih (Belge)
	Nüfus			Nüfus			Şakirdan			
	Yekun	Zükûr	İnas	Yekun	Kebir	Sagir	Yekun	Zükûr	İnas	
318	131	91	40	187	184	3	131	91	40	23-24-27 Kasım 1886
319	132	92	40	187	185	2	132	92	40	29-30 Kasım 1886
331	137	95	42	194	192	2	137	95	42	20 Ocak 1887
309	126	84	42	183	181	2	126	84	42	17-19 Mart 1887
295	121	80	41	174	173	1	121	80	41	30 Nisan 1887
205	63	59	4	142	142	0	63	59	4	2-3-4 Temmuz 1894
208	65	61	4	143	143	0	65	61	4	9 Ağustos 1894
228	74	70	4	154	154	0	74	70	4	14 Ocak 1895
178	67	67	0	111	111	0	67	67	0	29 Ocak 1895
176	67	67	0	109	109	0	67	67	0	11 Şubat 1895
227	69	69	0	158	158	0	69	69	0	7 Nisan 1895
208	65	61	4	143	143	0	65	61	4	

Ek.4. Muhacirin Hastanesinin Yevmi Mevcudunu Natık Jurnaldir⁶⁷

توضیح امراض		ملاحظات	توضیحات	توضیحات
			در دهن مویز در	« « «
			داغوا در دهن	« « «
			شفا با مویز	« « «
			در دهن	« « «
			بعلاوه مویز در دهن	« « «

⁶⁶ Y.PRK.KOM.4/94 (11-12-15 Teşrin-i Sani 1302); Y.PRK.KOM.4/96 (17-18 Teşrin-i Sani 1302); Y.PRK.KOM.4/102 (8 Kanun-ı Sani 1302); Y.PRK.KOM.4/106 (5-7 Mart 1303); Y.PRK.KOM.4/111 (18 Nisan 1303); Y.PRK.KOM.10/20 (2-3-4 Temmuz 1310); Y.PRK.KOM.8/56 (28 Temmuz 1310); Y.PRK.KOM.10/20 (2 Kanun-ı Sani 1310); Y.PRK.KOM.8/64 (17 Kanun-ı Sani 1310); Y.PRK.KOM.8/65 (30 Kanun-ı Sani 310); Y.PRK.KOM.8/71 (26 Mart 1311); Y.PRK.KOM.8/58 (25-26-27 ? 1310)

⁶⁷ Y.PRK.KOM.4/95.

Ek.5. Muhacirin Hastanesinin Yevmi Mevcudunu Nâtik Jurnaldir ⁶⁸			Numaro:17	Yevm:Pazarirtesi	
Nüfus			Vuku'at	Mülâhazat	Teşhis-i Emraz
Yekun	Zükür	İnas			
38	16	22	Düinki Mevcudu		
1	0	1	Dahil Olan	Dulhaneden	Taht-ı müşahade
2	2	0	Şifâyâb Olan	1 nüfus Eytamhaneden 1 nüfus sevkiyattan	Nezle-i
0	0	0	Vefiyât		
37	14	23	Ba'de'l-vuku'at Mevcud Kalan		
17 Teşrin-i Sani 302 (29 Kasım 1886)					

Ek.6. (31 Ekim 1883 Tarihli) Nizamname Taslağı⁶⁹

Geçenlerde verilen evâmîr üzerine muhâcîrîn vesair bî-kes bî-çâregânü'l-etfâlin toplanırılıb peyderpey mekteblere gönderilmekte olduğu gibi bunların nisvânü için dahî bir çare düşünölmek tabiiür zira bu çocuklar fena bir halde terbiye olunacak olur ise ileride İstanbulca bir takım ef'âl-i gayr-ı marzîyyenin zuhûr ideceği cihetle bunların dahî şimdiden terbiye ve okutturulub yazdırmaları İslâmîyet ve insaniyet muktezâyâtından ve ferâiz-i diniyyeden bulunduğu emr-i âşikâr bulunmağla işte etfâl-i nisvan hakkında dahî bervech-i âti tedâbirîn icra-yı ehemm ve elzemdir

Birincisi; Bunlar için münâsib bir mahall tedârik idilerek ve bu kız çocuklarını toplayarak bir hass-ı idare altında bulundurulması beraber okuma-yazma ile beraber akâid-i diniye ve birazda hesabdan ibâret olarak derslerinin ta'yîni.

İkincisi; Nakış ve dikiş gibi şeylerin meşk ve ta'lim itdirilmek ve bu sıra bunların ders ve idarelerine masdâr olmak üzere bâb-ı seraskeri ile bi'l-muhâbere askeri çama-

⁶⁸ Y.PRK.KOM.4/95. 17 Teşrin-i Sani 302 (29 Kasım 1886).

BOA'den temin edilen 29 Kasım 1886-7 Nisan 1895 tarihleri arasında farklı yıllara ait 40 adet belgede hastahanenin günlük nüfus kayıtları mevcuttur. Mülâhazalar kısmında da göröleceği üzere hastaneye dulhaneden ve eytamhaneden hasta kabul edilmiştir. Belgelerin hiçbirinde mektepten gelen kaydı yoktur. Bu durum mektebin gündüzlü olduğu görüşümüzü doğrulamaktadır. (Tablo.1, 2, 3'de de ifade ettiğimiz üzere mektepteki öğrenciler ile eytamhanede kalanların sayılarının farklı yıllarda dahi sürekli aynı olması mektep öğrencilerinin eytamhanede yatılı kalıyor olduklarını ve hastaneye de *mekteb* değil *eytamhaneden* olarak kaydedilmiş olmalarını açıklar. Dolayısıyla çalışmamıza mevzubahis kız mektebi ve hastanesi bu belgelerde verilen Kırmızı Kışla'daki mektepten farklı bir yatılı okuldur. (Y.PRK.KOM.4/95; Y.PRK.KOM.8/13; Y.PRK.KOM.4/105; Y.PRK.KOM.6/146; Y.PRK.KOM.7/71; Y.PRK.KOM.7/18; Y.PRK.KOM.4/47; Y.PRK.KOM.8/56; Y.PRK.KOM.8/65; Y.PRK.KOM.8/70; Y.PRK.KOM.8/60; Y.PRK.KOM.8/63; Y.PRK.KOM.8/57; Y.PRK.KOM.8/58; Y.PRK.KOM.8/45; Y.PRK.KOM.8/54; Y.PRK.KOM.7/69; Y.PRK.KOM.8/72).

⁶⁹ Y.PRK.KOM.4-29, (29.12.1300/31 Ekim 1883), belgede bazı satırların üzeri karalanarak, satır aralarına ilaveler yapılmış, haliyle cümle düşüklükleri söz konusudur, biz düzeltme yapmadan aslına uygun bir okuma yapmayı tercih ettik.

şurların dikdirilmesi ve üç ayda bir kere konser ve piyango tertib ve icrâsına bundan hâsıl olacak akçe reis muavininin ma'rifetleriyle sarf olunarak suret-i sarfını mübeyyin mükemmil defteri, reis-i evvele takdîm kılınacaktır

Üçüncüsü; Sabah taamları iki nev' ve akşam taamları üç dürlü olacaktır

Dördüncüsü; Mekteb dâhilinde bir hastane dahî bulunacaktır

Beşincisi; Hastahaneye mu'vazzıf eczacı ve cerrah ta'yîn olacak vesair hastane tabibleri münâvebe ile meccânen bu hastaneye vizitiyesi vireceklerdir

Altıncısı; Bunların sınıfı beşe taksîm olunacaktır birinci sınıf üç yaşından yedi yaşına kadar ikinci sınıf yedi yaşından ondört yaşına kadar üçüncü sınıf ondört yaşından yigirmiye kadar ve nihayet yigirmibir yaşına kadar beşinci sınıfki yigirmibeşden yukarı alîl ve gayet çirkin ve bî-kes olanlar bulunacaktır bunlar dahî bâlâda mezkûr dört sınıf hizmetlerinde ya'ni yemek pişürmek ve çocukların çamaşurlarını yıkamak ve yataklarını yapmak ve dikiş vesairede de istihdâm ve mektebin nezâfet ve tahâret hizmetlerinde kullanılacaklardır

Yedincisi; Şu mektebe ale'l-umum devâirden birer nisbet ta'yîniyle yüzde bir parça para tasarruf edilerek maktu'a bir muâvenet olacaktır

Sekizincisi; Saray-ı hümayunda birçok harem ağvâtı beyhûde maaş ve işsiz güçsüz oturmakta bulunmaları bunların icabı kadarı işbu kızların bir takım hâlâtdan muhâfaza ile zabt u rabt için yapılacak nizâm mucibince hareket ve muâmelede bulunacaklardır

Dokuzuncusu; Kezalik hâricden adam alınarak birçok masârifâta dûçâr olunmak için saray-ı hümayunda bulunan iki ocaklar ki biri zerd ve diğeri ma'î yakalı Baltacı ta'bir olunan ocaklardan ehl-i ırz ve namuslu adamlardan icabı kadarı kapuculuk ve hizmetçilik hizmetlerine ta'yîn olunacaktır

Onuncusu; Evvel emrde mektebin güşâdı için birçok akçeye lüzûm görüldüğünden riyaset-i evvelki deruhde buyuran zat-ı hazret-i padişâhî tarafından iki bin lira ihसानıyla mekteb mahalli ta'yîn buyurulacaktır

Onbirincisi; Şu hususda ala-merâtihim mektebin idare ve küşâdı için erkân-ı devlet ve ahâli tarafından muâvenet ibrâzı i'lân kılınacaktır

Onikincisi; İşbu mektebe haricden evlâdını virmek isteyen bulunduğu halde mekteb dâhilinde bir sınıf-ı mümtaze bulundurulur ve bunun başka yolda programı bi't-tertîb münasib bir ücret-i duhûluyye ahz olunacaktır

Onüçüncüsü; Mekteb için virilecek iâne akçesinin fazlası Bank-ı Osmanî'ye bi't-teslim bunun nemâsı reis-i maliye zamm ve ilave kılınacak ve lede'l-îcâb oradan ahz ve sarf olunacaktır

Ondördüncüsü; Yigirmibir yaşına baliğ olan muhacirîn kız çocuklarını nikâh ile almak isteyenler bulunduğu halde o misillü zevâtın edib ve ehl-i ırz ve erbâb-ı namusdan bulduklarını mübeyyin kefâlet-i kaviyye ahzıyla nikâhı mektebde bi'l-icra kocaya virilecektir.

BERLİN ANTLAŞMASI HÜKÜMLERİNE GÖRE QOTUR SINIR BÖLGESİ VE İRAN'A GEÇİŞİ

Assoc. Prof. Dr. Mohammad Salmasizadeh* *

Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığının 1877-1878 yılında aralarındaki savaş ilk olarak Ayastefanos Antlaşması ve daha sonra onun yerine imzalanan Berlin Antlaşması ile sonlandı. Berlin Antlaşması'nın 60. maddesine dayanarak, Qotur Sınır Bölgesi (Hoy ve VAN şehirleri arasındaki bölge) Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmış ve İran'a geçmiştir. Bu tarihsel olay Kaçar Han'ı Nasreddin Şah döneminin (1948-1896) büyük tarihçisi Muhammed Hasan Han tarafından İran'ın o dönemki tarih yazıcılığına yansıtılmıştır. O bölgenin 1633 yılından beri İran devleti ve İranlılar tarafından yönetildiğini (Safevi Devleti lideri Şah Safi döneminden beri 1929-1642) tarihi belgelere dayandırarak açıklayan yazar bölgenin İran'da 1846-1850 yılları arasında çıkan iç karışıklıklardan ötürü Osmanlı yerel idarecileri tarafından ele geçirildiğini belirtti.

Muhammed Hasan Han, İran ve Osmanlı devletinin Berlin Antlaşması'nın 60. Maddesi gereğince vardığı mutabakat ile Hoy şehrinin banliyölerinin bir parçası olan bu bölge İran'a geçti.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İran, Qotur, Hoy, Van, Berlin Kongresi

FRONTIER REGION OF QOTUR AND ITS TRANSFER TO IRAN, BASED ON THE PROVISIONS OF THE BERLIN TREATY (A Case Study of Two Books of Montazame Nasseri's History and Merat al-Boldan from Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah) Abstract

The conflict between the Russian and Ottoman governments in 1877-1878, it led to the signing of the St Stephen's Treaty and then the Berlin Treaty. Based on 60th Article of Berlin Treaty, Frontier Region of Qotur (the area between the cities of KHOY and VAN) was separated from the Ottoman Empire and transferred to Iran.

This Historical event have been reflected in the Iranian historiography of that era, Mohammad Hassan Khan Etemad al-Saltanah, Iranian great historian of the Nasereddin shah Qajar Age (1848-1896). He writes with an intro-

* Tabriz University, Department of History, msalmasizadeh@tabrizu.ac.ir

duction from the Historical documents that area belonged to Iran and The Iranian governments had ruled it since 1633 (from the era of shah Safi Safavi 1629-1642) but Iran's internal turmoil in 1846-1850 allowed the Ottoman local rulers to capture it.

He writes with the agreement of the Iranian and Ottoman governments and according of the 60th Article of Berlin Treaty, this area that was a part of the suburbs of the KHOY city, returned to Iran.

Keywords: Ottoman, Iran, Qotur, Khoy, Van, Berlin Congress

Introduction

The conflict between the Russian and Ottoman governments in 1877-1878, though formed on the pretext of Russia's support for Christian nations under the rule of the Ottoman Empire, was actually part of the great scheme that European governments had begun to break up the Ottoman Empire and resolve the Eastern Question. The goals of these powers for world domination, that would sometimes results in wars among themselves, were mainly focused on expanding the territorial realm and winning economic gains. These goals were followed under the disguise of gaining freedom for Christians and securing independence for non-Turkish nations.

In the meantime, Russia was in pursue of its policy of territorial expansion and seeking access to warm waters. Russia's main objective was to obtain access to the Black Sea and the Mediterranean Sea. Having control over the Straits of Bosphorus and Dardanelles that were under the rule of the Ottoman Empire. The Straits could have connected Russia to the center of world trade in the Mediterranean and would have freed Russia from its land blockages and frozen ports.

The causality, the start, and the ramifications of these wars have been reflected in the Iranian historiography of that era. Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, a great historian of the Nasereddin shah Qajar Age (1848-1898), using the reports of Iranian officials in Russia and the Ottoman Empire, and two books of Montazame Nasseri's History and Merat al-Boldan that were translations of selected articles from the French and Ottoman newspapers have recorded this important historical event. The reasons for Iranian attention to this historical event forms part of the modern and global historiography of Iran, in which attention to the developments in the Ottoman Empire plays an important role in Iran's acquaintance with modern civilization.

An overview of Etemad al-Saltanah and his two historical books

He was the political and cultural rector of Iran during the Nasereddin shah Qajar Age (1848-1898), which was entrusted to the Ministry of Public Affairs. He was the trustee of the Nasereddin shah Qajar (1848-1896) and was responsible for the committee to translate and compile historically valuable books. A prolific and interested man who was able to publish 37 books. He has a huge right on the neck of Iranian history and culture. Etemad al-Saltanah was one of the first Darulfonon students and the first Iranian students that studied in Europe in 1863. Four years in France, he became fluent in this language and became familiar with scientific research. On returning to Iran (in 1867), as a translator and responsible for Darottebae (the royal publishing center) and a newspaper officer at the court of Nasereddin shah Qajar, he was minister of culture and education until the end of his life (in 1896). Two newspapers were published by him: Iran and Merrikh. He founded a school for teaching new sciences and European languages (Called Moshiryeh School). He was the official interpreter of Shah in his travels to Europe and when the Shah met with foreign ambassadors, he was the official interpreter. In 1887 he was named Etemad al-Saltanah which showed that it was trusted by the Shah and the government.

He used for the first time in Iranian historiography a critical-scientific method. Both books of 'Merat al-Boldanand' the 'Montazame Nasseri's History' have been written in the same way and their data is scientific. The three-volume book of 'Montazame Nasseri's History' and the four-volume book of 'Merat al-Boldanand' is an example of his historical works 'Merat al-Boldanand' was originally written for descriptions of the cities and villages of the Iran, but from the second volume Describes the first thirty years (1848-1878) of the Nasereddin shah Qajar monarchy. Precisely For this reason, the book is considered to be a first-time source for recording historical information related to the Berlin conference and the historical-geographical description of the Qotur region.

But the book of 'Montazame Nasseri's History', written between 1881 and 1883 and presented to the Shah, conveyed the universal history of the world from the emigration of the Islam Prophet to the Dynasty of Qajar (1798-1925). The author has set his historical reports based on the geographic sections of the world (Asia, Europe, Africa and the American continent), and It is unique in this regard. The author wrote this book using historical sources by chronological method, and donated it to Nasereddin shah Qajar. In this book, there is information from the Safavid (1501 - 1722) era to the life of the author about the subject matter of this study.

As it was said, Etemad al-Saltanah has been using official diplomatic reports and newspapers as a compilation of reports on the Berlin Congress and

describing its 64 articles. The official text of the Berlin Congress declaration was written by translation from the French and Turkish languages which was published in newspapers.

A Brief Report on the Russian-Ottoman Battle and the Berlin Congress

Etemad Al-Saltanah begins his reports on how the congress of Berlin was organized, with a brief description of the conflict between Russia and the Ottoman Empire, and writes that on November 10, 1876, the Russian emperor, Alexander II (Empire 1855-1881), expressed his readiness to fight the country with a claim to support the Ottoman-dominated Christians¹. At the same time, the Ottoman government was struggling with the rebellion of Bosnia and Herzegovina and laying the rebellion of Bulgaria². At the same time Sultan Abdul Aziz Khan was removed from Caliphate on May 30, 1877 and replaced by Sultan Murad V. This was also one of the other problems of the Ottoman Empire³. These events occurred with the rebellion of Serbia and Montenegro. On August 21- with Claiming of illness and frenzy- in the fatwa of Ottoman Sheikh Al-Islam- Sultan Murad Khan V was removed from the caliphate, and his younger brother, Abdul Hamid Khan, was appointed to replace him⁴.

The victories of Russia and the Ottoman uprisings led to the convening of a conference by the countries of Austria, Italy, the United Kingdom, France and Germany to solve the Eastern Question in Berlin in 1878⁵. The meeting was attended by representatives of the above-mentioned countries and a representative of the Ottoman Empire and headed by Prince Bismarck. The congress led to the adoption of the Treaty of Berlin⁶. The Treaty abolishes the a priori compromise between the Ottomans and the Russians, which was concluded at San Stefan (around Istanbul) in the twenty-ninth chapter⁷.

¹ Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Montazame Nasseri's History*, (Correction and research: Mohammad esmaeil Rezvani), Donyaye Ketab Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1967.

² Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Montazame Nasseri's History*, (Correction and research: Mohammad esmaeil Rezvani), Donyaye Ketab Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1968.

³ Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Montazame Nasseri's History*, (Correction and research: Mohammad esmaeil Rezvani), Donyaye Ketab Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1968.

⁴ Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Montazame Nasseri's History*, (Correction and research: Mohammad esmaeil Rezvani), Donyaye Ketab Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1969.

⁵ Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Montazame Nasseri's History*, (Correction and research: Mohammad esmaeil Rezvani), Donyaye Ketab Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1986.

⁶ Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Montazame Nasseri's History*, (Correction and research: Mohammad esmaeil Rezvani), Donyaye Ketab Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1987.

⁷ Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Montazame Nasseri's History*, (Correction and research: Mohammad esmaeil Rezvani), Donyaye Ketab Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1989.

This memorandum has been translated by Etemad Al-Saltanah from Austrian newspapers and the authoritative Ottoman magazine that was called: *Waght*⁸.

The Treaty of Berlin was concluded in 64 articles, whereby the autonomy of Bulgaria and its borders were recognized, a state was formed in the south of the Balkans, called the Rumlie Sharghi (Eastern Rumelia), under the control of the Ottoman Empire, Bosnia and Herzegovina were transferred to the Austrian-Hungarian Empire, independence of Serbia was recognized, the emphasis was placed on protecting the rights and freedoms of the Ottoman non-Muslim citizens, the Ardahan, Kars and Batumi states were transferred to Russia, Russia returned to the Ottomans from the al-Shghaed and Bayazid, which had been seized under the St Stephen's Treaty. The Ottomans returned the city of Qotur and its lands agreed to approve the British and Russian commissars to the Iran⁹. The sixteenth article reiterated: Babe Ali, must give back the city of Qotur and its lands, with the approval of the British and Russian commissars, who were responsible for determining the Ottoman and Iranian boundaries¹⁰.

A look at the history of Iranian sovereignty over the Qotur and Its areas

Etemad al-Saltanah tells of the history of the conflict between the Iranians and the Ottomans in the Van and Qotur region, and writes that in the year 1633, the Chief of the Shah Safavi (sixth king of Safavid dynasty, ruling from 1629 to 1642) after the bloody battle captured the castle of Qotur. In his view, the region's Kurds, including Mahmudi Kurds, who they lived in Qotur, were the agents of sedition and the means of conflict between Iran and the Ottoman Empire. The same report states that the Iranian general After capturing the castle of Qotur transferred more than one hundred and fifty households to an unknown point that were from Mahmudi Kurds¹¹.

⁸ Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Merat al-Boldanand*, (Correction and research: Abdolhoseyn Nawaee and Mir Hashem Mohaddes), Tehran University Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1836.

⁹ Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Merat al-Boldanand*, (Correction and research: Abdolhoseyn Nawaee and Mir Hashem Mohaddes), Tehran University Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1828-1858.

¹⁰ Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Merat al-Boldanand*, (Correction and research: Abdolhoseyn Nawaee and Mir Hashem Mohaddes), Tehran University Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1857.

¹¹ Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Montazame Nasseri's History*, (Correction and research: Mohammad esmaeil Rezwani), Donyaye Ketab Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 2, p. 930-931.

According to the reports of Etemad al-Saltanah Sovereignty of Iran to this region until the seditious years (1844-1849) was certain, and in that year the Ottomans, again using the turbulent conditions of Iran, seized the area. It is written by Etemad al-Saltanah that both the Iranians and the Ottomans accepted that this area belonged to Iran but that it was negligent in delivering it to Iran. Until finally, in 1878, under the sixtieth congressional treaty of the Berlin congress, the Iranian representatives captured the Qotur province with nineteen villages. He writes: Muhammad Sadeq Khan Amin-e Nezam On behalf of the Iranian government, captured this region and nineteen villages of Qotur city¹². It is apparent from this article that this work is carried out with peacefulness and perfectly relaxed.

¹² Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, *Montazame Nasseri's History*, (Correction and research: Mohammad esmaeil Rezvani), Donyaye Ketab Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition: Vol. 3, p. 1997.

Results

The conflict between the Russian and Ottoman governments in 1877-1878, though formed on the pretext of Russia's support for Christian nations under the rule of the Ottoman Empire, was actually part of the great scheme that European governments had begun to break up the Ottoman Empire and resolve the Eastern Question. The goals of these powers were mainly focused on expanding the territorial realm and winning economic gains. These goals were followed under the disguise of gaining freedom for Christians and securing independence for non-Turkish nations.

The causality, the start, and the ramifications of these wars have been reflected in the Iranian historiography of that era. Mohammad Hassan Khan Etemad Al-Saltanah, a great historian of the Nasereddin shah Qajar Age (1848-1898), using the reports of Iranian officials in Russia and the Ottoman Empire, and two books of Montazame Nasseri's *History and Merat al-Boldan* that were translations of selected articles from the French and Ottoman newspapers have recorded this important historical event. The reasons for Iranian attention to this historical event forms part of the modern and global historiography of Iran, in which attention to the developments in the Ottoman Empire plays an important role in Iran's acquaintance with modern civilization.

Etemad al-Saltanah has been using official diplomatic reports and newspapers as a compilation of reports on the Berlin Congress and describing its 64 articles. The official text of the Berlin Congress declaration was written by translation from the French and Turkish languages which was published in newspapers.

The victories of Russia and the Ottoman uprisings led to the convening of a Berlin conference. The Treaty of Berlin was concluded in 64 articles, whereby the autonomy of Bulgaria and its borders were recognized, a state was formed in the south of the Balkans, called the Rumlie Sharghi (Eastern Rumelia), under the control of the Ottoman Empire, Bosnia and Herzegovina were transferred to the Austrian-Hungarian Empire, independence of Serbia was recognized, the emphasis was placed on protecting the rights and freedoms of the Ottoman non-Muslim citizens, the Ardahan, Kars and Batumi states were transferred to Russia, Russia returned to the Ottomans from the al-Shghaed and Bayazid, which had been seized under the St Stephen's Treaty. The Ottomans returned the city of Qotur and its lands agreed to approve the British and Russian commissars to the Iran. According to the reports of Etemad al-Saltanah Sovereignty of Iran to this region until the seditious years (1844-1849) was certain, and in that year the Ottomans, again

using the turbulent conditions of Iran, seized the area. It is written by Etemad al-Saltanah that both the Iranians and the Ottomans accepted that this area belonged to Iran but that it was negligent in delivering it to Iran. Until finally, in 1878, under the sixtieth congressional treaty of the Berlin congress, the Iranian representatives captured the Qotur province with nineteen villages. It is apparent from this article that this work is carried out with peacefulness and perfectly relaxed.

Bibliography

AL-SALTANAH, Mohammad Hassan Khan Etemad, *Merat al-Boldanand*, (Correction and research: Abdolhoseyn Nawae and Mir Hashem Mohaddes), Tehran University Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition.

AL-SALTANAH, Mohammad Hassan Khan Etemad, *Montazame Nasseri's History*, (Correction and research: Mohammad esmaeil Rezvani), Donyaye Ketab Press, Tehran, 1367 (1988), First Edition.

93 HARBİ VE BALKAN SAVAŞLAR'ININ İMPARATORLUKTAN ULUS DEVLETE GEÇİŞ SÜRECİNE ETKİLERİ

Doç. Dr. Funda Selçuk Şirin*

ÖZ

1877-1878 Osmanlı Rus Harbi, Osmanlı İmparatorluğu için oldukça önemli sonuçları olan bir savaştır. Osmanlı ordusunun Kafkasya ve Balkanlar'da almış olduğu mağlubiyet pek çok yönden imparatorlukta sarsıcı etkiler yarattı. Kafkasya ve Balkanlar'dan Anadolu'ya büyük göçler olduğu gibi bu süreçte yaşananlar da hafızalarda derin izler bıraktı.

93 Harbi'nden sonra benzer derecede etkili olan diğer bir olay da Balkan Savaşları oldu. İmparatorluğun varlık sebebi olarak görülen toprakların kaybı, halk ve aydınlar üzerinde travmatik bir etki yarattı. Hem 93 Harbi hem de Balkan Savaşları sonrasında hüznü ve bir o kadar da zor şartlar altında vatan olarak bildikleri toprakları terk ederek göç etmek zorunda kalan insanlar için Anadolu yeni vatan oldu. Her iki savaş sonrasında Anadolu'ya doğru gerçekleşen göç demografik yapıda önemli değişiklikler meydana getirdi.

19. yüzyıl boyunca karşılaşılan uzun süreli savaşlar nedeniyle Anadolu'nun Türk nüfusu devamlı azalma göstermiş, bu durum pek çok açıdan olumsuz etkiler yaratmıştır. 93 Harbi ve Balkan Savaşları'ndan sonra Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakılan Müslüman Türk nüfus, hem ekonomik açıdan hem de savaştan insan gücü noktasındaki açığın giderilmesinde önemli bir açılım sağlarken, aynı zamanda imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde homojen bir toplum inşası bağlamında önemli bir katkı da sağladı.

Göç eden insanlar vatan bildikleri toprakları terk ederek kendilerine, acılarına kederlerine kucak açacak olan Anadolu'yu yeni vatan olarak görmeye başladılar. Bu insanların vatan algısı da savaş sonrasında kaotik ortamında şekillendi. Artık Anadolu sığınılacak son kale, Türk'ün öz vatanı olarak görülmeye başlandı.

Her iki savaş sonrasında yaşananlar toplumsal hafızada oldukça derin izler bıraktı. Savaşların yarattığı travma, toplum ve aydınlar üzerindeki etkisi özellikle dönem edebiyatına ve basına oldukça canlı bir şekilde yansır. Savaşlar, göç bu süreçte yaşananlar ve Anadolu'nun değişen demografik yapısı, özellikle Balkan Savaşları sonrasında yaşananlara daha farklı ve milliyetçi duygularla bakan bir kuşağın yetişmesine zemin hazırladı.

* Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, fundaselcuksirin@gmail.com

Anahtar Kelimeler: 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi, Göç, Anadolu, Balkan Savaşları, Toplumsal Hafıza

THE IMPACT OF RUSSO-TURKISH WAR AND BALKAN WARS' ON THE TRANSITION PROCESS FROM EMPIRE TO THE NATION-STATE

Abstract

The Russo-Turkish War of 1877-78 has significant consequences for the Ottoman Empire. The defeat of Ottoman troops in Caucasus and the Balkan lands created devastating effects on the Empire in many ways. Vast migrations from Caucasus and the Balkan lands to Anatolia and the experiences through this process engraved deep traces on people's memories.

Another incident which is similar to the effect of the '93 War was the Balkan Wars. The loss of lands which was regarded as a *raison d'être* of Empire created a traumatic effect on the society and the intelligentsia. Anatolia was the new homeland for the people who had to migrate from their own lands under the harsh and saddening circumstances after the Balkan and the '93 Wars. The migration to Anatolia following both wars engendered important changes in the demographic structure.

The Turkish population of Anatolia was constantly decreasing due to long term wars during the 19th century and it generated negative effects in several ways. On the one hand, Muslim-Turk population who were forced to migrate to Anatolia after the '93 War and the Balkan Wars helped to compensate the economy and the manpower for war; on the other hand, it contributed to the establishment of homogeneous society in the process of transition from empire to the nation-state.

Abandoning lands of which they called home, migrated people began to see Anatolia as their new homeland that embracing their sufferings and grief. Their perception of homeland was shaped in the chaotic environment of post-war period. Indeed, Anatolia became a last castle and it began to be seen as a native land of the Turk.

The experiences after these two wars left deep traces in collective memory. Trauma caused by the wars is vividly reflected on the period's literature and press with the impact on society and intelligentsia. Wars, migration, experiences through this process and the changing demography of Anatolia paved the way for a generation who grew with a different and nationalistic approach, particularly after the Balkan Wars.

Key Words: Russo-Turkish War of 1877-78, Migration, Anatolia, Balkan Wars, Collective memory

19. yüzyıl dünya genelinde olduğu gibi Osmanlı içinde büyük değişimlerin yaşandığı bir dönem oldu. Osmanlı Devleti arka arkaya 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, 1853-1856 Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (93 Harbi), 1897 Teselya Savaşları (Osmanlı Yunan Savaşı) ile ciddi kayıplar yaşadığı gibi uzun süreli savaşlarında yorgunudur. Savaşlar ve kayıplar aynı zamanda bir göç olgusunu ya da sorununu da ortaya çıkardı. 20. yüzyılda da devam eden 1911 Trablusgarp Savaşı (Osmanlı-İtalyan Savaşı) 1912-1913 Balkan Savaşı, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı ve nihayet 1919-1922 Kurtuluş Savaşı ile imparatorluktan ulus devlete geçilerek Anadolu’da milli bir devlet kurulmuştur. Bu uzun soluklu savaşlar imparatorluğun demografi yapısında önemli değişimlere neden olduğu gibi imparatorluktan ulus devlete geçişin de zeminini oluşturdu. Anadolu’da milli bir devletin kurulmasında 19 ve 20. yüzyıldaki savaşlar oldukça önemli ve özel bir yere sahiptir.

19. yüzyılda dünya genelinde değişime neden olan en önemli gelişme hiç şüphesiz ki kapitalizmin gelişmesi daha doğrusu emperyalizme dönüşmesidir. “Teknolojik gelişmelerin kitlesel ve hızlı üretim sağlaması, merkantilizm ve emperyalizm düşüncesiyle birleşmesi burjuvaziye ekonomik yönden tarihte benzeri olmayan bir şekilde güçlendirmiştir. Daha fazla kazanma isteğinde olan burjuvazinin daha fazla üretim yapmak için daha fazla hammadde ve emek ile ürettiğini satabileceği yeni Pazar ihtiyacı hisseden burjuvazi bir taraftan da üretim ihtiyaçlarını da karşılayabilecek ekonomik siyasal ve sosyal ortam arayışı içerisine girmiştir.”¹

Serbest piyasa ekonomisinin işlerlik kazanması için ekonomik alanda sadece çeşitli düzenlemeler yapmak yeterli olmayacaktır. Bu ortamda burjuvazi kendisinin daha etkin olacağı yeni siyasal oluşumlar arayacaktır. Kendi mülkünün siyasal patronu olan baron, lord, feodal bey ve kralın etkin olduğu siyasal yapılardan farklı yeni bir siyasal yapı arayışına girmek burjuva için bir varoluş mücadelesi oldu.² Burjuvazinin bu yeni siyasal sistemden en öncelikli eklentisi esasında üretim ve pazarlama sürecinin istikrarlı şekilde güvence altına alınmasıdır.³ Bu nedenle burjuva kendisinin etkin olacağı ve menfaatlerini koruyacağı yeni bir siyasal düzen arayışına girdi. Bu yeni siyasal yapı ise ulus devlet oldu.

¹ Selahaddin Bakan-Gökhan Tuncel, “Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerine Etkisi” Birey ve Toplum, Bahar 2012, C. 2, S. 3, s. 52.

² Fatih Türe, “Egemenlik Temsili Demokrasi ve Ulus-Devlet”, *Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl 45, S. 518, s. 11-13, s. 11.

³ İmmanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, (Çev. N. Alpay), Metis Yayınları, İstanbul, 2006, s. 28.

Daha başlangıçtan itibaren küresel potansiyel taşıyan sermayenin egemen olduğu bir üretim biçimi olan kapitalizm 1870'lerden başlamak üzere 1914'de kadar geçen ilk evrede finans kapitalin ihracı, hammadde kaynaklarını kontrol etmek, bu amaçla geri kalmış ülkeleri sömürmek yönünde bir değişim içine girerek yoğun bir rekabet ortamına neden olacaktır. Bu süreç ise dünyayı şiddetli bir sömüre paylaşım savaşına sürükleyecektir. 1880'li ve 1890'lı yıllarda tırmanışa geçen İngiliz, Rus ve Fransız sömürgeciliği Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan göçleri artırdığı gibi özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra göçlerin kitlesel hale dönüşmesine neden oldu. ⁴ Osmanlı İmparatorluğu da tırmanışa geçen sömürgecilik yarışında kaçınılmaz olarak önemli bir paylaşım sahası oldu. I.Dünya savaşı öncesinde Wilson prensipleri ve özellikle de ulusların kendi kaderini tayin hakkı savunusu ile istikrarlı, güvenli ticaret ve hukuk ile birbirine bağlanmış demokratik bir dünya hedefi egemenlik kavramına yeni bir boyut kazandırmıştır. ⁵ Tarihsel sosyolojik bir kategori olarak ulus devlet, Avrupa'da başlayan merkantalizm politikası ve sömürgeciliğin ortaya çıkardığı ve kapitalizmle birlikte gelişme sürecine giren bir olgudur. ⁶ Ulus devlet olgusu tarihsel olarak kapitalizmin siyasi formu olarak konumlanmıştır. ⁷

Bu bağlamda 19 yüzyıldaki gelişmeleri değerlendirirken “Şark Meselesi” hatta “Şark Meselesi diplomasisi” ve bunu yarattığı savaşlar ve göçler dikkate alınmalıdır. ⁸ 19. yüzyılda uluslararası kapitalizm dünyayı birleştirmek arzusu ile sanayileşme sürecine girmemiş ulusları çeşitli şekillerde bağımlı hale sokmak isterken bir Osmanlı sorunu da ortaya çıkacaktır. Şark Meselesi, “Avrupa sanayileşmesinin uluslararası dengiyi nasıl değiştirdiğinin Osmanlı devletini nasıl çağırdığı kıldığının ve çeşitli çelişik ulusal çıkarların tüm 19 yüzyıl boyunca Osmanlı sahasında nasıl çatıştıklarının hikâyesidir.” ⁹

19. yüzyıl aynı zamanda Pan milliyetçi hareketlerin yoğunlaştığı bir dönemdir. Batı'daki ulusal akımlar, Aydınlanma çağında temelde iki kaynaktan beslenerek şekillendi. Bir yandan J. J. Rousseau'nun genel irade kavramı üzerinden ulusların kendi kaderini tayin etmeleri yaklaşımı gelişerek Fransız İhtilalı'nın ilan ettiği İnsan ve vatandaşlık Hakları Beyannamesi'nde somutlaştı. Diğer yandan ise, J. G. Herder'in 1770'lerde halkın ruhu (volkgeist) kavra-

⁴ Selim Deringil, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi (Ayrı Basım), İstanbul, 1991, s. 435-437.

⁵ Bakan, *a.g.e.*, s. 55.

⁶ Bakan, *a.g.e.*, s. 56.

⁷ İmmanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sisetmi I*, (Çev. L. Boyacı), İstanbul, 2010, s.143.

⁸ Taner Timur, “19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Tarihinde Göç Olgusu”, *Toplumsal Tarih*, Eylül 2007, S. 165, . s. 26-35, s. 33; Matthew Simith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, s. 175-185.

⁹ Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, Hil Yayınları, İstanbul, 1994, s. 19.

mından hareketle dil üzerinde yoğunlaşan bir vurgu ile ulusal hareketlere farklı bir boyut kazandırılıyordu.¹⁰ 18. yüzyılda egemenlikten yoksun olan başta İtalya ve Almanya olmak üzere pek çok ülke bu ilkeleri bayraklaştırarak birliklerini tamamlamak için mücadeleye koyuldular. Genel olarak siyasal, ekonomik ve sosyal bir form olarak tanımlanan kapitalizm dar anlamda ise bir üretim rejimi olarak tanımlanır. Pek çok olgu ile ilişkilendirilen kapitalizm 19. yüzyılda modern devletin, ulus-devletin oluşumunu hazırlayan etkenler sıralanırken de oldukça özel bir yere sahip oldu.¹¹ 19. yüzyıl'da kapitalizmin emperyalizme dönüşmesi ile ulusal hareketler de ikinci bir döneme girerek anlamlarını ve işlevlerini değiştirerek “uygarlaştırıcı görev formülü” halinde Batı yayılma siyasetine zemin hazırlamak için de kullanılmıştır. Bu ikinci dönemde ulusala hareketler “ilerici niteliklerini itibarlarını tamamen”¹² kaybetmişlerdir.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı bu genel tablo içinde değerlendirilmelidir. Nitekim Rusya'da gelişen ve bu yüzyılda yükselişe geçen, Rus-Slav milliyetçiliği bu savaşın itici gücü oldu. Rusya'nın Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bulgaristan gibi “kardeş” topluluklar üzerinden slav birliğini sağlama isteği iki ülkeyi kaçınılmaz olarak savaşa sürükleyecektir. 1826'da Slovak yazar Herkel tarafında gündeme gelen ve kültürel bir özellik gösteren Panslavist akım Kırım Savaşı'nın ardından büyük bir ivme kazandı. Giderek Slav halklarının büyük bir devlet halinde birleşmeleri düşüncesini ifade etmeye başladı.¹³ Bu yaklaşıma göre, “Batı Avrupa'nın sükûnetli tavrı aldatıcı bir sessizlik olup, bu durumdan insanlığı kurtuluşa erdirecek olan yegâne devlet Ruslardır.”¹⁴ Zamanla Slavyanofil felsefenin de temelini oluşturan ve ağırlıklı olarak kültürel paylaşımına dayanan bu yaklaşım, bir ideoloji haline gelmeye başlayarak Rus yetkililer tarafından emperyal istekler için kullanacak bu da durumu siyasallaştıracaktır. Böylece gelinen noktada hedef, tüm Slavların Rus hegemonyası altında toplanarak Ruslaştırılması oldu. Özellikle Kırım Savaşı sonrasındaki hayal kırıklığı Türk ve Avrupa karşıtlığının Rus aydınları arasında yükselmesine neden oldu.¹⁵ Rus tarihçi Pogodin sözcülüğünde gelişen bu daha siya-

¹⁰ Umut Özkırmımlı, *Milliyetçilik Kuramları*, Doğubatu Yayınları, Ankara, 2015, s. 28-67.

¹¹ Erdem Özlük Fazlı Doğan, “Egemenlik Devlet ve Kapitalizm: Bermuda Şeytan Üçgeni” *Türk Sosyal Bilimler Derneği, 11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara, 2009; Michel Beaud, *Kapitalizm Tarihi*, Ankara, Dost Kitapevi, 2003, s. 51.

¹² Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, V Yayınları, Ankara, 1989, s. 5-7.

¹³ Akdes Nimet Kurat “Panslavizm”, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCF)*, Ankara, 1953, C. 2/4, s. 241-243.

¹⁴ Kurat, *a.g.m.*, s. 252.

¹⁵ “Kırım Savaşı'ndan batının desteğiyle Osmanlı'nın galip gelmesi ve Rus Çarlığı'nın hem savaşta hem de diplomaside kayıplar vermesi bundan öte kayıpların sancısının uzun süre hissedilmesi, Türklere karşı

sallaşmış olan akım, İstanbul merkezli bir slav devleti kurma hayalini artarak devam ettirmiş hatta bunun sağlamak için bir eylem planı dahi ortaya koymuştur: Türkler Avrupa'dan kovulmalıdır, Slavlar mutlaka Türk ve diğer milletlerin hâkimiyetinden kurtarılmalıdır; Rusya Avrupa'da üstün bir duruma çıkarılmalıdır.¹⁶

Ruslarla hem Kafkasya hem de Balkanlarda yapılan mücadelenin mağlubiyet ile sonuçlanmasından sonra imzalanan Yeşilköy ve Berlin Antlaşmaları ile Osmanlı Devleti büyük bir toprak kaybına uğradığı gibi bunların yarattığı etkilere de maruz kaldı. Berlin Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin uluslararası alanda Avrupa devletleri tarafından yalnız bırakıldığını da gösteriyordu. İngiltere, imparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçerek Rus yayılmasına karşı Kıbrıs Adası'na yerleşmişti.¹⁷ Savaş sonrasında karşılaşılan önemli sorunlardan biri de hiç şüphesiz göç oldu. Aslında Osmanlı yetkilileri 1857'den sonra göçü özendirici pek çok tedbir almıştı. Bu iskan politikasında “çok pratik, maneviyatın yanı sıra maddiyata da büyük önem veren duygusallıktan uzak bir yaklaşımla uygulandı.¹⁸ Ancak 1877-1878'den sonraki göçlere Kırım Savaşı'ndan öncekilere nazaran daha “askeri” bir yaklaşım sergilenerek iskânlar yapılmıştır. Uzun soluklu savaşlar için potansiyel asker ihtiyacı noktasında nüfuz iskânına özen gösterildi.¹⁹ Göçler, başta demografik olmak üzere sosyo-ekonomik, siyasî ve kültürel olarak önemli değişimlere de zemin hazırladı. J. McCarthy, 93 harbinden sonra 1.253.500 kişinin göç etmek zorunda kaldığını belirtir. Nedim İpek ise, 1.230.000 kişinin göç ettiğini yazar.²⁰

olumsuz düşüncelerle yetiştirilen bir nesil ortaya çıkarmıştı. Üstelik XIX. asır Rus Çarlığı'nın yaşadığı diğer asırlardan farklı olarak sanat, bilim ve edebiyatta ilerlemenin asrı olup kendi aralarında rekabet eden ve bir an evvel daha üst statü sahibi olmak isteyen eğitimlilerin dönemiymişti. Savaş arzularını savaşta gösterecekleri başarıyla ödül arzulayan binlerce subay bulunmaktaydı. Bu savaş onlar için biçilmiş kaftan olabilir.” Mustafa Öztürk, “93 Harbinde Rus Gazeteciler ve Faaliyetleri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2012, S. 27, s. 26; Kezban Acar Kaplan, “Bazı Rus Subay ve Komutanları Günlüklerinde ve Hatıratında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na Dair İzlenimleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2016, C. 31, s. 219-234.

¹⁶ Hans Kohn, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (Çev. Oktay Güner), Kervan Yayınları, İstanbul, 1983, s. 127-129; Mithat Aydın, “19 Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 15, s. 109-124.

¹⁷ Hakkı Yapıcı, “93 Harbi Sonrasında Yaşanan Göçler ve Neticeleri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2012, C. 1, s.182.

¹⁸ Deringil, *a.g.e.*, s. 435.

¹⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 69-70.

²⁰ J. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 105-106; Nedim İpek, *Edirne ve Tuna vilayetlerinde meskun Türklerin 500.000'i 93 Harbi sırasında ya kat olunduğu veya açlıktan ve hastalıktan öldüğünü yaklaşık 1 milyondan fazla kişinin ise göç ettiğini yazar. Nedim İpek,*

Yaşanılan bu gelişmeler sonucunda özellikle de İngiltere'nin Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü korumaktan vazgeçmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya gelişmelerine koşut yeni bir meşruiyet zemini arayışı içine sokacak ve Selim Deringil'in belirttiği gibi, Dünya da varlıklarının meşru olduğunu vurgulamak, imparatorluk yöneticileri için hayati bir mesele²¹ olmuştur.

Göçlerle demografik yapının değişiminin de sağladığı zemin üzerinden II. Abdülhamit, İslamcılık siyasetini geliştirerek bir yandan halka yeni bir sosyal ve dini motivasyon²² kazandırmaya çalışırken diğer yandan da Osmanlı hilafetinin dünya Müslümanları içinde nüfuz aracı olarak kullanılmasını sağlamak istedi. Bu bağlamda itici güç ise, devletin hem maddi hem de manevi açıdan kendisini tehdit altında hissetmesiydi.²³

II. Abdülhamid'in İslamcılığının şekillenmesinde Balkanlar'da ve Kafkasya'da trajik bir şekilde ayrılmak zorunda kalan ve Müslüman Anadolu'dan başka sığınacak yurdu kalmayan göçmenlerin önemli bir yeri oldu. Anadolu'ya gelen bu nüfus II. Abdülhamit'in din temelli "ulusallık" zemin hazırladı. Zira İslamcılık Osmanlıcılığın devamı Türkçülüğün öncülü olarak da değerlendirilebiliyordu. Aslında yapılmak istenen bir bakıma "imparatorluk milliyetçiliği" idi. Zira "Abdülhamid mümkün olduğu kadar karakter ve amaçta birbirine benzeyen ve Hilafet makamını vurgulayan Padişaha sadakatte birleşen Müslümanların oluştuğu homojen bir imparatorluk yaratma uğrunda bilinçli ve kararlı şekilde çabalamaktaydı."²⁴ Bu duruma sınırları gün geçtikçe daralan ve kaybedilen topraklardan etnik kökeni farklı olmakla birlikte Anadolu'ya doğru yapılan yoğun Müslüman göçleri olanak tanıdı. Göç eden insanlar için Anadolu yeni vatandır.

Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, s. 40-41. Bkz. Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, C. 3.

²¹ II. Abdülhamit dönemine gelindiğinde devletin meşruiyet zeminini yeni bir temele oturtmak gerekmiştir. 1877-78 Osmanlı Rus savaşından sonra gayrimüslim tebaasının çoğunluğunu yitiren Osmanlı devleti, Tanzimat devrine oranla daha açıkça ifade edilen bir İslami kimlik kazanmış, bu da geleneklerin yeniden düzenlenmesini gündeme getirmiştir. Hilafet kurumunun Osmanlı dışındaki Müslümanlara seslenir bir hale gelmesine aktif bir politika olarak çalışılmış, Osmanlı hilafet geleneği yeniden icat edilmiştir. Selim Deringil, *Simgeden Millete II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 29-47.

²² Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1992, s. 177-189.

²³ Selim Deringil, Panislamizm'i şu şekilde değerlendirir: "Osmanlı hilafetine dış dünyada nüfuz temin edici her türlü politikadan oluşan uygulamaların tümüdür. Bu nedenle de dünyadaki diğer "pan" hareketler çerçevesinde değerlendirilmelidir." Ancak Deringil gider pan hareketlerle Panislamcılığın önemli bir farkının olduğuna bunun da İslamcılığın yayılmacı ve saldırgan değil savunmaya yönelik bir politika olması olduğunu yazar. Panislamizm, meşru varlığını giderek tehlikede gören bir istihbarat örgütlerinin yarattığı bir yoldur. Deringil, *a.g.e*, s. 30.

²⁴ Deringil, *a.g.e*, s. 90-96.

Genel hatlarıyla bir ülkenin sınırlarını ifade eden vatan kavramının ortaya çıkışında ya da milliyetçi düşünce ve yaklaşımların gelişiminde savaşlar son derece etkilidir. Dünya’da imparatorluktan ulus devletlere geçişte etkili olduğu gibi Türk milliyetçiliğinin gelişimi bağlamında da savaşlar son derece etkili oldu. Bu noktada 93 Harbi aslında bir başlangıç ya da denilebilir ki ilk büyük şoktur. Aynı zamanda Balkan Savaşları sonrasında gelişecek olan milli kimlik inşası sürecinin de zihinsel olarak hazırlayıcısıdır.

“Savaş savaşın türleri ve içeriği etnik bilinçlenme ile milletleşmenin bağımsız değişkenleridir. Küçük çaplı ve modern öncesi dönemin savaşlar “milli bilincin gelişimi için ihtiyaç duyulan sembollerden yoksundur. Güçlü yatay ilişkiler ancak daha büyük seferberlik sonucunda ortaya çıkar. Böylece o zamana kadar siyasi sistemin dışınsa tutulan alt sınıflar savaş sırasında bilinçlenir ve milletin öznesi haline gelir. Etnik bilinç ve etnik sembolleri ancak uzun süreli yahut topyekûn savaşlar güçlendirebilir. Bu türden savaşlar cephe ile cephe gerisini birleştirerek katılımcıların sayısında hızlı artışa yol açar. Veya askere katılım oranının artmasına sebep olur.”²⁵ Büyük seferberlik dönemleri toplumu topyekûn harekete geçirerek dayanışmayı, birleşmeyi beraberinde mensubu olduğu gruba bağlılığı geliştirir. Cephe gerisindeki halk da savaşın getirdiği yükümlülükler nedeniyle cephedekilerin kader ortağı olur. Aslında uzun süreli seferberlik ve savaş dönemleri, “farklı dini ve etnik kökene mensup olanlar arasındaki rekabet aynı din ve etnik kökene mensup olanlar arasında bir dayanışma ve hareketlilik meydana getirerek”²⁶ etnik farkındalığı artırır, “biz ve “öteki”nin inşa edilmesi için uygun zemini hazırlar.

Osmanlı’nın son döneminde uzun soluklu savaşlarda rakip, düşman Rusya’dır. Bu hem bir olumuz Rus, Moskof algısının oluşmasına zemin hazırladığı gibi tüm toplumu etkileyen bu savaşlar milletleşme ve milli devlet süreçlerinin belirleyicisi olmuştur. Savaşın toplumsal dayanışma ve hareketliliği sağlamasına milletleşmede mühim rol oynamasına etki eden üç yol bulunmaktadır. Savaşın kutsanması, kitle seferberliğinin teşviki tarihin ve vatanın yeniden tanımlanması.²⁷

19.ve 20. yüzyıldaki savaşlar imparatorlukta büyük toprak kayıplarına sebep olduğu gibi ana hatlarıyla belirttiğimiz yukarıdaki gelişmeler de ortam hazırladı. 93 Harbi’nin de dahil olduğu uzun soluklu savaşlar sonundaki kayıplar, daralan sınırlar ve göçler sosyal, siyasal ve ekonomik alanda derin ve sarsıcı etkiler yarattığı gibi vatan neresidir? Sorusunu da gündeme getirdi. Bu süreç vatan algısını etkileyerek yeniden tanımlanmasına neden oldu.

²⁵ Yahya Kemal Taştan, *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, s. 47-48.

²⁶ Taştan, *a.g.e*, s. 50-53.

²⁷ Taştan, *a.g.e*, s. 52-53.

1877-1878 savaşı sonrasında özellikle edebi literatüre bakılırsa buradaki örneklerden hareketle diyebiliriz ki vatan algısı kişinin yaşadığı çevreden ülkeye doğru anlam genişlemesine uğramaya başlamıştır. “Hiç şüphesiz kavramın siyasallaşmasında ve kitlelere yayılmasında en mühim rol Namık Kemal’e aittir. Vatanın insan ve toplum hayatının esası olduğunu ileri sürmüş, hubb-i vatan duygusunun herkesten ziyade Osmanlılarda gelişmesi gerektiği savunmuştur. Namık Kemal, söz konusu mefhumu geçmişe ve ortak tarihe referansla yorumlamış, din ü devlet yahut bir başka ifade ile Padişaha duyulan sadakatin vatan ve millete duyulan sadakate dönüştürmeye çalışmıştır.”²⁸ Hiç şüphesiz ki bu yaklaşımın gelişmesinde tanık olduğu ve içinde şekillendiği dönem özellikle de savaşlar etkili olmuştur. 93 Harbi esnasında Midilli’dedir. Mektuplarından anlıyoruz ki savaşın her aşamasını yakından takip etmiştir. Hatta Gazi Osman Paşa için Plevne şarkısı şiirini yazar.

*Plevne’deyiz askeriz şanlıyız
Demir vücutluyuz ateş kanlıyız
Çatal yürekliyiz çifte canlıyız
Hem Osman Paşalı hem Osmanlıyız.*²⁹

Namık Kemal “çökmekte olan bir devletin ve çöküş içindeki bir medeniyetin” mensubu olarak Osmanlıcılığı bir çare, kurtuluş yolu olarak görüyordu. “Vatanları ve menfaatleri bir olan vatandaşlar arasında fikir birliği olması gerektiğine inanır ve bunun çarelerini arar. Bu çarelerin başında tarihte birlik fikrini işlemek ve okuyucuya bunu bir timsal hüviyetinde kabul ettirmek gelir.”³⁰ Namık Kemal, yaşanan gelişmeler karşısında birlik olmaya vurgu yapar onun vatan anlayışı temelde birlik olmayı gerektirir. Bu durum özellikle savaşlar nedeniyle daha yoğun bir şekilde vurgulanır. Özellikle 93 Harbi sonrasındaki şiir ve yazılarında bu durum belirgin olarak kendini gösterir. Bu bağlamda da tarihin ideolojik kullanımını Namık Kemal’de görmemiz mümkündür. Zira Fransız Romantiklerinden tarihçi ve siyasetçi Guizot fazlasıyla etkilendiği isimdir. “Namık Kemal, tıpkı Avrupalı romantikler gibi tarihi millileştirme çabası içine girer. Vatan aşkını esas alan Michelet gibi Namık Kemal’in de hareket noktası vatanıdır.”³¹

²⁸ Taştan, a.g.e., s. 156.

²⁹ *Namık Kemal’in Hususi Mektupları-II, (İstanbul ve Midilli Mektupları-I)*, (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), TTK Yayınları, Ankara, 1969, s. 158-159.

³⁰ İbrahim Şirin, “Namık Kemal’in Tarih, Toplum ve İnsan Anlayışı”, *Doğumunun 170. Yılında Uluslararası Namık Kemal Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Tekirdağ, 2010, C. 2, s. 983.

³¹ Şirin, a.g.e., s. 985

Namık Kemal'in vatan algısını ve anlayışını etkileyen en önemli gelişmelerden biri de öncesi ve sonrası ile 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmuştur. 93 Harbi'nin mağlubiyeti karşısında derinden etkilenir. Şair arkadaşı Hikmet ile birlikte kaleme aldığı "Vatan Şarkısı" şiiri bu etkiyi açıkça gösterir. Şiir birlik olmak ve toplumsal özgüvenin yeniden tesisi noktasında tarihin nasıl kullanıldığını da gösterir.

*Osmanlı adı her duyana lerze-resandır
Ecdadımızın heybeti ma'ru-ucihandır.
Fıtrat değişir sanma bu kan yine o kandır
Gavgada şehadetle bütün kam alırsız biz
Osmanlılarız can veririz nam alırsız biz*³²

Namık Kemal'e kadar vatan, toprak parçası içinde doğulan yer şeklinde algılanırken ona yeni bir anlam vererek "içtimai, birlik, coğrafi birlik"³³ üzerinde bir vatan ideali yaratan Namık Kemal oldu. Savaşın yarattığı travma savaş sonrasındaki edebi ürünlere özellikle de şiire yansımıştır. Namık Kemal, "Hilal-i Osmani", "Bir Muhacir Kızın İstimdadı", "Vaveyla" ve "Vatan Mersiyesi" şiirlerini yazar.

*Vatanın bağına düşman dayanmış hançerini,
Yoğimiş kurtaracak bahtı kara maderini*

Savaşın mağlubiyetle sonuçlanmasının ve vatani kaybetmenin acısı bu dizelere yansır.³⁴ Ancak diğer taraftan vatani kurtaracak bir kahraman inancı ya da beklentisi de öne çıkarılır. Zira Namık Kemal, böylesi bir ortamda vatana hizmeti en önemli kutsal görev olarak değerlendirir.

*Felek her türlü esbab-ı cefasın toptasın gelsin
Dönersem kahbeyim millet yolunda bir azimetten*³⁵

1877-1878 savaşına tanık olan Çıldır Aşık Şenlik de meşhur, 93 Koçaklaması'nda mağlubiyetin açısını ortaya koyduğu gibi vatanın düşmana terk edilmemesi, mücadele edilmesi gerektiği belirtilir. Vatanın korunması ve düşmana bırakılmaması, intikamın alınması ana konular olarak karşımıza çı-

³² Ali Ekrem Bolayır'ın *Hatıraları*, (Haz. Metin Kayahan Özgül), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 112-116.

³³ Şirin, *a.g.e.*, s. 985.

³⁴ Ali Ekrem Bolayır, hatıralarında Ayastefanos antlaşması imzalandığında Namık Kemal'in kendisini hiç olmadığı kadar kötü hissettiğini adeta kendini kaybedercesine vatan için endişeli olduğunu ve sürekli olarak "ah vatan ah mübarek vatan sen gittin mi sen öldün mü lanet bizlere lanet bizlere" diyerek üzüldüğünü belirtir. Bolayır, *a.g.e.*, s. 112-116.

³⁵ Önder Göçkün, "Namık Kemal'de Tarih Sevgisi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 1987, S. 2, s. 31.

kar. Mağlubiyet çok ağır gelmiştir. Ancak mücadeleden de vazgeçilmemelidir. Vatan kanın son damlasına kadar korunmalıdır.

*Ehli İslam olan işitsin bilsin
Can sağiken yurt vermeniz düşmana
İsterse Uruset ne ki var gelsin
Can sağiken yurt vermeniz düşmana*³⁶

Kars ve civarında yaşanan gelişmelere tanık olan aşıkların hemen tamamı eserlerinde savaşın yarattığı travmayı ortaya koyar. Her kayıp adeta bedenden koparılan bir parça gibi algılanarak ağıt yakılarak yaşanan acı dile getirilmeye çalışılır. Kağızman ve Ardahan Ağıtları veyahut Çıldır Aşık Şenlik'in "Çıldır-Ardahan Kavgası Destanı" ³⁷ bu örneklerdendir. İşgaller sırasında yaşanan olaylar, yerlerin de ve yurtlarından ayrılmak zorunda kalan muhacirler, onların içler acısı durumu eserlerin ortak konusudur. Ardahan Ağıtı'nda "Sultan Hamid bizzat gafletten uyan/Satıldı vilayet ayan beyan" Padişaha seslenerek ondan çare aranırken aynı zamanda hakikati görmesi de arzu edilir. Batum Kavgası Destanı'nda ise, üst düzey bazı yöneticiler hain olarak gösterilir. Aslında Padişahın gaflet içinde olmasının nedeni aslında bu kesimden kaynaklanmaktadır.

*"Şirin Ardahan'ı bendetti takdir. İçinde kıymetli eşyası çoktur.
Satan vezirlerin imanı yoktur. Devletin çok hain vüzerası var"*³⁸

Fahrettin Kırzioğlu'nun derlemiş olduğu bölgedeki aşıkların 93 harbi esnasında ve sonrasında yazmış oldukları eserlerine bakıldığında yaşananlar için sıklıkla kullanılan ifade, başa gelenin bir "kara yazı" olması, yaşananlardan "utanç duyulması", "lekelenmiş olunması" ve "lekenin çaresinin ne olduğu" gibi ifadelerin yoğun olarak kullanıldığını görürüz. Bu ifadeler Balkan Savaşlarında da karşımıza çıkacak hatta dönemin baskın söylemler arasında olacaktır.

*Batumun askeri ataşlar saçar Zeybekler Moskof'un kanını içer
Urumeli askeri hep korkar kaçar Böyle bir lekenin ne çaresi var
Ardaha'nın önü bir ulu yazı
Haktan idi bize bu kara yazı*³⁹

³⁶ Fahrettin Kırzioğlu, *Edebiyatımızda Kars II*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1958, s. 21, Ayrıca bkz. Ensar Arslan, *Çıldır Aşık Şenlik*, Dicle Üniversitesi Yayınları, Dicle, 1992; Çıldır Aşık Şenlik Bibliyografyası, Haz. Ali Berat Alptekin, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 25-38.

³⁷ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 26-27.

³⁸ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 29-31.

³⁹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 30.

Kahramanlıklar da 93 Harbi'ne ait aşık edebiyatının önemli konularından biridir. Türk askerinin düşman karşısındaki yılmaz tavrı, verdiği mücadele adeta taçlandırılır. Türk askeri için “aslan, kurt, şahin” benzetmeleri kullanılır. Verilen mücadele ise “din ve vatan”⁴⁰ uğrunadır. “Nazlı Yurda el uzatan Moskof” için ise, “küffar, yılan, hain, karga, alçak soyu, hınzır”⁴¹ benzetmeleri yapılır. Bu eserlerin tamamı, “halkın millî ve manevi duygularının diri kalmasını, duygu, düşünce ve eylemde birlik, bütünlük içinde olması”⁴² üzerinde etkili olmuştur.

Aynı edebiyatta doğunun başına gelenler karşısında yönetime duyulan tepkinin de örneklerini görmek mümkündür. Kars Sancağı Temyiz Meclisi Mumeyyizlerinden olan Rifat Efendi (?-1895) Kars'ın Ruslara bırakılması üzerine yazdığı mersiyede Osmanlı'nın doğuya nasıl ilgisiz kaldığını şöyle anlatır:

*“Garb-ı kurtarmak icun noksan- ı tedbir ile
Akd-i sulh etdik de gitti Kal'a-i Hassan-i Kars”⁴³*

Yaklaşık 40 yıl sürecek olan esaret yılları halk arasında karagünler olarak değerlendirilmiş aslında bu ifade de yaşananların ağırlığını ve toplumsal hafızada nasıl derin bir iz bıraktığını gösterir. Bu süreçte Ruslar tarafından pek çok aile Sibirya'ya sürgüne gönderildiği gibi Balkanlarda olduğu gibi kars'tan da pek çok kişi göç etmek zorunda kalmıştır. Bu durumda yöneticilere karşı tepkinin gelişmesinde etkili oldu. Zira 93 Kars Muhacirlerinde bir kadının dizeleri son derece etkileyicidir:

*“ Ne yatarsın böyle gafletten uyan
Bu islere aşına ol Padişahım.
Birkaç rical ile Valide Sultan
Kafir muinidir bil Padişahım.*

*Bir haberin var mı Kars'ın halinden
İçinde kalmadı kızdan, gelinden
Alalım bu Kars'ı küffar elinden
Dini bütün vezir sal Padişahım.*

⁴⁰ Kırzioğlu, a.g.e, s. 36-39.

⁴¹ Arslan, a.g.e, s.166, 172-176; Kırzioğlu, a.g.e., s.36-41; Aynur Aktaş, “Aşık Şenlik, Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi”, Prof. Dr. Umay Günay Armağanı, Ankara 1996, s.235-246.

⁴² Cengiz Gökşen, “Aşık Şenlik'in Kars'ın İşgal Yıllarında Söylediği Koçaklama ve Destanların Halk Üzerindeki Etkisi”, Uluslar arası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi, Sayı: 1/3 2012 , s 118-135; Naile Asker, “Güney Kafkasya'da ve Azerbaycan'daki Yazılı ve Sözlü kaynaklarda Aşık Şenlik”, TÜRKÜL Uluslar arası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları dergisi 2016, Yıl: 4, Sayı:7, s.118-126.

⁴³ Mithat Durmuş, “Kars Halk Ozanlarının Şiirlerinde Osmanlı Algısı”, Kaşgar'dan Endülüs'e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumu (Kars Şehrengizi) 29-30-31 Ekim, Kars 2011, s.4

Üç kız idik bir araya derildik
Her birimiz Ardahan'da vurulduk
Gece gündüz kementlere sarıldık
Yurt bizimdir imdat kıl Padişahım.

Bizler de bilmedik ne idi kusur
Kız, gelin kalmadı hep oldu yesir
Hayıftır düşmanda kalmasın (y)esir
İslam elden gitti bil Padişahım.

Girdi kafir etrafını gezdirir
Evler yağma eder, candan bezdirir
Baslar defter eder, nüfus yazdırır
Din bizimdir imdad kıl Padişahım.

Yiğitler var düşmanları paralar
Din-i Muhammed'e meydan aralar
Yarın Mahşer günü senden sorarlar
Bunların hesbın ver Padişahım.

Çar köşeye fermanların dağılsın
Buna bir tedbir kıl, derman bulunsun
Şehidlerin aman kanı alınsın
Ölke elden gitti bil Padişahım.
(...)

Eleşgert, Ardahan, Çıldır, Bayazıd
Yaktı hastahanayı ol hain pelid
Söyleyemem ismini ey Sultan Hamid
Ahfadın alırlar, ver Padisahım.”⁴⁴

Savaşın tanıklarında Muallim Naci, Şerare'deki gazelinde “Baha İçinde Hazan Yahut Ye's-i Muhaceret'te”⁴⁵ vatani kaybetmiş olmanın açısına değinir: “Misafirim vatanın bir harabezarında” Abdülhak Hamit Tarhan da hem şiirlerinde hem de piyeslerinde savaşın ve kayıpların yarattığı acı, travma ve değışen vatan algısı, vatana duyulan sevgiyi ön plana çıkarır.⁴⁶

⁴⁴ Durmuş, a.g.e, s. 6.

⁴⁵ Abdülkadir Hayber, Hüseyin Özbay, *Muallim Naci'nin Şiirleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, s. 94-95; Türker Acaroğlu, “93 Harbi ve Edebiyatımız”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, 1941, C. 17, S. 97-102, s. 440.

⁴⁶ İnci Enginün, *Abdülhak Hamid Tarhan'ın Bütün Şiirleri 3*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1991.

Muallim Feyzi, İttihad gazetesinde Osmanlıların “Ulu Şanını Mübeyyin Güfte” isimli şiirini 1877’de yayınladı. Şiir yayınlanırken “fuzula ve şuarâ-yı asırdan faziletli Feyzi Efendi’nin nazımetmiş olduğu vatan şarkısıdır ki hissiyat-ı osmaniyeyi hakikaten münbesit eder. Asar-ı nefiseden olduğu için mal’memnûniye dercedildi” şeklinde takdim edildi. Özellikle Balkanlar’daki ordunun şan ve şerefini yüceltmek amacıyla kaleme alınmıştır. Kayıplar büyük olsa da ordu her şeyi göze alarak düşman ile mücadele etmiştir.⁴⁷ Süleyman Nazif de savaştan yıllar sonra “Cenk Türküsü” isimli şiirinde savaşın içinde yetişen bir kuşağın temsilcisi olarak Türk ordusunun kahramanlığını ele aldığı gibi vatan sevgisi ve cesaretin ve inancın kaybedilmemesi vurgusunu yapar. Aynı şekilde tarih bu dizelerde de karşımız güç alınacak bir öge olarak ele alınır.⁴⁸

Eski Zağra Müftüsü Raci Efendi,⁴⁹ Mehmet Arif Bey,⁵⁰ Gazi Osman Paşa⁵¹ savaşta bulunmuş ve bu savaşta gördüklerini hatıralarında nakletmişlerdir. Ahmet Mithad Efendi, Zübdetül Hakayık’da⁵² savaşı daha doğrusu bir bozgunun tarihini en canlı şekilde ele alırlar. Benzer şekilde Ahmet Hikmet Müftüoğlu, “Turhan nasıl Çıldırdı” hikâyesinde 93 harbini arka plan olarak ele alırken, babası Plevne’de şehir düştükten sonra ailesi ile birlikte Manastır’dan İstanbul’a göç eden Cenap Şahabettin Bulgaristan’a yaptığı bir gezide yıllar sonrasında dahi o günkü acıyı hissettiğini nakleder.⁵³ Bu durum aslında savaşın toplumsal hafızada bıraktığı derin izin de kanıtıdır.

Vatanın kaybına karşı acı, üzüntü, kabullenemem durumu, vatanın düşmana bırakılmaması arzusu, intikam vatana hizmet etmek, vatan için can ve malın fedası savaş sonrasının bu bağlamdaki ürünlerine hâkim duygudur. Savaş sonrasının edebi ürünleri aynı zamanda vatan konusunda belli bir farkındalığın ve hassasiyetin gelişmesine de zemin hazırladı. Özellikle vatana, tarihe, şanlı geçmişe yapılan vurgu kolektif belleğin oluşumuna hizmet etti.⁵⁴ 93 harbine dair kahramanlık anlatıları, savaşın kutsanması ve milli kimlik

⁴⁷ Acaroğlu, *a.g.e.*, s. 441.

⁴⁸ Ali Canip Yöntem, *Türk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul, 1931, s. 203.

⁴⁹ Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Haturaları Tarihçe-i Vak’a-i Zağra*, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Tercümen 1001 Temel Eser Serisi, Kervan Kitapçılık, İstanbul.

⁵⁰ Mehmet Arif Bey, *93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler*, Kılıç Kitapevi, Ankara, 1974.

⁵¹ *Gazi Osman Paşa ve Plevne Savunması*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

⁵² *Zübdetü’l Hakayık: 93 Harbi’nin Arka Planı Harbin Zuhuru ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar*, (Haz. Ömer Faruk Can), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015; Ömer Faruk Can, “Zübdet’ül Hakâyık Neyi Anlatır: Saray ve 93 Harbi”, *Osmanlı’da Yönetim ve Savaş*, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 237-250.

⁵³ Acar, *a.g.e.*, s. 444.

⁵⁴ Fatma Ahsen Turan, “Toplumsal Bellekte ve Sözlü Şiir Geleneğinde Plevne Harbi ve Gazi Osman Paşa”, *IJOESS*, Eylül 2015, S. 6, s. 21-38.

inşası çerçevede oldukça önemlidir. Mağlubiyet ağır etkisi bu kahramanlık hikayeleri üzerinde bir nebze de olsa telafi edilmeye çalışıldığı gibi vatanın korunması için topluma özgüven takviyesi sağlamıştır. Plevne destanları ve marşları oldukça önemli ve özel bir yere sahiptir. Balkanlar'da verilen bu büyük mücadele edebi üretimle destanlaşmış, kolektif bellek inşasının önemli bir unsuru olmuştur. Vatanın kaybedilmemesi için verilen insanüstü mücadele gelecek kuşaklara da aktarılmıştır.⁵⁵

Toplumsal hafızanın oluşumunda ve aktarımında önemli sözlü kaynaklardan olan halk türküleri de savaş pek çok farklı boyuttan ele alınmasını sağlamıştır. Özellikle göç bu esnada yaşananlar, parçalanmış hayatlar oldukça canlı bir şekilde Türkülere yansımıştır. Bir Erzurum türküsü olan Muhacirlik Türküsü buna örnektir: “Muhacirlik yeni bükdü belimi/Kafir ursu bombardıman ediyor evimi”⁵⁶

Savaşların etkisi, özellikle de vatanın kaybedilmesi sonrasında yaşananlar Bulgaristan Türk Edebiyatına da yansır. Özellikle Osman Paşa ile ilgili şiir ve destanlarda kahramanlık, vatanın korunması ve bu uğurda girilen kutlu mücadeleye değinilir.

*Tuna Nehri akar gider/etrafımı yıkar gider/
Osman Paşanın askeri/Düşmanları kırar gider.*

Konu ile ilgili şiirlerde özellikle Ruslarla birlikte Bulgarlar da zalim, hunhar, katil ve düşman olarak tanımlanır.⁵⁷ Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi'nin anılarında özellikle Bulgarların Müslümanlara yapmış olduğu katlim çok çarpıcı bir şekilde dile getirilir.⁵⁸ Kayıplar, göç bu esnada yaşananlar oldukça canlı ve etkileyici bir şekilde eserlere yansır.

Savaş sonrasında edebi üretiminde bir Rus imajı da yaratılmış bilinçlere yerleştirmiştir. Edebi literatürde Ruslar için kullanılan ifadeler de son derece önemlidir. Mesela Aşık Şenlik'in şiirlerinde Rusya, “Orman Yabanisi Balıkçı nesli” “Küffar” “Zalim” olarak öne çıkar. Aşık Hıfzının Plevne Destanı, “Kana

⁵⁵ Mehmet Çavuş, “1877-1878 Rus-Türk Savaşı ve Aşık Hıfzı'nın Plevne Destanı”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ocak 1997, S. 121, s. 54-61; Dursun Yaşa, *Kahramanlı Şiirlerimizden Bir Demet*, Ankara, (y.t), s. 30-31, 54-55; Mehmet Naci Önal, *Plevne Türküleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2011; Ali Osman Öztürk, *Türk Halk Türküleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1998, s. 101-105.

⁵⁶ Nabi Belegoğlu, *Erzurum Türküleri*, Kemal Matbaası, Adana, 1971, s. 28-32.

⁵⁷ *Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 8, Bulgaristan Türk Edebiyatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 49-52; 179-181; Ayrıca bkz. *Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 7, Makedonya Türk Edebiyatı ve Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997, s. 115-116, 139, 141.

⁵⁸ Hüseyin Raci Efendi, *a.g.e*, s. 169.

Doymayan Hunhar”, “Uğursuz”⁵⁹ ifadeleri ile tasvir edilir. İlginç bir yaklaşımda Süleyman Nazif'tete karşımıza çıkar: “Amansız düşman, hain, Moskof'un barışı aldatici, susuşu ısıricı alttan alışı hain, yardımı alçakçadır”.⁶⁰ Benzer bir imajı Mehmet Akif de görmek de mümkündür. Ona göre Ruslar, barbar ve kana susamış muhteris ve zalim bir millettir.⁶¹ Zira Ayastefanos'a (Yeşilköy) gelmiş olan Rusların savaşta kaybettikleri askerleri için 1895'te inşa ettikleri abide pek çok kişi gibi Mehmet Akifi de derinden etkilemiştir. Rus ve Moskof, Akif'de savaşın yıkıcı etkisine tanık olan pek çok çocuk gibi vahşi ve barbar imajını oluşturmuştur.⁶²

Falih Rıfı Atay'ın, bizim nesil gözünü bir Moskof belası içinde açtı. Düşman demek bizim için Moskof'tu”⁶³ kendi kuşağındaki algıya ışık tutar. Bu yaklaşım Cumhuriyet dönemi şiirine de yansiyacaktır. Halil Soyuer'in Moskof Dense şiirinde kullandığı ifadeler oldukça etkileyicidir.

*“Moskof dense şaha kalkar hıncımız
Moskof dense hasta kalkar döşekten
Moskof dense dağlar hırstan sallanır
Moskof dense kılıç kınından sıyrılır.”⁶⁴*

Dönem basınına da doğal olarak savaş ve etkileri yansımıştır. Özellikle Basiret gazetesi çok yoğun bir şekilde savaş, göçü ve göçmenlerin durumu ile ilgili haberler yapar. Göçmenler için bazı yardım kampanyaları düzenler. Muhacirlerin durumunu okurlarına aktaran gazete “...bu biçareler İstanbul'a tebdil-i abu hava yahut esamisi malum olan mesirelere tenezzüh veya tiyatrolarda zuhurilerde İstanbullular gibi gönül oyalamak için gelmeyüb XIX Asrın Cengizi olan Moskov zalimlerinin şerrinden hicrete mecbur olmuşlardır”⁶⁵ gibi etkileyici açıklamalar yer verir.

⁵⁹ Mehmet Çavuş, *a.g.e.*, s. 54-61.

⁶⁰ Süleyman Nazif, *Malta Geceleri Fırâk-ı Irak ve Galiçya*, (Haz. İhsan Erzi), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979, s. 78-80.

⁶¹ Selahattin Çitçi, “Mehmet Akif'in Eserlerinde Rusya ve Ruslar”, *Turkish Studies*, Yaz 2010, S. 5/3, s. 941-956.

⁶² Sezai Karakoç, Mehmet Akif, Diriliş Yayınları, İstanbul, 1996, s. 10-11.

⁶³ Falih Rıfı Atay, *Batış Yılları*,

⁶⁴ Yaşa, *a.g.e.*, s. 110; ayrıca bkz., A. Mecit Canatak, “93 Harbi'nin Cumhuriyet Devri Türk Şiirine Yansımaları”, *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, Bildiriler I*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2007, s. 237-244.

⁶⁵ Tarık Özçelik, *Basiret Gazetesi'ne Göre Doksan Üç Harbi'nde İstanbul'da Rumeli Göçmenleri (1877-1878)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1993, s. 31-42.

1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında ve sonrasında ortaya çıkan edebi literatür, vatan sevgisinin dillendirilmesine imkan verdiği gibi savaşın kutsanması bu çerçevede bir mit inşasına olanak tanıyarak kolektif bellek ve kimlik inşasının önemli enstrümanlarından oldu. Bu literatür yaşanan gelişmeler daha farklı hassa ve milliyetçi duygularla yaklaşacak olan bir kuşağın oluşumuna da zemin hazırladı.

Buradan hareketle sonuç olarak diyebiliriz ki savaşlar özellikle uzun süreli savaşlar ve sonundaki kayıplar yeni toplumsal kimliğin teşekkülünde etkili olmuştur. Peş peşe alınan mağlubiyetler ve toprak kayıpları İmparatorluğun etnik ve dini yapısını hızlı bir şekilde değiştirdi. Özellikle kaybedilen topraklardan yapılan göçler yeni siyasal, sosyal ve ekonomik durumların gelişmesine neden oldu. Bu nedenle de 19. ve 20. Yüzyılda yaşanan bu uzun süreli savaşlar onların ortaya çıkardığı sosyal, siyasal ve ekonomik değişimler sonucunda kuşağın vatan algısı da değişmiştir. Hatta bu kuşak Balkan Savaşları'nın sonuna kadar "Vatan Neresidir" sorusunu sormak zorunda kalmıştır. Bu kuşağın vatan algısı acı tecrübeler ve gelişmelerle defalarca değişmiş ve örselenmiştir. 93 Harbinden sonraki kayıplarla başlamak üzere özellikle de Balkan Savaşları'ndan sonra savaşlarla şekillenen ve örselen bu kuşak kendisini Anadolu ile konumlandırmaya çalıştı. Anadolu'nun vatanlaştırılma süreci de 93 Harbi bir başlangıç olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

ACAROĞLU, Türker Acaroğlu, "93 Harbi ve Edebiyatımız", *Ülkü Halkevleri Dergisi*, 1941, C. 17, S. 97-102, s. 440-444.

AKTAŞ, Aynur, "Aşık Şenlik, Aşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi", *Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*, Ankara, 1996, s. 235-246.

Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları, (Haz. Metin Kayahan Özgül), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

ANDERSON, Matthew Simith, *Doğu Sorunu 1774-1923: Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme*, (Çev. İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

ARSLAN, Ensar, *Çıldır Aşık Şenlik*, Dicle Üniversitesi Yayınları, Dicle, 1992.

ASKER, Naile, "Güney Kafkasya'da ve Azerbaycan'daki Yazılı ve Sözlü Kaynaklarda Aşık Şenlik", *TÜRÜK Uluslar Arası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 2016, Yıl 4, S. 7, s. 118-126.

ATAY, Falih Rıfkı Atay, *Batış Yılları*,

AYDIN, Mithat, "19. Yüzyıl Ortalarında Panslavizm ve Rusya", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 15, s. 109-124.

BAKAN, Selahaddin -Gökhan Tuncel, "Küreselleşmenin Ulus Devlet Üzerine Etkisi" *Birey ve Toplum*, Bahar 2012, C. 2, S. 3, s. 52.

Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 8, Bulgaristan Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

Başlangıçtan Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 7, Makedonya Türk Edebiyatı ve Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

BEAUD, Michel, *Kapitalizm Tarihi*, Dost Kitapevi, Ankara, 2003.

BELEKOĞLU, Nabi, *Erzurum Türküleri*, Kemal Matbaası, Adana, 1971.

CAN, Ömer Faruk, “Zübdet’ül Hakâyık Neyi Anlatır: Saray ve 93 Harbi”, *Osmanlı’da Yönetim ve Savaş*, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 237-250.

CANATAK, A. Mecit , “93 Harbi’nin Cumhuriyet Devri Türk Şiirine Yansımaları”, *Uluslar Arası Türklük Bilgisi Sempozyumu, Bildiriler I*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2007, s. 237-244.

Çıldır Aşık Şenlik Bibliyografyası, (Haz. Ali Berat Alptekin), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

ÇİTÇİ, Selahattin, “Mehmet Akif’in Eserlerinde Rusya ve Ruslar”, *Turkish Studies*, Yaz 2010, S. 5/3, s. 941-956.

DERİNGİL, Selim, “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’na Göç Olgusu Üzerine Bazı Düşünceler”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi (Ayrı Basım), İstanbul, 1991.

DERİNGİL, Selim, *Simgeden Millete II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

DURMUŞ, Mithat, “Kars Halk Ozanlarının Şiirlerinde Osmanlı Algısı”, *Kaşgar’dan Endülü’s’e Türk-İslam Şehirleri Sempozyumu (Kars Şehrengizi)* 29-30-31 Ekim, Kars 2011, s. 4-14.

ENGİNÜN, İnci, *Abdülhak Hamid Tarhan’ın Bütün Şiirleri 3*, Dergah Yayınları, İstanbul 1991

ERASLAN, Cezmi, *II. Abdülhamit ve İslam Birliği*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1992.

Gazi Osman Paşa ve Plevne Savunması, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

GÖÇKÜN, Önder, “Namık Kemal’de Tarih Sevgisi”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 2, 1987.

GÖKŞEN, Cengiz, “Aşık Şenlik’in Kars’ın İşgal Yıllarında Söylediği Koçaklama ve Destanların Halk Üzerindeki Etkisi”, *Uluslar Arası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi*, 2012, S. 1/3, s. 118-135.

HAYBER, Abdülkadir; Özbay, Hüseyin, *Muallim Naci’nin Şiirleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.

Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları Tarihçe-i Vak’a-i Zağra*, (Haz. Ertuğrul Düzdag), Tercümen 1001 Temel Eser Serisi, Kervan Kitapçılık, İstanbul, (y.t).

İPEK, Nedim, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

KAPLAN, Kezban Acar, “Bazı Rus Subay ve Komutanları Günlüklerinde ve Hatıratında 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na Dair İzlenimleri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2016, C. 31, s. 219-234.

KARAKOÇ, Sezai, *Mehmet Akif*, Diriliş Yayınları, İstanbul, 1996.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Edebiyatımızda Kars II*, Işıl Matbaası, İstanbul, 1958.

KOHN, Hans, *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (Çev. Oktay Güner), Kervan Yayınları, İstanbul, 1983, s. 127-129.

KURAT, Akdes Nimet, "Panslavizm", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCF)*, II/4, Ankara 1953, s.241-243.

MCCARTHY, J, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1998.

Mehmet Arif Bey, *93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler*, Kılıç Kitapevi, Ankara, 1974.

Mehmet Çavuş, "1877-1878 Rus-Türk Savaşı ve Aşık Hıfzı'nın Plevne Destanı", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ocak 1997, S. 121, s. 54-61.

Namık Kemal'in Hususi Mektupları-II, (İstanbul ve Midilli Mektupları-I), (Haz. Fevziye Abdullah Tansel), TTK Yayınları, Ankara, 1969.

ÖNAL, Mehmet Naci, *Plevne Türküleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2011.

ÖZCELİK, Tarık, *Basiret Gazetesi'ne Göre Doksan Üç Harbi'nde İstanbul'da Rumeli Göçmenleri (1877-1878)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1993.

ÖZKIRIMLI, Umut, *Milliyetçilik Kuramları*, Doğubatu Yayınları, Ankara, 2015.

ÖZLÜK Erdem Fazlı Doğan, "Egemenlik Devlet ve Kapitalizm: Bermuda Şeytan Üçgeni" *Türk Sosyal Bilimler Derneği, 11. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara, 2009.

ÖZTÜRK, Ali Osman, *Türk Halk Türküleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1998.

ÖZTÜRK, Mustafa, "93 Harbinde Rus Gazeteciler ve Faaliyetleri", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2012, S. 27, s. 26-38.

Süleyman Nazif, *Malta Geceleri Fırâk-ı Irak ve Galiçya*, (Haz. İhsan Erzi), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1979.

ŞİMŞİR, Bilal, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, C. 3,

ŞİRİN, İbrahim, "Namık Kemal'in Tarih, Toplum ve İnsan Anlayışı", *Doğumunun 170. Yılında Uluslar arası Namık Kemal Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Tekirdağ, 2010, C. 2.

TAŞTAN, Yahya Kemal, *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2017.

TİMUR, Taner, "19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Osmanlı Tarihinde Göç Olgusu", *Toplumsal Tarih*, Eylül 2007, S. 165, s. 26-33.

TİMUR, Taner, *Osmanlı Çalışmaları, İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine*, V Yayınları, Ankara, 1989.

TİMUR, Taner, *Osmanlı Kimliği*, Hil Yayınları, İstanbul, 1994.

TURAN, Fatma Ahsen, "Toplumsal Bellekte ve Sözlü Şiir Geleneğinde Plevne Harbi ve Gazi Osman Paşa", *IJOESS*, Eylül 2015, S. 6, s. 21-38.

TÜRE, Fatih, "Egemenlik Temsili Demokrasi ve Ulus-Devlet", *Ekonomik Yorumlar Dergisi*, Yıl 45, S. 518, s. 11-13.

WALLERSTEIN, İmmanuel, *Tarihsel Kapitalizm*, (Çev. N. Alpay), Metis Yayınları, İstanbul, 2006.

WALLERSTEIN, İmmanuel, *Modern Dünya Sistemi I*, (Çev. L Boyacı), İstanbul, 2010.

YAPICI, Hakkı, “93 Harbi Sonrasında Yaşanan Göçler ve Neticeleri”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, 2012, s. 182-189.

YAŞA, Dursun, *Kahramanlı Şiirlerimizden Bir Demet*, Ankara, (y.t).

YÖNTEM, Ali Canıp, *Türk Edebiyatı Antolojisi*, İstanbul, 1931.

Zübdetü'l Hakayık: 93 Harbi'nin Arka Planı Harbin Zuhuru ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar, (Haz. Ömer Faruk Can), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

1879 İSTANBUL ANTLAŞMASI SONRASINDA KARS VE BATUM'DAN GÖÇLERİN BÖLGEDEKİ SOSYO-EKONOMİK YAPIYA YANSIMALARI

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Tanrıverdi*

ÖZ

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan barış antlaşmalarında Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında yer alan Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakıldı. Bu hüküm, bölgenin kaderini derinden etkiledi. Türk-Müslüman nüfusun göçünü, bölgeye Rusya ve Anadolu içlerinden yapılan Hıristiyan nüfus ağırlıklı göçler izledi. 1879 İstanbul Antlaşması'nda yer alan serbest göç edebilmeye yönelik madde, göçleri hızlandıran bir rol oynadı. Bununla birlikte, göçlerin ardından bölgede toprak ve vergi sistemini düzenlemek Rusya açısından kolay olmadı. Bu çalışmada, Rusya'nın Kafkasya idaresinin 1879 yılı sonrasında bölgedeki toprak sistemine yönelik çalışmaları ve göçlerin ardından bölgede meydana gelen demografik değişim arşiv ve nüfus verileri üzerinden anlatılmaya çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Ayastefanos Antlaşması, Berlin Antlaşması, Elviye-i Selase, Göç, Rusya

THE REFLECTIONS OF MIGRATIONS FROM KARS AND BATUM TO THE SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE IN THE REGION AFTER THE 1879 ISTANBUL TREATY

Abstract

Kars, Ardahan and Batumi on the eastern border of the Ottoman Empire were left to Russia according to the peace treaties signed after the Ottoman-Russian War of 1877-1878. This treaty provision deeply affected the region's fate. The migration of the Turkish-Muslim population was followed by the migration of Christians from Russia and Anatolia to the region. The article in the Istanbul Treaty of 1879 aimed to free immigration played a significant role in accelerating the migration. However, it was not easy for Russia to regulate the land and tax system in the region due to those migrations. This work, tries to explain the actions of the Russian Caucasus administration

* İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, tanriverdi@istanbul.edu.tr

towards the land management and the demographic changes that occurred in the region after 1879 according with the architves and population data.

Keywords: Treaty of Ayastefanos, Treaty of Berlin, Elviye-i Selase, Migration, Russia

1879 İstanbul Antlaşması

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması gereğince Kars, Ardahan ve Batum Rusya'ya bırakıldı. Bu hüküm, Rusya'ya ödenecek savaş tazminatıyla ilgiliydi. Tazminat miktarının hesaplanma ve ödeme durumunun belirlenmesi için, Osmanlı Devleti ile Rusya daha sonra kendi aralarında bir anlaşmaya varacaklardı. 8 Şubat 1879'da yapılan İstanbul Antlaşması ile Rusya'ya bırakılan yerlerin bedeli düşüldükten sonra bu tazminat 802.500.000 frank olarak tespit edilmiş ve yedi yıl zarfında eşit yirmi taksitte ödenmesi kararlaştırılmıştır. 14 Mayıs 1882'de yapılan antlaşma ile de tazminatın yıllık 350.000 liralık taksitlerle Osmanlı lirası olarak ödenmesi ve aşar vergisinin teminat olarak gösterilmesi konusunda uzlaşmaya varıldı.¹

1879 İstanbul Antlaşması'nın hükümleri aşağıdaki şekildedir:

- 1- Bundan sonra iki imparatorluk arasında barış ve dostluk olacak.
- 2- İki devlet de Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin Kongresi'yle feshedilen maddeleri yerine Berlin Antlaşması'nın yedi devlet arasında kararlaştırılan maddelerinin geçerli olduğunu beyan ederler.
- 3- Ayastefanos Antlaşması'nın Berlin Antlaşması'yla feshedilmeyen maddeleri bu antlaşmayla belirlenmiştir.
- 4- Berlin Antlaşması gereğince Osmanlı Devleti tarafından Rusya'ya terk edilen toprakların ardından savaş tazminatı olarak 802.500.000 frank kararlaştırılmıştır. Ödeme usulü ise Rusya ve Osmanlı Devleti'nin ittifakıyla belirlenecektir.
- 5- Osmanlı topraklarında bulunan Rusya vatandaşlarının ve kurumlarının savaş sırasında uğradıkları zarara karşılık talep ettikleri tazminat miktarı gözden geçirilecek. Talep edilen toplam tazminat miktarı 26.750.000 franktan fazla olamayacak.
- 6- Osmanlı savaş esirlerinin Berlin Antlaşması'nın imza olduğu tarihe kadar olan giderlerin hesaplanması için iki imparatorluk tarafından özel komiserler tayin olunacak ve Osmanlı Devleti'nin Rusya esirleri için harcadığı miktar düşüldükten sonra kalan meblağ yedi sene zarfında eşit yirmi taksit ile ödenecektir.

¹ Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1992, s. 517.

² Antlaşmanın Türkçe ve Rusça tam metinleri için: *Muahadat Mecmuası*, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298, C. 4, s. 202-205; *Sbornik Dogovorov Rossii c Drugimi Gosudarstvami 1856-1917*, Moskva, 1952, s. 207-217.

- 7- Terk edilen yerlerde kalan ahali emlakını satarak, bu antlaşmanın ilanından itibaren üç yıl içerisinde oradan ayrılabilirler. Bu süre içinde ayrılmayanlar Rusya vatandaşı sayılacaklardır.
- 8- Savaş zamanında tarafların ordularıyla kurdukları münasebetten dolayı Rusya veya Osmanlı vatandaşları hiçbir suretle cezalandırılmayacak. Rusya askerinin ardından ardından aileleriyle beraber ayrılmak isteyenlere Osmanlı memurları tarafından muhalefet edilmeyecek.
- 9- Rumeli'deki eyaletlerde zuhur eden olaylara karışmış Osmanlı vatandaşlarının tamamı affedilecektir.
- 10- Osmanlı Devleti'nde bulunan Rusya vatandaşlarının, savaşın başlamasıyla durdurulan ticaret ve hukuk alanındaki faaliyetleri, yeniden devam edecektir.
- 11- Osmanlı Hükümeti, Rusya vatandaşlarının uzun yıllardan beri sürünce mede kalmış konuları için etkili önlemler alır.
- 12- Bu antlaşma, iki hafta veya mümkün olan daha erken bir zamanda onaylanacak ve St-Petersburg'da mübadele edilecektir.

1879 Sonrası Toprak Sistemi ve Ekonomik Yapıya Dair Bazı Tespitler

Antlaşmanın 7. maddesi, Rusya'ya terk edilen Elviye-i Selase ahalisinin durumunu ele alıyordu. Bu maddede yer alan, “*terk edilen yerlerde kalan ahali emlakını satarak, bu antlaşmanın ilanından itibaren üç yıl içerisinde oradan ayrılabilirler*” hükmü, daha sonra 1(13) Ocak 1884 tarihine kadar uzatıldı.³ Bu hükmün, göç niyetinde olanları bir anlamda cesaretlendirdiği söylenebilir. Antlaşmayı izleyen üç yıl, göçlerin en yoğun olduğu dönem oldu. Bununla birlikte, göç edenlerin ardından boş kalan topraklar üzerinde nasıl bir tasarrufta bulunulacağı belirsiz bir durum arz etti. Vergi ve toprağa yönelik kurulan komisyonun hazırladığı raporlar, bu konuda karşılaşılan zorluğun boyutlarını göstermektedir.

Rusya'ya bırakılan Kars ve Batum'da kurulan yeni düzen, “*askeri-halk*” yönetimi olarak şekillendi. “*Oblast*” olarak adlandırılan bu yönetim şekli, askeri önceliği ön planda tutan bir anlayışa sahipti ve bir anlamda olağanüstü hal koşulları geçerliydi.

Bölgede oluşturulan yeni yönetimin vergi ve toprak meselesini bir an evvel ele alması gerekiyordu. Bunun için nüfus miktarının tespiti yapılmalıydı. Olağanüstü hal koşulları içerisinde, Kars ve Batum oblastlarında nüfusa dair tüm verilerin hemen toplandığı söylenemez.

1879 yılı nüfus istatistiklerinde Kars ve Batum'un dışında Kafkasya'nın tamamında (*Stavropol, Terek Oblastı, Kuban Oblastı, Çernomorskiy Okrug, Sohum,*

³ Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan ve Artvin 1878-1918*, İstanbul, 2018, s. 139.

Kutayis Guberniyası, Tiflis Guberniyası, Zakatala Okruğu, Erivan Guberniyası, Dağistan Oblastı) toplamda 5.370.481 kişi yaşıyordu. Bu nüfus içerisinde Rus kökenlilerin nüfusu 1.353.449 kişiydi. Rus kökenliler dışındaki nüfus, toplamda 4.016.519 kişiden oluşuyordu. Bu nüfus, Rusya millet sisteminde “*ino-rodtsı*” olarak adlandırılıyordu ve etnik olarak Slav olmayanları ifade ediyordu. Kafkasya’da inorodtsılar içerisinde en yoğun nüfus, 1.184.402 kişiyle Tatar/Türk kökenlilere aitti. Türk kökenlilerin ardından ikinci sırada 910.185 kişiyle Gürcüler geliyordu.⁴

Bu net nüfus verilerini, Kars ve Batum özelinde 1879 yılı için vermek mümkün görünmüyor. Bölgenin Rusya’ya geçmesinin ardından halkın ekonomik uğraşını anlamak ve gerekli olan bilgileri toplamak ve yeni bir sistem oluşturmak için zaman gerekiyordu. Göçle birlikte, boşalan toprağa karar ve değerlendirme yapmak hemen gerçekleşmiyordu. Bu bağlamda, İstanbul Antlaşmasınının 7. maddesinin göçe dair hükmünün, yerel idareyi zor durumda bıraktığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda 1872’de Ajara’daki isyanın etkileri ve bölgedeki kıtlık, durumu daha da zorlaştırmıştı.⁵ Bunun üstüne 1879 yılında baş gösteren büyük kıtlık, ekonomik koşulları daha da kötüleştirdi.⁶ Batum’da görülen dış ve iç ticaretteki zayıflama henüz bölgede bir ekonomik düzenin kurulamamasıyla doğrudan ilgiliydi. Ayrıca Kars ve Batum’dan Türkiye’ye göç etmek isteyen ahaliye veriler süre devam ediyordu. Göç edenler nedeniyle ekin miktarında düşüşler oldu ve üretim önemli oranda kesintiye uğradı. Batum ahali için sebze ve ekmek Rusya’dan, hatta daha önce Batum’dan beslenen Poti’den temin edilmeye başlandı. Ekonomik durumun kısa sürede iyileşmesi ise pek mümkün görünmüyordu.⁷

Batum Oblastı’nda Rusya yönetiminin ilk 16 aylık dönemi, normal bir süreç değildi. Eylül 1878’e kadar Türk birlikleri ve Türk idaresinin bölgede var olan ürünleri tükettiği ve hatta tarlaların ekilmesi için gerekli tohum kalmadığı iddia ediliyordu. Kısa bir süre sonra bölgeden Anadolu’nun iç kısımlarına doğru göçün gerçekleşmesi, ekonomiyi derinden etkiledi. Göçün ardından Rusya’nın iç kesimlerinden ve Kafkasya’dan bölgeye nüfus gelmesiyle birlikte, ürün yetersizliği daha hissedilir oldu ve özellikle 1879 kışında baş gösteren kıtlığın etkisini arttırdı.⁸

1879’da Batum limanından Anadolu içlerine doğru deniz yoluyla kadın-erkek olarak toplamda 2.607 kişi göç etti. 1880 baharından itibaren göçler

⁴ *Kavkazskiy Kalendar na 1881 god*, Otdeleniye Vtoroye, Tiflis, 1880, s. 22-23.

⁵ *Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (STSA)-(Gürcistan Merkez Tarih Arşivi)*, Fond 13, Op. 3, D. 703, L. 5.

⁶ *Kavkazskiy Kalendar na 1881 god*, Otdeleniye Vtoroye, Tiflis, 1880, s. 44.

⁷ *Kavkazskiy Kalendar na 1881 god*, Otdeleniye Vtoroye, Tiflis, 1880, s. 46.

⁸ *Kavkazskiy Kalendar na 1883 god*, Otdel 1, Tiflis, 1882, s. 235.

yoğunluk kazandı. 1880 yılı Temmuz ayına kadar Batum üzerinden toplam 3.193, Murgul ve Hopa'dan 3.400, Ardahan ve Erzurum üzerinden 400 kişi göç etti. Bundan başka kayıtlara geçmeyen ve sayıları tam olarak belli olmayan muhacirlerin varlığı⁹, göçlere dair net rakamı vermeyi zorlaştırmaktadır. Rusya Kafkasya Ordusu kurmay albaylarından Lisovskiy'nin verdiği bilgilere göre, Batum ve çevresindeki Müslümanlardan, üç yıllık süre içerisinde yaklaşık 38.000 kişi göç etti. Bu sayı, toplam nüfusun üçte birine denk geliyordu.¹⁰

Toprağı işleyen köylünün göç etmesinin bu derece yoğun oluşu, Batum'da savaş sonrasında ortaya çıkan kıtlığın artmasının en önemli nedeniydi. Bunun önüne geçmek adına Sohum, Kırım, Odesa, Trabzon ve İstanbul'dan ve hatta Marsilya'dan bile preslenmiş halde sebze getiriliyordu. 1878 ve 1879 yıllarında Batum'a 25.000 ruble tutarında 28.975 pud^{11*} sebze getirildi.¹² Diğer yandan 1880 yılı Ağustos ayı başında Batum Valisi tarafından, göçleri durdurmak amacıyla yayımlanan ilan¹³, bölgede yaşanan kıtlığın önüne geçmek için alınan önlemlerden sayılabilir.

Batum Oblastı'nda orman ve dağlık arazi yapısı nedeniyle, verimli bir şekilde ekin yapılamıyordu. Bu nedenle buradaki ahali, Karadeniz kıyılarından ve Gürcistan tarafından ekmeçlik buğday veya un alıyordu. Dağlık bölgedekiler de Ahıska ve Kars civarından temin ediyorlardı. Buğday, Artvin Okruğu'nun Şavşat-İmerhevi ve Ardanuç uçastoklarında (nahiye) yoğunlaşıyor ama yalnızca yerel düzeyde kendisini hissettiriyordu. En önemli ekin ürünleri mısır, sonra pirinç ve darıydı. Yerel idareciler Batum, Acara ve Artvin okruglarında arazinin yarısından azının ekildiğini belirtmekteydi.¹⁴ Kars ve Ardahan'dan yapılan göçler sonrasında arazinin önemli bir kısmının ekilmediği dikkate alırsa, temel gıda temininin daha da zorlaştığı düşünülebilir.

Kars ve Batum'da yaşanan ekonomik sorunu çözmek, toprakla ilgili düzenlemeleri yapmaktan geçiyordu. Bu anlamda Rusya, idari yapılanmasında "oblast" olarak belirlediği Kars ve Batum'un arazisi üzerinde kendi arazi ve vergi sisteminin uygulanabilirliğini denetlemek üzere bir komisyon oluşturdu. 1882 yılı Mayıs ayında Kafkasya Genel Valiliği'ne sunulan raporda, komisyonun çalışmalarına dair bilgilere rastlamaktayız. Buna göre komisyon, göreve başlamasının ardından ilk olarak, Kafkasya Askeri-Halk Yönetimi

⁹ *Kavkazskiy Kalendar na 1883 god*, Otdel 1, Tiflis, 1882, s. 238.

¹⁰ Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars...*, s. 139.

¹¹ * 16,38 kiloya eşit ağırlık birimi.

¹² *Kavkazskiy Kalendar na 1883 god*, Otdel 1, Tiflis, 1882, s. 236.

¹³ İlanın içeriğinde; "İslam dinine dokunulmayacak, Bütün aile içi meseleler ve miras meseleleri Türk idaresinde olduğu gibi şeriata göre çözülecek, vergiler artırılmayacak, bütün kaza kaymakamları halka karşı yumuşak olacak, şikayetleri dinleyecek ve üst makamlara bildirecek..." gibi ifadeler yer alıyordu. Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars...*, s. 148.

¹⁴ *Kavkazskiy Kalendar na 1883 god*, Otdel 1, Tiflis, 1882, s. 235.

aracılığıyla Kars ve Batum askeri valilerine başvurarak; hane ve erkek nüfus miktarı ile bu nüfusun hazine, şahsi ve kiralık arazilerden hangisi üzerinde yaşadıkları, nüfusun neyle uğraştığı, her bir hanenin ödediği vergi ve alınan vergilerin nasıl değerlendirildiği konularıyla ilgili olarak, komisyon için gerekli bilgileri talep etti.¹⁵ Batum Oblastı'nın askeri valisi, Türk hakimiyeti döneminde bu oblastlarda vergi ve yükümlülüklerin belli olduğunu ve aynı şekilde Kars için geçerli kuralların olduğunu komisyona ilettiler.¹⁶ Bu anlamda, Türk yönetimindeki Elviye-i Selase'de uygulanan toprak sisteminin incelendiği anlaşılmaktadır. Bir süre sonra bu sistemin devam etmesinin kaçınılmaz olduğu anlaşıldı. Bununla birlikte bazı uygulamalar da değişiklik yapıldı. Hristiyanların askerlik yükümlülüğü kuralları değiştirildi. Bedelli askerlik kaldırıldı ve üç yıl süre içinde burayı terk edecekler için birtakım koşulların iyileştirilmesine çalışıldı.¹⁷

Bölgede uygulanacak yeni vergi sisteminin neyi getireceği tüm yönleriyle hesaplanmadığından, devlet vergisinin (*toprak vergisi dahil*) Türk sistemine göre alınmasına devam edildi. Buna göre; her bir okrugdan hane başına 6 ruble 50 kopek kadar vergi toplanıyordu. Kars Oblastı askeri vali yardımcısı Petander'in komisyona iletildiği bilgilere göre; 1878'de 1881'e kadar geçen dört yıllık süreçte Kars oblastında farklı başlıklar altında olmak üzere 180 ila 263.000 ruble arası, ortalama olarak da 234.500 ruble yıllık vergi toplandı. Her bir haneden ise, ortalama olarak 17 ruble 58 kopek vergi alındı.¹⁸

Komisyon üyesi Petander tarafından hazırlanan raporda, sürece dair idari anlamda yaşanan zorluğun sebepleri şu şekilde açıklanıyordu:

“Türkiye’de bilenen o ki, şahsa göre değil mal varlığına göre doğrudan vergiler alınıyor. Vergi türü ve adları farklılık gösteriyor. Hazinesinin aldığı vergi nüfusun elde ettiği gelirin %10 u ile sınırlandırılıyor. Bu anlamda Türkiye uzun zamandır bu politikayı uyguluyor ve bu sistem şu anda Avrupa ve Amerika devletlerinin üzerinde durdukları ve uygulamaya çalıştıkları sistemdir. Gelir vergisi ise şaşırtıcı bir şekilde yıllık verginin belli bir rakam üzerinden alınması şeklinde gerçekleşiyor. Bu durumda ne kadar gelir elde edildiği değil, ödenecek miktar önemlidir. 1878 yılında Kars Oblastı’nda ürün bol iken, 1879 yılında kıtlık olmuştur, ancak ödenen vergi miktarı aynı kalmıştır. Bunun bir başka açıklaması ise şu şekilde yapılabilir. Kıtlık olduğunda daha az ürün elde edilmekle birlikte, ürünün fiyatında artış gözlemlenmektedir. 1880-1881 yıllarındaki durumu de-

¹⁵ STSA Fond 13, Opis 3, Delo 703, List 1-4.

¹⁶ STSA, Fond 13, Op. 3, D. 703, L. 4.

¹⁷ STSA, Fond 13, Op. 3, D. 703, L. 5.

¹⁸ STSA, Fond 13, Op. 3, D. 703, L. 6.

ğerlendirmek ise pek mümkün görünmüyor. Çünkü bu yıllarda Kars oblastından göç eden Türklerin bıraktıkları boş arazilerde üretim yapılmamıştır.”¹⁹

Bu değerlendirmeler, Türk vergi sisteminin Rusya’daki vergi uygulamalarına göre olumlu yanlarını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Petander, Türk vergi sisteminin iyi yönlerini anlatırken, onun eksiklikleri hakkında sessiz kalmanın doğru olmayacağını belirterek, bu eksikliğin sistemin özünde değil onun uygulamasında olduğunu vurguluyordu. Ona göre; Türk vergi sisteminin adaletli yanı, kiralama usulüyle birlikte sekteye uğruyordu. Bu uygulama (Otkup), Rusya’da 1863 yılında kaldırılmıştı. Bu nedenle Kars’ın Rusya’ya geçmesinin ardından, Türk sistemi aynen bırakılmakla birlikte, kiralama yöntemi gibi uygulamalar kabul görmedi.²⁰

Türk vergi sisteminin sonuçları itibarıyla olumlu olduğuna dair değerlendirmeyi yine Petander’in şu sözlerinde görüyoruz: *“Kimse Türk sisteminin Rusya’ya kötü bir sonuç getirdiğini söyleyemez. Dört yıl boyunca hane başına 17 ruble 58 kopek almak ve halkı yıldırmandan bunu yapmak önemli bir başarı olarak görülebilir.”²¹*

Kars ve Batum’daki Demografik Değişimin Nüfus Sayımlarına Yansımaları

Kars ve havalisinin Rusya hakimiyetine girmesinin ardından ortaya çıkan nüfus verilerinde, toplam nüfus içerisinde Türk kökenlilerin yoğun olduğu görülmektedir. Buna göre; 1880 yılı nüfus verilerinde, toplamda 114.282 kişilik nüfusun 74.534’i Türk kökenlilerden oluşmaktaydı. Dini aidiyetlerine göre bakıldığında, Türk olmayan Müslümanlarla birlikte Müslüman kökenlilerin sayısı artmaktaydı. Rum, Gürcü ve Ermenilerin toplam nüfusu 29.710 kişiydi.²² Rum ve Ermenilerin bir kısmının Kars ve çevresine 1878 yılında geldikleri anlaşılmaktadır. Rumlar, Gümüşhane ve Sivas; Ermeniler ise Eleşkirt ve Pasinler tarafından gelmişlerdir. Bu nüfusun ardından, 1891 yılına kadar tedricen Kars bölgesine farklı milliyetlerden nüfus yerleştirilmiştir.²³ Yine verilerden anlaşıldığı üzere, bölgedeki Gürcüler dini bakımdan Müslüman idiler. 1880 yılı verilerine göre, Türk olmayan nüfusun milliyet ve miktarları aşağıdaki tablodaki gibiydi:²⁴

¹⁹ STSA, Fond 13, Op. 3, D. 703, L. 7.

²⁰ STSA, Fond 13, Op. 3, D. 703, L. 9.

²¹ STSA, Fond 13, Op. 3, D. 703, L. 10.

²² *Sbornik Svedeniy o Kavkaze*, Tom VII, Tiflis, 1880, s. 64.

²³ Candan Badem, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan ve Artvin 1878-1918*, İstanbul, 2018, s. 172.

²⁴ *Sbornik Svedeniy o Kavkaze*, Tom VII, Tiflis, 1880, s. 64.

Şehir, Okrug	Rus	Rum	İranlı	Kürt	Osetin	Ermeni	Gürcü	Kaberdey, Adige	Çeçen ve Avar
Kars	-	138	-	-	-	1.191	-	-	
Ardahan	-	-	-	-	-	-	-	-	
Ardahan Okruğu	-	-	-	3.844	-	40	5.714		
Oltu	-	-	-	25	-	322	-	-	
Oltu Okruğu	-	-	-	594	-	341			
Kağızman	-	-	-	120	-	1.262	-	-	
Kağızman Okruğu	-	-	-	1.962	219	1.504			
Zaruşad Okruğu	-	-	494	888	-	-	-	-	89
Şuragel Okruğu	-	400	-	4.613	-	11.561	-	-	82
Taht Okruğu	-	-	-	1.495	1.518	1.682	-	417	63 Çeçen 224 Avar
Posof (nahiye)	-	-	-	120	-	-	3.910	-	-
Çıldır (nahiye)	-	-	-	153	-	-	-	-	-
Horasan (nahiye)	-	-	-	1.827	-	1543	-	-	612
Toplam	-	538	-	16.041	1.737	19.446	9.726	417	851

1880’de Kars Oblastı’nın genelindeki Türk varlığı ise şu şekildeydi:²⁵

Şehir, Okrug	Türk	Azerbaycan Tatarları	Kuzey Tatarları
Kars	7.330	13	-
Ardahan	1.626	-	-
Ardahan Okruğu	-	-	-
Oltu	896	-	-
Oltu Okruğu	16.750	-	979
Kağızman	3.077	-	73
Kağızman Okruğu	937	-	892
Zaruşad Okruğu	8.112	-	-
Şuragel Okruğu	3.993	6.161	-
Taht Okruğu	5.981	-	1.830
Posof (nahiye)	-	-	-
Çıldır (nahiye)	5.434	-	-
Horasan (nahiye)	724	-	-
Toplam	54.860	6.174	3.774

²⁵ *Sbornik Svedeniy o Kavkaze*, Tom VII, Tiflis 1880, s. 66.

Kars Oblastı'ndaki nüfusun dini aidiyetlerine göre dağılımı dikkate alındığında Müslüman nüfus toplamda 94.142 kişiydi. Hıristiyan kökenliler ise 20.140 kişiden oluşuyordu. Genel dağılım aşağıdaki tabloda gibiydi:²⁶

Şehir, Okrug	Ortodoks	Ermeni-Gregoryan	Müslüman (Şii)	Müslüman (Sünni)
Kars	138	1.191	-	7.343
Ardahan	-	-	-	1.626
Ardahan Okruğu	-	40	-	9.558
Oltu	-	322	-	921
Oltu Okruğu	-	341	-	18.753
Kağızman	-	1.262	-	3.270
Kağızman Okruğu	-	1.504	-	4.082
Zaruşadokruğu	-	-	494	9.089
Şuragel Okruğu	400	11.561	5.516	9.333
Taht Okruğu	-	1.838	-	11.377
Posof (nahiye)	-	-	-	4.030
Çıldır (nahiye)	-	-	-	5.587
Horasan (nahiye)	-	1.543	-	3.163
Toplam	538	19.602	6.010	88.132

1881 yılı verilerine göre Batum Oblastı'nın nüfusu toplamda 80.987 kişiden oluşuyordu. Bunun oblast genelindeki dağılımı şu şekildedeydi:²⁷

Batum Okruğu	20.824
Acara Okruğu	12.241
Artvin Okruğu	38.443
Batum şehri	3.479
Artvin şehri	6.000
Toplam	80.987

1878 yılı sonunda ve 1879 yılı başında Batum Oblastı'nda 502 köy ve 18.413 hane bulunuyordu. Erkek nüfus miktarı 54.995 kişiydi. Bu nüfus önemli oranda şehirlerde yoğunlaşmıştı. Batum şehrinde 1.014 hanede 4000

²⁶ *Sbornik Svedeniy o Kavkaze*, Tom VII, Tiflis, 1880, s. 70.

²⁷ *Kavkazskiy Kalendar na 1882 god*, Tiflis, 1881, s. 323.

erkek nüfus, Artvin’de 980 hanede 3.924 erkek ve Ardanuç’ta 112 hanede 450 erkek yaşıyordu. Dini aidiyetlere göre bakıldığında Batum’da 280 hanede Ortodoks Rum, 86 hanede Ermeni-Katolik, 186 hanede Ermeni-Gregoryan yaşıyordu. Bunun dışındaki nüfus Müslümanlardan oluşuyordu. Artvin’de ise 441 hanede Ermeni-Katolik, 136 hanede Ermeni-Gregoryan ve geri kalan hanelerde Müslümanlar yaşıyordu.²⁸

Kars ve Batum oblastlarındaki nüfus yapısındaki değişim, bölgenin Rusya’ya geçmesinden yaklaşık 19 yıl sonra, 1897 yılında gerçekleşen kapsamlı nüfus sayımıyla ortaya çıkmaktadır. Bu nüfus sayımına göre; Kars Oblastında toplam 290.654 kişi yaşıyordu. Nüfusun dağılımı esas alındığında her 1000 kişiden 253’ü Ermeni, 218’i Türk, 148’i Kürt, 112’si Rum, 103’ü Karapapak, 96’sı Rus, 29’u Türkmen, 11’i Leh, 8’i Tatar, 4’ü Yahudi, 3’ü Litvanyalı, 2’si Asuri, 2’si İranlı, 2’si Osetin, 2’i Lezgi, 1’i Estonyalı, 1’i Gürcü ve 1’i Alman’dan oluşuyordu.²⁹ Ayrıntılı nüfus verilerini ortaya koyan bu nüfus sayımından anlaşıldığı üzere Türk kökenli nüfus (*Türk, Karapapak, Türkmen, Tatar*), diğer milletlere göre azınlıkta görülmektedir. Buna göre, farklı adlarla yazılmakla birlikte, 1000 kişiden 358’i Türk kökenlilerden oluşuyordu. Kars Oblastı’ndaki Müslüman nüfusun, dini aidiyetler dikkate alındığında çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. Buna göre, toplam nüfus içerisinde Müslümanlar 145.852; Hıristiyanlar (*Ortodoks, Katolik, Protestan, Ermeni-Gregoryan*) ise toplamda 127.852 kişiden oluşuyordu. Nüfusun kalan kısmı eski inanışlılar ve “diğer” olarak tanımlanan gruplardan oluşuyordu.³⁰

1897 Nüfus Sayımında Kars Oblastı’nın nüfusu, milliyet esasına göre şu şekildeydi:³¹

Okrug ve şehir	Rus	Ermeni	Türk	Kürt	Rum	Karapapak	Türkmen	Leh	Diğer
Kars Okruğu	20.376	46.715	10.609	9.165	14.805	22.002	2.456	2.093	5.921
Kars	5.478	10.332	785	95	733	-	12	1.084	2.285
Ardahan Okruğu	2.357	1.918	28.047	12.565	7.839	7.874	4.328	207	628
Ardahan	1.331	1.315	746	12	107	8	7	206	410

²⁸ *Kavkazskiy Kalendar na 1883 god*, Otdel 1, Tiflis, 1882, s. 238.

²⁹ *Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyykoy İmperii 1897 g. LXIV. Karsskaya Oblast*, Tetrad 2, S-Peterburg, 1904, s. 7.

³⁰ *Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyykoy İmperii 1897 g. LXIV. Karsskaya Oblast*, Tetrad 2, S-Peterburg, 1904, s. 1

³¹ *Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyykoy İmperii 1897 g. LXIV. Karsskaya Oblast*, Tetrad 2, S-Peterburg, 1904, s. 1; Badem, a.g.e, s. 219.

Kağızman Okruğu	4.085	21.648	5.172	17.733	7.245	2	659	895	1.791
Kağızman	2.572	3.913	2.040	184	96	-	1	848	864
Oltu Okruğu	1.038	3.125	19.719	3.505	2.704	1	999	48	380
Oltu	709	1.056	357	7	101	-	-	31	112
Toplam	27.856	73.406	63.547	42.968	32.593	29.879	8.442	3.243	8.720

Batum ve Artvin'in nüfus yapısındaki değişim, Kars ve Ardahan örneğinde olduğu gibi 1897 genel nüfus sayımında gözlemlenmektedir. Buna göre; Batum ve Artvin okruglarında Müslüman olanlar (Türk-Gürcü-Çerkes) çoğunluğu oluşturuyordu. Bölgedeki nüfusun dini aidiyetlere göre dağılımı aşağıdaki şekildedir.³²

Okrug ve Şehir	Ortodoks	Eski inancı	Ermeni-Gregor-yan	Ermeni-Katolik	Rum-Katolik	Protestan	Müslüman	Musevi
Artvin Okruğu	1.150	4	3.137	4.689	30	18	47.112	-
Artvin (şehir)	889	2	1.377	3.266	16	16	1.525	-
Batum Okruğu	19.868	161	6.395	682	1.635	394	58.095	1.189
Batum (şehir)	15.495	137	6.150	662	1.385	334	3.156	1.179

³² *Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyyoy İmperii 1897 g. LXVI. Kutaiskaya Guberniya, S-Peterburg, 1905, s. 3.*

Artvin ve Batum nüfusunun milliyetlere göre dağılımı ise aşağıdaki şekildedir:³³

Okrug ve Şehir	Rus	Leh	Alman	Yahudi	Gürcü	Türk	İmereli	Megrel	Svani	Rum	Ermeni	Çerkes
Artvin Okruğu	1.026	21	13	-	5.506	41.468	15	-	-	67	7.819	7
Artvin (şehir)	841	15	11	-	63	1.491	-	-	-	10	4.646	-
Batum Okruğu	8.930	890	356	1.076	56.498	3.199	341	635	17	4.650	7.120	830
Batum (şehir)	7.144	722	299	1.064	5.151	1.654	339	590	7	2.764	6.839	65

Yukarıdaki tablolardan anlaşıldığı üzere Kars, Ardahan, Batum ve Artvin’de Hıristiyan nüfusun giderek arttığı ve nüfusun çok kimlikli yapısı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, 1879 İstanbul Antlaşması’nın ardından Türk-Müslüman nüfusun Anadolu içlerine doğru göç etmeleri nedeniyle, diğer etnik unsurlara göre sayılarının azaldığı görülmektedir.

Sonuç olarak; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ardından Kars, Ardahan ve Batum’un Rusya’ya bırakılmasıyla birlikte, bölgenin nüfus yapısında değişim başladı. 8 Şubat 1879 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması’nın 7. maddesinde yer alan “*serbestçe göç etme*” hakkındaki hüküm, bu değişimin hızlanmasına yol açtı. Bununla birlikte, Kars ve Batum oblastlarından gerçekleştirilen göç, bölgenin sosyo-ekonomik düzeninde hemen ilk zamanlarında etkilerini hissettirdi. En önemli yansıma toprak ve dolayısıyla tarım alanında oldu. Göçle birlikte, daha önce işlenen topraklar boş kaldı. Bölgede başlayan

³³ Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyykoy İmperii 1897 g. LXVI. Kutaiskaya Guberniya, S-Peterburg, 1905, s. 3.

kıtlık nedeniyle Kars ve Batum'da oluşturulan toprak komisyonu, durumu düzeltmeye yönelik çaba göstermekle birlikte bir süre sıkıntılar giderilemedi. Çözüm olarak, bölgenin Türk hakimiyeti döneminde uygulanan toprak ve vergi sistemi üzerinde duruldu ve bir süre bu sistemin uygulanmasından yana tavır alındı.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Sakartvelos Tsentraluri Saistorio Arkivi (STSA)-(Gürcistan Merkez Tarih Arşivi)

Yıllıklar, Nüfus Sayımları ve Diğer Kaynaklar

BADEM, Candan, *Çarlık Yönetiminde Kars, Ardahan ve Artvin 1878-1918*, İstanbul, 2018.

GENCER, Ali İhsan, "Berlin Antlaşması", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, s. 516-517.

Kavkazskiy Kalendar na 1881 god, Tiflis 1880.

Kavkazskiy Kalendar na 1882 god, Tiflis 1881.

Kavkazskiy Kalendar na 1883 god, Tiflis 1882.

Muahadat Mecmuası, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1298, C. 4.

Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyykoy İmperii 1897 g. LXIV. Karsskaya Oblast, Tetrad 2, S-Peterburg, 1904.

Pervaya Vseobşçaya Perepis Naseleniya Rossiyykoy İmperii 1897 g. LXVI. Kuttaiskaya Guberniya, S-Peterburg, 1905.

Sbornik Dogovorov Rossii c Drugimi Gosudarstvami 1856-1917, Moskva, 1952.

Sbornik Svedeniy o Kavkaze, Tom VII, Tiflis, 1880.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI VE ABHAZYA

Prof. Dr. Zaza Tsurtsumia*

Öz

1877-1878 Osmanlı Rus savaşının bir cephesi olarak Abhazya'da meydana gelen askeri operasyonlarla yerel halkın Osmanlılar ve Ruslara karşı yaklaşımları tarih biliminde az işlenmemiş konularından biridir. 1877 Nisan ve Mayıs'ta Osmanlıların Abhazya'da çıkarma yaparak beraber getirdikleri çerkes ve abhaz göçmenlerden (mühacirlerden) oluşturulan müfrezeleri ile Rus ordusu ve Gürcü milislere karşı girdikleri çatışmaları sonucu yerel Abhaz nüfusun çoğunluğunun Osmanlı tarafına geçmeleri görölmektedir. Kafkasya ordusu komutan yardımcısı General D. Svyatopolk Mirsky, Abhazların Osmanlı tarafına geçmelerini belirterek Rusya'ya Abhaz ihanetinden dolayı isyancı Abhazların ağır şekilde cezalandırılmaları gerektiğini açıklıyordu. Osmanlıların harbi kaybederek Abhazya'dan çıkmak zorunda kaldıklarında 32 bin Abhaz da ölkeleri terk etmek zorunda kalarak Osmanlı'ya sığınmişlardı. Osmanlılar, Sultan III. Ahmed döneminde (1703-1730) yaptırılan Sohum Kalesi'ne ait bir kitabeyi de yanlarında götürdüler. Sultan II. Abdülhamid'in emri ile bu kitabe 1877 yılında Topkapı Sarayı'nın bahçesine yerleştirildi. Manzum kitabenin başında Sultan Abdülhamid'in 1877 tarihli tuğrası vardır. 27 Ocak 1879'da Osmanlı-Rusya arasında İstanbul'da imzalanan bir antlaşmayla Kafkasya'daki Rus yönetimi, antlaşmanın imzalanmasından itibaren üç yıl içerisinde Abhazların vatanlarına geri dönüşüne izin vermiştir. Bundan sonra, göç eden Abhazların neredeyse yarısı olan 15 bin Abhaz, Abhazya'ya geri dönmeyi başardı.

Bildiride 93 harbin Abhazya cephesinde gelişen olayları ve savaş sonucu Abhazların vatanları terk etmeleri ile ilgili dönemin istatistik ve tarihi belgeleri değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Abhazya, Rusya, Osmanlı Devleti, Sohum Kalesi, Svyatopolk-Mirsky

1877-1878 RUSSO-TURKISH WAR AND ABKHAZIA

Abstract

During the 1877-1878 Russo-Turkish war the approach of the local people of Abkhazia towards the Ottomans and the Russians military operations in

* Gürcistan Patrikhanesi Tiflis Saint King Tamar Üniversitesi, zaza.tsurtsumia@gmail.com

Abkhazia is one of the insufficiently studied question in the historiography of the Russo-Turkish wars. 1877 In April and May, the masses of the local Abkhazian population join to the Ottoman side as a result of the clashes that were formed by the

Ottomans in Abkhazia against the Russian army and the Georgian militia. Circassian and Abkhazian immigrants coming from the Ottoman Empire fighting against Russian and Georgians in Abkhazia. The Russian Caucasian army deputy commander general D. Svyatopolk Mirsky stated that the Abkhazians join to the Ottoman side, and that the Abkhaz people should be punished severely because of their betrayal of the Russian Empire. When the Ottomans lost the war and had to leave Abkhazia, 32 thousand Abkhazian people had sought refuge in the Ottoman Empire. On January 27, 1879, a treaty was signed between Ottoman and Russia in Istanbul and after that, 15 thousand Abkhaz, almost half of the immigrants, succeeded to return to Abkhazia.

Keywords: Abkhazia, Russian Empire, Ottoman Empire, Sohumı, Svyatopolk-Mirsky

1870'li yıllarda, Rusya, Balkanlarda askeri-siyasi üstünlüğü sağlayıp, bu yolla Karadeniz boğazları üzerinde kontrol oluşturmayı planlıyordu. „93 harbı“ olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Osmanlı Devleti'nin batı sınırındaki Tuna (Balkan) Cephesinde ve doğu sınırındaki Kafkas Cephesinde cereyan etti.

Rusya 12 Nisan 1877'de Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etti. Rus orduları Balkanlarda ve Kafkasya'da Osmanlı sınırlarına saldırdılar.

Savaşın başlangıcında Güney Kafkasya milislerinden oluşan 8 piyade alayı, 3 süvari alayı ile 6 piyade taburu, 4 süvari taburu ve 3 piyade bölüğü (100'er kişilik) kurulmuştu. Bunlardan 6 piyade taburu, 1 süvari alayı, 2 tabur ve 2 bölüğü Gürcü savaşçılardan oluşuyordu. Osmanlılara karşı savaşa giden Gürcü gönüllülerinin toplam sayısı yaklaşık 30 bin kişi idi.¹

Eski Abhazyaya prensliği olan Sohum Askeri Bölümü'nde (Suhumskiy Voennyı Otdel) 1876 yılında Albay Grigol Şarvaşidze komutasında Abhaz milisler birliği kurulmuştu. Abhaz milislerle beraber Sohum'da konuşlanmış olan Rus askerlerin sayısı 1877 yılında 4 bin yedi yüz elli kişi idi. Sohum Askeri Bölümü'ne Tümgeneral P. Kravçenko komuta ediyordu.²

¹ Şanşe Megrelidze, *Gruzya v Russko-Turetskoy Voyne 1877–1878 godov*, Batumi, 1955, s. 47.

² *Materyali Dlya Opisanya Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg. na Kavkazsko-Maloazyatskom Teatre*, C. 5, *Sostavlen v Voенno-İstoricheskom Otdel pri Ştabe Kavkazskogo Voennogo Okrugа Polkovnikom Von Kliman*, Tiflis, 1909, s. 256.

Nisan 1877'de Rus ordusuna ait birlikler Doğubayazıt kalesine girdiler, 17 Mayıs'ta Ardahan'ı aldılar. Rus ordusu büyük stratejik önemi haiz olan Kars'ı kuşatma altına alarak Kasım ayında burayı işgal etti.

Rusya, Karadeniz kıyılarındaki kaleleri bombalayacak olan Osmanlı savaş gemilerine karşı savaş alanına yeni birlikler getiriyor ve orduyu silah ve erzakla takviye ediyordu. 1877 yılı Nisan ayında Abhazya kıyılarında Osmanlı gemileri görüldü. Mayıs ayı boyunca Gudauta ve Biçvinta'da kıyıya Osmanlı askerleri ile birlikte Abhaz ve Çerkes göçmenlerden oluşan müfrezeler de çıkarma yaptılar.³

1867 yılında Osmanlı'ya göç eden Abhazlardan oluşan müfrezelerin komutanlarından aslen Oset olan Musa Kundukhov'un yanında Abhaz kökenli otuz Osmanlı subayı bulunuyordu.⁴

Osmanlı çıkarmasının olduğu günlerde Gudauta'da yaklaşık 10 bin kişinin katıldığı Abhaz halk toplantısı yapıldı. Osmanlı komutanlığı temsilcisi Mahmud Paşa, Abhazlara Padişahın fermanını Rusça olarak ve şenlik havasında okudu. Fermanda Bosna-Hersek'de başlayan ayaklanmanın önemli ölçüde yayıldığı, o zaman bunun suçlusunu olan Rusya imparatorunun şimdi Padişaha savaş açtığı belirtiliyordu. Rusların cezalandırılması amacıyla Padişah "haklı olarak öc almak için kendine sadık ve dindaş Abhaz'ları Osmanlı ordusuna katılmaya çağırıyordu. Abhazlar Sultanın fermanını büyük memnuniyetle karşıladı. Osmanlı'dan gelen bir imam Abhazları Padişaha sadık olacaklarına dair *Kur'an-ı Kerim* üzerine yemin ettirdi. Abhazlar Osmanlı komutanlığından Sohum'a saldırmaları için emir aldılar.⁵

Abhazlar Lihni Kilisesi rahibi İvane Gegia'yı öldürdüler. Rahip Besarion Mikaberidze ve Rahip Akhvlediani'yi tutukladılar. Osmanlı komutanı Şevket Paşa Abhaz kökenli bir Osmanlı subayının araya girmesi ile onları serbest bıraktı.⁶

Osmanlı tarafında, Rusların Abhaz ayaklanmasından dolayı Abhazya'ya önemli miktarda askeri güç göndermek zorunda kalacağı tahmin ediliyordu. Ayrıca Osmanlılar, Abhazya'daki askeri faaliyetlerini Ruslara karşı göz boyama ve bir oyalama operasyonu olarak değerlendiriyorlardı. Abhazya'ya askeri güç gönderen Ruslar, Osmanlılarla giriştikleri diğer çatışma alanlarında yani Balkan ve Kafkas Cephelerinde askeri gücünü azaltmak mecburiyetinde kalacaktı.⁷

³ Megrelidze, *a.g.e.*, s. 77-78.

⁴ William Edward David Allen – Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966, s. 120.

⁵ *Abkhazya i v Ney Novo-Afonskiy Simono-Kananitskiy Monastir, Sostavitel İ.N.*, 1898, s. 208.

⁶ *Tsminda Ağmsarebeli Ambrosi da Abkhazeti*, (Haz. C. Gamakharia), Tiflis, 2006, s. 529-530.

⁷ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 95.

Rusya'nın devam eden savaşta Abhazya kısmını nispeten zayıf şekilde koruyor olması Osmanlılar için bir çeşit sürpriz oldu. Novorossiysk ve Poti arasında sadece bir yerde Rus topçu taburu yerleştirilmişti. Osmanlı askeri istihbarat verilerine göre, Abhazya'da Rusya ordusuna ait 4 bin askeri birliği konuşlanmış olup, bunun beş yüzünü yerli milisler oluşturuyordu. Bu birlik da Abhazya kıyılarında Biçvinta, Sohum, Oçamçire ve Kodori vadisine bölünmüştü. Novorossiysk, Soçi ve Adler'de konuşlanmış Rus garnizonlarının toplam asker sayısı da 4 bin kişi olup bu birliklere Albay B. Şelkovnikov komuta ediyordu.⁸

2 Mayıs 1877'de Osmanlı gemileri Sohum'a ateş açtılar. Şehre Abhazlar girdi ve birkaç yönden ateşe verdiler.⁹

General Kvarçenko, Suhumi'den çekilip doğusunda Tsebelda vadisine üslenip orayı tahkim etmeye karar verdi. Rus ordusu Sohum'u terk etti. Şehrin sokaklarında anarşi, hırsızlık ve yağma patlak verdi. Tsebelda'ya geri çekilen Sohum birliğini şehir halkının önemli bir kısmı ve Hıristiyan köylüler izledi.¹⁰ Birlik Abhazların sürekli saldırılarını çarpışarak püskürtüyordu.¹¹ General Kvarçenko bu şartlarda kampını Tsebelda'ya kurmayı başaramadı. Tsebelda üssünün erzak ve silah takviyesi için belirlenmiş yedek bir üs olmasına rağmen, Abhaz saldırıları askeri ve mültecileri Kodori nehrini aşarak doğuda güvenli bölgeye geçmek zorunda bıraktı.¹²

Samurzakano'ya geçen Kvarçenko birliği ile Oçamçire bölgesine (okrug) gönderilen Gürcü kökenli Tümgeneral İ. Alhazov'un (Alhazışvili) birliği birleşti. General Alhazov, Abhazlarla çatışmalardan sonra kendi birliğini Galidzga Nehri kıyısına yerleştirdi. General Alhazov, Mayıs ayı sonunda Abhazya'dan Samurzakano üzerinden Samegrelo yönüne giden yolları kapattı.¹³

Osmanlı donanması 23 Mayıs'ta Adler'i bombaladı ve kıyıya bin beş yüz asker indirdi. Albay B. Şelkovnikov, Adler'den geri çektiği birliklerle Soçi'yi tahkim etti. Osmanlı gemileri 2 Haziran'da Soçi'yi bombalamaya başladı fakat karaya çıkarma yapmayı başaramadılar.¹⁴

Samurzakano'da Rus ordusu ve Gürcü milislerine karşı Osmanlı'dan gelen göçmen Abhazlarla ayaklanmış yerel Abhaz birlikleri savaşıyordu. Abhazlara deniz tarafından Osmanlı donanmasının zırhlıları ateşle destek veriyordu.¹⁵

⁸ Allen - Muratoff, *a.g.e.*, s. 121- 122.

⁹ *Abkhazya i v Ney Novo-Afonskiy Simono-Kananitskiy Monastir*, s. 209.

¹⁰ İbid.

¹¹ Giorgi Ançabadze, Kartvelebi da Abkhazebi, *İstoria da Tanamedroveoba*, Tiflis, 2009, s. 189.

¹² Aleksandr Dyaçkov-Tarasov, *Abkhazia i Sukhum v XIX Stoletii, İzvestiya Kavkazskogo Otdela İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva*, Tiflis, 1910, C. 20, S. 2, s. 207.

¹³ Megrelidze, *a.g.e.*, s.84.

¹⁴ Allen - Muratoff, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁵ Ançabadze, *a.g.e.*, s. 191.

Osmanlıların karargahı Sohum'da yerleşti ve Ruslarla doğrudan çatışmalara girmekten kaçındı. Osmanlı komutanlığı, Kafkasya cephesinin başka kesimlerinde askeri-taktik üstünlük elde etmek amacıyla, Rusya ordusunun büyük birliklerini Abhazy'a göndermesini sağlamak için, ayaklanan Abhazları kullanmaya çalışıyordu. Osmanlı komutanlığı Abhazlara hediyeler verip askeri malzeme ile donatıp silahlandırmak için para harcamaktan da geri durmuyordu. Osmanlılar Abhazlara Amerika Birleşik Devletleri'nden satın aldıkları en yeni silahları Winchester ve Martin tüfeklerini dağıttı.¹⁶

Osmanlılar Abhazy'da yerel Abhaz gönüllülerin toplanması kampanyasını başarılı şekilde uyguladılar. Rusya'ya karşı savaşa Biçvinta sancağından her aileden bir erkek, yine Kodori ilçesinden (Mokvi'ye kadar) savaş yeteneği olan neredeyse tüm Abhaz soylularla köylüler katıldı.¹⁷

Abhazy'daki savaşın faaliyetlerinde Rus ordusunun Sohum'dan geri çekilmesi halkın Rusya'ya olan güvensizliğini derinleştirdi. Bir Rus subayının Abhazy'daki savaşla ilgili raporunda "Sadece Abhazlar değil Samurzakano'lular da bizim silahlı kuvvetlere güvenmiyor ve Türklerin tarafına geçiyorlardı" şeklinde ifadeler yer almaktadır.¹⁸

Rusya ile savaşan Abhaz göçmenlerle yerel birliklerin başında, Abhaz soylular Canbolat ve Selim Marğania, Herips Marşania ve Raşid Geçba bulunuyordu.¹⁹

Ruslar, Enguri nehrine kadar geri çekilmenin Samurzakano'luların da ayaklanıp Osmanlı tarafına geçmesine sebep olacağından korkuyordu.²⁰ Samurzakano milislerinin isteksiz savaşmaları bunu gösteriyordu.²¹ Samurzakano'lulardan bazıları düşman saflarına katılıyordu.²²

Abhazlar 2 Haziran'da sabaha karşı İlori Köyünden, Ğalidzğa'da konuşlanmış Ruslarla Gürcülerden oluşan Enguri birliğinin sol kanadına saldırdılar.

¹⁶ Nastuplenye Soçinskogo Otryada, Tifliski Vestnik, 1877, No 201.

¹⁷ Materyali Dlya Opisanya Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg., s. 333.

¹⁸ Materyali Dlya Opisanya Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg., s. 333-334.

¹⁹ Ançabadze, a.g.e, s. 192.

²⁰ Materyali Dlya Opisanya Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878gg., s. 304.

²¹ Voyna 1877 i 1878 gg., C. 3, Voyna v Azyatskoy Turtsii, pod.red. General-Mayora Zikova, Vip. 2, Batum, Sukhum i Stoyanka na Granitse, SPb., 1882, s. 209.

²² Materyali Dlya Opisanya Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg., s. 333.

²³ Materyali Dlya Opisanya Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg., s. 324-326.

²⁴ Voyna 1877 i 1878 gg., C. 3, Voyna v Azyatskoy Turtsii, s. 326-328.

²⁵ Materyali Dlya Opisanya Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg., s. 338.

²⁶ Kavkaz, 1877, №147.

²⁷ Materyali Dlya Opisanya Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg., s. 343.

²⁸ Ançabadze, a.g.e, s. 195.

İki Osmanlı zırhlısı da Enguri birliğinin mevzilerini bombalayarak Abhaz saldırısını destekliyordu. Çatışmalar öğlene kadar sürdü ancak saldıranlar Enguri birliğinin savunma hattını imha etmeyi başaramadı.²³

Abhazlar aynı zamanda Pokveşi Köyünden de Enguri birliğinin sağ kanadına saldırdılar ancak ağır kayıplar vererek geri çekildiler.²⁴

Abhazlar bu yenilgiden Osmanlıları sorumlu tutup etkin ve daha güçlü askeri yardım istediler. Osmanlı komutanlığı Sohum'daki işgal birliklerini ve topçuların önemli kısmını doğu tarafına Oçamçire'ye kaydırmak zorunda kaldı. Abhaz-Osmanlı grupları 13 Haziran'da Enguri birliği mevzilerine karşı yeni saldırıya geçti. Şiddetli çatışmalarda iki taraf da ağır kayıplar vemiş olup sadece 15 Haziran günü Enguri birliğinin kayıplarının sayısı ölü ve yaralıların toplamı olarak üç yüz altmış sekiz asker ve subaydan oluşuyordu.²⁵

General Alhazov, Temmuz ayı başında düşmana taarruz emrini verdi. Enguri birliği, Samegrelo ve Samurzakano milislerinin desteği ile cephenin kuzey kısmına saldırı gerçekleştirdi ve 19 Temmuz'da Cgerda Köyüne ulaştı. Abhazlar Kodori Nehrine kadar geri çekildiler. Enguri birliği, Mokvi Nehrinin sağ tarafına indi ve isyancı Abhazların köylerini yaktı. Oçamçire'de kamp kuran Osmanlı askerleri hızlı bir şekilde Sohum'a çekilmeye başladı. Enguri birliği tüm Kodori bölgesini ele geçirdiç Abhaz halkından bir kısmı Rusya'ya bağlılığını açıklayarak rehinelere verdi ve silahlarını teslim etmeye başladı.²⁶

Abhazların bir kısmı Rus ordusu saflarında savaşıyordu. Bata Emhvari komutasında savaşan Samurzakano'lular müfrezesi, Osmanlı yanlısı Abhazların komutanlarından Hrips Marşania'yı esir aldı; Abhaz soylusu olan Rus subay Misoust Marşania da Rusların yanında yer alıyordu.²⁷

2 Ağustos'ta üç taraftan Rus ordusunun planlanmış saldırısı başladı. Batı, kuzeyden ve güneyden Soçi, Maruhi ve Enguri birlikleri Sohum'a hareket ettirildi. Albay B. Şelkovnikov'un iki bin beş yüz asker ve 2 adet toptan müteşekkil birlikleri Soçi'den Abhazya'ya giriş yaptı. Kafkas sıradağları Maruh geçidinden geçerek Sohum askeri yolu ile gelen General P. Babiç'in birliğinde üç bin asker ve 2 adet top bulunuyor, Kodori Nehri tarafından Sohum'a saldıran General Alhazov'un birliği ise 10 tabur ve Gürcü milislerden oluşuyordu. Sohum'a saldırıya komuta etme görevi General Alhazov'a verildi.²⁸

Kafkasya ordusu komutan yardımcısı D. Svyatopolk Mirsky, Abhazların Osmanlı tarafına geçmelerini belirterek Rusya'ya Abhaz ihanetinden bahse-

23

24

25

26

27

28 ²⁹ *Materyali Dlya Opisanıya Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg.*, s. 320.

diyordu. Rus general, isyancı Abhazların ağır şekilde cezalandırılmaları gerektiğini açıklıyor, ancak halkın hala pişmanlık duyup kendi kederini hafifletebileceğini, bunun için de Rus ordusuna Türklerin Sohum'dan çıkarılması için yardım etmesi gerektiğini belirtiyordu. D. Svyatopolk-Mirsky, İ. Alhazov'dan asi köyleri silah kullanarak cezalandırmasını fakat halktan ayaklanmanın öncülerini teslim etmelerini talep etmemesini, bunun Abhazların karşılığını büyüteceği söyledi. D. Svyatopolk-Mirsky, "suçlu Abhazların" Türklerle birlikte Abhazyayı terk etmesine engel olmasını da tavsiye ediyordu.²⁹

Osmanlılar ve Abhazlar şehri ateşe vererek gemilere binip Sohum'u terk ettiler. Yangın Sohum'da iki gün boyunca sürdü. 20 Ağustos'ta Sohum'a gelen Rus ordusu harabe olmuş bir şehirle karşılaştı. Osmanlılar Abhazlarla birlikte şehirde kalan bazı Hıristiyan Gürcü ve Yunanlıları da yanlarında götürdüler.³⁰

Osmanlılar, Sultan III. Ahmed döneminde (1703-1730) yaptırılan Sohum Kalesi'ne ait bir kitabeyi de yanlarında götürdüler. Sultan II. Abdülhamid'in emri ile bu kitabe 1877 yılında Topkapı Sarayı'nın bahçesine yerleştirildi. Manzum kitabenin başında Sultan Abdülhamid'in 1877 tarihli tuğrası vardır.³¹

Osmanlılarla birlikte Sohum'u terk eden Abhaz müfrezeleri Kafkasya cephesinin farklı kesimlerine dağıtılarak bir kısmı Acara'daki Batum ve Tsihisdziri'de Rusya'ya karşı savaflara katıldılar.³²

Abhazyada üç buçuk ay süren savaş boyunca Osmanlılar tarafından Abhaz göçmenlerin aktif olarak kullanılması ve yerel Abhaz halkın önemli kısmının Osmanlılara destek vermesi, Abhazların ikinci büyük göçü ile sonuçlandı. Abhazlar, Rusların beklenen intikamından çekinerek Osmanlı topraklarına göç ettiler.³³

1877 yılında Abhazyadan Osmanlı'ya göç edenlerin sayısı Sohum Askeri Bölümü komutanı Albay P.Arakin'in belgelerinden anlaşıldığına göre 32 bin kişidir.³⁴

Osmanlıya göç eden Abhazlar etkin yardım alamadı. Açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan göçmenler geri dönmeye çabaladılar fakat bu sefer Rusya onları kabul etmek istemiyordu. Ayes tefanos Antlaşması'nın yapılmasından

²⁹

³⁰ Giorgi Dzidzaria, *Mahadjirstvoo i Problemi İstorii Abkhazii XIX Stoletya*, Sukhumi, 1982, s. 356-369.

³¹ Kemal Özkurt, "Türk-İslam Epigrafisinde 'İmar (Yapı) ve Mimar (Usta)lığa' İlişkin Terimler", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 16, Erzurum, 2006, s. 85.

³² Droeba, No 133, 1877.

³³ Ançabadze, a.g.e, s. 197.

³⁴ Khorava, *Abkhazta 1867 Tslis Muhaciroma*, Tiflis, 2004, s. 81-82.

sonra Abhaz göçmenler ilk etapta Batum'a doğru gidip oradan Abhazya'ya geri dönmeye çalıştılar. Onlardan birçoğu Batum ve çevresinde yerleşti.³⁵

27 Ocak 1879'da Osmanlı-Rusya arasında İstanbul'da imzalanan bir antlaşmayla Kafkasya'daki Rus yönetimi, antlaşmanın imzalanmasından itibaren üç yıl içerisinde Abhazların vatanlarına geri dönüşüne izin vermiştir. Bundan sonra, göç eden Abhazların neredeyse yarısı olan 15 bin Abhaz, Abhazya'ya geri dönmeyi başardı.³⁶

Çarlık, Abhazya'da kalan isyancı Abhazları cezalandırmaya karar verdi. Abhazların Sohum çevresinde ve kıyı bölgelerinde yerleşmesi yasaklandı. Özel bir yasa çıkarılarak Abhazların suçlu halk olduğu ilan edildi ve buna göre en ufak bir itaatsizlikte Kafkasya dışına sürülmeleri kararlaştırıldı. Rusya bu suçlu halk statüsünü Abhazların 1905 Rus ihtilaline katılmamaları yüzünden 1907 yılında kaldırdı.³⁷

Kaynakça

Kaynak eserler

Abkhazya i v Ney Novo-Afonskiy Simono-Kananitskiy Monastir, Sostavitel İ.N., 1898.

Materyali Dlya Opisanya Russko-Turetskoy Voyni 1877-1878 gg. na Kavkazsko-Maloazyatskom Teatre, c.V, Sostavlen v Voенno-İstoricheskom Otdel pri Ştabe Kavkazskogo Voennogo Okruga Polkovnikom Von Kliman, Tiflis, 1909.

Nastuplenye Soçinskogo Otryada, Tifliski Vestnik, № 201, 1877.

Tsminda Ağmsarebeli Ambrosi da Abkhazeti, yayına hazırlayan C. Gamakharia, Tiflis, 2006.

Voyna 1877 i 1878 gg., c.III, Voyna v Azyatskoy Turtsii, pod.red. General-Mayora Zikova,- Vip.2, Batum, Sukhum i Stoyanka na Granitse, SPb., 1882.

Gazeteler

1. Droeba, No 123, 1879. (Gürcüce Gazetesi)
2. Droeba, No 133, 1877.
3. Kavkaz, 1877, №147. (Rusça Gazetesi)

ALLEN, William Edward David – MURATOFF, Paul, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966.

ANÇABADZE, Giorgi, “Kartvelebi da Abkhazebi”, *İstoria da Tanamedroveoba*, Tiflis, 2009.

DYAÇKOV-TARASOV, Aleksandr, “Abkhazia i Sukhum v XIX Stoletii”, *İzvestiya Kavkazskogo Otdela İmperatorskogo Russkogo Geograficeskogo Obşestva*, C. 20, S. 2, Tiflis, 1910.

DZIDZARIA, Giorgi, *Mahadjirstvoo i Problemi İstorii Abkhazii XIX Stoletya*, Sukhumi, 1982.

³⁵ Droeba, No 123, 1879.

³⁶ Dzidzaria, a.g.e, s. 381, 396.

³⁷ Ançabadze, a.g.e, s. 199.

KHORAVA, Bejan, *Abhazta 1867 Tslis Muhaciroba*, Tiflis, 2004.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.

MEGRELIDZE, Şanşe, *Gruzya v Russko-Turetskoy Voynе 1877 –1878 godov*, Batumi, 1955.

ÖZKÜRT, Kemal, “Türk-İslam Epigrafisinde ‘İmar (Yapı) ve Mimar (Usta)lıĒa’ İlişkin Terimler”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2006, S. 16.

1877-78 OSMANLI-RUS SAVAŞI'NDA CEPHELERDE SAĞLIK HİZMETLERİ

Ömer Turan*

Üzerinden 140 yıl geçtiği halde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın hiç ele alınmamış veya yeterince açıklığa kavuŐturulmamıŐ pek çok boyutu vardır. Bunlardan bir tanesi cephelerdeki sağlık hizmetleridir. Savaş müddetince ordunun kendi sıhhiye teŐkilatının yetersiz kalması sebebiyle yeni kurulmuş Hilal-i Ahmer teŐkilatının yanı sıra Kızılhaç başta olmak üzere yabancı yardım kuruluşlarından da istifade edilmiştir. Bildirimizde ATASE Arşivi, gazeteler, hatıratlar ve literatürden yararlanılarak Rumeli ve Kafkas cephelerinde sağlık hizmetlerinin durumu ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-Rus Savaşı, Sıhhiye, Sağlık Hizmetleri, Cepheler

93 harbiyle ilgili ne yapılsa azdır, zaten o kadar az Şey vardır ki, daha üzerinden su kadar yıl geçtiği halde, bir asrı devirdiğimiz halde hala 93 harbideki cephelerdeki asker sayıları havadadır. Ansikolopedi maddelerimizde dahi bir Şeyler yazar. Çok tutarlı, ayağı yere basan bilgiler yoktur. Kaldı ki 93 harbi hele hele bizim için ve bütün bu coğrafya için doğusuyla batısıyla, bu coğrafyanın tarihi için, insanı için sadece bir savaş değildir, yenilgi veya zafer değildir. Sadece siyasi bir hadise değildir. Sadece demokratik, sadece iktisadi değildir. Belki hepsidir, belki hepsinden fazladır. Yıllar evvel Japonların desteğiyle ODTÜ'de bir 93 harbi sempozyumu yapmaya kalkıŐmıŐtık. Bu sempozyum 93 harbiyle ilgili tarafların Finlandiya'dan Fransa'ya, Japonya'dan Yunanistan'a kadar bu coğrafyadaki ölkelerin ve bu savaşa katılmış ölkelerin tarih yazımlarında 93 harbinin yerini ortaya kurmayı amaçlıyordu. Rusya'nın Ankaradaki büyükelçiliği ile temas halindeydik. MüsteŐar tarih doktoruydu. "Ben de bir bölüm yazabilir miyim" dedi. Memnuniyetle kabul ettim. Ve yazdığı bölüm 93 Harbiyle ilgili Rusya'da çıkan bibliografyalar üzerineydi. Kitaplar, makaleler değil; bibliografyalar üzerine... Kaçımız 93 harbiyle ilgili ondan fazla kitap sayabiliriz? Dolayısıyla 93 harbiyle ilgili daha yapılacak çok Şey var ve bunun tabi farklı perspektiflerden, hem Türkiye'den hem içerden hem dışarıdan hem komşu ölkelerden belgelerle, araŐtırmalarla, bakıŐlarla yapılması çok önemli.

93 harbinin en az çalışılan, aslında çalıŐılmayan konularından biri de işin sağlık boyutudur. İnsani boyutunun yanı sıra sağlık boyutudur. 93 harbideki cephelerdeki askerlerimizin Osmanlı-Türk askerlerinin sağlık hizmetini

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakóltesi, Tarih Bölümü, omert@metu.edu.tr

ne kadar alabildiği veya nasıl aldığı konusu. 1872 yılında kabul edilen bir nizamname ile Osmanlı ordusunda her taburda bir doktor, bir eczacı, bir cerrah bulunacaktır fakat bu kağıt üzerinde kalmıştır. Ve 1870 lerin ortalarında durumun böyle olmadığı ortaya çıkmış. Sırp harbi sırasında dahi, bırakın 93 harbini cephelerdeki doktorumuzun yetersizliği sebebiyle dışarıdan doktor alınmıştır. 1876 yılında Avrupa gazetelerinde ilan verilerek Osmanlı ordusunda savaşmak üzere operatör doktor ilanları vermek suretiyle doktorlar devşirilmiştir. Onlardan birinin hatıratı sayesinde o dönemin sağlık işlerini durumlarını yakından ve içeriden bir bakışla görebiliyoruz. Ve o doktor Niş'te Bidin'de görev yapmıştır ve buradaki Sırp savaşı esnasındaki askeri hastanelerdeki doktorların büyük bir kısmının Avusturyalı ve Macar olduklarını yazar. Daha sonra o doktor 93 harbinde de görev alacaktır. Harp esnasındaki, harbin başlangıcından itibaren doktorların durumuyla ilgili birkaç rakam vermek istiyorum. Malum bir Kafkas cephesi bir de Balkan cephesinde savaş vuku buldu. Hatıratında yer aldığına göre Kafkas cephesinde 104 binin üzerindedir askerimizin sayısı. 39 da doktor vardır. Bu 39 doktorun 33 tanesi Erzurumdaki 6500 hastaya bakmaktadır. Bunun 13 tanesi de zaten hasta olmuştur, kendileri hastalığa tutulmuşlardır. 3 tane doktor 3 ayrı cephede görevlendirilmiştir. Kalmıştır 17 doktor. Baştabip de tifüstan hayatını kaybetmiştir. 17 doktor 6500 hastaya bakmaktadır. Ve Erzurumda her gün 60 asker ölmektedir hastanede, ekim ayı itibariyle. Bırakın ekim ayını daha savaşın başlangıcı itibariyle, savaş başlayacak olunca İstanbul'dan telgraflar gitmektedir, hastane açın diye. İstanbul'dan emirler gidiyor ancak nerde açacaksınız nasıl açacaksınız ne var ki elde açacaksınız. Daha savaşın başlarında dahi hastane açın denilmiş ama bırakın bir sağlık elemanını, bir hastaya yetecek dahi tıbbi malzeme yoktur. Ne kafur ruhu vardır, ne sargı bezi vardır. Eğer bunlar acilen gönderilmezse çok kısa bir zaman içerisinde bunların hepsi perişan olacaktır. Artık yaralarına kurt düşmüş, kokuşmuş, yattıkları yere girilmiyor kısmını özet geçiyorum. Yaralı askerlerin nakli için sedye yoktur. Yaralanan askeri, arkadaşları en yakın tedavi merkezine götürmektedirler. O esnada tabi cephedeki asker sayısı da azalıyor. Orda ilk tedavisi yapılabildiği kadar yapılmaktadır ondan sonra hastaneye de merkeplerle ya da kağnılarla nakledilmektedir. 25 Aralık itibariyle Ahmet Muhtar paşa Kafkas Cephesinden ayrılmıştır. Hatıratında 104 bin kişilik ordusunda tahmini olarak 22 bin kayıp olduğunu belirtir. Bu 22 bin kaybın 5 bini cephededir 17 bini hastanelerde yaralı ve hasta kaybı şeklinde ortaya çıkmıştır. Balkanlar biraz daha iyi durumdadır. Balkan cephesindeki sağlık teşkilatı durumu biraz daha iyidir. Bu şartlarda Avrupalı doktorlar istihdam edilmiştir. Bu da yetmemektedir devreye Kızılay'ın ve Avrupalı yardım kuruluşlarının gönderdiği doktorların ve sağlık malzemelerinin girmesi arzu edilmiştir. Hilal-i Ahmer zaten daha 14 Nisanda ku-

rumuştur, savaştan birkaç gün önce. Hilal-i Ahmer'i Abdülhamit himayesine almıştır, hemen faaliyete geçer ama çok yeni bir kuruluştur. Hilal-i Ahmer Kızıl Haç ve Avrupalı diğer kuruluşlarla temasa geçer, onlarla koordinasyonu temin eder. Bu şekilde Belçika'dan, Macaristan'dan, Avusturya'dan doktor ve sağlık malzemesi temin eder. Avrupa ülkelerinden bu şekilde yardımlar gelmekle birlikte bunun başı İngiltere'dir. İngiltere hem insani hem de yardım maksadıyla ama muhtemelen bu cephelere gönderdiği doktorların istihbarat boyutu da vardır.

Stafford house committee isimli bir teşkilat çok sayıda doktor göndermiştir. Çok da muhtaç tabii Osmanlı. Çok itibar edilir kendilerine. Sultan hatta heyete Dolmabahçe Sarayı'nda bir ofis verir toplantıları için. Fakat bunların cephedeki faaliyetlerinden komutanlar pek memnun değildirlir. Az evvel arz ettiğim Ahmet Muhtar Paşa hararetle İstanbul'dan doktor istemektedir ama yabancı doktor gönderilmesini istememektedir. Gazi Osman Paşa da aynı şekilde Silistre savaşında gönderilen Stafford house committee 'nin doktorlarını doktora ihtiyacımız yok diye bölgeye almaz. Dediğim gibi bu davranış da işin istihbarat boyutunun olduğunu gösteriyor. Bunun dışında bu teşkilat hem Rus cephesinde hem de Osmanlı cephesinde sağlık hizmeti vermektedir. Toplam ordunun kendi bünyesindeki maaşlı doktorların dışında 150 civarında doktor bu şekilde istihdam edilmiştir. Bu 150 doktorun 45 kadarı Hilal-i Ahmer bünyesinde, diğerleri farklı İngiliz kuruluşlarının ve kişilerinin gönderdiği doktorlardır. Bu doktorların bir kısmının hem Balkan cephesinde hem Kafkas cephesinde Ruslara esir düştüklerini de biliyoruz. Ayrıca bunların %20 sinin de cephede hayatlarını kaybettiklerini biliyoruz. Bu doktorların sivil muhacirlere hizmetlerini vaktim dolduğu için arz edemeyeceğim. Sabrınız için teşekkür ederim.

RUS-TÜRK SAVAŞI (1877-1878) SONRASI DOĞU RUMELİ EYALETİ VE BÖLGESEL GÜÇ DENGESİ

Nadezhda Vasileva Vasileva*

ÖZ

1877 yılında başlayan Rus-Türk savaşı, 1875-1878 yılları arasında Balkan Yarımadasında ortaya çıkan Büyük Doğu Krizi ile sarsılan Avrupa'nın güç dengesi siyasetini tehdit eden 19.yüzyıldaki son büyük askeri çatışmadır. Avrupa'da barışı korumak anlamına gelen "Güç Dengesi" politikası terimi 1815 yılındaki Viyana Kongresi sonrası benimsendi. Bu politika, Büyük Güçlerin biri veya diğerinin, tüm Büyük Güçlerin karşılıklı anlaşması olmaksızın, diğer devletin aleyhine güç ve mülklerini genişletmede avantaj sağlayamayacağı algısına dayanıyordu. Bu düzenleme, Osmanlı-Rus savaşından sonra toplanan Berlin Kongresi'nde teyit edildi.

Benzer bir mikro planda, büyük güçlerin her birinin orantılı bir nüfuzu sağlama zorunluluğu bulunan Balkanlar'da, "Güç Dengesi" planı Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında da uygulanmak zorundaydı. Berlin Kongresi bu görevi gerçekleştirdi. Berlin Antlaşması hükümleri ile Padişahın hakimiyeti altında bir Doğu Rumeli vilayeti kuruldu. Özerk bir vilayetin kurulması, İngiltere ile Rusya arasındaki ikili müzakereler sırasında Kongre'nin diplomatik hazırlığı sırasında kararlaştırıldı. İngiltere ve Rusya arasında 19. yüzyılın ikinci yarısından beri Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde artan rekabet uzlaşmayı getirdi. Doğu Rumeli de bu uzlaşmanın bir parçasıydı. Bu makalenin amacı, Osmanlı-Rus savaşının bir sonucu olarak Balkanlar'da bölgesel bir "Güç Dengesi" oluşturulması politikasının örneği olarak Doğu Rumeli eyaletinin kurulmasını incelemektir. Araştırma, eyaletin var olduğu süre zarfında Balkanlardaki "Güç Dengesi"nin korunmasında icra ettiği rolü ele almaktadır. Makale ayrıca, Doğu Rumeli'nin bu iki Büyük Güç'ün Balkan politikasında yerine getirmesi gereken işlevler hakkında İngilizce ve Rusça kavramları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Rumeli, Güç Dengesi, Rus-Osmanlı Savaşı, Rusya, İngiltere

* University of Sakarya, Institute of Social Sciences, PhD student, nadejda_v.vasileva@abv.bg

THE PROVINCE OF EASTERN RUMELIA AND THE REGIONAL BALANCE OF POWER AFTER OTTOMAN-TURKISH WAR 1877-

1878

Abstract

Russo-Turkish war in 1877 was the last military conflict in the 19 century, which endangered the balance of power in Europe disturbed by the Great Eastern Crisis (1875-1878), arose in the Balkan Peninsula. This new wording in the European politics called “balance of power” was based on the perception that one or other of the Great Powers could not be able to take advantage in extending its power and possessions in the expense of other state without the mutual agreement of the all of Great Powers.

In a micro plan similar balance of power had to be set up after the Russo-Turkish war in the Balkans which had to provide each of the Great Powers with relevant influence in the region. The Congress of Berlin carried out this task. With the provisions of Treaty of Berlin was created a province of Eastern Rumelia under the suzerainty of the Sultan. The establishment of autonomous province was decided during bilateral negotiations between Great Britain and Russia at the time of the diplomatic preparation of the Congress. The growing rivalry between Britain and Russia regarding the Ottoman Empire’s territories in the second half of the 19 century required compromises and Eastern Rumelia was one of them.

The aim of this paper is to examine the creation of the Eastern Rumelian province as an example of a measure for settlement of a regional balance of power in the Balkans. The research focus on the role that the province was supposed to execute for the preservation of the balance of power in the Balkans, created with the new order established with the Treaty of Berlin.

Keywords: Eastern Rumelia, Balance of Power, Russian-Ottoman War, Russia, Great Britain

Introduction

Eastern Rumelia appeared on the political scene of the Balkan Peninsula after signing the Treaty of Berlin in 1878. It was supposed to be settled as an autonomous Province under the rule of the Ottoman Empire. The Istanbul Conference, which took place in 1877, attempted to solve the crisis that occurred on the Balkan Peninsula (1875-1877). It was the first time when such a project was proposed by the Great Powers, for the division of the lands inhabited by Bulgarian subjects into two administrative units. However, the Province of Eastern Rumelia emerged two years later, as a result of the division of big Bulgaria at the Congress of Berlin. Indeed, the Province was

set up as a 'compromise' between Russia and Britain in their political struggle for influence over the Balkan Peninsula because the British Government strongly opposed the size of the new state formation, which according to British authorities threatened the balance of power in the region. All of the Great Powers supported Britain's anxiety and unanimously agreed that the Treaty of San Stefano had to be revised. However, as the Treaty impacted mostly the interests of the British policy in the Balkans, before the Congress of Berlin was convened, Russia and Britain had to reach an agreement on the main controversial points regarding the future political order on the Balkan Peninsula. Therefore, the British authorities presented a project for creation of the Province of Eastern Rumelia and put pressure on the Russian authorities to accept it. Thus, the establishment of an autonomous Province provided regional balance power, diminishing the Russian advancements and reducing its influence in the Balkans.

The nascency of the idea for the Province of Eastern Rumelia

In July 1875, the population from Bosnia and Herzegovina revolted against the Ottoman reign. Because of this outbreak, the Eastern crisis was arisen again. The crisis deepened when the Bulgarian population revolted and both Serbia and Montenegro declared war against the Ottoman Empire in June 1876. Actually, everyone had been expecting it since the end of the Crimean War (1853-1856) and the building of the Crimean system. In 1875 the interests of the Great Powers, went to war, were still in conflict. The Treaty of Paris was not a solution to the Eastern Question. Although the Powers had signed it, they were aware of this issue.

The Russian Empire still felt offended by the stipulations concerning the closure of the Straits. Without a fleet in the Black Sea, their position would become unfavourable, if the Straits opened. Austrian-Hungary continued to depend on free navigation of the River Danube because the water channel was its main economic connection. The Britain still demanded the integrity of Ottoman Empire as a measure to secure the Eastern Mediterranean region and the Near East region. In fact, the British required it even more than ever due to the opening of the Suez Canal in 1869. The French state remained still the largest financiers of the Ottoman Empire, followed by the Great Britain. Therefore none of the Great Powers wanted to re-open the Eastern Question. Nevertheless, another factor occurred in 1875 as regards the Eastern Question. It concerned the Balkan nations and their struggle for independence. This fight endangered the strategy established by the Powers after the Treaty of Paris. The Crimean system was not able to prevent the growth of the national feelings that later turned into the struggle for an independent national state.

Once again the Balkan population was astir and the Russians did not want to miss this opportunity. They did not want to see the Balkan population fail. On the contrary, Austria-Hungary wanted to see its succession.¹

After several diplomatic attempts for peaceful solution of the Balkan crisis the Great Powers met in Istanbul from the 23rd of December 1876 until the 20th of January 1877. It was decided that the Great Powers' Ambassadors in the Ottoman Empire would attend as representatives and one more statesman sent by each Power. The British cabinet decided to send Lord Salisbury², together with Sir Henry Elliot, the British Ambassador in Istanbul.

Before leaving for Istanbul, Lord Salisbury received instructions from the British cabinet as regards Britain's position at the Conference and the strategy that had to be followed for the territorial changes in the Balkans. Such changes would make it possible to secure the British interests in the region and to find a peaceful solution to the crisis, avoiding the military intervention in the Ottoman Empire. According to the strategy of the British Cabinet, the *status quo* had to be maintained in Serbia and Montenegro, while ensuring administrative autonomy to the Province of Bosnia. As regards Bulgaria, some guarantees had to be given against maladministration. They wanted to exclude the opportunity of a tributary state to emerge.³ Lord Salisbury was empowered "to demand administrative autonomy for the insurgent provinces, with efficient guarantees for its being a reality, but excluded acquiescence in the military occupation".⁴

At that time, there was a rivalry between Russia and Britain as regards the future of the Ottoman Empire, as each Power had its interests in the East. Russia's particular interest in the Balkans endangered the *status quo* established after the Crimean War. The so called Crimean system had an aim to keep Russia far from the opportunity to have access to the Aegean Sea. The threat of a possible war between Russia and the Ottoman Empire could lead to a war between Britain and Russia and that could lead to a European war. None of the Great Powers was prepared for a war.

Lord Salisbury had to meet his opponent, Count Ignatyev, in Istanbul. He was a diplomat with significant experience in the Eastern Affairs. He

¹ A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, At the Clarendon Press, Oxford, 1954, p. 228-229.

² Parliamentary Papers, 'Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey 1876-77', from Lord Derby to Marquis of Salisbury, Turkey, November 20, 1876, 1877, No 2, p. 1.

³ R.W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study of Diplomacy and Party Policy*, Psychology Press, 1962, p. 108.

⁴ Cecil, Lady Gwendolen, *Life of Robert Marquis Salisbury*, Hodder and Stoughton London, London, 1923, p. 93.

worked as Russian Ambassador in the Ottoman Empire between 1864 and 1877. According to his ideas, the first Russian proposal, presented by Count Ignatyev in the private meeting with Lord Salisbury, had the following frame: “Bulgaria to form one province; covers all coloured tallow in Kiepert’s Map except Varna, Adrianople, Wodena.”⁵ This project for governing Bulgaria was prepared by Mr. Schuyler and Prince Tzeretelev. It was written in the project that:

*“BULGARIA will form an autonomous province of the Ottoman Empire, composed of Danube and Sofia vilayets, the Sanjaks of Philippopolis and Slivno, and the Bulgarian districts of Macedonia. The unit for administrative purpose will be the canton (mudirlik), with an average number of inhabitants from 5,000 to 10,000. A General Governor will be assigned to rule over Bulgaria. This Governor should speak the language of the country, and should be nominated for five years by an agreement between the Porte and the Guaranteeing Powers. The official language of the province will be Bulgarian”.*⁶

That was the main sketch for a further organisation of the Bulgarian territories. This project became the maximum program of the Russian proposal. The British representatives were also informed about this project and Sir Henry Elliot received a copy of the project that was sent to Lord Derby on the 4th of December 1876.⁷

The expression of the British representative, after the first meetings between Lord Salisbury and Count Ignatyev in Istanbul, was that: “the Russian plenipotentiary was ready to abandon without serious resistance his plan for a single “big Bulgaria”; he consented to its division into two provinces and he consented to its frontier being thrown well back from the Aegean seaboard”.⁸ According to Eugene Schuyler Count Ignatyev, himself considered that the British authorities would opposed the project for a single province and proposed the territory to be divided into two parts.⁹ During

⁵ Parliamentary Papers, ‘Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey 1876-77’, from Marquise of Salisbury to Lord Derby, Constantinople, Turkey, December 8, 1876, No 2, 1877, p. 21.

⁶ Parliamentary Papers, ‘Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey 1876-77’, from Mr. Baring to Sir H. Elliot, Philippopolis, December 1, 1876, Turkey. No2 (1877), p. 30-31.

⁷ Parliamentary Papers, ‘Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey 1876-77’, from Marquise of Salisbury to Lord Derby, Constantinople, Turkey, December 4, 1876, 11:50 p.m, No 2, 1877, p. 28.

⁸ Gwendolen, *Life of Robert Marquis*, p. 107-108.

⁹ Eugene Schuyler, “United Bulgaria” *The North American Review* 141, No. 348 (1885), p. 468.

the preparation for the Conference, Count Ignatyev received instructions from Count Gorchakov as regards the Russian Empire's program that had to be presented at the meetings. Count Gorchakov's instructions approved Lord Salisbury's impression for Russia's readiness to divide the Bulgarian territory:

“Present first the maximum. That will show that we were not aiming at dictation (terms), as we are accused of doing. It is not impossible that the minimum project may be the majority in view of its moderation – perhaps even Salisbury, who has gathered at Paris, and will gather in Berlin, a favourable impression to us. According to you, who are the best judge, the minimum already assures to Bulgaria a satisfactory and attained autonomy, being based on the elements which the country offers. If your two projects are ruled out, you will enter your opinion in the minutes and will reiterate it at the Conference, from which, in my view, you must not hold aloof. If in the preliminary discussions the project of Salisbury or other serious guarantees, you will not reject it forthwith and will take it ad referendumEven if our minimum prevails, it would be a great result which would spare us the military campaign, which would be risky both politically and materially and would above all bear heavily on our financial position. If we can avoid it, while maintaining intact the honour and dignity of the Empire, I should applaud loudly and our country would gain.”¹⁰

The Russian project contained two programs: a minimum program and a maximum program. On a scale of achievement, the maximum program signifies the maximal level of acceptance that was single, autonomous Bulgarian province situated on large area of land between Black Sea and Aegean sea, while the minimum program signifies the minimum level of acceptance the reduce of dimensions of the province, its division and organisation into two “vilayets”, granted with administrative autonomy. If both proposals had been rejected and if any of Powers had presented another proposal with guarantees, Count Gorchakov insisted Count Ignatyev to accept it.

Therefore, a project for the organisation of the territories inhabited by Bulgarian population, was presented for the first time during the Conference. The proposal was approved unanimously by all the representatives and it stipulated that the territory had to be divided and organised into two provinces, temporarily named East and West. The East province included Ruse, Tarnovo, Tulcha, Varna, Sliven, Plovdiv and Kaza Kirk Klise, Mustafa Pasha and Kizil Agach, with Tarnovo as main town. The West province included Sofia, Vidin,

¹⁰ R.W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question. A Study of Diplomacy and Party Policy*, Psychology Press, 1962, p. 125-126.

Nis, Skopie, Bitola, Strumitsa, Tikvesh, Veles and Kastoria, with Sofia as main town.¹¹ Lord Salisbury explained the reasons for the division of the territory, pointing out the religious and ethnic principles.¹²

This division could also be estimated as a division of the sphere of influence in the Balkan region. The East part containing the entire Black Sea shore was left to Russia and the west part was left to Austro-Hungary and Britain. Lord Salisbury's proposal for the division of East and West intended to prevent the appearance of a strong and independent province with too much power over the strategic positions in the Balkans. He did not want a large and autonomous province to be created, in which the Bulgarians would represent a predominant majority. He insisted on a division so as the provinces would reduce the Bulgarian element as a ethnic factor in territorial combinations in the Balkans.¹³ The East Province contained three regions with Bulgarian population majority: Tarnovo, Plovdiv and Sliven were conjoint with three regions inhabited by Muslim population: Varna, Ruse and Tulcha. This proportion of the population in the East province would prevent the Russian penetration. The creation of the West province was accomplished on a different principle. There, the majority of the population was Bulgarian, in the regions Vidin, Nish and the South part that contained Macedonia, together with the Bulgarian population, there was a large number of Greek population. The province was far from Russia, geographically speaking, and it was contiguous to the sphere of interest of Austro-Hungary and Britain. This distribution of the spheres of influence could have secured the British interest in the Aegean Sea and the Austro-Hungarian interest in the Balkans.

After the failure of the Constantinople Conference, Lord Salisbury shared his view, in a letter to Lord Derby, on the crisis that could develop in the future, which turned out to be very accurate:

“Your future policy will require the gravest consideration. You will have to choose between (1) Helping to coerce; which would give you a voice in the ultimate disposal - but that you will not do. (2) Allowing Russia to her worst, and if she attacks and wins, coming in to regular demands when peace is talked of. This would be the easiest way, if practicable. But it is very possible that she may refuse to let you have your word at the end, and that you may have to content yourself with writing a pathetic dispatch on the model of Aberdeen's after peace of Adrianople. (3) You may come to terms with Andrassy and Count

¹¹ Todor Ikonov, *Protokoli na Tsarigradskata konferentsia i Londonskii protokol. Prevod ot frenski*, Varna 1885, p. 19-25.

¹² Ikonov, *a.g.e.*, p. 39.

¹³ Andrei Pantev, *Bulgarskiat vapros vav Velikobritania 1876-1878*, Otechestve Front, Sofia, 1981, p. 91.

Gorchakov for a regulate occupation of Bulgaria and Bosnia; providing for evacuation after a certain date, and securing and indemnity to the occupying Powers out of the revenues of the provinces, of which Bulgaria at least is very rich. This could only end in the creation of two tributary states, but I believe it to be the safest course. Even if Russia does not invade, it will crumble of itself: and the Russian Embassy has in its hands the threads of a vast network of intrigue, by which it can, it will aggravate enormously any natural causes of anarchy.”¹⁴

It is only necessary to compare this with the ultimate settlement of the Berlin Treaty after the revision of the San Stefano Treaty, and one will see the implementation of the above mentioned policy. Lord Salisbury was able to correctly predict the development of events, but eventually he managed to successfully turn the situation to Britain’s advantage, preparing the necessary diplomatic moves.¹⁵

The division of the Bulgarian lands at the Istanbul Conference was an attempt for establishment of a balance of power providing Great Britain, Russia and Austro-Hungary with particular degree of influence in the region which had to neutralize the future domination of the one of these Powers in the Balkan Peninsula. Later the project for division of the Bulgarian territory was successfully imposed over Great Bulgaria created by the Treaty of San Stefano. Thus, the significant Russian achievements gained in Russo-Turkish war were reduced and the regional balance of power was secured.

The creation of the Province of Eastern Rumelia

When the Great Powers became aware of the terms of the San Stefano Treaty, all of them insisted to revise its stipulations. The creation of the Great Bulgarian disturbed the balance of power in the Balkans. Britain and Austro-Hungary opposed the treaty and insisted its provisions to be revised.

On the 25th of March 1878, Lord Derby gave a speech in the House of Lords concerning the Treaty of San Stefano and the possible outcomes for the British interests in the region. He said that if Bulgaria became a large state, the European provinces of the Ottoman Empire would remain without borders, without fortresses. Its dismemberment would make it impossible to defend. Thus, the Ottoman Empire would no longer exist.¹⁶ Actually, the

¹⁴ Gwendolen, *Life of Robert Marquis*, p. 124.

¹⁵ *Ibid.*, p. 271.

¹⁶ Andrei Pantev, Glushkov, Hristo, *Evropeiskite izmerenia na Osvoboditelnata Voina 1877-1878*, Veliko Tarnovo, 2008, p. 94.

British authorities were more concerned about the establishment of a state which would depend on Russia, as Bulgaria was supposed to become.¹⁷

A.J.P. Taylor argues that “the Russians demanded a “Big Bulgaria”, meaning Bulgaria as it had been agreed at the Conference of Constantinople twelve months earlier. According to him the concept had no Machiavellian sense because “a Bulgarian national state seemed the only alternative to the Turkish rule”.¹⁸ That was the desire of the Russian diplomacy. The Treaty of San Stefano left the Ottoman Empire “with frontiers which defy every law of geography, politics or common sense”. The connection to its territories from west Balkans was cut off. The creation of large Bulgaria state neglected the non-Slav races of the Peninsula and raised their discontent.¹⁹ As the last state formation of the Balkan Peninsula, Bulgaria could not be bigger and more powerful than its neighbours which had already settled particular relationships with the Great Powers.²⁰

The Congress of Berlin was held from the 13th of June to the 13th of July 1878 and its aim was to revise the Treaty of San Stefano signed between the Ottoman Empire and Russia. The stipulations of the San Stefano Treaty, which sanctioned the extension of Russia’s influence over the Balkans and Asia, on account of the Ottoman Empire threatened significantly the British policy in the East. According to this, the principle agreement between the two Empires for revision of the San Stefano Treaty became the main condition for the arrangement of the Congress. On the 17th of April 1878 Lord Salisbury shared his position on the issue, in a letter to Lord Russell: “I still think that the division of Bulgaria in Europe and the provision of compensation for England in Asia are the two keys of this difficult lock”²¹.

At the beginning of May 1878 the Russian Government decided to begin the negotiations with the British Government. For this purpose, Count Shuvalov was sent to London with specific instructions. He took a step for direct negotiations with the British Government. The aim was to clarify the British proposal regarding the revision of the San Stefano Treaty. Lord Salisbury established the following terms for the agreement: the British Government did not object to Russia’s acquisition of the Bessarabia Province and of the towns Kars and Batumi; Britain did not object to Serbia and Montenegro’s

¹⁷ Jelavich, Barbara, *Russia's Balkan Entanglements 1806-1914* (Cambridge University Press 1991), p. 176.

¹⁸ Taylor, *The Struggle for Mastery*, p. 246.

¹⁹ R.W. Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, E.P. Dutton and Company, New York, 1918, p. 107.

²⁰ Pantev, Glushkov, *a.g.e.*, p. 55.

²¹ Gwendolen, *a.g.e.*, p. 243-245.

territory acquisition, it did not make claims for Bosnia, Herzegovina and Novipazar region; the British cabinet objected to the territory of Bulgaria. Lord Salisbury insisted that the territory of the new state should to be divided into two parts – the northern part to be organised as Principality with Bulgarian government, the southern part that would obtain the territory situated in the south of the Balkan mountain, had to be organised as a self-governing province, under the ruling of the Ottoman Empire, like the British colonies. In the following negotiations, the Minister of Foreign Affairs also insisted that the southern boundaries of the province should not include the coast of the Aegean Sea.²²

According to another source during the war Prince Gorchakov prepared a Memorandum which was communicated to Lord Derby by Russian Ambassador on the 17th of December, 1877 where he himself intimated for: “Bulgaria up to the Balkans to be made an autonomous vassal province under the guarantee of Europe.” The rest of the Balkan territories including the south part of Bulgaria had to be guaranteed with a “regular administration”.²³ This document, however, should be considered in the context of the development of the military operations and the difficulties of the Russian army which met in Pleven. Nevertheless, the sources revealed that the Russian authorities were not a stranger to an idea of the division of the Bulgarian lands on this scheme. The Bulgarian Historian Andrei Pantev also talks about the Prince Gorchakov’s plan for a “little” war with the Ottoman Empire, which was limited to the line of the Balkan Mountain. This idea included a plan for Ottoman’s rapid defeat, and then the future organisation of the Balkan provinces to be submitted to the Concert of Europe. However Gorchakov’s program had provoked great dissent among the Slavophil circles in Moscow and Petersburg. He argues that Gorchakov considered that “once a small independent territorial area is provided for a future Bulgarian state, it will be able to continue on its own, despite the resistance of other forces”²⁴. The considerations of the Prince Gorchakov reveal that the Russian authorities were aware of the need to be established a particular balance of power which would satisfy the Great Powers and thus would be avoided a collision between Russia and Britain.

At that time when the negotiations began, the Russian government and the Tsar himself had already agreed upon a division of the Bulgarian state, created

²² Konstantin Kosev, *Bismark, Iztocnna vapors and i Bulgarskoto osvobozhdenie 1856-1878*, Akademichno Izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”, Sofia, 2003, p. 446-450.

²³ Edward Herstlet, *The Map of Europe by Treaty*, Harrison and Sons, London, 1891, Vol 4, p. 2634-2639, No 503.

²⁴ Pantev, Glushkov, *a.g.e.*, p. 44.

by the San Stefano Treaty. At the meeting between Count Shuvalov and Alexander II, before Count Shuvalov's departure for London, Alexander II stated "To me it doesn't matter if there will be two or even three Bulgarias, if only they are secured by institutions which guarantee from the horrors which we saw". Alexander II suggested that Count Shuvalov should negotiate for a division of Bulgaria on a north-south line, as it was agreed at the Istanbul Conference, rather than at the Balkan Mountains. If this division was adopted, both provinces could remain under the authority of the Sultan governed by General Governors. If not, then in the north of the Balkans inhabited by Bulgarians had to be established political autonomy, similar to that of the Romania.²⁵

During the negotiations between Count Shuvalov and Lord Salisbury, the Russian representative communicated that "the Czar would not hear of Turkish troops being retained in any of the emancipated provinces"²⁶. However, the British Government insisted on the preservation of the Sultan's rights in the South Province by organising garrisons which would protect the frontiers. The question remained open for further discussion and in the memorandum was made reference that the Russian Emperor emphasized the importance of withdrawing the Ottoman military forces from the South part of Bulgaria, because he was concerned about the security of the Bulgarian population, if Ottoman troops had been left there. Theoretically, Lord Salisbury agreed with the withdrawal of the Ottoman army, but he desired that Russia would not object to congress decisions as regards the army's permission to enter the Province, in case of insurrection or other threats.²⁷

After several difficult days of negotiations, Count Shuvalov reached an agreement with Lord Salisbury. The Tsar approved the principal stipulations which comprised the Salisbury-Shuvalov agreement, and it was signed on the 30th and 31st of May 1878.²⁸ Due to the stipulations of the Shuvalov-Salisbury agreement, the emergence of the new autonomous province in the Balkans was actually approved, and later it was named Eastern Rumelia. Thus, The Russian advancement on the Balkan Peninsula, which disturbed the balance of power, was ceased with the establishment of the Province of Eastern Rumelia as a buffer state, which had to prevent the further penetration of the

²⁵ Richard G. Weeks, Jr., "Peter Shuvalov and the Congress of Berlin: A Reinterpretation", *The Journal of Modern History* 51, 1979, No. 1, p. D1056.

²⁶ Gwendolen, *a.g.e.*, p. 258.

²⁷ Ivan V. Kozimenko, *Sbornik dogovor Rossii s drugu gosudarstvami 1856-1917*, Gospolitizdat, Moskva, 1952, p. 176-179.

²⁸ Weeks, Jr., *a.g.e.*, p. D1057.

Russians in the direction of the Ottoman capital and establishment of dominance over the Balkan region and respectively the Straits.

The Congress of Berlin began its works on the 13th of June 1878. Lord Salisbury, Lord Beaconsfield and Lord Odo Russel were appointed as Plenipotentiaries at the Congress.²⁹ As he was preparing for the Congress, Lord Salisbury sketched out the general principles applicable to the agreement, which had to be settled in order to preserve Britain's interest. The British Plenipotentiaries had to defend their position as regards the territory situated in the south of the Balkan range. In their opinion, the territory had to be protected by institutions in a way which was similar to the British colonies, as suggested at the Istanbul Congress. At the same time, while necessary safeguard was provided for the good government of the population, the political and military authority of the Sultan's Government had to be sufficiently secured against the risks so as the Province would not become a field of intrigues and influences of other Powers that might enter with their invading army. The British Government also desired that the Ottoman forces would continue to occupy the passages through the Balkans if they were not allowed to enter the Province. The British Government would approve the presence of local militia in the Province only if the officers were nominated by the Sultan. The Greek population that was left in the new province, had to be preserved from absorption by the Slav population. The towns Thessaloniki and Cavalla had to be kept out of the jurisdiction of the province that could fall under the influence of Russia. It was preferable that the Aegean Coast would remain under the ruling of the Porte.³⁰

The British Government desired the new Province to be entirely under the authority of the Ottoman Government. The fact was emphasized in the statement: "in the arrangements made for the government and defence of the territory south of the Balkans, the position of the Sultan should be made strategically so secure as to enable him to discharge independently the political duties which he has to perform".³¹ Therefore, the British political and economic interests in the region would be maintained.

²⁹ Parliamentary Papers, '*Correspondence relating to the Treaty of Berlin, with the Protocols of the Congress*', from Mr. Secretary Cross to the Earl of Beaconsfield/Marquis of Salisbury, Foreign Office, Turkey, June 6, 1878, No. 39, p. 1.

³⁰ Parliamentary Papers, '*Correspondence relating to the Treaty of Berlin, with the Protocols of the Congress*', from Marquis of Salisbury to Lord Odu Russell, Foreign Office, Turkey, June 8, 1878, No. 39, p. 2-4.

³¹ Parliamentary Papers, '*Correspondence relating to the Treaty of Berlin, with the Protocols of the Congress*', from Marquis of Salisbury to Lord Odu Russell, Foreign Office, Turkey, June 8, 1878, No. 39, p. 2-4.

The British authorities' position expressed on the issue aimed to create a province in the spirit of the 19th century British policy regarding the Ottoman Empire, preserving the Ottoman power over the territory in exchange for the implementation of particular reforms in the territory. Nevertheless, Eastern Rumelia had an important strategic position for securing the Ottoman Capital. Therefore, the establishment of a strong Ottoman power in the Province was greatly important for Britain as it aimed to consolidate the Ottomans' strength within their European territories. Besides, Britain sought to undermine the future Tsarist influence over the Balkan territories. In the instructions prepared by Lord Salisbury, he stated that the British Government had two main objectives as regards the future organisation of the province Eastern Rumelia:

“1. the Sultan’s political and military authority over the territory included in the new province should be maintained intact, while the population was protected from exactions or annoyance caused by the Ottoman soldiers; His Majesty should maintain, for all practical purposes, an unrestricted power of defending his frontiers by land and sea.

*2. by means of reformed financial administration, public and impartial courts of justice, an improved system of policy and local representative institutions; the subjects of the Sultan throughout the province of whatever race or creed should be placed on a position of perfect equality in front of the law; they should be free from oppression and they should enjoy safety for their lives and properties.”*³²

But the situation in the Province forced the British diplomacy to change some of its views regarding the organisation of Eastern Rumelia. At the beginning, it was very important to Britain that Eastern Rumelia should be absolutely subordinated to the Sultan. However, later in the process of elaborating its administration and careful observation of the conditions in the province, Britain became mainly concerned about the suppression of the Russian influence, allowing the population of Eastern Rumelia to have significant self-government rights. The firmness of the Bulgarian population also contributed to this alternation because the Bulgarians aimed to strengthen the rights given to them by the provisions of the Treaty of Berlin, namely the right to freedom and self-governing. The Bulgarian population insisted that the existing organisation and administration had to be left untouched.³³

³² F.O. 901/8, from Lord Salisbury to Sir H. Drummond Wolff, Foreign Office, August 20, 1878, No 5 PRO.

³³ A. Shorov, “Мемоар. Отправен на Представителит на Великите Сили в Цариград от Българския народ”, *Maritza*, Plovdiv, October 13, 1878, p. 4-5.; A. Shorov, “Мемоар. Отправен на Представителит

These circumstances threatened the policy of the British authority to restore the Sultan's rule and the balance of power in the Balkans, established by the Treaty of Berlin. If the existent system of governing set up by the Russian Provisional Administration in Eastern Rumelia had remained, the province would have been under undisputable Russian influence and it could have threatened the Ottoman Empire's possessions in the Balkans. Thus, Britain was somehow forced to change its political strategy for the organisation of Eastern Rumelia.

The British authorities worked for the establishment of a multiethnic province which had to be a barrier against further Russian penetration. Taking into account the Ottoman weakness regarding the application of authority over its European possessions, a multiethnic model of Eastern Rumelia could keep the province under the Ottoman power. Otherwise, the predominance of the Bulgarian population and the migration of Muslim population would have traced the settlement of a district with complete Bulgarian character in immediate proximity to Istanbul. If the circumstances in the province had developed in that direction, two great threats would have occurred – the union between the Principality of Bulgaria and Eastern Rumelia and the possession of the Balkans by Russia. Although the British authorities accepted the introduction of the liberal state system, this system had to serve for the political and cultural imposition of the Muslim and Greek population.³⁴

The way of transforming Eastern Rumelia into a multiethnic province was through providing a liberal organisation, including representatives of all nationalities in the administrative and judicial council and admitting three official languages: Turkish, Bulgarian and Greek. These measures pursued the aim to restrict the dominance of the Slav (Bulgarian) population and to open the way for making the Province a real barrier against Slavism as the purpose of the Congress of Berlin was.³⁵

Conclusion

The Balkan Peninsula had a strategic geographic position, providing the passage from Europe to Asia through the Straits. According to this specific geostrategic importance the Balkan Peninsula could not be physically divided and possessed by two or three Powers, as the rest of them would constantly

на Великите Сили в Цариград от Българския народ”, *Maritza*, Plovdiv, October 17, 1878, p. 2-6.

³⁴ Maria Manolova, *Rusia i konstitusionното ustroistvo na Iztochna Rumelia*, Sofia, BAN 1976, p. 39-40.

³⁵ Parliamentary Papers, ‘*Correspondence respecting the proceedings of the European Commission for the Organization of Eastern Roumelia*’, from Sir H. Drummond Wolff to the Marquis of Salisbury, Philipopolis, Turkey, Desember 2, 1878, No 9, 1979, p. 241-2.

remain unsatisfied, which would establish a permanent threat for the balance of power in the Concert of Europe. For this purpose, the Great Powers were preoccupied to establish and maintain a regional balance of power became apparent of the division of the Peninsula in sphere of influence. In 1878, the British Foreign Secretary - Lord Salisbury – insisted that the south part of Bulgaria to be separated and established as autonomous Province under the authority of the Sultan. The idea of the British Government was that the new Province should be created according to the model of the British colonies. This diplomatic move pursued two political tasks: firstly, to defend the Ottoman Empire against Russian hostilities with unforeseen outcome by establishing a natural barrier, and secondly to diminish the Russian influence on the Balkan Peninsula.

The establishment and the development of the Province of Eastern Rumelia is an example that reveals a scene from the Anglo-Russian political rivalry during the 19th century, towards territories of the Ottoman Empire and the Middle East. The struggle for control over these territories, which would provide a dominant position in the Near East for one of these two Great Powers, discloses the role of even small parts of land with geostrategic importance such as Eastern Rumelia's significant role in the political struggle of the two Great Powers.

The Anglo-Russian political rivalry in the Balkans culminated in 1878. Because of the division of Bulgaria and the establishment of Eastern Rumelia, a particular degree of regional balance of power was successfully secured in the Balkans. Anyway, the compromise that was reached in Berlin, between the British and Russian interests, could not establish a lasting peace on the Balkan Peninsula, as the future events would demonstrate. Moreover, this compromise became the reason for a series of regional conflicts which impacted the development of the Balkan states and have even left traces until nowadays.

Bibliography

Archival:

A. Foreign Office Papers:

F.O. 901/8 Eastern Roumelian Commission: British Commissioner's Correspondence and Papers.

United Kingdom. *Parliamentary Papers:*

Parliamentary Papers, House of Commons, '*Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey 1876-77*', Turkey, No 2, 1877.

Parliamentary Papers, House of Commons, '*Correspondence respecting the proceedings of the European Commission for the Organization of Eastern Roumelia*', Turkey, No 9, 1879.

Parliamentary Papers, House of Commons, 'Correspondence relating to the Treaty of Berlin, with the Protocols of the Congress', Turkey, No. 39, 1878.

Books and Articles:

CECIL, Lady Gwendolen, *Life of Robert Marquis Salisbury*, Hodder and Stoughton, London, 1923.

IKONOMOV, Todor, *Protokoli na Tsarigradskata konferentsia i Londonskii protocol, Prevod ot frenski*, Varna, 1885.

HERSTLET, Edward, *The Map of Europe by Treaty*, Harrison and Sons, London, 1891, Vol 4.

JELAVICH, Barbara, *Russia's Balkan Entanglements 1806-1914*, Cambridge University Press.

KOSEV, Konstantin, *Bismark, Iztochnia vapors i Bulgarskoto osvobozhdenie 1856-1878 g.*, Akademichno Izdatelstvo "Prof. Marin Drinov", Sofia, 2003.

KOZIMRNKO, Ivan V. *Sbornik dogovor Rossii s drumu gosudarstvami 1856-1917*, Gospolitizdat, Moskva, 1952.

MANOLOVA, Maria, *Rusia i konstitutsionnoto ustroistvo na Iztochna Rumelia*, Sofia, BAN 1976.

PANTEV, Andrei, *Bulgarskiat vapros vav Velikobritania*. Otechestven Front, Sofia, 1981.

PANTEV, Andrei, Hristo Glushkov, *Evropeiskite izmerenia na Osvoboditelnata, Voina 1877- 1878*. Veliko Tarnovo, Abagar, 2008.

SCHUYLER, Eugene, "United Bulgaria." *The North American Review*, 141, No. 348, November 1885, p. 464-474.

SETON-WATSON, R.W., *The Rise of Nationality in the Balkans*, E.P. Dutton and Company, New York, 1918.

_____ *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, A Study of Diplomacy and Party Policy*, Frank Cass, London, 1962.

SHOPOV, A., "Мемоар. Отправен на Представителит на Великте Сили в Цариград от Българския народ." *Maritza*, Plovdiv, October 13, 1878.

SHOPOV, A., "Мемоар. Отправен на Представителит на Великте Сили в Цариград от Българския народ." *Maritza*, Plovdiv, October 17, 1878.

TAYLOR, A.J.M., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, At the Clarendon Press, Oxford, 1954.

WEEKS, Richard G. Jr., "Peter Shuvalov and the Congress of Berlin: A Reinterpretation." *The Journal of Modern History*, 51, No. 1, March 1979, D1055-D1070.

BİR PAN-SLAV HÜSRANI: DOĞU KRİZİ BOYUNCA BOŞNAKLARIN VE POMAKLARIN RUS ALGISI (1875-1878)

Doç. Dr. Denis Vovchenko*

Öz

Bosna-Hersek'teki Osmanlı karşıtı ayaklanmanın patlak vermesi, Rus gazeteciler ve onların okurları arasında Pan-Slav birliğine olan umudu ve Müslüman Slavlara olan ilgiyi artırdı. Bölgedeki Rus konsoloslukları, 1876 Sırp-Osmanlı Savaşı öncesinde ve sırasında Boşnakların aktif desteğini sağlamayı veya en azından tarafsız kalmalarını amaçlayan Sırp ajitasyonu hakkında rapor hazırladı. Tanzimat döneminin başlarında şiddetli bir şekilde bastırılan bölgesel özerkliğin uzun bir tarihi vardı. Onurlu Boşnak Müslüman liderler yıllardır Sultan'ın merkezileştirme politikası altında yıprandı. Ayrılıkçı potansiyele rağmen, Sırp'ların Güney Slav dayanışmasını sağlama isteği Boşnaklarda etkisini göstermedi ve Boşnaklar, Osmanlı Devleti tarafında savaştılar. 1876 Bulgar Ayaklanması, Büyükelçi İgnatiev gibi bazı Rus politikacılar arasında Pomakların, Bulgar bağımsızlık mücadelesinde Hristiyan kardeşlerine katılacağı beklentilerini de benzer şekilde yarattı. Fakat çok geçmeden Pomakların da Boşnaklar gibi dil grubu bağlılığı üzerinden değil din bağlarıyla hareket ettiği anlaşıldı. Sonuç olarak, Rus eğitilmiş halka göre Pomaklar, vahşi başıbozuklar olarak nitelendirilen Müslüman kitleden farksızdılar. Bu başarısız Pan-Slav romantizmi bizlere gösteriyor ki Rus-Türk savaşı etnik bir çatışmadan ziyade bir haçlı seferi olarak görülmelidir.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, Slav, Boşnaklar, Pomaklar, pan-slavizm

A PAN-SLAV FRUSTRATION: THE RUSSIAN PERCEPTIONS OF THE BOSNIANS AND THE POMAKS DURING THE EASTERN CRI- SIS (1875-1878)

Abstract

The outbreak of the anti-Ottoman uprising in Bosnia-Herzegovina ignited the hopes of a pan-Slav union and the interest in Muslim Slavs among the Russian journalists and their readers. The Russian consuls in the area also reported about the Serb agitation aimed to enlist Bosnian active support or at least neutrality before and during the Serb-Ottoman War of 1876. There had

* Northeastern State University, Department of History, Tahlequah, Oklahoma, vovchenk@nsuok.edu

been a long history of a broad provincial autonomy violently suppressed in the early Tanzimat period. For years, proud Bosnian Muslim lords chafed under Sultan's centralizing policies. Despite that separatist potential, the Serb appeals to South Slav solidarity fell on deaf ears and the Bosnians typically fought on the Ottoman side. The Bulgarian April Uprising of 1876 similarly created the expectations among some Russian policymakers like Ambassador Ignatiev that the Pomaks would join their Christian brothers in the struggle for Bulgarian independence. But soon it became clear that like their Bosnian cousins they identified primarily with their religion rather than with their linguistic group. As a result, to the Russian educated public they quickly became indistinguishable from the Muslim mass symbolized by the ferocious Bashibazouks. This failed pan-Slav romance suggests that the Russo-Turkish War should be considered a Crusade rather than an ethnic conflict.

Keywords: Bosnia-Herzegovina, Slavs, Bosnian Muslims, the Pomaks, pan-slavism

“There stood out a flaky minaret. ‘Ouch! Is it a Muslim village? But everyone knows that all Bulgarians are Orthodox Christians. And they are drinking wine which is forbidden by the Quran. But if the village is Christian, what is the minaret doing here? If it is a Muslim village, are they with us or with the Turks? I doubt they are with us.”¹ This quote is not from an Orientalist 19th century travelogue but from a best-selling Russian historical spy novel *Turetskii Gambit* published in 1998 and later turned into a popular movie in 2005. Just like the Russian reactions to the civil war in Bosnia-Herzegovina of the 1990s, it shows both the importance of ethnic kinship and its limits – to be one with Mother Russia, one needed to be part of the Orthodox Christian commonwealth. During the Eastern of 1875-1878, the relationship between the Russians and Muslim Slavs went from religious hatred to unrequited ethnic love and frustration.

Before the Crimean War, Russian policy-makers were occasionally aware of Muslim Slavs but that knowledge remained somewhat theoretical. All political connections to the Balkans were based on the support for Greek and Slavic Orthodox Christians. Russian publicists at this time rarely wrote about the Balkans. When they did, like Iurii Venelin, they discussed Muslim Slavs

¹ Boris Akunin, *Turetskii Gambit*, Moscow, Zakharov, 1998, p. 2.

in passing as a very marginal group, a few converts in a desperate reaction to corrupt Greek church leadership and Turkish oppression.²

With the expansion of the consular network after 1856, Russian diplomats were much more aware of ethnic ties to and among Balkan Slavs. Serbian-born consul in Ragusa Konstantin Petkovich proudly noted that Bosnia-Herzegovina was the only Ottoman province where Turkish had not taken roots. Instead, everyone spoke Serbian and even officials from Istanbul had to assimilate into that environment.³ A Russian military attaché after his tour of the Balkans similarly observed that Bulgarian Muslims or Pomaks did not speak any Turkish even in mixed cities like Plevna. Despite this strong ethnic affinity, “there was purely fanatical hostility between Pomaks and Orthodox Bulgarians.”⁴

The Russian consul in Mostar was not at all enthusiastic about the resurgence of the power of Muslim Slav aristocrats in Herzegovina. The clans of Redzhepashichs, Lubushaks, Rizvanbegovichs, Sharichs, Chengichs, etc were “selfish fanatics” stirring up discontent of the common folk against the authorities in Istanbul. It was preferable to have a stronger central government consistently imposing with an iron fist enlightened reforms approved by the European Great Powers.⁵

In fact, administrative abuses and impoverishment often led to collective actions involving both Christian and Muslim Bosnians who also began to respect Serbia for its more effective government and greater prosperity. They complained about the violent extortions of tax farmers (*multezim*) and corrupt officials to the Russian consul in Sarajevo. The latter concluded that common suffering would eventually help overcome religious divisions in a joint effort to get rid of the Ottoman government.⁶

The consul in Ragusa also believed in the possibility of such a united front based on his conversations with Christian notables from Herzegovina. “Muslim Serbs” had some privileges (better treated in courts, eligible for army service, and not liable to army draft exemption tax) but not enough to ensure their loyalty to the Ottoman government. “They would have completely sided with the Christians, had local Turkish authorities not fomented Islamic pride

² Iurii Venelin, *Drevneishii e nyneshniie bolgare v otnoshenii k rossiianam*, Moscow, Universitetskaia tipografiia, 1829, Vol. 1, p. 16.

³ K. D. Petkovich's memo, no later than 18 January 1856, Iu. A. Pisarev & M. Ekmechich eds., *Osvoboditelnaia borba narodov Bosnii i Gertsegoviny i Rossiia, 1850-1864*, Moscow, Nauka, 1985, , p. 24.

⁴ RGVIA (Russian State Military Historical Archive), 450-1-79, A. V. Skalon, *Dannye dlia statistiki evropeiskoi Turtsii, (1867-1868)*, p. 1.

⁵ V. A. Iakobson to A. M. Kumani, 10 September 1871, Ia. A. Pisarev & M. Ekmechich eds., *Osvoboditelnaia borba narodov Bosnii i Gertsegoviny i Rossiia, 1865-1875*, Moscow, Nauka, 1988, p. 265.

⁶ A. N. Kudriavtsev to N. P. Ignatiev, 4/16 June 1868, *ibid.*, p. 123.

and fanaticism mainly by systematically humiliating Christians and allowing Muslims to commit crimes against them with impunity.”⁷

The readers of popular Russian Pan-Slav press were often exposed to the reports about forced conversions which suggested a certain degree of fluidity in the identities of Christian and Muslim Slavs but the latter immediately became “Turks.”⁸ While “Christians” and “Slavs” were used interchangeably in Pan-Slav newspapers, scholarly publications painted a more accurate picture.

Professor Nil Popov saw signs of Pan-Slav consciousness based on his research of Bosnian prisons. They were unique institutions where average Bosnians closely interacted with each other free from traditional religious segregation into separate villages and neighborhoods. In prisons, Muslim inmates found themselves treated on more or less equal terms with their Christian cousins. In fact, many native Christians who had obtained a foreign passport were quickly released at the first intervention of their consuls. This privilege increased the prestige of European powers and undermined Muslim loyalty to the Sultan. They also learned from well-traveled inmates that their coreligionists enjoyed tolerance in Russia.⁹

In April 1875, on the eve of the Eastern Crisis, the Russian military attaché in Constantinople was much less optimistic about any such cross-denominational solidarity although he did not deny “the seeds of national consciousness among Muslim Slavs and Albanians.” They might eventually join a Christian uprising, if they stopped fearing the loss of their social and land rights with the fall of the Islamic government. It would also help if Slavic literacy spread among them. If more soldiers “recruited from among Asiatic Turks” were posted to the Balkans, then “linguistic and cultural differences despite shared faith would naturally produce disagreements between European and Asiatic Muslims. This would bring forth the idea of nationalism, so dangerous to the domination of the Sublime Porte.”¹⁰ Convincing as it is, this formula required a long time to work out in practice.

At the start of the uprising in Bosnia-Herzegovina, Serbian agents published leaflets to encourage Bosnian Muslims to join their Christian blood brothers (*edinokrovnyie*) to overthrow the hated Ottoman government. If Serbia took over, the proclamation promised the broadest possible autonomy for Bosnia with wide representation in a national parliament. A Russian dip-

⁷ K. Petkovich to N. P. Ignatiev, 25 November/ 7 December 1868, *ibid.*, p. 150.

⁸ *Den*, 12 (6 January 1862), 14.

⁹ Nil Popov, “Polozheniie raii v sovremennoi Bosnii,” *Slavianskii Sbornik*, 2nd Department of Imperial Chancellery Press, St Petersburg, 1875, Vol. 1, p. 411-412.

¹⁰ RGVIA, 450-1-94, Colonel Zelenyi to the General Staff, 10/22 April 1875, pp. 20ob-21.

lomat from the embassy in Constantinople on tour in the area was skeptical about any significant effect of that message because of entrenched Islamic fanaticism and age-old habit of domination. At most, that appeal would attract some Muslim “proletarians” without clear political or religious views.¹¹

Ambassador Nikolai Ignatiev still had hopes for a joint Christian-Muslim uprising against the Sultan. If the Porte satisfied even in part some of the Christian demands especially land redistribution, then such “socialist” reforms would incite Muslim Slavs to rebellion.¹² Ignatiev reported about growing Slavic solidarity in the beginning of the ill-fated Bulgarian uprising in April 1876. Surrounded by Christian population, Pomak villages allegedly made clear their intention to surrender their weapons in exchange for security guarantees saying that “their sympathies naturally lay with their fellow Bulgarians (*conationnaux*) but their religion forbade them to fight other Muslims.”¹³

This information is probable given the desperate circumstances of a civil war but does not square well with the earlier reports about Christian-Muslim relations in Bulgaria and Bosnia. Two weeks later, without any hint at Slavic brotherhood Ignatiev wrote about “a war of extermination between two races” as local Muslim bashibazouk militias looted and massacred even peaceful Christians forcing them to join the uprising out of revenge. “As they were leaving their homes in flames, there was no hope of quick pacification.”¹⁴

Sometimes exaggerated press reports confirmed what the Russian educated public had already known in the 1860s. The subscribers spread the word even further “describing to the listeners the suffering inflicted on Christians in Herzegovina by the fanatical followers of Muhammad.”¹⁵ Hundreds of thousands of rubles were donated “to support Slavic families in Bosnia and Old Serbia suffering from the burdensome inhuman oppression of the Asiatic Turks,”¹⁶ constantly “fearful for their freedom of religion, their property, the honor of their wives and daughters.”¹⁷

The Crusading spirit is strongly emphasized in the imperial manifesto of March 1877 where Tsar Alexander II urged the Balkan Christians to make a

¹¹ M. M. Bakunin to N. P. Ignatiev, 7/19 November 1875, K. V. Nikiforov et al. eds., *Rossii i vosstaniie v Bosnii i Herzegovine, 1875-1878*, Moscow, Indrik, 2008, p. 158-159.

¹² N. P. Ignatiev to A. M. Gorchakov, 29 March/10 April 1876, S. A. Nikitin et al. eds. *Osvoboditelnaia borba iuzhnykh slavian i Rossiia, 1875-1877*, Moscow, Akademiia Nauk SSSR, 1961, Vol. 1, p. 194.

¹³ N. P. Ignatiev to Alexander II, 27 April/9 May 1876, *ibid.*, p. 202.

¹⁴ N. P. Ignatiev to Alexander II, 7/19 May 1876, *ibid.*, p. 217.

¹⁵ GARF (State Archive of the Russian Federation), 1750-1-82, p. 29, priest Vladimir Obrash to I.S. Aksakov, 15 December 1875.

¹⁶ GARF, 1750, op.1, d. 276a, p. 111ob (personnel of the Porkhov Police Department, 29 October 1875)

¹⁷ GARF, 1750, op. 1, d. 270, p. 12 (I.S.Aksakov to the Society of Merchants, 4 February 1876)

common effort to help the Russians to liberate them from “Muslim oppression.”¹⁸

This message did not sound promising to Bulgarian Muslims, Turkish and Slavic alike. Christian Bulgarians, locals and refugees, were allowed and even required to temporarily use the homes and land of Muslim refugees. Village headmen were to make sure that two thirds of grain and half of hay would be kept for absent Muslim owners.¹⁹ From the very outbreak of the war in March 1877, Russian authorities formed Christian Bulgarian militias but they quickly proved unable to keep order in occupied areas. Their lack of discipline and extreme nationalism led to conflicts with Muslim civilians so the Russian governor had to request Russian troops from the front.²⁰

Some reserve battalions were diverted but the situation kept deteriorating – “fires and looting in Turkish villages on a daily basis.” The Russian administration realized that all that would draw a lot of criticism and would make it difficult to resettle returning Muslim refugees but could not do much to stop the cycle of violence.²¹ In fact, the Russian high command continued to arm local Christian Bulgarian population for self-defense against both raiding Turkish irregulars and “attacks by armed Muslim neighbors”.²²

Some Christian militiamen operated completely independently and turned from self-defense to protection racket and indiscriminate unbiased looting. Governor Cherkasskii had to admit that “it would be desirable that at least they live off the Muslim population rather than the Christian population that we have come to protect rather than to expose to systematic violence.” Militias should not be led by former criminals or be allowed to stay in liberated areas. Instead, they should be attached to forward reconnaissance units in the war zone.²³

The Russian high command understood that the only reliable way to discipline the militiamen would be to put them on the payroll. But as late as fall of 1877, they were still expected to rely on “war plunder” to provide for their food and clothes. With the approaching winter, there was a fear of more complaints from civilians.²⁴ Furthermore, even the most liberal Russian reporters did not advocate any special treatment for Muslim Slavs and criticized the

¹⁸ Alexander II, Svishov, 19 June 1877, *Rusiia i vuzstanoviavaneto na bulgarskata durzhavnost (1878 - 1885 g.)* (Sofia, 2008), p. 34-35.

¹⁹ V. A. Cherkasskii to A. A. Nepokoichitskii, 29 June 1877, S. A. Nikitin et al. ed., *Osvobozhdeniie Bolgarii ot turetskogo iga*, Moscow, Nauka, 1964, Vol. 2 p. 146.

²⁰ V. A. Cherkasskii to Nikolai Nikolaevich, 4 July 1877, *ibid.*, p. 155.

²¹ D. A. Miliutin to V. A. Cherkasskii, 23 July 1877, *ibid.*, p. 194.

²² N. D. Artamonov to A. A. Nepokoichitskii, after 11 August 1877, *ibid.*, p. 232.

²³ V. A. Cherkasskii to A. A. Nepokoichitskii, 21 August 1877, *ibid.*, p. 244.

²⁴ M. A. Khitrovo to A. A. Nepokoichitskii, 17 August 1877, *ibid.*, pp. 298-299.

Russian authorities for not punishing Bulgarian Muslims from the villages known for their cruelty to Christians.²⁵

Although the Russian occupation authorities did not systematically expel Muslims, they lacked the funds and the troops to stop the ongoing intercommunal violence. They clearly favored the Christians and did not distinguish between Turkish and Slavic Muslims in Bulgaria mostly because locally religion trumped any other group identification.

In Bosnia, there seemed to be more signs of Pan-Slav solidarity. Disappointed by the Russian gains after the Berlin Congress of 1878, the Russian press highlighted any speed bumps the Austrian military machine was running into. Some reporters began to talk about a growing unity across sectarian lines, which disturbed the Russian Ambassador in Vienna Evgenii Novikov.

In October of 1878, he explained to the Foreign Minister that it was wrong to portray the Orthodox and the Muslims in Bosnia-Herzegovina “as children of the same race fighting against the foreign invasion.” In his view, the Russian journalists forgot that the Orthodox were not involved in armed resistance against Austria and just three years earlier had risen against the age-old Muslim oppression. That rebellion led to the Serbian-Montenegrin-Turkish war of 1876 and the Russo-Turkish war of 1877-1878. “To erase with a stroke of the pen this Christian memory would detract from the elevated and civilizing character of our liberation war.” In his view, that trend might suit Serbian interests but not traditional Russian policy in the area.²⁶

At the same time, Russian diplomats and secret agents managed to build a close relationship with Muslim Kurds in Eastern Anatolia. As a matter of fact, before 1914, cooperation with Christian Armenians there was often much more problematic. As early as 1877, some Ottoman Kurdish bands joined the Russian army operating from Transcaucasia in the capture of Kars and Erzurum. Some rebellious Kurdish chiefs found refuge and generous support in Russian Georgia. Those conspiratorial networks helped Russia to challenge Ottoman authority in the border areas both before and during the First World War.²⁷

So Russian policymakers were able to successfully work with Muslims inside both Russia and the Ottoman Empire. In contrast, Russia’s relationship with Muslim Slavs at best remained platonic and unrequited because in the Balkans Christian and Muslim Slavs remained bitterly divided. In the Otto-

²⁵ Nemirovich-Danchenko, Vasillii, *God voiny (Dnevnik russkogo korrespondenta), 1877-1878*, St Petersburg, Novoe Vremia, 1878, Vol. 2, p. 68.

²⁶ RGVIA, 846-1-30, p. 54, Novikov to the Foreign Ministry, 2/14 October 1878.

²⁷ Michael Reynolds, *Shattering Empires: the Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918* Cambridge University Press, New York, 2011, p. 50, 115-123.

man identity politics, Muslim Slavs never organized as a separate contingency or joined Serbian and Bulgarian institutions. It takes two to tango whereas a love triangle is rarely productive.

Bibliography

- Den*, 12 (6 January 1862), 14.
- AKUNIN, Boris, *Turetskii Gambit*, Moscow, Zakharov, 1998.
- NEMIROVICH-DANCHENKO, Vasilii, *God voiny (Dnevnik russkogo korrespondenta). 1877-1878*, St Petersburg, Novoe Vremia, 1878, Vol.2.
- NIKIFOROV, K. V. et al. eds., *Rossiia i vosstaniie v Bosnii i Hercegovine, 1875-1878*, Moscow, Indrik, 2008.
- NIKITIN, S. A. et al. ed., *Osvobozhdeniie Bolgarii ot turetskogo iga*. Moscow, Nauka, 1964, Vol. 2.
- NIKITIN, S. A. et al. eds. *Osvoboditelnaia borba iuzhnykh slavian i Rossiia, 1875-1877*, Moscow, Akademiia Nauk SSSR, 1961, Vol. 1.
- PISAREV, Ia. A. & EKMECHICH, M. eds., *Osvoboditelnaia borba narodov Bosnii i Gertsegoviny i Rossiia, 1865-1875*, Moscow, Nauka, 1988.
- PISAREV, Iu. A. & EKMECHICH, M. eds., *Osvoboditelnaia borba narodov Bosnii i Gertsegoviny i Rossiia, 1850-1864*, Moscow, Nauka, 1985.
- POPOV, Nil, "Polozheniie raii v sovremennoi Bosnii," *Slavianskii Sbornik*, 2nd Department of Imperial Chancellery Press, St Petersburg, 1875, Vol. 1, p. 318-412.
- REYNOLDS, Michael, *Shattering Empires: the Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge University Press, New York, 2011.
- VENELIN, Iurii, *Drevneishiie i nyneshniie bolgare v otnoshenii k rossiianam*, Moscow, Universitetskaia tipografiia, 1829, Vol. 1.
- Archival Sources**
- RGVIA (Russian State Military Historical Archive), 450-1-79; 450-1-94; 846-1-30.
- RGVIA, *Rusiia i vuzstanoviavaneto na bulgarskata durzhavnost (1878 - 1885 g.)*, Sofia, 2008.
- GARF (State Archive of the Russian Federation), 1750-1-82; 1750-1-276a; 1750-1-270.

RUMELİ GARP ORDULARI BAŞKUMANDANI SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA'NIN 93 HARBİ MAĞLUBİYETİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya* *

ÖZ

Süleyman Hüsnü Paşa (1838-1892) 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin önemli asker, eğitimci, tarihçi ve ilahiyatçı kişiliğiyle ön plana çıkan kumandan ve aydınlarından birisidir. Özellikle de kendisi Tanzimat'ın son döneminin fikri ve siyasi akımlarında ön saflarda bulunan asker kökenli bir düşünce adamıdır. Kendisini eğitim, tarih, dini alanda kitapların yanında bizzat 93 Harbi sırasında Rumeli Garp Orduları Başkumandanlığı dönemine ait yazdığı hatıratla Osmanlıların Balkanlardan felaketli çekilişine sahne olan hadiseleri anlatması bakımından devrin birinci elden kaynağı olarak tanımlayabiliriz. Bu çalışmamızda Süleyman Hüsnü Paşa'nın Eski Zağra Müftüsü Hüseyin Raci Efendi'ye uzun bir mektup formatında yazdığı hatırat temel alındı. 93 Harbi mağlubiyetine sebep olan unsurlara dair görüşleri değerlendirilecektir.

Bu çalışmada onun kısa bir hayat hikâyesi anlatıldıktan sonra Süleyman Hüsnü Paşa'nın 1293 Savaşı'nda Rumeli'deki faaliyetlerini anlatan bir eserden yola çıkılmıştır. Bizzat cephede bulunmasından dolayı savaş esnasında cereyan eden hadiselere değinen hatıratın, 93 harbinin Balkanlarda özellikle de Bulgaristan'daki cephele için önemli bir kaynak değeri vardır. Rumeli Cephesi'nde Osmanlı Ordularının neden ve nasıl başarısız oldukları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Başarısızlığın temelinde istihbarat ağının zayıflığı, komutanlar arasındaki uyumsuzluk, cesaretsiz ve ferasetsiz komutanların varlığı önemli unsurlar olarak gösterilmektedir. Diğer yandan Rumeli'deki halkın Bulgar çetelerine karşı korku ve panik içinde olması, Rumeli Ordusu ile İstanbul'daki karargâh arasında irtibatın sağlıklı yürümesi gibi birçok konuya da açıklık getirilmektedir. Padişahın kontrolü, merkezi karargâhın komutanları atamadaki yanlışları ve komutanların merkez karargâhtan emir almadan bir harekete girişmemeleri hatıratında en çok dile getiren şikâyet unsurları arasındadır. Yenilginin sebeplerinden birisi de cephelere istenildiği an lojistik desteğin ve ulaşımın sağlanamaması gösterilmektedir. Başka bir deyişle erzak, top ve mühimmatın nakli meselesi, halkın göçünü sağlayacak sayıda nakil araçları bulunamamıştır. Ayrıca demiryolunun güvenliği sağla-

* Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, alaaddin@ktu.edu.tr

namadığından ricat esnasında yaralı ve hasta askerlerin nakli için birçok tren vagonunun nakil işleminde kullanılamaması hatıratta dile getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Süleyman Hüsnü Paşa, Rumeli Orduları, 1293 Harbi, Bulgaristan, II. Abdülhamid

THE OBSERVATIONS OF SÜLEYMAN HÜSNÜ PAŞA THE CHIEF-COMMANDER OF THE WESTERN RUMELIAN ARMY ON THE WAR OF 1293 (1877-1878)

Abstract

Süleyman Hüsnü Pasha (1838-1892) was one of the prominent commanders and intellectuals in the Ottoman Empire in the second half of the 19th century. As a man of military origin, he was always at the forefront of the intellectual and political movements that took place in the aftermath of the late Tanzimat period. He wrote some important books on education, history and religion but his masterpiece was his memories mainly covering the disastrous battles and Ottoman withdrawal from the Western Rumelia during the Ottoman-Russian War of 1877-78. At the time of the withdrawal, he was the commander of the Western Rumelia Army. Therefore, his memoir is of utmost importance as a first hand source for the events unfolded during the war. In this paper, based on his memoirs which was written in the form a long letter to Hüseyin Raci Efendi, the former mufti of Eski Zagra district, I will evaluate and analyse his views on the possible factors contributed to the Ottoman defeats during the Russo-Turkish war of 1877-78.

After giving a short biography of the author, I will document the activities of Süleyman Hüsnü Pasha and his contributions to the Russo-Turkish war of 1877-78 according to his memoir. Needless to say, his memoirs sheds treasure trove of possible first-hand information on the Ottoman fronts in Western Rumelia region, especially in Bulgaria. It tells us how and why the Ottoman Army doomed to failure in the Rumelia Front. Among the foremost importance he enumerates in order of importance the weakness of the intelligence network, incompatible generals, lack of cooperation between commanders, and the absence of wisdom and courage among the army staff. Apart from these, Süleyman Hüsnü Pasha mentions the fear and panic prevailed among the Rumelia people owing to the brutality of the Bulgarian mobs and bandits. The author also deplored lack of good communication and harmony between the Rumelia Army and the Ottoman army headquarters in Istanbul. One of the most frequently cited complaints of the Pasha was the incapacity of the commanders assigned by the Sultan to the local headquarters who failed to take strategic initiatives when necessary. According to the author the western fronts required massive logistic support, transportation and enough

war materials such as cannons and ammunition, but these were not available during the course of the Ottoman-Russian War of 1877-78. Süleyman Hüsnü Pasha also expresses with sorrow that the army failed to provide adequate means of transportation for the people subjected to force migration. Besides, he addresses the issue of insecure railway transport lack of which had caused many casualties since sick and wounded Ottoman soldiers could not be properly carried away from the battle field during the retreat.

Key words: Süleyman Hüsnü Pasha, Rumelian Army, 1293 Harbi, Bulgaristan, Adülhamid II.

Giriş

Süleyman Hüsnü Paşa; 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin önemli asker, eğitimci, tarihçi ve ilahiyatçı kişiliğiyle ön plana çıkan devlet adamı ve aydınlarından birisidir. Kendisi Tanzimat'ın son döneminin fikri ve siyasi akımlarında ön saflarda bulunan asker kökenli bir aydındır. Din, eğitim ve tarih kitapları yanında bizzat 93 Harbi sırasında Rumeli Garp Orduları Başkumandanlığı dönemine ait yazdığı hatıratla Osmanlıların Balkanlardan felaketli bir şekilde çekilişine sahne olan hadiseleri anlatması, devrin birinci elden kaynağı olması bakımından önemlidir. Bu çalışmamızda Süleyman Hüsnü Paşa'nın Eski Zağra Müftüsü ve Mekteb-i Rüştüye Muallimi Hüseyin Raci Efendi'ye yazdığı mektup formatında yazdığı hatırat temel alınarak onun kısa bir hayat hikâyesi ile 93 Harbi Mağlubiyetine sebep olan unsurlara dair görüşleri değerlendirilecektir.

Süleyman Hüsnü Paşa'nın Askerlik Mesleğinde Yükselişi

Süleyman Hüsnü, 9 Ekim 1938'de İstanbul'da Süleymaniye semtinin Molla Gürani Mahallesi'nde doğmuştur. Babası, şekerci esnafından bir yeniçeri ağasının torunu olan Esseyid Mehmet Halit Efendi'dir. Baba tarafından Bursalı ve anne tarafından Tosyalıdır. Süleyman isminin verilmesi, Kanuni Sultan Süleyman'ın türbesi civarında doğmuş olmasından dolayıdır ve olgunluk yaşlarına geldiğinde de *Hüsnü* ile *İstanbulî* mahlasını kullanacaktır. İlköğrenimini Bezmiâlem Valide Sultan'ın 1850 yıllarında yaptırdığı Dârülmaârif'te tamamladı. Süleyman Hüsnü'nün burada okuduğu sırada Namık Kemal ile ömür boyu süren dostluğu da başlamıştır. Bu okula Sultan Abdülmecid'in oğlu şehzade Murad Efendi de kaydedilmişti. Süleyman Hüsnü bilahare Bayezid Camii'nde dersler veren Mudurnulu İsmail Efendi'den Arapça ve Farsça derslerini almıştır. Süleyman Hüsnü 1853-1856 yılları arasında Maçka Askeri İdadisi'ni ve 1856-1860 yılları arasında da Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye-i Şahane'yi tamamladı.¹

¹ Süleyman Hüsnü Paşa hakkında çok sayıda araştırmacının kitap, makale, tez ve ansiklopedi maddesi türünde eserlerine tesadüf edilmektedir. Bunlar arasında bu konu hakkında en detaylı, analitik değerlendirme ve güncel bilgiler Erol Özbilgen'in eserinde görülmektedir. Süleyman Hüsnü Paşa'nın ailesi

Süleyman Hüsnü 1860 yılında Mülazım-i Sani (Teğmen) rütbesiyle subay olarak fiilen ordu saflarına katıldı. Ordudaki ilk görev yeri Bosna Yenipazar'da İkinci Ordu Beşinci Talia (öncü) taburudur. Süleyman Hüsnü meslek hayatının ilk iki yılında bizzat bölük komutanı olarak Bosna-Hersek'te zor şartlar altında savaflara katılmış ve gösterdiği başarıdan dolayı 1862'de rütbesi yükseltilerek aynı taburda Mülazım-i Evvel (Üsteğmen) oldu. Aynı yılın Ağustos ayında Piyelovavşiç Muharebesinde gösterdiği başarıdan dolayı rütbesi Yüzbaşılığa terfi ettirildi. Savaşın sonrasında hava değişimi raporu gereği İstanbul'a geldi. 1863'te Sultan Abdülaziz'in Rikab-ı Hümayun Saf Piyade Beşinci Bölüğü'nün yönetim hizmetlerini yürüten yazı işlerinde görevlendirildi. Burada iki yıl hizmetten sonra 1865'te Sol-Kolağası ve aynı yılın Ekim'inde ise Silahşoran Sağ Kolağası olarak atandı. Bu askeri görevlerini yaparken diğer yandan 1863-1866 yılları arasında Eyüb Mahkeme Reisi Şehrî Ahmed Nüzhet Efendi'nin derslerini takip ederek 1866 yılında Arapça ve İslami bilimlerden icazetname aldı. Aynı zamanda Akkirmanî Mehmed Efendi'nin "İrade-i Cüz'iyeye Risaleleri" adlı eserinden seçtiklerini Arapçadan Türkçeye çevirip kitap olarak yayınladı. Yine bu dönemde, 1865 Haziran'ında faaliyete geçen Yeni Osmanlılar adlı gizli cemiyetin 245 faal üyesi arasında bulunup 35. hücre başkanlığını yaptı. Böylece bu teşkilat sayesinde döneminin seçkin siyasetçi, idareci, edebiyatçı ve şairlerini yakından tanıma fırsatı buldu.²

1866 Eylül ayında Silahşoran kaldırıldığı için açığa düşen Süleyman Hüsnü, Askeri Şura'ya başvurmasından kısa bir süre sonra Girit Ayaklanmasının bastırılması için İzmir'de toplanan Redif askerlerinin eğitimi için vazifelendirildi. Redif askerlerini birkaç ay içinde düzenli kıtaların seviyesine getirdikten sonra İstanbul'a döndü. Bu sırada Mehmet Sami adında bir oğlu oldu. 1867 yılı başlarında Binbaşı rütbesiyle Karahisar-ı Sahip Redif Taburuna atandı. Girit ayaklanmasının genişlemesi üzerine taburuyla beraber oraya sevk edildi. 1869 yılı başına kadar Girit'teki taburuyla birlikte üstün başarılar göstermiştir. Özellikle Malevviz'de Müfreze Kumandanlığı yaptığı sırada üçyüz kişilik taburuyla iki bin kişilik isyancı güçlerini dağıtarak Sancak merkezi Kandiye'ye yaklaşmalarını önlemiş ve barınaklarını yakmıştır. Bundan dolayı Süleyman Hüsnü bu taburu hiç unutmayacak ve Balkanlar'da 93 Rus Harbi sonuna kadar yanından ayırmayacaktır. Girit Ayaklanmasının bastırılmasından sonra Süleyman Hüsnü Şubat 1869'da İstanbul'da Mekteb-i Harbiye-i Şahane'de öğretmenliğe atanıp aynı yıl içinde rüştiyelerde okutulmak için kaleme al-

ve eğitimi hakkında bkz., Erol Özbilgen, *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi, Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 29-31. Kemal Beydilli, "Süleyman Hüsnü Paşa", *DİA*, İstanbul, 2010, C. 38, s. 89 ve Aydın Efe, *Süleyman Hüsnü Paşa'nın Tarih Anlayışı*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2003, s. 1-2.

² Özbilgen, *a.g.e.*, 31-34, Beydilli, *a.g.m.*, 90 ve Efe, *a.g.t.*, s. 2-3.

diği fakat sonraları Darüşşafaka ve diğer idadiler için birçok kez basılacak olan *ilm-i Hal-i Kebir* adlı esrini yayınladı. Süleyman Hüsnü Temmuz 1870'te Girit'teki başarılarından dolayı Kaymakam (Yarbay) rütbesine terfi ettirildi. Aynı yılın Aralık ayında Yemen ve Asir Gaileleri nedeniyle Asir isyanını bastırmak üzere görevlendirildi. Yemen'de görevde iken 19 Nisan 1871'de Miralay (Albay) olarak atandı. Burada rahatsızlanan Süleyman Hüsnü İstanbul'a dönmek üzere 1871 Haziran'ında Cidde'den gemiyle ayrıldı. Üç dört ay gibi bir dinlenmeden sonra Kitabet dersi öğretmeni olarak yeniden Mekteb-i Harbiye'de görevlendirildi. Bilahare bu görevine bir de Tarih-i umumî öğretmenliği eklendi. İstanbul'da bulunduğu bu dönemde Yeni Osmanlılarla sürekli irtibat halindeydi ve onların siyasi, fikri ve edebi alandaki sohbet ve toplantılarına iştirak etmekteydi. Süleyman Hüsnü 21 Temmuz 1872'de Mir-livâ (Tuğgeneral) rütbesini alarak paşa oldu ve ardından Mekatib-i Askeriye Muavin Nazırı ve Ders Nazırı olarak tayin edildi.³

Süleyman Hüsnü Paşa'nın Askeri Mektepler Nazırlığı döneminde orta, lise ve yüksekokulların programları yeniden tanzim edildi. Tarih, edebiyat ve coğrafya gibi sosyal derslere önem verildi. Askeri okullarda subay adaylarına Selçuklu ve Osmanlı öncesi Türk tarihinin önemi ve Türklerin dünya sahnesinde itibarlı bir yere sahip olduğu ve Türkçenin de üstün bir dil olduğu onun tarafından müfredata koydurulmuştur. Böylece Süleyman Paşa'nın kurduğu ve geliştirdiği bu askeri okullar milli-askeri terbiyeyi kudretle geliştirerek birer modern kurum haline gelmiştir. Aynı zamanda kendisinin bizzat hazırladığı programlarda milli lisan ve tarih meselelerini birinci planda tutarak Türk subaylarının millî bir ruhla yetişmelerini sağlamıştır. İlk eğitimden hemen sonra yatılı öğrenci kabul eden bir askeri okullar sistemi çok uzun soluklu tarihte yerini alacaktı. Süleyman Hüsnü Paşa'nın geliştirdiği bu eğitim sistemi II. Abdülhamid tarafından da benimsenmiş ve uygulanmıştır.⁴

30 Mayıs 1876'da Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, Mithat Paşa ve Rüştü Paşa gibi seçkin siyasetçilerle, Hüseyin Avni Paşa ve Süleyman Hüsnü Paşa gibi önde gelen askeri erkân ile Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi arasındaki beraberlikle gerçekleştirilmişti. Modern Osmanlı ordusunun ilk defa bir askeri darbeye rol alması bu hadisede olmuştur. Sultanın devrilmesinde en önemli rolü Süleyman Hüsnü Paşa'nın komutasındaki Harbiye Mektebi öğrencileri oynamıştı. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra Süleyman Hüsnü Paşa, şehzade Murad'ı dairesinden alıp Bab-ı Seraserkerliğe getirmiştir. Süleyman Hüsnü Paşa anayasa ve reform yanlısı birisiydi ve temsilciler meclisi ve Kanun-i esasinin hemen yapılmasını isteyenler

³ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 34-38.

⁴ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 39-46 ve Efe, *a.g.e.*, s. 3-4.

arasında ilk safta bulunanlardandı. Sultan Abdülaziz'e karşı yapılan saltanat darbesini asker-sivil sadece 63 kişiden oluşan bir darbeci grup yaptı. Dönem hakkında otorite olan araştırmacılar darbecilerden Midhat Paşa haricinde bu hareketin meşrutiyet yani hürriyet/demokrasi için yapıldığına inanan ve içtenlikle isteyen tek kişinin Süleyman Hüsnü Paşa olduğunda hem fikirdirler. Sultan Abdülaziz'in hal edilmesinden 10 gün sonra Süleyman Hüsnü Paşa Ferik (Tümgeneral) rütbesine terfi ettirildi.⁵

İstanbul'da bu hadiseler olurken, Balkanlarda Rusya önderliğindeki bazı büyük Avrupalı güçlerin de desteğiyle Sırbistan ve Karadağ Emaretleri bağımsızlık hareketine giriştiler. 1 Temmuz 1876'da Sırbistan Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti ve bir gün sonra da Karadağ Sırbistan'ın yanında yer aldığını bildirdi. Bu durum Osmanlı Devlet erkânının Kanun-i Esasi ve Meşrutiyete geçiş hazırlığında iken, büyük bir problemle karşı karşıya kalmasına neden olmuştu. İstanbul'da darbeciler arasında da nüfuz mücadelesi baş göstermişti. Meşrutiyet ve Kanun-i Esasinin hararetli savunucusu olan Süleyman Hüsnü Paşa, Temmuz 1876'da Askeri Mektepler Nazırlığı üzerinde olduğu halde, Meclis-i Vükela kararıyla ve Harb Müşaviri sıfatıyla, Sırp savaşı için görevlendirilip Serasker Nadir Paşa ile birlikte Sofya'ya gönderilmiştir. Bilahare bu görevi tamamladıktan sonra İstanbul'a döndürülmeyerek, Şehirköy Bölgesi'nde bulunan Niş Ordu Kumandanı Ahmed Eyüb Paşa'nın emrine verildi. Süleyman Hüsnü Paşa'nın tümeni Niş Ordusuna bağlı Ameliyet (Operasyon) Ordusu içindedir. Bu cephede başta Rus Generali Tchernatieff komutasındaki Sırp Ordusu olmak üzere Rusların desteklediği Sırp birliklerini iki kere yenererek geri püskürtmesi onun itibarını ve şöhretini artırdı. Bu sırada V. Murad'ın cinnet belirtileri göstermesi üzerine Şehzade Abdülhamid ile görüşüldü ve Kanun-i Esasi'yi ilan edeceğine dair kendisinden söz alınarak 31 Ağustos 1876'da tahta çıkarıldı. Sırplarla Osmanlılar arasındaki mücadele büyük güçlerin araya girmesiyle Kasım başlarında geçici ateşkes yapılarak durduruldu ve meselenin İstanbul'da bir konferansla çözülmesi istendi.⁶

Mütarekenin ilanından sonra Nadir Paşa ile Süleyman Hüsnü Paşa 20 Kasım 1876'da İstanbul'a geldiler. Bu üstün başarılarından dolayı 1876 Kasım ayının sonlarında kendisine birinci derecen Mecidî Nişanı verildi. Süleyman Paşa Kanun-i Esasinin hazırlanması aşamasında Midhat Paşa ile beraber hareket etmekteydi. Bu yüzden II. Abdülhamid'in bütün yetkilerinin meclise devredilmesinde ısrarcı olarak 16 Aralık 1876'da Padişahla bir görüşme yaptı. Görüşmede Padişah'tan Kanun-i Esasiyi geciktirilmeden ilan etmesini hararetle bir dille ifade etti. Bunun üzerine aynı gece II. Abdülhamid'in emriy-

⁵ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 46-61 ve Efe, *a.g.e.*, s. 3-4.

⁶ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 61-64 ve Beydilli, *a.g.m.*, s. 90.

le Mabeyn-i Hümayun Başkatibi Said Bey, Midhat Paşa ve Süleyman Hüsnü Paşa'nın sarayda devam ettikleri bir toplantı neticesinde Kanun-i Esasinin ilanına dair bir layiha hazırlanarak Padişahın onayıyla Sadaret makamına gönderilmiştir. Bunun üzerine 19 Aralık 1876'da Mehmed Rüşdü Paşa istifa ederek sadarete Midhat Paşa getirildi ve akabinde 23 Aralık'ta Kanun-i Esasi ilan edildi. Böylece Sultan Abdülaziz'in devrilmesinde büyük rol alması ve Kanun-i Esasi'nin ilanının hızlandırılması konusunda ısrarcı tutumundan dolayı Süleyman Hüsnü, Padişah'ın güvenini kaybetti. Süleyman Hüsnü Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak isteyen II. Abdülhamid, 27 Aralık 1876'da onu Müşirliğe (Mareşal) yükselterek Ahmed Muhtar Paşa'nın yerine Bosna-Hersek Komutanlığına atadı. Süleyman Hüsnü Paşa Bosna-Hersek'te orduya ciddi bir çeki düzen vererek Karadağlı ve Hersekli asileri tenkil ederek Padişahın mazharına layık görülmüş ve emri altındaki subay ve erlerin de rütbelerini birer derece yükseltmiştir.⁷

24 Nisan 1877'de Ruslar Osmanlılara savaş ilan ettikten sonra hızlı bir şekilde Romanya üzerinden geçerek Tuna boyunda toplanıp 21/22 Haziran 1877 gecesi İbrail ve Maçin üzerinden Tuna'yı geçtiler. Kısa bir süre içinde Grand Duc Nicolas komutasındaki bir kol Rusçuk'taki Rumeli Şark Ordusu üzerine gelirken diğer ikisi de Batı'da Niğbolu ve Plevne üzerine yürümüşlerdi. Balkanlarda Bulgaristan'da önemli bir mevki olan Tirnovi de 7 Temmuz 1877'de işgal edilmişti. Bu sırada Süleyman Hüsnü Paşa ve Ali Saib Paşa bir kolordu ile Karadağ'da Çetine üstüne gitmeye hazırlandıklarında Rusların Tuna'yı aşarak Bulgaristan'a girdiklerini yabancı gazetelerden öğrenmişlerdi. Süleyman Hüsnü Paşa, Seraskerlik Makamına 30 Haziran tarihinde bir telgraf çekerek Rusları yenemedikten sonra Karadağ'da savaşmanın bir faydası olmayacağını, Karadağ'da yenilsek bile Ruslara karşı başarı sağlanınca bunun telafi edileceğini ifade ederek kendisi veya Müşir Ali Saib Paşa'nın Ruslara karşı gönderilmesini istemiştir. Zira Süleyman Hüsnü Paşa'nın emrindeki Karadağ Ordusu, savaşa hazırlanan Osmanlı Ordusunun en üstün kısmını teşkil etmekteydi. Taburların çoğu son birkaç seneden beri Hersek ve Karadağ savaşlarında bulunmuşlar ve savaş alanlarının zorlu ve çetrefilli durumuna alışık ve en eğitilmiş askerlerdi. Kolordusuyla Karadağ'ın merkezine ilerleyerek Podgoriça'ya giren Süleyman Hüsnü Paşa'ya İstanbul tarafından emrindeki birliklerle Edirne'ye gelmesi konusunda 3 Temmuz 1877 günü hareket emri verilmiştir. Bu talimat doğrultusunda birkaç gün içinde Süleyman Hüsnü Paşa'ya bağlı askeri birlikler Adriyatik kıyısındaki Bar iskelesinde toplanarak deniz yoluyla 22 Temmuz'da Dedeğaç'a ulaştı.⁸

⁷ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 64-86 ve Beydilli, *a.g.m.*, s. 90.

⁸ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 86-88 ve s. 99-104.

Bu sırada Tuna'nın güneyindeki ilerleyişlerine devam eden Ruslar kahramanca savunma yapan Niğbolu Kalesi'ni alarak 7.000 er, 113 top ve 10.000 tüfek ele geçirmişlerdir. Niğbolu'nun düşmesinden bir gün sonra cephede bulunan Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Nadir Paşa bir telgraf emriyle İstanbul'a çağrılarak yerine Müşirliğe yeni terfi eden Yeni Pazar Mevkii Kumandanı Ferik Mehmed Ali Paşa Rumeli Orduları Umum Kumandanı olarak tayin edildi. Süleyman Hüsnü Paşa 21 Temmuz 1877 tarihli Serasker Kaymakamı ve Padişahın kayınbiraderi olan Müşir Mahmud Celaleddin Paşa tarafından bir telgrafla Padişah emriyle Balkan Orduları Umum Kumandanı olarak atandığını ve Balkan Ordusu'na geçici olarak kumandan atanan Rauf Paşa'nın maiyetine verildiğini haber almıştır. Ayrıca Süleyman Hüsnü Paşa'ya Umum Rumeli Garp Orduları Başkumandanlığı veya Umum Balkan Kumandanı unvanıyla atanıp kendisine düşmanı Balkanların güneyinden sürüp çıkarmak, Rusların elinde bulunan bütün geçitleri geri almak ve Tuna Şark Ordusuyla birleştirilmek görevinin verildiği belirtilmektedir. Bu telgrafta bir saldırı yapmadan önce bu kararını İstanbul'la doğrudan haberleşerek tasdik ettirmesi istenmekteydi. Süleyman Hüsnü Paşa 22 Temmuz 1877'de Dedeağaç'a çıktıktan sonra vakit kaybetmeksizin aynı gün Edirne'ye giderek 22-26 Temmuz tarihleri arasında demiryolunun tahrip edilmiş kısımlarını tamir ettirip Eski Zağra yakınlarındaki Karapınar'ı karargâh seçerek askeri oraya gönderdi. 27 Temmuz tarihi itibarıyla Ruslar Şıpka, Hain Boğazı, Elena ve Ferdiç geçitlerini işgal etmiş, yalnızca Kazan Geçidi Osmanlıların elinde kalmıştı. Umum Kumandan Müşir Mehmed Ali Paşa'nın 27 Temmuz tarihli bir emrinde, Süleyman Hüsnü Paşa'nın Şıpka, Elena ve Hain Geçitlerinin işgal edildiğini ve elde kalan Kazan Geçidi'nin korunmasını istemektedir. Böylece Süleyman Hüsnü Paşa yeni görevi olan Rumeli'deki Şıpka ve Kazanlık savunmalarıyla Ruslara büyük kayıp verdirerek ön plana çıkacaktır.⁹

Bu araştırmada Süleyman Hüsnü Paşa'nın 1293 Savaşı'nda Rumeli'deki faaliyetlerini anlatan bir eserden yola çıkılmıştır. Bizzat cephede bulunmasından dolayı savaş esnasında cereyan eden hadiselerle dair uzun bir mektubu hatırat formatında Eski Zağra Müftüsü ve Mekteb-i Rüştüye Muallimi Hüseyin Raci Efendi'ye yazmıştır. Yazdığı bu hatırat kendisi öldükten sonra II. Meşrutiyetin ilanının ardından 1908 yılı içerisinde *Hüseyin Raci Efendi*'nin oğlu Topçu Mümtaz Binbaşı *Necmi Raci* tarafından basılmıştır.¹⁰ Süleyman Hüsnü Paşa'nın savaş sırasında tanıştığı ve dostluk kurduğu Eski Zağra Müftüsü ve Mekteb-i Rüştüye Muallimi Hüseyin Raci Efendi'ye gönderdiği bu mektup formatındaki hatırat 93 harbinin Balkanlarda özellikle de Bulgaris-

⁹ Özbilgen, *a.g.e.*, s. 105-107.

¹⁰ Necmi Raci, *1293 Türk-Rus Muharebesi Hakaikinden Hulasa-ı Vukuat-ı Harbiye, Sahib-i Eser Sabık Rumeli Harp Orduları Başkumandanı Merhum Süleyman Paşa, Zelliç Matbaası, İstanbul, 1324.*

tan'daki cepheleer için önemli bir kaynak değeri taşımaktadır. Necmi Raci tarafından basılan ve Süleyman Hüsni Paşa'nın hatıratını ihtiva eden eserin adı *1293 Türk-Rus Muharebesi Hakaikinden Hulasa-ı Vukuat-ı Harbiye* olup toplam 55 sayfadan oluşmaktadır. Bu eser rika yazısı ile basılmış olup 3-6 sayfalar Necmi Raci'nin *ifade-i mahsusa'sını* teşkil edip 7-55 sayfalar ise Süleyman Hüsni Paşa'nın '*Eski Zağra Müftüsü ve Mekteb-i Rüştüye Muallimi Faziletli Raci Efendi Hazretlerine*' diye hitap ettiği Bağdat'ta kaleme aldığı hatıratıdır.¹¹

Süleyman Hüsni Paşa'nın 93 Harbi Mağlubiyetine Dair Görüşleri

Süleyman Hüsni Paşa'nın hatıratı 93 Harbi'nde özellikle de Rumeli Cephesi'nde Osmanlı Ordularının neden ve nasıl başarısız oldukları hakkında önemli bilgiler vermektedir. Başarısızlığın temelinde iyi bir casusluk ağının eksikliği, düşman orduları hakkında yeterince malumat alınamaması, bazı komutanlar arasında muhaberat zayıflığı, komutanlar arasındaki uyumsuzluk, cesaretsiz ve ferasetsiz komutanların bulunması önemli unsurlar olarak gösterilmektedir. Diğer yandan Rumeli'deki halkın Bulgar çetelerine karşı korku ve panik içinde olması, Rumeli Ordusu ile İstanbul'daki karargâh arasında irtibatın sağlıklı yürümesi gibi birçok konuya açıklık getirmektedir. Bu eserin verdiği bilgiler doğrultusunda Osmanlıların Rumeli'de 93 Harbinde neden başarısız olduklarını hadiselerin bizzat içinde bulunan ve olaylara tanıklık eden bir askerinin gözlemleri analiz edilecektir.

a. Askeri İstihbaratın Zayıflığı ve Casus Ağının Eksikliği

Süleyman Hüsni Paşa yazdığı hatıratında sürekli olarak askeri alandaki istihbaratın eksikliği ve iyi bir haber ağının sağlanamamasından komutanlar arasında yeterince zamanında birbirlerine bilgi ulaştırılamamasından bahsetmektedir. Süleyman Hüsni Paşa, Rauf Paşa'nın Hain Boğazı mevkiinde General Gurko komutasındaki Rusların durdurulması mümkünken bunun başarılammamasının en önemli nedenlerinden birisi olarak iyi bir haber ağının olamaması ve koordinasyonsuzluk olduğunu şu cümlelerle ifade etmektedir.

Hain Boğazı'nın müdafaasını köylülerin yuvarlayacağı kütüklere havale edeceğine kendi kuvve-i mevcudesini sarf ve hüsn-i istimal etseydi, Gurko'nun Hain Boğazı'ndan mürur-ı muhal idi. Boğazın Çerkes süvarileriyle muhafazası

¹¹ Hüseyin Raci Efendi de büyük ölçüde Süleyman Hüsni Paşa'nın bu hatıratını baz alarak Tarihçe-i Vak'a-i Zağra adlı bir eser hazırlamıştır. Bu eser de yine oğlu Necmi Raci tarafından 1326/1910 yılında İstanbul'da basılmıştır. Hüseyin Raci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıratları: Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman Yay, İstanbul trhz. Hüseyin Raci Efendi'nin bu eseri üç kitaptan oluşmaktadır. Birinci Kitap: *Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, İkinci Kitap: *Hercümerc-i Kıt'a-i Rumeli ve Üçüncü Kitap: Hicretname* başlıkları altındadır.

*meselesine müteallik muhaberattan malumatım yoktur. Bununla beraber boğaz piyade askeriyle muhafaza ve müdafaa olunur. Ehem olan iş düşmanı o dar yoldan geçirmemektir. Vakıa boğazı geçtikten sonra kendisini Hain Köyü berisinde karşılayabilirse de topunu mühimmatını selamete çıkararak düşmanın Balkanı aştıktan sonra süvariden ol kadar korkusu olamaz.*¹²

Süleyman Hüsnü Paşa'nın Balkanlarda casuslar vasıtasıyla mahalli halktan bilgi toplanmadığını ve bazı komutanların casusluk namına devletten bazı ödenekler çıkarttıklarını bunun devlet hazinesine yük olduğunu da belirlemektedir. Ona göre casus tedarik edilemediğine teessür etmemeli zira bizlerin bu fedakârlığı sahiplenmezsek düşmanımız olan Balkanlardan o vazifeyi beklememeliyiz diye ifade etmektedir. Süleyman Hüsnü Paşa kesin bir dille Osmanlı Devleti'nin bu muharebede casus tedarik edemediğini ve Mehmed Ali ve Rauf Paşalar gibi bazı kumandanların gösterdikleri casus masrafı veya casus namına verdikleri malumatın dahi doğru olmadığını belirtmektedir. Hatta Kırım Muharebesi zamanında Ulahlar ve Bulgarların Osmanlılar adına casusluk ettiklerini, zira o tarihte bunların Ruslar ile şimdiki gibi yek cihet olmadıklarını da kaydetmektedir.¹³ Süleyman Hüsnü Paşa casusluk meselesini şu satırlarla sona erdirmektedir:

*Bu muharebede casus namıyla tanınan bizim ahvalimizi düşmana ilam eder ve garibeden olarak ücretini de bizden alır mulain idiler. Hayıf ki kâfir perest olan bazı kumandanlar bunların sözlerine bi'l-iğtîfal malumat-fürüşluk ederler. Ve hat-ı hareketlerini gayb eylerler idi. Hamdolsun casus masarîf namıyla müddet-i memuriyetimde hazineye hiçbir masraf tahmil etmedim ve ne de casus sözüne aldandım.*¹⁴

Osmanlı askeri birliklerinin Bulgaristan gibi küçük bir alanda dahi birbirlerinden kopuk olması ve iletişim eksikliği burada yenilgilerinin en büyük nedenlerinden birisidir. Bu durumu Süleyman Hüsnü Paşa sık sık dile getirmektedir. Süleyman Hüsnü Paşa Karapınar cihetinden hareketle Arabacı Köyü ve Rauf Paşa ise Yeni Zağra üzerinden birlikte Eski Zağra üstüne sefer yapmakta anlaşmalarına rağmen bir türlü irtibata geçemediklerini kaydetmektedir. Öte yandan askeri malzemenin taşınması için öküz arabalarının temininde sıkıntı çekilmesi sebebiyle Süleyman Hüsnü Paşa da Pazartesi günü ancak Arabacı Köyü'ne gecikmeli ulaşmasına karşılık Rauf Paşa fırkasından bir haber alamadığını kaydetmektedir. Rauf Paşa'nın nerede olduğunu öğrenmek,

¹² Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 9.

¹³ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 9-10.

¹⁴ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 10.

kendilerinin bulunduğu yeri bildirmek ve keşif için birkaç atlı irsal eylediğini hatta refakatinde bulunan Çerkez Kanbolad Bey'in bu iş için iki Çerkez göndermeyi taahhüt eyledi ise de Çerkezlerin yol bilmediklerinden gitmekte tereddüt ettiklerini nakletmektedir.¹⁵ Bilahare Eski Zağralı Esezade Ahmet Ağa Bükülmekli Celil Pehlivan isminde birini bularak Kanbolad Beğ'in dahi Celil Pehlivana at tedarik ederek üçü de yola çıkarıldı. Bunlara Rauf Paşa'yı buluncaya kadar Yeni Zağra yoluna devam etmeleri ve ona malumat verip kendisine haber getirmekten ibaret bir emir olduğunu yazmaktadır. Süleyman Hüsnü Paşa, bunların o gece sabaha karşı geri dönerek Yeni Zağra'nın düşman eline geçtiğini ve Rauf Paşa'dan haber alamadıklarını belirtmektedir.¹⁶

Süleyman Hüsnü Paşa, Rauf Paşa fırkasından haber alamadığını ve bilahare birkaç top sesi dahi işiterek endişe ve halecan içinde olduğunu Eski Zağra'yı Rauf ve Hulusi Paşalar maiyetlerinin iltihakı olmadan yalnız başına kurtarmak için hareket edip etmemekte tereddüt ettiğini belirtmektedir. Zira Radine'de yaptıkları mülakatta Rauf Paşa'nın Eski Zağra'daki düşmanın pek külliyetli miktarda olduğunu bildirip karşılık verebileceğini nakletmektedir. Rauf Paşa tümeninin yakınlarda bir yerde olma ihtimalini düşünen ve ona ulaşmada ısrarcı olan Süleyman Hüsnü Paşa, süvari kolağası Abdülcabbar Efendi'ye yirmi kadar yardımcı ve eski nefer nizamiye süvarisini de katarak Arabacı Köyü'nün sağ tarafına doğru Rauf Paşa'yı bulmak için gönderdiğini not etmektedir. Lakin Abdülcabbar Efendi geri dönüşte Rauf Paşa'yı bulamayıp Kazaklara tesadüfle mecburen geri döndüğünü belirtmektedir.¹⁷ Süleyman Hüsnü Paşa artık kendi başına Eski Zağra'yı kurtarmak için saat birde harekete geçtiği sıralarda Kanbolat Bey'in dahi Rauf Paşa'yı bulamadığını nakletmektedir. Saat altı raddelerinde Eski Zağra'nın kurtarıldığını ancak bunun Aşağı Karapınar'a kadar kaçan Rauf Paşa'nın hakkında husumet beslemesine neden olduğunu ve kendisini makam-ı seraskeriyeye şikâyet ettiğini de belirtmektedir.¹⁸

Bu savaş esnasında Balkanlardaki Osmanlı ordusunun haber kaynaklarının istihbarat birimlerince değil de büyük ölçüde halktan gelen doğru veya yanlış bilgilere dayandığı gerçeği Süleyman Hüsnü Paşa'nın yazdığı mektupta sıklıkla görülmektedir. Eski Zağra'yı kurtardıkları akşamı Rauf Paşa'nın yenilgiye uğrayarak Karapınar'a kadar kaçması ve Karapınar'daki Kaymakam Musa Kazım Bey'in "Ruslar yirmi bin kişiyle Yeni Zağra'yı istila ettiler ve Karapınar'a doğru yürüyorlar" diye Pazartesi günü mabeyn-i hümayuna Yeni Zağra firarilerinden rivayetle verdiği haberin kendilerine tebliğ edilmesi ken-

¹⁵ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁶ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 10-11.

¹⁷ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁸ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 12.

di planlarında tadilat yaptıklarını belirtmektedir. Zira o akşam Eski Zağra önlere kadar gelen General Gurko fırkasının gece sabaha karşı Yeni Zağra'ya doğru çekilmesi gibi olayların ordunun zahire ve mühimmat kaynağı olan Yeni Zağra'nın kurtarılması gereğini bilmekle mecburen Kazanlık ve Şıpka taraflarına hareket planlarını tebdil ve tadil eylediklerini kaydetmektedir.¹⁹ Ancak bu bilgilerin yanlış olduğunu ve yeterli istihbaratın ellerine gelmediğini şu sözlerle ifade etmektedir:

Meğerse Yeni Zağra'ya yirmi bin kişi gelmesi ifrat-ı mübalağadan ve General Gurko'nun Yeni Zağra cihetine tevcihi bilahere Balkan ötesine kadar çekilmek için tasarladığı bir hareketin mukaddematından imiş, hâlbuki bu hakayık o tarihte benim için meçhul idi. Bükülmek Karyesi'ne gelmedikçe Rusların kısmen dağ yoluyla oradan çekildikleri haberini alamadığımız gibi Yeni Zağra'ya yaklaşınca da Yeni Zağra için Rusların birkaç tabur asker terk etmiş olduklarını öğrenemedik. İslamlar kemal-i dehşetlerinden mikdar-ı düşman hakkında mübalağalar söylerler, ele geçen Bulgarlar ise salb ile tahrir olunalar böyle yine doğruyu söylemekten imtina eylerler idi.²⁰

Süleyman Hüsni Paşa bu cephede ordu içinde geç haber verilmesinden de sıklıkla bahsetmektedir. Zira Plevne'nin düşmesi üzerine bazı atamaların olduğunu zikrederken Plevne'nin sükutundan kendisinin haberdar olmadığını şu sözlerle nakletmektedir. “*Fâciadan bi-haber olan bu 'ciz ise Teşrin-i Sâni'nin yirmi sekizinci günü bir keşf-i taa 'rruz icrâ ettirdim ve Rusların Pirgos ve Maçka istihkâmâtına hücum olunmak üzere otuzuncu günü a 'les-seher dahi taburlar ve topları sevk eyledim*”.²¹ Görüldüğü üzere bu savaşta Osmanlıların iyi bir haberleşme, istihbarat ve casusluk alanlarında çok büyük eksikleri olduğu ve bunun da savaşın gidişatının facia ile sonuçlanacağı aşikârdır.

b. Komutanlar Arasındaki Uyumsuzluk, Cesaretsizlik Ve Ferasetlilik

Süleyman Hüsni Paşa'nın mektubunda öne çıkan hadiselerden bir diğeri önemli konu da bu cephede komutanların kendi arasındaki uyumsuzluk, İstanbul'daki karargâhın aldığı bazı yanlış kararlar, cephedeki komutanlar arasındaki eski rekabet ve düşmanlık ile bazı komutanların cesaret ve feraset sahibi olmamaları da yenilgilerin sebepleri arasında gösterilmektedir. Bu gibi durumlar bütün dünyadaki her orduda bazen görülse bile bu savaşta doruk noktasına ulaştığı görülmektedir. Bu da Osmanlıların bu savaşta neden bir

¹⁹ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 12.

²⁰ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 12-13.

²¹ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 33.

facia yaşadıklarını göstermektedir. Burada sadece cephedeki komutanlar değil aynı zamanda başta İstanbul'da merkez karargâhta alınan birçok yanlı ve taraflı kararın da yenilgide önemli payı vardır. Ayrıca mahalli Müslüman halkın da Balkanlardaki Sırp, Yunan, Karadağ, Bulgar vs. topluluklardan gelen mezalim karşısında devlet otoritelerinin zamanında tedbir alamaması ve bu halkın kendi aralarında teşkilatlanmamaları ve askeri unsurlara yeterince destek olamamaları da büyük bir eksiklikti. Bazı komutanların ise Rus ve Bulgar saldırısı karşısında savaşa girmeden korkarak geri çekilmeleri ise başlı başına sorgulanması gereken bir durumdur. Buna mahalli yöneticilerin beceriksizliği de eklenince Bulgaristan'da halk büyük bir korku içine düşmüştür.²² Süleyman Hüsnü Paşa'nın yazdığı bu hatırat bu durumları bütünüyle belki kendi görüş açısından ortaya çıkarmaktadır. Bu savaşta, Çataklı ve Ferdiç köylerinin ileri gelenlerinin Yeni Zağra'da kumandan bulunan Rauf Paşa'ya Rusların Hain Boğazı'ndan geçmek tertibinde olduğunu ve Bulgarlara yol yaptırdığını ihbar ettiklerini hatta bunu İslimiye mutasarrıf vekâletinde bulunan Nafiz Beğ'e de bildirdiklerini nakletmektedir.²³ Süleyman Hüsnü Paşa, Rauf Paşa'nın bu hadiseler karşısında yeterince tedbir almadığını daha doğrusu duyarsız ve kayıtsız kaldığını şu ifadelerle nakletmektedir:

Nafiz Beğ dahi ba-telgraf Paşa-yı müşarün-ileyhe bildirmiş olduğu halde yine havale-i semi' eylememiş olduğunu Yeni Zağra'da mir-i mumaileyhten işittim. Muahharan keyfiyetin Dersaadet'e aks etmesi ve icra-yı keşfiyat için emir alması üzerine Rauf Paşa üç tabur asker istishabıyla Ferdiç Dağları'na çıkmış ve General Gurko'nun maiyetinde Tırnovi'den hareket emri verdiği günkü, 30 Haziran sene 1293 tarihidir, o gün Rauf Paşa üç tabur piyadeyle Ferdiç Balkanlarında bulunuyor imiş hatta Rusların yolda işlemekte bulunan kazmacı bölükleri Rauf Paşa'ya bir kurşun menzil-i mesafede ameliyat-ı tarik ile uğraşıyorlar imiş. O halde biraz garbına doğru uzanmış olsaydı yolda işleyen Rusları tepelerden yuvarlayacağı taşlarla tepeler idi. Hususan Yeni Zağra'da Selim Paşa maiyetinde dört tabur ve İslimiye cephesinde kendi refakatinde oniki tabur bulunuyor idi. Hain Boğazı'nın müdafaasını köylülerin yuvarlayacağı kütüklere havale edeceğine kendi kuvve-i mevcudesini sarf ve hüsn-i istimal etseydi, Gurko'nun Hain Boğazı'ndan mürur-ı muhal idi.²⁴

Rauf Paşa'nın Eski Zağra'yı kurtarmak için birlikte ortak hareket ederek Eski Zağra ve Kazanlı'ya geri alacaklarına anlaşmalarına rağmen Rauf Pa-

²² Özbilgen Osmanlı'nın Balkanlardan çekilişi ve facianın boyutlarını en ince ayrıntılarına kadar ele almaktadır. Özbilgen, *a.g.e.*, s. 89-149.

²³ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 8-9.

²⁴ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 9.

şa'nın Rusların Yeni Pazar'a karşı saldırımları karşında yenilerek aşığı Karapınar'a kadar kaçtığını belirtip buradan kendisi hakkında "husumet gazabını davet ederek bizden hiç istimedat etmediği halde bilahere bana imdad etmedi gibi makam-ı seraskeriye ihrazi zamanında bir dava batıl ikama sebebiyet verdi" diye not etmektedir.²⁵ Bu nottan da anlaşıldığı üzere cephedeki komutanlar arasında bir uyumsuzluk olduğu görülmekte ve Süleyman Hüsnü Paşa da Rauf Paşa'yı savaş meydanından kaçan birisi olarak tarif etmektedir. Hatta Rauf Paşa'nın şikâyeti sebebiyle de mükâfat yerine "Eski Zağra tahlis yüzünden ve o nam ve töhmet ile mahkum ve mağdur olduk" diye kaydetmektedir.²⁶ Bu savaş esnasında Kazanlık ve Şıpka'ya doğru firar eden askerinin olduğunu ve bunları takip için elde muntazam süvarisi olmadığını ve maiyetinde bulunan yüz kadar bir bölük redif süvarisinin de ordunun pişdarlığıyla mühimmat ve arabalarının muhafazasına yetmediğini belirtmektedir.²⁷ Ayrıca ordu içerisinde bulunan üç yüz kadar Zeybek muavene süvarisi ile yetmiş kadar Çerkez atlısının ise yağma için etrafa dağılmış olduklarını belirtip takip için bunlardan "ferd-i vahid-i sevke muktedir" olmadığını da kaydetmektedir.²⁸ Bilahare bunların eski tabur piyade tayiniyle takip ettirilmesini Veysel Paşa'ya emrettiğini ancak onun da Derbend'e kadar takip ederek geri döndüğünü belirtirken aslında verdiği emrin layıkıyla icra olunmadığını sonradan anladığını not etmektedir.²⁹ Süleyman Hüsnü Paşa, Bulgaristan'daki Müslüman ve gayrimüslim halkın son gelişmelerle ilgili tavırları ve düşünceleri hakkında görüşlerini "İslamlar kemal-i dehşetlerinden mikdar-ı düşman hakkında mübalağalar söylerler, ele geçen Bulgarlar ise salb ile tahrir olunalar böyle yine doğruyu söylemekten imtina eylerler idi" diye özetlemektedir.³⁰

Süleyman Hüsnü Paşa Eski Zağra'nın kurtarılmasından sonra da şehirde bulunan halkın panik ve korku içinde olduğunu, bazılarının göç etmek istediklerini belirtmektedir. Daha şehir alınmadan önce çıkan yangının sürmesi de halk arasında bir korku ve endişe yaratmıştır. Şehirde çıkan yangının hem Müslüman hem Bulgar mahallerini tesiri altına aldığını da belirtmektedir. Bu yangının Bulgarlar tarafından kasıtlı çıkarılma ihtimalini de değerlendiren Süleyman Hüsnü, yangının söndürülmesi hususunda Mirliya Şükrü Paşa ve Hacı Arif Paşa ile Miralay Necip ve Miralay Refet beyleri görevlendirdiğini ancak Sâlih Paşa, Hacı Arif Paşa ve Şükrü Paşa livâlarının yangın sırasında "yağmâ-girlik vuk'u bulmaması için memleket etrafına kordon" çevirttiğini de an-

²⁵ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 10-12..

²⁶ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 12.

²⁷ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 12.

²⁸ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 13.

²⁹ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 13.

³⁰ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 13-14.

latmaktadır.³¹ Yangının büyük ölçüde kontrol altına alınmasına rağmen İslâmlardan yine bir takım kendini bilmezler artık biz hicret ediyoruz diyerek İslâm ve Bulgar hanelerini tekrar ateşe verdiklerini de nakletmektedir. Bu bize gösteriyor ki artık asker arasındaki rekabet ve uyumsuzluk örneğinin halka da sirayet ederek hadisenin daha vahim bir hal aldığı bu yangın sırasında Süleyman Hüsnü Paşa bizzat gözlemleyerek durumun vahametini gösteren şu örneği nakletmektedir.

*Lakin rüzgârın şiddetle hububu ve ateşin yer yer zuhur ve edevât-ı i'tfâiye'nin adem-i mevcudiyeti bu ikinci harikin sürekli olmasını intâc etti, ertesi Perşembe günü yine itfâyâ muvaffak olduk, hatta Emin Paşa'nın hânesini bu ikinci harikten mahsusen gönderilen bir bölük asâkir-i şâhâne çalışıp kurtarmışlar idi. Muahharan aradan yirmi beş gün geçtikten sonra Kırcaalili Dağlılar Moskofları bu herif da'vet etti deyü geliip hâne-i mezkuru yakmış olduklarını işittim.*³²

Halkın Ruslar ve Bulgarlar karşındaki korkusu giderek artarken başta şehir ve kasabaların ileri gelenlerinin Edirne'ye doğu göç etmesi bu göç fikrini halka da yansıtabacaktır. İleri gelenler aileleri ve eşyaları için 6-7 vagonlu yüklü araçlarla hareket etmekteydiler. Süleyman Hüsnü ve diğer askeri erkân halkın göç etmesine engel olamamışlardı. Hatta bazı askeri erkânın dahi korku içinde olduğunu ve bazen bu korkuyu çok abartarak bölgedeki göç hareketindeki kalabalığı dahi Rus gücü olarak addeden bazı komutanların da firar ederek kaçtıklarını da eserinde zikretmektedir.³³ Bu vahim durumu Süleyman Hüsnü Paşa'nın mektubu şöyle tarif etmektedir.

*Yeni Zağra'ya yüklü vagonlar ile gidip de geri dönenler meyânında taraf-ı şâhânededen tahkik-i -emvâl için me'muren irsâl olunan Ferik İncirköylü Hasan Paşa ve Seryaver-i Hazret-i Şehriyârî Ferik Hâcî Mehmet Paşa ve yâver-i Miralay Mısırlı Hüseyin Beğ var idi. Bunlar Yeni Zağra'ya girmekte bulunan asâkir-i şâhâneyi Rus zannıyla dehşetlerine mağluben geriye firâr edip hareketimizin iki gün te'hirine sebebiyet vermişlerdir.*³⁴

Bu göç harekâtına engel olunamaması özellikle Kazanlık'taki halkın güvenli yerlere doğru göçünde kumandası altındaki komutanları da kullandığını ve gerekli öküz ve arabalarının tedarikinde de yardımcı olduğunu kaydetmek-

³¹ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 14-15.

³² Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 15.

³³ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 16-19.

³⁴ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 19-20.

tedir. Bunun ise askerinin bir kısım mesaisini savaş yerine halkın göç meselesine ayırması ordunun asli işinin yavaşlamasına, gecikmesine ve istenilen sonucun alınamamasına sebep olduğunu belirtmektedir.³⁵

93 Harbi'nde ordunun içinde bulunduğu durumu Kırım Savaşı dönemiyle mukayese eden Süleyman Hüsnü Paşa, burada ordunun çok düzensiz ve başıbozuk olduğunu, bunun sebebi olarak ise devlet merkezini işaret etmektedir. Zira Abdülmecid zamanında buna benzer bazı hadiselerin olmasına rağmen Abdülmecid'in üst komutanlarına sahip çıktığını, dedikodu veya şikâyetlere kulak asmadığını, ancak bu dönemde ise; ordunun içinin kaynar kazan misali alt üst vs. her şeyin karıştığını ifade etmektedir.³⁶ Geçmiş ve kendi dönemindeki ordudaki kumandaların yetki ve sorumluklarının karşılaştırması hakkındaki ilginç gözlemlerini şu ibarelerle anlatmaktadır.

Ol vakit başkumandan bulunan Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa'nın istiklâl ve vezâi 'fî Serasker Rızâ Paşa vesâire tarafından ihlâl edilmek istendiği hâlde serdâr-ı müşarün-ileyh Sultan Abdülmecid'in mazhar-ı sahâbet ve himâyeti olmuş ve engüşt-i müdâhele her taraftan kesilmiş idi. Bir binbaşı mülâzım veya yüzbaşının yanında şimdiki müşirler kadar hâi 'z-i vuk 'u ve haysiyet olub itâa 't-i askeriye kemahi'el-matlub cari ve emir ve nehi mer 'i idi. Askerleri ise bu itâa 't kâmilen kalkarak o müşirin mai 'yet zâbitânının herhangi birisi istediği hâlde merkez-i saltanat ile muhâbeye ve yalan yanlış ihbâr vukuâ 'tına kadar çıkıyor oldular. Bir Rus zâbiti efrâddan [efraddan] birinin firârını gördüğü hâlde revolverini çıkararak neferi urup öldürmeye me 'zundur. Bizde ise da 'vete icâbet etmeyen veya silâhını alub kaçan efrâd defâa 'tle hizmet-i zecriye-i askeriyesinden bile afv olundu. Fısk u fücur Kırım Muhârebese zamânında dahi yine mevcut olduğu ve belki daha ziyâde idiği sizin zihninizden çıkmış ise de benim hatr- nişanumdur. Yalnız tedenni-i ahlâk bu dergehiyi bulmamış idi.³⁷

Osmanlı komutanları arasında birbirlerine karşı duyarsızlık ve koordinasyonsuzluk içinde bulunmalarının Osmanlılara 93 Harbi'nde çok pahalıya patladığı, ayrıca işbirliğinin sağlanamamasının tek nedeninin cephedeki komutanların olmadığı, merkezdeki karargâhın bu meselede basiretsizliğinin de önemli bir husus olduğu Süleyman Hüsnü Paşa'nın hatıratında net bir şekilde görülmektedir. Süleyman Hüsnü Paşa, kendisinin Şıpka aleyhine hareket ettiği sırada şayet Mehmet Ali Paşa Tırnovi üzerine ve Osman Paşa da Selvi üzerine yürüselerdi "tevhid-i mânevra" ile muhtemelen bir başarı sağlanabilece-

³⁵ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 22-24.

³⁶ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 20-21.

³⁷ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 21-22.

ğini belirtmektedir.³⁸ Hatta kendisinin bu konudaki “feryâd-nâme-i telgrafım hiçbir taraftan istimâ’ olunmayıp” kendilerinin Şıpka’da on gün mütemâdiyen geceli gündüzlü pençeleştikleri sırada onların uzaktan seyirci olduklarını “İstanbul’da tefhim-i merâma muktedir olamadık” diye zikretmektedir.³⁹ Bunun neticesi olarak Rumeli Ordusunun bir bütün olarak hareket edememesi neticesinde Osmanlıların Plevne’de Gazi Osman Paşa’ya yardım edemediklerini ve buranın Ruslar tarafından işgal edilmesinde önemli kusurun Mehmet Ali Paşa’da olduğunu yazmaktadır. Aslında bu cephe hattındaki askerinin ve malzemelerin çok iyi durumda olmasına nazaran komutanın beceriksizliğinin Plevne’ye yardım edilmemesindeki rolü olduğunu, aslında bu konuda kendisinin buraya görevlendirilmesini karargâha iletmesine rağmen Mehmet Ali Paşa’nın atandığını şu sözlerle anlatmaktadır.

Plevne’ye imdâdı ümerâ ve zâbitânı güzide ve müntehib olmak üzere Tuna şarkından on beş ve Balkandan on beş ve Orhaniye’den de on tabur ki ceman kırk tabur istishâbıyla bizzât bu â’ciz deruhde ettiğim hâlde bize müsââ’de olunmayub evamir-i ehemme Mehmet Ali Paşa me’mur idiler. Ve Mehmet Ali Paşa’nın bu işi beceremeyeceğini yazdığım hâlde havâle-i sem’ ve i’tibâr olunmadı. Ma’mâfih öyle zannolunduğu gibi koşmaya hâzır işârete muntazır ta’bir olunân dirineti halk veya askerle Plevne kurtarılamazdı.⁴⁰

Süleyman Paşa bu cephedeki Osmanlı kumandanlarının beceriksizliklerinin sebebini komutanlar arasındaki irtibatsızlık, cesaretsizlik ve ileriye göremeleri olarak belirtmektedir. Bu yüzden Orhaniye geçitlerini ve Orhaniye’deki erzak ve mühimmatı, Rusların bir küçük müfrezeyle gelmesi üzerine Mehmet Ali Paşa’nın bilaharp terk ettiğini özellikle not etmesi ilginçtir. Hatta Otrebolu’yu Mirlivâ Mustafa Paşa’nın da bir ufak harp ile düşmana teslim ettiğini kaydetmektedir. Bundan dolayı Orhaniye’de bulunan “asâkir-i muâ’vene ve bir miktâr Çerkes’ten i’bâret idi ki onların dağılmaları”nın bu komutanların hadiselerinden sonra gerçekleştiğini belirtmektedir.⁴¹ Komutanlar arasındaki uyumsuzluğu, gafletleri ve aralarındaki irtibatların zayıflığı Gazi Osman Paşa’nın Plevne’den çok az zayıat vererek mühimmatı ve askeri kurtarma fillinin gerçekleşmemesinin büyük rolü olduğunu belirtmektedir.

Osman Paşa ordusunun çâre-i selâmeti büyük topları terk ile dağ toplarını istihâben Loçça Balkanlarına çekilmek idi ve o Balkanlığın bir kısımda ellerinde idi. Nasılsa bu lüzuma hizmetten gaflet olunmuş ve Hüseyin ve Safi Paşa ve Atıf

³⁸ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 24.

³⁹ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁰ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 24.

⁴¹ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 24-25.

*Paşa ve Refet Paşa ve Tevfik Bey gibi ümerânın olbâbdaki ihtârâtı da nazar-ı i' -tibâra alınmamış! Yoksa dağları bırakub da düşman külliyeti içine ovaya inmek ihtiyâr ve kabul-ı esâret demektir.*⁴²

Osmanlı ordularının 93 Harbi'nde başarısız olmalarının en önemli nedenlerinden birisi merkez karargahın hemen her olaya müdahale etmeye kalkması idi ve olay mahallinin şartlarını tam olarak bilmemeleri savaşı felaketle sonuçlandırdı. Süleyman Hüsnü Paşa risalesinde Gazi Osman Paşa'nın kayıp vermeden geri çekilmesi hareketinin başarısız olmasında alınan güvenlik önlemlerine tayin edilen komutanların başarısızlığı ve beceriksizliği kadar merkez karargâhın da iyi komutan seçememesinin de büyük rolü olduğunu belirtmektedir. Bunun neticesinde kendisinin de işaret ettiği "Rumeli'nin herc ü mercüne sebebiyet" veren hadiseler silsilesi oluşmuştur.⁴³ Aslında bu konuda sürekli merkezi bizzat uyardığını ancak kendisinin görüşlerinin genelde dikkate alınmadığını rapor etmektedir. Hatta bu cephede Mehmet Ali Paşa'nın ileri gideceğine hep geri çekildiğini, kendisinin bu konuda görevlendirilmiş olması halinde hadiselerin lehimize gelişeceğini belirtmektedir. Zaten Mehmet Ali Paşa'nın başarısızlığı üzerine yerine Ferik Şakir Paşa'nın tayin edildiğini, ayrıca bazı komutanlar arasında değişiklikler olduğunu ve tekrar Plevne'ye yardım için harekete geçerek Maçka ve Pirgos'a karşı hücumla geçtiği sırada Plevne'nin düştüğünü gecikmeli olarak öğrendiğini kaydetmektedir. Ancak Plevne'nin düşmesi üzerine merkez karargâhtan gelen telgraf üzerine orduların süratli bir şekilde salimen ricat ederek Tatarpazarcığı'na çekilmeleri emri alması üzerine hızlıca çekilmeye başlandığını belirtmektedir.⁴⁴

Bu ricat sırasında hatalar silsilesinin sürdüğünü ve bazı komutanların isabetsiz görüşlerinin de ordunun çok zayıf vermesine sebep olduğunu ve hatta belli noktalarda savunama hattı oluşturulmasına dahi imkân vermeyecek duruma getirdiğini esfle anlatmaktadır. Süleyman Hüsnü Paşa Plevne'nin düşmesinden daha yedi gün önce ordunun Kamarlı'ya çekilmesini, ordunun Rus kuvvetlerini burada da durduramaması halinde Kamarlı, İzladi Şıpka ve Hâin Boğazı ve mülhakâtları kuvvetlerinin Edirne'ye çekilmesi gerektiğini ve kendisinin de Tuna'nın doğusundan geçireceği bir kuvvet ile Balkan ile Edirne arasındaki Yanbolu ve İslimye cihetlerine gitmeyi düşündüğünü belirtmektedir. Ancak bu sırada lağv edilen Meclis-i Âli-i Askeriye'nin yerine Heyet-i Müşâvere-i Harbiye nâmıyla Rauf Paşa refâkatine ta'yin kılınan ve Ferik Ali Nizâmi ve Ferik Mösyö Necip Paşa gibi alafangalardan mürekkep bulunan meclisin kendi görüşüne muhalefetle Tuna şarkından geçirilecek taburların

⁴² Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 25.

⁴³ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 25.

⁴⁴ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 25-35.

Sofya cihetine gitmesini münasip gördüklerini esefle belirtmektedir.⁴⁵ Bu durumun kendisinde son derece hayal kırıklığı yarattığını şu sözlerle ifade etmektedir:

Plevne sükutu üzerine istihsâl olunan irâde-i seniyyenin yine onların re' - yine tabien zuhuru beni çok ziyâde dilgir etti! Kazan'dan Şehirköyü'ne kadar mümted olan Balkan hatt-ı tavil müdâfaasının, Plevne'den boşalan külliyetli düşman, herhangi bir noktasından bir kaç misli kuvvet geçirerek vurup gidebiliyor idi. Düşman Balkan hattını geçtikten sonra bir taburdan ziyâde asâkir muhâfazası bulunmayan Edirne'ye ve oradan müslime-i İslâm İstanbul 'a yürüdüğü hâlde bizim Balkan nukâtına dağılmış olan asâkirimiz uzaktan seyirci kalacaklar idi! Ali Nizâmî ve Mösyö Necip Paşaların gösterdikleri bu re 'yi şüphesiz eser-i ihânet idi! Lakin İngilterelinin va 'adine aldanarak Balkanların bir buçuk ay kadar daha elde tutulmasını iltizâm eden İstanbul erkânının arzusunu beslemekle mazhar-ı tervic oldu. Eğer re 'yime tebaen Plevne sükutu akabinde kuvvetimizi ortaya çekseydik muharebeyi belki ol bahara kadar temdid edebilir idik.⁴⁶

Süleyman Hüsnü Paşa'nın savaşın gidişatı hakkında hükümeti ve merkez karargâhı uyarması ve gelecekte olacak hadiseleri ön görmesi gerçekten de takdire şayandır. Bu meselede sürekli üstlerini uyarması ve neler yapılması gerektiğini de açıkça çekinmeden belirten bir komutan olarak öne çıkmaktadır. Gerçekten de Osmanlı komutanlarının aldıkları yanlış kararların Rusların bırakın Kuzey Rumeli veya Orta Rumeli ta Güney Rumeli'de Edirne ve hatta İstanbul'un dahi tehlike altına gireceğini işaret etmektedir. Bu konuları daha detaylı görüşmek üzere Sadrazam Ethem Paşa ile görüşme teşebbüsü Rauf Paşa'nın muhalefetine rağmen 19 Aralık 1877'de (Kanun-ı Evvel'in 7'sinde) gerçekleşmiştir.⁴⁷ Süleyman Hüsnü Paşa bu görüşmeden istenilen neticeyi alamadığını belirtip İstanbul'daki temaslarını şu cümleler özetlemektedir.

Her neyse İstanbul'a geldiğimde zihn-i hümayunu bir takım desâyis-i siyâsiye ile taglit ve teşviş iderek hâk-pâyı şâhânedenden bizi tevhiş ve tenfir ettiler ve mukâvemetin adem-ı imkânını arz ettikçe hemân Sofya'ya çıkmaklığım emr ü fermân buyruldu. İngiltere Devleti'nden mu 'âvenet-i fîliyyeye intizârân bir müddet daha Balkan hattının elde bulundurulması iltizâm olunuyor idi. Bu imkânsızlığı hâk-pâyı şâhâneye arz eylemede ma 'ruzâtım müsimer olmadı. Ve Kânun-i Evvel'in sekizinci günü Sofya'ya müteveccihen İstanbul'dan çıktım. Lakin

⁴⁵ Necmi Raci, *a.g.e*, s. 35.

⁴⁶ Necmi Raci, *a.g.e*, s. 35-36.

⁴⁷ Necmi Raci, *a.g.e*, s. 36.

*benim emel ve maksudum hiç olmazsa asker-i mevcudeyi Edirne'ye çekerek bir kaç mâhlık daha çâre-yi mukâvemet hâsıl etmek idi.*⁴⁸

Süleyman Hüsnü Paşa Sofya'ya gitmek üzere 20 Aralık'ta İstanbul'dan ayrıldı. Bir gün sonra Edirne'ye ulaştığında umum kumandanlara birkaç ay daha zaman kazanmak amacıyla ordu ve ahaliye Edirne'ye çekilme emri verdiğini lakin bu fikrine rağmen muhalefet olsun diye ertesi onuncu günü Müşir Safvet Paşa'ya memuriyet verilerek arkadan Sofya'ya gönderildiğini not etmektedir. Safvet Paşa'ya askerinin Kamarlı ve Sofya'da tutulması emredilmiş olduğunu ancak kendisinin de Sofya'ya ulaştığı 27 Aralık'da (15 Kanun-ı Evvel) Rusların Potuk ve Çorbah deresinden geçerek Kamarlı ile Sofya'nın yakınlarına ulaştıklarını ayrıca Sırpların da Şehirköyü'ne kadar ulaştıklarını belirtmektedir. Bunun üzerine telgrafla İstanbul'a Kazan'dan Kamarlıya ve Şehirköyü'ne kadar olan kuvvetimizin artık Edirne'ye çekilmesi gerektiğini bildirmektedir. Acil çekilmemeleri durumunda çok sayıda askerinin esir düşeceğini ve erzak sıkıntısı ile karşılaşılacağını da not etmektedir.⁴⁹ Bu görüşüne cevâben mâbeyin başkâtibi Sa'îd, Mahmud Celâleddin ve Rauf Paşalar imzalarıyla aldığı telgrafnâmede "Balkan hattının Kazan'a kadar terkiyle Edirne cihetine çekilmekliğiniz tâ nihâyetinde icrâ olunacak bir çâre-i müdâfaa olduğundan Balkan hatt-ı müdâfaasını elden çıkarmamak çâresinin seri 'en istihsâliyle memleketin muhâfazasına ihtimâm ediniz" diye bir cevâb aldığını belirtip "son günün bugün olduğunu da anlatamadım" diye hayıflanmaktadır.⁵⁰

Buna rağmen, Süleyman Hüsnü Paşa Şehirköyü, Toruk ve Litkova'daki taburların Sofya'ya çekilmesi emrini ve Kamarlı Kolordusunun dahi zahiresizlikten sebât edemediği hâlde Petriçevo'ya çekilmesi emrini verdikten sonra, kendisinin Sofya'nın uğrayacağı kuşatmada bulunmaması gerektiğine dair İstanbul'dan emir olunması üzerine Sofya'dan Edirne'ye geçtiğini de özellikle belirtmektedir. Artık bu cephedeki askeri birliklerin savunarak geri çekilmeleri gerektiğini anlayarak yavaş yavaş askerlerin Edirne'ye çekilmeleri emrini vermiştir.⁵¹ Süleyman Hüsnü Paşa bu ricatin dahi başarılı bir şekilde yapılamadığını, zira burada merkez karargâhtakilerin özellikle de Rauf Paşa'nın bazı hatalı kararlar alınmasında çok büyük etkisinin olduğunu uzun uzadıya anlatmaktadır. Artık Ruslar karşısında merkez komutanlığının vermiş olduğu hatalı kararlar neticesinde ciddi bir direniş gösteremeyen askeri birlikler Sofya, Kazanlık ve Şıpka başta olmak üzere birçok savunma hattında büyük kayıp vererek çekilmekte ve bazen de bazı askeri birliklerde firar

⁴⁸ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 37.

⁴⁹ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 37-38.

⁵⁰ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 38-39.

⁵¹ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 39.

eden askerin kontrolünün mümkün olmadığını da belirtmektedir. Süleyman Hüsnü Paşa bu konuda sürekli orduların Edirne'ye ricat edilerek burada savunma hattı oluşturulması gayreti içinde olduğunu bunu bir türlü üstlerine anlatamadığını veya onların bunu anlamak istemediklerini de belirtmektedir. Bu minvalde Süleyman Hüsnü Paşa ile Rauf Paşa arasında mütemadiyen yazışmaların sürdüğünü ve kendisinin bazen merkezi emirlere uymadığını da belirtmektedir.⁵²

Rauf Paşa'nın İngiltere'nin Osmanlıların yanında Ruslara savaş ilan edeceğine dair haberlerine dahi önem vermeyerek bir an önce kendi göbeğimizi kendimizin kesmesi gerektiğini ve gerekli tedbirleri almamızı hatta Ruslarla yapılan mütareke anlaşmalarına dikkat edilmesi gerektiğini ve Rusların buna cephede uymayabileceklerine dair de uyarda bulunmaktadır. Gerçekten de Ruslar yapılan görüşmelerin aksine durmaksızın Rumeli'deki ilerleyişlerini sürdürürken buradaki Osmanlı komutanlarının ateşkesi bahane ederek gerekli tedbirleri almadıklarını da üzülen kaydetmektedir. Şıpka ve Kamarlı savunma hatlarının tamamen çöktüğünü, artık Rusların durdurulamayacağını, bunda vebalin Rauf Paşa'ya ait olduğunu detaylı bir şekilde anlatmaktadır.⁵³ Diğer yandan geri çekiliş sırasında özellikle Filibe'de bin kadar hasta askerler ile mühimmatın taşınması için merkezden istenilen üç katar şimendifer ve vagonların da tedarik edilmediğini, bunun nedenin ise korkudan oluştuğunu sadece askeri birliklerin değil aynı zamanda lojistik hizmetlerinin de başarılı bir şekilde yürütülemediğini, bunun baş müsebbibin Rauf ve Mehmet Ali Paşalar olduğunu belirtmektedir. Netice de bu hasta askerlerin Filibe'den geri çekilirken İngiltere'nin Filibe konsolosluğu himayesine bırakıldığını üzülen nakletmektedir.⁵⁴

Süleyman Hüsnü Paşa Filibe ile çevresinin de kısa bir sürede adım adım Ruslar tarafından işgal edildiğini, bunun karşısında Osmanlı askeri birliklerinin ve Müslüman ahalinin de çaresizce Edirne, Gümülcine ve Karaağaç'a doğru ricat ettiklerini, bu arada hala çok sayıda komutanın beceriksizlik, tedbirsizlik ve aymazlıklarını da ifade etmektedir.⁵⁵ Bu cephedeki bazı Osmanlı komutanlarının 18 Ocak 1878'de (4 Kanun-i Sani 1293) yaptıkları hatalar silsilesine sebep olan beceriksizlik ve tedbirsizliklerinin Osmanlılara ne kadar pahalıya mal olduğuna dair gözlemlerini şöyle nakletmektedir.

Ferik Şâkir Paşa dahi Beleşetice'ye kadar Şükrü Paşa livâsiyla gelip orada ihtiyâr-ı beytütet ve Fuat Paşa fırkasından iken ondan ayrılan Necib Paşa

⁵² Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 39 -42.

⁵³ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 40-46.

⁵⁴ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 46-49

⁵⁵ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 49-50.

livâsıyla gelip Osman Paşa fırkasından Ali Paşa livâsı dahi onların tevkifini görünce Beleşetice'de gecelemeye karar vermişler. Ferik Recep Paşa dahi kendi idâresine mevduu ' Azmi ve Mustafa Remzi Paşalar livâlarını Fuat Paşa'ya terk ile o da Şâkir Paşa'nun yanında gelmiş kalmış. Bunlar geceyi o karyede geçirmeği tasarladıkları hâlde etrâflarına nöbetçi koymaktan gaflet eylediklerinden gece saat bire doğru ve bir livâ Rus asker üzerlerine hücum etmekle zâten firâra muntazır bulunan müstahfız taburları gâvur geldi deyü dağılıp kaçmaya başlayıp evvelâ Şükriü Paşa ve sâniyen Necip Paşa livâları dağılıp Ali Paşa livâsı dahi biraz sebâtdan ve Ali Paşa'nun şehâdetinden sonra onlara peyrev olmuş ve cümlesi İskece'ye doğru dağılıp kaçmışlar.⁵⁶

Süleyman Hüsnü Paşa Osmanlıların artık Bulgaristan'da tutamayacaklarını ordunun daha hızlı bir şekilde salimen Edirne, Gümölcine ve Selanik yönüne doğru geri çekilmeye başladığını halk başta olmak üzere askerlerin de panik içinde olduğunu belirtmektedir. Osmanlıların geri çekilişi dahi başarılı bir şekilde başaramadığını, bunda cephedeki komutanların beceriksizliği yanında merkez karargâhın göreve ehil ve liyakat sahibi komutanların atanamamasının rolünün de olduğunu altını çizmektedir. Artık bırakın Balkanlar tarafındaki yerleri şimdi Edirne'nin dahi düşme ihtimali olduğunu bunun için Osmanlı askeri birliklerinin Gelibolu ve Çatalca hattına da savunma hattı kurmalarının gerektiğini, zira artık İstanbul'un işgalle karşı karşıya gelebileceğini de belirtmektedir.⁵⁷ Süleyman Hüsnü kendisi başta olmak üzere Osmanlıların Gümölcine'ye çekilmelerini ve karşılaştıkları sorunları şöyle nakletmektedir: “Kânun-i Sâni'nin yedinci günü bu perişân asker ile Gümölcine'ye peyderpey dâhil olmağa başladık ve Fuat ve Şâkir Paşalar ile Sâbit Paşa refâkati asâkirinin de İskeçe'ye indikleri haber-i telgrafiyesini aldım ve bu askerin nakli için seri 'en yirmi otuz vapurla külliyetli peksimâd gönderilmesini İstanbul'a yazdım”⁵⁸.

Aynı zamanda hatıratında “Moskofların Kânun-i Sâni'nin sekizinci günü Edirne'ye dâhil olup oradan da Gelibolu ve Dersaadet üzerine yürüyeceklerini ve Gelibolu ile İstanbul'a her ne kadar asker yetiştirilebilirse devletin kuvve-i hayâtiyesine o nispette i'âne edilmiş olacağından ve Karaağaç İskeleyi'ne vapurlar gönderileceğinden evvel-be-evvel sevk olunacak taburların Gelibolu'ya çıkarılması ve bu bâbdaki mütâlaam istizâr kılındığını mübeyyin” telgraf aldığını da belirtmektedir.⁵⁹ Bunun üzerine Süleyman Hüsnü Karaağaç İskeleyi'ne gittiğini ve burada Balkanlardan kaçan ve firar eden otuz bin kadar

⁵⁶ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 50-51.

⁵⁷ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 51-53.

⁵⁸ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 53.

⁵⁹ Necmi Raci, *a.g.e.*, s. 53.

askerin mevcut olduğunu, bunun sekiz bininin Gelibolu'ya ve on altı taburunun o sırada tecâvüz-i hudud eden Yunanistan'a gönderildiğini, geri kalanın da İstanbul'a sevk olduğunu nakletmektedir.⁶⁰ Bilahare kendisinin Kânun-ı Sâni'nin on yedinci günü Gelibolu'ya geldiğini belirtip Çatalca istihkâmında görevlendirdiğini belirterek Raci Efendi'ye Bulgarların İslam vatandaşlarına yaptıkları zulümden pek bahsedemediğini başta Bulgarlar olmak üzere Rus, Sırp ve Ulahların Müslümanlara karşı yaptıkları vahşice ve hunharca zulümlerden örnekler vererek hatıratına son vermektedir.⁶¹

Sonuç

Süleyman Hüsnü, askeri kişiliği yanında eğitimci, tarihçi, siyasetçi ve din adamı olarak Tanzimat Döneminin sonları ile Meşrutiyet Döneminin ilk yıllarında önemli bir askeri kumandan ve fikir adamı olarak ön plana çıkmaktadır. Tanzimat devrinin modern eğitim kurumlarında başarılı bir şekilde yetiştikten sonra görev aldığı Balkanlardan Yemen'e kadar vatan sathında yaptığı çok çeşitli hizmetlerle ön plana çıkmıştır. Sadece askeri alanda değil aynı zamanda eğitim, din bilimleri, tarih, fikir ve düşünce alanında kendini yetiştirmiş ve bu alanlarda çok sayıda eser de kaleme almıştır. Abdülaziz'in halinde ve Meşrutiyetin ilanını hususunda II. Abdülhamid'e yaptığı baskıdan dolayı padişah kendisini İstanbul'dan uzak tutmak için Hersek ve Karadağ isyanlarını bastırmak üzere İstanbul'dan uzaklaştırıldı. Ancak 1877 Nisan'ında Rusların Osmanlıya ilan ettiği harplerde Tuna ve Balkanlarda tutunmaması üzerine yine askeri bakımdan üstün yeteneklere ve kahramanlıklara sahip olan Süleyman Hüsnü Paşa Haziran 1877'de Rumeli Garp Orduları Başkumandanlığına atanmıştır. Bu görevi sırasında cepheden cepheye koşmasına ve emirler vermesine karşın rakibi olan meslektaşlarının onu yalnız bıraktıkları veya bazı emirleri yerine getirmedikleri görülmektedir. Bunda merkez karargâhın Padişahın yönlendirilmesinde rolü olma ihtimali de vardır. Zira II. Abdülhamid amcası Abdülaziz'in hal olmasında rolü olan ve Kanun-ı Esasi ile Meşrutiyetin ilanında baskı kuran Süleyman Hüsnü Paşa'ya güven duymamasının ve bunu fırsata çevirmek isteyen rakip ve hasımlarının rollerini de unutmamak lazımdır.

Bu ortamda Bulgaristan cephesinde görev yapan Süleyman Hüsnü Paşa savaşın gerçeklerine dair Eski Zağra Müftüsü ve Mekteb-i Rüştîye Muallimi Hüseyin Raci Efendi'ye yazdığı hatırat Osmanlıların neden bu harpte başarısız olduklarının ve facia ile karşılaştıklarının bir özeti niteliğini taşımaktadır. Zira bu hatıratında savaşın mukadderatını etkileyen temel unsurları bazen çok ince detayına kadar vermektedir. Bu ise 1293 harbi sürecinde Osmanlıların sadece Balkanlarda değil, diğer cephelerde de benzer sorunları yaşadığının

⁶⁰ Necmi Raci, *a.g.e*, s. 53-54.

⁶¹ Necmi Raci, *a.g.e*, s. 54-55.

bir işareti olduğunu göstermektedir. Süleyman Hüsnü Paşa'nın üzerinde en çok durduğu konular komutanların istihbarat ağını yeterince kullanamaması, istihbarat bilgilerinin sağlanmasında birinci elden kaynak olma özelliğini ihtiva eden istihbarat birimleri olan casusların yeterli olmaması, istihbarat bilgilerinin rast gele halktan gelen dedikodulara dayanması ve komutanlar arasında iletişim eksikliği gibi konuları detaylarıyla anlatmaktadır. Elbette bu gibi eksiklikler komutanların askeri olarak hareket kabiliyetleri ile komutanlar arasındaki işbirliğini sekteye uğratan bir unsurdur.

Bu cephede Osmanlıların felaketine neden olan diğer önemli unsurları hatıratında sıralayan Süleyman Hüsnü Paşa en çok kumandanlar arasındaki rekabet ve hasımlık ile cesaretsiz ve kabiliyetiz kişilerin çok olduğunu ve bunların görevlerini layıkıyla yerine getirememelerini hatta suçu birbirlerinin üstüne attıklarını uzun uzun anlatmaktadır. Ayrıca bu cephede komutanlar arasında yeterince işbirliği ve eşgüdümün olmaması ve aralarındaki uyumsuzlukların da bu facianın şiddetli olmasına ve çok büyük kayıpların verilmesine sebep olduğunu belirtmektedir. Özellikle Padişah kontrolü, merkezi karargâhın komutanları atamadaki yanlışları ve merkez karargâhtan emir almadan bir harekete girişmemeleri hatıratında en çok dile getirilen şikâyet unsurları arasındadır. Yenilginin sebeplerinden birisi de cephelere istenildiği an lojistik desteğin ve ulaşımın sağlanamaması yani erzak, top ve mühimmatın nakli meselesi, halkın göç etmek istemesi üzerine yeterince nakil araçlarının tedarik edilememesi bunlar arasındadır. Hatta ricatte bile yaralı ve hasta olan askerlerin nakli için demiryolunun güvenliğinin sağlanamadığına dahi hatıratında yer vermektedir.

Kaynakça

- BEYDİLLİ, Kemal, "Süleyman Hüsnü Paşa", *DİA*, İstanbul, 2010, C. 38, s. 89-92.
- EFE, Aydın, *Süleyman Hüsnü Paşa'nın Tarih Anlayışı*, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2003, s. 1-2.
- HÜSEYİN RACİ EFENDİ, *Zağra Müftüsünün Hatıratları: Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, (Haz. Ertuğrul Düzdağ), Tercüman Yay, İstanbul, trhz.
- NECMİ RACİ, *1293 Türk-Rus Muharebesi Hakaikinden Hulasa-ı Vukuat-ı Harbiye, Sahibi Eser Sabık Rumeli Harp Orduları Başkumandanı Merhum Süleyman Paşa*, Zelliç Matbaası, İstanbul, 1324.
- ÖZBİLGİN, Erol, *Osmanlının Balkanlardan Çekilişi, Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.